

S
491.25
JSLKAD
V.2

7690
JSLKAD

5117

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:—

१ । प्राक् क्रीताच्छः ।

विधिरधिकारः परिभाषा वेति त्रयमत्र सन्धास्यते । यथा चैतत्
 चितयमपि निर्दोषं तथा प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र (४।१।८३) दर्शितम् । यद्येवं
 काशिकाकारेण कस्मान्न सूचितम् ? एकदेशानुस्मरणेन सर्वस्य सूचितत्वादित्य-
 भिप्रायः । अथ प्रागिति कोऽयं निर्देशः ? यावता प्रपूर्वस्यास्यतेः क्विनि
 नलोपादिके विहित उगिद्वामिति (७।१।७०) तुमि संयोगान्तलोपे च क्विन्-
 प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) नकारस्य ङकारे प्राङिति भवितव्यम् । अथेदृशी
 व्युत्पत्तिराश्रयेत यावतास्यतेधोपसंस्थानमिति (४।१।६, वा) कृते ङीपि
 प्राच्यां दिशि वसतीति दिक्शब्देभ्यः सप्तमीत्यादिना (५।३।२७) ऽप्तातिः ।
 तस्याच्चेर्लुगिति (५।३।३०) लुक् । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) ङीपोऽपि ।
 तसिलादिस्तद्धित एषाच्पर्यन्त इत्यव्ययत्वे ऽव्ययादिति (२।४।८२) सोर्लु-
 कि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् सर्वनामस्थानाभावे
 लुमोऽप्यभावः । ततः कुत्वे सति प्रागिति सम्प्रदायते । यस्तु मन्वत् षाब्देऽपि
 पक्षे क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकत्वम् । क्रियाविशेषणानां यथा नपुंसकत्वं
 कर्मभावश्च तथा करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्यत्र (२।३।३३) प्रतिपादितम् । तत्र
 कर्मणि द्वितीयायाः स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) लुकि कृते पूर्ववक्तुमभाव
 इति तन्मते द्वितीयैकवचनान्तं पदं सञ्जायते । तदेवमितरस्मिन् पक्षे

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति (२।३।३०) षष्ठ्या भवितव्यम् । तत् कथं क्रीतादिति पञ्चमीनिर्देशः । नैतदस्ति । यावतान्यारादितरर्त्तदिक्छब्दत्वत्वेद-(२।३।२६) मुक्तं दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे ऽञ्चूत्तरपदग्रहणं षष्ठ्यतसर्थेत्यनेन (२।३।३०) प्राप्तां षष्ठीमपि बाधित्वा पञ्चम्येव यथा स्यादिति कुतः षष्ठीप्रसङ्गः ? अतो व्यवस्थितमिदं प्राक् क्रीतादिति । अथ प्राग्वचनं किम् ? न क्रीताच्छ इत्येवोच्येत । नैतदस्ति । एवं ह्युच्यमाने क्रीतशब्द एव प्रकृतित्वेन ज्ञायते । ततश्च क्रीतशब्दादेव प्रत्ययः स्यात् । तस्मात् क्रीतादित्यवधियोतनार्थं प्रागिति वक्तव्यम् । तर्ह्ययमर्थः प्राग्धितादित्यतः (४।४।७४) प्रकृतेन प्रागग्रहणेन हि सम्बध्यते । एवं तत्रैतत् स्यात् । तद्धि भवेच्छन्दसीति (४।४।२१०) । तेन च्छन्दोऽधिकारेण प्रकृतं प्रागग्रहणं सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ सत्यां तस्याप्यनुवृत्तिरिति वार्त्तमेतत् । अस्वरितत्वादेव च्छन्दोऽधिकारस्य निवृत्तेः । तर्हि हि प्राग्दीव्यत इत्यतः (४।१।८३) प्रकृतत्वात् तेनापि च वहतेरित्येवमादिकं सम्बध्येत यथा स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्जौ भवनादिति (४।१।८०) । नैतदस्ति । एवं हि सोमाट् व्यसित्यादौ (४।२।३०) यत्र पञ्चमी श्रूयते तत्र सर्वत्र प्राग्वचनेन सम्बन्धे न ज्ञायते को विधिः का च प्रकृतिरिति स्यात् । येषामवधित्वमिष्यते तेषामेव प्राक्शब्दमधीतवानिति । इह तु प्रकृतेन प्राग्वचनेन सम्बध्यते । ननु च विपर्ययः कस्मान्न भवति ? भवनादिति प्रकृतिः स्त्रीपुंसाभ्यामित्यवधिनिर्देश इति । नैतदस्ति । अवधेरेकत्वादेकवचनेन निर्देशो न्याय्यः । प्रकृतिनिर्देशे तु हे एव प्रकृती परस्परपक्षे इति द्विवचनसुपपद्यते । ननु च विशदमिदमुदितमप्यर्थज्ञानम् । स्वरितलिङ्गादधिकाराणामासङ्ग इत्येतद् भवता विष्कृतम् । तदेवं सोमाट् व्यसित्यादौ (४।२।१०) कः प्राग्वचनसम्बन्धप्रसङ्ग इति नार्थः प्रागग्रहणेन । सत्यमेतत् । किन्तु स्वरितत्वास्वरितत्वस्यापनपरम्परया मन्ध्रियो मोहमासादयन्तीति तत्रतिपत्त्यर्थं प्रागग्रहणं कर्त्तव्यम् । अवस्थोय इति । विकल्पनात् त्रयमत्र सम्भवति । अनुत्पन्ने प्रत्यये नञास्य सम्बन्ध इति । उत्पन्ने वा । संसर्ग उत्पत्तिकाल एवेति । तत्राद्ये पक्षे वस्त्रादन्यस्मै हितमितोष्टाभिधानं न प्राप्नोति । द्वितीये तु गोधुगनभिधानप्रसङ्गः । तृतीये तु सापेक्षमसमर्थं

भवतीति प्रत्ययो न प्राप्नोति । न चापि चतुर्थी । द्वितीयस्य प्रतिषिध्य-
मानत्वात् । तृतीये तु पचे यथा दीषो न भवति तथा प्रतिविधीयते । तत्र
वक्ष्येदित्यस्योः पदान्तरनिरपेक्षयोः क्रियापदेन भवतिनानुगम्यमानत्वान्
न च बाह्यसम्बन्धोऽन्तरङ्गसम्बन्धं निवर्त्तयितुं शक्नोति । अतएव न देवदत्ताय
गां ददातीति सम्प्रदाने चतुर्थी भवति । कर्मणाभिप्रायेरन्तरङ्गत्वादिति ।
तथानेन च क्रमेण यत्रापि प्राप्तिर्न विद्यते केवलं त्विच्छामात्रमेव तत्रापि
कर्मसंज्ञा प्रवर्त्तते । तद्यथा ग्रामं गन्तुमिच्छामि न कश्चित् सहायोऽस्तीति ।
यदप्युच्यते ऽसामर्थ्यात् तद्धितेन न भवितव्यमिति तदेतदप्यसारम् । यदयं
नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हद्विज्ञातलमर्थास्तद्धिता इति (६।२।१५५) तदन्तान्यु-
त्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानानि पराख्यन्तोदात्तानि भवन्तीति
तद्धितग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथ किमर्थमियानवधि रूपादीयते ? नहि तत्र
तावदस्य व्यापारोऽस्ति । प्रत्ययान्तरैर्बाधितत्वात् । लघुत्वात् प्राक् ठञञ्च
इति वक्तव्यमित्यत आह अर्थोऽवधिलेनेत्यादि । कः पुनरर्थमवधिलेनाङ्गीकुर्वती
गुण इति चेदयमभिप्रायः । प्राक् ठञञ्च इत्युच्यमाने प्राक् ठञो याः प्रकृत-
यस्ताभ्यञ्चो भवतीत्ययमर्थः स्यात् । ततश्चाधिकारस्य प्रतियोगोपस्थानादप-
वादविषये च्छप्रत्ययः प्रसज्येत । अर्थं त्ववधिलेनोपादीयमाने प्राक् क्रीताद्
येऽर्था स्तेषु च्छो भवतीत्ययमर्थः सम्प्रत्यत । ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति । तेन
समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽपवादञ्च बाधते । ननु च प्राक् ठञ
इत्युच्यमानेऽपवादविषयेऽपि च्छे न भविष्यत्येव । ज्ञापकात् । यदयं विभाषा
हविरपूर्वादिभ्य इति (५।१।४) विभाषाग्रहणं शास्ति । इतरथा ह्यधिकारा-
च्छोऽपि लब्ध एवेति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् । सत्यमेतत् । किन्तु
ज्ञापकहारिण्यार्थप्रतिपत्तौ सत्यां प्रतिपत्तिर्गौरवं स्यात् । तस्मात् सुखप्रति-
पत्त्यर्थमर्थोऽवधिलेनोक्तः । अन्ये पुनराहु र्दृहीत इत्यांशंसायां भूतवच्चेत्यनेन
(३।३।१३२) भविष्यति निष्ठाप्रत्यय इति । तेनायमर्थः सम्प्रत्यत वक्तव्यादि-
रूपसिद्धार्थमर्थमवधिं ग्रहीष्यामीति । अतः शालातुरीयेण (A) प्राक् ठञञ्च
इति नोक्तम् । अन्यथा हि प्रत्ययावधिले प्रतिपदांक्ता अन्तरङ्गा इत्युपा-

(A) By शालातुरीय, evidently पाणिनि is meant. So the आसकार supports the

ताभ्यः प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययः स्यादित्याशङ्कते । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । परिखाया ढञ्जित्त्वत् (५।१।१७) च्छयतोः पूर्णाऽवधि रित्यभिधास्यति । ततश्च तेन क्रीतमिति वक्ष्यतीत्युच्यते । ततश्चेदं विरुद्धमित्याह अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि । गतार्थम् । नैयायिक इत्याह (B) क्वचिदर्थोऽवधित्वेन गृह्यते यथाऽऽर्हाद् (५।१।१८) भवनादिति (४।१।८७) । क्वचित् प्रत्ययः प्राग् वृत्ते (४।४।१) रा च त्वादिति (५।१।२०) । क्वचित् प्रकृति रा कङारात् (१।४।१) प्राक् कङारादिति (२।१।३) । क्वचिदेकदेशः प्राग् दीव्यतोऽणिति (४।१।८३) । क्वचिन्निरवधिः प्रत्ययो ह्याप्प्रातिपदिकादिति (४।१।१) । तेनायमात्मनो वैचित्र्यमाचार्यो दर्शयतीत्यवसीयत इति । अथ क्रीतशब्दादेव पूर्वेषु च्छप्रत्ययो भवतीत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? यथा विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् त्विति (५।१।६८) ? अनभिधानात् । नहि क्रीतशब्दात् पुरस्तादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेन कस्यचिदर्थस्याभिधानमस्ति । नचापि तेन क्रीतमिति निर्देश उपपद्यते । तत्रैवमपि प्राक् क्रीतशब्दादेव प्रत्ययो भवतीत्येव कस्मान्न विकल्पने ? अनभिधानादेव । नहि तत उत्पन्नेन प्रत्ययेन विवक्षितोऽर्थो ऽवगम्यते । अर्थान्तरं भवादिकम् । तत्र च ह्रस्वसङ्गणश्च एव सिद्ध इत्यनर्थकमिदं स्यात् । तस्मात् प्रागुदितमेव प्रयोजनं न्याय्यम् ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उगिति प्रत्याहारग्रहणं वा स्यात् ? उवर्णग्रहणं वा ? तत्राद्ये पचेऽयं वाक्यार्थो जायत उगन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽवादिभ्यो ऽवकारादिभ्यो-ऽवसुप्रभृतिभ्य इति । वकारादीन् वजयित्वेत्यर्थः । ननु चैवं सति पञ्चम्या निर्देशः स्यात् । नैष दोषः । सुपो सुलुगिति (७।१।३८) लुका निर्दिष्टत्वात् । एवं तर्हि प्रातिपदिकेषु गवादिपाठसामर्थ्यात् प्रत्याहारग्रहणं न भवति ।

view that शसातुर had been the residence of the sage's ancestors.—शसातुरोऽभिन्ननो-
स्त्विति त्दीशसातुरेत्यादिना च्छणं (४।१।४८) शसातुरेत्यर्थः । तेन ।

(B) Who was this नैयायिक ?

अथवा हि गवादीनां पाटोऽनर्थकः स्यात् । एतत् सर्वं मनसि कृत्वाह उवर्णा-
 क्तादित्येव । सर्वत्रग्रहणे तदन्तविधेरभुपगमादित्यभिप्रायः । शङ्खव्यमिति ।
 भोर्गुणः (६।४।१४६) । वान्तो यि प्रत्यय (६।१।७६) इत्यवादेशः । सनङ्कुरि-
 त्यादि । चर्मविकारलक्षणस्याजोऽवकाशो वाधं वारत्नम् । उवर्णात्तल-
 क्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्खव्यम् पिचव्यमिति । सनङ्कुर्याम चर्मविकारः ।
 तत्रोभयप्राप्तौ परत्वाच् चर्मणोऽजित्यञ् (५।१।१२५) प्राप्नोति । तथेत्यादि ।
 अन्नविकारिभ्यश्चेति । अपूपपादिलक्षणस्य पाक्षिकस्य यतोऽवकाशः । अपूप्या
 स्तण्डुला अपूपीया इति । उवर्णात्तलक्षणस्य सएव । चरुर्नाम हविर्विशेषः ।
 सक्तुद्यान्नविकारः । तत उभयप्रसङ्गे परत्वाद्भिभावा हविरपूपपादित्य इति
 (५।१।१४) हविलक्षणोऽन्नविकारलक्षणश्च विधिः प्राप्नोति । तदेवं सनङ्क-
 शब्दादञ् प्राप्तः । चङ्कसक्तुशब्दाभ्यां विकल्पेन यत् । नित्यश्चेत्यते । तदर्थं
 पूर्वविप्रतिषेधो भाषितव्य इति । भोर्गुणः (६।४।१४६) । वान्तो यि प्रत्यय
 इत्यवादेशः (६।१।७६) । सनङ्कव्यमित्यादि । एतश्चेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य
 लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् । गवादिषु नाभि नभश्चेति पठ्यत इत्यत्र कस्यचिदि-
 यमाशङ्का स्याद् भसंज्ञाप्रतिषेधो विधीयत इति । ततश्च यस्येति (६।४।१४८)
 लोपेन भवितव्यमित्यत्र आह नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमिति । शरीरावयवो यो
 नाभिशब्दस्तत्र कथं भवितव्यमित्याह यस्त्वित्यादि । ततः शरीरावयवाद्
 यति कृते परत्वाद् नाभ्यं तैलमिति । ननु च शरीरावयवलक्षणे यति
 सति नभभावः कस्मान्न भवतीत्याह गवादिषु यतेत्यादि । स हि गवादि-
 यता सह विहितः । तेन सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभाध उभयोरप्यभाव इति
 नभभावो न भवति । शुन इत्यादि । शन्नित्येतस्य सम्प्रसारणे कृते ऽन्न-
 तास्तीति न स्तुत इति (६।४।१४४) टिलोपेन भाव्यमेवेति । एवं तर्हि
 सम्प्रसारणसामर्थ्यान्न भवति । नैतदस्ति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स
 विधिर्वाध्यते । यस् तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति तदवश्यो दोषः ।
 दीर्घविधानसामर्थ्यादिति चेदेवमपि पक्षे स्यात् । एवं तच्चान्यथा व्याख्या-
 यते । इह चकारहयं पठ्यते सम्प्रसारणश्च वा दीर्घत्वश्चेति । द्वितीय-
 शकारो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणसमापि द्रष्टव्यः । स च समुच्चयार्थो ऽन्यत्र

समुच्चैतव्यस्याभावात् तदेव समुच्चिनोति । तत्र सम्प्रसारणमेकेन क्रियते । द्वितीयेन तद्रूपस्यैवावस्थितिरिति । तत्तन्त्रियोगिनेत्यादि । तदित्यनेन दीर्घत्वं प्रत्यवमृश्यते । तेन दीर्घत्वेन यत् एवान्तोदात्तत्वं भवति । अन्यथा यतो-
नाव (६।१।२१२) इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । जधसो नङ् चेति । जधःशब्दस्य नङ्गादेशो भवति । चकाराद् यञ्च । जधन्त्यः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः ।

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

नम्बपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्य इति (४।१।२२) निपातनादेव कम्बल्य इति सिध्यति । कम्बल्यं हि परिमाणविशेषः । इतरथा हि कम्बल्यशब्दस्य तत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । परिमाणविशेषस्य कम्बल्यशब्दो नामधेयम् । अयमपि प्रत्ययः संज्ञायां विधीयमान स्तत्रैव भवति । नान्यत्र । नह्यत्र कम्बल्यशब्दः संज्ञा । तस्मान्नार्थाऽनेन । नैतदस्ति । निपातनेन हि कम्बल्य-
शब्दः परिमाणे साधुरित्येतावत् प्रतीयते । ननु यदन्तोऽयमिति । ततश्चान्त-
स्वरितत्वं न स्यात् । तस्मात् स्वरितत्वपरिज्ञानार्थमिदं कर्त्तव्यम् । अनन्तर-
श्रुतस्य यतोऽनुकर्षणार्थश्चकारः । ननु स्वरितत्वादेव यद् भविष्यति । ह्योऽपि
तर्हि स्यात् । ननु च च्छस्य सन्निधाने प्रकृतिमात्राच्छ उक्त इति नियमार्थ-
मिदं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यत् पुनर्नियतविषय इति तत्कम्बल्ये विध्यर्थता ।
विधिनियमयोश्च विधिरेव ज्यायान् । नैतदस्ति । कस्यापि सम्बन्धे विध्यर्थता
सम्भवति । कथं संज्ञायामितुश्च्यते ? संज्ञा चानुपात्तावयवार्थापि भवति ।
तत्रानवयवार्थानामप्राक्क्रीतीयत्वाद्द्वितीयार्थाभावे क्वप्रत्ययार्थमेतत् स्यात् ।
तस्माच्च चकारो यत्प्रत्ययानुकर्षणार्थः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इष्टतो-
ऽप्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति यत् एवानुवृत्तिर्भविष्यति । ननु
च्छस्य । एवं तर्हि चकार उगवादिभ्य इत्यनुकर्षणार्थः । किमर्थमिदम् ?
सन्नादादिभ्यः परत्वाद्वादयः प्राप्नुवन्ति । तद्वाधनार्थमिति । अथ गवादिभ्येव
कम्बलाच्च संज्ञायामिति कस्मान्न पठति । तत्र पाठे न कश्चिद् गुरुलाघवकृतो
विशेष इति यत्किञ्चिदेतदिति ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

हविःशब्दो गवादिषु पठ्यते । तेन तस्मान्नित्यं यता भवितव्यम् । अत्र हविर्विशेषाणां ग्रहणम् । न स्वरूपस्येति । उगवादिस्त्रे (५।१।२) स्वरूपपरिभाषाया उपस्थानान् नहि तत्र सोपतिष्ठमाना केनचिन्निवार्यते । तेन स्वरूपस्यैव ग्रहणम् । तत्र स्वरूपग्रहणे सतीह स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठते । अन्यथा हि यद्यत्रापि स्वरूपग्रहणं स्यात् ततः स्वतन्त्र एकस्माच् शब्दान् नित्यञ्च यतो विधिः स्यादनित्यश्चेतुर्भयमेकत्र नोपपद्यत इति न भवति विपर्ययः । अथवा हविःशब्दस्येह पृथगुपादानादर्थप्रधानत्वमवसीयते । अन्यथा ह्यपूपादिष्वेव पठेदिति । अन्नविकारेभ्यश्चेति । अन्नविकारा अन्नप्रकाराः । ते च प्रत्ययमुत्पादयन्ति विभाषा । उदन्या उदनीया इति । यद्येवमपूपादीनां किण्वपर्यन्तानामन्नविकारत्वादेव सिद्धत्वात् पाठोऽनर्थको जायते । यदा तर्हि केनचिदाकारसादृश्येनापूपादयोऽर्थान्तर उपचर्यन्ते तदर्थं एषां पाठः । किञ्चान्नविकारग्रहणेनापूपादिषु प्रत्ययमिच्छत इहापि स्याद् यवापूपा व्रीहितण्डला इति । प्रतिपदपाठे तु ग्रहणवत्त्वात् तदन्तविधिः पर्युदस्तो भवति । ननु चासमासे निष्कादिभ्य (५।१।२०) इत्यसमासग्रहणाद् भवितव्यमेवात्र तदन्तविधिना । एतेनासमासग्रहणेन पूर्वत्र तदन्तविधिरस्तीतिषोऽर्थः प्रतिपाद्यते । सत्यमेतत् । अपूपादिषु प्रतिपदपाठसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

५ । तस्मै हितम् ।

एतदेव ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थ्यस्तीति । तेन यदुक्तं हितयोगं चतुर्थीं (२।३।१३, वा) वक्तव्येतदुपपन्नं भवति ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

शरीर्यत इति शरीरम् । तेन घटादेरपि ग्रहणम् भविष्यतीत्यत आह शरीरं प्राणिकाय इति । एतेन कृद्गिरियामिति दर्शयति । गवादावेते शरीरावयववाचिनः । तत्र तु याः प्रकृतयस्ताभ्योऽनेनापि पूर्वेषामपि वा यति विशेषो नास्त्येव । यत्र विशेषो नाभि नभश्चेति स विशेषस्तात्रैव वेदितव्य एव ।

७ । अल्यवमाषतिलदृषब्रह्मणश्च ।

खलादीनां दृषपर्यन्तानां यस्येति (६।४।१४८) लोपः । ब्रह्मण्यमिति । न संयोगाद् वमन्तादिति (६।४।१३७) प्रतिषेधादलोपोऽन (६।४।१३४) इत्यकार-
लोपो न भवति । न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपोऽपि न भवति ।
ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६८) प्रकृतिभावात् । दृषशब्दोऽयमत्राकारान्ती
गृह्यते । नतु ब्राह्मणशब्दोऽकारान्त इति । नतु चायङ्गा दृषशब्दे युक्ता
नलोपे सति किमयमकारान्त आहोस्विद् नकारान्त इति । ब्रह्मण्यशब्दस्तु
नकारान्त एवेति तद्विषये भ्रान्तिरेव नोपपद्यते । तत् कथं ब्रह्मण्यशब्दो
विकल्प्यते ? सत्यम् । किन्तु दृषण्यशब्दाच्च यतो निवृत्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मण्य-
शब्दादपि यच्च प्रत्ययो निवर्त्तत इति भावः । अतएवाह ऋप्रत्ययोऽपीत्यादि ।
यत्प्रत्ययापेक्षयापिरयम् । न केवलं यत्प्रत्ययो न भवत्यपितु ऋप्रत्ययो-
ऽपीति । ब्राह्मणशब्दाच्छप्रत्ययभावो योज्यः । नतु चाभ्यामिहानुपादानाद्
यत्प्रत्ययो न भवति । तस्मै हितमिति (५।१।५) ऋप्रत्ययस्तु कस्मान्न
भवतीत्याह अनभिधानादिति । नहीह दृषोयं ब्राह्मणीयमित्युक्ते विवक्षितोऽर्थः
प्रतीयते । यतोऽर्थप्रतिपादनं प्रति नियता एव शब्दशक्तयो भवन्तीति क्वचित्
क्वचित् प्रत्ययान्तेनार्थस्याभिधानं क्वचिहाक्येनेति । अतो वाक्यमेवावतिष्ठते ।
दृषणे हितम् ब्राह्मणेभ्यो हितमिति । वाक्यसमधिगम्य स्वार्थस्य तद्वितेनानभि-
धानादिति यावत् ।

८ । अजाविभ्यां च्छन् ।

अजशब्दोऽयमिह पुंलिङ्ग उपात्तः । अविशब्दस्य च्छन्तशब्दस्यापूर्व-
निपातात् । आबन्तस्य गृहणे ह्यविशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अदन्तस्य
गृहणे हन्ते घीत्येतस्य (२।२।७२) बाधितत्वादजायदन्तमि—(२।२।३३)
त्यजशब्दस्य पूर्वनिपातो युज्यते । तस्मात् पुंलिङ्गस्य गृहणम् । तथाच
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणं भवतीति स्त्रीलिङ्गादपि प्रत्ययो
भवतीत्येव । अजाभ्यो हितमज्यम् । तसिन्नादिष्वा क्तत्वसुच (६।३।३५) इति

पुंवद्भावः । परिसंख्यायन्ते हि तत्र तसिलादयः । तेषाञ्च मध्ये परिसंख्याती
 व्यंस्थानावपि । स्तोत्रप्रत्ययान्तस्य ग्रहणे शब्दान्तरत्वादकारान्तात् पुंलिङ्गाच्च
 स्यात् ।

६ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ।

अथात्मन्नित्रत्वं नलोपः कस्मान्न कृतो यावता इन्द्रेणायं निर्देशः क्रियते ?
 तत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः प्राप्नोतीत्यत आह
 आत्मेतयादि । आत्मन्नित्येव भवत्येषा प्रकृतिरिति ज्ञापनार्थाय नलोपो न
 कृतः । कः पुनरेवं सति विशेष इतराह तेनेतरादि । गतार्थम् ।
 यद्येवं विश्वजनशब्देन ह्युत्तरपदस्य सम्बन्धः प्राप्नोति । एवं मन्यते ।
 आत्मन्निति नलोपाभावेन प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेर्व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् ततः
 प्रत्यासत्तेर्भागशब्देनैव सम्बध्यते । ननु विश्वजनशब्देनेति नास्ति दोषः ।
 कर्मधारयादेवेत्यत इति । आचार्य्यपारम्पर्यापदेशात् । विभाषाग्रहणानुवृत्ते-
 र्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्देवं वेदितव्यम् । विश्वस्य जनो विश्वजनः । विश्वो
 जनोऽस्येति विश्वजन इति समासेत भवितव्यम् । यथा खो न भवति तथा
 च्छोऽपि न भवतीत्याशङ्क्याह बहुव्रीहे स्त्वित्यादि । उपसंख्यानमिति ।
 प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । इह हि भोगसमासादिति वक्तव्य-
 युत्तरपदग्रहणमधिकविधानार्थम् । न चैवं सति बहुपूर्वादीषदसमाप्तो
 भोगो बहुभोग इत्यस्मात् खः स्यादित्याशङ्कनीयम् । बहुचप्रत्ययस्य समासा-
 भावात् । ततोऽत्र च्छेनैव भवितव्यम् बहुभोगीय इति । तेन पञ्चजनादपि
 भवित्यति । संज्ञाशब्दप्रयम् । द्विकसंख्ये संज्ञायामिति (२।१।५०) समासः ।
 तथा सर्वजनादपि वेदितव्यः । तत्पुरुषादेवेति विशेषानभिधानेऽपि महा-
 जनादिति निर्देशादेव समानाधिकरणादेव विज्ञायते । आत्महतः समानाधि-
 करणजातोययोरिति (६।३।४६) समानाधिकरणोत्तरपदे महत् आदिधानात् ।
 भोगशब्दोऽयं भावसाधनो भुक्तभाग इति । कर्मसाधनो वा भुज्यत इति
 भोग इति । अयमव्युत्पन्नः शरीरवाची । तस्येह ग्रहणमित्याह भोगशब्द
 इत्यादि । भोगशब्दः शरीरमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः । यत्र वक्तमानोऽयं साक्षात्-

सम्बन्धमाह तत्रैव खप्रत्ययमासादयति । वर्त्तते च क्रियायां द्रव्ये च । तथाहि यद्यपि भुजिक्रियया द्रव्येण च सम्बन्धोऽस्ति तथापि शरीरेण मुख्यः सम्बन्ध इति ततो भवति प्रत्ययः । यथा राजाचार्याभ्यां वाक्यमेव भवति तथेहापि भवितव्यमिति य शोदयेत् तं प्रत्याह केवलेभ्य इति । मात्रीयम् पित्रीयमिति । दिङ्मात्रमेतत् । अन्येषामपि दुहितोयमित्यादीनां दर्शनात् । आचार्यादणत्वमिति । चुम्नादिपाठात् । केवलाभ्यां वाक्यमेव भवतीति । कप्रत्ययो न भवति । अनभिधानादेव ।

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ।

सर्वाण्यस्य वाचनमिति । अभिधानेऽभिधेयोपचाराद् वेति विकल्प-
माह । इहापि विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव वेदितव्यम् । न च सर्वपुरुषाभ्यां
विकल्प आशङ्का । व्यवस्थितविभाषात्वात् । पुरुषाद्भेति । तत्र वधे तस्येद-
मित्यणोऽपवादः (४।३।१२०) । विकारे प्राणिरजतादिभ्यो (४।३।१५४) ऽञः ।
समूहेऽपि तस्य समूह (४।२।३७) इत्यणः । तेन कृते ग्रन्थ इत्यण
(४।३।११६) एव ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

उभयस्मिन् जित्करणं स्वरार्थम् । चरके वृद्धार्थञ्च । माणवे तु वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार (६।३।३८) इति पुंवज्ञापप्रतिषेधार्थम् ।
माणवीना भार्या यस्य स माणवीनाभार्य इति ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

तस्मादिदं तदर्थम् । चतुर्थी तदर्थेत्यादिना (२।१।३६) समासः । एतदेव
वचनं आपकमथोत्तरपदे समासे समुदायार्थस्य लिङ्गं भवति न च
परवर्द्धतेति । एतेन यदुक्तमर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति
(२।१।३६, वा) सा सिद्धा भवति । प्रकृतिरूपादानकारणमिति । समानजातीयम-
भिन्नसन्तानवृत्तिकारणमुपादानकारणमित्युच्यते । उपादीयत इत्युपादानम् ।
बहुलवचनात् कर्मणि लुगट् । तस्य कारणमिति षष्ठीसमासः । तस्यैवेत्यादि ।

तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरभाव्यवस्थाविशेषो विकृतिः । विकृतिवाचिन इत्यादि । ननु च समर्थानां प्रथमाहेति (४।१।८२) वचनात् तदर्थमिति प्रथमं निर्दिष्टत्वात् प्रकृतेश्च तदर्थत्वात् तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रथमस्य चाप्रथमस्य च कार्यप्राप्तौ प्रथमादेव यथा स्यादित्येवमर्थम् प्रथमग्रहणं नियमार्थं कृतम् । इह तु प्रथमात् प्राप्तिरेव तास्ति । प्रकृताविति । सप्तम्या प्रकृतेः प्रत्ययार्थत्वेन सम्पादितत्वात् । विकृतेरिति । पञ्चम्या विकृतेः प्रकृति-त्वेन । तस्मान्नायमस्य विषय इति विकृतिवाचिन एव प्रत्ययो भवति । विकृत्यर्थायामिति । अनेन तदर्थमित्यत्र सुव्यत्ययेन सप्तम्याः स्थाने प्रथमा लिङ्गव्यत्ययेन च स्त्रीलिङ्गस्य स्थाने नपुंसकलिङ्गं कृतमिति दर्शयति । ननु च ऋन्दसि व्यत्यय उक्तः । नेदं ऋन्दः । तत् कुतो व्यत्ययः । ऋन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः । तदर्थग्रहणेनेत्यादि । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद् योग्यतामात्रं विवक्ष्यते सूत्राय कल्पते यवागूः पादशोफाय नडूलोदकमिति । क्वचित् प्रकृत्यन्तरनिवृत्ति र्यवातां धाना धानानां सक्तव इति । क्वचित् विकारस्य प्रकृतिस्वत्वो धानानां यवाः सक्तूनां धाना इति । क्वचित् प्रकृतेरनन्यार्थता यथा काष्ठानामङ्गाराः । प्रकृतेरनन्यार्थतास्थानार्थेन यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि । इह विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते । तस्य तस्मात् तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव शक्यते प्रतिबोधयितुम् । अतः प्रत्ययार्थस्य तदर्थत्वेन सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्तिर्लभ्यते । केचित्चित्वादि । तेषां वचनलभ्येव चतुर्थी समर्थविभक्तिः । तदर्थमिति किमिति पृष्टी प्रत्युदाङ्गियते ? षष्ठ्यपि तादर्थ्यं ब्रूते यथा गुरोरिदं गुर्ब्धर्मिति । तथा सति षष्ठ्यपि समर्थ-विभक्तिर्भवति । अङ्गाराणां काष्ठानीति प्रतुरदाहरणं तु प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या । तथा यवादेः समर्थते । अङ्गारेभ्यः काष्ठानि प्राकारेभ्य इष्टका इति । इदमसति तदर्थग्रहणे न ज्ञायते किमर्थं विवक्षितमिति । तस्मादनन्यार्थता प्रकृतेर्विवक्षितेति । एतत् प्रयोजनं प्रतिपादयितुं तदर्थग्रहणं कृतमिति भावः । तथाच प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या प्रकृतिरेव सम्बध्यमाना व्यतिरिच्यत इति यवादेरेव व्यतिरेकविभक्तिर्भवति । ये तु चतुर्थीमनुवर्त्तयन्ति तेषां तदर्थग्रहणं

चतुर्थीविशेषणं विज्ञायते तादर्थ्यं चतुर्थीति । तत्र सूत्राय कल्पते यवागूरिति प्रतुष्टाङ्करणम् । तेषां चतुर्थ्यनुवृत्तिरपार्थिका । तदर्थग्रहणेनैव गतार्थत्वात् । तथाच या तादर्थ्यसमानार्था षष्ठी सा चासत्यां विशिष्यते । या काचिदिति । न तूपादानकारणभूतापीत्यर्थः । स्यादेतत् । कूपः प्रकृतिरुदकस्य न भवतेऽत्र । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं विकृतिग्रहणं न कर्तव्यमित्यत आह भवति चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे । ननु चान्येभ्य एव स्वकारणेभ्य उदकमुत्पाद्यते । तत् कथं कूपस्तस्य प्रकृतिरित्याह तत्रोत्पादनादिति । यद्यैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारभूतो दर्शपूर्णमासौ प्रकृती भवत एवमुदकस्योत्पत्त्याधारभूतत्वात् कूपः प्रकृतिर्भवति । यद्येव मुदकमपि तस्य विकृतिरित्याह नैन्वित्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह अत्यन्तभेदादिति । विकारो हि प्रकृतेरुत्तरमवस्थान्तरमिति ततो नात्यन्तभिन्नो भवति यथा काष्ठानामङ्गाराः । ते हि पार्थिवेनाभिन्नसन्तानवर्त्तित्वेन काष्ठेभ्यो नात्यन्तं भिद्यन्ते । उदकान्तु भिन्नस्वभावत्वाद् भिन्नसन्तानवर्त्तित्वाच्च कूपादत्यन्तं भिन्नम् । अतो न तस्योत्तरमवस्थान्तरमिति न भवति विकृतिः । ननु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतल्लारणत्वात् । अनुत्पत्त्याधारभूतत्वाच्च । ननु च प्रकृतिविकृतिरिति सम्बन्धिग्रह्यावेती । सम्बन्धिग्रह्ये नियत एव प्रतियोगिनि प्रतीतिमुपजनयति यथा हि मातरिवर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यां मातरोति । या यस्य माता तस्यामिति प्रतीयते । एवं मति कूपलक्षणायां प्रकृतौ विकृत्यर्थायां प्रत्ययार्थत्वेन विवक्षितायामसत्यपि विकृतिग्रहणे तस्यैव कूपस्य या या विकृतिस्ततएव प्रत्ययो विज्ञायते । तथा च विकारवाचिनोऽसिग्रह्यात् प्रत्यये विधिक्षिते यस्यासौ प्रकृतिस्तस्यामिव तदर्थायां प्रकृतावसत्यपि प्रकृतिग्रहणे प्रत्ययो विज्ञायते । तस्मादन्यतरोपादानेऽपि सर्वमिष्टं सम्पद्यते । न किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्याह तदर्थं हयोरपीत्यादि । अनेनेवं मन्यते । स्यादेतदेव यदासौ प्रकृतिविकृतिशब्दौ नियोगतः सम्बन्धिग्रह्यौ । नचेमी नियोगतः सम्बन्धिग्रह्यौ । तथाहि विपूर्वं स्थावदयं करोतिरस्यैवापकर्त्रे देवदत्तोऽस्थित्यै विकारोतीति । अस्ति चैष्ठानानात्वे विकुर्वते च्छात्रा इति । अस्यनौचित्ये

विकृतिरेषा स्त्रीणां यत् स्वातन्त्र्यमिति । अस्ति कार्यं तन्मूनां पटो विकार इति । तथा प्रपूर्वाऽप्ययमस्ति कारणे तन्भवः प्रकृतिः पटस्येति । अस्ति चौदासीन्ये सत्त्वादीनां प्रकृतिरिति तान्युच्यन्ते यान्यनारम्भकाणि । अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थोऽयमिति । अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति । अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे यथा दर्शयौर्णमासौ धर्माणां प्रकृतिरिति । तदेवमर्थबहुत्वादनयोः सम्बन्धित्वे मनैकान्तिकमिति । अतोऽन्यतरग्रहणे न सिध्यति । न चान्यतरेण शक्यते वक्तुं विवक्षितः प्रकृतिविकारभावः । अयमुपादानकारणस्य तदुत्तरावस्थाभूतस्य च यो विकारः स इह वेदितव्यः । यदि तु विपूर्वः करोतिरनेकार्थस्तस्य विकार (४।३।१३४) इत्यत्रापि सन्देहापगमाय तर्हि प्रायतितव्यम् । सत्यमेतत् । शैलीयमाचार्यस्य यस्य क्वचिदभिधानमाश्रयति क्वचिन्नायं क्वचिद्वचनमिति तत् सर्वमुच्यते । तेन सर्वं प्रत्याच्यते ।

१३ । कृदिरूपधिवलेटञ् ।

यदा कृदिश्चर्मविकारो विवक्ष्यते तदापि ढकेवेष्यते । क्वादिपेयञ्चर्मिति । ननु च परत्वाच्चर्मणोऽजित्यञ् (५।१।१५) प्राप्नोति । नैप टोपः ; चर्मणोऽजित्यत्र (५।१।१५) कृदिषो ढञ्नुवर्त्तियते । यथा च्छटिःशब्दाद् बलिशब्दात्तुर्थीधर्मार्थात् प्रकृतिविकारभावे प्रत्यय उपजायते तथोपधिशब्दादपि भवितव्यमित्यागङ्गाह उपधिशब्दादित्यादि । अत्र युक्तिमाह, उपधीयत इत्यादि । तेन कर्मण्युपसर्गं घोः किरिति (३।३।८२) दर्शयति । तेन च द्रव्यस्थानासादितोत्तरावस्थस्याभिधानम् । यद्युपधिशब्दाद् विकृतिवाचिनः स्यादेवमर्थान्तरं स्यात् । नचासौ प्रकृतिविशेषे भवति । नतूपधिशब्दाद् वाच्यस्य प्रत्ययान्तरस्य प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । अभेदात् । तथाहि यदेव रथाङ्गमुपधिशब्देनोच्यते तदेवानासादितोत्तरावस्थमोपधेशब्देनापि । स्यादेतत् । यदा भावसाधन उपधिशब्द उपधानमुपधिरिति तदा नास्ति भेदः क्रियाभिधानात् । यदाप्युपधिशब्देन क्रियाद्रव्यस्य विकार उच्यते तदोपधेशब्देन च तद्व्यकृति द्रव्यम् । अतः प्रकृतिविशेषे परप्रत्ययो भवत्यतीति । एतच्चायुक्तम् । नहि

क्रियाद्रव्यस्य विकारो युज्यते । अत्यन्तभेदात् । तस्मात् स्वार्थ एवोपधिगद्यात् प्रत्ययो विज्ञायते ।

१४ । ऋषभोपानहो ऋगः ।

चर्मण्यपीत्यादि । अस्वावकाश औपानहो मुञ्चः । अजोऽवकाशः वार्धम् । वारत्रम् । चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सत्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन अएव भवति । औपानहं चर्मैति ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मण इति परपञ्चमी वा स्यात् षष्ठी वा ? यदि पञ्चमी चर्मण एव प्रत्ययो भवेत् । न चर्मविकारवाचिभ्यः । एतच्च कुतो लभ्यते ? अनभिधानात् । तथाहि प्रकृतिविशेष एव प्रत्यय इष्यते । न च चर्मशब्दादुत्पन्ने प्रत्यये विवक्षितार्थस्याभिधानमस्ति । तस्मान्नेयं पञ्चमो । अपि तु षष्ठी ।

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

द्वितीयाशङ्कामपनिनीषुराह तदित्यादि । अस्मेरकर्मकत्वादित्यभिप्रायः । अवयवार्थपूर्वत्वादवयवव्यर्थस्येत्याह अस्थेत्यादि । करोतीति करणः । कर्त्तरि बहुलवचनाद्गुट् । इति चासौ करणश्चेति कर्मधारयः । सम्भावने ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग (३।३।१५४) इति । ननुच प्राकारीया इष्टकाः प्रासादीयं दार्विति च पूर्वणैव सिद्धम् । तथाहि यासामिष्टकानां यस्य च दारुणो बहुत्वेन प्राकारः प्रासादश्च सम्भाव्यते तासामिष्टकानां तस्य च दारुणो यथासंख्येन प्राकारप्रासादौ विकारौ भवतः । तादर्थ्याच्चेष्टकानां दारुणाश्चास्तीवेत्यत आह प्रकृतिविकार इत्यादि । गतार्थम् । हि स्तदग्रहणमित्यादि । इत्यथ न्यायोऽनेन प्रदर्शयति । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुवित्यादौ (५।२।६४) नैकः प्रत्ययार्थः । तत्र तत्समुदायेन समर्थविभक्तेः सम्बन्धो विज्ञायते । ततश्च यत्र हास्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति शाखावान् वृक्ष इत्यादौ तत्रैव तत् स्यात् । यत्र त्वन्यतरणैव सम्बन्धो गोमान् देवदत्तो वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ तत्र न स्यात् । अस्मिंस्तु न्याये प्रदर्शयति सर्वत्र भवति ।

१७ । परिखाया ढञ्ज ।

परिखाशब्देन चात्र खेयमुच्यते (C) ।

१८ प्राग्वतेष्टञ्ज् ।

प्राग्वचनं शीर्षच्छेदाद् यच्च (५।१।६५) । दण्डादिभ्यो य (५।१।६६) इत्येवमादिनाधिकारवता ठञि विच्छिन्ने पारायणतुरायणचान्द्रायणं (५।१।७२) वर्त्तयतीत्येवमादावर्थनिर्देशे ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

१९ । आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ।

तदर्हतीत्येको (५।१।६३) विधिः । तदर्हमिति (५।१।१४७) द्वितीयः । तत् कस्येहावधित्वेनोपादानमित्याह तदर्हतीत्यादि । इतरस्य ग्रहणं कम्प्राप्त भवति ? एवं मन्यते । यदि तस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात् प्राग्वर्तेरित्यनेनैव (५।१।१८) सम्बन्धं कुर्यात् । नार्हादित्यनेन । ननुच वत्यर्थेऽपि ठग्वधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमारहादिति वचनं स्यात् । अस्ति तस्मिंश्छन्दस्य ठक् प्राग्वर्तेर्यापार इति विज्ञायते । नैतदस्ति । यद्यपि वत्यर्थेऽपि ठग्वधिर्यते तथापि तत्र तेन न भवितव्यम् । प्रतिपदविहितेन वतिना बाधितत्वात् । अनभिधानाद्वा । तस्मादर्हतिशब्देकदेशेवाहंशब्दस्यावधित्वं न्याय्यम् । गोपुच्छादीन् वर्जयित्वेति । कथं पुनरेतज् ज्ञायते ऽगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति । अन्यस्यार्थस्येहासम्भवात् । ननु चायमर्थः स्याद्गोपुच्छशब्दात् संख्यायाः परिमाणाच्चेति । अगक्योऽयमर्थ इह सम्भावयितुम् । यदि ह्ययमर्थः स्यान् निष्कादिभ्यः परिमाणादेव सिद्धत्वात् पुनर्वचनं मनर्थकं स्यात् । ननुच नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात् । असमास एव यथा स्यादिति । नैतदस्ति । नहि विधौ सति नियमार्थता युक्ता । नियमे हि सत्यवक्तव्यस्य त्यागाच्छब्दबाधनम् । किञ्च सिद्धञ्च पुनर्वचनं सुपादीयत इति । उक्तानुवादे दीषश्च । विधौ तु न शब्दबाधनम् । नानुवाददोष इति । विधिनियमसम्भव-

(C) One MS. gives कोकोच्यते । But what is कोकन् ना कोका ? The word कोक is of course पृषिङ् । कोको इति चकारादि स्वरुंरीट्ममेकयोरिति संसचन्द्रः ।

विचारे विधिर्नैव युक्तं भवितुम् । तस्मादन्यस्येहार्थस्यासम्भवादगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति विज्ञायते । ज्ञापका प्रकृतिरत्र न विवक्ष्यते यदयं लोक-सर्व्वलोकाट् ठञ्जिति (५।१।४४) ठको निवृत्त्यर्थं ठञं करोति । अमिविधावय-माकार इति । मर्यादायां हि वर्त्तमानस्याकारस्यात्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रागग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् । अभिविधित्सेराकारस्य ग्रहणे सति यदिष्टं संपद्यते तर्ह्यशयितु माह अर्ह्यर्थोऽपि ठग् भवतीति । भेदगणनं संख्येति । भिद्यन्त इति भेदाः । भिन्नाः पदार्थाः । ते गण्यन्ते संख्यायन्ते परिच्छिद्यन्ते येन तद् भेदगणन मेकत्वादि । संख्याभेदे हि सति पदार्थानुसङ्गत्यन-मेकत्वादिभिः क्रियते । एकत्वसंख्यापि बहुषु सन्निविशतेषु भेदमेक मसहायमाह । गुरुत्वमानमुन्मान मिति । सुवर्णादिवस्तुनो गुरुत्वमुत्क्रियते येन तदुन्मानं तुलादि । आयाममानं प्रमाणमिति । तिर्यग्भिमुखस्य वस्तुनो येनायामपरिच्छेदः क्रियते तत् प्रमाणं वितस्त्रादि । आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति । आरोहतः परिणाहतश्च मीयते ब्रौह्माद्यर्था येन तत्परि-माणम् । आरोह उच्छायः । परिणाहो विस्तारः । संख्यापरिमाणयोर्भेदे पृष्टे यदुन्मानादीनां विशेषप्रदर्शनं तत्पमङ्गेन तद्विषयस्याज्ञानस्यापनयनार्थम् । संग्रहेण किलशब्द एवमादिमतमाचार्याणामित्वर्थं सूचयति । सर्वत इति । आरोहतः परिणाहतश्चेत्यर्थः । संख्या वाह्या तु सर्वत इति । उन्मानात् परिमाणात् प्रमाणाच्च संख्या वाह्या । तत्रानन्तर्भावात् ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

ठकोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन । निष्कादिभ्यो द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दत्वात् षष्टिशब्दस्य संख्याशब्दत्वाट् ठकि पर्य्युदस्ते ठजेव प्राप्नोति । अतस्तस्मैवायमपवादः । तदन्ताप्रतिषेधस्येति । तदन्तविधेरप्रतिषेधस्येत्यर्थः । यदि तर्हि तदन्तात् प्रत्ययो विज्ञायत एवं तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि-केनेति केवलेभ्यः प्रत्ययो नोपपद्यते । नैष दोषः । असमासग्रहणेन हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता । निवृत्तायाञ्च येन विधिस्तदन्त-स्येति तदन्ताद्भवति । तत्र च स्वस्य च रूपस्येति प्रकृतत्वात् केवनादपि

भवति । यत्तु मन्यते ऽपूर्वोपादानसामर्थ्यात् केवलादिति लाघवाद्यं
 केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । इत उत्तरश्चेत्यादि । कथं
 पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते ? यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
 तदन्तविधिर्नेति प्रतिषिध्यते । असाः परिभाषाया अनित्यत्वात् । अनित्य-
 त्वन्तु तस्या गर्गादिषु वाजाम इति समामे प्रत्ययप्रतिषेधाद् गम्यते । नित्यत्वे
 हि वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समामे प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधं
 कुर्यात् । द्विशूर्पमिति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्वितार्थं द्विगुं कृत्वा ।
 न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पादजन्यतरस्या-
 मित्यजेव (५११।२६) क्रियते । तस्याध्यहेपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति (५११।२८)
 लुक् । द्विशूर्पिकमिति । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदद्वयः
 (७।३।१७) । यदुक्तं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरतीत्यत इति यच्चोक्तं
 लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेत्यत इति तदुभयमात्रागमेन स्थिरीकर्तुमाह तथाचोक्त-
 मित्यादि (५११।२०, वा) ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

कनोऽपवाद इति । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य । शतिकमिति । तदस्य
 परिमाणमिति (५११।५७) वर्त्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्ख्याध्ययनेष्विति
 (५११।५८) सङ्घे प्रत्ययार्थं विवक्षित उत्तरसूत्रेण कचेव भवति । प्रत्ययार्थोऽत्र
 सङ्घ इति । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यग्रन्थस्य स चेह
 प्रत्ययार्थः । स च शतसंख्याव्यवच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्घ एव
 प्रत्ययार्थो भवति । शतमेव वक्तव्य इति । अध्यायशतस्यानन्वयार्थत्वात् ततश्च
 प्रकृत्यर्थान् न भिद्यते । तदेव ह्यध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते । प्रत्ययान्ते-
 नापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थभेदः । तदेतेन यत्र चात्यतिरिक्त-
 प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिषेधो भविष्यति । नच व्यतिरिक्त इत्येतदा-
 ख्यातम् । ननु च सङ्घे चानोत्तराध्वर्यं (३।३।४२) संख्यायाः संज्ञासङ्ख्या-
 ध्ययनेष्वित्यत्र (५११।५८) च प्राणिमसृहे सङ्घशब्दो गृह्यते । तत्र कथं ग्रन्थविवयो
 गृह्यते । उपचारिणेत्वदोषः । यदि वा संख्यासूत्रे (५११।५८) संख्याशब्द-

साहचर्याद् विशिष्टः संघो गृह्यते संघे चानौत्तराधर्यं (३।३।४२) इत्यत्रापि च्छन्दोनाम्नि चेत्यतः (३।३।३४) नामग्रहणानुहतेः प्राणिसंघो गृह्यते । इह तु यद्वाभावाद् ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यविशेषः । इह च त्वित्यादि । ननु च शतंऽभिधेये प्रतिषेधेन भवितव्यम् । इह च शत्यं शाटकशतं शतिकं शाटक-शतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव । तत् किमिति प्रतिषेधो न भवतीत्याह वाक्येनेत्यादि । शत्यगतिकशब्दौ हि सामान्यशब्दौ । सामान्यशब्दाश्च न प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषे वर्त्तन्ते । तेन यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं न प्रयुज्यते तावत् प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते । तस्यात् पदान्तरसन्निधौ गम्यमानत्वात् पदान्तरार्था भवति । न प्रत्ययार्थः । न श्रुत्येति । गम्यत इति सम्बन्धः । यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतताख्यायते तत्र श्रुत्वा प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यत एवैतत् प्रत्ययार्थाऽपि शतमेवेति । इह तु वाक्या-च्छतत्वं प्रतीयते । न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति । तदा तस्योपसर्जनत्वात् प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थं प्रतिषेधो भवति । ननु व्यतिरिक्तवाक्यगम्य इति । तदाभवचनेन द्रढयितुमाह तथाचोक्तमित्यादि । शतप्रतिषेधे कर्त्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य प्रत्ययार्थस्य शतत्वेऽप्रतिषेध इति शतदुक्तं भवति । तत्रान्यत् प्रकृत्यर्थः शतमन्यत् प्रत्ययार्थः शतम् । तत्र विधिरिव भदति । न प्रतिषेध इति । केन पुनः समाप्ते प्राप्नोति ? यतस्तदुप्रतिषेधार्थोऽसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियत इत्याह प्राग्वन्ते रिदरादि ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

पञ्चकः पट इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । बहुक इत्यादि । परिभाषितायाः । चाल्वारिशतक इति । इसुसुक्तान्तात् कः (७।३।५३) । अर्थवतस्तिगब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया । उतः पय्युदासो न भवतीति । शब्दापेक्षयावयवषष्ठोति । प्रत्ययस्य य एकदेशस्तिगब्दस्तस्य पय्यु-दासो न भवति । न ह्ययमर्थवान् । कतिक इति । किं परिमाणमेवामिति किमः संख्यापरिमाणे उति चेति (५।२।४१) उक्तिः । टेरिति (६।४।१५५)

टिलोपः । कतिभिः क्रीतमिति विगृह्य कन् । यद्यर्थवतस्ति शब्दस्य ग्रहणं नवतर्यंस्तिशब्दस्तस्यापि पर्युदासो न प्राप्नोति । नवतिशब्द एव हि समुदायः संख्याविशेषणार्थवान् । न तदेकदेशस्तिशब्दः । नैष दोषः । नवतिशब्दे यो नवशब्दः सोऽनेकार्थः । तथाच संख्याविशेषावगतिमतो नवशब्दात् परो यस्तिशब्दस्तत एव विज्ञायते । तद्भावे भावात् । अशीतिशब्दस्य तर्हि तिशब्दस्य पर्युदासो न प्राप्नोति नासावर्थवान् । नापि ततः पूर्वा योऽशी- शब्दस्तस्य कश्चिदर्थोऽस्ति । समुदाय एव तु संख्याविशेषणार्थवान् । नैत- दस्ति । यद्यप्यशीतिशब्दस्य न कश्चनार्थः प्रकाशते तथापि प्रतिज्ञायते । अशीतिशब्दो ह्येवं व्युत्पाद्यते । अष्टानां दशानामशीभावः । तिशब्दश्च प्रत्ययः । य एवाष्टानां दशानामर्थः सोऽशीशब्दस्य । यत् संख्याविशेषः सोऽयं तिशब्दस्यैवेति । ततस्तस्य नानर्थक्यम् । एवमपि विंशतेः प्रतिषेधो न सिध्यति । स ह्येवं व्युत्पाद्यते । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः । गतिश्च प्रत्ययः । तत्र शतिप्रत्ययात् पूर्वस्य भागस्य द्वयोर्दशतो र्योऽर्थः स एव प्रतिज्ञायते गति- प्रत्ययस्य । संख्याविशेषस्तिशब्दस्य न कश्चित् । इष्टमेव तत् । संग्राहितः कन् विंशतेः । तर्हि गतिकमिति (५११।२७) । अथातिशब्दस्याया इत्यत्रात्सग्रहणं किमर्थम् ? अतिशब्दस्य न प्राग्वतीयत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्त- विधिर्भविष्यति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । अनया परिभाषया तदन्तविधिर्मा भुदिति । किञ्च स्यात् ? इहेकसप्तत्या क्रीत इति प्रतिषेधो न स्यात् । एकसप्त- दशतस्तिप्रत्ययस्याविधानात् । अन्तग्रहणे तु क्रियमाणे मति समुदायस्यान्ते तिशब्दः श्रूयत इतरत्रापि प्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

२३ । वतोरिड् वा ।

वत्वन्तस्य संख्यात्वादिति । बहुगणसूत्रेण (१।१।२३) संख्यासंज्ञाविधानात् । तस्येत्वादि । कथं पुनस्तस्यानिनागमः शक्यो विज्ञातुम् ? यावता नैह कन्- यङ्गणम् । यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेह्यार्थः । नैष दोषः । वतोरिति षष्ठमी कश्चित् प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति

तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्येति यत्-
तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३८) । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् (६।३।८१) ।

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां वुन्नसंज्ञायाम् ।

विंशक इति । ति विंशते ङित्तीति तिशब्दस्य लोपः (६।४।१४२) ।
अतो गुणे पररूपत्वम् (६।१।८७) । यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
असिद्धवदत्ताभादिति (६।४।२२) लोपस्यासिद्धत्वात् । नन्विहान्तर्वर्त्तिनीं
विभक्तिमाश्रित्य पटभंज्ञा । तत् कथं पररूपत्वम् ? एवं तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्य-
त्वाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो भविष्यतीत्यदोषः । कथं पुनरत्र कन्निति ?
त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः । विंशतिक इत्यत्रार्थवत् स्तिशब्दस्य ग्रहणात्
पर्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोपपद्यते । योग-
विभागः करिष्यत इति । त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । कंसशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२६ । शूर्पादञन्यतरस्याम् ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

ठञोऽपवाद इति । शतमानं परिमाणम् । सहस्रं संख्या । तेनैताभ्यां
ठग् न प्राप्नोतीति ठञोऽपवादः । विंशत्या क्रोतं विंशतिकमिति । तच्च
परिमाणमपि सम्भवति । तत्र परिमाणाट् ठञोऽपवादः । अपरिमाणाट्
ठकः । वसनशब्दाट् ठगपवादः ।

२८ । अर्धपूर्वद्विगो लुगसंज्ञायाम् ।

अर्धकंसमिति । अर्धेन कंसेन क्रीतमिति तद्विहितार्थं समासः ।
प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकीति (५।१।२०, वा) कंसाट् टिठन्निति
टिठन् । तस्य लुक् । द्विकंसमिति । अर्धशूर्पमिति । शूर्पादञन्यतरस्या-

मित्यञ् (५।१।२६) । ठञन्तरस्याम् । तस्य लुक् । यद्यत् द्विगोः परस्या-
 र्हीयस्य लुग् विधीयते विशेषानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य
 प्राप्नोति । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो द्विशूर्पः पटः । द्विशूर्पेण पटेन-
 क्रीतमिति द्विशूर्पिकमिति । नैष दोषः । वक्ष्यमाणं विभाषायद्वयं
 पूर्वेणापि सम्बध्यते । व्यवस्थितविभाषा सा । तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः
 परस्य न भविष्यति । द्विशूर्पिकमिति । प्राग्वतीये ठञि कृते परिमाण-
 न्तस्यासंज्ञाशानयोः रितुत्तरपदद्विः (७।३।१७) । पाञ्चलोद्धतिकम् । पाञ्च-
 कलापिकमिति । कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये एतं । पञ्च
 लोहित्यः परिमाणमस्येति पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विष्टञ्च तद्धितार्थे
 समासः । तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) ठञ् । मस्याटे तद्धित इति
 (६।३।३५, वा) पुंवद्भावात्लोहिनीशब्दस्येकारनकारनिवृत्तिः । अर्धशब्दः
 संख्येवेति । अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा ऽर्धशब्दः संख्येवेत्युक्तम् । यद्येव
 ह्येकादिका लौकिकसंख्यैवमर्धशब्दोऽपि । स क्रिमर्थं भेदेनोपादीयत
 इति । संख्याया इति शेषः । इह हि द्विगोरर्धपूर्वस्य भेदेनोपादानादधर्ध-
 पूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति । अतस्तस्याधर्धशब्दस्य भेदेनोपा-
 दानस्य प्रयोजनं दर्शयति । पृच्छति ज्ञापकार्थमित्यादिना प्रयोजनामाचष्टे ।
 किं पुनरस्य संख्याकार्यं न भवतीत्याह संख्याया इत्यादि ।

२६ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।

अर्धसहस्रमिति । शतमानसिंघतिक्रतयादिना (५।१।२७) विहितस्याप्यो
 लुक् । अर्धसहस्रमिति । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेतुत्तरपदद्विः
 (७।३।१५) । सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । विस्तारित्यतः (५।१।३१) भिन्नावलोकितन्यायं चकारो-
 ऽनोपतिष्ठते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति ।
 अर्धसुवर्णमिति । ठञो लुक् । अर्धशतमानमिति । शतमानेत्यादिविहित-
 त्याणः (५।१।२७) । अर्धशतमानमिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तर-
 पदद्विः (७।३।१७) । ननु च सुवर्णमुद्गानम् । न परिमाणम् । तत् कुतस्तस्य

तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्येति यत्-
तदेतभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३६) । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् (६।३।६१) ।

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां ह्युन्नसंज्ञायाम् ।

विंशक इति । ति विंशते डितीति तिशब्दस्य लोपः (६।४।१४२) ।
अतो गुणे पररूपत्वम् (६।१।६७) । यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
असिद्धवदत्ताभादिति (६।४।२२) लोपस्यासिद्धत्वात् । नन्विहान्तर्वर्त्तिनीं
विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा । तत् कथं पररूपत्वम् ? एवं तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्य-
त्वाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो भविष्यतीत्यदोषः । कथं पुनरत्र कन्निति ?
त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः । विंशतिक इत्यत्रार्थवत् स्तिशब्दस्य ग्रहणात्
पर्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोपपद्यते । योग-
विभागः करिष्यत इति । त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । कंसशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२६ । शूर्पादञन्यतरस्याम् ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनाद्गु ।

ठञोऽपवाद इति । शतमानं परिमाणम् । सहस्रं संख्या । तेनैताभ्यां
ठग् न प्राप्नोतीति ठञोऽपवादः । विंशत्या क्रोतं विंशतिकमिति । तच्च
परिमाणमपि सम्भवति । तच्च परिमाणाट् ठञोऽपवादः । अपरिमाणाट्
ठकः । वसनशब्दाट् ठगपवादः ।

२८ । अर्धर्द्धपूर्वद्विगो लुगसंज्ञायाम् ।

अर्धर्द्धकंसमिति । अर्धर्द्धेन कंसेन क्रीतमिति तद्वितार्थं समासः ।
प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकीति (५।१।२०, वा) कंसाट् टिठन्निति
टिठन् । तस्य लुक् । द्विकंसमिति । अर्धर्द्धशूर्पमिति । शूर्पादञन्यतरस्या-

मित्यञ् (५।१।२६) । ठञन्तरस्याम् । तस्य लुक् । यद्यत्र द्विगोः परस्वा-
 र्हीयस्य लुग् विधीयते विशेषानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य
 प्राप्नोति । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो द्विशूर्पः पटः । द्विशूर्पेण पटेन-
 क्रीतमिति द्विशोर्पिकमिति । नैष दोषः । वक्ष्यमाणं विभाषायङ्गणं
 पूर्वेणापि सम्बध्यते । व्यवस्थितविभाषा सा । तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः
 परस्य न भविष्यति । द्विशोर्पिकमिति । प्राग्वतीये ठञि कृते परिमाणा-
 न्तस्यासंज्ञाशानयोरितुत्तरपदद्वहिः (७।३।१७) । पाञ्चलोद्धितिकम् । पाञ्च-
 कलापिकमिति । कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । पञ्च
 लोद्धिन्यः परिमाणमस्येति पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विष्टञ्च तद्धित्यर्थे
 समासः । तदस्य परिमाणमिति ५।१।५७ ठञ् । मस्याढे तद्धित इति
 (६।३।३५, वा) पुंवद्भावालोद्धिनीशब्दस्येकारनकारनिवृत्तिः । अर्धशब्दः
 संख्येवेति । अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा ऽर्धशब्दः संख्येवित्युक्तम् । यथेव
 द्योकादिका लौकिकसंख्यैवमर्धशब्दोऽपि । स किमर्थं भेदेनोपादीयत
 इति । संख्याया इति शेषः । इह हि द्विगोरर्धपूर्वस्य भेदेनोपादानादर्ध-
 पूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति । अतस्तस्यार्धशब्दस्य भेदेनोपा-
 दानस्य प्रयोजनं दर्शयति । पृच्छति ज्ञापकार्यमित्यादिना प्रयोजनामाचष्टे ।
 किं पुनरस्य संख्याकार्यं न भवतीत्याह संख्याया इत्यादि ।

२६ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।

अर्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिकेतादिना (५।१।२७) विहितस्याणो
 लुक् । अर्धसहस्रमिति । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेतुरत्तरपदद्वहिः
 (७।३।१५) सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । विस्तारित्यतः (५।१।३१) भिन्नावलोकितन्यायं चकारो-
 ऽद्वोपतिष्ठते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति ।
 अर्धसुवर्णमिति । ठञो लुक् । अर्धशतमानमिति । शतमानेत्यादिविहित-
 त्याणः (५।१।२७) । अर्धशतमानमिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तर-
 पदद्वहिः (७।३।१७) । ननु च सुवर्णमुद्गानम् । न परिमाणम् । तत् कुतस्तस्य

द्विः । नैष दोषः । उत्तरपदद्विही ह्युन्मानमपि परिमाणमिति गृह्यते । कुतो ज्ञायते ? असंज्ञाशाणयोरिति (७।३।१७) शाणशब्दस्य प्रतिषेधात् । यदि तर्हि तत्रोन्मानं न गृह्येत तदा शाणस्योन्मानार्थस्य प्राप्तरेव नास्तीति प्रतिषेधं न कुर्यात् । अर्धपूर्वद्विगुभ्यां कार्पापणसहस्रयोर्यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? लक्षणव्यभिचारेण तदभावस्य सूचितत्वात् । इह तावदध्यर्धपूर्वद्विगोरिति निर्देशे ऽप्यात्तरत्वाद् घ्यन्तत्वाच्च द्विगुशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति । कार्पापणसहस्राभ्यामितरत्वाप्यप्यात्तरत्वात् सहस्रशब्दस्य । तावेती निर्देशौ लक्षणान्तरनिरपेक्षतां बोधयन्तौ यथासंख्यपरिभाषाया अप्यभावं बोधयत इति न भवति यथासंख्यपरिभाषा ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

अध्यर्धपूर्वग्रहणमस्वरितत्वान्नोपतिष्ठते । द्विनिष्कमिति । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतमिति । असमासे ठको विधानादत्र ठञ् । तस्य लुक् । द्विनैष्किकमिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तरपदद्विः (७।३।१७) । बहुपूर्वाच्चेति । बहुपूर्वात् द्विगो निष्कशब्दान्तादाहर्ण्यस्य प्रतयस्य विभाषा लुग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । द्वित्रिभ्यां निष्कादितयव (५।१।३०) सिद्धे पूर्वग्रहणमधिकं कुर्वन्तैतत् सूचितमन्यदप्यधिकं किञ्चिदस्तीति । तेन बहुपूर्वादपि भवति ।

३१ । विस्ताच्च ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारिणानुक्तयत इति । ननुच स्वरितत्वादेव द्वित्रिग्रहणमनुवर्त्तयते । स्वरितत्वे सतप्रधिकारपरिमाणं न ज्ञायत इति चेद् वार्त्तमेतत् । व्याख्यानतोऽधिकारपरिमाणं विज्ञास्यते । एवं तर्हि स्वरितत्वादेव द्वित्रिपूर्वग्रहणस्यानुवृत्तौ सिद्धायां यत् तदनुकर्षणार्थं चकारमधिकं करोति तेनैतत् सूचयति । अन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवतीति । तेन बहुपूर्वादपि विभाषा लुक् सिद्धो भवति । बहुविस्तमिति । द्विविस्तमिति । द्वौ विस्तौ परिमाणं मस्येति ठञ् । नस्य लुक् । द्विद्वैस्तिकमिति । उत्तरपदद्विः ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

द्वित्रिपूर्वग्रहणं निवृत्तम् । पूर्वद्व चानुक्तष्टत्वात् । अस्वरितत्वाद्वा । शतमानादिसूत्रेणाणि (५।१।२७) प्राप्ते तस्य लुकि खो विधीयते । विधान-सामर्थ्यादस्य लुङ् न भवतीति । यदि लुक् स्यात् खविधानमनर्थकं स्यात् । नष्टाणः खस्य च लुकि सति कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

३३ । खार्यां द्वेकन् ।

खारीशब्दस्य परिमाणवाचित्वाद् टञि प्राप्ते तस्येकन् विधीयते । केवलायाद्येति वक्तव्यमिति । केवलो योऽसमस्तः खारीशब्दस्तस्येकन् भवतीति तदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इकन्निति वक्तव्ये यदीकनो भावाधिकस्य विधानं तदन्यदप्यत्र किञ्चिद् भवतीति सूचयति । तेन केवलादपि खारीशब्दादीकन् भवतीति । कथं पुनरिक्कनि रूपं मिथ्यति ? सर्वर्णदौर्घत्वेन । ननु च यस्येति (६।४।१४८) लोपः प्राप्नोति । नेतदस्ति । यदि हि यस्येति (६।४।१४८) लोपः स्याट्ठनमेव ब्रूयात् । काकिण्याद्योप-संख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्तु तस्यै-वाधिकसूचनार्थस्येकनो विधानमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । केवलायाद्येत्युपसंख्यान-मिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । पूर्ववत् प्रकृतेन सम्बद्धः ।

३४ । षण्पादमाषशताद् यत् ।

षण्पदमाषेभ्योऽसमासे निष्कादिभ्य इति । असमासे ठको विधानाद् ठञि प्राप्ते तस्य लुकि शतशब्दादप्यसमासे शताच्च ठन् यत्तावगत इति (५।१।२१) ठन्यतो विधानात् समासे संख्यालक्षणे कनि यद् विधीयते । द्विपाद्यमि-त्यादि । ननु षण्पादः कस्मान्न भवति पद्यत्यतदर्थे (६।३।५३) इति ? मत्वम् । पादस्य पदाज्यातीत्यत्र (६।७।५२) प्राण्यङ्गस्यैव षण्पादविधानात् । कुत एतत् । आज्यातोत्यादिना गतिवचनेन सम्बन्धस्तस्यैवोपपद्यते । न परिमाणशब्दस्य । स एव प्राण्यङ्गवाच्यस्तरसूत्रोऽप्यनुवर्त्तित्वत इति तस्यैव षण्पाद इत्यते । स्यादेतत् । अयमपीह पादशब्दः प्राण्यङ्गवाचो । अतो भवितव्यमेवेह षण्पादे-

नेतरत आह पद्मावी न भवतीति । पद्यतरतदर्थं (६।३।५३) इति पद्मावः प्र'प्नोति । स न भवति । किं कारणमित्याह प्राण्यङ्गस्येत्यादि । पादस्य पदाज्यातिगोपहर्तृत्वत् (६।३।५२) प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणम् । इदन्तु परिमा ग्रहणमिति । पणादिभिः परिमाणैः साहचर्यात् परिमाणं पादो गृह्यते । न प्राण्यङ्गमिति पद्मावस्याप्रसङ्गः ।

३५ । शायणाहा ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । शायस्य परिमाणत्वात् । शताञ्चेति वक्तव्यमिति । शताञ्चाध्यर्हपूर्वाद् द्विगोश्च यत्पत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह शतशब्दोऽनुवर्त्तते । तेन तदन्तादपि यद्भवतीति । यद्येवं पूर्वसूत्रे तस्य पाठोऽनर्थक इति । इहैव शतशायणाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने द्वितिपूर्वाद्गण्येत्यनेनापि (५।१।३५) शतात् प्रसज्येत । पूर्वसूत्रे तु पाठसामर्थ्यादण्यविधौ नानुवर्त्तते । शतशब्दः स्वरितत्वाच्चेहानुवर्त्तमानो वा यत मुत्यादयति ।

३६ । द्वितिपूर्वाद्गण्य च ।

तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यत इति । एकं रूपं सूत्रनिर्दिष्टेऽणि । द्वितोयं चकारसमुच्चितं यति । तृतीयं वाशब्दप्रापितस्य ठञो लुकि । द्विशाय-
मिति ठञो लुक् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

सामतिक्रमाशीतिकमिति । प्राग्बतेष्ठञ् (५।१।२८) । नैष्किक्म् । प्राणिकमिति । असमासे निष्कादिभ्य इति (५।१।२०) ठक् । शत्यं शतिक-
मिति । शताञ्च ठन् यतावशत इति (५।१।२१) । द्विकं तिकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२) । सामान्यार्थाभिधाने तेनेति तृतीयोपादानादिह कस्मान्न भवति । देवदत्तेन क्रीतम् प्राणिना क्रीतमित्यत आह तेनेतरादि । करणे तृतीया । परिमुल्यात् ततः प्रत्ययेन भवितव्यम् । अन्यत्रेति । अन्यत्र मूल्यात् करणे तृतीया भवति । अनभिधानादिति ।

नहि या कर्त्तरि तृतीया याप्यमूल्यात् करणे तृतीयोत्पाद्यते तदन्तादुत्पन्नः प्रत्ययो विवक्षितं वस्तु प्रतिपादयितुं मूलं सम्भवति । तथाहि देवदत्तिकं पाणिकमिति चोक्ते देवदत्तेन कर्त्ता क्रीतम् पाणिना करणेन क्रीतमित्येषोऽर्थो नावसीयते । देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया । पाणिनेति करणे । तदेतदुक्तं भवति प्रत्यासन्नविनिमयद्रव्यसम्बन्धानभिधानादिति । अनभिधानादेवेति । नहि प्रास्थिकमित्युक्ते प्रस्थाभ्यां क्रीतं प्रस्थे वा क्रीतमित्येषोऽर्थोऽवगम्यते । तत्र पुनरभिधाने को हेतुः । शब्दशक्तिरीदृशी । किमत्रान्येन हेतुना ? अपि च प्रस्थादयः शब्दा अर्थतस्तु परिमाणानामर्थानां वाचका इति तेषामभिधेयस्य प्रचये प्रवृत्तिसम्भवे को हेतुः । नन्वेवं वाक्येऽपि प्रचयो नोपपद्येत । नैष दोषः । वाक्ये हि प्रचयस्य वाचिका विभक्तिरस्तीति प्रचयाभिधानं न विरुध्यते । वृत्तौ तु न कश्चित् प्रचयमाचष्ट इति नासौ वृत्तिविषये युज्यते । यादं तर्हि द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययेन न भवितव्यमेवं सति द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं त्रिभिः क्रीतं त्रिकमित्येवमादि न सिध्यतीत्यत आह यत्र त्वित्यादि । अनभिधानं द्विवचनान्तात् प्रत्ययानुत्पत्तेर्हेतुः । तत्राभिधानं क्व न भवति । यत्र प्रकृत्यर्थस्य संख्याभिदावगमो नास्तीति । प्रमाणाभावात् । इह तु प्रमाणमस्यैव किञ्चित् । द्वादय एव शब्दाः प्रकृतित्वेनोपात्ताः । ते हि स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतयैव संख्ययावच्छिन्नं वस्तु प्रतिपादयन्ति । अतः स्वार्थस्य संख्याविशेषावगमे प्रमाणम् । तत्रानानभिधानादित्येष हेतुर्नास्तीति भवति प्रत्ययः । तथेत्यादि । यथा त्रिकमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंख्यानभावावगमे प्रमाणसम्भवाद् बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति तथा मौहिकमित्यादावपि मुह्यादिशब्दप्रकृतिरत्र स्वार्थस्य संख्यावगमे प्रमाणमित्येतद् दर्शयितुमाह न ह्येकेनेत्यादि । मुह्यादिनैकया व्यक्त्या क्रयो न भवतीति विनापि विभक्त्या मुह्यादिशब्दानुवृत्तौ बहुत्वं गम्यते । तत्र प्रमाणं भवति । एकग्रहणञ्च त्रयानुपयोगिनोर्हयोरप्युपलक्षणं वेदितव्यम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पात्तौ ।

महाभूतानामिति । पृथिव्यपृत्तजोवायुकाशानाम् । साहस्रमिति । सहस्राच्च शतमानादिसूत्रेषाण् (५।१।२७) ।

३६ । गोद्वप्रचोऽसंख्यापरिमाणाश्रवादेर्यत् ।

ठजादीनामपवाद इति । आदिशब्देन ठगादीनां ग्रहणम् । ननु च संख्यापरिमाणयोः पर्युदासात् कन षकोऽपवाद इति वक्तुं शक्यते । तत् कस्मात् ठजादीनामित्युच्यते ? ठजादीनामित्ययमतद्गुणसंविज्ञानो बहु-
व्रीहिर्द्रष्टव्यः । अनयेवापेक्षयोक्तमश्वस्य निमित्तमाश्लिष्यमिति । ठक् प्रत्युदाहृतः । सर्वप्रत्ययमश्ववः । तद्वाधनार्थमिदमुक्तम् । पञ्चकम् । अष्टक-
मिति । संख्यालक्षणः कन् । प्रास्थिक इति । प्राग्वतीयष्ठञ् ।

४० । पुत्ताच्छ च ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।

४२ । तस्येश्वरः ।

तस्य निमित्तमित्यत (५।१।५८) स्तस्यग्रहणमनुवर्त्तते । तत् किमर्थं पुनस्तस्य निर्देश इत्याह षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देश इत्यादि । प्रत्ययार्थस्येति । निमित्तस्य । अन्यथेति । यदि षष्ठीनिर्देशः प्रत्ययार्थं निवृत्त्यर्थो न क्रियते ततो यथा संयोग उत्पातश्च प्रत्ययार्थविशेषणं तथेश्वरोऽपि तस्यैव विशेषणं सम्भाव्येत । तथाचेश्वरविशिष्टे निमित्त एव प्रत्ययः स्यात् ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

ईश्वरानुकर्षणार्थश्चकारः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

सर्वत्र ठञ्ग्रहणं ठको निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रकृतिमात्रनिर्देशे क्रियमाणयार्हादिति (५।१।१८) ठक् प्रसज्येत ।

४५ । तस्य वापः ।

उप्यतेऽस्मिन् वाप इति । अधिकरणसाधनो हलश्चेति घञ् (३।३।२२) ।

४६ । पावात् छन् ।

पातशब्दः परिमाणवाचीति ठञोऽपवाद इति । अत्रेयं युक्तिः । यदि

द्वपरिमाणवाची स्यात् तदाह्नीयस्य ठकोऽपवादः । न ठञः । पातिक्तीति ।
पिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४२) डीष् ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते ।

ननु च वृद्धादीनां बहुत्वाख्यानेनैव बहुवचनं तेन भवितव्यमिति कथं
दीयत इत्येकवचनात्नेन तस्य निर्देश इत्याह दीयत इत्येकवचनमित्यादि ।
यदि समुदितैर्वृद्धादिभिः सम्बन्धः क्रियते तर्हि स्याद् बहुवचनम् । न च तैः
समुदितैः क्रियते । किं तर्हि ? प्रत्येकम् । अत एकवचनमेव । वृद्धिशब्दः
इह लौकिको धनविशेषवाची गृह्यते । न च संज्ञापदम् । आयादिभिर्धन-
विशेषवाचिभिः सह निर्देशात् । अतएवाह तत्रेत्यादि । उत्तमर्णस्य यद्धनं
तस्मादतिरिक्तमधिकं धनमधमर्णेन यद् दातव्यं तद् वृद्धिः । ग्रामादिष्विति ।
आदिशब्देन चेत्यादि । पटादीनामित्यादि । पटादीनां व्यवहृयमाणाना-
मुपादानं सूत्रादि । तस्य यन्मूल्यं तस्मादतिरिक्तं द्रव्यं पटादिविक्रयेण
यत्नभ्यते स लाभः । रत्नानिवेश इति । बणिजां रत्नाकारो राज्ञो भागो
रत्नानिवेश इत्युच्यते । ननु चासावप्यायः । तदपार्थकं शुल्कस्य पृथगुपादानम् ।
नैतदस्ति । पञ्चास्मिन् ग्राम आय इत्यायं प्रति ग्रामस्याधिकरणभावः ।
उत्पाद्यमानस्यायस्याधेयभावात् । शुल्के तु न सम्भवति । पञ्चास्मिञ् शतं
शुल्का इति शतं न शुल्कस्याधिकरणम् । किं तर्हि ? इयत्तापरिच्छेदः शतं न
शुल्कस्य क्रियते । तस्मादस्य भिन्नत्वात् शुल्कः पृथगुक्तः । सिद्धं चित्यादि ।
विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति सम्प्रदानाख्ये चाधिकरणत्वेन विवक्षित्याह
समेत्यादि । गतार्थम् ।

४८ । पूरणाह्वाट् ठन् ।

पूरणवाचिन इति । पूर्यते येनार्थेन स पूरणः । तद्वाचिनः प्राति-
पदिकात् । एतेन पूरण इत्यर्थस्य ग्रहणं न प्रत्ययस्येति दर्शयति । कथञ्च
प्रत्ययस्य ग्रहणं स्यात् ? यदि पूरणग्रहणं स्वर्थेन । तस्मिन् हि स्वर्थमाणे तस्य
पूरणे डङित्यधिकृत्य (५।२।४८) ये प्रत्यया विहित्वास्ते गृह्येरन् । किञ्च स्यात् ?
पूरणाद् भागे (५।३।४८) तीयादन्नित्यन्नन्ताद् ठन् न स्यात् । अपूरणप्रत्ययान्त-

त्वात् । तस्याग्रहणे तु सति स्वार्थिकः स्यादन् । तस्मिन्नप्युत्पन्ने पूरण एवार्थे तदन्तमपि वर्त्तत इति ततोऽपि ठन् सिद्धो भवति । ठक्ठिठनोरपवाद इति । पूरणादार्थीयस्य ठकोऽपवादः । अर्धादप्यर्धाच्चेति वक्तव्यः-(५।१।२५, बा) मिल्यौपसंख्यानिकस्य टिठनः । ठकि टिठनि च सति डीप् स्यात् । ठनि तु ठाब् भवति । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरण इति द्वेस्तीय इति (५।२।५४) तीयप्रत्ययः । तृतीयिक इति । त्रेः सम्प्रसारणञ्च (५।२।५५) । पञ्चमिकः । षष्ठमिक इति । तस्य पूरणे डङिति डट् प्रत्ययः (५।२।४८) । तस्य नान्ताद-संख्यादेर्भङिति (५।२।४९) मङागमः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

ठजोऽपवाद इति । न ठकः । भागशब्दस्य परिमाणत्वात् । ननु चाङ्-मात्रवचनोऽपि भागशब्दोऽस्ति । सत्यमस्ति । नतु तस्येह ग्रहणम् । तस्य हि ग्रहणे वृद्धादिभिः सम्बन्धो नोपपद्यते । परिमाणवचनम् प्रसिद्धो रूपकांशे वर्त्तत इति वृद्धादिभिः सम्बन्ध उपपद्यते ।

५० । तद्भरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

प्रकृतविशेषणमित्यादि । प्रकृतः प्रातिपदिकस्य । भाराद् वंशादिभ्य इत्यर्थ इति । अत्रार्थे वंशादय एव श्रुताः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । ननु च वंशादयः शब्दा भार इत्यपि शब्द एव । नच शब्दः शब्दान्तरस्य समानाधिकरणं विशेषणमुपपद्यते । तत् कथं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्येषोऽर्थो भवतीत्याह भारशब्दोऽर्थद्वारेणेत्यादि । वंशादीनामर्थस्य भारशब्दस्यार्थो मुख्यं विशेषणम् । अर्थद्वारेण तु वंशादीनां भारशब्दस्य चोपचरितम् । अर्थ-धर्मेण शब्दोऽपि तथा व्यपदिश्यत इत्यर्थः ।

५१ । वन्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

पूर्वेण ठकि प्राप्ते तदपवादौ ठन्कनौ विधीयते ।

५२ । सम्भवत्यवहरति पचति ।

प्रमाणानतिरेक इति । प्रमाणादनाधिक्यमित्यर्थः । ननु चेत्यादि । तथाहि स्थालोप्रस्थं पचति तत्रावश्यं प्रस्थस्य सम्भवेन भवितव्यम् । नञ्चान्यथा

गच्छते पक्तुमित्यभिप्रायः । नान्यत्र नियोग इति । व्यभिचारमाह । प्रस्थं
चिति ब्राह्मणीति । अत्र हि पाक एव गम्यते । न सम्भवः ।

५३ । आढकाचितपादात् खोऽन्यतरस्याम् ।

ठञोऽपवाद इति । आढकादीनां परिमाणत्वात् । पूर्वेण प्राप्तस्य ।

५४ । द्विगोः ष्टञ्च ।

पूर्वेण ठन्खयोः प्राप्तयोस्ततश्च लुकीदमुच्यते । विधानसामर्थ्यादनयो-
लुग्ं न भवतीति । यदि ह्यत्रापि लुक् स्याद् विधानमनर्थकं स्यात् । ठञस्तु
पक्षेऽनुज्ञातस्येति । अन्यतरस्याग्रहणेन । द्वाढकीति । ठञो लुक् पक्षे द्विगो-
रिति (४१।२१) ङीप् । द्वाचितेति । अपरिमाणेत्यादिना (४१।२२) ङीप्-
प्रतिषेधे टाप् ।

५५ । कुलिजास्तुक्खौ च ।

चातूरूप्यमिति । एकं खे रूपम् । ष्टनि द्वितीयम् । लुकोऽपि विक-
ल्पितत्वात् ठञोऽलुकि तृतीयम् । लुकि चतुर्थम् । ननु च कुलिजशब्दस्य
परिमाणवाचित्वात् परिमाणान्तस्येतुत्तरपदद्वहिः (७।३।१७) कस्मान्न भव-
तीत्यत्र आह परिमाणान्तस्येति । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणकुलिजादित्येवै-
तत् सूत्रं प्रत्येतव्यमिति दर्शयति ।

५६ । सोऽस्यांशवन्नभृतयः ।

वन्नद्रव्याभ्यामित्यत्रापि (५।१।५१) वन्नशब्देन मूल्यमुच्यते ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रास्थिको राशिरित्यादौ सर्वत्र ठञ् । द्विषाष्टिक इत्यादि । संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेतुस्तरपदद्वहिः (७।३।१५) । पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यादिना
पुनर्विधानफलं दर्शयति । द्विषाष्टिक इत्यादौ हिः प्रत्ययविधानम् । तत्र
पूर्वसूत्रात् समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्वानुवृत्तेः प्रथमं प्रत्ययो विधीयते । तस्मात्पूर्व-

सूत्रेण (५।१।२८) लुग् भवति । नन्विह च यः सूत्रे समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य चोपादानात् पुनर्विधीयते तस्यापि पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

परिमाणोपाधिकादिति । परिमाणमुपाधिर्विशेषणं न सम्भवति । नहि शब्दः परिमाणं शब्दस्य सम्भवतीति तदर्थस्य विशेषणं विज्ञास्यत इत्यदोषः । ननु चार्थस्यापि न सम्भवति । संख्या हि नैव परिमाणम् । नैष दोषः । नात्र रूढः परिमाणशब्दो गृह्यते । किं तर्हि क्रियाशब्दः । परिमीयते येन तत् परिमाणमिति । संख्यापि च परिमीयत इति सापि परिमाणम् । नन्वेवमपि विशेषणमनर्थकम् । न ह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति । सञ्ज्ञाणां हि संख्योच्यते । सत्यम् । परिच्छेदिकैव संख्या । सा तु स्वस्याभिधेयं परिच्छिनत्तीति पष्ठप्रथमवश्यं न परिच्छिनत्ति । पञ्चास्य संघस्य पुत्रा इति नात्र संघस्येयत्ता प्रतीयते । इह तु पञ्चसंख्या परिमाणमस्य संघस्येति भवतीत्यत्ता-प्रतीतिः संघस्य । तस्मादुपपन्नं संख्यायाः परिमाणं विशेषणम् । तत्रेत्यादि । पञ्चशब्दोऽयं संख्येय एव वर्तते । न कदाचिदपि संख्यानामात्रे । ततश्च यएव संख्येयाः पञ्चत्वसंख्ययावच्छिन्नाः पञ्चशब्देनोच्यन्ते प्रत्ययान्तेनापि त एव । नहि तेषां भिन्नानामत्र संख्येयान्तरं परिमाणं प्रत्ययवाक्यं सम्भवति । तस्मात् संज्ञायां स्वार्थ एव प्रत्ययो वाच्यः । तथाचाह वार्त्तिककारः संज्ञायां स्वार्थं युत्पद्यत इति । पञ्चकोऽधीत इति पाठापेक्षया पुंलिङ्गः । अधीतिरध्ययन-मिति । अनेन भावसाधनमध्ययनशब्दं दर्शयति । यद्यधीयत इत्यध्ययनं कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः स्यात् सूत्रग्रहणं पृथग् वक्तव्यं न स्यात् । अध्ययन-ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । सूत्रमध्यधेयत एव । पञ्चावृत्तय इति पाठे पुनः क्रियात्मिकाः पञ्च वारा इत्यादिना पर्यायान्तरेण पञ्चावृत्तय इत्यस्यैवार्थं व्यक्तीकरोति । स्तोमे उविधिरिति । अत्रापि च्छन्दसीति सम्बध्यते । मन्त्रसमुदायः स्तोमः । एकविंश इति । अतो गुणे (६।१।२७) पररूपत्वञ्च । ति विंशते ङीतीति (६।१।१४२) तिशब्दलोपः । पञ्चाच् शञ्शतोरित्यादि । शन्नित्येवमन्ताच्छन्दसि ङिनिर्वक्तव्यः ।

५६ । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य-
श्रीतिनवतिशतम् ।

अपदत्वञ्चेति । पदविबन्धनस्य जशत्वादेः कार्यस्य प्रतिषेधार्थमिहेति
विंशत्यादयः परिमाणे निपात्यन्ते । तदस्य परिमाणमित्यधिकारे (५११।५७)
निपातनात् । एवञ्च गवां विंशतिरिति षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धेना न प्राप्नोति ।
विंशतिशब्देन हि तान्येव गोद्रव्याणि गृह्यन्ते न तदधिकं किञ्चिदर्थान्त-
रम् । बहुवचनं प्रसजति तेषां बहुत्वादिति यद्योदयेत् तं प्रतयाह
विंशत्यादय इत्यादि । यथा कथञ्चित् प्रकारेण । विनाप्यवयवार्थेनेति-
यावत् । रूपमात्रं प्रधानम् । नावयवार्थः । यस्त्वेषामर्थः स लोकात्
एव व्यवतिष्ठत इत्यभिप्रायः । नात्राभिनविष्टव्यमिति । संख्यापरिमाणो-
पाधिकः प्रकृत्यर्थः । परिमाणमात्रं प्रतया इति नायमत्राभिनविशः
कर्त्तव्य इत्यर्थः । अनभिनिवेशस्य कारणमाह तथाहीतयादि । स्यादेतत् ।
अत्राप्यवयवार्थाऽस्तीत्यत्र आह नचेतयादि । ब्राह्मणानां पङ्क्तिरित्युक्ते
संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः । परिमाणो ता कथित् । प्रतयार्था
हि न गम्यते । किं तर्हि ? सन्निवेशविशेषः संस्थानात्मको गुण एव प्रतीयते ।
तथाहि तस्य सन्निवेशविशेषस्यानवगमे तावत्स्वैव ब्राह्मणेषु पङ्क्तिरिति न
प्रयुज्यते । तदेवं गुणशब्दत्वाद् विंशतयादीनां गवां विंशतिरिति सिध्यति
षष्ठी । विंशतिशब्दस्य संस्थानवृत्तित्वात् । यदि तर्हि गुणशब्दा एते
विंशतिर्गाव इति द्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । गुणित्यत्र वृत्तिः ।
गुणमात्रे न । ततोऽयमदोष इति वक्तव्यः । स हेतु र्यत एतेषां क्वचिद्
गुणमात्रे वृत्तिर्भवति क्वचिद् गुणिनि । बहुवचनप्रसङ्गाच्च गुणिनि वृत्ति-
रित्येतदेव दुःस्यम् । बहुत्वाद् गुणिनाम् । इह च विंशतिः कुण्डानीति
नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । विंशतिर्ब्राह्मणा इति पुल्लिङ्गम् । गुणवचनानां हि
शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति यथा शुक्लः कम्बलः शुक्लं वस्त्रं
शुक्ला शाटीति । यदासौ द्रव्यमाश्रित्य भवति गुणस्तस्य लिङ्गवचनं यत् तद्
गुणवचनस्यापि भवति यथा गुणशब्दत्वेऽप्येषामाश्रीयमाणे न भवत्येव दोष-

प्रसङ्गान्मुक्तिरितत्र आह या चैषामितरादि । न केवलमर्थाभिधानं स्वाभाविकं किन्त्वेतदपीतरापिशब्देन दर्शयति । यत्र द्रव्येण गुणिनैषामभिधेयो गुणो विशेष्यते तत्र स्वभावादेव गुणमात्रे वृत्तिः । यत्र त्वेत उपसर्जनीभूत-स्वार्थास्तेन स्वार्थेन द्रव्यं विशेषयन्ति तत्रैषां स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिः । स्वलिङ्गसंख्यानुविधानञ्चेति । गुणिन्यपि वर्त्तमानानां यथोर्निङ्गसंख्योर्यदनु-विधानमनुवर्त्तमानमेतदपि सर्वं स्वाभाविकम् । अन्येषामपि गुणशब्दाना-मपि क्वचित् स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिर्भवति तद्यथा शुकः पट इत्यत्र शुकशब्दस्य । क्वचिद् गुणमात्रे यथास्यैव शुको गुणः पटस्येतत्र । अन्येषामपि तेषाञ्चि-शब्दानां स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्याननुविधानं दृश्यत एव तद्यथा वेदाः प्रमाणं श्रुतयः प्रमाणमिति । तस्मात् स्वाभाविकत्वाद् गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तेः स्वलिङ्गसंख्यानुविधानस्य च न भवति यथोक्तदोषप्रसङ्गः । यदा हि स्वभावत एव संख्यानमात्रे गुणे गुणमात्रे वृत्तिस्तदा व्यतिरेक-निबन्धना षष्ठी भवति । यदा तु गुणिनि तदा तयोरपि च द्रव्यशब्दत्वात् सामानाधिकरण्यमपि भवति । द्रव्येऽपि वर्त्तमानानां स्वाभाविकं स्वलिङ्ग-संख्यानुविधानम् । अथ सहस्रादयोऽपि कस्मान्न व्युत्पाद्यन्त इत्याह सहस्रादयोऽपीत्यादि । एवंजातीयका एवंप्रकारा विंशत्यादिभिः सदृशा इत्यर्थः । तेषामपि गुणवत्त्वात् तददेव विंशत्यादिवदेव द्रष्टव्याः । विंशत्यादय इव तेषु प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः । यद्येवं किमर्थं विंशत्यादय एव सूत्र उपात्ता इत्याह उदाहरणमात्रमित्यादि । उदाहरणमात्रं विंशत्यादिग्रहणम् । अन्येऽप्येवंजातीयाः सहस्रादयस्तथैव व्युत्पाद्याः ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गे वा ।

ननुच संघइत्यनुवर्त्तिष्यते । किं वर्गग्रहणेन ? नैतदस्ति । संघशब्दो हि प्राणिसमुदाये रुढः । वर्गशब्दस्तु समूहमात्र इति वर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६१ । सप्तनोऽञ्जन्दसि ।

संख्यालक्षणे कनि प्राप्ते सप्तशब्दाञ्जन्दस्यनुविधानम् ।

६२ । त्रिंशच्चत्वारिंशतीर्ब्राह्मणो संज्ञायां डण् ।

त्रिंशच्छब्दाद् विंशतित्रिंशद्भ्रामिति (५११२४) योगविभागेन कनि प्राप्ते चत्वारिंशच्छब्दादपि प्राग्बतेष्ठजिति (५११२५) ठजि प्राप्तेऽथमारभ्यते । अभिधेये सप्तम्येषत्वादि । विषयसप्तम्यामस्यां ब्राह्मणविषयश्चेत् प्रयोगो भवती-
त्येषोऽर्थः स्यात् । तथाचान्यत्र प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो न स्यात् । तस्मान्न विषय-
सप्तम्येषा । एतच्च संज्ञायहणादेव विज्ञायते । नहि ब्राह्मणग्रहणात् त्रिंशच्च-
त्वारिंशती डण्णन्ती कस्यचित् पदार्थस्य संज्ञिनो स्तः । ब्राह्मणानां तु विद्यते ।

६३ । तदर्हति ।

श्वेतच्छत्रिकम् । वास्त्रयुग्मिकमित्यादिषु ठक् । आर्हादित्यभिविधौ
(५११२६)चायमाकार इति ।

६४ । छेदादिभ्यो नित्यम् ।

नित्यग्रहणमिति । अथ विभाषाया निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं कस्मान्न विज्ञा-
यते ? अशक्यं तन्निवृत्त्यर्थं विज्ञातुम् । विनापि नित्यग्रहणेन महाविभाषा-
निवृत्तिः शक्यते विज्ञातुम् । तथाहि छेदादिभ्यः पूर्वेषु ठकि मिहे पुन-
र्वचनादेव नित्यविधिर्भविष्यति । किं नित्यग्रहणेन ? ततो नित्यग्रहणमहन्य-
हन्यर्हत्वात् तदर्हतीतारस्यार्थस्य (५११६३) विशेषणं विज्ञास्यते । तथाच जात-
मारभ्यस्य प्रयोजन मिति वाक्यं न निवर्त्तते । विरागो विरङ्गश्चेति । विराग-
शब्दक मुत्पादयति विरङ्गादेशच्चापद्यते । तित्यं विरागमर्हति विरङ्गकः ।
प्रत्ययसन्नियोगेन चायमादेश इति । प्रतयभावाद् वाक्ये न भवति ।

६५ । शीर्षच्छेदाद् यच्च ।

प्रत्ययसन्नियोगेन शीर्षभावः । तेन वाक्ये प्रतयभावात् भवतीति भावः ।

६६ । दण्डादिभ्यो यः । (D)

दण्डशब्दोऽयमस्ति क्रियावचनः । दण्डनं दण्ड इति । अस्ति द्रव्यवचनः ।

विशेषाभावाद् हयोरपि ग्रहणम् ।

(D) The classical commentators do not agree with regard to the reading of this rule. Some say दण्डादिभ्यो यत् is the rule; others, including रामन and the आसकार, give it as दण्डादिभ्यो यः । Another class take it merely as दण्डादिभ्यः ।

६७ । ऋन्दसि च ।

यदनुवर्त्तते । नानन्तरो यः । यत एव स्वरितत्वात् ।

६८ । पात्राद् घञ्च ।

ठक्ठञोरपवाद इति । ननुच पात्रं भाजनम् । न परिमाणम् । अतस्तद्वाचिनष्ठक् प्राप्नोति । तस्यैवापवादो युक्तः । तत् किमुच्यते ठक्ठञोरपवाद इत्याह पात्रं परिमाणमप्यस्तीति । न केवलं भाजनमित्यपिशब्देन दर्शयति । तत्र यदा परिमाणे पात्रशब्दो वर्त्तते तदा ठञोऽपवादः । यदा भाजने तदा ठक् । पात्रं स्यात्वादि । कोऽर्थः ? चण्डालादिर्वाङ्मणश्च पात्रं परिमाणमर्हति । येन भुक्ते पुनर्न संस्कारेण भाजनं शुध्यति स पात्रियः पात्र इति चोच्यते ।

६९ । कडङ्गरदक्षिणाञ्च च । (E)

चकाराद् यञ्चेति । अथानन्तरस्य घनः समुच्चयः कस्मान्न भवति । एवं मन्यते । स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमिति । अनन्तराच्च स्वरित आसन्नतरः । स च प्रतियोगमुपतिष्ठमानो वाक्यशेष एव भवति । तस्माद् यत एव समुच्चयो युक्त इति । यो गौर्निर्गुणत्वात् खलकणाद्यानर्हः स कडङ्ग्यः कडङ्गरीय इति चोच्यते । माषादीनां खलेष्ववस्कारनालकाष्ठमतिदुर्जरं वुसाद्यपि कडङ्गरमुच्यते । अथात्र यथासंख्यं कस्मान्न भवति । अस्ति हि तस्य प्राप्तिः । प्रकृतिप्रत्ययानां साम्यात् । तथाहि दे प्रकृती द्वौ प्रत्ययावित्यत आह अस्यात्तरस्येत्यादि । दक्षिणशब्दस्यास्यात्तरस्य पूर्वेनिपाते प्राप्ते योऽयमिह परिनिपातः स लक्षणानपेक्षतां निर्देशस्य दर्शयल्लक्षणव्यभिचारस्य चिह्नं भवति । अतस्तेन चिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति सूत्रकारः । तेन न भवति यथासंख्यम् ।

(E) In the printed कामिका we get कडङ्गर । मिश्र derives it thus :—कड मदे । कडतीति कडः । कडं करोतीत्यत एव निपातनात् खच् । भागुजी in his अमरटीका notices both the forms, setting कडङ्गर in the text. Either spelling appears to be admissible.

७० । स्थालीविलात् ।

ह्यतावनुवर्त्तते इति । ननु चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तते इति चानु-
कृष्टस्य यतः पुनरिह चकारेणानुवृत्तिर्नोपपद्यते । नैष दोषः । अनित्या घोषा
परिभाषा । कथं ज्ञायते ? एकाजुत्तरपदे (८।४।१२) ष इत्यत्र षे प्रकृते
पुनर्णग्रहणात् । तद्धि वा भावकरणयोरित्यनुवर्त्तमानस्य (८।४।१०) विकल्पस्य
निवृत्त्यर्थं क्लियते । यदि चेयं नित्या स्यात् पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि तस्यानु-
वृत्तिर्न भवति । अथवा चकारोऽप्यत्रानुवर्त्तते यतोऽनुकर्षार्थः । तेन पूर्वत्र
चानुकृष्टस्यापि तस्य पुनरिह चकारेणानुकृष्ट्यमाणस्यानुवृत्तिर्भविष्यति । स्थाली
विलकङ्कणरदक्षिणाच्छेत्सेकयोगे कर्त्तव्ये यदिदं योगविभागकरणं तत्स्थाली-
विलाद् विशेषे वर्त्तमानात् प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्थालीमुख एव
वर्त्तमानः स्थालीविलशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । ननु स्थालीसम्बन्धिनि
च्छिद्रमात्रे वर्त्तमानः ।

७१ । यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्दितीयोच्चारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । तेन यद्यपि पारायणं (F) गुरुषा शिष्येण च गम्यते तथापि शिष्य
एव प्रत्ययो भवति । न गुरौ । तथा तुरायणो यागो यद्यपि यजमानेन
याजकैश्च वर्त्तते तथापि यजमान एव प्रत्ययो भवति । न याजके ।

७३ । संशयमापन्नः ।

अत्रापि द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्दितीयोच्चारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद्
यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि हे अपि कर्त्तृकर्मणी संशयमापन्ने
तथापि यद्विषयः संशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्थाप्यादौ प्रत्ययो भवति ।
ननु संशयस्य कर्त्तरि पुरुषे । अनभिधानात् ।

(F) पारायणमादित आरभ्याऽन्तादविच्छेदेन वेदादीनामश्रयणम् । तुरायणः संवत्सरमाश्री ऋषि-
र्षेणविशेषः । चान्द्रायणं तपोविशेषः । वर्त्तनं निष्पादनमित्यर्थः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादन-
मर्थः । तथा ततोऽभिगमनमर्हतीति चेत्यादावपि वाक्ये । तत्रेदं प्रति-
पादनम् । इह द्वितीयाधिकारि पुनर्द्वितीयोच्चारणमधिकन्तु कुर्वन्तैतत्
सूचितमन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवति । तेन सर्वमेतद् गदितं कार्य-
मुपपन्नं भवति ।

७५ । पथः प्लग्न ।

७६ । पन्थो ण नित्यम् ।

नित्यग्रहणमित्यादि । अथ वाक्यनिलयार्थं कस्मान्न भवति ? पन्थशब्दस्य
वाक्यासमवायित्वात् । स हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयते । न वाक्येन सम-
वैति । ननु च पथिञ्शब्देन वाक्यं मा भूदित्येवमर्थं नित्यग्रहणं स्यात् ।
नैतदस्ति । यदि तदेवमर्थं स्यात् पूर्वसूत्र एव कृतं स्यात् यत्र पथिञ्शब्दः
श्रूयते । इह तु करणे प्रत्ययार्थविशिषणं विज्ञायते ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

चकारः प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणत्वात् । गच्छती-
त्यत्र पूर्वं द्वितीयास्तात् प्रत्यय उत्पन्नः । तदिहापि तत्र एव प्रत्ययेन भवि-
तव्यमिति भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह अत्रापीत्यादि । चकारो
ह्यर्थात् परःश्रूयमाणोऽतार्थमात्रस्यैव गच्छतीत्यस्यानुकर्षकः प्रतीयते । ननु
विभक्तेरपि । सम्बन्धाभावः । तस्मात् स इहानुवृत्तः सन्निरहितया समर्थ-
विभक्त्या सम्बन्धमानस्त्रुतीयासमर्थादेव प्रत्ययमुत्पादयतीति भावः । वारि-
जङ्गलेत्यादि । वार्थ्यादयः पूर्वपदं यस्य नत् तथाक्तम् । एतयोरेवार्थयोरुप-
संख्यानम् । मधुकमरिचयारित्यादि । मधुकमरिचयोरभिधेययोः स्थलात्
परो यः पथिञ् शब्दस्तदन्तादाहृते वक्तव्यः ।

७८ । कालात् ।

कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति । कुतः ? षष्ठ्यस्य योगस्यारम्भात् ।

कालशब्दस्यापि यदि स्वरूपग्रहणमभीष्टं स्यादिसं पृथग् योगमकृत्वोत्तर-
सूत्रे कालशब्दादेव तृतीयासुच्चारयेत् कालेन निर्हसमिति । एवं हि
निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । उत्तरसूत्रे च कालशब्दः
स्वरितत्वाद्नुवर्तिष्यत इति सिद्धमिष्टम् । अतो न कर्त्तव्य एवारं पृथग्
योगः । स एव क्रियतेऽर्थग्रहणं तदिति दर्शयितुम् ।

७६ । तेन निर्वृत्तम् ।

आङ्गिक इति । अङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः (६।४।१३४) । टिलो-
पस्वङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमादिह न भवति ।

८० । तमधीष्टो भृतो भृतो भावी ।

कालाध्वनोरत्यक्तसंयोग इति (२।३।५) द्वितीया । तमधीष्ट इत्यादौ कर्मणि
द्वितीया नोपपद्यते । अध्येष्यमाणादि हि पुरुषादिकर्मनयानिष्टयाभिहितम् ।
न चान्या क्रियाभित् यस्यां मामादि कर्म स्यात् । ननु चेत्यादिना यदुक्तं
कालाध्वनोरत्यक्तसंयोगे द्वितीयति (२।३।५) तद्विघटयति । तेन कथं मामो
व्याप्यत इति ? न कथञ्चित् । विघटत इत्यर्थः । यच्च मुहूर्त्तं क्रियते तेन
मुहूर्त्तेन मासैकदेशो व्याप्यते । नतु सकलो मासः । क्रियार्थ इति ।
अध्ययनादिक्रियार्थं । तदर्थं हि ते क्रियते । फलभूतया क्रियेति । अध्यय-
नादिकया । ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यत इति । तदन्यव्यापारस्य तत्रापचारात् ।
यथा चोरेण ग्रामो दग्ध इत्युक्ते न चोरेण ग्रामो दह्यते ऽपि तु तदाह्वतेना-
ग्निना । उपचारेण तु तथा व्यपदेशः ।

८१ । मासाद् वयसि यत्त्वञ्जौ ।

सामर्थ्याद् भूत एवात्राभिमन्वध्यत इति । वयसि भृतार्थस्त्वेव सम्भवा-
दिति भावः । भाव्यार्थाऽपि तत्र सम्भवतीति चिन्त्यमेतत् । अथ तु नेष्यते ।
पुनरभिधानं शरणमाश्रयितव्यम् । त्यञ्जौ अित्करणं स्वरार्थम् । वृद्धयश्च ।
ननु च वृद्ध एव मासशब्दः । सत्यं वृद्धोऽयम् । तथापि वृद्धस्यापि वृद्धि-

रेषितव्या । मासीनाभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्वारक्तविकार इति (६।३।३६) पुंवङ्गावप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

८२ । द्विगोर्यम् ।

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति (५।१।१।२० व,) तदन्तविधेरभ्यनुज्ञानाद् द्विगोरपि मासान्तात् पूर्वेण यत्स्वञ्चोरेव प्राप्तयोरयमारभ्यते । यपः पितृकरणमनुदात्तार्थम् । अन्यथा मासशब्दात्तात् प्रत्यये विहिते सति शिष्टत्वादिगन्तकालेति (६।२।२६) द्विगावेवेति स्वरबाधनात् प्रत्ययस्वरः स्यात् । ततश्च वर्ज्यमानरूरेणानुदात्तादि स्यात् । प्रत्ययेऽनुदात्तार्थं पितीगन्तेति (६।२।२६) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति ।

८३ । षण्मासास्त्रयश्च ।

षण्मासशब्दो द्विगुः । तस्मात् पूर्वेण यपि प्राप्ते वचनम् । स चकारेण समुञ्चेतव्य इति । यद्येवं कथमनन्तरो यद् भवतीत्याह स्वरितत्वाच्चानुवर्त्तिष्यत इति । तेनानुवृत्तिसामर्थ्यादनन्तरो यद् भवतीति मन्यते ।

८४ । अवयसि ठञ्च ।

८५ । समायाः खः ।

८६ । द्विगो वा ।

पूर्वेणेत्यादि । कथं पुनः समाशब्दाद् विधीयमानः प्रत्ययस्तदन्ताद्विगोः प्राप्नोतीत्यत आह प्राग्वतरित्यादि । गतार्थम् ।

८७ । रात्रग्रहःसंवत्सराच्च ।

इराहीन इति । अङ्गष्टचोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः । विभाषानुवर्त्तते । तेन व्यवस्थितविभाषात्वान् न टञ् भविष्यति । द्वैयङ्गिकः । द्वैयङ्गिक इति । न युभ्यामित्यादिनैजागमः (७।३।३) । वृद्धिप्रतिषेधश्च ।

८८ । वर्षासुक् च ।

भाविनि तु त्वैवर्धिक इति । तत्र ह्यभविष्यतीति (७।३।१६) वचनात् । इहादि वृद्धिरेव भवति ।

८६ । चित्तवति नित्यम् ।

यदि चित्तवति प्रत्ययार्थं नित्यं लुग् भवति वर्षस्याभविष्यतीत्यत्र (७।३।१६) यद्विच्यति हे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्य इति तद्विरुध्यते । नहि । नित्ये लुक्वधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य प्रत्यायस्य चित्तवतरभिधेय एवं रूपमुपपद्यते । नैष दोषः । भूत एवास्योत्पन्नस्य प्रत्यायस्य चित्तवति नित्यं लुगिष्यते । न सर्वत्र । कुत एतत् ? नित्याग्रहणात् । इह नित्याग्रहणमनर्थकमेव । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो लुग् भविष्यतीति किं नित्याग्रहणेन ? तत् क्रियते विशिष्टेऽर्थे नित्यो लुग् यथा स्यादित्येवमर्थम् । स पुनर्विशिष्टो भूत एव ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

बहुवचनास्तस्य निर्देशाद्बहुवचन एव षष्टिकशब्दस्य साधुत्वम् । नान्यत्रेति यद्योदयेत् तं प्रत्याह बहुवचनमतन्त्रमिति । अप्रधानमित्यर्थः । अप्रधानत्वं तु तस्य नान्तरीयकत्वाद् । अत्रयं हि येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः । यद्येवमेकवचनेन निर्देशः कस्मान्न कृतः ? एवं हि लघुर्भवति । सतराम् । वैचित्र्यार्थं बहुवचनेन कृतः । यदि षष्टिरात्रेण पच्यन्त इतरस्मिन्नर्थे एतन्निपातनं मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गः । तेऽपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्त इतरत्र आह संक्षेपेतरादि । धान्यविशेष एव हि षष्टिकशब्दः मञ्जालेन रुढः । तेनानभिधानाद् मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो त भवति ।

९१ । वत्सुरान्ताच्छृण्वन्सि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

९३ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ।

परिजय्य इति । परिः सर्वतोभावे । शक्यार्थं कृतः । सर्वतः शक्यो जेतुं परिजय्यः । लभ्य इति कार्यं इति । अत्रापि शक्यार्थ एव कृतः । मासेन शक्यो लभ्यो मासिकः पटः । मासेन शक्यं कर्त्तुं सुकरं वा मासिकं

चान्द्रायणम् । तेन निर्हसं (५।१।७६) तमधीष्ट (५।१।८०) इति विभक्तिद्वये प्रकृते पुनस्तेनेति द्वितीयोपादानं द्वितीयानिबृत्त्यर्थम् ।

६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

हाश्यामपि सम्बध्यत इति । समर्थविभक्त्या प्रतययार्थेन च । कथं सम्बध्यत इत्याह कालस्येत्यादि । इह हि द्वितीयातप्रत्ययसंयोगः । सा हि यः कालस्य व्यापकस्तमपेक्षते । नान्तरीयकत्वात् । नहि तेन विना इत्यन्त-संयोग उपपद्यते । ब्रह्मचर्यञ्च कालस्य व्यापकमिति । व्यापकमिति । व्यापकमपेक्षमाणायां विभक्तौ ब्रह्मचर्यसम्बन्धो भवति । कथं प्रतययार्थेन सम्बध्यत इत्यत आह प्रतययार्थस्य च स्मिति । प्रतययार्थः प्रतियोगि वस्तु स्वमपेक्षते । प्रकृतत्वाच्च ब्रह्मचर्यस्यैव प्रतियोगित्वं विज्ञायते । तद्धि तस्य स्वं भवति । अतः प्रतियोग्यपेक्षायां प्रतययार्थस्यापि ब्रह्मचर्येण सम्बन्धो भवति । पूर्वत्वेत्यादिना पूर्वोत्तरयोर्हस्योर्विशेषं दर्शयति । किं पुनरत्र प्रमाणमित्याह ह्यमपीत्यादि । कथं पुनर्ह्यमपि प्रमाणमित्याह उभयथे-त्यादि । उभयस्मिन्नपि ऋचार्थे सूत्रमेतदाचार्येण प्रणीतम् । ह्यमपि प्रमाणम् । महानाम्नाद्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्ये एवार्थ इदमुपसंख्यानम् । तच्चरतीत्यादि । तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो महानाम्नाद्यादिभ्यः शब्देभ्य-श्चरतीतिप्रत्ययार्थ इदं ठञ् उपसंख्यानम् । तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यत इति । भवति हि साहचर्यात् ताच्छब्दा यथा यष्टीः प्रवेशयेति । अथ ऋच एवोच्यन्त इत्यत्रं कस्मान्न विज्ञायते ? चरणार्थस्यायोगात् । ब्रह्मचर्यं हि चर्यते । चतुर्मासाणां यज्ञ इत्यादि । चतुर्मासशब्दात् तत्रेति सममीसमर्थाद् भव इत्येतस्मिन्नर्थे यज्ञे विषये ष्यो वक्तव्यः । संज्ञायामन् वक्तव्य इति । चतुर्मासाङ्गव इत्येतदपेक्षते । इदञ्च यज्ञादन्यत्रोपसंख्यानम् । ननु च तत्र भव (४।१।५३) इत्यनेनाण् भवतीत्यत्र । किमर्थमुपसंख्यायते ? सत्रमस्ति । तस्य तु द्विगोलुगनपत्र इति (४।१।८८) लुक् प्राप्नोति । अतो लुग्वाधनार्थं तस्योपसंख्यानम् ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।

यथाख्याग्रहणं किमर्थम् ? न यज्ञेभ्य इत्युच्येतित्यत आह आख्या-
ग्रहणमित्यादि । यज्ञनामधेयमात्रादकालवाचिनोऽपि प्रत्ययो यथा स्यादि-
त्येवमर्थमाख्याग्रहणमिति । इतरथा होत्यादि । यथाख्याग्रहणं न क्रिये-
तेत्यर्थः । ननु चेकाहद्वादशाहादयो नैव कालशब्दाः । तत् कुतस्तेषा-
मेवात्र ग्रहणप्रसङ्गः ? अथाकालवाचिनामप्येषां ग्रहणं सम्भवति ? एवं
सत्यग्निष्टोमादीनामपि भविष्यतीत्यपार्थक्यमाख्याग्रहणमित्यत आह प्राग्वते-
रित्यादि । यद्यप्येते कालशब्दा न भवन्ति तथापि प्राग्वतेः संख्यापूर्व-
पदानां तदन्तविधिरभ्यनुज्ञातः । तेन सत्यपि कालाधिकारेऽप्यस्ति तेषु ग्रहण-
प्रसङ्गः । तथाच तत्र वचनस्य चरितार्थत्वादग्निष्टोमादिभ्यो न स्यात् । तेभ्यो-
ऽपि यथा स्यादित्याख्याग्रहणम् । ननु चैवमपि सूत्रमनर्थकम् । या ह्यग्नि-
ष्टोमस्य दक्षिणा साप्यग्निष्टोमे भवति । तत्र बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् (४।३।८७)
ऋतुयज्ञेभ्यश्चेत्येव (४।३।६८) ठञ् सिद्धः । इदमपि सूत्रं ठञ्मैवारभ्यते ।
सत्यमेतत् । किन्तु भवार्थं तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षिते तदा परत्वा-
दणादयः स्युरिति युक्तं विधानम् । अपि च यज्ञाख्येभ्यस्तेन ठञ्जिष्यते । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावात् संख्यापूर्वपदेभ्यष्ठञ् न लभ्येत इयोर्वाजपेय-
योर्भवा दक्षिणा द्वैवाजपेयिकीति । अनेन च विधानेन प्राग्वतेः संख्या-
पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति ठञ् (५।१।२०, वा) सिद्धो भवति ।
अथापि कथञ्चित् तदन्तविधिर्भवार्थं लभ्यते तथापि द्विगोर्लुगनपत्य इति
(४।१।८८) लुक् प्रसज्येत । तस्माद् युक्तः सूत्रारम्भः ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

यथा मासे भवं मानिकमित्यादि । कालाट् ठञ्जिति (४।३।११) ।
प्रातृषेण्यमिति । प्रातृष एण्यः (४।३।१७) । वासन्तं शारदमिति । सन्धि-
वेलादिसूत्रेषां (४।३।१६) । हेमनमिति । हेमन्ताश्चेति (४।३।२१) ।
सर्वत्राण् च तलोपश्चेति (४।३।२२) । वतिः सर्वमाट्श्वार्थः । कालेभ्यो भव
वदित्स्वत्रैतद्वाख्यातम् (४।२।३४) । तत एवानुगन्तव्यम् । चकारः काना-

दित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्त्तते । अत आह कालाधि-
कारस्य पूर्णाऽवधिरित्यादि । ननु च यन्मासे दीयते कार्यं च तन्मासे भवति ।
मासाधारत्वात् तत्क्षप्तायाः । ततस्तत्र भव इत्यनेनैव (४।३।५३) सिद्धमिति
किमतिदेशेन ? एवं तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्य्यदीयमानयोः कार्य्यतां
दीयमानताञ्च कालान्तात् तैः प्रत्ययैरपि ख्यापयितुमतिदेशः । किञ्चानेन
च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिंस्तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मासयो-
र्दीयते कार्य्यं वा हेमासिकमिति । अथापि कथञ्चिद् भवार्थेऽपि तदन्तविधि-
गृह्यत एवमपि द्विगोरिति (४।१।८८) लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने
सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो
विज्ञास्यते । न सर्वकार्याणामित्यदोषः ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । तस्माद्गच्छ्यान्नित्यशब्दोऽपि कालशब्द एव
गृह्यते । नाकाशादिवचनः । तेन तत्र समस्यपवादः कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोग इति (२।३।५) द्वितीया भवति । तेन समस्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद्
द्वितीयासमर्थादेव प्रत्ययः । नित्यं दीयते नैत्य । सर्वकाले दीयत इत्यर्थः ।
अण्प्रकरण इत्यादि । यदेतत् कात्यायनेनोक्तमण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानमित्येतन्न वक्तव्यम् । कथं तर्ह्यण् स्यात् ? व्युष्टादिष्वेवाग्नि-
पदादयः पठितव्याः । अथाण्ग्रहणं किमर्थं दावता भववदित्येतदिद्वानु-
वर्त्तते (५।१।८६) ? तेनैवात्रापि भविष्यति । नैवं शक्यम् । एवं हि सति
व्युष्टिनित्यशब्दाभ्यां कालाट् ठञिति (४।३।११) ठञ् स्यात् । नैष दोषः । तत्र
पुनरारम्भसामर्थ्याद् य षञ्जा षाधितः स एव भविष्यति । कः पुनरसौ ?
अणोः । एवमपि तीर्थशब्दाद् इजृदृन्नाङ्गणादि-(४।३।७२) सूत्रेण ठग्
विहित इति तत्र षञ्जिव स्यात् । ये चात्र प्रवेशनादयोऽन्तोदास्तास्तेभ्य षञ्ज
स्याद् बह्वचोऽन्तोदासार् ठञिति (४।३।८७) । त्रिभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात् ।
तस्मादण्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गयतो ।

यथासंख्यं नेष्यत इति । अत्याचतरस्य हस्तशब्दस्य परनिपातो लक्षण-
व्यभिचारस्य वचनहेतुः । तृतीयार्थमात्रञ्चात्र सम्भवतीति । तृतीयार्थस्य
गम्यमानत्वात् । तथाहि यथाकथाच दत्तमितुक्ते ऽनादरेण दत्तमिति
गम्यते । ननु तृतीया समर्थविभक्तिरिति । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् ।
प्रतयस्तु वचनसामर्थ्याद् वाक्यादपि भवन्तेव ।

६९ । सम्पादिनि ।

गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति । सम्पादिनीतयत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाचष्टे ।
पूर्वावस्थाया गुणातिरेको गुणोत्कर्षः । आवश्यक्ते णिनिरिति । अवश्यं
सम्पद्यत इत्यावश्यकाधमर्णयो णिनिः (३।३।१७०) । विघोषतः शोभत इति ।
शोभनाख्यस्य गुणस्य पूर्वावस्थाया उत्कर्षादतिरिच्यमानत्वात् ।

१०० । कर्मविषाद् यत् ।

कर्मण्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सक्तुमांसोदनाद् विगृह्येतादपीति । अपिशब्दात् सङ्घातादपि । साक्त-
मांसोदनिकः । साक्तुकः । मांसिकः । ओदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

१०३ । कर्मण उक्त्वा ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

अथ किमर्थं तदिति समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते ? यावता समय इति
निर्देशादेव सा दृश्यत इतरत्वाद् समर्थविभक्तिर्निर्देश उत्तरार्थ इति ।
ऋतोरणिण्येवमादौ (५।१।१०५) प्रथमासमर्थाद् यथा स्वादिति । उत्तरार्थञ्च
क्रियमाणोऽत्रापि विस्मयार्था भविष्यतीत्यत्रैव कृतः । नोत्तरत्र ।

१०५ । ऋतोरण् ।

वसन्तौऽस्य पुष्पादे ऋतुः प्राप्तः । स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भवतीति प्रयोजनमिति (५।१।१०६) ठञि प्राप्ते सत्ययमणारभ्यते ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

घसः सकारः सिति चेति (१।४।१६) पदसंज्ञार्थः । तेन पदत्वेन भवेन्निरस्त ऋत्विय इति । अतौर्गुण इति (६।४।१४६) गुणो न भवति ।

१०७ । कालाद् यत् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टमिति । नपुंसके भावे क्तः । कालस्य दीर्घत्वमिह प्रकृष्टशब्देनोच्यते । अथ ठञ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एव ठञ् । तत्र प्रकृष्टमित्येतावदेव वक्तव्यमित्याह ठञ्ग्रहणं विस्मयार्थमिति । असति हि ठञ्ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । तस्मान्मन्वुहिं प्रवक्तारं प्रति विस्मयार्थं ग्रहणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

प्रयोजयतीति प्रयोजनम् । कृत्यलुप्तो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि लुप्तः ।

११० । विशाखाषाढाद्गन् मन्यदण्डयोः ।

ठञपवादी योगः । मन्योऽवचारी विलोडनदण्डी वा । (G)

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्चुः ।

विशिपूरीत्यादि । विश प्रवेशने । पूरी आप्यायने । पत्स्य गती । रुह वीजजम्बनि । एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति (७।१।१२) युस्यानि विहितस्यान स्तस्माद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः । केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्येदं विशेषणं विज्ञायते । गृहप्रवेशनं

(G) अवचारी नाम विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषः ।

प्रयोजनं यस्य तत्र गृहप्रवेशनशब्दो विशिप्रकृत्यनन्तः । गृहशब्देन च स-
पूर्वपदः । यदि तर्हि विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाच्छ उपसंख्यायते ऽनुप्रव-
चनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽनर्थकः । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

अथ पदग्रहणं किमर्थम् ? सपूर्वादित्येवोच्चेत्यत आह पदग्रहणमित्यादि ।
असति हि पदग्रहण ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत् प्रयोजनमस्येति
तत्रापि प्राप्नोति । भवति ह्ययं समापनशब्दः सपूर्वः । पदग्रहणे तु सति
न भवति । बहुचप्रत्ययस्यापदत्वात् ।

११३ । एकागारिकट् चौरैः ।

चौरैः नियमार्थमिति । प्रकृतत्वाच्च ठञ एव । एवं द्रुवता ठञन्तमेत-
न्निपात्यत इत्युक्तं भवति । ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासङ्गात् डीब् यथा
स्यादिति । स चात्र ठञन्तत्वादेव सिद्धः । तत् किमर्थं टकार इत्यत आह
टकार इत्यादि । असति हि टकारे यथा डीब् भवति तथा जित्स्वरोऽपि ।
आद्युदात्तत्वं स्वात् । कार्य्यावधारणार्थं टकारः क्रियते । तेन डीबेव
भवति । न जित्स्वरः । अपर इकट्प्रत्ययं वृद्धिञ्च निपातयन्तीति । तेषां
डीबर्थेव टकारः । एकशब्दोऽसहायार्थः । स चासहायवाची द्रष्टव्यः ।
असहायग्रहणं चौरस्य स्वार्थे । नतूपलक्षणं प्रयोजनम् ।

११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने ।

आदिर्जन्म । अन्तो विनाशः । तयोर्वचनमाद्यन्तवचनम् । तस्मिन्
सत्येत्त्रिपातनम् । समानकालावाद्यन्तावस्येति । ननु चोत्पादनविनाशयोर-
योगपद्यात् समानकालत्वं न सम्भवति । नह्यनेन जन्मनाशयोरिककालता
प्रतिपद्यते । किं तर्हि ? विद्युदादेरनवम्यायित्वप्रदर्शनपरत्वादस्येत्यत आह
उत्पादानन्तरं विनाशोत्थर्थ इति । आकालाट् टंथेति । यदा ठं स्तदा
ऽकालिका । यदा ठञ् तदा ऽकालिकी । आकालशब्दायमाह् मर्यादा-

भविष्योरित्यव्ययीभावः (२।१।१८) । आ कालादाकालम् । कुगतिप्रादय
(२।२।१८) इति तत्पुरुषो वा । आहतः काल आकाल इति ।

११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।

तुल्यमिति । कर्मपदमेतत् । क्रियाविशेषणत्वात् । प्रतिपादितं हि प्राक्
क्रियाविशेषणानां कर्मत्व' स्तोकात्किञ्चिद्व्याप्तौ तेनेति सूत्रे (२।१।३८) ।
ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवदिति । का पुनरत्र क्रिया ? ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते
क्षत्रियादिगता ऽध्ययनादिका । ननु च तस्या ब्राह्मणनिष्ठया ऽध्ययनादि-
क्रियैव तुल्यता । न च तां ब्राह्मणशब्द आह । किं तर्हि ? जातिं द्रव्यं
वा । नच ताभ्यां क्रियया तुल्यत्वम् । स्वभावभेदात् । यत्र हि किञ्चित्
सामान्यं कश्चिद् विशेषः स विषयस्तुल्यतायाः । इह त्वत्यन्तभेद एव । नैष
दोषः । यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दः क्रिया नोच्यते तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन
प्रतीयते यथा गुड इत्युक्ते गुडेनानभिधीयमाना अपि माधुर्यादयः । तत्र
ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्व' क्रियाया न सम्भवति । उच्यते
चेदं वचनसामर्थ्यात् । यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तथा तुल्यता
विज्ञास्यते । ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रियैव प्रत्ययार्थक्रियाया
स्तुल्यता । तस्याश्च घञन्तोऽवकाशः । तैलपाक्तेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि ।
नैषोऽस्त्यवकाशः । धात्वर्थो हि क्रिया । सा च पूर्वापरोभूता । अथवा
ऽसस्त्वभूता । नच तस्यां घञादयो भवन्ति । कतर्हि ? तस्यैव धात्वर्थस्य
धर्मं सिद्धतायामेव । धात्वर्थस्यापि घञादिस्थाया भिद्यते । तत् कथं
घञादीनामर्थः क्रियेति शक्यते वक्तुम् ? नच तथा घञादिवाच्यमिदतया
द्रव्यगताया तुल्यता । नहि द्रव्यभूतेनासस्त्वभूतस्य वस्तुतुल्यतोपपद्यत इत्यतो
नास्ति वचनस्यावकाशः । यदि तर्हि क्रिया घञादिभिर्नाभिधीयते कर्तुं
गमनं भोक्तुं पाकः कारकस्य व्रजतीति तुमुण् ण्वुलो क्रियायां क्रियार्थायामिति
(३।३।१०) तुमुण्ण्वुलो न प्राप्तः । नैष दोषः । यदत्र प्रकृतिरूपं तस्य
क्रियैवार्थ इति तदाश्रयो तुमुण्ण्वुलो भविष्यतः । यथाख्यातपद उपपदे तस्य

हि क्रिया कर्त्तादयश्चार्थाः । तत्र या क्रियार्था तामाश्रित्य तुमुण्णुलौ भविष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

११६ । तत्र तस्येव ।

अथ किमर्थमिवेत्युच्यते । न वत्यर्थे सादृश्ये भविष्यति । नैतदस्ति । नहि तुल्यग्रहणं गक्यमिहानुवर्त्तयितुम् । तद्धि क्रियाविशेषणत्वात् कर्म । तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्यैव स्यात् । ततश्च कर्मखेव तुल्ये प्रत्ययः स्यात् । तथाच मथुरायामिव मथुरावत् स्तुग्ने प्रासाद इत्यादि न सिध्येत् । तस्मादिविति वक्तव्यम् । अक्रियार्थश्चायमारम्भः ।

११७ । तदर्हम् ।

अर्हतीत्यर्हः । क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते । ततो ऽस्यामेवाहर्णक्रियायां कर्त्तृभूतायां प्रत्ययो विधीयत इति यत्रासौ प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते तत्र वाक्यमेव भवति ब्राह्मणमर्हतीति ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

उपसर्गाः प्रादयः । ते चैवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाया विगणपका भवन्ति । आगच्छति प्रगच्छतीति । यत्र न प्रयुज्यते तत्र समाधनक्रियावाचकाः सङ्गट उत्कट इति । क्रियावाची शब्दः प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते । तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः । तेन साधने धात्वर्थे वर्त्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह समाधने धात्वर्थे इति । यदि ह्येवमात्मका उपसर्गा धात्वर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम् । मत्यमेतत् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । उदतो निवत इति । उच्छब्दान् निगच्छात् समाधने धात्वर्थे वतिः । ननु च वनेरव्ययसंज्ञकत्वाद् विभक्तैर्लुक् प्राप्नोति । स कस्मान्न भवति । अत्रयसंज्ञाया अनित्यत्वात् । अनित्यत्वन्तु तस्याः सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यत इत्यादिना ऽव्ययसंज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलौ ।

भवनेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादित्थनेर्लुक् वर्त्तते । तत्र न ज्ञायते कोऽन्नार्था भावशब्देन विवक्षित इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह भवतोऽ-

आदिति । यस्माद् गोवादेर्विशेषणत्वाद् विशेष्यं गवादी गौरित्येवमादिकः शब्दो भवति गोत्वाकारवती च वृद्धि स्तेन योऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स भावशब्देनोच्यते । तथाचोक्तम् । यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तदभिधाने त्वतलाविति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते । द्रव्यं विशेष्यम् । यस्य विशेषणस्य भावाद्द्विजमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति तदभिधाने त्वतलादयः प्रत्यया भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्त-मनेकप्रकारम् । जातिशब्दानाञ्जातिरखत्वमिति । गुणशब्दानां गुणः शुक्लत्व-मिति । क्रियाशब्दानां क्रिया पाचकत्वमिति । केचित्सु क्रियाकारकसम्बन्धं क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति । यदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्व-मिति संज्ञेपिनैतदुक्तम् । विस्तरेण तु भाष्यादावुक्तमिति तत एवानुगन्तव्यम् । अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथञ्कारं न भवितव्यम् ? षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययविधानात् । नानित्येवमादीनाञ्चाव्ययानां षष्ठ्यर्थनायोगात् । अयोगस्तु तेषामसत्त्ववाचित्वात् । नैष दोषः । असत्त्वभूतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टः षष्ठ्यर्थेन प्रयुज्यते । नानित्यस्य भाव इति । तच्च प्रत्यवमृष्टार्थं वृत्तिरेव गमयतीति नानुपपन्ना षष्ठीसमर्थता ।

१२० । आ च त्वात् ।

प्रथमेति । तुरिष्ठमेयस्त्विति (६।४।१५५) टेरिति (६।४।१५५) टिलोपः । र ऋतोर्हलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) ऋकारस्य रेफः । सर्वनाम-स्थाने चासम्बन्धाविति (६।४।८) दीर्घः । पार्थवमिति । इगन्ताच्च लघुपूर्वादि-त्यण् (५।१।१३१) । अपवादैरित्यादि । इमनिच्प्रमृतीनपवादां स्वतलोव-ष्यति । तैः सञ्च तयोः समावेशः । एकविषयता यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु च स्वरितत्वाद्गुणवर्त्तमानावनुवृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम् । किम् ? गुणवचनब्राह्मणादित्यः कर्मणि चेति (५।१।१२४) कर्मण्यपि यथा स्याताम् । इतरथा हि भावे विधीयमानौ कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्ति-सामर्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः

प्रयोजनम् । किम् ? अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम् । तस्मिंस्त्वसति न स्याताम् । अस्मिंस्तु सत्येतदुभयमपि लभ्यते । चकार इत्यादि । यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकरणे येऽपवादास्त्रैरेव समावेशः स्यात् । न नञ्ज्ञञ्भ्याम् । तयोरन्यत्र विहितत्वात् । चकारे त्वपवादसमुच्चयार्थं सति सर्वापवादविषये त्वतलौ लभ्येते । तेन स्त्रीपुंसाभ्यामपि सिद्धौ भवतः । यद्येवमन्येष्वर्थेषु सावकाशौ नञ्ज्ञञौ भावे न सिध्यतः । त्वतल्भ्यां बाध्यमानत्वात् । नैष दोषः । भवनादित्यवध्युपादानसामर्थ्याद् भावेऽपि भविष्यतः । इतरथा हि भावमेव विधित्वेनोपाददौत ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतत्वणवटबुध-
कतरसलसीभ्यः ।

अधिकारोऽयम् । तेनोत्तरेषां भावप्रत्ययानां प्रतिषेधो विज्ञायते । न त्व-
तलोरिति मत्वाद् इत उत्तरे ये भावप्रत्यया इत्यादि । नतु पृथ्वादिभ्य इम-
निञ् वेत्येवमादिभिर्यागैः (५।१।१२२) परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो
विधीयते । नच तत्र काचित् प्रकृतिर्नञ्पूर्वा गृह्यते । नच तदन्तविधिरस्ति ।
ग्रहणवता प्रतिपदितेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात् तत्र नञ्पूर्वात्
प्राप्तिर्नास्तीति नास्त्यस्त्रीपयोगः । मत्वम् । यत्र त्वन्तग्रहणं पत्यन्तपुरो-
हित्वादिभ्यो यगित्येवमादिषु (५।१।२८) योगेष्वस्ति यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति
योपधाद् गुरुपोक्तमाद् बुजित्येवमादिषु (५।१।१३२) तत्र नञ्पूर्वादपि
प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते । अपतित्वमिति । नञ्समासे कृत उत्तरकालं
पत्यन्ताद् भावविवक्षायां पत्यन्तेत्यादिना (५।१।१३८) यञ् न भवति । अप-
टुत्वमिति । इगन्तेत्यण् (५।१।१३१) न भवति । अरमणीयत्वमिति ।
योपधादित्यादिना (५।१।१३२) बुञ् न भवति । नास्त्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति
बहुव्रीहिरयम् । तेनास्मादिगन्तलक्षणो ऽण् भवति । आपटवमिति । आच-
तुर्थ्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । नतु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न
पत्यन्ते । तत् कृतस्तेन थञ् ? नैष दोषः । आकृतिगणो हि ब्राह्मणादि-
रिष्यते । अचतुरादिप्रतिषेध एवाकृतिग्रहणस्य प्रापकम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा ।

पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुस्रदुप्रभृतयस्तेषामणि प्राप्ते । ये गुण-
शब्दाः खण्डचण्ड इत्येवमादय स्तेषां अञि । ये वयोवचना वाचवत्स इत्येव-
मादयस्तेषां प्राणभृज्जातीत्यादिनाञि (५।१।१२६) सर्वेषामपवाद इमनिञ्
विधीयते । वाचनमित्यादि । आदिशब्देन अजादीनामुपसंग्रहः । वाक्याथं
तु वाचनं न भवति । महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।

बहुवचनं प्रत्येकमभिसम्बध्यते वर्णभ्यो दृढादिभ्यश्चेति । तेन बहुवचन-
निर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विज्ञायते । न स्वरूपस्य ।
स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत । वर्णशब्दश्च गुणविशेषस्य
वाचको न ब्राह्मणादीनाम् । कुतः ? दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात् ।
अतएवाह दृढादिभिः साहचर्याद् रूपविशेषा एव शक्तादयः प्रत्ययमुत्पाद-
यन्ति । नतु स्वरूपशब्दाः । नापि तत्पर्यायाः । कथम् ? दृढादयो हि
गुणा उपसर्जनं द्रव्ये वर्तन्ते । तत्साहचर्याद् वर्णशब्दा अपि तस्मद्दृशा एव
शृङ्गन्ते । न वर्णशब्दस्य तत्पर्यायाणां वा तादृशी हस्तिरस्ति । गुणमात्र-
वचनत्वात् । वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमिमनिजर्थम् ।
यद्येवं अज्यग्रहणमनर्थकम् । इमनिजेव विधेयः । स च विभाषयैव प्रकृतः ।
तदुच्यते । अथर्व्यं अज्यग्रहणमुत्तरार्धं कर्त्तव्यम् । तत्र वा क्रियत इह वेति
नास्ति विशेषः । शुक्लिमेति । पूर्ववद्विलोपः । द्रुढिमेति । पूर्ववद् ऋकारस्य
रभावः । औचित्ती याथाकामीति । पिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष् ।
हलस्ताद्धितस्येति (६।४।१५०) यलोपः । वेर्यान्लाभमतिमनःशारदानामिति
पठ्यते । तस्यायमर्थः । विशब्दादुत्तरैषां यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति ।
वियातत्वम् । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभता । विलाभत्वम् ।
वैलाभ्यम् । विलाभिमा । विमतित्वम् । विमतिता । वैमत्यम् । विमतिमा ।
इगन्तादित्यण् (५।१।१२१) । वैमतम् । विमनस्त्वम् । विमनस्ता । विमनिमा ।
वैमनस्त्वम् । विशारटत्वम् । विशारटता । वैशारद्यम् । विशारदिमा ।

समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरयोर्मतिमनसोः प्रत्ययी भवति ।
संमतिता । संमतित्वम् । संमतिमा । सामत्यम् । समनस्त्वम् । समनस्सा ।
संमनिमा । सामनस्यम् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

तस्येदमिति (४।३।१२०) श्रैषिकेषु प्राप्तेषु कर्मणि अञ्विधानम् । चकाराद्
भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचन इति साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति । ये हि
जडादिशब्दा गुणशब्दा गुणवचना ब्राह्मणादयश्च तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो
न सम्भवति । क्रियावचकत्वाभावात् । तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः ।
ब्राह्मणादिराकृतिगण इति । अहत्कृतत्वात् । आदिशब्दः प्रकार इति । एवं
प्रकारेभ्यः अञ् भवतोत्येवमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं बोधयति । यद्येवं
गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात् ।
नानर्थकम् । प्रपञ्चार्थं हि तत् । स्वार्थं विधानार्थञ्च । तत्र ब्राह्मणशब्दात्
प्राणभृज्जातीति (५।१।१२६) जातिवचनत्वादञ्चि प्राप्ते तद्वाधनार्थं अञ्
विधीयते । माणववाङ्वाभ्यां गोत्रलक्षणं वुञ्चि । अर्हतो नुम् चेति । अञ्
नुमर्थः पाठः । आहंन्यम् । चोरधूर्त्वाभ्यां मनोघ्नादित्वाहुञ्चि प्राप्ते । पाराधय
विराधय अपराधय इत्येतेभ्योऽपत्यविवक्षायां जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
(४।१।६८) । तस्य कम्बोजाङ्गिति (४।१।१७५) लुक् । ततो गोत्रवुञ्चि प्राप्ते
पाठः । एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थम् । अक्षेत्रप्र-
शब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२२) प्रतिषेधे प्राप्ते । प्राग् बालिशशब्दात्
कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते । बालिशशब्दो वयोवचनः । तस्माद्
वयोलक्षणे ऽञ्चि प्राप्ते । अनीश्वरशब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१)
प्रतिषेधे प्राप्ते । अलम इति बहुव्रीहिः अञ् मत्पादयति । तत्पुरुषात् तु
न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधेन भवितव्यम् । तस्य प्रपञ्चार्थः
पाठः । राजञ्शब्दस्य पुरोहितादित्वाद् यकि प्राप्ते । संवादिन् संवेधिन्
बहुभाषिञ् शीर्षघातिन् समस्य परमस्य दुष्पुरुष इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः
पाठः । गणपति अधिपति इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते । गडुन्नदायाद्-

विगच्छि इत्येतेषां त्वत्त्वो निहृत्यर्धः । शेषाणां प्रपञ्चार्यः । गुणवचना एको राशिः । ब्राह्मणादयो द्वितीयः । ताभ्यां भावे कर्मणि यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्याख्यात्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षतां निर्देशस्य ज्ञापयन् यथासंख्यलक्षणानपेक्षतामपि बोधयति । तेन यथासंख्यं न भवति ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

१२६ । सख्युर्यः ।

दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यां यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ।

१२७ । कपिज्ञाल्योऽठक् ।

कपिशब्दादिगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यणि (५।१।१२१) प्राप्त इदं विधीयते । यथासंख्यमित्यादि । तत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यत्र (५।१।१२४) यथासंख्याभावः प्रतिपादितः । इहापि प्रतिपाद्यते । तत्रेदं प्रतिपादनम् । अत्र चकारोऽनुवर्त्तते । स चैकस्याः प्रकृते भावे कर्मणि च ढग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति । प्रतिपादितं हि पूर्वं स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवतीति । नचेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

पत्यन्तात् पूर्ववदणि प्राप्ते । पुरोहितादिषु राजशब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञि । शेषेभ्यस्त्वतलोऽर्यङ् विधीयते । राजास इति । राजशब्दादसेऽसमासे यङ् भवति राश्यामिति । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव भवति । आधिराश्यामिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तत् कथमधिराजशब्दात् ? तदन्तविधिना । एतदेव ज्ञापकमस इति वचनेऽस्तीह प्रकरणे राजशब्देन तदन्तविधिरिति । इह पत्यन्तपुरोहितादी इति

हो राशी । अर्थावपि भावकर्मणो हावेवेति साम्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदस्तरितत्वात् पूर्ववन्न भवति ।

१२६ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ् ।

प्राणभृतः प्राणिन उच्यन्ते । तेषां जातिः प्राणभृज्जातिरित्यर्थः । तद्वाचिनो यथासंभवं त्वतलादिष्वञ् विधीयते । प्राणभृदग्रहणात् तृणादिशब्देभ्यो न भवति तृणत्वं तृणतेति । जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न भवति देवदत्तत्वं देवदत्तता । यदिगन्तं लघुपूर्वञ्च तस्मात् परत्वाद्गन् भवति तैत्तिरमिति । वयोवचनादपि यथायोगं त्वतलादिष्वेव प्राप्तेष्वर्वाधानम् । वचनग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अन्यथा वयःशब्दादेव स्यात् । ततोद्गातादिषूद्गात उच्येत अर्ध्वर्यु इत्येतेषामृत्वग्वचनत्वाद् होत्राभ्यश्च इति (५१११३५) ष्चे प्राप्ते सत्यजर्थः पाठः । सुष्ठु दुष्ठु वधू इत्येतेषां लघुपूर्वलक्षणोऽपि प्राप्ते । सुभग मन्त्र इति । सुभगशब्दो मन्त्रविषये ऽजमुत्पादयति मन्त्रे सौभगाय । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पान्त इति ऋद्भगसिन्धुन्त (७३११८) इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । मन्त्र इति किम् ? सौभाग्यम् । ब्राह्मणादित्वात् यञ् । शेषाणामिह पाठ स्वतलोः प्राप्तयोः ।

१३० । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

हायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । ननु च तस्येदमित्यनेन (४१३१२०) हायनान्तादण् सिद्धः । न सिध्यति । परन्तात् त्वतन्भ्यां बाध्यते आषाढहायनस्य भावः कर्म वा ऽषाढहायण इति । तृदाच्छः (४१२११४) प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं हायनान्तादण्विधानम् । यौवनमिति । अस्मिति (६४११६७) प्रकृतिभावः । युवादिषु युवशब्दस्य वयोलक्षणं बाधित्वा मनोघ्रादित्वाहुञ्चि प्राप्ते पाठः । स्वविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽपि । होत्रशब्दस्त्राभ्युद्गातादित्वादक्षेव । पुरुषास इति । पुरुषशब्दादसमासेऽण् भवति पौरुषम् । षस इति किम् ? राजपुरुषत्वम् । अस्व प्राणभृज्जेत्यप्राप्ते (५१११२८) पाठः । कमण्डलुशब्दस्त्रेगन्तत्वादेवापि सिद्धे त्वतलोर्वाधानार्थः पाठः । ऋदयास इति । ऋदयशब्दादसमासेऽण् भवति ऋदयम् । ऋदयस्य ऋदयदत्तासेऽपि

(६।३।५०) ह्रस्वावः । अस इति किम् ? परमहृदयत्वम् । कुशलादीनां चैत्रपथ्यन्तासां ब्राह्मणादित्वात् थञि प्राप्ते पाठः । शेषाणान्तु त्वतलोः । ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादण्प्राप्तिरेव नास्ति । तदपार्थक्यः पुरुषासे हृदयास इति च प्रतिषेधः । नापार्थक्यः । एषा हि षिष्यसप्तमो । समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदय-शब्दाविति । यदि प्रतिषेधो नोच्येत ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो युगपत् प्रसङ्गे परत्वादणेषु स्यात् । प्रतिषेधास्तु समास एव तावद्भवति । ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति स उत्पद्यते । कश्चासौ ? त्वतलौ । अपुरुषत्वम् । अपुरुषता । अहृदयत्वम् । अहृदयता । इह हायणान्त एकाराशिः । युवादिर्द्वितीयः । अर्थावपि दाविव भावकर्मणी । तेन सामर्थ्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदल्पाक्षरस्य युवादिशब्दस्य परनिपात-लक्षणव्यभिचारचिह्नान्न भवति । अस्वरितत्वाद्वा ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इगन्तादिति । इक् अन्ता यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । लघुपूर्वग्रहणेत्यादि । अथेगिव कस्मान्न विशेष्यते ? तस्य बहुव्रीह्यर्थं गुण-भूतत्वाद् विशेषणेन सम्बन्धस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थाशब्द-त्वादपरमपेक्षते । इह चापरस्यानिर्दिष्टत्वान् न ज्ञायते कुतो लघुः पूर्वः । तत्परिज्ञानाय पृच्छति कुतः पुनरसौ लघुः पूर्व इति । प्रत्यासत्तन्त्याय-माश्रित्याह सन्निधानादित्यादि । सन्निधानं त्विह सूत्रयिकः । अतत्वात् । तेनेति । अन्तभूतेन लघुपूर्वेणैकान्तग्रहणमतिरिच्यत इति । निष्कलत्वात् । यतो हि लघुपूर्वादित्युक्ते च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति सामर्थ्यादेव तस्यान्तत्वं लभ्यत इत्यपार्थक्यमन्तग्रहणमस्मिन् व्याख्याने । पूर्वके तु विधाने ऽन्तग्रहणेऽसति लघुपूर्वेणैव इत्येव विधिनिर्देशो विज्ञायते । ततश्चान्त-स्यापीको विधित्वं स्यात् । तदा लशुनलकुटप्रभृतिस्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्येवमर्थमन्तग्रहणम् । कथं काव्यमिति । अन्यथा भवितव्यं कविशब्दस्य लघुपूर्वेणैकान्तत्वादित्यभिप्रायः ।

१३२ । योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् ।

त्वत्लादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । उत्तमगण्डोऽयमिहाव्युत्पन्नम् प्राति-
पदिकं गृह्यते । तत् स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमाहेति मत्वाह त्रिप्रभृती-
नामन्यमित्यादि । तमप्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे सत्यणिञोरनार्षयोरित्यादौ
सूत्रे (४११७४) यो दोष उक्तः स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः । उत्तमस्य
समीपमुपोत्तमम् । अन्वयं विभक्तिसमीपित्यव्ययीभावः (२।१।६) ॥

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

इन्द्रात् त्वत्लादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । मनोज्ञादिषु यो गुणवचन
स्तस्मात् ष्यञि । चौरधूर्त्तशब्दाभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव । युवञ्
शब्दाद् युवादित्वादणि । शिपेभ्यस्त्वतलोः । अमुष्यपुञ् इति । निपातनाद्
विभक्तेरलुक् । इह इन्द्रमनोज्ञादी द्वी राशी । प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणी
हावेवेति यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति । अथवा
चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते । तस्य चान्यत् समुच्चयं नास्तीति वुञ्-
विधिमेव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति । तेनैकस्माद्गणं भावे कर्मणि
च वुञ् भवति । नतु यथासंख्यम् । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते ।

१३४ । गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतद्वर्ततेषु ।

अपत्यनिमित्ता समाख्या गोत्राख्या । सा च प्रवराध्याये पठ्यते । या च
वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुवानाचष्टे सा चरणशब्दस्याख्या । गोत्रश्च चरणैः
सहेति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोर्जातित्वमिति प्राणभृज्जातीत्यादिनाऽञि
(५।१।२२८) प्राप्ते वुञो विधानम् । इह गोत्रचरणवाचिनी द्वे प्रातिपदिके ।
अर्थावपि हावेव । तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति ।
अतएवाह प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति । श्लाघादिषु विषयमूर्तेष्विति ।
प्रत्ययार्थतां प्रत्ययार्थविशेषणताञ्च श्लाघादीनां निरस्यति । न तावत्
प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते । भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिज्ञतत्वात् । नापि
प्रत्ययार्थविशेषणम् । ये भावकर्मणोः श्लाघादयस्ते भवत इति । तथाहि न
भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः । न च

गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । कर्मापि नैव श्लाघादि-
स्वभावं भवति । नहि गोत्रचरणानां श्लाघादयः कर्मतया रुद्धा यथाम्ने
स्तापादयः । क्रियारूपत्वात् तेषाम् । साध्यतया व्यवस्थितानां सत्त्वधर्मा
भावकर्मणी प्रतिविषयाभावे उपपद्येते । तस्माच् श्लाघादिषु साध्यतया भाव-
कर्मणोः प्रत्ययार्थतया विषयभूतेषु बुद्ध् भवति । तद्वेतस्तत्प्राप्त इति ।
इषोऽत्र गत्यर्थत्वात् । तज्ज्ञातो वेति । अत्रपूर्वस्थेषो ज्ञानेऽपि वृत्तिसम्भवात् ।
तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोः सम्बन्धिनी भावकर्मणो प्रतिनिर्दिश्येते । गार्गि-
कयेति । आपत्यस्य च तद्विने ऽनातीति (६।४।१५१) यलोपः ।

१३५ । होत्राभ्यष्टः ।

त्वतलोः प्राप्तयोश्चो विधीयते ।

१३६ । ब्रह्मणस्त्वः ।

नेति वक्तव्य इति । छप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिषिद्धे त्वप्रत्ययः । तस्य
भावस्त्वतलावित्येव (५।१।११६) सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं
तत्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेतुरग्ये तदा च्छे प्रतिषिद्धे
यथा त्वो भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ५।१ ॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने जेत्रे खञ्ज् ।

भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमित्यधिकरणं ल्यट् । जायन्त षट्पद्यन्त इत्यर्थः । एतेनात्पत्तिवचनो भवतिरत्र गृह्यते । न सप्तावचनः । तस्य हि ग्रहणे सत्यन्त्र चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि प्रसज्येत । यदि तद्ग्रहणवचनो भवति गृह्यते जेत्रग्रहणमनर्थकं स्यात् । तत्र मुद्गानां भवनं कुसूल इत्यत्र मा भृदित्येवमर्थं क्रियते । नचोत्पत्तिवचनस्य भवते ग्रहणे सति कुसूले प्रसङ्गः । नह्यसौ मुद्गादोनामुत्पत्तेरधिकरणम् । किं तर्हि ? सप्तायाः । नेतदस्ति । सति हि जेत्रग्रहणे भवतिरचोत्पत्तिवचनो भवति । कथम् ? जेत्रशब्दो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे । तेन तस्य ग्रहणे सति सप्तां प्रति न भूमिः जेत्रव्यपदेशमासाटयतीति युक्तं तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्त्तत इति । जेत्रग्रहणे त्वसति भवतिः सप्तावचनोऽपि गृह्यते । तथा कुसूलेऽपि प्रसज्येत । अपिच भवनशब्दो रुढ्या गृहवचनोऽप्यस्ति । सोऽपि जेत्रशब्देन निवर्त्तत इति । अथ कथं पष्ठी समर्थविभक्तिरूपादीयते ? यावता तस्य भावस्त्वतलावित्यतः (५।१।१२८) पष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्त्तत इति तथैव सिद्धम् । एवं तर्ज्जितञ् ज्ञापयति पूर्वं प्रत्यया नावश्यं पष्ठीसमर्थाद् भवन्तीति । तेन होत्राभ्यञ्च इति (५।१।१३५) होत्रायाः प्रथमासमर्थायाः स्वार्थं च्छः मिहो भवति होत्रैव होत्रीयमिति । एवञ्च चतुर्वर्षादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्वार्थं षष् मिहो भवति ।

दित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकुष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्त्तते । अत आह कालाधिकारस्य पूर्णाऽवधिरित्यादि । ननु च यन्मासे दीयते कार्यं च तन्मासे भवति । मासाधारत्वात् तत्सत्तायाः । ततस्तत्र भव इत्यनेनैव (४।३।५३) सिद्धमिति किमितिदेशेन ? एवं तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्यदीयमानयोः कार्यतां दीयमानताञ्च कालास्तात् तैः प्रत्ययैरपि ख्यापयितुमितिदेशः । किञ्चानेन च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिंस्तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मासयोर्दीयते कार्यं वा हेमासिकमिति । अथापि कथञ्चिद् भवार्थेऽपि तदन्तविधिर्यद्भवति एवमपि द्विगोरिति (४।१।८८) लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो विज्ञास्यते । न सर्वकार्याणामित्यदोषः ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । तस्माद्द्वयोर्यान्नित्यशब्दोऽपि कालशब्द एव गृह्यते । नाकाशादिवचनः । तेन तत्र समस्यपवादः कालाध्वनोरत्यन्त-संयोग इति (२।३।५) द्वितीया भवति । तेन समस्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद् द्वितीयासमर्थादेव प्रत्ययः । नित्यं दीयते नैत्य । सर्वकाले दीयते इत्यर्थः । अणप्रकरण इत्यादि । यदेतत् कालायनेनोक्तमणप्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येतन्न वक्तव्यम् । कथं तर्ह्यण् स्यात् ? व्युष्टादिष्वेवाग्नि-पदादयः पठितव्याः । अथाण्यङ्गणं किमर्थं दावता भववदित्सेतद्विद्वानु-वर्त्तते (५।१।८६) ? तेनैवात्रापि भविष्यति । नैवं शक्यम् । एवं हि सति व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाट् ठञ्जिति (४।३।२१) ठञ् स्यात् । नैष दोषः । तत्र पुनरारम्भसामर्थ्याद् य ष्टञा वधितः स एव भविष्यति । कः पुनरसौ ? अणोव । एवमपि तीर्थशब्दाद् द्वजृदृन्नाङ्गणादि- (४।३।७२) सूत्रेण ठञ् विहित इति तत्र ष्टञेव स्यात् । ये चात्र प्रवेशनादयोऽन्तोदास्तास्तेभ्य ष्टञ् स्याद् बह्वचोऽन्तोदास्ताः ठञ्जिति (४।३।८७) । तेभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात् । तस्मादण्यङ्गणं कर्त्तव्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतो ।

यथासंख्यं नेथत इति । अल्पाचतरस्य हस्तशब्दस्य परनिपातो लक्षण-
व्यभिचारस्य वचनहेतुः । तृतीयार्थमात्रञ्चात्र सम्भवतीति । तृतीयार्थस्य
गम्यमानत्वात् । तथाहि यथाकथाच दत्तमितुरक्ते ऽनादरेण दत्तमिति
गम्यते । नतु तृतीया समर्थविभक्तिरिति । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् ।
प्रतयसु वचनसामर्थ्याद् वाक्यादपि भवतीत्येव ।

६९ । सम्पादिनि ।

गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति । सम्पादिनीतत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाचष्टे ।
पूर्वावस्थाया गुणातिरेको गुणोत्कर्षः । आवश्यके णिनिरिति । अवश्यं
सम्पद्यत इत्यावश्यकाधर्मण्यो णिनिः (३।३।१७०) । विशेषतः शोभत इति ।
शोभनाख्यस्य गुणस्य पूर्वावस्थाया उत्कर्षादतिरिच्यमानत्वात् ।

१०० । कर्मवेषाद् यत् ।

कर्मण्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सक्तुमांसोदनाद् विगृह्णीतादपीति । अपिगृह्णात् सङ्गातादपि । सात्तु-
मांसोदनिकः । सात्तुकः । मांसिकः । ओदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

१०३ । कर्मण उक्त्वात् ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

अथ किमर्थं तदिति समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते ? यावता समय इति
निर्देशादेव सा दृश्यत इत्यत्राह समर्थविभक्तिर्निर्देश उक्तार्थ इति ।
ऋतोरणित्वेवमादौ (५।१।१०५) प्रथमासमर्थ्याद् यथा स्वादिति । उक्तार्थञ्च
क्रियमाणोऽत्रापि विस्मयार्थां भविष्यतीत्येव कृतः । नोत्तरत्वं ।

१०५ । ऋतोरण् ।

वसन्तोऽस्य पुष्पादे ऋतुः प्राप्तः । स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भवतीति प्रयोजनमिति (५।१।१०८) ठञि प्राप्ते सत्ययमणारभ्यते ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

घसः सकारः सिति चेति (१।४।१६) पदसंज्ञार्थः । तेन पदत्वेन भवेन्निरस्स ऋत्विय इति । अतौर्गुण इति (६।४।१४६) गुणो न भवति ।

१०७ । कालाद् यत् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टमिति । नपुंसके भावे क्तः । कालस्य दीर्घत्वमिह प्रकृष्टशब्देनोच्यते । अथ ठञ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एव ठञ् । तत्र प्रकृष्टमित्येतावदेव वक्तव्यमित्याह ठञ्ग्रहणं विस्ष्टार्थमिति । असति हि ठञ्ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । तस्मान्मन्वुच्चिं प्रवक्तारं प्रति विस्ष्टार्थं ग्रहणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

प्रयोजयतीति प्रयोजनम् । कृत्यलुपटो बहुलमिति (३।३।१२३) कर्त्तरि लुपट् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः ।

ठञपवादो योगः । मन्योऽवस्यारो विलोडनदण्डो वा । (G)

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

विशिपूरीत्यादि । विश प्रवेशने । पूरी आप्यायने । पत्स्ल गती । इह बीजजन्मनि । एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति (७।१।१) युस्यानि विहितस्यान स्तस्माद् विश्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः । केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्वेदं विशेषणं विज्ञायते । गृहप्रवेशनं

प्रयोजनं यस्य तत्र गृहप्रवेशनशब्दो विशिप्रकृत्यनन्तः । गृहशब्देन च स-
पूर्वपदः । यदि तर्हि विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाच्छ उपसंख्यायते ऽनुप्रव-
चनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽनर्थकः । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

अथ पदग्रहणं किमर्थम् ? सपूर्वादित्येवोचेत्यत आह पदग्रहणमित्यादि ।
असति हि पदग्रहण ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत् प्रयोजनमस्येति
तत्रापि प्राप्नोति । भवति ह्ययं समापनशब्दः सपूर्वः । पदग्रहणे तु सति
न भवति । बहुष्वप्रत्ययस्यापटत्वात् ।

११३ । एकागारिकट् चोरे ।

चोरे नियमार्थमिति । प्रकृतत्वाच्च ठञ एव । एवं द्रुवता ठञन्तमित-
न्निपात्यत इत्युक्तं भवति । ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासङ्गात् डीब् यथा
स्यादिति । स चात्र ठञन्तत्वादेव सिद्धः । तत् किमर्थं टकार इत्यत आह
टकार इत्यादि । अमति हि टकारे यथा डीब् भवति तथा जित्स्वरोऽपि ।
आद्युदात्तत्वं स्वात् । कार्य्यावधारणार्थं ष्टकारः क्रियते । तेन डीबेव
भवति । न जित्स्वरः । अपर इकट्प्रत्ययं वृद्धिञ्च निपातयन्तीति । तेषां
डीबर्थेव टकारः । एकशब्दोऽसहायार्थः । स चामहायवाची द्रष्टव्यः ।
असहायग्रहणं चौरस्य स्वार्थं । नतूपलक्षणं प्रयोजनम् ।

११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने ।

आदिर्जन्म । अस्तो विनाशः । तयोर्वचनमाद्यन्तवचनम् । तस्मिन्
सत्येतन्निपातनम् । समानकालावाद्यन्तावस्येति । ननु चोत्पादनविनाशयोर-
थीगपद्यात् समानकालत्वं न सम्भवति । नह्यनेन जन्मनाशयोरिककालता
प्रतिपद्यते । किं तर्हि ? विद्युदादेरनवस्यायित्वप्रदर्शनपरत्वादस्येत्यत आह
उत्पादानन्तं विनाशीत्यर्थं इति । आकालात् ठंथेति । यदा ठं तदा
ऽकालिका । यदा ठञ् तदा ऽकालिकी । आकालशब्दस्यायमाह् मथ्यादा-

भिविध्योरित्यव्ययीभावः (२।१।१८) । आ कालादाकालम् । कुगतिप्रादय
(२।२।१८) इति तत्पुरुषो वा । आहृतः काल आकाल इति ।

११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।

तुल्यमिति । कर्मपदमेतत् । क्रियाविशेषणत्वात् । प्रतिपादितं हि प्राक्
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं स्तोकात्किञ्चिदूर्ध्वार्थकच्छाणि तेनेति सूत्रे (२।१।३८) ।
ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवदिति । का पुनरत्र क्रिया ? ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते
क्षत्रियादिगता ऽध्ययनादिका । ननु च तस्या ब्राह्मणनिष्ठया ऽध्ययनादि-
क्रियैव तुल्यता । न च तां ब्राह्मणशब्द आह । किं तर्हि ? जातिं द्रव्यं
वा । नच ताभ्यां क्रियया तुल्यत्वम् । स्वभावभेदात् । यत्र हि किञ्चित्
सामान्यं कश्चिद् विशेषः स विषयस्तुल्यतायाः । इह त्वत्यन्तभेद एव । नैष
दोषः । यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दैः क्रिया नोच्यते तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन
प्रतीयते यथा गुड इत्युक्ते गुडेनानभिधीयमाना अपि माधुर्यादयः । तत्र
ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्वं क्रियाया न सम्भवति । उच्यते
चेदं वचनसामर्थ्यात् । यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तथा तुल्यता
विज्ञास्यते । ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रियैव प्रत्ययार्थक्रियाया
स्तुल्यता । तस्याश्च घञन्तीऽवकाशः । तैलपाक्तेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि ।
नैषोऽस्त्यवकाशः । धात्वर्थो हि क्रिया । सा च पूर्वापरोभूता । अथवा
ऽसत्त्वभूता । नच तस्यां घञादयो भवन्ति । क्व तर्हि ? तस्मैव धात्वर्थस्य
धर्मे सिद्धतायामिव । धात्वर्थस्यापि घञादिस्थाया भिद्यते । तत् कथं
घञादीनामर्थः क्रियेति शक्यते वक्तुम् ? नच तथा घञादिवाच्यसिद्धतया
द्रव्यगताया स्तुल्यता । नहि द्रव्यभूतनासत्त्वभूतस्य वस्तुतुल्यतोपपद्यत इत्यतो
नास्ति वचनस्यावकाशः । यदि तर्हि क्रिया घञादिभिर्नाभिधीयते कर्तुं
गमनं भोक्तुं पाकः कारकस्य व्रजतीति तुमुण् ष्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति
(३।३।१०) तुमुण् ष्वुलौ न प्राप्तः । नैष दोषः । यदत्र प्रकृतिरूपं तस्य
क्रियैवार्थ इति तदाश्रयो तुमुण् ष्वुलौ भविष्यत । यथास्यातपद उपपदे तस्य

हि क्रिया कर्त्तादयश्चार्थाः । तत्र या क्रियार्था तामाश्रित्य तुमुण्णुलौ भविष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

११६ । तत्र तस्यैव ।

अथ किमर्थमिवित्युच्यते । न वत्यर्थं सादृश्ये भविष्यति । नैतदस्ति । नहि तुल्यग्रहणं शक्यमिहानुवर्त्तयितुम् । तद्धि क्रियाविशेषणत्वात् कर्म । तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्यैव स्यात् । ततश्च कर्मण्येव तुल्ये प्रत्ययः स्यात् । तथाच मथुरायामिव मथुरावत् स्तुग्ने प्रासाद इत्यादि न सिद्ध्येत् । तस्मादिवेति वक्तव्यम् । अक्रियार्थश्चायमारम्भः ।

११७ । तदर्हम् ।

अर्हतीत्यर्हः । क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते । ततो ऽस्यामेवार्हणक्रियायां कर्त्तृभूतायां प्रत्ययो विधीयत इति यत्रासौ प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते तत्र वाक्यमेव भवति ब्राह्मणमर्हतीति ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

उपसर्गाः प्रादयः । ते चैवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाया विगोपका भवन्ति । आगच्छति प्रगच्छतीति । यत्र न प्रयुज्यते तत्र समाधनक्रियावाचकाः सङ्कट उत्कट इति । क्रियावाची शब्दः प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते । तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः । तेन साधने धात्वर्थे वर्त्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह समाधने धात्वर्थे इति । यदि ह्येवमात्मका उपसर्गा धात्वर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम् । मत्वमेतत् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । उहतो निवत इति । उच्छन्दान् निगच्छ्यात् समाधने धात्वर्थे वतिः । ननु च वर्त्तव्यमसंज्ञकत्वाद् विभक्तेर्लुक् प्राप्नोति । स कस्मान्न भवति । अत्र्ययसंज्ञाया अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तस्याः सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यत इत्यादिना ऽव्ययसंज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलो ।

भवतेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादित्थनेकेषु वर्त्तते । तत्र न ज्ञायते कोऽत्रार्था भावशब्देन विवक्षित इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह भवतोऽ-

स्मादिति । यस्माद् गोत्रादेर्विशेषणत्वाद् विशेष्ये गवादौ गौरित्येवमादिकः शब्दो भवति गोत्राकारवती च बुद्धि स्तेन योऽर्था गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स भावशब्देनोच्यते । तथाचोक्तम् । यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते । द्रव्यं विशेष्यम् । यस्य विशेषणस्य भावाद्द्विद्यमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति तदभिधाने त्वतलादत्रः प्रत्यया भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमनेकप्रकारम् । जातिशब्दानाञ्जातिरश्नत्वमिति । गुणशब्दानां गुणः शुक्लत्वमिति । क्रियाशब्दानां क्रिया पाचकत्वमिति । केचित्सु क्रियाकारकसम्बन्धं क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति । यदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्वमिति संज्ञेपेनैतदुक्तम् । विस्तरेण तु भाष्यादावुक्तमिति तत एवानुगन्तव्यम् । अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथङ्कारं न भवितव्यम् ? षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययविधानात् । नानेत्येवमादीनाञ्चाव्ययानां षष्ठ्यर्थेनायोगात् । अयोगस्तु तेषामन्तत्वाच्चित्वात् । नैष दोषः । सप्तमभूतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण प्रत्ययसृष्टः षष्ठ्यर्थेन प्रयुज्यते । नानेत्यस्य भाव इति । तच्च प्रत्ययसृष्टार्थं वृत्तिरेव गमयतीति नानुपपन्ना षष्ठीसमर्थता ।

१२० । आ च त्वात् ।

प्रथमेति । तुरिष्ठमेयस्त्विति (६।४।१५५) टेरिति (६।४।१५५) टिलोपः । र ऋतोऽंलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) ऋकारस्य रेफः । सर्वनामस्थाने चासम्बन्धाविति (६।४।८) दीर्घः । पार्थवमिति । इगन्ताच्च लघुपूर्वादि-त्यण् (५।१।१३१) । अपवादैरित्यादि । इमनिच्प्रसृतीनपवादां स्वतलोक्-ष्यति । तैः सङ्ग तयोः समावेशः । एकविषयता यया स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु च स्वरितत्वाद्नुवर्त्तमानावनुवृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम् । किम् ? गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति (५।१।२२४) कर्मण्यपि यथा स्याताम् । इतरथा हि भावे विधीयमानौ कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्ति-सामर्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः

प्रयोजनम् । किम् ? अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम् । तस्मिंस्त्वसति न स्याताम् । अस्मिंस्तु सत्येतदुभयमपि लभ्यते । चकार इत्यादि । यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकारेण येऽपवादास्तैरेव समावेशः स्यात् । न नञ्ज्ञान्याम् । तयोरन्यत्र विहितत्वात् । चकारे त्वपवादसमुच्चयार्थं सति सर्वापवादविषये त्वतलौ लभ्येते । तेन स्त्रीपुंसाभ्यामपि सिद्धौ भवतः । यद्येवमन्येष्वर्थेषु सावकाशौ नञ्ज्ञानौ भावे न सिध्यतः । त्वतलभ्यां बाध्यमानत्वात् । नैष दोषः । भवनादित्यवध्युपादानसामर्थ्याद् भावेऽपि भविष्यतः । इतरथा हि भावमेव विधित्वेनोपाददीत ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कातरसलसेभ्यः ।

अधिकारोऽयम् । तेनोत्तरेषां भावप्रत्ययानां प्रतिषेधो विज्ञायते । न त्व-
तलोरिति मत्वाह इत उत्तरे ये भावप्रत्यया इत्यादि । नतु पृथ्वादिभ्य इम-
निञ् वेत्येवमादिभिर्यागैः (५।१।१२२) परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो
विधीयते । नच तत्र काचित् प्रकृति नञ्पूर्वा गृह्यते । नच तदन्तविधिरस्ति ।
ग्रहणवता प्रतिपदिनेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात् तत्र नञ्पूर्वात्
प्राप्तिर्नास्तीति नास्यस्त्रीपयोगः । सत्यम् । यत्र त्वन्तग्रहणं पत्यन्तपुरो-
हितादिभ्यो यगित्येवमादिषु (५।१।२८) योगिष्वस्ति यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति
योपधाद् गुरुपोक्तमाद् बुजित्येवमादिषु (५।१।१३२) तत्र नञ्पूर्वादपि
प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते । अपतित्वमिति । नञ्समासे क्त उत्तरकालं
पत्यन्ताद् भावविवक्षायां पत्यन्तेत्यादिना (५।१।१३८) यञ् न भवति । अप-
टुत्वमिति । इगन्तेत्यण् (५।१।१३१) न भवति । अरमणीयत्वमिति ।
योपधादित्यादिना (५।१।१३२) बुञ् न भवति । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति
बहुव्रीहिरयम् । तेनास्मादिगन्तलक्षणो ऽण् भवति । आपटवमिति । आच-
तुर्थ्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । ननु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न
पत्यन्ते । तत् कुतस्तेन थञ् ? नैष दोषः । आकृतिगणो हि ब्राह्मणादि-
रिष्यते । अचतुरादिप्रतिषेध एवाकृतिग्रहणस्य प्रापकम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।

पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेषामणि प्राप्ते । ये गुण-
शब्दाः खण्डचण्ड इत्येवमादय स्तेषां थ्यञि । ये वयोवचना बालवत्स इत्येव-
मादयस्तेषां प्राणभृज्जातीत्यादिनाञि (५।१।१२६) सर्वेषामपवाद इमनिज्
विधीयते । वावचनमित्यादि । आदिशब्देन थ्यजादीनामुपसंग्रहः । वाक्यार्थं
तु वावचनं न भवति । महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । वर्णदृढादिभ्यः थ्यञ् च ।

बहुवचनं प्रत्येकमभिसम्बध्यते वर्णभ्यो दृढादिभ्यश्चेति । तेन बहुवचन-
निर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विज्ञायते । न स्वरूपस्य ।
स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत । वर्णशब्दश्च गुणविशेषस्य
वाचको न ब्राह्मणादीनाम् । कुतः ? दृढादिभिर् गुणवचनैः साहचर्यात् ।
अतएवाह दृढादिभिः साहचर्याद् रूपविशेषा एव शुक्लादयः प्रत्ययमुत्पाद-
यन्ति । नतु स्वरूपशब्दाः । नापि तत्पर्यायाः । कथम् ? दृढादयो हि
गुणा उपसर्जनं द्रव्ये वर्तन्ते । तत्साहचर्याद् वर्णशब्दा अपि तत्सदृशा एव
शृङ्खन्ते । न वर्णशब्दस्य तत्पर्यायाणां वा तादृशी ह्यस्तिरस्ति । गुणमात्र-
वचनत्वात् । वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमिमनिजर्थम् ।
यद्येवं थ्यञग्रहणमनर्थकम् । इमनिजेव विधेयः । स च विभाषयैव प्रकृतः ।
तदुच्यते । अथश्च थ्यञग्रहणमुत्तरार्धं कर्त्सव्यम् । तत्र वा क्रियत इह वेति
नास्ति विशेषः । शक्लिमेति । पूर्ववद्विलोपः । द्रुद्धिमेति । पूर्ववद् ऋकारस्य
रभावः । औचित्ती याथाकामीति । षिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष् ।
हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यलोपः । वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति
पठ्यते । तस्यायमर्थः । विशब्दादुत्तरेषां यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति ।
वियातत्वम् । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभता । विलाभत्वम् ।
वैलाभ्यम् । विलाभिमा । विमतित्वम् । विमतिता । वैमत्यम् । विमतिमा ।
इगन्तादित्यण् (५।१।१२१) । वैमतम् । विमनस्त्वम् । विमनस्ता । विमनिमा ।
वैमनस्त्वम् । विशारदत्वम् । विशारदता । वैशारद्यम् । विशारदिमा ।

समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरयोर्मतिमनसोः प्रत्ययी भवति ।
संमतिता । संमतित्वम् । संमतिमा । सांमत्यम् । संमनस्त्वम् । संमनस्ता ।
संमनिमा । सांमनस्यम् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

तस्येदमिति (४।३।१२०) शैषिकेषु प्राप्तेषु कर्मणि अञ्चविधानम् । चकाराद्
भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचन इति साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति । ये हि
जडादिशब्दा गुणशब्दा गुणवचना ब्राह्मणादयश्च तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो
न सम्भवति । क्रियावाचकत्वाभावात् । तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः ।
ब्राह्मणादिराक्ततिगण इति । अहत्कृतत्वात् । आदिशब्दः प्रकार इति । एवं
प्रकारेभ्यः अञ्च भवतोत्थेवमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं बोधयति । यद्येवं
गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात् ।
नानर्थकम् । प्रपञ्चार्थं हि तत् । स्वार्थं विधानार्थञ्च । तत्र ब्राह्मणशब्दात्
प्राणभृज्जातीति (५।१।१२८) जातिवचनत्वादञि प्राप्ते तद्वाधनार्थं अञ्च
विधीयते । माणववाड्वाभ्यां गीत्रलक्षणं वुञि । अर्हतो नुम् चेति । अञ्च
नुमर्थः पाठः । आहंन्यम् । चोरधूर्त्ताभ्यां मनीषादित्वाद्दुञि प्राप्ते । चाराधय
विराधय अपराधय इत्येतेभ्योऽपत्यविवक्षायां जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
(४।१।६८) । तस्य कम्बोजाङ्गमिति (४।१।१७५) लुक् । ततो गीत्रवुञि प्राप्ते
पाठः । एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थम् । अक्षेत्र-
शब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।२२१) प्रतिषेधे प्राप्ते । प्राग् बालिशशब्दात्
कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते । बालिशशब्दो वयोवचनः । तस्माद्
वयोलक्षणे ऽञि प्राप्ते । अनीश्वरशब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।२२१)
प्रतिषेधे प्राप्ते । अलम इति बहुव्रीहिः अञ्च मुत्यादयति । तत्पुरुषात् तु
न नञ्पूर्वादिति (५।१।२२१) प्रतिषेधेन भवितव्यम् । तस्य प्रपञ्चार्थः
पाठः । राजञ्शब्दस्य परोक्षितादित्वाद् यकि प्राप्ते । संवादिन् संवेदिन्
बहुभाषिञ् शीर्षघातिन् समस्य परमस्य दुष्यरुष इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः
पाठः । गणपति अधिपति इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते । गडुलदायाद्-

विगच्छि इत्येतेषां त्वतलो निर्वृत्त्यर्थः । शेषाणां प्रपञ्चार्थः । गुणवचना एको राशिः । ब्राह्मणादयो द्वितीयः । ताभ्यां भावे कर्मणि यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्याल्पात्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षतां निर्देशस्य ज्ञापयन् यथासंख्यलक्षणानपेक्षतामपि बोधयति । तेन यथासंख्यं न भवति ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

१२६ । सख्युर्यः ।

दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यां यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ।

१२७ । कपिज्ञात्योऽट्क ।

कपिशब्दादिगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यणि (५।१।१२१) प्राप्त इदं विधीयते । यथासंख्यमित्यादि । तत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यत्र (५।१।१२४) यथासंख्याभावः प्रतिपादितः । इहापि प्रतिपाद्यते । तत्रेदं प्रतिपादनम् । अत्र चकारोऽनुवर्त्तते । स चैकस्याः प्रकृते भावे कर्मणि च ट्ग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति । प्रतिपादितं हि पूर्वं स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवतीति । नचेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

पत्यन्तात् पूर्ववदणि प्राप्ते । पुरोहितादिषु राजशब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् अञि । शेषेभ्यस्त्वतलोऽयं विधीयते । राजास इति । राजशब्दादसोऽसमासे यक् भवति राज्यमिति । समासे तु ब्राह्मणादिवात् अञेव भवति । आधिराज्यमिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तत् कथमधिराजशब्दात् ? तदन्तविधिना । एतदेव ज्ञापकमस इति वचनेऽस्तीह प्रकरणे राजशब्देन तदन्तविधिरिति । इह पत्यन्तपुरोहितादी इति

हो राशी । अर्थावपि भावकर्मणो हावेवेति साम्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदस्वरितत्वात् पूर्ववन्न भवति ।

१२६ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ् ।

प्राणभृतः प्राणिन उच्यन्ते । तेषां जातिः प्राणभृज्जातिरित्यर्थः । तद्वाचिनो यथासंभवं त्वतलादिष्वञ् विधीयते । प्राणभृदग्रहणात् तृणादिशब्देभ्यो न भवति तृणत्वं तृणतेति । जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न भवति देवदत्तत्वं देवदत्तता । यदिगन्तं लघुपूर्वञ्च तस्मात् परत्वाद्गन् भवति तैत्तिरमिति । वयोवचनादपि यथायोगं त्वतलादिष्वेव प्राप्तेष्वर्वाविधानम् । वचनग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अन्यथा वयःशब्दादेव स्यात् । ततोद्गातादिषुद्गातात् उन्नेत् अर्ध्वर्थ्यु इत्येतेषामृत्वग्वचनत्वाद् होत्राभ्यश्च इति (५।१।१३५) ष्छे प्राप्ते सत्यञर्थः पाठः । सुष्टु दुष्टु वधू इत्येतेषां लघुपूर्वलक्षणोऽपि प्राप्ते । सुभग मन्त्र इति । सुभगशब्दो मन्त्रविषये ऽजमुत्पादयति मङ्गते सौभगाय । सर्वं विधयश्चन्द्रसि विकल्पान्त इति ऋद्भगसिन्धुन्त (७।३।१८) इत्युत्तरपदग्रहिर्न भवति । मन्त्र इति किम् ? सौभाग्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शेषाणामिह पाठ स्वतलोः प्राप्तयोः ।

१३० । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

हायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । ननु च तस्येदमित्यनेन (४।३।१२०) हायनान्ताद्गन् सिद्धः । न सिध्यति । परत्वात् त्वतन्भ्यां बाध्यते आषाढहायनस्य भावः कर्म वा ऽषाढहायण इति । तद्वाच्यः (४।२।११४) प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं हायनान्ताद्गणविधानम् । यौवनमिति । अन्निति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः । युवादिषु युवशब्दस्य वयोलक्षणं बाधित्वा मनोघ्रादित्वाद्गुणि प्राप्ते पाठः । स्वविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽपि । होत्रशब्दस्वाप्युद्गात्रादित्वाद्गणैव । पुरुषास इति । पुरुषशब्दादसमासेऽण् भवति पौरुषम् । षस इति किम् ? राजपुरुषत्वम् । अथ प्राणभृज्जेत्यप्राप्ते (५।१।१२८) पाठः । कमण्डलुशब्दस्वेगन्तत्वादेवापि सिद्धे त्वतलोर्वाधनार्थः पाठः । ऋदयास इति । ऋदयशब्दादसमासेऽण् भवति हार्दम् । ऋदयस्य ऋजेऽयदण्त्वात्सिद्धि

(६।३।५०) ह्रस्वः । अस इति किम् ? परमहृदयत्वम् । कुशलादीनां चैत्रज्ञपर्यन्ताणां ब्राह्मणादित्वात् अञि प्राप्ते पाठः । शेषाणान्तु त्वतलोः । ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादणप्राप्तिरेव नास्ति । तदपार्थक्यः पुरुषासे हृदयास इति च प्रतिषेधः । नापार्थक्यः । एषा हि षयसप्तमो । समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदय-शब्दाविति । यदि प्रतिषेधो नोचेत ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो युगपत् प्रसङ्गे परत्वादेवेव स्यात् । प्रतिषेधास्तु समास एव तावद्भवति । ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति स उत्पद्यते । कश्चासौ ? त्वतलौ । अपुरुषत्वम् । अपुरुषता । अहृदयत्वम् । अहृदयता । इह हायणान्त एकराशिः । युवादिर्द्वितीयः । अर्थावपि द्वावेव भावकर्मणी । तेन सामर्थ्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदस्याचरस्य युवादिशब्दस्य परनिपात-लक्षणव्यभिचारचिह्नान्न भवति । अस्वरितत्वाद्वा ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इगन्तादिति । इक् अन्ता यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । लघुपूर्वग्रहणेत्यादि । अथेगेव कस्मान्न विशिष्यते ? तस्य बहुव्रीह्यर्थं गुण-भूतत्वाद् विशेषणेन सम्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थाशब्द-त्वादपरमपेक्षते । इह चापरस्यानिर्दिष्टत्वान् न ज्ञायते कुतो लघुः पूर्वः । तत्परिज्ञानाय पृच्छति कुतः पुनरसौ लघुः पूर्व इति । प्रत्यासत्तिन्याय-मात्रित्वाद् सन्निधानादित्यादि । सन्निधानं त्विह सूत्रयिकः । श्रुतत्वात् । तेनेति । अन्तभूतेन लघुपूर्वशेकान्तग्रहणमतिरिच्यत इति । निष्कलत्वात् । यतो हि लघुपूर्वादित्युक्ते च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति सामर्थ्यादेव तस्यान्तत्वं लभ्यत इत्यपार्थक्यमन्तग्रहणमस्मिन् व्याख्यानं । पूर्वके तु विधाने ऽन्तग्रहणेऽसति लघुपूर्वत्वत इत्येव विधिनिर्देशो विज्ञायते । ततश्चानन्त-स्यापीको विधित्वं स्यात् । तदा लशुनलूकुटप्रभृतिभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्येवमर्थमन्तग्रहणम् । कथं काव्यमिति । अन्यथा भवितव्यं कविशब्दस्य लघुपूर्वगन्तादित्यभिप्रायः ।

१३२ । योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् ।

त्वन्लादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । उत्तमगण्डोऽयमिहाव्युत्पन्नम् प्राति-
पदिकं गृह्यते । तत् स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमाहेति मत्वाह त्रिप्रभृती-
नामन्यमित्यादि । तमप्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे सत्यणिजोरनार्षथारित्यादौ
सूत्रे (४।१।७४) यो दोष उक्तः स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः । उत्तमस्य
समीपमुपोत्तमम् । अन्ययं विभक्तिसमीपेल्यव्ययीभावः (२।१।६) ॥

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

इन्दात् त्वन्लादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । मनोज्ञादिषु यो गुणवचन
स्तस्मात् थञ्जि । चौरधूर्त्तशब्दाभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् थञेव । युवञ्
शब्दाद् युवादित्वादणि । श्रेपिभ्यस्त्वन्लोः । अमुष्यपुत्र इति । निपातनाद्
विभक्तेरलुक् । इह इन्द्रमनोज्ञादी द्वौ राशी । प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणी
हावेवेति यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति । अथवा
चकारोऽत ममुच्चयार्थः क्रियते । तस्य चान्यत् ममुच्चेतयं नास्तोति वुञ्-
विधिमेव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति । तनेकस्माद्भागं भावे कर्मणि
च वुञ् भवति । नतु यथासंख्यम् । अन्यथा हि ममुच्चयो नोपपद्यते ।

१३४ । गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतद्वेतेषु ।

अपत्यनिमित्तां समाख्या गोत्राख्या । सा च प्रवराध्याये पठ्यते । या च
वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणशब्दस्याख्या । गोत्रश्च चरणैः
सङ्गति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोज्जीतित्वमिति प्राणभृज्जातीत्यादिनाऽञ्जि
(५।१।१२८) प्राप्ते वुञ्जो विधानम् । इह गोत्रचरणशचिनी द्वे प्रातिपदिके ।
अर्थावपि हावेव । तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति ।
अतएवाह प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति । श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति ।
प्रत्ययार्थतां प्रत्ययार्थविशेषणताञ्च श्लाघादीनां निरस्यति । न तावत्
प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते । भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिज्ञतत्वात् । नापि
प्रत्ययार्थविशेषणम् । ये भावकर्मणोः श्लाघादयस्ते भवत इति । तथाहि न
भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः । न च

गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । कर्मापि नैव श्लाघादि-
स्वभावं भवति । नहि गोत्रचरणानां श्लाघादयः कर्मतया रूढा यथागो
स्त्रापादयः । क्रियारूपत्वात् तेषाम् । साध्यतया व्यवस्थितानां सत्त्वधर्मा
भावकर्मणो प्रतिविषयाभावे उपपद्येते । तस्माच्च श्लाघादिषु साध्यतया भाव-
कर्मणोः प्रत्ययार्थतया विषयभूनेषु बुज् भवति । तद्वेतस्तत्प्राप्त इति ।
इणोऽत्र गत्यर्थत्वात् । तज्ज्ञातो वेति । अत्रपूर्वस्थेणो ज्ञानेऽपि वृत्तिसम्भवात् ।
तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोः सम्बन्धिनी भावकर्मणो प्रतिनिर्दिश्येते । गार्गि-
कथेति । आपत्यस्य च तद्धिते ऽनातीति (६।४।१५१) यलोपः ।

१३५ । होत्राभ्यश्क्तः ।

त्वतलोः प्राप्तयोश्चो विधीयते ।

१३६ । ब्रह्मणस्त्वः ।

नेति वक्तव्य इति । छप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिषिद्धे त्वप्रत्ययः । तस्य
भावस्त्वतलावित्येव (५।१।११८) सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं
तस्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेतुञ्चने तदा च्छे प्रतिषिद्धे
यथा लो भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ५।१ ॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने जेत्रे खञ् ।

भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमित्यधिकरणं ल्युट् । जायन्त इत्यस्य
इत्यर्थः । एतेनात्पत्तिवचनो भवतिरत्र गृह्यते । न सप्तावचनः । तस्य हि
ग्रहणे सत्यन्त्र चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि
प्रसज्येत । यदि तद्ग्रहणपत्तिवचनो भवति गृह्यते जेत्रग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
तत्र मुद्गानां भवनं कुसूले इत्यत्र सा भृदित्येवमर्थं क्रियते । नचोत्पत्ति-
वचनस्य भवते ग्रहणे सति कुसूले प्रसङ्गः । नह्यसौ मुद्गादीनामुत्पत्तेरधि-
करणम् । किं तर्हि ? सप्तायाः । नेतदस्ति । सति हि जेत्रग्रहणे भवति-
रचोत्पत्तिवचनो भवति । कथम् ? जेत्रशब्दो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे ।
तेन तस्य ग्रहणे सति सप्तां प्रति न भूमिः जेत्रग्रहणमासाटयतीति युक्तं
तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्त्तत इति । जेत्रग्रहणे त्वसति भवतिः सप्तावचनोऽपि
गृह्यते । तथा कुसूलेऽपि प्रसज्येत । अपिच भवनशब्दो रूढा गृहवचनोऽ-
प्यस्ति । सोऽपि जेत्रशब्देन निवर्त्तत इति । अथ कथं षष्ठी समर्थविभक्ति-
रूपादीयते ? यावता तस्य भावस्त्वतनावित्यतः (५।१।११८) षष्ठीसमर्थ-
विभक्तिरनुवर्त्तत इति तथैव सिद्धम् । एवं तर्ज्जितञ् ज्ञापयति पूर्वं प्रत्यया
नावश्यं षष्ठीसमर्थान् भवन्तीति । तेन होत्राभ्यश्च इति (५।१।१३५) होत्रायाः
प्रथमासमर्थ्यायाः स्वार्थं च्छः सिद्धो भवति होत्रैव होत्रीयमिति । एवञ्च
चतुर्वर्षादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्वार्थं षष् मीहो भवति ।

२ । त्रीहिशान्योर्ठक् ।

३ । यवयवकषष्टिकाद् यत् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।

खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति । युक्तं यत् पक्षे तिलमाषाणुभ्यः खञ् भवतीति । तेषां धान्यत्वात् । उमाभङ्गयोस्वधान्यत्वात् खञ् पाक्षिको न युक्तः । यदेव हि तिलाश्च मे यवाश्च म इत्यादिषु वेदवाक्येषु (A) पठ्यते तदेव धान्यम् । यवाद्य एव मन्त्रे पठ्यन्ते । नोमाभङ्गे । यदि तयोरपि धान्यत्वं स्यात् ते अपि पठ्येयाताम् । ततोऽवगम्यते न तयोर्धान्यत्वम् । एवञ्च न खञ्स्ताभ्यां प्राप्तिरस्ति । यतः सोऽपि पक्षे स्यादित्येवाह उमाभङ्गयो-रित्यादि । शणसप्तदशमुद्गानि धान्यानीति स्मृतिः (B) । तत्र शण्पादिषु मध्य उमाभङ्गे अपि धान्यत्वेन संख्यायते इति तयोर्धान्यत्वमाश्रितम्ब । यत् पुनर्वेदे तयोरपाठः स वैदिककर्मण्यनुपयोगात् । अतो न तत्रापठ्यादधान्य-त्वमित्यभिप्रायः ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

इह कृतः प्रत्ययार्थः । तत्र चर्मणः करणत्वं स्यात् । कर्त्तृत्वं वा । तत्र यदि करणत्वं तदा नियतं करणलक्षणया तृतीयया भवितव्यम् । अथ कर्त्तृत्वमेव न लाकित्यादिना (२।३।८) षष्ठ्यां प्रतिप्रिहायां कर्त्तृलक्षणं तृतीयं । तस्मात् प्रत्ययार्थसामर्थ्येन तृतीया समर्थविभक्तिरिति मत्वाह तत्रैवासासमर्था-दिति । स च सर्वचर्मण इति निर्देशः सर्वशब्दस्य चर्मण्येन समासं कृत्वा कृतः । ततश्चर्मणैवास्य सम्बन्धो न ह्यन्यथा समास उपपद्यत इति यो मन्यते तं प्रत्याह सर्वशब्दश्चात्रेत्यादि । यद्येवमसामर्थ्यात् समासो न प्राप्नोतीत्यत आह तत्रायमित्यादि । अस्मादेव निपातनादित्यभिप्रायः । अथ चर्मणैवाभिसम्बन्धः कस्मान्न विज्ञायत इत्याह सर्वचर्मणा कृत इति अत्र हि वाक्यार्थे तद्विहित-वृत्तिरिष्यते । तथा ह्ययमेव वाक्यार्थं स्तहितानुगतः प्रतीयते । अस्मिंश्चार्थे

(A) चमकाननाकरूपेण । न च चमकानुनाको धान्यपरिगणनार्थः । अस्मात् नामधान्यानामपि तत्र पाठान् । कोदवादीनां धान्यानामप्यपाठान् ।

(B) स्मृतिराचार्यपारम्योपदेशः शास्त्रकृतासाचाव्याणां व्यवस्थेत्यर्थः ।

वाक्यार्थं एवं तद्धितवृत्तिर्लभ्यते यदि सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा ।
यदि सर्वशब्दश्चर्मणा संबध्यते सर्वचर्मणा इति षष्ठीसमासो वा स्यात् कर्म-
धारयो वा । तत्र षष्ठीसमासे तद्धितान्तात् सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत
इत्येषोऽर्थः प्रतीयते । कर्मधारये तु सर्वचर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः । न चायं
द्विप्यकारः यस्तद्धितान्तादवसीयते । अपि तु सर्वचर्मणा कृत इत्ययमेव ।
तस्मादशकः सर्वशब्दस्य चर्मणा सम्बन्धो विज्ञातुमिति कृतेनैव सम्बन्धो युक्तः ।

६ । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ।

दृश्यं ऽस्मिन्निति दर्शन इति । अधिकरणे ल्युट् । यथामुखमिति । यथा-
मादृश्य (२१७) इत्यव्ययीभावः । मुखस्य सदृशं यथामुखम् । किं पुनस्तत् ।
आदर्शाद्यर्थं प्रतिबिम्बम् । ननु चामादृश्य (२११७) इति प्रतिषेधान्नात्र समासिन
भवितव्यमित्यत आह निपातनादित्यादि । समासश्चायं पूर्वपदार्थप्रधानः ।
पूर्वपदत्राणस्त्ववचनमिति प्रथमासमर्थ्यादेव प्रत्यय उपपद्यते । अथवा नाव्ययी-
भावादतो म्त्वपन्नस्या (२१४८३) इति ज्ञापकादव्ययीभावादृ द्वितीयादयो
भवन्तीत्यत्र द्वितीयासमर्थ्यात् प्रत्यय उपपद्यते । यथामुखं दर्शनो यथामु-
खोन इति । मुखसदृशं प्रतिबिम्बं यत्रादर्शादौ दृश्यते स एव मुच्यते । सम्मु-
खोन इति । समं मुखं सम्मुखम् । समानाधिकरणसमासः । पूर्वपदान्तलोपश्च
निपातनात् । सर्वस्य मुखस्य दर्शन इति । कर्मणि षष्ठी । यत्रादर्शादौ सर्व
मुखं दृश्यते स एवमुच्यते ।

७ । तत्सर्वादः पथङ्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।

अथ अत्र द्वितीयान्तप्रकृत्युच्चारणं किमर्थम् ? तदिति द्वितीयासमर्थ्यात्
प्रत्ययो यथा स्यात् । अथवा पथङ्कर्मपत्रपात्रमिति नेवेयं द्वितीया ।
नहि व्याप्नोतिक्रियया पथ्यादयः संबध्यन्ते । किं तर्हि ? सर्वादः । तस्मात्
तस्यैव कर्मत्वम् । न पथ्यादीनां तदवयवानाम् । तत् कृतः ? न सा
द्वितीया । सुन्वयत्येन पन्नस्याः स्थानं प्रथमा त्वेषा । तस्मात् समाहारहन्तस्य
नपुंसकलिङ्गत्वात् । अतोऽमित्यभावः (२१४८३) कृतः । परिशिष्टमिति ।
सर्वादः पथङ्कर्मपत्रपात्रमित्येतच्च । सर्वादः प्रातिपदिकस्य पथ्यादयश्चादौ
न भवन्ति । ततः सामर्थ्यात् तदन्तविधिविज्ञायत इत्याह पथङ्कर्मपत्र-

पात्रान्तादिति । सर्वपथीन इति । सर्वश्चासी पन्थाश्चेति पूर्वकालेत्यादिना (२।१।४६) समासः । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इत्यकारः (५।४।७४) समासान्त-
स्ततः । ननु च समासान्ते कृते पथ्यन्तमेव न भवति । यदत्र पथ्यन्तं तदाश्रयो
विधिर्भवतीत्यदोषः । ननु च व्यवधानान्न प्राप्नोति । अन्तग्रहणात्
समासान्ताः समासग्रहणेन गृह्यन्त इति नास्ति व्यवधानम् ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

तयोरव्ययीभाव इति । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन (२।१।१३) ।
शरीरेणासम्बन्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यातमिति । प्राप्तिर्योग्यतामुपादाय हि
योग्योऽसावा प्रपदाच्छरीरं प्राप्नुम् । अथ व्याप्तिप्राप्तयोः की विशेषी येन व्याप्नो-
तीति कृते प्राप्नोतीत्युक्तम् ? सम्बन्धमात्रं प्राप्तिः । सम्बन्धेव साकल्येन
व्याप्तिरित्येव विशेषः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बहुभक्त्यतिनेयेषु ।

अनुरायाम इत्यादि । यदायाम् तदा यस्य चायाम् इति (२।१।१६) समासः ।
यदा सादृश्ये तदा यथार्थं यदव्ययं तेनाव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) ।
यथा पद मायतं तथा च बहुपानदनुपदीना । सादृश्ये यथानुपदं तथा बहु
ऽनुपदीना । पदप्रमाणेत्यर्थ इति । यदाप्यनु सादृश्ये तदाप्ययमर्थो वेदि-
तव्यः । तुल्यप्रमाणतयैव सादृश्यम् । अयः प्रदक्षिणमिति । अयनमयो
गमनमित्यर्थः । प्रदक्षिणं गमनमय इत्युच्यते । अनयः प्रसव्यमिति ।
अयविपरीतं प्रसव्यमनय इत्युच्यते । एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं
दर्शयितुमाह प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि । बहुवचनमयानयनिमित्त-
प्रदर्शनार्थम् । यदि शाराः प्रदक्षिणं प्रसव्यञ्च गच्छन्तीवमयानयो भवतः ।
नात्यथा । तत्रात्मीयाः शाराः प्रदक्षिणं गच्छन्ति । परकीयाः प्रसव्यम् ।
तेषामेवंगामिनां यानि स्थानानि तेषां यस्मिन् प्रदक्षिणप्रसव्यगमनात्मके
गतिविशेषे सति परेर्विपक्षभूतैः शारैरसमावेशोऽनध्यासनमनाक्रमणं
सोऽयानय इत्युच्यते । ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे स एवायम् । एवं रूपो-
ऽयानयो यदा ससङ्घर्षैः शारैः पदान्यधिष्ठयिस्ते तदा वेदितव्यः । ससङ्घाया-

नामेव हि शाराणां पदानि परैर्न शक्यन्तेऽध्यासितुम्^(१) । असहायानान्तु शक्यत एव । फलकशिरसि स्थित इति । यत्र फलकेऽङ्गे ऽक्षैर्दीव्यन्ति तस्य शिरोभूतं यत्र स्थानं कितवानां प्रसिद्धं तत्र स्थितः शारोऽयानयीन इत्युच्यते । तत्रैवायानयीनशब्दस्य रूढत्वात् । अपरे तु नेयो नेतव्यो न नीतस्ततः । तत्र शिरसि स्थित इत्यर्थानुपपत्तेः फलकशिरसि स्थाप्यत इत्यर्थं इति ग्रन्थेन भवितव्यमित्याहुः । नीतो वा नियस्तदुपलक्षणत्वात् । भाविन्यावस्थयोक्तः । अयानयसंबन्धित्वेऽपि सर्वेषां विशिष्टादेव प्रत्ययोत्पत्तिरुक्तैव । सत्यपि द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणं दृष्टाद् द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन विशिष्टार्थनियवचनादयानयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् प्रत्ययो भवति । न नियवचनमात्रात् । स एव विशिष्टो यो नयः प्रदक्षिणप्रसव्यागामीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितः । अथायानय इति कोऽयं शब्दः । यदि ह्ययं समाहारे इन्द्र स्तस्य नपुंसकत्वादयानयमिति भवितव्यम् । अर्थतरितरयोगे द्वयार्थत्वादयानयाविति भवितव्यम् । नायं इन्द्रः । किं तर्हि ? मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । अयमद्वितोऽनयोऽयानय इति । अथ ब्रह्माभक्षयतिर्नयेष्विति कथं तिङन्तस्य इन्द्रः ? कः पुनराहायं इन्द्र इति ? यदि न इन्द्रः कथं नयेष्विति बहुवचनम् ? सोत्रत्वान्निर्देशस्य । सुव्यत्ययेन वा च्छन्दस्येकवचनस्य स्थानं बहुवचनमुपपन्नम् । ननु च्छन्दसि सुव्यत्यय उक्तः । नेदं छन्दः । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः । अथवा इन्द्र एवायम् । नतु तिङन्तस्य । नहि भक्षयतिशब्दोऽयं तिङन्तः । किं तर्हि ? तिङन्तप्रतिरूपको निपातस्तिङन्तेन समानार्था यथास्तिचीरा ब्राह्मणीत्यत्रास्तिशब्दः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपोत्रमनुभवति ।

कथं पुनरप्रत्ययसन्धियोगेन निपातनस्य विना प्रत्ययेन दर्शनमुपपद्यत इत्याह तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति ।

११ । आवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।

गामीति । आवारशब्दाधमर्थ्योर्णिनिरित्यावग्रकार्थं (३।३।१०७) णिनिः ।

(१) "समाहायस्य शारस्य परैर्नाऽकथाने पदम् । असहायान्तु शारिणः परकीर्णकः ॥१॥ इति ।

भविष्यति चायं काले गामिशब्दो वर्त्तते यदाह गमिष्यतीति गामी । सा च भविष्यति वृत्तिर्भविष्यति गम्यादय इति (२।३।३) वचनात्प्रथम इत्याह भविष्यतीत्यादि । अक्तेनो भविष्यदाधमर्ख्योरिति (२।३।७०) षष्ठीप्रतिषेध इति । तेन द्वितीयासमर्थतोपपद्यत इत्यभिप्रायः । कृद्योगा हि षष्ठी द्वितीयाया अपवादः । तेन षष्ठीप्रतिषेधे हि सति द्वितीयैव भवितव्यम् । अवारपारमिति । अवारस्य पारमिति षष्ठोसमासोऽयम् । वा च षष्ठ्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । तेन पक्षे पारावारमित्यपि भवति । विगृहीतादपि भवति । विपरीताच्चेति । कथं पुनरधिकारादेव द्वितीयासमर्थविभक्तौ लभ्यायामिहाधिकं द्वितीयोपादानं कृतम् ? एतेन तदधिकस्य विधिर्भवतीति सूचितम् । तेन विगृहीताद् विपरीताच्च प्रत्यय उपपद्यते । अत्यन्तमिति । अन्तस्याभावोऽत्ययो वेति । अव्ययं विभक्तौत्यादिना (२।२।६) ऽव्ययीभावः । अथवान्तमतिक्रान्तमिति कुगतीत्यादिना (२।२।१८) तत्पुरुषः । क्रिया-विशेषणञ्चेतत् । भृशं गन्तेत्यर्थ इति । भृशार्थत्वेन लोकेऽत्यन्तशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । अनुकाममिति । कामसदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः । यथार्थं ऽव्ययीभावः । इदमपि क्रियाविशेषणमेव ।

१२ । समां समां विजायते ।

समां समामिति । नित्यवीप्सयोरिति (८।१।४) वीप्सायां द्विर्वचनम् । अत आह समां समामिति वीप्सेति । सुवन्तसमुदायः प्रकृतिरिति । प्रातिपदिका-धिकारे वचनसामर्थ्यात् । गर्भं धारयतीत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । पूर्वपदे सुपोऽलुग् वक्तव्य इति । तद्विहित उत्पन्ने कृततद्विहितसमासाद्येति (१।२ ४६) प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।२१) सुल्लुक् प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । गर्भविमोचनेऽपि विजनिर्वर्त्तत इत्याहुरिति । तदेवं मन्यते । यदा गर्भधारणे वर्त्तते तदात्यन्तसंयोगे द्वितीयैवात्र । न सममी । गर्भविमोचने विजनावुपपद्यते सममी । यलोपमात्रमिति । नहि गर्भविमोचनेन सकला समा व्याप्यत इति मात्रशब्देन सर्वस्या विभक्तेर्लोपो न भवतीति दर्शयति । परिशिष्टस्येति । आम्शब्दस्य । अनुत्पत्ताविति ।

तद्धितस्योत्तरपदस्य चेति । चकारात् पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्य इति यकारस्य प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो लोपस्तदभावे न प्राप्नोतीति पक्ष उपसंख्यायते ।

१३ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ।

अवष्टब्धे विजन आसन्ने प्रसव इति । अत्र पूर्वयोः पदयोरुत्तराभ्यां यथा-
क्रममर्थाख्यानम् ।

१४ । आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलंगामी ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

१७ । अभ्यमित्वाच्छ च ।

अभ्यमित्वादिति । अमित्वाभिसुखमभ्यमितम् । लक्षणेनाभिप्रती
आभिसुख्य इत्यश्वीभावः (२।१।१४) । क्रियाविशेषणञ्चेति । तेन द्वितीयैव
समर्थविभक्तिर्भवति ।

१८ । गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व ।

भूतपूर्व चरङ्गिति (५ ३ ५३) प्राप्ते खञ् विधीयते । गावन्तिष्ठत्यस्मिन्निति
गोष्ठमिति । सुपि स्थ इति (३।२।१४) कः । अस्वास्वगोभूमीत्यादिना (८।३।६७)
सृर्धन्त्यः । भूतपूर्व इति । पूर्व भूत इति भूतपूर्वः । सुप्सुपति समासः ।
भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणमिति । अर्थद्वारकं वेदितव्यं यथा धातोः
कर्मणः समान इत्यादिसूत्रे (३।१।१३) कर्मत्वं समानकर्तृकत्वञ्च ।

१९ । अश्वस्यैकाहगमः ।

एकाहिन गम्यत इति एकाहगम इति । अकर्त्तरि चेत्यादिना (१।३।१६)
घञ् । निपातनान्न द्विः । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।२।३२) समासः ।
आश्वीनानि शतं पतित्वेति । एकाहिन यानि गम्यन्ते योजनानि तेषां शतं
गत्वैत्यर्थः । शतं संख्येयं वर्त्तमानं स्वसंख्योपादान एव स्वभावाद् वर्त्तते ।
तेनाश्वीनानि शतमित्याश्वीनगच्छेन बहुवचनप्रतिष्ठामानाधिकरणेऽप्येक-
वचनान्तमेव प्रयुज्यते ।

२० । शालीनकौपीने ऋष्टृष्टाकार्ययोः ।

यथा कथञ्चिदिति । येन केनचित् प्रकारेण । नावयवार्थं प्रत्यभिनिवेशः कस्यैव इति दर्शयति । उत्तरपदलोपश्चेति । उत्तरपदं प्रवेशनशब्दोऽव-तरणशब्दश्च । तस्य लोपः । शालीनो जड़ इति । स हि जाड्यात् प्रति-वचनमपि दातुं शक्नोऽप्यार्य्यराद्रियमाणो न शक्नोति तत्र स्थातुं जनता पश्यतीति । अतः शालाप्रवेशनमर्हति । शालाशब्दोऽयमिह कुटीरवचनः । कौपीनं पापमिति । तद्धि लोके निन्यत्वादकार्य्यत्वाच्चाकार्य्यम् । तस्मिन्ने कूपेऽवतरणं प्रवेशनमर्हतीत्युच्यते । तस्मामर्थाच् शरीरावयवः कश्चित् कौपीन-शब्देनोच्यते । यदपि तस्य शरीरावयवस्याच्छादनार्थं वासस्तदपि तत्सम्बन्धात् प्रव्रजितादीनां कौपीनमित्युच्यते ।

२१ । व्रातेन जीवति ।

नानाजातीय इति । अनेकजातीयाः । अनियतवृत्तय इति । अनियत-क्रियाः । तेषां कर्म व्रातमिति । व्रातमाहचर्यात् तदपि व्रातमित्युच्यते । अथवा व्रातानामिदमित्यर्थविवक्षायां हे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण् भवति । तत्पुनः कर्म भारवहनादि । तत्र नेथत इति । कथं पुनरिथमाणोऽपि न भवति ? प्रकृतायां महाविभाषायां व्यवस्थितविभाषात्वात् ।

२२ । सामपदीनं सख्यम् ।

सामपदीनमिति निपात्यत इति । किं पुनरत्र निपात्यते ? प्रत्ययः प्रत्ययार्थश्च प्रकृतः । खञ्प्रत्ययार्थश्चावाप्तिः । सप्तभिः यदैरवाप्यत इति तद्धितार्थं समासः । ततः सप्तपदशब्दात् खञ् । कथमित्यादि । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । तत्र यदि सामपदीनमिति निपात्यते सखिगण्डेन सामानाधिकरख्यं न प्राप्नोति । नहि सख्यमेव सखा भवतीति प्रष्टुरभिप्रायः । गुणप्रधान इत्यादि । गुणो भावः कर्म वा प्रधानं यस्य स तथोक्तः । स यदा च गुणभावे सुख्यया हृत्वा वर्त्तते तदा गुणप्रधानो वेदितव्यः । तदा सख्यगण्डेन सामानाधिकरख्यं भवतीति । इयोरप्येकार्थहृत्तित्वात् । यदा त्वित्यादि । लक्षणा उपचारः । धर्मधर्मिणोरभेदेनोपचारेण गौष्ठा हृत्वा यदा तद्धिति

संख्यावति पुरुषे वर्त्तते तदानेनैव समानाधिकरणो भवति । यथा यदा शुक्ल-
शब्दो गुणमात्रे वर्त्तते तदा द्रव्यशब्देन समानाधिकरणो न भवति पटस्य शुक्ल
इति यदात्वसौ त्वमित्यभिसम्बन्धात् पटे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्यं भवति
शुक्लः पट इति तथेहापि वेदितव्यम् ।

२३ । ह्येङ्गवोनं संज्ञायाम् ।

ह्योगोदोहस्य ह्येङ्गादेश इति । ह्योगोदोहशब्दस्य ह्येङ्गशब्द आदेश
इत्यर्थः । ह्यो गोदोहनं ह्योगोदोहः । सुप्सुपेति समासः । विकारि खञ्-
प्रत्यय इति । तस्य विकार इति (४।३।१३४) प्रातस्याणोऽपवाद इति ।

२४ । तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ।

अणोऽपवादौ । तस्येदमित्यणि प्राप्ते (४।३।१२०) कुणवादयो विधीयन्ते ।
जकारस्य प्रयोजनाभावाच्चुटू (१।३।७) इतीत्संज्ञा न भवति (D) ।

२५ । पक्षात् तिः ।

एकयोगनिर्दिष्टानामिति । स्वरितत्वेनादिशब्दानामनुवृत्तिर्भवति । स्वरि-
तत्वप्रतिज्ञाप्रतिबन्धत्वात् । एकयोगनिर्दिष्टानामपि यत्र प्रतिज्ञायते स्वरितत्वं
तत्रैव भवति । नान्यत्र । तनैकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशस्यानुवृत्तिरुपपद्यते ।

२६ । तेन वित्तश्चुप्चणपो ।

विद्याचुञ्चुः । विद्याचण इति । अथ चुटू इति (१।३।७) चकारस्येत्संज्ञा
कस्मान्न भवति ? उक्तोऽस्य हेतु स्तत्रैव (१।३।७) पृथग्योगकरणस्य
विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाञ्जी नसह ।

स्वार्थं नानाञ्जी प्रत्ययी भवत इति । अन्निर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं
भवन्तीति क्त्वा । जकारस्त्वाद्युदात्तार्थः ।

(D) एतद्भिः प्रयोजनाभावाद्देत्संज्ञेति व्यवस्थया । तद्भिः प्रयोजनाभावे कस्यापीत्संज्ञा भवति ।
इदथाभावान् सिद्धमिति (१-३।३, वा, १।३.७, वा वार्त्तिककारवचनान्) । This is according to a
वार्त्तिक (viz — इदथाभावान् सिद्धम्, J. 3. 3 वा, and again repeated in 1. 3. 7.) that
there will be no elision of any letter if there be no need for such an elision.

२८ । वेः शालच्छङ्कटचौ ।

ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उक्तमेतत् । उपसर्गा ह्येवमात्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स च भवन्ननिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थं भवति । विगते शृङ्गे इति । एतेन विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनायां विशब्दे वर्त्तत इति दर्शयति । यदि ससाधनायां क्रियायां प्रत्ययो विशालो गौर्विशङ्कटो गौरिति न सिध्यति । नहि गौरिह विगमनस्य साधनम् । किं तर्हि ? शृङ्गे इत्यत आह तदुयोगादित्यादि । यथा सास्त्राद्यवयवयोगादवयवधर्मेण गौः सास्त्रेत्युच्यते तथा विशालविशङ्कटशृङ्गयोगाद् गौस्तथेत्युच्यते । परमार्थतस्त्वित्यादि । समुदायो व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न केवलं ससाधनक्रिया नास्त्यपि च साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणशब्दा विशालादयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धा यथा शृङ्गादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादिषु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्त्तव्यः । तदेवं परमार्थतोऽतर्थाः । वेः शालच्छङ्कटचावप्यनर्थकावेव विधीयेते इत्युक्तं भवति । एत इति । व्युत्पादयिष्यमाणान् संकटादोन् बुद्धौ कृत्वा बहुवचनं कृतम् । तेऽपि हि गुणशब्दा एव ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् स्वार्थं प्रत्यय इति सर्व्वं पूर्व्ववदेव वेदितव्यम् । अलावूतिलोमित्यादि । अलावूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्-प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामपवादः । अलावूप्रभृतीनां यद्भ्रजस्तस्य तद्विकारत्वात् । गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पशुनामानि गोशब्दादीनि । तेभ्यः स्थानादिष्वभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । तस्येदमित्यर्थविवक्षायां (४।३।१२०) स्थानादिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु तद्विता इति (४।१।७६) बहुवचनेनैव संगृहीतं संघाते कटजित्यादि सर्व्वम् । सत्यम् । अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अतिकट

इति । अत्र तस्य समूह इति (४।२।३७) सामूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटच् ।
अविपटमिति । प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते । हावुद्गावुद्गोशुगम् ।
षड् हस्तिनो हस्तिषड्गवम् । इङ्गदस्य खेह इङ्गदतैलम् । तिलस्य रसस्ति-
तैलम् । भवने क्षेत्र इत्यादि । इक्षुणां भवनं क्षेत्रमित्युशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।
मूलस्य भवनं क्षेत्रं मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारच्च ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टौटञ्नाटञ्भटच्चः ।

नमनं नतमिति । भावे निष्ठां दर्शयति । नासिकायाः सम्बन्धिनीति ।
अनेनापि नासिकाया इत्यपि सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । यदि नासिकायाः
सम्बन्धिनि नते वाच्य एते प्रत्ययाः कथं तदेतेन नासिका पुरुषस्याभिधीयत
इत्याह तदयोगादिति ।

३२ । नेर्बिड्ज्बिरीसचौ ।

कथं निबिडा इति । तदयोगोऽत्र नास्ति । अतस्तदयोगाभावात् तथा-
भिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । उपमानाद् भविष्यतीति । निबिडतया
नासिकया तुल्याः केशा वस्त्राणि च निबिडतया । तेनोपमानात् तदुभयं
निबिडशब्दवाच्यं भविष्यति ।

३३ । इनच्पिटच्चिक चि च ।

ककारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यादि । वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्या-
नन्तु चकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्, तथाचोक्तमिति ।
वार्त्तिककारेण । अस्येत्यनेन नार्थ इति । वार्त्तिकदेशं प्रत्याचष्टे । यदि
चक्षुषीरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत्र आह तदयोगा-
दित्यादि ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

संज्ञाधिकाराच्चेति । नते नासिकाया इत्यादिस्मृतात् (५।२।३१) संज्ञाधि-
कारानुवृत्तेः । नियतविषयमिति । पर्वतविषयमेवासन्नारूढं गृह्णाति । तेन
वचस्यासन्नं गृह्णन्नारूढमित्यत्र न भवतीति भावः । अथोपलक्ष्याधिकृत्येत्यत्र

प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्थेत्यनेनेत्वं (७।३।४४) कस्मान्न भवतीत्यत आह प्रत्यय-
स्यात् कादिति । यद्यत्रेत्वं स्यात् संज्ञारूपं न सिध्येत् । नोपत्यिकाधित्य-
केत्वेर्वरूपा संज्ञा । तस्मात् संज्ञाधिकारादित्त्वं न भवति ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणीत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् ।
अठच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्येकादेशनिवृत्त्यर्थम् ।

३६ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।

तारकादिषु बुभुचापिपासाशब्दौ पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ?
यावता सन्नन्ताभ्यां निष्ठायामिति च कृते बुभुक्षितः पिपासितो देवदत्त
इति भवति ? सत्यम् । भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति । अनेन तु
वर्त्तमानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः । गर्भादप्राणितीति । गर्भ-
शब्दादप्राणिन्यभिधेय इतच्प्रत्ययो भवति । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति
किम् ? गर्भः सञ्जातोऽस्या गर्भिणी गौः ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।

प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रत्ययार्थो विज्ञायते । प्रथमश्च द्वितीय-
श्चेत्यादि । द्वयसज्दघ्नञो ऊर्द्धमान इत्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते ।
न तिर्यक् । समन्ततो वा । तदूर्द्धमानम् । अविशेषेणेति । प्रमाणे परि-
माण उन्माने वा ऽविशेषेण सर्वत्र मात्रञ् भवतीति । प्रथमात्रमित्यपि
भवतीति । अपिशब्दाद् वितस्त्रिमात्रमित्यपि भवतीति । प्रमाणे लोरिति ।
लुक्क्षायं पूर्वाचार्यविहिता संज्ञा । अयं मात्रच उत्पन्नस्य लुगुच्यते ।
न द्वयसज्दघ्नयोः । तयोरूर्द्धमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थे उत्पत्तिरपि
नास्ति । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात् । सत्यपि च प्रमाणात्तत्वे
तदन्तविधेरभावात् । पूर्वेण प्राप्तएव लुगुच्यते । नित्यग्रहणं किमिति ।
नहि विकल्पः प्रकृतो यन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते । नच पूर्वस्य विधे-
र्विकल्पेन प्रवृत्तिं ज्ञापयितुमिह नित्यग्रहणं कर्त्तुं युक्तम् । नञ्ज्ञसौ विभावये-

थत इत्यभिप्रायः । संशय इत्यादिना नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अथं
 श्रावः । कृत्यल्युटो बहुलमिति भावे (३।३।११३) घञ् । श्रावोऽस्यास्तीति
 श्रावी । स पुनर्वच्यमाणो मात्रचप्रत्ययः । प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते । स्तोमे
 उडित्यादि । पञ्चदशाहानि परिमाणमस्य यज्ञस्य पञ्चदशः । पञ्चदशीति ।
 टिप्पणं ङीप् । शञ्शतीर्डिनिरिति । स्तोमे चान्यत्राविशेषणायं विधिः ।
 विशिन इति । डिनिः । ति विशते र्डितोति (६।४।१४२) तिलोपः ।
 यस्तेति (६।४।१४८) लोपश्च । शममात्रं दिष्टिमात्रमिति । प्रमाणस्यो-
 दाहरणहयम् । प्रथमात्रं कुडवमात्रमिति । परिमाणस्य । पञ्चमात्रम् ।
 दशमात्रा इति संख्यायाः । यत्रैतन्न निर्णीयते शमं स्यादा नवेति तन्न
 शममात्रमिति प्रयुज्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण च ।

हास्तिनमिति । इनण्यनपत्य इति (६।४।२६४) प्रकृतिभावः ।
 द्विपुरुषीति । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति (४।१।२४) ङीप् । द्विहस्ति-
 नीति । अत्र ऋक्केभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप् ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

यावानिति । आ सर्वनाम्न इत्याकारः (६।३।२१) । उगिदचामिति
 (७।१।७०) नुम् । अत्वसस्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः ।
 हल्ङ्यादिमंयोगान्तलोपो । प्रमाणपरिमाणशब्दौ पर्यायाविति मन्यमानो
 यथोदयेदथ कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते ? यावती परिमाणग्रहणमनुवर्तत
 एवेति तं प्रत्याह प्रमाण इति वर्तमान इत्यादि । स पुनरनयोः प्रमाण
 परिमाणयोर्भेदः परिमाणन्तु सर्वत आयामन् प्रमाणं स्यादिति प्रागेव
 व्याख्यातः । डावतावर्थवैशेष्यादिति । डावताविति पूर्वार्थसंज्ञाप्रति-
 पादितापेक्षोऽयं निर्देशः । ते हि यत्तदेतेभ्यो डावतुमेव प्रतयं कृतवन्तः ।
 विशिष्यत इति विशेषः । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । अर्थस्य वैशेष्यमर्थस्य
 विशिष्टत्वमित्यर्थः । प्रमाणशब्दस्यान्योऽर्थः परिमाणशब्दस्य चान्योऽर्थ इति
 भिन्नार्थत्वमनयोः । तस्मादर्थवैशेष्याद्डावतो विधातव्ये परिमाणशब्दस्य

निर्देशः पृथगुच्यते । उच्यत इति । क्रियत इतरर्थः । किमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह मात्राद्यप्रतिघातायेति । पृथग्निर्देशेनार्थभेदे सिद्धे सति मात्रजादीनां बाधा मा भृदित्येवमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह । अथैकत्वे तु प्रकृतिसामान्ये मात्रजादयो विधीयमाना उत्सर्गा भवन्ति । प्रकृतिविशेषात् तु वतुब् विधीयमानोऽपवादो भवति । अपवादेनोत्सर्गा बाध्यत इति यत्-तदेतेभ्यो मात्रजादयो न स्युः । ततश्च तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्यादि न सिध्येत् । अर्थभेदयुत्सर्गापवादभावी नास्तीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । किञ्च भावःसिद्धश्च डावतोरिति । डावतोरिति पञ्चमी । अर्थभेदे सति वतुप्-प्रत्ययान्तान् मात्रजादीनामुत्पत्तिश्च सिद्धा भवति । परिमाणे वतुब् भवति । यत् परिमाणमस्य यावानिति । तदन्तात् परिमाणे मात्रजादयो भवन्ति । यावत् परिमाणमस्य यावन्मात्रम् । अथैकत्वे तूक्तार्थानामप्रयोग इति मतुपाभि-हितत्वादेस्यार्थस्य तदन्तान् मात्रजादयो न स्युः । त्वावतः । मावत इति । मपर्य-न्तयोर्युष्मदन्तदोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (७।२।६८) त्वमादेशौ । पूर्ववदात्त्वम् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

कियान् । इयानिति । इदंकिमोरीशुकी इति (६।३।६०) किमः की । इदम् ईश् इति । यस्येति (६।४।१४८) लोपः । केन पुनः किमिदंभ्यां विहितस्य वतुपो वकापस्य घत्वं विधीयत इतराह अथवेतगादि । योगविभागेन वेति । किमिदंभ्यामित्येतावता योगिन वतुपं विधाय ततो वो घ इतरनेन वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयते । अथ वयहणं किमर्थम् ? यावताऽदेः परस्येति (१।१।५४) वकारस्यैव घो विज्ञायते । ननु चानेकारत्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो ह्यतोच्चारणार्थो वर्णमात्रमेव । न त्वादेशः । कुतः पुनरेतद् विज्ञेयम् ? व्याख्यानात् । तर्हि वकार एव लघीयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम् । वकारे त्वस्थानित्युपासे यद्यपि समुदायादेशस्तथापि न दोषः । इयोरकारयोः पररूपं भविष्यति ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ।

संख्यायाः परिमाणमिति । ऋद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । परिमितः

परिमाणम् । संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । परिच्छेद इति भावे घञ् । संख्या-
परिच्छेदे वर्त्तमानादिति । परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानादित्ये-
षोऽर्थो विवक्षितः । यथा ह्ययमेवार्थोऽस्य वचनस्योत्तरत्र तथा व्यक्तीकरिष्यते ।
तस्य वकारस्य घत्वमिति । वो घ इत्यनुवृत्तेः । पृच्छ्यमानत्वादिति । यदा
संख्यायाः परिच्छेदे किंशब्दो वर्त्तते । कदा च वर्त्तते ? यदा संख्या परिपृच्छ्य-
माना भवति । नह्यपरिपृच्छ्यमानायाः परिच्छेद उपपद्यते । यदा च परिपृच्छ्य-
माना भवति तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टायां वर्त्तते इति पृच्छ्यमानत्वात्
परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते ।
परिच्छेद उपाधिर्विशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका । परिच्छेद-
विशेषणेषु यावत् । तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽ-
ऽभिमतः स व्यक्तीकृतः । कतीति । जमः षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) लुक् ।
अश्रवत्यादि । अत्र च व्याख्यानं संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः । निपातना-
दुपसर्जनस्यायं परनिपातः । परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति कारणमाधनः ।
एवमात्मिकैवेति । अस्वार्थं परिच्छेदस्वभावित्यनेन विस्पष्टीक्राति । परि-
च्छेद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः । स स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता । यत्रेत्यादिना
यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशेष्यते तद्दर्शयति । स्यादेतत् । नास्त्येव
स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति । तदुपाधिकं विशेषण-
मित्यत्र आह क्षेपे होत्यादि । क्षेत्रमेषां संख्या दशानामिति । नात्र संख्या
परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता । नह्यत्र परिच्छेदोऽस्ति । क्षेपपरत्वाद् वाक्यस्य ।
किंशब्दोऽत्र क्षेपे वर्त्तते । न प्रश्ने ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

चतुष्टय इति । चतुरो रेफस्य विमर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सः ।
तस्यापि ऋस्वान्तात् तादौ च तद्धित इति (८।३।३२) मूर्धन्यः । टिड्ढाण-
जित्यादिना (४।१।१५) ङीप् ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

तयप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एवासावनुवर्त्तिष्यत इत्याह

तयग्रहणमित्यादि । यदि तयग्रहणं न क्रियेत तदा तयप्रत्ययादन्य एवाय-
मयच् प्रत्ययो विज्ञायेत । न तयवादेशः । किं पुनः स्याद् यदि प्रत्ययान्तरं
स्यात् ? तयपकार्थमयचो न स्यात् । किं तत् ? प्रथमचरमेत्यादिना
(१।१।३२) जप्ति विभाषा सर्वनामसंज्ञा । इये इयाः । टिड्डाणजिति
(४।१।१५) ङीप् । इयी । ननु च पूर्वसूत्रेणैव विहितस्य तयप इह
चादेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । प्रयोजनान्तराभावात् । हित्त्रिभ्यामिति पञ्चमी-
निर्देशस्तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) षष्ठान्तं संपादयिष्यते । अतोऽने-
नान्तरेणापि तयग्रहणं तयप्स्थानित्वं लभ्यत एव । नैतदस्ति । यद्यनु-
वृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात् ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञायेत ।
तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र (५।२।४३)
योगविभागेन तयञ् विधातव्यः । नचानुवर्त्तमानः शक्यते विधातुम् । अत
उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्यां तयप्स्थानित्वमयुक्तमिति तयग्रहणं क्रियते ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्यन्तोदात्तः स्यादुदात्तवचनमनर्थकं स्यात् ।
अयच्च च कृते चित्स्वरणेव मतिगिष्टस्वरो (६।१।१५८, वा) बन्धीयानित्यन्तो-
दात्तत्वस्य भिन्नत्वात् । आद्युदात्तत्वं ह्यन्यथा न मिथ्यतीति तदर्थं क्रियमाण-
मर्थवद् वचनं भवतीति । यदि लोकिकी संख्येति । हित्त्रादिवत् । पूर्वेण
योगेन तयपो विधानम् । तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते ।
उभये देवमनुष्या इति । उभाववयवौ येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देव-
मनुष्याणां हाववयवौ भवतः ? यद्यप्यत्र बहुत्वमस्ति हित्वमपि तु प्राति-
पदिकयोरस्येव । अत्र हि द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां राशि-
रपरो मनुष्याणामित्यदोषः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।

प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थं स्तथाजातीय एव यदि
प्रकृत्यर्थो भवतीत्यं प्रत्यय इष्यते । नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य
तुल्यजातीयत्वं दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति । एकादश कार्षापणा इति ।

प्रकृत्यर्थोऽप्येकादश कार्षापणा एवेति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन समानजातीयः । इह तु नेत्यादि । अत्र हि कार्षापणशतं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्त्वेकादश माषाः । ते च कार्षापणेभ्यो विजातीया इति न भवति प्रत्ययः । शत-सहस्रयोश्चैवेत्यत इति । यत् तदस्मिन्नित्युच्यते तस्मिंश्च शते सहस्रे वा प्रत्यय इत्यतः । नान्यत्र त्रिंशत्यादौ । कथं पुनरनुपासमेव सूत्रे लभ्यत इत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । कथमित्यादि । यदि शते सहस्रे वाधिकानि प्रतयानि भवितव्यमिह प्रतयानि न प्राप्नोत्येकादशं गतसहस्रमिति । अत्र हि गतसहस्रं संख्यान्तरञ्चाधिकम् । न गतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः । गतानामित्यादि । अनेन गतसहस्रस्य संख्यान्तरं निरस्यति । यदा गतशब्दः षष्ठ्यन्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा गतानां सहस्रं गतसहस्रशब्देनोच्यते । यदा तु सहस्रशब्दः षष्ठ्यन्तशब्देन समस्यते तदा सहस्राणां गतं गतसहस्र-शब्देनोच्यते । ननु च सहस्रशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य समासे सहस्रगतमिति भवितव्यम् । राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परिनिपातो भविष्यतीत्या-दोषः । तत्र गतसहस्रयोरित्येव सिद्धमिति । गतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य गतसहस्रयोरेवान्तर्भावात् । अधिक इत्यादि । लोके प्रतयार्थेन समानजातावधिके गतसहस्रयोरेव प्रतयार्थं कार्यमिष्टम् । यदात्व-समानजात्यधिकं भवति न च गतं सहस्रं वा प्रतयार्थेन विवक्षितं तदा नेष्यते । अथैकादशं गतसहस्रमित्यत्र कस्याधिक्ये सति डः कर्त्तव्य इत्याह यस्येत्यादि । संख्या संख्यान्तरं गणनमित्यर्थः । यस्य संख्या तस्याधिक्ये डः कर्त्तव्यः । कस्य च संख्या भवति ? अधिक्तत्वं संख्यायते यस्य । यदा गतानि संख्यायते तदा गतानां सहस्रमिति गतसहस्रम् । तदा गताधिक्ये डः कर्त्तव्यः । एकादशाधिकान्यग्निं सहस्र एकादशं गतसहस्र-मिति । यदा तु सहस्राणि संख्यायते सहस्राणां गतं सहस्रगतमिति तदा सहस्राधिक्ये डः कर्त्तव्यः । एकादशसहस्राण्यधिकान्यग्निमेकादशं गतसहस्रमिति । अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते ? यावता तदस्य (५१२।३६) मञ्जातमित्यनुवर्त्तते एव । तत्र प्रत्ययार्थ एवास्मिन्निति निर्देष्टव्यः । नैवं शक्यम् । तदनुवर्त्तती हि तत्सम्बन्धस्यास्येति प्रत्ययार्थस्या-

२८ । वेः शालच्छङ्कटचौ ।

ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उक्तमेतत् । उपसर्गां ह्येवमात्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स च भवन्ननिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थं भवति । विगते शृङ्गे इति । एतेन विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनायां विशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति । यदि ससाधनायां क्रियायां प्रत्ययो विशालो गौर्विशङ्कटो गौरिति न सिध्यति । नहि गौरिह विगमनस्य साधनम् । किं तर्हि ? शृङ्गे इत्यत आह तद्योगादित्यादि । यथा साम्नाद्यवयवयोगादवयवधर्मेण गौः साम्नेत्युच्यते तथा विशालविशङ्कटशृङ्गयोगाद् गौस्तेषुत्युच्यते । परमार्थतस्त्वित्यादि । समुदायो व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न केषलं ससाधनक्रिया नास्वपिच साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणशब्दा विशालादयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धा यथा शृङ्गादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादिषु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्त्तव्यः । तदेवं परमार्थतोऽतर्थकाः । वेः शालच्छङ्कटचावप्यनर्थकावेव विधीयेते इत्युक्तं भवति । एत इति । व्युत्पादयिष्यमाणान् संकटादोन् बुद्धौ कृत्वा बहुवचनं कृतम् । तेषुपि हि गुणशब्दा एव ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् स्वार्थं प्रत्यय इति सर्व्वं पूर्व्ववदेव वेदितव्यम् । अलाबूतिलोभित्यादि । अलाबूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्-प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामपवादः । अलाबूप्रभृतीनां यद्गजस्तस्य तद्विकारत्वात् । गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पशुनामानि गोशब्दादीनि । तेभ्यः स्थानादिष्वभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । तस्येदमित्यर्थविवक्षायां (४।३।१२०) स्थानादिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु तद्विता इति (४।१।७६) बहुवचनेनैव संगृहीतं संघाति कटजित्यादि सर्व्वम् । सत्यम् । अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अतिकट

इति । अत्र तस्य समूह इति (४।२।३७) सामूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटच् ।
अविपटमिति । प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते । हावुप्रावुष्टुगोष्टुगम् ।
षड् हस्तिनो हस्तिषड्गवम् । इङ्गदस्य ज्ञेह इङ्गदतैलम् । तिलस्य रसस्ति-
तैलम् । भवने चेत इत्यादि । इक्षुणां भवनं क्षेत्रमिक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।
मूलस्य भवनं क्षेत्रं मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारञ्च ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टौटञ्जाटज्भटचः ।

नमनं नतमिति । भावे निष्ठां दर्शयति । नासिकायाः सम्बन्धिनीति ।
अनेनापि नासिकाया इत्यपि सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । यदि नासिकायाः
सम्बन्धिनि नते वाच्य एते प्रत्ययाः कथं तदेतेन नासिका पुरुषश्चाभिधीयत
इत्याह तदयोगादिति ।

३२ । निबिड्ज्बिरीसचौ ।

कथं निबिडा इति । तदयोगोऽत्र नास्ति । अतस्तदयोगाभावात् तथा-
भिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । उपमानाद् भविष्यतीति । निबिडतया
नासिकया तुल्याः केशा वस्त्राणि च निबिडतया । तन्नोपमानात् तदुभयं
निबिडशब्दवाच्यं भविष्यति ।

३३ । इनच्पिटच्चिक चि च ।

ककारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यादि । वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्या-
नन्तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्तव्यम् ; तथाचोक्तमिति ।
वार्त्तिककारेण । अस्येत्यनेन नार्थ इति । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे । यदि
चक्षुषीरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत्र आह तदयोगा-
दित्यादि ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

संज्ञाधिकाराच्चेति । नते नासिकाया इत्यादिसूत्रात् (५।२।३१) संज्ञाधि-
कारानुल्लेखेः । नियतविषयमिति । पर्वतविषयमेवासन्नारूढं गृह्यते । तेन
वक्षस्यासन्नं प्लक्ष्सारूढमित्यत्र न भवतीति भावः । अथोपत्यकाधिलेख्यत्र

प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्येत्यनेनेत्वं (७।३।१४४) कस्मान्न भवतीत्यत आह प्रत्यय-
स्यात् कादिति । यद्यत्वेत्वं स्यात् संज्ञारूपं न सिध्यत् । नोपत्यिकाधित्य-
नेत्वेत्वंरूपा संज्ञा । तस्मात् संज्ञाधिकारादित्त्वं न भवति ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणीत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् ।
अठच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्ये कादेशनिवृत्त्यर्थम् ।

३६ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।

तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दौ पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ?
यावता सन्नन्ताभ्यां निष्ठायामिति च कृते बुभुक्षितः पिपासितो देवदत्त
इति भवति ? सत्यम् । भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति । अनेन तु
वर्त्तमानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः । गर्भादप्राणितीति । गर्भ-
शब्दादप्राणिन्यभिधेय इतच्प्रत्ययो भवति । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति
किम् ? गर्भः सञ्जातोऽस्या गर्भिणी गौः ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दन्नज्मात्रचः ।

प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रत्ययार्थो विज्ञायते । प्रथमश्च द्वितीय-
श्वेत्यादि । द्वयसज्दन्नचौ ऊर्द्धमान इत्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते ।
न तिर्यक् । समन्ततो वा । तदूर्द्धमानम् । अविशेषेणेति । प्रमाणे परि-
माण उन्माने वा ऽविशेषेण सर्वत्र मात्रज् भवतीति । प्रथमात्रमित्यपि
भवतीति । अपिशब्दाद् घितस्त्रिमात्रमित्यपि भवतीति । प्रमाणे लोरिति ।
लुकञ्चायं पूर्वाचार्यविहिता संज्ञा । अयं मात्रच उत्पन्नस्य लुगुच्यते ।
न द्वयसज्दन्नयोः । तयोरूर्द्धमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थे उत्पत्तिरपि
नास्ति । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात् । सत्यपि च प्रमाणान्तत्वे
तदन्तविधेरभावात् । पूर्वेण प्राप्तएव लुगुच्यते । नित्यग्रहणं किमिति ।
नहि विकल्पः प्रकृतो यन्नित्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते । नच पूर्वस्य विधे-
र्विकल्पेन प्रवृत्तिं ज्ञापयितुमिह नित्यग्रहणं कर्तुं युक्तम् । नद्यसौ विभाषये-

अथ इत्यभिप्रायः । संग्रह इत्यादिना नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अथगं
 श्रावः । कृत्यत्पुटो बहुलमिति भावे (३।३।११३) घञ् । श्रावोऽस्यास्तीति
 श्रावी । स पुनर्वक्ष्यमाणो मात्रचप्रत्ययः । प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते । स्तोमे
 उडित्यादि । पञ्चदशाहानि परिमाणस्य यज्ञस्य पञ्चदशः । पञ्चदशीति ।
 टिप्त्वाङ्ङीप् । शञ्शतोडिनिरिति । स्तोमे चान्यत्राविशेषणायं विधिः ।
 विंशति इति । डिनिः । ति विंशते डित्तीति (६।४।१४२) तिलोपः ।
 यस्येति (६।४।१४८) लोपश्च । शममात्रं दिष्टिमात्रमिति । प्रमाणस्यो-
 दाहरणद्वयम् । प्रथमात्रं कुडवमात्रमिति । परिमाणस्य । पञ्चमात्रम् ।
 दशमात्रा इति संख्यायाः । यत्रैतन्न निर्णीयते शमं स्यादा नवेति तन्न
 शममात्रमिति प्रयुज्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण च ।

हास्तिनमिति । इनख्यनपत्य इति (६।४।२६४) प्रकृतिभावः ।
 द्विपुरुषीति । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति (४।१।२४) डांप् । द्विहस्ति-
 नीति । अत्र ऋन्नेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप् ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

यावानिति । आ सर्वनाम्न इत्याकारः (६।३।२१) । उगिदचामिति
 (७।१।७०) नुम् । अत्वसस्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः ।
 हल्ङ्वादिंसंयोगान्तलोपी । प्रमाणपरिमाणशब्दो पर्यायाविति मन्यमाणो
 यथोदयेदथ कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते ? यावती परिमाणग्रहणमनुवर्त्तत
 एवेति तं प्रत्याह प्रमाण इति वर्त्तमान इतरादि । स पुनरनयोः प्रमाण
 परिमाणयोर्भेदः परिमाणन्तु सर्वत आयासन्तु प्रमाणं स्यादिति प्राग्व
 व्याख्यातः । डावतावर्थवैशेष्यादिति । डावताविति पूर्वाचार्यसंज्ञाप्रति-
 पादितापेक्षोऽयं निर्देशः । ते हि यत्तदेतेभ्यो डावतुमेव प्रतयं कृतवन्तः ।
 विशिष्यत इति विशेषः । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । अर्थस्य वैशेष्यमर्थस्य
 विशिष्टत्वमित्यर्थः । प्रमाणशब्दस्यान्योऽर्थः परिमाणशब्दस्य चान्योऽर्थ इति
 भिन्नार्थत्वमनयोः । तस्मादर्धवैशेष्याद्डावती विधातव्ये परिमाणशब्दस्य

निर्देशः पृथगुच्यते । उच्यत इति । क्रियत इत्यर्थः । किमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह मात्राद्यप्रतिघातायेति । पृथग्निर्देशेनार्थभेदे सिद्धे सति मात्रजादीनां बाधा मा भूदित्येवमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह । अथैकत्वे तु प्रकृतिसामान्ये मात्रजादयो विधीयमाना उत्सर्गा भवन्ति । प्रकृतिविशेषात् तु वतुब् विधीयमानोऽपवादो भवति । अपवादेनोत्सर्गो बाध्यत इति यत्-तदेतैर्भ्यो मात्रजादयो न स्युः । ततश्च तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्यादि न सिध्येत् । अर्थभेदयुत्सर्गापवादभावी नास्तीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । किञ्च भावःसिद्धश्च डावतोरिति । डावतोरिति पञ्चमी । अर्थभेदे सति वतुप्-प्रत्ययान्तान् मात्रजादीनामुत्पत्तिश्च सिद्धा भवति । परिमाणे वतुब् भवति । यत् परिमाणमस्य यावानिति । तदन्तात् परिमाणे मात्रजादयो भवन्ति । यावत् परिमाणमस्य यावन्मात्रम् । अथैकत्वे तूक्तार्थानामप्रयोग इति मत्तुपाभिहितत्वादस्यार्थस्य तदन्तान् मात्रजादयो न स्युः । त्वावतः । मावत इति । मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (७।२।६८) त्वमादेशौ । पूर्ववदात्त्वम् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

कियान् । इयानिति । इदंकिमोरीशुकी इति (६।३।६०) किमः की । इदम् ईशु इति । यस्येति (६।४।१४८) लोपः । केन पुनः किमिदंभ्यां विहितस्य वतुपो वकापस्य घत्वं विधीयत इत्याह अथवेतयादि । योगविभागेन वेति । किमिदंभ्यामित्येतावता योगिन वतुपं विधाय ततो वो घ इत्यनेन वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयते । अथ वग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽदेः परस्येति (१।१।५४) वकारस्यैव घो विज्ञायते । ननु चानिकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो ह्यत्रोच्चारणार्थो वर्णमात्रैव । न त्वादेशः । कुतः पुनरेतद् विज्ञेयम् ? व्याख्यानात् । तर्हि वकार एव लघीयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम् । वकारे त्वस्थानित्युपाप्ते यद्यपि समुदायादेशस्तथापि न दोषः । इयोरकारयोः पररूपं भविष्यति ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे उति च ।

संख्यायाः परिमाणमिति । ऊदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । परिमितः

परिमाणम् । संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । परिच्छेद इति भावे घञ् । संख्या-
परिच्छेदे वर्त्तमानादिति । परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानादित्ये-
षोऽर्थो विवक्षितः । यथा ह्ययमेवार्थोऽस्य वचनस्योत्तरत्र तथा व्यक्तीकरिष्यते ।
तस्य वकारस्य घत्वमिति । वो घ इत्यनुवृत्तेः । पृच्छ्यमानत्वादिति । यदा
संख्यायाः परिच्छेदे किंशब्दो वर्त्तते । कदा च वर्त्तते ? यदा संख्या परिपृच्छ्य-
माना भवति । नह्यपरिपृच्छ्यमानायाः परिच्छेद उपपद्यते । यदा च परिपृच्छ्य-
माना भवति तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टायां वर्त्तते इति पृच्छ्यमानत्वात्
परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते ।
परिच्छेद उपाधिर्विशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका । परिच्छेद-
विशेषणेति यावत् । तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽ-
ऽभिमतः स व्यक्तीकृतः । कतीति । जसः षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) लुक् ।
अप्रवेत्यादि । अत्र च व्याख्यानं संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः । निपातना-
दुपसर्जनस्यायं परनिपातः । परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति करणमाधनः ।
एवमात्मिकेवेति । अस्यार्थं परिच्छेदस्वभावित्यनेन विस्पष्टीकराति । परि-
च्छेद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः । स स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता । यत्रेत्यादिना
यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशेष्यते तद्दर्शयति । स्यादेतत् । नास्त्येव
स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति । तदुपाधिकं विशेषण-
मित्यत आह क्षेपे होत्यादि । क्षेत्रमेषां संख्या दशानामिति । नात्र संख्या
परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता । नह्यत्र परिच्छेदोऽस्ति । क्षेपपरत्वाद् वाक्यस्य ।
किंशब्दोऽत्र क्षेपे वर्त्तते । न प्रथे ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

चतुष्टय इति । चतुरो रेफस्य विमर्जनीयस्य स इति (दा३।३४) सः ।
तस्यापि ऋस्वास्तात् तादौ च तद्धित इति (दा३।३१) मूर्धन्यः । टिड्ढाण-
त्रित्यादिना (४।१।१५) ङीप् ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

तयप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृत एवाभावमुवर्त्तिष्यत इत्याह

तयग्रहणमित्यादि । यदि तयग्रहणं न क्रियेत तदा तयप्रत्ययादन्य एवाय-
मयच् प्रत्ययो विज्ञायेत । न तयवादेशः । किं पुनः स्याद् यदि प्रत्ययान्तरं
स्यात् ? तयपकार्थमयचो न स्यात् । किं तत् ? प्रथमचरमेत्यादिना
(१११।३२) जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा । इये इयाः । टिड्डाणजिति
(४।१।१५) ङीप् । इयी । ननु च पूर्वसूत्रेणैव विहितस्य तयप इह
चादेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । प्रयोजनान्तराभावात् । द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी-
निर्देशस्तस्मादित्युत्तरस्येति (१११।६७) षष्ठ्यन्तं संपादयिष्यते । अतोऽने-
नान्तरेणापि तयग्रहणं तयपस्थानित्वं लभ्यत एव । नैतदस्ति । यद्यनु-
वृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात् ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञायेत ।
तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र (५।२।४३)
योगविभागेन तयब् विधातव्यः । नचानुवर्त्तमानः शक्यते विधातुम् । अत
उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्यां तयपस्थानित्वमयुक्तमिति तयग्रहणं क्रियते ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्यन्तोदात्तः स्यादुदात्तवचनमनर्थकं स्यात् ।
अयच्च च कृते चित्स्वरेणैव सतिशिष्टस्वरो (६।१।१५८, वा) बलीयानित्यन्तो-
दात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । आद्युदात्तत्वं ह्यन्यथा न सिध्यतीति तदर्थं क्रियमाण
मर्थवद् वचनं भवतीति । यदि लोकिक्ती संख्येति । द्वित्रादिवत् । पूर्वेण
योगेन तयपो विधानम् । तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते ।
उभये देवमनुष्या इति । उभाववयवौ येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देव-
मनुष्याणां द्वाववयवौ भवतः ? यद्यप्यत्र बहुत्वमस्ति द्वित्वमपि तु प्राति-
पदिकयोरस्थेव । अत्र हि द्वौ राशी समुदायस्वावयवौ । एको देवानां राशि-
रपरो मनुष्याणामित्यदोषः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।

प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थं स्तथाजातीय एव यदि
प्रकृत्यर्था भवतीत्यं प्रत्यय इष्यते । नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य
तुल्यजातीयत्व' दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति । एकादश कार्षापणा इति ।

प्रकृत्यर्थोऽप्येकादश कार्षापणा एवेति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन समानजातीयः । इह तु नेत्यादि । अत्र हि कार्षापणशतं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्वेकादश माषाः । ते च कार्षापणेभ्यो विजातीया इति न भवति प्रत्ययः । शत-सहस्रयोश्चैवेत्यत इति । यत् तदस्मिन्नित्युच्यते तस्मिंश्च शते सहस्रे वा प्रत्यय इष्यते । नान्यत्र त्रिंशत्यादौ । कथं पुनरनुपासमेव सूत्रे लभ्यत इत्याह इतिकरणो विवक्षार्थं इत्यादि । कथमित्यादि । यदि शते सहस्रे वाधिकानि प्रत्ययेन भवितव्यमिह प्रत्ययो न प्राप्नोत्येकादशं शतसहस्रमिति । अत्र हि शतसहस्रं संख्यान्तरञ्चाधिकम् । न शतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः । शतानामित्यादि । अनेन शतसहस्रस्य संख्यान्तरं निरस्यति । यदा शतशब्दः षष्ठ्यन्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा शतानां सहस्रं शतसहस्रशब्देनोच्यते । यदा तु सहस्रशब्दः षष्ठ्यन्तशब्देन समस्यते तदा सहस्राणां शतं शतसहस्र-शब्देनोच्यते । ननु च सहस्रशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य समासे सहस्रशतमिति भवितव्यम् । राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परिनिपातो भविष्यतीत्य-र्थापः । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धमिति । शतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य शतसहस्रयोरेवान्तर्भावात् । अधिक इत्यादि । लोके प्रत्ययार्थेन समानजातावधिके शतसहस्रयोरेव प्रत्ययार्थं कार्यमिष्टम् । यदात्व-समानजात्यधिकं भवति न च शतं सहस्रं वा प्रत्ययार्थेन विवक्षितं तदा निश्चितं । अर्थेकादशं शतसहस्रमित्यात्र कस्याधिक्ये सति डः कर्त्तव्य इत्याह यस्येत्यादि । संख्या संख्यां गणनमित्यर्थः । यस्य संख्या तस्याधिक्ये डः कर्त्तव्यः । कस्य च संख्या भवति ? अधिकात्वं संख्यायते यस्य । यदा शतानि संख्यायते तदा शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम् । तदा शताधिक्ये डः कर्त्तव्यः । एकादशाधिकान्यग्निं सहस्र एकादशं शतसहस्र-मिति । यदा तु सहस्राणि संख्यायते सहस्राणां शतं सहस्रशतमिति तदा सहस्राधिक्ये डः कर्त्तव्यः । एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति । अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते ? यावता तदस्य (५१२।३६) मञ्जातमित्यनुवर्त्तत एव । तत्र प्रत्ययार्थं एवास्मिन्निति निर्देष्टव्यः । नैवं शक्यम् । तदनुवृत्तौ हि तत्सम्बन्धस्यास्येति प्रत्ययार्थस्वा-

प्यनुवृत्तिः प्रसज्येत । न च षष्ठीसप्तम्यर्थयोर्विरोधः । ततोऽस्मिन्निति निर्देशात् पूर्वः प्रत्ययार्था न निवर्त्तते । तस्यान्वनुवृत्तौ षष्ठ्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यात् । तस्मादस्येति निवृत्त्यर्थं पुनस्तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते । यद्येवमस्येति प्रत्ययार्थस्य निवृत्तत्वात् संख्याया गुणस्य निमाने मयङ्ङित्त्वत् (५।२।४७) षष्ठ्यर्थं प्रत्ययो न प्राप्नोति । इह निवृत्तस्यापि मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः । अन्ये तु ज्ञापकं तदित्यस्य वर्णयन्ति । तदिति प्रवृत्ते यत् तदित्याह तज् ज्ञापयति तदस्य सञ्जातमित्यादौ सूत्रे (५।२।३६) यन्निर्दिष्टं तदिहानुवर्त्तमानमप्यङ्गभावं न यातीति षष्ठ्यर्थं प्रत्ययो न भवति ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

ननु च षड्ङ्गीत्यादौ (५।१।५६) सूत्रे त्रिंशदादयः शब्दाः शतप्रत्ययान्ता निपातिताः । ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तात् प्रत्ययो लभ्यते । तत् किमन्तग्रहणेनेत्याह शदग्रहणेऽन्तग्रहणमित्यादि । यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरेव स्यात् । नाधिकात् । अतोऽधिकादपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । यदि तर्हि यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादेरधिकार्थमन्तग्रहणं क्वलान्न प्राप्नोति । नैष दोषः । चकारोऽव क्रियते । स चानुक्तमसुच्चयार्थः । तेन क्वलनादपि भविष्यति । संख्याग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति संख्या गृह्यते । येन संख्याग्रहणं तत् कर्त्तव्यम् । किं पुनः कर्त्तव्यम् ? व्याख्यानम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । संख्याया अवयवे तयवित्यनः (५।२।४२) संख्याया इत्यनुवर्त्तते । तेन संख्याधिकादेव भविष्यति । नान्याधिकात् । विंशतिश्चेत्यादि । विंशतिशब्दाच्च तदन्ताच्च प्रातिपदिकाद् उप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विंशतिशब्दात् तावत् साक्षात् सूत्रोपात्तात् प्रत्ययो भवति । तदन्तादपि । चकारस्यानुक्तमसुच्चयार्थत्वादिति । संख्याग्रहणञ्चेत्यादौ पूर्वं एवार्थः । व्याख्यानमपि पूर्वकमेव ।

४७ । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।

गुणो येन निमीयत इति । परिवर्त्तते विक्रीयत इत्यर्थः । सोऽपी-

त्यादि । नहि तस्य भागत्वमन्तरेण निमेषस्य गुण इत्येव निर्दिष्टस्य भागत्व-
मध्यवसातुं शक्यम् । यदाहि मूलस्य भागत्वं नास्ति भागव्यपदेशो न प्रवर्त्तत
एव । तेन यद्यपि निमानस्य भागता नोक्ता तथापि सामर्थ्यात् सा प्रतीयते ।
यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येति । ननु चोभयत्रापि परिवर्त्तनं तथापि
मुल्य एव निमानशब्दो रूढ इति यन्मूल्यत्वेन विवक्षितं तदेव निमानं भवति ।
नेतरत् । यवानामिति । भागापिन्नया पञ्ची । यद्येवं परापिन्न उदश्विच्छब्दे
तद्वितस्य वृत्तिर्विरुध्यते । ननूदश्विदुभागं प्रत्ययः । नोदश्विति । तत् कथं
द्विमयमुदश्वदिति प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरणमित्यत आह
भागोऽपि त्वित्यादि । अत्र पुनरभिधानशक्तिस्वभावं हेतुः । यथैवाणादयो-
ऽपतयापतयावत्सम्बन्धेऽपि विधीयमाना ऽभिधानशक्तिस्वभाव्यात् प्राधान्येन
सम्बन्धिनमाचक्षत ओपगवी दान्तिरिति तत्रायमपि भागे विधीयमानो
भागवत्समुदश्विदादिकभावश्चेत् । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमिति । गुणस्येति
यैकसंख्या मा विवक्षिता । ननु च तद्विता इति (४।२।७६) निर्देशोऽपि बहु-
वचनप्रमाणम् । तस्याविवक्षितत्वादित्युक्तम् । तत् कथमिहेकत्वविवक्षा
रुच्यते । नैव दापः । इह हि पञ्चीसमासं कृत्वा गुणनिमान एव कर्त्तव्यम् ।
एवं हि लघु सूत्रं भवति । सोऽयमेवं वक्तव्ये मति यद् गुणस्यैकत्ववचनमुच्चार-
यति तेनैतत् सूचयति विवक्षितमैकत्वमिति । तेनैत्यादिनैकत्वविवक्षायाः
फलं दर्शयति । एकत्वविवक्षायां ह्येतत् प्रयोजनम् । एकस्य गुणस्य निमानं
वर्त्तमानाद् यथा स्यात् । हा भागो यवानां त्रय उदश्वित इति । अत्र
त्रयाणां भागाणां निमानं द्विशब्दो वर्त्तत इति न भवति प्रत्ययः । ननु च
सत्यामध्येकत्वविवक्षायां नैवात्र प्रत्ययो न भवितव्यम् । यतो भूयमथ वाचि-
कायाः संख्यायाः प्रतय इष्यत इति वचनम् । न ह्यत्र द्विशब्दो भूयसो
वाचकः । एवं तर्हि यवानां यो द्वौ भागो तावद्ध निमेषत्वं न विवक्ष्यते ।
ये त्रय उदश्विती भागान्ते निमानत्वेन । तत्र यद्येकत्वविवक्षा न स्यात् तदा
त्रिपृदश्विदुगुणेषु वर्त्तमानात् त्रिशब्दात् प्रत्ययः स्यात् । भूयमथेत्यपि
प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्य भूयसो वाचिकायाः प्रत्यय इष्यते । नान्यतः । इह न
भवतीति । अनभिधानात् । तदस्मिन्नधिकमित्यादेः (५।२।४५) सूत्रादिति-

करणानुवृत्ते वा । यदि भूयसो वाचिकायाः संख्याया इत्यतः यवानां द्वौ भागो निमानमस्येत्यत्र न प्राप्नोतीत्यत्र आह भूयस इति चेत्यादि । एवमपि हि प्राप्नोति द्वौ यवानामध्यर्ह उदश्वित इति । अस्ति ह्यत्र प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमित्यत्र आह गुणशब्द इत्यादि । गुणशब्दो ह्ययं भागवचनोऽपि समतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । न चाध्यर्हशब्देन समभाग उच्यते । निमित्ते चापि दृश्यत इति । केन पुनर्विहितो दृश्यते ? अनेनैव । कथम् ? हे अत्र वाक्ये । तत्रैकस्मिन् वाक्ये निमानशब्दः करणसाधनो निमीयतेऽनेनिति निमानम् । द्वितीये तु कर्मसाधनो निमीयत इति निमानम् । क्तव्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि लुट् । यदा करणसाधनस्तदा गुणस्येति कर्मणि षष्ठी । यदा तु कर्मसाधनस्तदा कर्त्तरि । गुणो हि निमानक्रिया-करणमिति कर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भवति हि करणस्य कर्त्तृत्वेन विवक्षा यथा साध्यसिद्धिनन्तीति । तत्रैकेन वाक्येन निमाने वर्त्तमानायाः संख्याया निमित्तेऽभिधेये प्रत्ययो विधीयते । अपरेण निमित्ते वर्त्तमानाया निमानेऽभिधेयेऽपि प्रत्ययोऽभिधीयते । वाक्यभेदस्य च संख्याग्रहणं निबन्धनम् । संख्याया अवयवे तयवित्यतः (५।२।४२) । एवञ्च संख्याग्रहणमनुवर्त्तते । इदमिह द्वितीयम् । तत्र यद्यत्रैकं वाक्यं स्याद् द्वितीयं संख्याग्रहणमनर्थकं स्यात् । सौत्रानुमिताभ्यां तु हे वाक्ये क्रियमाणे तदर्थवद्भवति । तस्माद् हे अत्र वाक्ये । द्वौ ब्रीहियवावित्यादि । अत्र नोदश्विदुभागस्य द्वौ ब्रीहियवौ निमानत्वेन विवक्षितौ । किं तर्हि ? उदश्वितः । एवं द्वौ गुणावित्यादि । अत्र प्रथमासमर्थां गुणस्य निमानेन वर्त्तते । नहि क्षीरस्य भागद्वयेन तैलस्य भागो निमीयते । मयट् छित्करणं ङीबर्थम् । द्वौ गुडस्यैकी द्राक्षाया द्विमयी द्राक्षेति ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

इह हे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तते । तत्र चैकेन संख्यावाचिनः प्रातिपदिका-दिति ब्रूवता प्रकृतिर्विशेषिता । द्वितीयेन तु प्रत्ययार्थं विशेषयितुमाह येनेत्यादि । संख्यानशब्दं समुच्चारयन् संख्यावचनः संख्यानशब्देन

प्रत्ययार्थां विशेष्यत इति दर्शयति । द्विविधो हि संख्याशब्दः । संख्यान-
वचनः संख्येयवचनश्च । तत्र यदि संख्येयवचनेन प्रत्ययार्थां विशेष्यते तदाय-
मर्थः स्यात् । संख्येयं मुष्ट्यादिकं येन पूर्यते द्रव्यान्तरेणातिरिक्तं क्रियते स च
पूरण इति । ततश्च पञ्चानां मुष्टिकाणां घट इत्यत्रापि स्यात् । तस्मात्
संख्यानवचनेनैव प्रत्ययार्थां विशेषयितुं युक्तः सम्पद्यत इति । पूर्यते इत्यस्यार्थ-
माचष्टे । एतेनैतद्दर्शयति संख्यानवचनेन प्रत्ययार्थां विशेष्यते । न
मुष्टिकानामिव द्रव्याणां द्रव्यान्तरेणातिरिक्तकरणं संख्यायाः पूरणम् । किं
तर्हि ? सम्पत्तिरेवेति । इह न भवतीत्यादि । नहि घट उपजाते पञ्चत्व-
संख्या मुष्टिकानां सम्पद्यते । किं तर्हि ? तत्र पञ्चसंख्यकानामिव
द्रव्यान्तरेणातिरिक्तता ।

४६ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

डटो मङ्गागमो भवतीति । अथ प्रत्ययएव नान्तात् मट् कस्मान्न भवति ?
नार्हति प्रत्ययो भवितुम् । प्रत्यये हि तस्मिन् सति डटोऽनुवृत्तिरपार्थिका
स्यात् । स हि पूर्वमेव विहितः । न च विहितस्यानुवृत्तिर्विधानार्थापपद्यत
इति । आगमार्थं च सा विज्ञायते । ननु च पञ्चम इत्यादौ न कश्चिद्
विशेषो मट् आगमत्वे प्रत्ययत्वे वा । तदेव हि रूपं स एव हि स्वरः ।
किञ्चानुवृत्तेन ? मट् एव प्रत्ययत्वमसु । सत्यम् । इह नास्ति विशेषः ।
विंगतितम इत्यादौ तु विद्यते । तथाहि विंगत्यादिभ्य स्तमउन्त्यनरस्यामिति
(५।२।५६) मट्प्रतयः स्यात् । विंगतितमप्रभृतयः शब्दाः प्रतयस्वरिण
मध्येदास्ताः स्युः । डटि तु प्रत्यये सति तस्याद्युदात्तत्वे कृतं ततश्चागमानुदात्तत्वे
चान्तोदात्ता भवन्ति । तस्मादुत्तरार्थाऽनुवृत्तमानस्येहापि डट् एव प्रतयत्वं
विज्ञायते । कथं पुनर्डटो मङ्गागमः शक्यो विधातुम् ? यावता प्रथमानिर्दिष्टं
प्रकृतं डङ्ग्रहणम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्दार्थं इतराह नान्तादितरादि । यद्यपि
प्रथमान्तं डङ्ग्रहणं प्रकृतं तथापि डट् आगमसम्बन्धेन तस्मादित्युत्तरस्येति
(१।१।६७) नान्तादित्येषा पञ्चमो डङ्गिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयतीतरादीषः ।
पञ्चम इति टिलोपोऽच न भवति । मटि कृतं सतप्रभसंज्ञकत्वात् । ननु च

परत्वात् टिलोपि नैव तावद् भवितव्यम् । नेतदस्ति । अन्तरङ्गो ह्यागमः । स हि प्रतग्रसन्नियोगिनोच्यते । टिलोपस्तूपन्ने प्रतग्र्ये भसंज्ञायां सतयां प्रकृति-प्रतग्रयावाश्रितया भवतीति बहिरङ्गो भवति । एकादशानां पूरण एकादश इति । कथं पुनरस्मात् प्राप्तिः ? यावता संख्याग्रहणमनुवर्त्तते । संख्या-समुदायश्चायं न संख्या । नैष दोषः । संख्यासमुदायोऽपि हि संख्याग्रहणेन गृह्यते । संख्यायतेऽनयेति कृत्वा । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथाऽदग-तया न स्यात् ।

पू० । यट् च च्छन्दसि ।

पू१ । षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ।

तदिह सप्तम्येतरादि । पूरणाधिकारे ह्ययं विधीयमानो डट्सन्नियोगेन विधीयते । तत्र यद्यपि सप्तमी नास्ति तथापि डटि परतो विज्ञायते । तैमार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति डङिति यद् वर्त्तते तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते । कतिपयशब्दो न संख्येति । लौकिकत्वाभावात् संख्या न भवति । लोकेऽस्य संख्यात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । शास्त्रीयोऽपि न भवति । शास्त्रे संख्यासंज्ञाऽविधानात् । यदि न संख्या कथमस्य डट् ? यत्र परत स्थुग् विधीयत इतराह तस्येतरादि । यदेतद् डटि परतः कतिपयशब्दस्य युग्विधानं तत एव ज्ञापकाद् डट्प्रतग्रयोऽस्य भवतीतवसीयते । षष्ठ इति । युत्वम् । टिलोपोऽत्र न भवति । युग्विधानसामर्थ्यात् । आगमस्य पूर्वान्त-करणं भसंज्ञार्थम् । यदि परादिः क्रियते ततो भसंज्ञा न स्यात् । तथाचा-सतयां स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति (१।४।१७) पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च षष्ठ इतरत्र जगत्वं प्रसज्येत । चतुर्थ इति । अत्र रेफस्य विसर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सत्वम् । पूर्वान्ते तु संज्ञायां सत्यां न भवति ।

पू२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ।

पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वादिति । अत्र कथं प्रत्यय इति । पूगसंघशब्दो हि न लौकिकी संख्या । नापि शास्त्रीया । तत् कथं ताभ्यां डट्प्रत्ययः ? यत्र परत स्तयोस्तिथुग् विधीयते ? डटि च विधानम् । अथान्तोत्तरमाह इद-

मेवेत्यादि । यदेतद् डटि परतस्तयोस्तिथुको विधानमेतदेव ज्ञापयति भवति ताभ्यां डट्प्रत्यय इति । नह्यसतस्तिथुगागमं प्रति निमित्तभाव उपपद्यते ।

५३ । वतोरिथुक् ।

यावतिथु इति । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५१२।३६) । आ सर्वनाम्नः (६।३।६१) ।

५४ । द्वेस्तोयः ।

द्विगच्चात् तीयप्रत्ययो भवतीति । अथ द्विगच्चादुत्तरस्य डटस्तीयादेशः कस्मादेव न भवति ? ज्ञापकत्वात् । यदयं कस्मिंश्चिद् द्वितीयेति (२।३।२) टापा निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति नायमादेश इति । यद्येवमनेनैव सिद्धत्वात् प्रत्ययविधानमनर्थकम् । न । स्वार्थत्वात् । निपातनाहि प्रातिपदिकस्वरेणा-क्तोदात्तः स्यात् । तीयप्रत्यये तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । किञ्च यदि प्रत्ययो न विधीयते बाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति उद्धृष्टं स्यात् । यदि पुनरयं उद्गादेशः स्यात् ? तर्हि किं स्यात् ? उट्स्वरेण तीयगच्छो-स्तोदात्तः स्यात् । स्वियां च टित्वान् डीप् । ततश्च द्वितीयेति निर्देशो नोपपद्यते ।

५५ । तेः संप्रसारणञ्च ।

अण इति तत्र वर्त्तते इति । द्रुलोपे पूर्वोऽस्य दीर्घाऽण इत्यतः (६।३।१११) ननु च परेण णकारेणान्यहण ऋकारोऽप्यण भविष्यतीत्यत आह पूर्वेण चेत्यादि । अत्र ते स्तु चेत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अणकर्मवत् वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने मन्देहः स्यात् किमयमादेश उत प्रत्यय इति ।

५६ । विंगत्यादिभ्यस्तमडुन्यतरस्याम् ।

विंगत्यादिभ्यः परस्मैत्यादि । ननु च तीयप्रत्ययेन उड् व्यवहितः । तत् कथं तमडागमः शक्यो विज्ञातुम् ? अत्र आह पूरणाधिकारात् । पूरणार्थं यो विहितस्तस्य विंगत्यादिभ्यः परस्य तमड् विधीयते । स नाभ्यो डटः सम्भवतीति उड्देव विज्ञायते । विंगत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा गृह्यन्ते

इति । व्याप्तेर्न्यायात् । ते पुनर्विशलेकविंशतिप्रभृतयः संगृहीता भवन्ति । किं पुनः स्याद् यदि पङ्क्त्यादिसूत्रे (५।१।५६) सन्निविष्टा गृह्येन्नित्याह तत्र ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यादिति । पङ्क्त्यादिसूत्रेण (५।१।५६) तेषामसन्निविष्टत्वात् । स्यादेतत् । तदन्तविधिना तेभ्योऽपि भविष्यतीत्यत्र आह ग्रहणवर्तेतयादि । ननु चासंख्यादेरिति प्रतिषेधात् तदन्तविधिरिति विज्ञायते । नैवं शक्यम् । व्यपदेशिवद्भावात् प्रातिपदिकेनेति (प, ३३) केवलेभ्यो न स्यात् । एवञ्चेतयादि । लौकिकानां ग्रहणे सति विंशतयादिभ्यः प्राप्तौ सतयां षष्ठादेश्वा-
रंख्यादेरिति (५।१।४६) पर्युदासो युज्यत इति । अन्यथा कथञ्चिन्न प्रयुज्यते । सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थः पर्युदासो न प्रयुज्यत एव । केवलानामप्राप्तिप्रसङ्गात् ।

५७ । नित्यं शतादिमासाईमाससंवत्सराच्च ।

शतादिग्रहणमितयादि । संख्यादिभ्यः शतादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं शतादिग्रहणम् । अथ नित्यग्रहणं किमर्थम् ? यावतारभ्यसामर्थ्यादेव नित्यो विधिर्भविष्यति । भवेच्छतादिभ्य आरभ्यसामर्थ्यादित्येवम् । मासा-
दिभ्यस्त्वन्यतरसंयग्रहणानुवृत्तेर्विभाषा स्यात् । ननु चास्वरितत्वादेव निव-
र्त्तयति ऽन्यतरसंयग्रहणम् । विस्पष्टार्थं तर्हि नित्यग्रहणम् ।

५८ । षष्ठादेश्वासंग्रहादेः ।

प्राक्शतात् षष्ठ्यादयो विज्ञेयाः । शतादीनां स्वगच्छेत तमटो विधानात् ।

५९ । मतौ कः सूक्तसाम्नोः ।

मत्त्विति मत्वर्थ उच्यते । साहचर्यान् मत्वर्थेनेत्यादि । समर्थविभक्तिः प्रथमा । प्रकृतौ विशेषणमस्त्वम् । प्रत्ययार्थाऽस्यास्मिन्निति च सर्वमेतद् मत्वर्थग्रहणेनाक्षिप्यते इति । सन्निधाप्यत उपस्थाप्यत इत्यर्थः । युक्तं यन्मत्तुग्रहणे प्रत्ययार्थं आक्षिप्यते । अस्य तद्विषयत्वात् । समर्थविभक्त्यादि कथमाक्षिप्यते ? अर्थसाहचर्यात् । अथवा प्रधानानुवृत्तित्वाद् गुणानाम् । प्राधान्येन प्रत्ययार्थं उपस्थापिते प्रत्ययसामर्थ्यात् तदपि गुणभूतमुपस्थाप्यत

एव । इहास्यवामादिशब्दोऽनेकपदान्तत्वाद् वाक्यम् । वाक्यस्य चार्थवत् समु-
 दायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति । अतस्तेभ्यो
 न प्राप्नोति । अप्रातिपदिकत्वादिति यथोदयेत् तं प्रत्याह अनुकरण-
 शब्दाद्येत्यादि । अनुकरणग्रहणेन च वाक्यत्वमस्यवामप्रभृतीनां निरस्यति ।
 न ह्यनुकरणशब्दानामवयवभूतानि पदानि सन्ति । तत् कुतस्तेषां वाक्यत्वम् ?
 यतः प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् स्वरूपमात्रप्रधान इत्यनेनार्थवत्त्वं तेषां
 दर्शयति । अनर्थकत्वे ह्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् प्रातिपदिकत्वं न
 स्यात् । तथाच न एव प्रत्ययाभावः प्रसज्येत । मात्रशब्दोऽर्थान्तरव्यव-
 च्छेदाय । स्वरूपमात्रं प्रधानमभिधेयं तेषां तं तथोक्ताः । चशब्दो यस्मा-
 दर्थं । यस्मादनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति तेनानेक-
 पदादपि प्रत्यासत्त्वं कार्यं मिदम् । तस्य प्रातिपदिकत्वात् । अप्रातिपदि-
 कत्वञ्च वाक्यत्वादनर्थकत्वाद्वा भवेत् । न चास्यवामप्रभृतीनां वाक्यत्वमनु-
 करणशब्दत्वात् । नाप्यनर्थकत्वम् । स्वरूपमात्रेणार्थवत्त्वात् । यदि ह्यस्य-
 यामेतादावनुकरणशब्देनानिक्तानि पदान्यस्यावयवभूतानि सन्ति तत् कथं
 तेनानेकपदादपि मिदमित्युक्तम् ? परप्रसिद्धा परस्य । अस्यवामादयोऽप्येवम् ।
 उपामनेकावयवाः प्रसिद्धाः । तस्मात् तत्प्रसिद्धैवमुक्तम् । न तु विद्यमाना-
 नेकपदत्वात् । अथ कथं अनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधाना भवन्ति ?
 यावतानुकार्यमिव तेपामभिधेयम् । अतस्तादेव प्रधानस्वरूपम् । नेतदस्ति । इह
 हि प्रथमाममर्थादस्तिना समानाधिकरणात् प्रत्यायो विधीयते । अनुकरण-
 शब्दानुक्रियमाणेनार्थेनार्थवन्तोऽपि प्रत्यवसृष्टा इतिकरणेन शब्दशब्देन
 वा प्रथमाममर्थास्तिसमानाधिकरणा भवन्ति । अर्थे हि गुणीभूतानां
 प्रथमाममर्थत्वमस्युपाधिक्रवञ्च नोपपद्यते । तथाह्यस्यवामोऽस्मिन्नस्ती
 त्युक्तेऽनुकरणप्रत्यायितस्यानुकार्यस्यैव शब्दस्य प्रथमाममर्थत्वमस्युपाधिकत्वञ्च
 गम्यते । नत्वनुकरणशब्दस्य । तस्मादितिकरणेन शब्दशब्देन वाऽवश्यम्भावी
 प्रत्यवमर्गः । अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्यस्यवामशब्दो वास्मिन्नस्तीति भेदानु-
 क्रियमाणपदार्थता निवर्त्तते । स्वरूपपदार्थतैवानुजायते । नन्वेवं मति मत्वर्थो
 नोपपद्यते । अनुकार्या ह्यास्त्रायशब्दाः सूक्तमान्त्रोः सन्ति । न तु

तदनुकरणशब्दा लौकिकादयः । नेष दोषः । वाक्ये स्वातन्त्र्यहेतोरिति-
करणादेः सन्निधौ तेन प्रत्यवसृश्यमाना अनुकरणशब्दाः स्वरूपेणार्थवन्तो
भवन्ति । वृत्तौ त्वनुकार्येणैव । तत्र स्वातन्त्र्यहेतोरितिकरणादेरभावात् ।
वृत्तावेव सूक्तसामनी मत्वर्थवस्तया वक्तुमिष्टे । न वाक्य इति किमत्र
नोपपद्यते ? अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्यस्ववामीयम् । कयाषुभाशब्दोऽस्मिन्नस्ति
कयाषुभीयम् । योगश्चायं मत्वर्थीयानामपवादः ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनन्तरसूत्रे सूक्तसान्निधौ च्छस्य विहितत्वात् प्रकरणान्तरे च क्वचिद-
ध्यायानुवाकयोश्चस्याविधानात् पृच्छति केन पुनरित्यादि । नञ्प्रसक्तस्य
लुगुपपद्यते । आह एवायं लुकमत एतदेव लुग्वचनं ज्ञापयत्यध्यायानुवाकयो-
श्चस्य विधानमस्तीति । विकल्पेन चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे विकल्पेनै-
वेत्यर्थः । कथं पुनर्विकल्पेन लभ्यते ? विंशत्यादिभ्यस्तमङ्- (५।२।५६) न्यतर-
स्यामित्यन्यतरस्यायङ्गणानुवृत्तेः । यद्येवं पूर्वत्रापि विकल्पेन विधिः प्राप्नोति ।
मण्डूकप्रुत्तिन्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

पूर्वेण च्छे तस्य च पक्षे लुकि प्राप्ते विमुक्तादिभ्योऽण् विधीयते ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

अध्यायानुवाकयोर्लुगिति (५।२।६०) च्छस्य च लुकि प्राप्ते गोषदादिभ्यो
वुन्प्रत्ययः ।

६३ । तत्र कुशलः पथः ।

कतलम्बक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि प्राप्ते वुन् विधीयते ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् । (E)

आकर्षादिषु यद्दृङं ततश्चे प्राप्ते शेषेभ्यस्त्वणि कन् विधीयते । प्रत्ययान्तर-

(E) आकर्षादिभ्यः कन्प्रति मतान्तरे मत्वस्य पाठः । त्वाकर्षत्यस्मिन् सुवर्णादिकमिति पुंसि संज्ञाया
वः । सरूपपाठे त्वाकर्ष्यतेऽस्मिन्निति घञि रूपम् ।

करणं यदत्रोक्तारान्तं तस्यात्र गुणो मा भूत् । यश्चेकारान्तं तस्य यस्येति-
(६।४।१४८) लोपो मा भृदित्येवमर्थम् । वुनि तु सति तदुभयं प्रसज्जेत । तत्
पुनरिहाशिष्टं प्रसज्जेत । तस्य पुनर्वुनि कनि वा सति न कश्चिद् विशेष इति
न तत्प्रत्ययान्तरं प्रयोजयति ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

धने काम इति । धनविषय इच्छेत्यर्थः ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

प्रसित इति । यद्यपि सिनोतिरयं पिष् बन्धन इति बन्धने पठ्यते
तथाप्यनेकार्थत्वादिहासक्तौ वर्त्तते । केशेषु प्रसित इति प्रसितोत्सुकाभ्यां
हतीयेति (२।३।४४) समसी । आसक्तिय क्रियाविषयो धर्म इति केशादि-
स्थानशला क्रिया केशादिशब्देनोच्यते । अतएवाह केशादिरचनायां प्रसक्तएव-
मुच्यत इति । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यादिति । असति हि
तस्मिन् यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा स्वाङ्गसमुदायो-
ऽपि स्वाङ्गग्रहणेन नेति स्वाङ्गसमुदायान्न स्यात् । तस्मिन् सति भवति ।
अन्यथा तस्य प्रयोजनाभावात् । स्वरूपविधिनिरासस्तस्य प्रयोजनमिति चेन्न ।
अद्रव्यमित्यादिना (४।१।५४, भा) स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपविधिर-
मश्रवात् ।

६७ । उदराट् ठगादूने ।

पूर्वेण कनि प्राप्ते ठग् विधीयते । आदृनोऽविश्रिगीषुरिति दिवोऽविजि-
गीषायामित्यविजिगीषायामिव (८।३।४९) दिवो निष्ठातकारस्य नत्वविधानात् ।
उदरक इति (F) । पूर्वेण कश्चैव भवति ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्येनेति सहयोगलक्षणे तृतीया । इत्यभृतलक्षणे वा । सस्यशब्दोऽयं
गुणवाचीति । सस्यशब्दो ह्ययं धान्यवचनोऽप्यस्ति यथा शालिः सस्यं यवाः

(F) उदरपरिभाषणादौ प्रसित इत्यर्थः ।

सस्यमिति । तस्य ग्रहणं मा विज्ञायीत्येवमर्थमिदमुक्तमिदमभिधानमिति ।
सस्यके इत्येतत् कन्प्रत्ययान्तम् ।

६६ । अंशं हारी ।

कर्मणि द्वितीयैव भवति । कर्मणि द्वितीयायां प्राप्तायां क्तुद्वयगलक्षणा
तदपवादा षष्ठारभ्यते । तस्याश्चावश्यकं णिनि प्रत्ययेऽकेनोर्भविष्यदाधमर्षयो-
रिति (२।२।९०) प्रतिषेधः । तेन निरपवादाद् द्वितीयैव भवति ।

७० । तन्वाद्चिरापहृतं ।

अचिरशब्दाऽल्पाकालवचनः । तस्यापहृतशब्देना-
पहृतो गतः कालोऽस्येति कालाः परिमाणेनेति (२।२।५) समासः ।
पञ्चमीसमर्थादिति । निर्देशादेव । नहीह काचित् प्रकृता विभक्तिरनुवर्त्तते ।
पञ्चमीनिर्देशः श्रूयते । तस्माद् निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते ।
सा पुनः पञ्चम्यपहृतरत्तरपायवचनत्वात् तद्व्योगेन तन्त्वमपादानमेव भवतीत्य-
पादानलक्षणा वेदितव्या ।

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

किमर्थं पुनरिदं यावता संज्ञायां व्युत्पाद्यते ? संज्ञायामिव तु ब्राह्मण-
कोष्णिके । न । विषयान्तरेऽपि । तमेव विषयं दर्शयितुमाह यत्वेत्यादि । गतार्थम् ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

शीतोष्णाभ्यां क्रियाविशेषणादिति । क्रियाविशेषणस्य हि कर्मत्वं प्रति-
पादितम् । कारिणीति ताच्छीत्ये णिनिः । तस्य च प्रयोगं षष्ठी प्रति-
षिद्धा । तस्मात् कर्मणि द्वितीयैव भवितव्यम् । क्रियाविशेषणाच्छीतादि-
शब्दाद् द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । तेन नेह शीतोष्णशब्दां स्पर्श-
विशेषे वर्त्तमानौ प्रत्ययमुत्पादयतः । क्व तर्हि ? मान्ये शैब्रे च । यस्मादा-
वश्यकं णिनिः । न स पदार्थाऽस्ति यः शीतोष्णस्पर्शौ नियोगतः करोति ।
तुषारातपावपि हि नावश्यं कुरुतः । प्रतिबन्धमभवात् । कर्त्तृशक्तिम्
पदार्थानां नियतेति सा शक्तिः कर्त्तृत्वे कश्चिन्नियोगतो मन्दं करोति कश्चित्
शीघ्रमिति यज्यत एवाशकत्वम् ।

७३ । अधिकम् ।

अध्यारूढशब्दस्योत्तरपदलोप इति । उत्तरपदमारूढशब्दस्तस्य लोपो निपात्यते । कथं पुनरधिको द्रोणः खार्यामित्यस्य प्रथमान्तस्य द्रोणशब्दस्य प्रयोगः ? अधिका खारी द्रोणेनेति तृतीयान्तस्य चेत्यत आह कर्त्तरि कर्मणि चत्वादि । गत्यर्थकर्मकश्चिपेत्यादिना (३।४।७२) सूत्रेण रुहः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितः । तेन कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढशब्दो वर्त्तते । ततश्च तस्यार्थं व्युत्पाद्यमानोऽधिकशब्दोऽपि तत्पर्यायो भवंस्तयोरेवार्थयोर्भवति । तत्र यदा कर्त्तरि वर्त्तते तदा द्रोणशब्दात् प्रथमा भवति । न तृतीया । यदा कर्मणि वर्त्तते तदा कर्त्तुरनभिहितवादधिकशब्देन द्रोणशब्दात् तृतीया भवति । कर्मणस्त्वभिहितत्वात् खारीशब्दात् प्रथमैव भवति । न द्वितीया । अधिका खारी द्रोणेनेति । ननु चाधिको द्रोणः खार्यामस्यामित्यत्र कर्मणोऽनभिहितत्वात् खारीशब्दाद् द्वितीया प्राप्नोति । नैष दोषः । यदयं यस्मादधिकं (२।३।६) तदस्मिन्नधिकमिति (५।२।४५) च निर्देशं करोति तज्ज्ञापयत्यधिकशब्देन योगे पञ्चमीसप्तम्याविव विभक्ती भवत इति ।

७४ । अनुकाभिकाभीकःकमिता ।

अनुक इति । अनुशब्दात् कन् । अभिकोऽभीक इति । प्रवाप्यभिगन्दात् ।

७५ । पार्श्वनान्विच्छति ।

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह, पार्श्वशब्दात् तृतीया-ममर्थादिति ।

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामिति । तृतीयान्तनिर्देशादेवार्थात् तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह तृतीयाममर्थाभ्यामिति ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशोऽयम् । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? प्रथमप्रधानव्यान्निर्देशस्य । गच्छप्रधानं हि निर्देशं स्वरूपग्रहणं

भवतीत्युक्तम् । कथं प्रत्ययः स्वार्थं भवतीति ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति क्त्वा । द्विकं त्रिकमिति । तीयस्य लुक् । चतुष्कमिति । पूरणप्रत्ययस्य डटः सयुक्तश्च लुक् । चतुरेफस्य विसर्जनीयः सः । तस्येदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) षत्वम् । तावतिथेनेत्यादि । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् तृतीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थं कन्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । षट्क इति । षकारस्य जगत्वं डकारः । तस्यापि चर्त्वं टकारः । अत्र च डटः सयुक्तो लुक् । पञ्चक इति । अत्रापि डटः । अर्थह कस्मान्न भवतीति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णातीत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । सुबोधम् ।

७८ । स एषां ग्रामणौः ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।

ननु च न शृङ्खलमात्रेण करभो बध्यते । किं तर्हि ? रज्ज्वादिकेन च । तत् कथं शृङ्खलं बन्धनमुच्यते इत्याह यद्यपीत्यादि । यद्यपि तत् रज्ज्वादिकमप्यपरमस्ति तथापि शृङ्खलमस्य तन्वीकरणं प्रति साधनं भवत्येव । नहि तेन तद् भवति । ततः शृङ्खलं बन्धनमुच्यते । रज्ज्वादिकमपि यदि बन्धनं भवति भवतु । नह्यत्रावधार्यते शृङ्खलमेवेति ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

ससाधनक्रियावचनादिति । साधनं मनः । क्रिया गमनम् । सह तेन गमनक्रिया । तद्वचनात् ससाधने गमने वर्षमानादित्यर्थः । तद्वतीति । तच्छब्देन क्रिया प्रत्यवमृश्यते । ससाधनक्रियावतीत्यर्थः । उत्सुक इति । उत्कण्ठित इत्यर्थः ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

अर्थलभ्येत्यादि । अर्थोऽधिकरणादिः । तेनात्र सममीप्रस्तिरनुक्तापि समर्थविभक्तिर्लभ्यते । प्रयोजनं कारणमिति । यदि तर्हि प्रयोजनं कारणशब्देनोच्यते कालग्रहणं पृथग् न कर्त्तव्यम् । कालोऽपि रोगस्य कारणं भवति । नैतदस्ति । नह्यवश्यं कालो रोगस्य कारणं भवति । तत्र

यदा ह्यसौ रोगस्य कारणं न भवति तथापि ततो यथा स्यादित्येवमर्थं काल-
ग्रहणम् । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयक इति । तत्र कारणान्तराद् वातादेः
कुतश्चिद् भवतो ज्वरस्य कालः केवलमधिकरणभावेन विवक्षितः । नतु हेतु-
भावेन । कथं पुनः कालादत्यतः प्रत्ययो द्वितीयादिभ्यः शब्देभ्यो भवति ।
नञ्छेते कालशब्दाः प्रसिद्धाः । सामान्यशब्दा ह्येते । शब्दान्तरसन्निधानात्
तु काले हस्तिरेषां गम्यते । नैष दोषः । वाक्ये ह्येषां शब्दान्तरसन्निधौ
काले हस्तिः । हस्तिगतश्च प्रकृत्यर्थः प्रत्ययानां विशेषणम् । सन्निहितत्वात् ।
न वाक्यगतो विप्रकर्षात् । विषपुष्पैर्जनित इति । तृतीया । उष्णं कार्य-
मस्येति । अत्र कार्यकारणसम्बन्धो विवक्षितः । स चेदंशब्दादेवोत्पन्नया
पष्ठ्याभिहित इत्युष्णशब्दात् प्रथमेव भवति । इह कालप्रयोजनविशेष-
वाचिभ्यः प्रत्ययोऽभिहितः । न कालप्रयोजनशब्दाभ्याम् । कालविशेष-
वाचिभ्यो भवन् क्रियायाः कर्त्तरि ज्वरे प्रयोजनविशेषवाचिभ्यः प्रयोजनमिति ।
कार्यकारणविवक्षायाञ्च कार्यसम्बन्धिनि न चायं प्रकारनियमः सूत्र उक्तः ।
तत् कथं लभ्यत इत्यत आह उत्तरसूत्रादिह संज्ञायज्ञमपकथ्यते । तेन
तस्मिन् मत्पयमर्थो भवति । प्रत्ययान्तश्चेत् संज्ञा भवति । तस्मिंश्चार्थं रुति
प्रत्ययान्तं यदि संज्ञा भवत्येवं प्रत्यय उत्पद्यते । नान्यथेति । संज्ञा-
यज्ञमसन्निधानादिह सर्वप्रकारोऽयं नियमो लभ्यते । नहि विना तेन
प्रकारेण प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति । ननु चोत्तरसूत्रे संज्ञायज्ञं तस्यैव शेष-
भूतम् । तत् कथं ततोऽपकथं गम्यते ? नैष दोषः । उभयोरपि योगयो-
स्तच्छेषभूतम् । कथम् ? योगविभागः करिष्यते । तदस्मिन्नत्रं प्राये ।
ततः संज्ञायामिति (५।२।८२) । तेन संज्ञायज्ञमभयेषां शेषो विज्ञास्यते ।

८२ । तदस्मिन्नत्रं प्राये संज्ञायाम् ।

अत्रश्चेत् प्रायविषयमिति । प्रायो विषयो यस्य तत् तथोक्तम् । विषय-
ग्रहणेन प्राय इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । प्रत्ययो भवति ।
अन्यथा गुडापूर्वाः प्रायेणात्रमिति विवक्षायाः कारकाणि भवन्तीति प्रायस्य
विषयभूतस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वात् तृतीया । गुडापूर्पिकेति । प्रत्ययस्यात्

कात् पूर्वादित्त्वम् (७।३।४४) । वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इह संज्ञाग्रहणस्य प्रत्ययान्तोपाधिकत्वाद् यत्र प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम् । नच वटकशब्दः कन्प्रत्ययान्तः कस्यचित् संज्ञा । तेन ततः कन् न भविष्यति । तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इनि भविष्यतीति । वटकिनीति । ऋन्नेभ्यो ङीप् (४।१।५) ।

८३ । कुल्माषाद्ञ् ।

संज्ञाग्रहणेन पूर्वेण कनःप्राप्तावसत्यां वाक्येनाभिधाने प्राप्ते मत्वर्थीये मतुवादाविदमुच्यते । कौल्यापीति । टिड्ढाणञिति (४।१।५) ङीप् । (१।

८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।

नकारः स्वरार्थ इति । ननु च नकार इदं यस्य तस्मिन्निति परतः स्वर उच्यते । न च समुदायानुबन्धे नकारे नित्यरत्वमस्ति । नैष दोषः । न एवेत् नित् । तत्पुरुषोऽयम् । तेन नकार इत्संज्ञे परतः पूर्वस्य स्वरो भविष्यति । किं पुनरत्र निपात्यत इत्याह छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थं श्रोत्रियन्निति निपात्यत । छन्दमो वेत्यादि । पूर्वत्र वाक्यार्थं पदमविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागं निपातितम् । इदानीं तु प्रकृतिप्रत्ययो निपात्यत । तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे । अत्र यद्यपि निदिति बहुव्रीहिसंज्ञायां स्वरः सिध्यत्येव । घनप्रत्ययस्य नितः परस्य विद्यमानत्वात् । कथमित्यादि । यदि छन्दःशब्दस्य श्रोत्रशब्द आदेशो घञ् प्रत्ययस्तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे निपात्यत निपातनेन बाधितत्वादत्रार्थं च्छान्दम इति न सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

श्राद्धशब्द इत्यादि । शास्त्रोक्तेन विधिना निष्पाद्यस्य कस्यचिदेव क्रियाविशेषस्य श्राद्धशब्दः संज्ञा । कर्मशब्दोऽयं क्रियावाची । यद्वा यत्र कर्मण्यस्ति तच्छ्राद्धम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति (५।२।१०१) णप्रत्ययः । तस्माधन इत्यादि । भुक्तत्वे कर्मणो विशेषणं न सम्भवतीति तस्माधने भक्तार्थो वर्त्तित्वा श्राद्धं प्रत्ययमुत्पादयतीति विज्ञायते । तस्माधने तु तस्य वृत्ति-

स्तादर्थ्याद् यथा प्रदीपार्थायां मल्लिकायां प्रदीपशब्दस्य । समानकाल-
ग्रहणमिति । समानः कालो गृह्यते येन तत्समानकालग्रहणम् । व्याख्यानं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्याह अद्य भुक्त इत्यादि । यस्मिन्नहनि आह-
मनेन भुक्तं तस्मिन्नेव आहिक इति स्यात् । अद्य भुक्ते श्वो मा भूदित्येव-
मर्थम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित-
विभाषा । तेन यस्मिन्नेवाहनि आहं भुक्तं तस्मिन्नेवेत्येति । नात्यवेति ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

पूर्वं गतं पीतं भुक्तमिति । पूर्वशब्दोऽत्र क्रियाविशेषणत्वात् कर्म भवतीति
द्वितीयाममर्थार्थं प्रत्ययो विज्ञायते । पूर्वीति । सौ चेति (६।४।१३) दीर्घः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सहशब्दो विश्यमानवचनः । षतएवाह विद्यमानं पूर्वमिति । वीप-
मर्जनस्येति ६।३।८२ । सहस्य सभावः । कृतपूर्वी कटमिति । ननु च निष्ठया
कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयात्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैयं कर्मणि निष्ठा ।
किं तर्हि ? भावे । यदापि कर्मणि तदापि न दोषः । निष्ठया हि सामान्यं
कर्माभिहितम् । न विगेषकर्म । तस्माद् विगेषकर्मणोऽनभिहितत्वाद्
द्वितीया भविष्यति । ननु च पूर्वं कृतमित्यनेकपदावयवत्वाच् च वाक्य-
मिदम् । वाक्यस्य चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्राति-
पदिकसंज्ञा नास्ति । तत् कथमतः प्रत्यय इत्याह सुप्सुपेत्यादि । योगहयेन
चेत्यादि । यदि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा (प, ३२) न स्यात्
तदा सपूर्वात् पूर्वादिनिरित्येकयोगं कुर्यात् । किं योगविभागेन ? एकयोगे
हि मति नैवलादपि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययो भविष्यति । तदेवमेकयोगेन
सिद्धे यत् पूर्वादिनिरिति (५।१।८६) पृथग्योगं करोति तज्ज्ञापयत्यस्तीयं
परिभाषा व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । यदि वा ग्रहणवन्त्यादिका
परिभाषा (प, ३२) न स्यात् सपूर्वाच्चेतीमं योगं न कुर्यात् । पूर्वा-
दिनिरित्यनेनैव (५।२।८६) हि कृतपूर्वीत्यादावपि भविष्यति तदन्तविधिना ।
तदेवं पूर्वयोगेनैव पूर्वशब्दान्तादपि सिद्धे प्रत्यये यत् सपूर्वाच्चेतीमं योगं

करोति तज्ज्ञापयत्यस्तीयं परिभाषा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवतीति ।

८८ । द्रष्टादिभ्यश्च ।

द्रष्टी यज्ञ इति । कथं पुनरत्र सममी ? यावता यज्ञस्य कर्मतायां द्वितीयया भवितव्यमित्याह ऋष्येन्विषयस्येत्यादि (२।३।६६, वा) ।

८९ । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

किं पुनरत्रेदं निपात्यते ? पर्यवस्थादशब्दं व्यवस्थाप्य तदवयवस्यावस्थादशब्दस्य पन्थ आदेश एकत्र क्रियते । अपरत्र तस्यैव परिशब्दः । पश्चादिनिप्रत्ययः ।

९० । अनुपद्यन्वेष्टा ।

अनुपदीति । पश्चात् पदस्यानुपदम् । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः । तस्मादिनिप्रत्ययो निपात्यते ।

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

संज्ञाग्रहणमित्यादि । विशिष्ट एवाभिधेये प्रत्ययान्तस्य वृत्तिरभिधेयनियमः । स यथा स्यादित्येवमर्थं संज्ञाग्रहणम् । साक्षीति । अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थमिति (६।४।१४४, वा) टिलोपः । संज्ञाग्रहणादित्यादि । अमति हि संज्ञाग्रहणे यथोपद्रष्टा साक्षिशब्देनोच्यते तथा दाता ग्रहीता चोच्येयाताम् । एतावपि हि द्रष्टारौ भवत एव । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते । दादृग्रहीदृभ्यां योऽन्यो द्रष्टा समीपे स उपद्रष्टा । ननु च स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षीति (२।३।३९) निपातनादेव साक्षिशब्दः साधुर्भविष्यति । अभिधेयनियमोऽपि लौकिकत्वादस्य पदस्य लोकोक्त एव विज्ञास्यते । तदपार्थक्यमिदम् । नैतदस्ति । नहि तस्मिन् निपातने साक्षिशब्दस्य नकारान्ता शक्यते व्यवसातुम् । प्रमाणाभावात् । लोके न स्वाभिधेये प्रतीयमाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मान्नकारान्ताप्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं चेदमुच्यते ।

६२ । चेतियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।

चिकित्स्य इति । शक्यार्थं कृत्यः । वाक्यार्थं इत्यादि । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यस्य वाक्यस्यार्थं चेतिय इत्येतत् पदवचनमविद्यमानप्रकृति-प्रत्ययविभागं निपात्यते । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । परक्षेत्राद्देत्यादि । वाशब्दः प्रकारान्तरं द्योतयति । अथवा परक्षेत्रशब्दात् तत्रेति समभिसमर्थात् चिकित्स्य इत्यत्रार्थं प्रत्ययो निपात्यते । परशब्दस्य च लोपः । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति । इहत्याच्छरीरादन्यत्वादसाध्य इत्यनेन परशब्दस्यार्थं दर्शयति । सस्याथे हि यत् क्षेत्रं संस्कृतं तदनुत्पाद्यत्वात् तृणानां परक्षेत्रं भवति । सर्वं चैतत् प्रमाणमिति । सर्वस्याचार्य्येण प्रतिपादितत्वात् ।

६३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-दत्तमिति वा ।

रूढिरेष्यनेनावयवार्थं त्याजयति । कथं पुनर्जायते रूढिरेष्यत्याह तथाचेत्यादि । यद्येषा रूढिर्न स्याद् व्युत्पत्तेरनियमो न स्यात् । अरूढि-शब्देषु नियतत्वादेव तदर्थस्य । रूढिशब्दे त्वमिन् युज्यते वृत्पत्तेरनियमः । रूढिशब्दानां हि यथाकथञ्चिद् वृत्पत्तिः क्रियते परिकल्पितेनावयवार्थेन । कथं पुनरात्मा चक्षुरादिना करणेन शक्योऽनुमातुमित्याह नाकर्त्तृकमित्यादि । अनेनाविनाभावं दर्शयति । इतिकरणो ज्ञेयो । यस्मात् करणादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा कर्त्तृधीना तस्माद् यत्र तानि तत्रावश्यं कर्त्ता भवितव्यम् । चक्षुरादिना करणेनाविनाभावानलिङ्गेनात्मानमीयते । कथं पुनस्तदात्मना मेवितमित्याह तद्द्वारेणेत्यादि । द्वारेण हि विषयेष्वत्मनो ज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद् विषयाञ् ज्ञातुमात्मा चक्षुरादीन्द्रियं भवति । यथायथमिति । यथा-स्वं यो यस्थेन्द्रियस्य विषयस्तत् तस्मै दत्तम् । इतिकरणः प्रकारार्थः । इत्येवं प्रकारान्तरेणापि व्युत्पत्तिः कर्त्तव्येतदितिकरणः प्रकारार्थं द्योतयति । अतएवाह सति सम्भव इत्यादि । इन्द्रेण विषयानीयस्ते सम्बध्यस्ते इतीन्द्रियमित्येवमादिका सति सम्भव तथा व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या । वाशब्द इत्यादि । असति हि वाशब्द इन्द्रलिङ्गमित्येवमादीनां विकल्पप्रकाराणां

पारतन्त्र्यं विज्ञायेत । परस्परपेक्षया समुच्चिताया एव व्युत्पत्तेः कारणमिति वाशब्दस्वित्प्रतिष्ठासिद्धिमतीन्द्रदृष्टमिति चेत्येवं प्रत्येकं सम्बन्धमानस्तेषां स्वातन्त्र्यां दर्शयति । तेनैकैकःप्रकारः प्रकारान्तरनिरपेक्षो व्युत्पत्तावङ्गभावमुपयाति ।

६४ । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ।

प्रत्ययाधीनविति । ननु च यद् यस्य भवति तत् तस्मिन्नस्ति । यस्यस्मिन्नस्ति तत् तस्य भवति यथा वृक्षे शाखा वृक्षस्य शाखेति । तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम् । तत् किमर्थं द्वौ निर्दिश्येत । नैतदस्ति । नहि षष्ठीसप्तम्यर्थयोरवश्यम्भावी समावेशः । तथाहि गावो गङ्गायां भवन्ति । न च ते तस्याः । तथा देशान्तरगतोऽपि पुत्री देवदत्तस्य च भवति । नचासौ तत्र । तस्मादुभावपि निर्देष्टव्यौ । अस्तौति प्रकृतिविशेषणमिति । ननु च सम्भवे व्यभिचारे च विशिष्यविशेषणभावो भवति नोलोत्पलवत् । नचास्ति-त्वस्य व्यभिचारोऽस्ति यद्योक्तं—न सप्तां पदार्थी व्यभिचरतीति । तस्या व्यवच्छेद्याभावादपार्थक्यमिदं विशेषणम् । नैतदस्ति । विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विशिष्टेव सप्ता विशेषणत्वेनोपात्ता न सप्तामात्रमिति प्रतीयते । सा पुनर्षिशिष्टसप्ता सम्प्रतिसप्तैव । अस्ति च तस्या व्यभिचार इति प्रसज्यत एव विशिष्यविशेषणभावः । किं पुनः सम्प्रति सप्ता विशेषणत्वेनोपात्ता ? तस्यामेव प्रत्ययो यथा स्यात् । भूतभविष्यत्सप्तायां मा मूदित्वेवमर्थम् । तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्र न भवति । ननु च गोमानासीद् गोमान् भवितेति भूतभविष्यत्सप्तायां मतुपं विधाय कथं प्रयुज्यते ? नैष दोषः । धातुसम्बन्धे ऽयथाकालोक्तानामपि प्रत्ययानां साधुत्व-(३।४।२) विधानादेवं प्रयुज्यते । न भूतभविष्यत्सप्तायाम् प्रत्ययविधानात् । अस्यर्थोपाधिकश्चेद् भवतीत्यर्थ इति । वर्त्मानसप्ताविशिष्टं यदि तत्र भवतीत्यर्थः । गोमानिति । उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । वृक्षवानिति । मादुपधयाञ्चेत्यादिना (८।२।६) षत्वम् । विषयनियम इति । विषये प्रत्ययस्य भावो विषयनियमः । स पुनर्षिशिष्टविषयो भूमादिरिति दर्शयन्नाह भूमनिन्देत्यादि ।

बहोर्भावो भूमा । पृष्ठादिभ्य इमनिजितीमनिष् (५।१।२२२ । बहोर्भावो भू च बहोरिति (६।४।१५८) भूभाव इकारलोपश्च । गावो बहवोऽस्य सन्तीति गोमान् । एकस्य द्वयोर्वा विद्यमानत्वेऽपि गोमानिति न व्यपदिश्यते । निन्दायाम् । ककुदावर्त्तीति । निष्कलत्वान्निन्दितः । प्रशंसायाम् । प्रशस्तं रूपं यस्यास्ति रूपवानित्युच्यते । नित्ययागि । क्षीरमेषामस्तीति क्षीरिणो वृक्षाः । नित्यः क्षीरमश्वस्यो येषां त उच्यन्ते । अतिशयाने । उदरिणी कन्वेति । यस्या अतिशयेनादरमस्ति सैवमुच्यते । संसर्गः । दण्डीति । दण्ड-संसर्ग उच्यते । तेनैह गृहस्थिते विद्यमानेऽपि दण्डे दण्डोति नाभिधीयते ।

६५ । रसादिभ्यश्च ।

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति । अन्यस्येतिप्रभृतेर्मत्वर्थीयस्य निवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथाक्तम् । कथमित्यादि । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । तता रूपिणो कन्वेत्यादि न सिध्यतीति भावः । प्रायिकमित्यादि । अन्यनिवृत्तेर्वाहुल्येनार्थः सांख्यास्तीति । प्रायिकमेव युक्तं भवतीति । वाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तित्वेन रूपिणोत्यादौ क्वचिदन्योऽपि भवतीति कथं पुनरस्य प्रायिकत्वं लभ्यत इत्याह इतिकरण इत्यादि । इतिकरणेह विवक्षायांऽनुवृत्तते । तेन यत्र तु मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्र तेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । न सर्वत्र । अथवेत्यादि । परिहारान्तरम् । आदिगण्डेन चक्षुरादीन्द्रियपरिग्रहः । गुणादिति गणे पठ्यते । नच गुणग्रहणं सर्वेषामेव रसादोनां विशेषणम् । तेन 'ये रसनादोन्द्रियग्राह्या स्तेषामिवायं पाठ इति गुणवचनास्तेभ्यो रसनादोन्द्रियग्राह्येभ्योऽन्यनिवृत्तिरनेन क्रियते । नान्येभ्यः । स्यादेतत् । रूपिणीत्यादावपीन्द्रियग्राह्या ये गुणास्तेभ्यो मत्वर्थीय उत्पन्न इत्याह रूपिणो रूपिक इत्यादि । रूपिणो रूपिक इत्यत्र गोभागुणो गम्यते । न चक्षुर्ग्राह्येण रूपेण । रसिको नट इत्यापि भावगुणो गम्यते । ननु रसनेन्द्रियग्राह्येण गुणेन । भावाः शृङ्गारवोरबीभक्षादयो रचनाधर्माः । एकाच इति । एकाक्षरादिति । एकोऽज् यस्य तस्मान् मतुवेव भवतीति । धीमान् स्ववानिति ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

कर्णिकाल इति । कर्णिकादिशब्दोऽयं प्राण्यङ्गस्य वाचकः । नालङ्कार-
विशेषस्य । प्राण्यङ्गादेव हीष्यते । अत आह प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति ।
प्राण्यङ्गत्वादेवाकारान्तात्तज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते । तेन प्राण्यङ्गादेव भविष्यतीति ।
नान्यस्मात् । अनभिधानाद्वाऽप्राण्यङ्गान्न भविष्यतीति । ननु चैकाचो लचः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थं चकार इत्याह प्रत्ययस्वरेणै-
वेत्यादि । चूडालशब्दात् प्रथमैकवचनान्तात् परतोऽभिगच्छे व्यवस्थितं तस्य
तिङ्ङित्तिङ् इति (८।१।२८) निघातः । सोः ससजुषो रुरिति (८।३।६६)
रुत्वम् । अतो रोरप्सुतादप्सुत (६।१।११३) इत्युत्वम् । आद्गुणः (६।१।८७)
तस्य चैकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इत्युदात्तत्वम् । एङः पदान्तादतीति
(६।१।१०८) पररूपमेकादेशः । असति तु चकारे स्वरितो वानुदात्तोऽप-
दादाविति (८।२।६) स्वरितः स्यात् । अतस्तदुवाधनार्थं चकारः क्रियते ।

६७ । सिधादिभ्यश्च ।

यद्यन्यतरस्याग्रहणेन लज् विकल्पेत् तेन पञ्चे यथाप्राप्तमेव स्यादित्य
कारान्तात् सिधादेरिनिठनौ स्याताम् । अत इमं दोषं परिहर्तुमाह
अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यामिह समुच्चये
वर्त्तते । तथाच वार्त्तिककारेणोक्तम् अन्यतरस्यामिति समुच्चय इति ।
मतुबिह स्वरितत्वात्सन्निहित इति स एव समुच्चयते । नतु यथाप्राप्तं
प्रत्ययान्तरमित्येके । अन्ये त्वाहुः । अन्यतरस्याग्रहणं विकल्पार्थमेव । न
चेनिठनावुभौ क्रियेते । तयोर्महाविभषयैव सिद्धत्वात् । तर्हि प्रत्ययान्तरं
पञ्चे विधीयते । तदपि न । यथाप्राप्तमापादयितुं सन्निहितप्रत्यासत्तेः
मतुबेव । तदेवमन्यतरस्याग्रहणे सति मतुबेव विकल्पत इत्यभिप्रायेणान्य-
तरस्याग्रहणेन समुच्चयते इत्युक्तमिति । नतु प्रत्ययो विकल्पत इति ।
ननु च लचो भावाभावौ क्रियेते इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । यत एवमन्य-
तरस्याग्रहणेन मतप समुच्चयते नतु प्रत्ययो विकल्पते तस्माद् येऽप्रा-

कारान्ताः पठ्यन्ते तेभ्य इनिठनौ न भवतः । पाणिधिमन्थो दीर्घशेति ।
पाणिधिमनि इति शब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति । तयोश्च दीर्घः ।
पाणिन्निः । धमनीलः । वातदन्तबलललाटानामूङ्चेति । वातादीनां
लज् भवति । तस्य च लच ऊडागमः । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । जटाघटाकलाः क्षेप इति । जटादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति क्षेपे
गम्यमाने । जटालः । घटालः । कलालः । क्षेप इति किम् ? जटावान् ।
क्षुद्रजन्तूपतापाक्षेति । क्षुद्रजन्तुर्नकुलादिः । उपतापे रोगः ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामबले ।

कामवति बलवति चार्थ इति । मत्वन्त्योर्निर्देशेन कामबलशब्दावर्ग
शब्दकारान्तावृत्ताविति दर्शयति । ननु च वत्सांसगच्छौ नैव कामबलयो
वर्तन्ते । किं तर्हि ? वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च । तत् कथं ताभ्यां
कामवान् बलवाञ्छोच्यत इत्याह वृत्तिविषय इत्यादि । कथमेतज् ज्ञायत
इत्याह न ह्यत्रेत्यादि । वत्सशब्दस्य वाक्ये यो वयोविशेषलक्षणोऽर्थः प्रसिद्धो
ऽस्य च यः प्राण्यङ्गलक्षणविषयः स यस्मादत्र वृत्तौ न विद्यते न
ज्ञायत इत्यर्थः । अथवा न विद्यते इति नास्त्येत्यर्थः । अनेन वाक्ये यो
तयोरर्थो प्रसिद्धो वयःप्राण्यङ्गविशेषात्कौ तयोस्त्वावभावो दर्शितः । इदानीं
यो तयोरभिमतार्थो तयोर्भावं दर्शयितुमाह वत्सल इत्यादि । स्नेहवानिति ।
कामवानित्यर्थः । तदेवं यस्माद् वत्सांसगच्छयोर्वाक्ये वयःप्राण्यङ्गलक्षणोऽर्थो
न विद्यते ततश्च वत्सलांसलशब्दाभ्यां यथाक्तः स्नेहवान् बलवाञ्छोच्यते ततो
ज्ञायते वत्सांसगच्छो वृत्तिविषये कामबलयोर्वर्तमानो तदिति प्रत्ययमुत्पादयत
इति । अन्यतरङ्गाग्रहणे सर्वत्र चात्र प्रकरणे मतुप्समञ्जसार्थं वर्तते । ततो
मत्तुपा भवितव्यमिति यो मन्यते तं प्रत्याह न चायमित्यादि । अनेनैव च
हेतुना वाक्यमपि न भवतीति वेदितव्यम् । वाक्ये हि नैवायमर्थः सम्भवति ।

६९ । फेनादिलक्ष् ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शर्नलचः ।

पामादिपिच्छादिति पठ्यते । तत्र कल्याणग्रहणसङ्गविशेषणम् । कल्या-

णानि शोभनान्यङ्गान्यस्याः सन्तीत्यङ्गना । कल्याण इति किम् ? अङ्गवती । शाकीपलालोदङ्गा ऋसत्वञ्च । शाक्वादीनाञ्च प्रत्ययो भवति ऋसत्वञ्च । शाकिनः । पलालिनः । दद्रुणः । महच्छाकं शाकी । महापलालं पलालीति केचित् । नानाजातीयानां शाकानां समाहारः शाकी । पलालानां समाहारः पलालोति । विष्वगित्यादि । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति । उत्तरपदलोपश्च । म चाकृतसम्येः । अकृतयणादेशस्य । विष्वञ्चतीति विषुशब्द उपपदे ऽञ्चतेर्ऋत्वितिगित्यादिना (२।३।५८) क्तिन् । अनुनासिकलोपः । ततो विषु अच् इति स्थिते विष्वञ्चो यस्य सन्तीति नप्रत्ययः । अकृतयणादेशस्योत्तरपदलोपः । विषुण इति भवति । विषुणशब्दोऽयं निपात्यते । नानार्थं वर्त्तते । लक्ष्मणा अच्चेति । लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति । अकारयान्तादेशः । लक्ष्मीरस्यास्तोति लक्ष्मणः । जटाघटेत्यादि । जटादिभ्यः क्षेपे गम्यमान इलच्प्रत्ययः । जटिलः । घटिलः । कलिलः । क्षेप इति किम् ? अटावान् । घटावान् । कलावान् ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णाः ।

प्रज्ञाश्रद्धाश्रुतुपि पिच्छादिपाठादिलचि च प्राप्त इतरंभ्यन्तु मत्तुपि णा विधीयते ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनौनौ ।

अत्र सूत्रे द्वे प्रकृती उपात्ते । प्रत्ययार्थावपि हावेव प्रकृतावनुवर्त्तते । तथाच वत्सांसाभ्यां कामबले (५।२।८८) सिकताशर्कराभ्याञ्छेत्वमादिष्वपि (५।२।१०४) केषुचिद् योगेषु यथासंख्येन भवितव्यमिति यो मन्यते तं प्रत्याह प्रत्ययार्थयोस्त्विति । कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? वत्सांसाभ्यां कामबले (५।२।८८) इत्यत्रांसशब्दस्य परनिपाताल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् । अंसशब्दस्य ह्यजायदन्तमिति (२।२।३३) पूर्वनिपाते बलशब्दस्यापि लघुत्वरं पूर्वं निपततीत्यस्मिन् (२।२।३४, वा) प्राप्ते योऽयं परनिपातः स लक्षणास्तरनिरपेक्षतां दर्शयन्निह मत्तुप्प्रकरणे यथासंख्यं लक्षणस्य व्यभिचारयति । तेन प्रत्ययार्थयोः सर्वत्र मत्तुप्प्रकरणे यथासंख्यं न भवति ।

प्रकरण इत्येतत् कुतः ? प्रकरणापेक्षत्वात् लक्षणव्यभिचारचिह्नस्य ।
 इतदपि कुतः ? व्याख्यानात् । इयोर्लक्षणव्यभिचारचिह्नयोरुपादानाद्
 ॥ योगापेक्षतायां त्वन्यतरस्यैवोपादानं कुर्यात् । असत्त्वादिति तपःशब्दाद-
 असत्त्वादस्मायामेधास्त्रजो विनिरित्येवमादिना (५।२।१२१) विनिप्रत्यये सिद्धे
 महस्त्रशब्दाच्चाकारात्सत्त्वादत इनिठना (५।२।११५) वितोनिप्रत्यये सिद्धे पुनरिदं
 विधानं वक्ष्यमाणेनाया वाधा मा भूदित्येवमर्थम् । सङ्ख्यात् त्वित्यादि ।
 अत इनिठनाविति (५।२।११५) ठन्नपि प्राप्नोति । सोऽपि बाध्यते । एतेन
 महस्त्रशब्दात् ठनो बाधनमिति पुनर्वचनमिति दर्शयति ।

१०३ । अण् च ।

अण्प्रकरण इत्यादि । ज्योत्स्नादिराकृतिगणः । येभ्यो मत्वर्थेऽण्
 दृश्यते ते ज्योत्स्नादयो द्रष्टव्याः । उपसंख्यानशब्दघायं प्रतिपादने वर्त्तते ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ज्योत्स्नादि-
 भ्योऽपि भविष्यतीति । कौण्डिल इति । कुण्डिले योऽर्हति स एवमुच्यते ।
 अन्यम् कुण्डिलीत्येव भवति ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

अदेश इहोदाहरणमिति । देश उत्तरसूत्रेण लुबिलचो विधास्यमानत्वात् ।

१०५ । देशे लुबिलचो च ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच ।

अकारात्त्वादिनिठनोः प्राप्तयोः । तुम्हादिषु (५।२।११७) स्वाङ्गादिति
 पाठादिलिचि दन्तशब्दादुरज् विधीयते ।

१०७ । ऊषसुषिसुष्कमधो रः ।

यथासम्भवं मत्वपीनिठनोश्च प्राप्तयोरुपादिभ्यो रो विधीयते । मधुर
 इति । मधुशब्दोऽत्र रसविशेषे वर्त्तते । रप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यान-
 शब्दः प्रतिपादने वर्त्तते । तत्रेदं प्रतिपादनम् । देशे लुबिलचो चेत्यत
 (५।२।१०५) अकारोऽत्र वर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन मुखप्रभृतिभ्योऽपि

रो भवति । नगपाण्डुपांश्रित्यादि । नगपांशुप्रभृतिभ्यश्च रो भवतीत्येतदर्थं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तामिव चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्

१०८ । द्युद्भ्यां मः ।

द्यौश्च द्युश्च द्युद् । ताभ्यां मतुपि प्राप्ते मो विधीयते । द्यौरस्यास्तीति द्युमः । दिव उदित्युत्त्वम् (६।१।१३१) । केचिद् द्युशब्दः प्रकृत्यन्तरमङ्गो नामधेयम् । तत इदं प्रत्ययविधानमित्याहुः । रुद्धिषु मतुप् पुनर्विकल्पत इति । रुद्धिशब्दार्थस्य मतुपाऽनभिधानात् ।

१०९ । केशाद्भ्योऽन्यतरस्याम् ।

इनिठनोः प्राप्तयोर्मतुपि चेदमारभ्यते । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहण-
मस्येव । तत् किमर्थं पुनरिदं क्रियत इत्याह ननु च प्रकृतमित्यादि ।
इतिकरणो हेतौ । केशशब्दाद् यथा वप्रत्यय एवमनेऽभ्योऽपि तथा वप्रत्ययो
दृश्यते । तस्माद् वक्तव्यं व्याख्येयम् । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथा-
सावन्धेभ्यो भवतीत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि स एव चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थोऽनुवर्त्तते । तेनान्धेभ्योऽपि भवतीत्यर्थः । अर्णसो लोपश्चेति ।
अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य (१।१।५२) वेदितव्यः । वक्तव्याविति । व्याख्येया-
वित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तद्धिता इत्यत्रैव (४।१।७६) कृतम् । रथीरभृद्
मुद्गलानीति । रथशब्दादीप्रत्ययः । सुमङ्गलीरियं बधूरिति । ईकारस्योदा-
हरणम् । मघवानिति च वनिपः । सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः (६।४।८ ।
उद्वा चेति । उच्छब्दाद्प्रत्ययः । अदन्तत्वाट् टाप् । उद्वा चेति ।
उच्छब्दादेव मतुप् । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । अय इति (८।२।१०) वत्वम् ।

११० । गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।

ऋसादपि भवतीति । कथं पुनर्दीर्घस्य ग्रहणे ऋसादपि भवतीति ।
तत्र तुल्या ङीत्यादि । यादृशो दीर्घस्तेह संज्ञिता ऋस्वग्रहणेऽपि तादृश्येव
दृश्यते । तस्माद् ऋस्वस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यत इति भावः । तत्र
चेतत् स्यात् । यद्यपि तुल्या संज्ञिता तथापि कृतयन्त्रादेशोऽग्रमेक एव ग्रन्-

स्तस्य स्वरूप इत्यन्यतरस्य परिग्रहणेन भवितव्यम् । तत्र यदि दीर्घस्य ग्रहणं
 ऋस्वान् प्राप्नोति । अथ ऋस्वस्य ग्रहणं दीर्घान्न प्राप्नोतीत्यत आह उभययेति ।
 उभयप्रकारं ह्याचार्येण प्रणीतं सूत्रम् । तस्मादुभयोरपि ग्रहणमित्यदोषः (II) ।
 अथ संज्ञाग्रहणं किम् ? यावतेतिकरणस्य चानुवृत्तेरसंज्ञायां न भविष्यति ।
 यथा द्युष्टुभ्यां मप्रत्ययः (५।२।१०८) । एवं तर्हि तस्यैवेतिकरणस्य प्रपञ्चः
 संज्ञाग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ।

१११ । काण्डाण्डादौरन्नीरचौ ।

इनिठनोरपवादोऽयम् ।

११२ । रजःकृष्यामुतिपरिषदो वलच् ।

रजःशब्दादस्मायामेधास्त्रजी विनिरिति (५।२।१२१) विनो प्राप्ते ।
 इतरंभ्यस्तु मतुपि वलच् विधीयते । वलच्प्रकरणे इत्यादि । वप्रत्ययस्य
 व्याख्यानेनेदमपि व्याख्यातप्रायम् । अत्र वन इति (६।३।११७) दीर्घत्वं
 कस्मान्न भवति ? वनगिर्याः संज्ञायामित्यतः (६।३।११७) संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः ।

११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।

दन्तशब्दादिनिठनोः प्राप्तयोर्वलच् विधीयते । शिखाशब्दादिनिप्रत्ययो
 वक्षते व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र (५।२।११६) शिखादिभ्य इनि वाच्य इति । अदेशार्थं
 शिखाग्रहणं शिखावला स्पृणेत्यत्र यथा स्यात् । देशे तु शिखाया वलजित्यनेनैव
 चातुरर्थिक एव सिद्धः । यद्येवमिदमेव वक्तव्यम् । किं तेन ? नैतदस्ति ।
 तदपि हि वक्तव्यमेव निवृत्तादिष्वर्थेषु यथा स्यात् । अत्रापि संज्ञाग्रहणं
 तस्यै वार्थस्यानुवादाद्यर्थम् । इतिकरणानुवृत्त्यै वाभिधेयनियममिदं ।

११४ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नृजस्वलगामिन्-
 मलिनमलीमसाः ।

स्त्रीत्वमतस्त्वमिति । अप्रधानम् । अविवक्षितत्वात् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशम्
 वैचित्र्यार्थः ।

(II) एवञ्च गाप्तीवी कनकशिलानिभं भ्रन्नाभ्यामिति । अधिरोहति गाण्डिर्व नृहंपाविति च भारविप्रयोगः ।

११५ । अत इनिठनौ ।

अत इत्यकारस्तपरो गृह्यते । अतएवाह अकारान्तादित्यादि । अथाच्छब्दस्य स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ऽच्छब्दात् प्रातिपदिकादिति ? अदित्ययुक्तं स्वरूपग्रहणं भवितुम् । स्वरूपग्रहणे हि रसादिभ्यो मतुपो विधानमनर्थकं स्यात् । स हीनिठनोर्बाधनार्थं विधीयते । नचेह स्वरूपग्रहणे तेभ्यस्त्वौ प्रत्ययौ प्राप्नुत इति किं तद्विधानार्थेन मतुपो विधानेन ? तपरकरणं किम् ? अत्रवान् । ननु च व्रीह्यादिषु मालादय आकारान्ताः पठ्यन्ते । ते च नियमार्था भविष्यन्ति । एतेभ्य एवाकारान्तेभ्य इति । नैतदस्ति । तुल्यजातीयस्यैव टाबन्तस्यैवं नियमः स्यात् । डापृचाबन्ताभ्यां स्यातामेवेतीनिठनौ । तस्मादकारस्तपरः कर्त्तव्यः । कार्यीति । कृत इनि । तण्डुली तण्डुलिक इति जातेरितिठनौ ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

शिखादिभ्य इत्यादि । उभयवादिगण्डः प्रकारे । शिष्टप्रयोगे येभ्य इतिरेव दृश्यते ते शिखादयो द्रष्टव्याः । ते हि तेभ्यष्टनं विहितवन्तः । एष तु विषयविभाग इतिकरणानुष्ठेरेव गृह्यते । वाच्य इत्यस्य तु व्याख्येय इत्यर्थः । यवखदादिष्विति विषयसप्तमी । एवं तर्हीत्यादि । तुन्दादिषु व्रीहिशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सतीह तस्य ग्रहणमनर्थकं ज्ञायत इति सामर्थ्यात् तत्र व्रीह्यग्रहणेनार्थग्रहणं विज्ञायते । अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद् दर्शयितुमाह शालयोऽस्य सन्ति शालिक इत्यादि । शीर्षान्न इति । नत्र उत्तरस्य शीर्षन्नित्येतस्य प्रत्ययो भवति । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः । अशीर्षी । अशीर्षिकः । अन्ये तु शीर्षन्निति शब्दान्तरं पठन्ति । तस्य तु पाठो भाषायामपि यथा स्यादित्येवमर्थः । अन्यथा शीर्षेच्छन्दसीति (६।१।६०) विधानात् भाषायामशीर्षिकः अशीर्षवानिति न स्यात् ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलच्च ।

यथासम्भवं मतुवादिषु प्राप्तेष्विदमारभ्यते । चकारादिनिठनौ मतुप् चेति । एतेन प्रत्ययचतुष्टयं तुन्दादिभ्यो भवतीति दर्शयति । अतएव

पिच्छादिषु तुन्दादयो न पठिताः । पिच्छादिभ्य इलज्मतुपावेव भवतः । तुन्दादिभ्यस्विनिठनावपि । स्वाङ्गाद्विहृष्टाविति । स्वाङ्गाद्विहृष्टो वर्त्तमानान् प्रत्ययो भवति । हृष्टौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः । कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् ।

११८ । एकगोपूर्वाट् ठञ् नित्यम् ।

भतुबादिषु प्राप्तेषु ठञ् विधीयते । स च समानाधिकरणतत्पुरुषादेक-पूर्वाद् भवति । नतु सर्वत एकपूर्वात् । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । एकश्च तच्छतञ्चेकशतम् । तदस्यास्तीत्यैकशतिकः । षष्ठीतत्पुरुष एकशतवान् । कथमित्यादि । यद्यत (५।२।११५) इत्येतदनुवर्त्तते गोशकटीशब्दात् सिध्यति । तस्यानकारान्तत्वादिति भावः । ततो भविष्यतीति । तदस्ताद् भविष्यतीत्य-भिप्रायः । एषोऽर्थः । एकगोपूर्वादस्तात् प्रातिपदिकाट् ठञ् विधीयत इति सामर्थ्याल्लभ्यते । अथवा ततो हेतोर्भविष्यतीत्यदोषः । अवश्यञ्चेत्यादि । असत्यां ह्यत इत्यनुवृत्तौ इन्द्रोपतापगर्वादिषु (५।२।१२८) योगेषु (५।२।११५) चित्रकललाटिकादिशब्देभ्योऽपि प्रत्ययः स्यात् । नित्यग्रहणमित्यादि । अस्मिन् हि नित्यग्रहणेऽन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्मसुच्यार्थं सर्वत्वानुवर्त्तते इति मतुवपि स्यात् । तस्माद् बाधनार्थं नित्यग्रहणम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? यदि नित्यग्रहणं मतुव्वाधनार्थमेवं नञ्चोक्तद्रव्यवत्त्वादित्यतैकपूर्वादु द्रव्यशब्दान् मतुप् सिध्यतीति मन्यते । एकेनेत्यादि । एकशब्दस्य द्रव्यवत्त्वादित्यनेन सप्तसुपेति समासं कृत्वा साधुत्वमस्य प्रतिपादनीयमित्यर्थः ।

११९ । शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

तदाहतमुच्यते इति । आहतमाहननं ताडनमित्यर्थः । अतो निष्कं पुरुषादिरूपम् । तदपि कार्यं कारणोपचारादाहतमित्युच्यते । यत्प्रकरण इति । यत्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यमिति । अनेनास्य तु तुल्यत्वात् तद्वदेव व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । चकारस्त्विह शतसहस्रान्ताञ्च निष्कादित्यतो (५।२।११९) नुवर्त्तते ।

१२१ । अस्मायामेधासजो विनिः ।

यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी । तसौ मत्वर्थ इति (१।४।१६) भत्वम् । अतो भत्वाज् जश्लं न भवति । जश्लेन सकारस्य दकारः प्राप्नोति । स न भवति ।

१२२ । बहुलं कृन्दसि ।

इयोभयहृदयानीत्यादि । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् । इयादीन्वेव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । नेतराणि । स्वत एव दीर्घत्वात् । तदेतत् सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यत इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः ।

१२३ । ऊर्णाया युस् ।

ऊर्णायुरिति । पदत्वेन भसंज्ञाभावाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

अथ मिनिरेव कष्मान्नोच्यते ? जश्ले कृते वाग्मोति (I) सिध्यति । ननु च यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको (८।४।४३) वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । नैष दोषः । व्यवस्थितविभाषा विज्ञास्यते । एवं तर्हि गकारमधिकं कुर्वन्नेतत् सूचयति ग्मिनिरयमिति । यः सम्यग् बहु भाषते तत्रापि वक्ष्यमाणावालजाटचौ बाधित्वा ग्मिनिरेव भवति । एवं ह्यधिकं भवति यद्यपवादविषयेऽपि क्वचिद्भवति । नान्यथा । एवञ्चालजाटचौ कुस्मितं यो बहु भाषते तत्रैव पारिशेष्याद् भवत इति वेदितव्यम् ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

कुस्मित इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः । वक्तव्यमिति । कुस्मितं यो बहु भाषते तत्रालजाटचौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं पूर्वसूत्र एव कृतम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्यै ।

एकाच इति रसादिषु पाठान्तुपि प्राप्त इदमारभ्यते । ऐश्वर्य्यैवाचिन

इति । धनवचनोऽयं स्वशब्द ऐश्वर्यवाचो । तथाच धनयोगादेश्च स्वयं तदु-
च्यते । स्ववानिति । आत्मादावर्थात्करे स्वशब्दो वर्त्तते ।

१२७ । अर्शन्नादिभ्योऽच् ।

यथासम्भवं मतुवादिष्वज् विधीयते । आकृतिगणधायमिति । अहत्-
कृतत्वात् । आदिशब्दश्चायं प्रकारे । स्वाङ्गाङ्गीनादिति । ङीमस्वाङ्गह्रस्वेः
प्रातिपदिकादज् भवति । खञ्जः पादोऽस्तीति खञ्जः । काणश्चक्षुरस्तीति
काणः । वर्णादिति । वर्णवाचिभ्यः शृङ्गादिभ्योऽज् भवति । शृङ्गोऽस्या-
स्तीति शृङ्गम् । ननु च शृङ्गशब्दो गुणवचनः । तत्राभेदोपचाराण्येतत्
सिध्यति । एवं तर्हि द्रव्यहृत्तेरपि वर्णवाचिनः प्रातिपदिकाद् यथा स्यादि-
त्येवमयं वर्णग्रहणं कृतम् । शृङ्गगुणयुक्ताः प्रासादाः शृङ्गाः । तंऽस्मिन् सन्ति
शृङ्गं नगरम् । प्रत्ययस्वरणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽर्शाऽस्यास्तीति स्वरितो
वानुदात्ते ऽपदादाविति (८।२।६) स्वरितबाधनार्थः ।

१२८ । इन्द्रोपतापगर्हात् प्राणिस्थादिनिः ।

तद्विषयेभ्य इति । तच्छब्देनोपतापगर्हावेव परामृश्येत । ते उप-
तापगर्हे विषयो येषामिति बहुव्रीहिः । प्राणिस्यवाचिनां सर्वेषामेव इन्द्रा-
दीनामिदं विशेषणम् । प्राण्यङ्गान्नेष्यत इति । कथं पुनरिच्छमाणोऽपि न
भवति । चकारानुह्रस्वेः सिद्धे प्रत्यय इति । अत इनिठनावित्यनेनैव (५।२।१२) ।
ठनादिबाधनार्थ इति । इनिरेव यथा स्यात् । ठनादिर्मा भूदित्येवमयं पुन-
र्वचनम् । आदिशब्देन मतुव् गृह्यते । इत ,उत्तरे योगा नियमार्था
वेदितव्याः ।

१२९ । वातातिसराभ्यां कुक् च ।

वातातिसाराभ्यामिति । यद्यपि पञ्चमी तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामो
भवति । आगमसम्बन्धे षष्ठीभाषिन विपरिणम्यते । अतएवाह तत्सञ्चि-
योगेन च तयोः कुगागम इति । अथ प्रत्ययस्यैवागमः कश्चात् भवति ?
कुगागमवता प्रत्ययेनार्थस्यानभिधानात् । स्वरूपं न सिध्यतीति च ।
पिशाचाच्चेति वक्तव्यमिति । पिशाचशब्दादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं

व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । बहुलं हृन्दसीत्यतो (५।२।१२२)
बहुलयद्वयमनुवर्त्तते । तेन पिशाचशब्दादपि भविष्यति ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योत्य इति । कथं पुनर्वयो द्योत्यते ? यदि पञ्चमादयः शब्दाः
काले वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । अतएव तेषां काले हस्तिं दर्शयितुमाह
पञ्चमो मासोऽस्यास्तीति । सिद्धे सतीत्यादि । पूरणप्रत्ययानामकारान्तत्वा-
दिनिः सिद्ध एव । तस्मिन् सिद्धे पुनरिदं वचनं नियमार्थं ज्ञायत इति ।
इतिरेव भवतीति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इतिप्रत्ययो नियम्यत इति । पूर्ववन्नियमो वेदितव्यः । तदिहत्यादि ।
यस्मिन् व्रीह्यादिषु मालाशब्दः पठ्यते तस्माद् यदिह क्षेपे मालाशब्दस्य पुन-
र्वचनं तन् मत्तुपो बाधनार्थम् । नतु ठनः । सुखादिभ्य इति नोच्यत इति ।
अनेनैव निवर्त्तितत्वात् । मालाशब्दो हि शिखादिषु । तत्रान्तर्भाविनः क्षेपाद-
न्यत्वेनिर्भवत्येव । शिखादित्वात्तत्त्वं च । मत्तुपस्तस्यान्यतरस्याग्रहणेन
समुच्चितत्वात् । माली । मालावानिति ।

१३२ । धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।

१३३ । हस्ताज् जातौ ।

हस्तेन हस्तमात्रं प्रतीयते । नतु जातिः । पुरुषशब्दप्रयोगात् पुरुष-
जातिर्गम्यते ।

१३४ । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।

समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यत इति । एतेन समुदायोपाधित्वं ब्रह्म-
चारिणो दर्शयति । विश्वाग्रहणार्थं यदोपनीयते ततः सेवितव्यो यो नियम-
विशेषस्तद् ब्रह्म । तच्चरति ब्रह्मचारी । भावश्यके णिनिः । तत्र नियमविशेष-
चरणे ब्राह्मणादीनामेव त्रयाणां वर्णानामधिकारः । न शूद्रस्येत्याह
ब्रह्मचारीति त्वैवर्णिकोऽभिप्रेत इति । त्रिषु वर्णेषु भवस्तत्रान्तर्भूतत्वात्
त्वैवर्णिकः । किं पुनः कारणं स एवाभिप्रेत इत्याह सहीत्यादि ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

इह कस्मान्न भवति पुष्कराणि पद्मान्यस्मिन् देशे सन्तीति ? इति-
करणानुवृत्तेः । अर्थाच्चासन्नहित इति । असन्नहितग्रहणे तस्य चास्तित्वेन
विरोधः । यदि ह्यसन्नहितोऽर्था न नाम विद्यते । यदि विद्यते कथमसन्न-
हितः ? तस्माद् विशेषणोपादानादस्तीत्येतद् विशेषणमुत्सृज्यासन्नधानो-
पाधिकादर्थात् प्रत्ययो विधीयते । अभिधानशक्तिस्वाभाव्याश्च । अर्थीति ।
अभिलाषवानेवोच्यते । न सर्वोऽसन्नहितोऽर्थः प्रत्ययान्तेन तद्विमर्शादसन्न-
हितवान् । अतः प्रत्ययो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । कथं पुनरनुच्यमानो लभ्यते ।
बहुलं छन्दसीत्यतो (५।२।१२२) बहुलग्रहणेन यथा ऽष्टामेखलाहयोभय-
हृदयादीनां (५।२।१२२, वा) दीर्घश्लेषमादिकं कार्यं सम्पाद्यते तथेदमपि ।
तदन्ताच्चेत्यादि । असन्नहितमित्यनुवर्त्तते । असन्नहितोपाधिकादर्थादिनि-
प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु कृतप्रायम् ।

१३६ । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।

यद्यन्यतरस्यांग्रहणेन प्रत्ययो विकल्पप्रति बलादिभ्यो मतुव्विकल्पो
भवतीति ततो मतुपा सुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनावपि स्याताम् । इतिरेव
चेयते । स कथमितिरेव लभ्यते ? यद्यन्यतरस्यांग्रहणेनेतिः समुच्चीयते ।
न मतुव्विति विकल्पेनेत्येवं चेतमि कृत्वाह अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि । ननु
यदीनिठनौ हावपि स्यातां सूवारभ्योऽनर्थकः स्यात् । विनाप्यनेन प्रत्ययस्य
मिहत्वात् । तस्मान्मतुपोऽपि विकल्पस्यानेन दोषः । 'नेतदस्ति । आरभ-
षामर्थादिनिठनोरन्यतरो भवतीतिर्षोऽर्था लभ्यते । नत्वितिरेव । तस्मादिनि-
मसुच्चयार्थमेवान्यतरस्यांग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

प्रथिमिनी । दामिनीति । प्रथिमिन् दामिन् इतिर्ताभ्यामितिः ।
न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपः । ऋभ्यो ङीविति (४।१।५) ङीप् ।
अत्रापि संज्ञाग्रहणमिति करणस्यैव प्रपञ्चः ।

१३८ । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ।

उदकसुखयोर्वाचकाविति । यथासंख्यं कमित्पदकस्य वाचकः शमिति सुखस्य । शंयुरिति । मोऽनुस्वारः (८।३।२३) । तस्य वा पदान्तसेति (८।४।४६) परसवर्णः । मस्यानुनासिको यकारः । तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवत इति । तयोः पदाधिकारै विधानात् । यदि पुनः पदसंज्ञा न स्यात् ततस्तस्यामसत्यां पदनिबन्धनयोरनुस्वारपरसवर्णयोरभावात् कभ्युः शम्युरित्त्वनिष्ठं रूपं सम्पद्यते ।

१३९ । तुन्दिवलिवटे भः ।

तुन्दिशब्दात् तुन्दादिषु स्वाङ्गादिवृद्धादिति पाठादिलचीनिठनोर्मतुपि ग्रामे वलेः पामादिपाठान्ने मतुपि वटेर्मतुष्येव भो विधीयते ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

अहमिति । शब्दान्तरमिति । अस्मदस्वाहौ साविति (७।२।६४) त्यदाद्यत्वे च (७।२।१०२) कृते यच्छब्दरूपं सम्पद्यते तस्मादन्य एवाहमव्युत्पन्नः शब्दः । नतु तदित्येवं शब्दान्यत्वं दर्शयित्वाथान्तरं दर्शयितुमाह अहङ्कारे वर्तत इति । अहंयुः शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥५।२॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ । प्राग्दिशो विभक्तिः ।

विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति । विभक्तिरित्येष शब्दः संज्ञा येषां ते तयोक्ताः । ननुच विभक्तिशब्दः सुप्तिङां संज्ञा । संज्ञा च प्रदेशवाक्येषु चारिता संज्ञानं प्रत्याययतीति सुप्तिङामिव संज्ञात्वं प्राप्नोति । न विभक्ति-शब्दस्य स्वाभिधेये गुणीभूतस्य । नैष दोषः । एवं सति सुप्तिङां विभक्ति-संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । यथा वृद्धिशब्दः स्वाभिधेये लौकिकेऽर्थे गुणीभूतोऽ-प्यादैच् प्रति संज्ञात्वमनुभवति तथा विभक्तिशब्दोऽपि तसिलादीन् प्रति संज्ञा-त्वेन वेदितव्यः । अथ तत्रैव कस्मान्नोच्यते सुपो विभक्तिय प्राग्दिशचेति । एवं सति पुनर्विभक्तियद्वयं कर्त्तव्यं न भवति । नैवं शक्यम् । एवं हि न्याये सति कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति न ज्ञायते । एकश्च दिगादिभ्यो यत् (४।३।५४) तेनैकदिगिति (४।३।११२) चानेकं शास्त्रे दिग्ग्रहणमित्यवधिरपि संदिह्येत । किं सर्वनामबहुभ्य (५।३।२) इत्येवमादेशे कार्यंस्वावधिदर्शार्थं पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेव साधु । ततो यत् इति । अष्टन आ विभक्तावित्यनुवर्त्तमाने (७।२।८४) त्यदादीनाम (७।२।१०२) इत्यत्वम् । न विभक्तौ तुस्मा (१।३।४) इति सकारश्चेत्संज्ञाप्रतिषेधः । तद्वितथासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वाद् (१।१।३८) विभक्ते लुक् । कुत इति । कु तिञोरिति (७।२।१०४) किमः कुभावः । त्यदादिविधय इति । त्यदादयोऽत्र

विभक्तिनिबन्धनाः । तत इति । त्वदादिविधेरत्वस्योदाहरणम् । इहेति । इदमो विभक्तिस्वरस्य । इदमः सप्तम्यन्तादिदमो ह इति (५।३।११) हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः (५।३।३२) । ऊङिदंपदाद्युपपुम्वैद्युभ्य इति (६।१।१७१) इदमः परस्योदात्तत्वं विभक्तित्वे सति सिंहं भवति । अत्र तु प्रत्ययस्वरिणैव सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । तस्माच्चोदाहरणदिगियम् प्रदर्शिता । इदन्त्वोदाहरणं युक्तम् । इत इति । इदमस्तसिल् । पूर्ववदिग् । अत्र ह्यसति विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । तस्मिंस्तुङ्गिदमित्यादिनेदमः (६।२।१७१) परस्य तस आद्युदात्तत्वं सिंहं भवति । ननु च सत्यपि विभक्तित्वे परत्वात्प्रत्ययस्वरिण भवितव्यम् । नैष दोषः । लितीत्यत्र (६।१।१८३) ह्युङ्गिदमित्यादिकं (६।१।१७१) सूत्रमनुवर्त्तिष्यति लित्स्वरबाधनार्थम् । नन्वेवमपि नैव विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । तत्र हि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्यत (६।१।१६८) स्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते । न च तस्मिन्नादयस्तृतीयादिग्रहणेन गृह्यन्ते । तृतीयैकवचनमारभ्या पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान् प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञः सर्वोऽसौ तृतीयादिः । अतः परमित्यादि । सामर्थ्यं हि नाम सम्बन्धार्थता । सा च प्रतियोगिनमपेक्षतएव येन सहेकार्थीभावो भवति तस्मिन् प्रतियोगिनि सति । नान्यथा । प्राथम्यमपि प्रतियोग्यपेक्षमेव । द्वितीयं हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य प्रथममितुच्यते । इत उत्तरं प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ एव भवन्तीति न तद्विधौ द्वितीयस्य प्रतियोगिनः सम्भवः । तदभावात् सामर्थ्यप्राथम्ययोरपि नास्त्येव सम्भवः । तयोः प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । यतश्चैतदेवं ततः सामर्थ्याधिकारः प्रथमग्रहणञ्च नोपयुज्यत इति इयमपि निवृत्तम् । यद्येषं वावचनस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति । एकयोगनिर्दिष्टत्वादित्यत आह वावचनं तु वर्त्तत एवेति । तस्य स्वरितत्वादिति भावः । तेन विकल्पेनेत्यादि । तेनोत्तरसूत्रे वाच्येणानुवृत्तेः फलं दर्शयति ।

२ । किं सर्वनामवद्भ्योऽङ्गादिभ्यः ।

कुत्रेति । सप्तम्यास्त्रल् । पूर्ववत् कुभावः । प्रकृतिपरिसंख्यानमिति । प्रकृतिपरिगणनम् । वैयाकरणपाश इति । याव्ये पाशप् (५।३।४७) ।

अथञ्चावधेः परो वक्ष्यत इत्यन्याभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो भवति । सर्वनामत्वादेव सिद्ध इति । सर्वनामत्वं किमः सर्वादिषु पाठात् । किमो ग्रहणमित्यादि । किंशब्दोऽयं द्वादिषु पठ्यत इति तस्य द्वादिभ्य इति पर्युदासः क्रियते । तस्मात् सर्वनाम्नोऽपि स्वशब्देनोपादानम् । यद्येवं द्विशब्दात् पूर्वं किंशब्दः पठितव्यः । एवं हि तस्य पृथग्रहणं न कर्षव्यमेव भवति । सत्यमेतत् । न सूत्रकारस्येह गणपाठ इति नासावुपालम्भमर्हति । अपि च त्यदादीनां यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इति किमः सर्वैरेव त्यदादिभिः सह विवक्षायां शेष इष्यते । त्वञ्च कश्च कौ । भवाञ्च कश्च कौ । स चैवं पाठे न मिथ्यतीति यथान्यासमेवास्तु । बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति । कथमिह सर्वनामसंज्ञया सर्वादयः संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । तस्मात् तैः सह निर्देशाद् बहुशब्दस्यापि बहुगणादि-(१।१।२३) सूत्रेण यस्य संख्यासंज्ञा विहितता तस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं विज्ञायते । बहोः सूपादिति । अत्र वैपुल्यवाची बहुशब्दः ।

३ । इदम द्रुश् ।

शकारः सर्वादेशार्थ इति । अमति हि तस्मिन्नलोऽन्तस्य (१।१।५२ स्यात् । ततश्चेद्रूपस्य हलि लोपि (७।२।११३) क्त आद्गुणे (६।१।८७) चैत एह्यन्तिष्ठं रूपं स्यात् । ननु (३।१।८७) चेदमस्त्वदाद्यत्वे (७।२।१०२) क्तं ऽता गुणे (६।१।८७) पररूपत्वे चेद्रूपलोपे चाक्ष्यस्याप्यादेश इत इहेति मिथ्यत्वेऽपि । सिध्येद् यदि प्राक् त्यदाद्यत्वं लभ्येत । नतु तल्लभ्यम् । इत्त्वमेव हि तावदन्तरङ्गं स्यात् । इत्त्वं हि तसिलादिप्रत्ययमात्रमपेक्षत इत्यन्तरङ्गम् । त्यदाद्यत्वमङ्गसंज्ञा परस्य प्रत्ययस्य विभक्तित्वञ्चापेक्षत इति बहिरङ्गम् । तस्माच्छकारः कर्षव्यः ।

४ । एतेतौ रथोः ।

रथोरिति । वर्षयोरिति ग्रहणम् । तत्र यस्मिन् विधिं स्तदादावल्-ग्रहण इति (१।१।७२, वा) रेफादौ थकारादौ च कार्यं विज्ञायत इत्याह रेफादावित्यादि । रेफस्याकार उच्चारणार्थ इति कथं ज्ञायते ? इदमः परस्य प्राग्द्वितीयस्वाकारवतो रेफस्वाभावात् ।

५ । एतदोऽश् । (A)

शकारः सर्वादेशार्थ इति । ननु चान्यस्य स भवन् यदि तावदकृते त्वदाद्यत्वे भवति ततो दकारस्य भवन्ननर्थकः प्रसज्येत । त्वदाद्यत्वेनापि हि तस्याकारो लभ्यत एव । अथ त्वदाद्यत्वे कृते ऽकारस्य स्थाने भवन्ननर्थक एव प्रसज्यते । नञ्कारस्याकारवचने प्रयोजनमस्ति । कृतवांश्च । तत्र वचनादसत्यपि शकारे सर्वादेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? अतोऽत्वेत्यत्र यो ऽन्यः प्राप्नोति स मा भूदिति । कः पुनरसौ ? लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तः । तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः । यमुः पुनरुपसंख्येय इति । तस्याविद्यमानत्वात् । उपसंख्येय इति प्रतिपाद्य इत्यर्थः । तत्वेदं प्रतिपादनम् । एत एव थकारादावादेशवचनं ज्ञापयति भवत्येतदस्यमुरिति । कुतो नु खल्वेतद् ? ज्ञापकात् । यमुर्भविष्यति । न पुनर्यएवासौ प्रकारवचने थालित्यविशेषविहित (५।३।२३) स्थकारादि स्तस्मिन्नेवादेशः स्यात् । नैष दोषः । इदम स्थकारादिविशेष इष्यते । एत इत्यत्रापि हीदम इत्यनुवर्त्तते । तच्च नादेशविधानार्थम् । आदेशस्य पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मात् प्रत्ययविशेषणं विज्ञायते । तत एतेन थकारादिं विशेषयिष्याम इदम इत्येवं यो विहित इदमशब्देनैव यो विहित स्थकारादिरिति । यमुरेव चैवं विहितः । न थालिति युक्तमुक्तमादेशवचनं ज्ञापयति भवत्येवैतदस्यमुरिति ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दीति । दकारादियं सप्तमी । तत्र दकारमात्रस्य प्राग्दिशीयस्याभावाद् यस्मिन् विधिस्तादावल्ग्रहण इत्यतो (१।१।७२, वा) दकारादौ विधिर्ज्ञायत इत्याह प्राग्दिशीये दकारावित्यादि । सर्वदा प्राञ्जणीति । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । ततश्चाप् ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

तसिल् प्रत्ययो भवतीति । आदेश एवामौ तसिलादवः । पञ्चम्या

दीनां स्थाने कस्मान्न क्रियन्ते ? एवं हि विभक्तिसंज्ञा न कर्त्तव्या भवति ।
 अशक्या एत आदेशाः कर्त्तुम् । आदेशत्वे ह्येषामव्ययात् त्यपि (४।२.१०४)
 ततस्थो यतस्थ इत्यत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) लुक् ।
 लभन्ते हि स्थानिवद्भावेन सुवादेशाः सुवाश्रयं कार्यम् । तत इति ।
 अनुदात्तो सुप्पितावित्यनुदात्तः (३।१४) । कुत इति । चेर्ङितीति
 गुणः (७।३।१०२) । एतर्ङीति सुपि चेति (७।३।१०३) दीर्घः । तत्रेति ।
 बहुवचने (७।१।१५) भक्त्येदित्येत्वम् । कुत्रेति । अत्र घेरित्यौस्वम् (७।३।११६) ।
 ततस्तत्रेति । ङमित्योः स्मात्स्मिनाविति (७।१।१५) स्मात्स्मिनी । तस्मान्
 नादेशा अमी क्रियन्ते । यद्येवं तसु ङपञ्चय इत्यस्मात् तस्यन्नित्यत्र धातुरूपस्य
 पञ्चम्याः परस्य तमेचेति (५।३.८) तसिलादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
 स्वार्थिकविज्ञानान्न भविष्यति । स्वार्थिका ह्येत तसिलादयः । तन्मध्ये
 तसिलादेशो विधीयमानस्तथा विज्ञायते यथा स्वार्थं क्रियमाणः स्वार्थिकत्वं
 नातिक्रामति । अपादाने चाङ्गीयरुहोरित्यनेन (५।४।४५) विहितस्तस्य
 स्वार्थिकस्य स्थाने भवंस्तसिलपि स्वार्थिक एव भवति । धातुस्तु प्रातिपदि-
 कादर्थान्तरे वर्त्तत इति तदादेशो भवंस्तसिल् स्वार्थिको न भवति ।

८ । तसेच्च ।

कुत आगत इति । अपादाने चाङ्गीयरुहोरिति (५।४।४५) परत्वात्
 तसौ कृते तस्थानेन तसिल् । ननु च कृतेऽपि तसिलि तदेव रूपम् । तत्
 किमर्थमादिश्यत इत्याह तमे स्तसिल्वचनमित्यादि ।

९ । पर्य्यभिभ्याञ्च ।

सर्वाभियार्थं वर्त्तमानाभ्यामिष्यत इति । तेनेह न भवति । परिपिष्यति ।
 अभियातीति । अत्र चानभिधानं हेतुः । अथवा सर्वस्येत्यादेः (५।१।६)
 सूत्रादन्यतरस्यांप्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित विभाषा । तेन सर्वाभियार्थं
 एव वर्त्तमानाभ्यां भवति । नान्यत्र ।

१० । सप्तम्यास्त्रल् ।

११ । इदमो हः ।

१२ । किमोऽत् ।

क्वेति । क्वातीति (७।२।१०) किमः क्वादेशः । न विभक्तौ तुस्मा इति (१।३।४) प्रतिषेधस्येदमस्यसुरित्युकारेणातित्यत्वस्य (५।३।२४) ज्ञापितत्वादित्संज्ञा तकारस्य । दानीमस्तु प्रतिषेधान्नास्तीत्संज्ञा । प्रयोजनाभावाच्च ।

१३ । वा ह च च्छन्दसि ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति । तदनन्तरमितरशब्दस्य ज्ञातत्वात् । अथ दृशिग्रहणं किमर्थम् ? यावतेतराभ्योऽपीत्येतावतैव सिद्धमित्याह दृशिग्रहणमित्यादि । प्रायिको विधिर्यया स्यादित्येवमर्थं दृशिग्रहणम् । तस्मिंस्तु सति शिष्टप्रयोगेऽनुगम्यमाने यत् दृश्यते तत् भवति नान्यत्वेत्येषोऽर्थो लभ्यते । तेन प्रायिकत्वं विधेः सिध्यति । तेनेत्यादि । दृशिग्रहणे तु सति यत्रेतराभ्यः शिष्टप्रयोगो दृश्यते ताभ्य एव तसिलादिभिर्भवितव्यम् । भवदादियोग एवेतराभ्यो दृश्यन्ते । तेनेतरतैव तद्विधानम् । यदि ह्यन्येभ्योऽपि तसिलादयो भवन्ति पूर्वं पञ्चमीसप्तमीभ्यां विधानमनर्थकम् । नैतदस्ति । नियोगतो हि ताभ्यामिष्यते । इतराभ्यो भवदादियोगे । एतच्च पूर्वस्मिन् विधावास्मिंश्च सत्युभयं लभ्यत इति कुत आनर्थक्यम् ?

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

सप्तम्या इत्यनुवर्त्तत इति । तस्याः स्वरितत्वात् । नत्वितराभ्य इति । तद्विपर्ययात् । तत्रादेरपवाद इति । यथासम्भवम् । तत् किमृगच्छात् किमोऽदिति (५।३।१२) प्राप्तस्यात्प्रत्ययस्यापवादः । केषाञ्चिन्मतेन त्रलोऽपि । तच्छब्दादपि तयोर्दाहिर्लौ च च्छन्दसीति । शिषेभ्यस्तु त्रलः । कर्देति । किमः क्वादेशः ।

१६ । इदमो हिंल् ।

इत्यापवाद इति । इदमो इ इति (५।३।११) प्राप्तस्य । लकारः स्वरार्थ इति । लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । ननु च यथेत इत्यतो-

डिदमित्यादिना (६:१।१७२) विभक्तिस्वरो भवति तथेहापि तेनेव भवितव्यम् ।
नेतदस्ति । तथाहि युक्तमित इत्यत्र यद् विभक्तिस्वरो भवतीति । तस्मिन्
लित्त्वस्य परितोऽभित इत्यत्र चरितार्थत्वात् । अस्य तु हिलो लित्करणम-
कृतार्थम् । तद् यदि विभक्तिस्वरेण बाध्येत तस्यानर्थक्यं स्यात् । तन्माकित्स्वर
एव भवति ।

१७ । अधुना ।

१८ । दानीञ्च ।

दानीञ्चेति । योगविभाग उभरार्थः । तदा दा चेत्यत्र (५।३।१८)।
दानीमेव यथा स्यात् । पूर्वसूत्रविहितः प्रत्ययो मा भृदिति ।

१९ । तदो दा च ।

अनर्थकामिति । वंचितार्थम् । अन्यस्याभावादनर्थकं वचिरेण सार्थक-
मेव । विहितत्वादिति । सर्वकान्येत्यादिना (५।३।१५) ।

२० । तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि ।

इदा । इदम इग् (५।३।३) । तथा वर्णव्यत्ययेन ढकारस्य धकारः ।
इदानीं तदानीमिति । दानींप्रत्ययस्योदाहरणम् ।

२१ । अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ।

तस्मिन्नादिषु प्रामेषु हिल्प्रत्यया विधायनं । कर्त्तव्यं । किमः कः
(७।२।१०३) । कदा यदा तदेति । सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा (५।३।१५) ।

२२ । सदाः परुत्परार्थ्यपमः परं द्रव्यं द्रुपूर्वदुरन्यदुरन्य-
तरं दुररितरं दुररपरं दुरधरं दुररुभयं दुररुत्तरं दुरः ।

समानेऽहनि सद्य इति । निमित्तनिमित्तानां समानं साधारणेऽहनि
निपातनमेतत् । तद्यथा सद्यः प्राणहरणं मर्मणि ताडनमिति । यस्मिन्ने-
वाहनि मर्मणि ताडनं तस्मिन्नेवाहनि प्राणहरणमित्यर्थः । उदारी चेति ।
उच्च आरिञ्चेति उदारी । परम्नादेत्यतीति । परगच्छादेयविप्रत्ययो भयव्य-
ह्नयभिधेये ।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति । यथा ब्राह्मण इति सामान्यम् । तस्य विशेषा माठरादयः प्रकारा इति । ईदृशमेव लक्षणमिति । तत् पुनः प्रकारवचने जातीयरित्येतत् (५।३।६८) । स तु स्वभावादित्यादिना तुल्यलक्षणविहितयोर्विशेषं दर्शयति । अतएव विषयभेदाद् विशेषविहितेनापि थाला सामान्यविहितो जातीयर् न बाध्यते । तेन किञ्चातीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

२४ । इदमस्यमुः ।

२५ । किमश्च ।

योगविभाग उत्तरार्थः । था हेतो चेति (५।३।२६) वक्ष्यति । स किम एव यथा स्यात् । इदमो मा भूदिति ।

२६ । था हेतौ च च्क्रन्दसि ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्य इति । कथं पुनर्ये दिशां शब्दा स्ते देशे काले वर्त्तन्ते ? स्वभावात् । यथैव हि ते दिशि स्वभावादेव वर्त्तन्ते न हेत्वन्तरात् तथा देशकालयोरपि । यद्येवं त्रिषु वर्त्तमानाः कथं दिशा व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य इति ? कथन्तर्हि व्यपदेश्यम् ? दिग्देशकाल-
शब्देभ्य इति ? नैतदस्ति । एवं हि व्यपदेश्यतत् फलमैन्द्र्यां दिशि निवसतीत्यत्र मा भूदिति । एतच्चान्यतमेनापि लभ्यत इत्यनेनैव व्यपदेशो युक्तो येन व्यपदेशाल्लघु सूत्रं भवति । दिशा च व्यपदेशे लघु भवति दिक्शब्दस्यास्त्वात्तरत्वादिति दिशां तेन व्यपदेशः । एवमपि दिक्-
शब्दस्य दिशि वृत्तेः विशेषणमटुक्तम् । अवश्यं हि दिक्शब्दो दिशि वर्त्तते । तत्रैवं कर्त्तव्यं देशकालयोरिति । नैतदस्ति । एवं ह्युच्यमाने सत्पु-
लक्षणमेव हि दिक्शब्दः स्यात् । प्रत्ययस्तु देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात् ।

न दिग्बृत्तिभ्यः । दिग्ग्रहणे तु तेभ्योऽपि भवति । इह तिस्रो विभक्तयः ।
 त्रयश्चार्था दिगादयः । तत्र साम्याद् यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद्
 भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तामपाकर्त्तुमाह यथासंख्यमत्र नैष्यत इति । तत्
 कथमिहैकवचननिर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननिर्देशः ? प्रत्येकं दिगादिबृत्तेर्बहु-
 विभक्त्यन्तात् प्रत्ययः कर्त्तव्य इति सूचनार्थः । एवञ्चायं बहुविभक्त्यन्तात्
 प्रत्ययः कृतो भवति यदि दिग्बृत्तेरपि मममीपञ्चमीप्रथमान्तादेव भवति ।
 देशबृत्तेरपि कालबृत्तेरपि । अथवा या हीतो (५।३।२६) चेत्यतश्चकारोऽनु-
 वर्त्तते । स च श्रुतिमेव समुच्चिनोति । तेन दिगादिबृत्तेः प्रत्येकं मममी-
 पञ्चमीप्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति । न यथासंख्यम् । यथासंख्यं हि समुच्चयो
 विरुध्येत । अथवा स्वरितत्वे मति यथासंख्यं भवतीत्युक्तम् । न चेद् यथा
 संख्यायं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तेन यथासंख्यं न भवित्यति । परस्ताद-
 धस्तादिति । पूर्वाधरगञ्जाभ्यामस्तातिः । अस्ताति चति (५।३।३०) वक्ष्यमाणेन
 यथासंख्यं पुर अध इत्येतां पूर्वाधरगञ्जयोरादेशौ । एन्द्र्यां दिगि वसतीति ।
 ऐन्द्रीगञ्जः सामान्येनेन्द्रमस्वत्विवस्त्वामात्रमाचष्टे । दिक्गञ्जमत्रिधा तु दिगि
 वर्त्तते । तेन दिक्गञ्ज इति लोके न प्रमिद इति न भवत्यतः प्रत्ययः । पूर्वं
 ग्रामं गत इति पूर्वशब्दोऽत्र ग्रामस्य देशात्मकत्वाद् देशे वर्त्तते । नत्व ममस्या-
 दिविभक्त्यन्तः । किं तु द्वितीयान्तः । पूर्वस्मिन् गुरो वसतीति । पूर्वशब्दोऽत्र
 दिगाद्युपलक्षिते गुरो वर्त्तते । न दिगादिषु ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ।

अकारो विशेषणार्थ इति । यद्यत्राकारो न क्रियते तदा पक्षी तमर्थं
 प्रत्ययेनेति (२।३।०) सूत्रं कर्त्तव्यम् । एवञ्च मति तस्मिन्ऽपि ग्रहणं स्यात् ।
 ततश्च ततो हेतुनैत्यत्रापि तृतीयां चाधित्वा पक्षी स्यात् । तस्मादकारो
 विशेषणार्थः कर्त्तव्यः । अथ यदा दक्षिणोत्तरगञ्जो दिगि वर्त्तते तदा टाप्-
 श्रवणं सा भृदिच्छेदमर्थोऽकारः कस्मान्न भवति ? सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पञ्चज्ञाव
 इति (२।२।२६, वा) एवद्वचननेव टापो निवर्त्तितत्वात् । ननु चामत्यकारे
 प्रत्ययस्वरणे सिद्धत्वाच् चकारोऽपि नैव कर्त्तव्यः । तत्रैकानुबन्धग्रहणे तु न

द्वानुबन्धकस्येति तसिलो ग्रहणं न भविष्यति । एवमपि प्रतियोगे पञ्चम्या
स्तसिः (५।४।४४) । तेनैकदिक् (४।३।१४४) । तसिसेत्यन्यतरग्रहणं (४।३।११३)
स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थ्यकारः कर्त्तव्यः ।

२६ । विभाषा परावराभ्याम् ।

३० । अञ्चैर्लुक् ।

दिक्शब्दादित्यधिकारात् केवलस्य चाञ्चतेरदिक्शब्दत्वाद् अञ्चैरित्यञ्चूत्तर
पदस्य निर्देशोऽयम् विज्ञायते । अतएवाह अञ्चत्यन्तेभ्य इति । दिक्शब्देभ्य
इति । प्राग् वसतीति । प्रपूर्वाटञ्चतेर् ऋत्वितिख्यादिना (३।२।५६) सूत्रेण
किन् । अञ्चतेद्योपसंख्यानमिति (४।४।१०८) ङीप् । अच इत्यङ्गोपः
(६।४।१०८) ; चाविति दीर्घः (६।३।१३८) । प्राची इति स्थिते ऽस्तातिः ।
तस्य लुक् । किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वम् (८।२।६२) । प्रत्यगिति । प्रतीची-
शब्दात् प्रत्ययः । स तु पूर्ववदुपपाद्यः ।

३१ । उपय्युपरिष्ठात् ।

रिल्लरिष्ठातिलौ च प्रत्ययो निपात्येते इति । अस्तातेरपवादो ।

३२ । पश्चात् ।

आतिथ्य प्रत्यय इति । अयमप्यस्तातेरपवादः । दक्षिणपश्चादुत्तर-
पश्चादिति । दक्षिणापरस्यां दिशि वसतीति दक्षिणपश्चात् । एव मुत्तरपश्चात् ।
अर्द्धात्तरपदस्य चेति । अपरस्येति सम्बध्यते । विनापि पूर्वपदेन पश्चाद्भावो
वक्तव्य इति । अपरस्यार्द्धात्तरपदस्येति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । अत्र सर्वत्र
वक्तव्यशब्दो व्याख्यानं वर्त्तते । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रात् सिंहाव-
लोकितेन चकारोऽत्रावर्तिते । स चानुक्तसमुच्चयाद्यः । तेन दिक्पूर्वपदस्या-
परशब्दस्य पश्चाद्भाव इत्येवमादिकं कार्यं सिद्धं भवति ।

३३ । पश्च पश्चा चच्छन्दसि ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

उत्तरदक्षिणाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् (५।३।२८) । एनबन्धतरस्यामदूरे-
ऽपञ्चम्याः (५।३।३५) । दक्षिणादाच् । आङि च दूरे । उत्तराञ्चे- (५।३।३६-८)

धेभिर्योगैरतसुजादिषु प्राप्तेष्वधरादप्यस्तातावातिर्विधेयते । तस्यास्तातिर्बाध्यत एव । अतसुजादयस्तु वचनात् पक्षे भवन्तेऽपि । अत्र च यद्यप्युत्तरादीनां समस्या-दीनाञ्च विभक्तीनां दिगादीनाञ्चोपाधीनां त्रित्वं तथापि यथासंख्यं न भवति । कुतः ? तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानात् । लघुत्तरस्याधरगञ्दस्यापूर्वे निपातान्नक्षणाव्यभिचारचिह्नाद्वास्य लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्य-लक्षणमिह नापेक्ष्यत इति सूचयति । तेन विभक्तिभिः स्तावद् यथासंख्यं न भवति । उपाधिभिस्तु दक्षिणगञ्दस्य कालवृत्त्यसम्भवाच्च ।

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

अदूरे चेदवधिमानवधिर्भवतीति । कथं पुनरदं विंशो लभ्यते ? यावता सूत्रेऽवधिगञ्दो न श्रूयते । नाप्यवधिमान् । दिक्गञ्दानामव्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति । अवधिमानप्यवधि मपेक्ष्य भवतीति सामर्थ्यादनुक्ताऽप्येव विंशो लभ्यत इति । अधस्ताद् वसतीति । अस्ताति चेति (५१३।१४) वक्ष्यमाण-नास्तातो परतोऽधरगञ्दस्यादेशः । प्रागमेरिति । अमिपुर्धवद्येपामिति (५१३।२६) वक्ष्यमाणः । केचिद् दिक्गञ्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्त इति तेषां मतेन पूर्वेण वसतीत्याद्यापि भवति । यदि दिक्गञ्दमात्रात् प्रत्ययो भवतीत्यञ्जल्यन्तादपि स्यात् । भवतु । अञ्जेर्लुगिति (५१३।२७) लुग भविष्यति । नेतदस्ति । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त (५, ६) इत्यस्तातेरेवात्तानेन लुक् नान्यस्य । एवं तर्ह्यन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषणम् । तेनाञ्जल्यन्त्रात्र भविष्यति । पकार एनपा द्वितीयेति (२।३।३१) विंशोपणार्थः स्वार्थश्च ।

३६ । दक्षिणादाच् ।

चकारो विंशोपणार्थ इति । अस्ति हि तस्मिन् पथागञ्द आकारात्तो निपातित इति तेनापि योगं पञ्चमी स्यात् । स्वार्थेण चकारो नापपद्यते । प्रत्ययस्वरिणौ सिद्धत्वात् ।

३७ । आहि च दूर ।

३८ । उत्तराच्च ।

आजाही प्रत्ययो भवत इति । ननु आनन्तस्थादाङ्गिरेव प्राप्नोति । न ।

चकारोऽत्र क्रियते । स हि व्यवहितमप्याचं समुच्चिनोति । तेनाजपि भविष्यतीति ।

३६ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पूर्वाटस्ताती प्राप्ते ऽस्ताताववरादपि विभाषातसुचीदमारभ्यते । अथेषामिति किमर्थमिदमुच्यते ? यावता ययं पूर्वादिषु षष्ठी सैव प्रत्ययं विधाय स्थानं षष्ठी विज्ञायते । सम्बन्धभेदाच्च पठार्थभेदः । सत्यमेतत् । तथापि सुख-प्रतिपत्त्यर्थमेषामत्युक्तम् ।

४० । अस्ताति च ।

ननु चासिना बाधितत्वात् पूर्वादिभ्योऽस्तातिना न भवितव्यमित्याह इदमेवेत्यादि । गतार्थम् ।

४१ । विभाषाऽवरस्य ।

४२ । संख्याया विधार्थं धा ।

प्रकारवचने च जातीयरिति । तस्यायमपवादः । विधा प्रकार इत्युक्तः प्रकारवचने यालित्यत्र (५।३।२३) । स च द्रव्यगुणविषयोऽप्यस्ति । तत्र यदि सोऽपि गृह्येत द्रव्यगुणयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगाद्वा प्रत्ययान्तमलिङ्गमसंख्यञ्च न स्यात् । एवञ्च तस्याव्ययत्वं न स्यात् । तच्चेष्टम् । तथाहि धाप्रत्ययोऽव्ययेऽप्यप्यते तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति । क्रियाविषये तु तस्मिन् गृह्यमाणे न दोषः । क्रियायाः सत्त्वात् लिङ्गसंख्याभ्यामयोगादित्येतच्चेतसि कृत्वाह स चेत्यादि । क्रियाधातुवाच्यो विक्लेदनादिरर्थः । स च विषयोऽस्य स तथोक्तः । कथं पुनः सामान्योक्तौ विशेषस्य गृहणं लभ्यते ? अर्थग्रहणस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् प्रकारविशेषणं यथा स्यादिति । अन्यथा हि विधायामित्येवं हि ब्रूयात् । यदि तर्हि प्रकारः क्रियाविषयो गृह्यते नवधा द्रव्यं नवधा गुण इत्यत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्रापि क्रियाध्याहर्त्तव्या । नवधा द्रव्यं नवधा गुण उपपाद्य विगृह्यते चेति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

४४ । एकाद्घो ध्यमुजन्यतरस्याम् ।

एकध्वं कुर्विति । अधिकरणविचाल उदाहरणम् । एकध्वं भुङ्क्त इति । विधार्थे । अत्र धायहणमनुवर्त्तते । न च तत्र विध्यर्था वृत्तिर्युक्ता । पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मादनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्थानित्वं धाप्रत्ययस्य विज्ञायत इत्याह प्रकरणादेव लब्ध इति । धाप्रत्ययस्य स्थानिवत्त्व इति शेषः । 'वि' पुनः कारण-ममति धायहणे विधार्थे विहितस्य न भवतीत्याह अनन्तरस्यैव हीत्यादि । अमति हि पुनर्धायहणे ऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो (प,३) वेत्यधिकरण-विचालार्थे यो विहितस्तस्यैव स्यात् । नतु विधार्थे यो विहितस्तस्य । पुनर्धा-यहणे तु सति धामात्रस्यादेशः सिद्धो भवति ।

४५ । द्विल्योश्च धमुञ् ।

हेधानीति । ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्माननुवर्त्तन्ते इति लिङ्ग-संख्याभ्यामत्र न भवितव्यम् । नैप दोषः । अतिवर्त्तन्ते हि कदाचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्मान् यथा चत्वार एव वर्णायात्पूर्वर्णमिति ।

४६ । एधाच्च ।

४७ । यापि पाशप् ।

याप्यशब्दोऽयं गमयितव्ये वर्त्तते यासान्तरात् याप्य इति । अस्त्यशक्य-प्रतीकारे याप्यो रोग इति । अस्ति कुम्भितं याप्योऽयमिति । कुम्भित इति गम्यते । पाशप्रत्ययान्तात् कुम्भित एव प्रतीयत इति तदभिधायिन एव याप्य शब्दस्येदं यज्ञं युक्तम् । अतएवाह याप्यः कुम्भित इत्युच्यते इति । याप्यन्ते ऽपनीयन्ते तस्माद् गुणा इति याप्यः । कृत्यलुटां बहुलमित्युपादानं (३।३।११३) कृत्यः । तत्र कस्मान्न भवतीति ? यद्यप्यर्धो व्याकरणे प्रवीण स्थापि दुःशील-त्वाद् भवितव्यमेव तत्रेत्यभिप्रायः । अस्येत्यादिः गुणो विग्रहणम् । द्रव्यं विग्रह्यम् । तत्र द्रव्ये यद्यपि बहुवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावे द्रव्ये शब्दो निविशते वर्त्तते प्रत्यामत्तेस्तस्यैव कुत्सायां शब्देन भवितव्यम् । नतु वैयाकरणस्य दुःशीलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं तर्हि ? व्याकरणस्य परिज्ञान-मध्ययनं वा । नचेह दुःशीलत्वेन भवितव्यं प्रत्ययेन ।

४८ । पूरणाद् भागे तौयादन् ।

पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति । तस्य पूरणे उडिति (१।२।४८) पूरणाधिकारे विहितत्वात् । पूरणाभिधेयत्वाद्वा । उपचारेण प्रत्ययोऽपि तीयः पूरण इत्युच्यते । भाग इत्यंश इत्यर्थः । किमर्थं पुनरिदम् ? यावता कृतेऽप्यनि रूपं तदेवेत्याह स्वराथं वचनमिति । विभागे नित्स्वरेणाद्युदात्तं यथा स्यात् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र पूरणप्रत्ययान्तात् प्रत्ययो यथा स्यात् । तस्य च व्यवच्छेदाय क्रियमाणं पूरणमिहाप्यर्थवत् स्यात् । स च नास्तीति नेहार्थता तस्योपपद्यते । ननु च मुखपार्श्वतमोरीयः (४।३।६०,वा) पार्श्वतीय इत्यपूरणोऽपि सोऽस्तीत्यत आह मुखतीयादिरनर्थक इति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया (प, १५) । अर्थवानिह तीयो गृह्यते । न च मुखतीयादिरर्थवान् । अतो सत्यपि पूरणग्रहणे तस्य ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽचक्रन्दसि ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

यथासंख्ये हि षष्ठादन्यथा प्राप्तश्चेत्यन् । न च पूर्वमेव मित्र इति षष्ठग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुभाभ्यामुभयं भवति ।

५१ । मानपश्वङ्गयोः कल्लुको च ।

चकाराद् यथाप्राप्तश्चेति ।

५२ । एकादाकिनिच्चासहाये ।

आकिनिचः कनो वा लुग् विज्ञायत इति । प्रत्यासत्तेः । ननु प्रकरणान्तरविहितस्य । विप्रकर्षात् । स चेत्यादि । यदि नित्यः स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विधानसामर्थ्यात् पक्षे भवति । किं पुनः कारणमसहायग्रहणम् ? संख्याशब्दनिरासार्थं क्रियत इत्याह तदुपादाने हीत्यादि । असत्यसहायग्रहणे संख्यावाचिनोऽप्येकशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तस्मिंस्तु सति द्विवहोर्न स्यात् । नहि द्वयोर्बहुषु वा चैकत्वसंख्या विद्यते । असहायता तु शतस्यापि भवति । तुल्यजातीयान्यस्याभावात् । शतमसहायमिति । तनासहायार्थस्य ग्रहणे द्विवहोरपि प्रत्ययः मिथ्यति । अथ कस्मादाकिनिच् विधीयते ? न

अक्रान्जित्येवोच्येत । अत्रापि सवर्णदीर्घत्वेनेष्टं सिध्यत्येव । न सिध्यति । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वं यथेति (६।१।१४८) लोपश्च प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किम् ? भसंज्ञायामन्यः पदसंज्ञानिबन्धनोऽवग्रहो मा भूदिति । तस्मादाकिनिजेव विधेयः ।

५३ । भूतपूर्वं चरट् ।

किमर्थं पुनरेतो समानार्थौ शब्दावुपदिश्येते ? नान्यतर एवोपदिश्येत । नैवं शक्यम् । इह ह्यतिक्रान्तकालविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रत्ययग्रहणमिष्यते । स चातिक्रान्तः कालोऽन्यतरोक्तो नैव गृह्यते । तथाहि भूतशब्दो वर्त्तमानेऽप्यर्थे वर्त्तते यथा भूतवानिति । पूर्वशब्दस्तु दिग्देशयोरपि । तस्मादन्यतरोक्तावतिक्रान्तकालो न प्रतीयते । अतएवाह भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचन इति । अथ चकारस्य चुटु इतीक्ष्णा (१।३।७) कस्मान्न भवति ? अनित्यत्वात् तस्य विधेः । अनित्यत्वन्तु तत्रैव प्रतिपादितम् ।

५४ । षष्ठ्या रूपश्च ।

इह षष्ठ्यन्तं यत् तद् विशेषणं परार्थत्वादप्रधानम् । इतरत् पुनस्तेनोपेक्षित्यमाणात्वाद् विशेष्यं प्रधानम् । प्रधानेन च कार्यसंप्रत्यय इति यथा षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययविधाने संप्रति षष्ठ्यन्तप्रतियोगिनि प्रधानं प्रत्ययो विज्ञायते न प्रकृत्यर्थे तथा भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव ज्ञायते न प्रकृत्यर्थस्येत्येतदानोच्चाह षष्ठ्यन्तादित्यादि । प्रत्ययार्थस्तु षष्ठ्यन्तस्य यः प्रतियोगी स वेदितव्यः ।

५५ । अतिशयने तमविष्ठनौ ।

अतिशयनमिति लुट् । यद्यपि गतिः क्लेबलः स्वप्ने वर्त्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे ह्यस्ति । अतएवाह प्रकर्ष इति । ननु चातिशयनमिति भवितव्यमित्याह निपातनाद्दीर्घत्वमिति । निपातनं त्वतिशयनशब्दस्य कथम् ? साधुत्वं विज्ञायत इत्येवमर्थम् । प्रकृतिविशेषणश्चैतदिति । प्रत्ययाग्रहणां निराकारिति । प्रकृत्यर्थविशेषणं स्वार्थिकानां व्योत्यं भवतीति न वाच्यम् । तस्य प्रकृतिवाच्यत्वात् । पटिष्ठः । लघिष्ठ इति । तुरिष्ठेभ्यःसु इति (६।१।१५४)

टिलोपः । गरिष्ठ इति । प्रियस्थिरस्फ़ीरोरुबहुलशुर्वित्वादिना (६।४।१४७) गुरुशब्दस्य गरादेशः । प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रत्ययेन न भवितव्यम् । एकैनेव प्रत्ययस्य द्योतितत्वादिति यो मन्यते तं प्रत्याह यदा चेति । यत्र प्रथमे प्रकर्षयातिशायनिको विहितस्तत्र तेनैव द्योतितत्वाद् द्वितीयो मा भूत् प्रकर्षप्रत्ययः । प्रकर्षान्तरत्व आतिशायनप्रत्ययान्ताद् युक्तमेवापरिणातिशायिकेन प्रत्ययेन भवितुम् । तदद्योतितत्वादिति भावः । इष्टनि परतः प्रशस्यस्य अः (६।१।८७) । पूर्वेण सङ्गाद् गुणः (६।१।८७) । इष्टन्प्रत्ययान्तात् तमप- प्रकर्षप्रत्ययः । अत्र प्रतियोग्यपेक्षो यः प्रकर्षः पूर्वस्मात् प्रकर्षात् स प्रकर्ष इष्टन्- प्रत्ययेन द्योतितः । ननु च नास्यातिशायिकस्य विधायकं वाक्यमस्ति येन तस्मिन् विहिते तदन्तादपरः प्रकर्ष आतिशायनिको विधीयते । इदमेव ह्येकं वाक्यम् । तत्रानेनेव विधीयमाने प्रकर्षप्रत्यये तदन्तायाः प्रकृतेरसम्भव इत्ययुक्त आतिशायिकादपरस्यातिशायिकस्य भावः । नैष दोषः । इह विधीयमानप्रत्ययभेदाद् हे एते वाक्ये । तत्रैकेनेष्टन् विधीयते ? अपरेण तु तदन्तात् तमप् ।

५६ । तिङञ्च ।

पचतितमामिति । किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्ष इत्याम् (५।४।११) । गुणवचन इत्यादि । इष्टनोऽनुदाहरणे हेतुः । अजादी गुणवचनादेवेति (५।३।५८) नियम इति । तत एव तेन भवितव्यम् । न च तिङन्तो गुणवचनः । अतो नासावुदाङ्गियते ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्य ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि हि पारिभाषिकं द्विवचनं गृह्ये- तास्माकञ्च देवदत्तस्य देवदत्तोऽभिरूपतर इत्यत्र प्रत्ययो न स्यात् । पारि- भाषिकस्य द्विवचनस्याभावात् । अन्वर्थस्य तु ग्रहणे सति भवति द्वयर्थतोप- पदस्य । तथाहि अस्माकमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते । एकस्मिन्नेवाथेऽस्मदो द्वयोश्चेति (१।२।५६) बहुवचनस्य विधानात् । देवदत्तस्येत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थ

च्यत इति । भवत्येव तदन्वर्थद्विवचनमुपपदम् । तदेवमन्वर्थस्य ग्रहणे सर्वत्र
 ॥ध्यतीति तस्येदं ग्रहणं युक्तमिति मन्यते । विभक्तव्य इति । पृथक्
 क्तव्य इत्यर्थः । यः पुनरतिशय्यमानस्तस्योपपदत्वम् । नातिशयितुः ।
 तः प्रत्ययविधानात् । ननु च ऋहलोर्णदिति ख्यति (३।१।१२४) कृते
 भाग्य इति भवितव्यम् । कथं विभज्य इति निर्देश उपपद्यत इत्याह
 ॥पातनाद् यद् भवतीति । इह हे उपपदे । एवं प्रकृती च । प्रत्ययावपि
 ॥ एव । ततश्च यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् ।
 तस्तन्निरासार्थमाह यथासंख्यमित्यादि । कस्मात् पुनरिच्छमाणमपि न
 वति ? विभज्यशब्दस्याल्पाक्षरस्यापूर्वनिपातालक्षणस्य व्यभिचारचिह्नात् ।
 हि लक्षणात्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्यलक्षणमपीह नापेक्षेति
 च्यति । पटीयानिति । पूर्ववद्विलोपः । अत्वसत्स्य चाधातोरिति
 ६।४।१४) दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तन्वीपो (६।१।६८, ८।२।२३) ।
 ॥थुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति । पञ्चमी विभक्त इत्यनेन (२।३।४२)
 चमी । पाटलिपुत्रकेभ्य इत्येतदत्र विभज्योपपदम् । पाटलिपुत्रका हि
 ॥थुरेभ्यो विभज्यन्ते पृथक् क्रियन्ते । ननु चेत्तदपि द्विवचनोपपद इत्येव
 नहम् । अस्ति ह्यत्र द्विवचनमुपपदम् । तथाहि माथुराणामेको राशिः ।
 परः पाटलिपुत्रकाणाम् । तौ च द्विवचनेनोच्येते । तस्माद् विभज्यग्रहण-
 नर्थकम् । नैतदस्ति । यद्यप्यत्र राश्यपेक्षा द्वयार्थतास्ति तथापि नाम्नी
 येनोपादीयते । किं तर्हि ? अवयवभेदः । अतएव माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य
 ति बहुवचनम् । इह राश्यपेक्षापि द्वयार्थता नास्तीति साङ्गाश्रयण-
 ॥टलिपुत्रकेभ्यश्च माथुराः सुकुमारतरा इति । तस्माद् विभज्यग्रहणमपि
 र्त्तव्यम् ।

पू८ । अजादी गुणवचनादेव ।

पाचकतर इति । कर्त्तृशक्तिमतो द्रव्यस्याभिधानाद् द्रव्यवचनोऽयं पाचक-
 तः । अथैवकारः किमर्थः ? यावता सिद्धे विधिरारभ्यमाणो विनापि
 न नियमार्थं भवतीत्याह एवकार इत्यादि । अमति ह्येवकारे विपरीत-

मधुधारणं विज्ञायतेऽजादीएव गुणवचनादिति । ततश्च यत एवकार स्ततोऽ-
न्यत्रावधारणमिति प्रकृतिनियमः स्यात् । एवञ्च गुणवचनस्याजाद्योर्नियत-
त्वात् ततस्तारबादि न स्यात् । एवकारे तु प्रकृत्यनन्तरमुच्चार्यमाणे सति
प्रत्ययार्थनियमोऽयं भवति न प्रकृतिनियम इति पटुतरः पटुतम इति
सिद्धम् भवति । एतयोरपि सिद्धार्थं गुणवचनादीष्टनीयमुनाविति सूत्रं न
कृतम् । तदा विध्यर्थत्वादेतौ तरपतमपोरपवादत्वाद् बाधकाविति तयोरभावे
पटुतरः पटुतम इति न सिध्येत् ।

५६ । तुच्छन्दसि ।

करिष्ठ इति । कर्त्तृशब्दात् लङ्गन्तादिष्ठन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति (६।४।२५४)
लृशब्दलोपः । दीष्टीयसीति । दोग्धीशब्दात् लङ्गन्तादीयसुन् । लृशब्दस्य
लोपे कृते निमित्ताभावाद् घत्वादिर्निवर्त्तते । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

ननु चाजादी इति प्रथमान्तम् । तत् कथमजाद्योः परत आदेशो
लभ्यत इत्याह अजादी इति । तद्विषय इति । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य
स तद्विषयः । अजादी गुणवचनादेवेत्यनेन (५।३।५८) यो नियमः स
तद्विषये न प्रवर्त्तत इति दर्शयति । एवमुत्तरेष्वपीति वृहस्य चेत्येवमादिषु
(५।३।६२) । अयमनयोः श्रेयानिति द्विवचनोपपद ईयसुन् । अयमस्मात्
श्रेयानिति विभज्योपपदे । पूर्वत्र निर्धारणे षष्ठी (२।३।४१) । उत्तरत्र
पञ्चमी विभक्त इति (२।३।४२) पञ्चमी ।

६१ । जत्र च ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । उत्तरार्थश्च । उत्तरत्र वृहशब्दस्य
ज्यादेशएव यथा स्यात् । आदेशो मा भूदिति ।

६२ । वृहस्य च ।

वृहशब्दस्येति । वृह इत्येतस्य शब्दस्येत्यर्थः । एतेन वृहस्येति स्वरूपग्रहणं
दर्शयति । ननु च वृहशब्दस्य संज्ञा कृता- वृहिर्यस्याचामादि स्तद् (१।१।७२)
वृहमिति । अतस्तत्प्रत्यायितस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं न स्वरूपस्य । स्वं रूपं

शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१११६८) वचनात् । नैष दोषः । प्रशस्यस्येत्येत-
दिहानुवर्त्तते । तेन वृद्धशब्दो विशेष्यते प्रशस्यस्य वृद्धस्येति । स्वरूपग्रहणे
वयोऽधिके गुणाधिके च शब्दार्थं प्रशस्यता युज्यते । न पारिभाषिकग्रहणे ।
अथवा स्थानेऽन्तरमपरिभाषया (१११५०) ज्यशब्दस्य योऽन्तरतमः स एव
स्थानी विज्ञायते । अन्तरतमश्च तस्य वृद्धशब्द एव । तेन तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।
तयोश्चेत्यादि । यथा प्रशस्यस्य अ इत्यत्र (५१३६०) नियमाभावेनाजायोः
प्रत्यययोः सत्त्वं ज्ञापितं तथेहापि ज्ञाप्यते । नियमाभावस्त्वजायोः परतः
पूर्ववदादेशविधानादेव वेदितव्यः ।

६३ । अन्तिकबाढयोर्निर्देशाधौ ।

निमित्तयोरित्यादि । निमित्तो प्रत्ययौ । तयोः परत आदेशविधानात् ।
कस्मात् पुनरिच्छमाणो न भवति । अल्पाक्षरस्य बाढशब्दस्य परनिपातात् ।
स हि लक्षणान्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन यथासंख्यलक्षणमपीह नापेक्ष्यते ।
यद्येवं स्थान्यादेशयोरपि यथासंख्यं न प्राप्नोति । सा भृद् यथासंख्यम् ।
आन्तरतम्याद् व्यवस्था भविष्यति । ननु च व्यवस्थाकारि चक्षणात्तरं
नापेक्ष्यते । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषापि (१११५०) न प्राप्नोति । नैतदस्ति ।
निर्देशान्यथात्वं हि निर्देशकता व्यवस्था नास्तीत्येतदेव बाधयति । या
त्वर्थकता व्यवस्था तां न निवर्त्तयति । अपि चादेशप्रतिपत्तये षष्ठो स्थानं
योग्यत्वे (१११४८) परिभाषा नियोगतोऽपेक्षणीया । तच्छेषभूता स्थाने-
ऽन्तरतम इति परिभाषा (१११५०) कथं शक्या नापृच्छितुम् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अत्रापि निमित्तयोर्यथासंख्यं नैष्यते । तस्य ह्यभावोऽत्राद्यदन्तमित्यम्प-
शब्दस्य (२१२३३) पूर्वनिपातं परनिपाताल्लक्षणानपेक्षाञ्जिज्ञास्यते । तुवेति
स्वरूपग्रहणमिष्यते । न जीवत्त्वं वंशस्य । कस्मात् ? इहापि प्रशस्यस्येत्येतदनु-
वर्त्तते । तेन युवशब्दो विशेषयितव्यः प्रशस्यस्य युन इति । स्वरूपग्रहणे सर्व-
लोकाभिमतयौवनस्थवयःसम्बन्धे शब्दार्थं प्रशंसोपपद्यते । न पारिभाषिक-
ग्रहणे । अथवा स्थानेऽन्तरमपरिभाषया (१११५०) कन्नित्यस्यादेशस्य योऽन्तर-

तमः स एव स्थानीति विज्ञायते । अन्तरतमश्च युवशब्द एव । तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम् । अन्यतरस्यां ग्रहणमिहाल्पशब्द एव प्रयोजयति । न युवशब्दः । तस्य विनापि तेन विकल्पः सिद्ध एव । स्थूलदूरयुवकस्वच्छिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुण इति (६।४।१५६) वचनात् । नहि नित्य आदेशे यणादेः परस्य लोपः संभवति । नापि पूर्वभागो गुणभाक् । यविष्ठः यवीयानिति । स्थूलदूरादिसूत्रेण (६।४।१५६) यणादेः परं लुप्यते । पूर्वस्य च गुणो भवति ।

६५ । विन्मतोलुक् ।

मनुष्या साहचर्यात् मत्वर्थीय एव विनिप्रत्ययो गृह्यते । तपः सहस्राभ्यां विनीनी (५।२।१०२) अस्मायामेधास्त्रजो विनि (५।२।१२२) रिति । आभ्याञ्छ्रितदेव लुग्वचनमजाद्योर्भावं ज्ञापयति । स्वर्गिण इति । अस्मायादिसूत्रेण (५।२।१२२) विनिः । स्वर्जिष्ठ इति । प्रकृत्यैकाजिति (६।४।१६३) प्रकृतिभावाद्दिलोपाभावः ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्वार्थिकाश्वेत्यादि । प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसादि । तस्य द्योतकाः स्वार्थिका भवन्ति । नत्वर्थान्तरस्य वाचकाः । यदि प्रशंसायां वर्त्तमानाद्रूपम् विधीयते निन्दायां वर्त्तमानान्न प्राप्नोति ह्रस्वरूपोऽयं चौररूपोऽयमिति । ह्रस्वादायो हि शब्दाः सदा निन्दावचना न कदाचित् प्रशंसायां वर्त्तन्ते यथा काकादयः शब्दा इत्यत आह प्रकृत्यर्थस्येत्यादि । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं परिपूर्णत्वम् । तस्मिन् सति प्रशंसा भवति । एवञ्च यदा ह्रस्वादिशब्दानामपि पदार्थस्य परिपूर्णता भवति तदा ते प्रशंसायां वर्त्तन्ते इति तेभ्योऽपि प्रत्ययो भवति । पलाण्डुभक्षणेन सुरापाणेन च प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतां दर्शयति । ह्रस्वशब्दस्य हि शूद्रो वाच्यः । स यदा पलाण्ड्वादिकमपि साधुजनगर्हित-मभ्यवहरति तदा परिपूर्णत्वं तस्य शूद्रत्वम् । शूद्रः सर्वांशो सर्वविक्रयीति । चौरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तवस्त्रपहारेण परिपूर्णता भवति । ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतिती लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते इति प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गवचने ते

स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्यापि भवत इति भावः । ततश्च पचतोरूपम् पचन्ति-
रूपमित्यत्र द्विवचनबहुवचनाभ्यां भवितव्यमित्यत आह क्रियाप्रधानमित्यादि ।
आख्यातस्य यद्यपि क्रिया साधनञ्चोभयं वाच्यं तथापि तस्य क्रियैव
प्रधानमर्थः । यश्च प्रधानं प्रकृत्यर्थस्तस्यैव लिङ्गवचनं स्वार्थिकैरनुवर्तयितुं
युक्तम् । क्रियाप्रधानमेकैव च क्रिया । तेन रूपप्रत्ययान्तादाख्याताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गमपि तर्हि न स्यात् । क्रियाया
अलिङ्गत्वादित्यत आह नपुंसकलिङ्गं त्वित्यादि । तत्रैव हेतुमाह
लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति । यदि तर्हि श्लोका क्रिया पचतः पचन्तीति
द्विवचनबहुवचने न सिध्यतः । नैष दोषः । यद्यपि श्लोका क्रिया साधनं
ह्यनेकम् । अतस्तदाश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । रूपप्रत्ययान्तात्
तर्हि स्याताम् । तिङन्तेनोक्तत्वान् न भविष्यतः । एकवचनन्तु भविष्यति ।
तस्यौत्सर्गिकत्वात् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति वचनात् ।

६७ । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देऽश्रयदेशीयरः ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् परस्तात् तु ।

विभाषाग्रहणेनैह बहुच् सम्बध्यते । न परस्तादित्येतत् । तेन बहुचः
पूर्वत्वं न विकल्पयत इति नित्यमेव तद् भवत्यत एवाह स तु परस्तादेवेति ।
एवकारेण तुशब्दस्यावधारणार्थतां दर्शयति । यदि पुनस्तुशब्दोऽवधारणार्थां
न क्रियेत ततो न ज्ञायते किं विभाषाग्रहणेन बहुच् सम्बध्यतेऽथ परस्तादि-
त्येतदिति । तुशब्देन त्ववधारणार्थं न परस्तादित्येतन्मिन् नियमितं पारि-
शेष्याद् विभाषावचनेन बहुजेवाभिसम्बध्यत इति विज्ञायते । चित्करण-
मन्तोदात्तार्थमिति । कस्य पुनरन्तोदात्तत्वं चित्करणत्वं भवति ? न प्रकृतः ।
समुदायस्य चितः सप्रकृतैर्बहुजकजर्थमिति (६।१।१६३, वा) वचनात् । यद्येवं
पठव इति सुबन्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । बहुच्युत्पक्षे
सत्यर्थवत् प्रातिपदिकमिति (१।२।४५) प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतायां सुपो धातु-
प्रातिपादिकयोरिति (२।४।७१) सुबलुक् तावत् क्रियते । तस्मिन् कृतं पञ्चादु-
दात्तत्वं क्रियमाणं पटुशब्दे य उकारस्तस्य भवति । यन् पुनः प्रातिपदिक-

संज्ञायां कृतायां सुब्लुकि च कृते ऽन्यो जम् उत्पद्यते तस्योदात्तत्वं नाशङ्कनीयम् । न ह्यसौ प्रल्लत्येकदेशः । ननु चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति बहुचूर्णस्य प्रातिपदिकसंज्ञया न भवितव्यम् । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथञ्चाजातीयकानां समासः ? भेदसंसर्गवताम् । भेदसंसर्गौ च पृथगर्थानामेव भवतः । द्योतकानाञ्च पृथगर्थवत्ता न सम्भवति । अथ कस्मात् सुब्लुक् तावत् क्रियते ? पश्चादन्तोदात्तत्वम् ? यावता परत्वादन्तोदात्तत्वेनैव पूर्वं युक्तं भवितुम् । नैतदस्ति । नित्यो हि लुक् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । स हि कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोति । अकृतेऽपि । अन्तोदात्तत्वस्वन्यस्य लुकि कृते प्राप्नोति । अन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । तस्मान्नुगेव तावत् क्रियते । बहुगुडा द्राक्षेति । कथं पुनरत्रेषदसमासिः ? यावता गुडशब्देन गुडजाति रूच्यते । तदाधारो वा द्रव्यम् । तत्र जातिस्त्वावदेका निरवयवा चेति सर्वस्मिन्नाश्रये समाप्ता । द्रव्यमपि यत् तया सम्बद्धं तत् सर्वतः पूर्णत्वात् समासमेव । तस्मादोषदसमाप्तिरयुक्तमिह विशेषणम् । असम्भवात् । सामानाधिकरण्यञ्च बहुगुडा द्राक्षेति द्राक्षाशब्देन न प्राप्नोति । तस्यार्थान्तरत्वात् । स्त्रीलिङ्गमपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति नोपपद्यते । नैष दोषः । इह शब्दादुच्चारिताद् हयं प्रतीयते । शब्दोऽर्थो जातिर्द्रव्यञ्च । अभिधेयसम्बन्धेनाशब्दार्थभूता अपि गुणाः । यत्रैतदुभयमस्ति तत्र समासिः । यत्र त्वन्यतरन्नास्ति तत्रेह गुडशब्दो गुडजातिहीने माधुर्ष्यादिगुणहीने वा द्रव्ये वर्त्तत इत्युपपद्यत ईषदसमासिः । सामानाधिकरण्यमप्युपपद्यत एव । कथम् ? यदा तावज्जातिहीने केनचित् साधर्म्येण द्राक्षाशब्दाभिधेये वर्त्तित्वा गुडशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तदा द्राक्षाशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति । उभयोरिकार्थवृत्तित्वात् । यदा तु गुणहीने गुडजातीय एव तदापि सामानाधिकरण्यं गौर्वाहीक इति यथा । तथा भविष्यति गुणहीनोऽपि गुडशब्दः । गुणो बहुगुडशब्देनोच्यते । तेन च तुल्या द्राक्षेति सापि बहुगुडशब्देनाभिधायिष्यते । स्त्रीलिङ्गमपि चोपपद्यते । तस्य लोकाश्रयत्वात् । अपिच स्वार्थिकाः

प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति प्रायिकमेतत् । तेन कदाचिदतिवर्त्तन्तेऽपि यथा कुटीरः शमीर इति । कुटीशमीशुण्डाभ्यो र इति (५।३।८८) स्वार्थिकञ्च । विभाषावचन इत्यादिना विभाषाग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । अस्मिन् हि विभाषाग्रहणे तिङन्तेषु कृतावकाशः कल्पवादयो बहुवा सुबन्ताद् विशेषविहितेन बाध्येरन् । तस्मिंस्तु सति पक्षे तैऽपि भवन्ति । ननु च भिन्नदेशेन बहुवा नास्ति तेषां विरोधः । तत् कुतो बाधा ? असत्यां वा बाधायां कृतेऽपि बहुचि तैर् भवितव्यमेव । परदेशस्यानवष्टव्यत्वात् । नैतदस्ति । नञ्चवर्ष्यं देशकृत एव सामान्यविशेषयोर्विरोधो भवति । किं तर्हि ? अर्थकृतोऽपि । बहुचञ्च कल्पवादिभिः समानोऽर्थ इति बहुवा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कल्पवादयो न भविष्यन्ति । नहि द्योतिते पुनर्द्योतनमस्ति यथाभिहिते नाभिधातव्यम् । अथ सुव्यग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्तते । न च प्रातिपदिकात् सुबन्ताद्वा बहुच उत्पन्नौ कश्चिद् विशेषोऽस्ति । अत आह सुव्यग्रहणमित्यादि । असति हि सुव्यग्रहणे तिङ्द्येति (५।३।५६) प्रकृतत्वात् ततो हि प्रत्ययः स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सुव्यग्रहणम् ।

६६ । प्रकारवचने जातीयर् ।

तस्य वचन इति । उक्तौ द्योतन इत्यर्थः । प्रकारवति चार्थमित्यादिना थाल्जातीयरोर्विषयभेदं दर्शयति । विषयभेदे मति विशेषविहितेनापि थाना जातीयरो बाधनं न भवति । थाल्प्रत्ययान्तात् जातीयर् मिद्धो भवति कथञ्चातीय इति ।

७० । प्रागिवात् कः ।

तिङ्न्तादर्थं प्रत्ययो निश्चते । अकजिष्यत इति । कथं पुनरेतयोर्भावाभावो लभ्येते इत्याह तिङ् (५।३।५६) श्वेत्यनुवृत्तावित्यादि । उत्तरत्वेवैव्यवधारणेन त्विहानुवृत्तमपि कप्रत्ययेन सम्बन्धनीयमिति दर्शयति । तच्च पूर्वसूत्रावचनग्रहणेऽप्यनुवर्त्तमाने यत् उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाज्ञातादेरर्थस्य वचनं भवति तत्रैव तेन भवितव्यम् । न च तिङ्न्तादुत्पद्यमानेनापि कप्रत्ययेन सोऽर्थः शक्यते द्योतयितुम् । अकचा तु शक्यते । तस्मात् तिङ् (५।३।५६)

द्येतदनुवृत्तसुत्तरसूत्रेषाकचा सम्बन्धीयम् । नेह कप्रत्ययेन । प्रागग्रहणमपि द्योतनार्थम् । इवग्रहणमवध्यर्थम् । अन्यथाधिकारपरिमाणं न ज्ञायते ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः ।

कस्यापवाद इति । ननु च भिन्नदेशत्वात् काकचोर्विरोधो नास्ति । न चासति विरोधे बाध्यबाधक भावः । तत् कथं कस्यापवादः ? नैष दोषः । नैवावश्यं देशकृत एव विरोधो भवति । अपित्वर्थकृतोऽपीत्युक्तम् । अकच्प्रत्ययेन समानोऽर्थ इति । अकचा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कप्रत्ययो न भविष्यति । यद्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकञ् विधीयते त्वयका मयकेत्यादि न सिध्यति । अथ सुप इति प्राक् टेर्विधीयते एवमपि युष्काभिरिति न सिध्यतीत्यत आह प्रातिपदिकात् सुप इति । इयमपीत्यादि । ननु च इयानुवृत्तावपि कचित् सुबन्तस्यैव प्राक् टेर्भवति । कचित् प्रातिपदिकस्येत्येषा व्यवस्था न लभ्यत इत्याह तत्रेत्यादि । वचनग्रहणं व्यवस्थार्थमिहानुवर्त्तते । तेन यत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरुत्पद्यमानेनार्थद्योतनं शक्यते कर्त्तुं तत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेर्भवति । यत्र सुबन्तादुत्पन्नेनार्थद्योतनं शक्यं सम्पादयितुं तत्र सुबन्तस्यैव । अकचश्चित्करणमन्तोदासार्थम् । तद्धि सप्रकृतेः समुदायस्य । तथाच वक्ष्यति चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्थमिति (६।१।१६३, वा) । तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्य इति । यथासम्भवं कुत्सादिष्वर्थेषु । मकारो देशविध्यर्थः । शीले को मलोपश्चेति । शीलमिति न स्वभाव एवोच्यते । किं तर्हि नियमोऽपि । तथाहि शीलवान् भिक्षुरित्यभिधीयते । यः सम्यङ् नियममनुपालयतीति । तेन योऽपि नियमपरतया वाचं नियमयति सोऽपि तूष्णीक उच्यते ।

७२ । कस्य च दः ।

अकच्सन्नियोगिनेत्यादि । कथं पुनरकच्सन्नियोगिनेत्येष विशेषो लभ्यते । यावता न सूत्रे तदुक्तमित्याह चकार इत्यादि । चकारस्यैतदेव प्रयोजनम् । अकच्सन्नियोगिन ककारस्य दकारो यथा स्यादिति भावः ।

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषोऽज्ञात इति । यदि यस्यात्यन्तमज्ञानं सोऽज्ञातः स्यादेवं सति सर्वथा वस्तुविज्ञानाभावे प्रकृतिरेव न स्यात् । नहि सर्वथा-
ऽविज्ञातोऽर्थः प्रयोगमर्हति । तस्मात् स्वेन रूपेण ज्ञातस्य यस्य धर्मात्परत्वम-
ज्ञातं स इहाज्ञातोऽभिमत इति ज्ञायते । अविज्ञातविशेषोऽज्ञात इति ।
अस्यैवार्थं विसृष्टीकर्तुमाह स्वेनेत्यादि । स्वरूपमश्रुत्वादि । विशेषरूपं स्वस्वामि-
सम्बन्धादि ।

७४ । कुत्सिते ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

कारुण्येनेत्यादि । अभ्युपपत्तिरनुग्रह एव । स्वपितृकं श्रमिताकीर्ति ।
रुदादिभ्यः सार्वधातुकइट् (७.२।७६) । अदादित्वाच्छपो लृक् (२।४।७२) ।

७७ । नीतौ च तदयुक्तात् ।

सामदानादिरुपायो नीतिरिति । आदिशब्देन भेददण्डयोर्ग्रहणम् ।
तौ त्वनुकम्पायां न सम्भवत इति सामदानादिकैव नीतिर्गृह्यते । एहकीर्ति ।
इण आङ्पूर्वाङ्गोणमध्यमपुरुषैकवचनस्य से ह्यपिञ्चेति (३।४।८७) हिरादेशः ।
नतु पूर्वोवात्रापि प्रत्ययः सिद्धः । अत्राप्यनुकम्पा गम्यत एव । तत् किमर्थं
मित्याह पूर्वोवेत्यादि । प्रत्यासन्नोऽनुकम्पासम्बन्धो यस्यानुकम्पमानस्य
स तयोक्तः । प्रत्यासन्नत्वं तु सम्बन्धस्यानुकम्पमानं प्रति । तदाश्रयत्वादनु-
कम्पायाः । अनुकम्पायां विधीयमानः प्रत्यासत्तेर्यस्यानुकम्पया प्रत्यासन्नः
सम्बन्धस्तत एव युक्तो विधातुमिति पूर्वोणानुकम्पमानादेव प्रत्ययो विहितः ।
नतु व्यवहृतात् पुनर्धानादेः । अतः सम्प्रति ततोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थ-
मिदम् । व्यवहृतादिति । विप्रकृष्टादित्यर्थः । विप्रकृष्टत्वमतदाश्रयत्वा-
दनुकम्पायाः । नहि तस्यां धानादिराश्रयः । किं तर्हि ? अनुकम्पमानो
देवदत्तादिः ।

७८ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

देविक इति । यन्निक इति । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच इति (५।३।८३) दक्षशब्दस्य लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र क एव वेदितव्यः । मद्रबाहुक इति । मद्रौ बाहु यस्य स मद्रबाहुः । नेदं मनुष्यनाम । किं तर्हि ? विशेषणम् । मनुष्यग्रहणं किमर्थम् ? देव-हस्तको हस्तीत्यत्र मा भूत् । नामग्रहणं किमर्थम् ? सृगको मत्स्यक इत्यत्र मा भूत् ।

७९ । घनिलचौ च ।

देविय इति घन् । पूर्ववक्तोपः । देविल इति इलच् । देविक इति ठन् । देवदत्तक इति कः ।

८० । प्राचामुपादेरडज्वचौ च ।

उपङ् इत्यादा उपेन्द्रदक्षशब्दात् प्रत्ययः । विकल्पार्थं प्रागग्रहणं कस्मान् भवतीत्याह वेत्यत्र ह्यीत्यादि । अत्र हि वेत्यनुवर्त्तते । तस्मात् तेनैव विकल्पस्य सम्मादितत्वात् तदर्थं प्रागग्रहणं नोपपद्यते ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

नामग्रहणमित्यादि । असति हि नामग्रहणे जातिस्वरूपग्रहणं स्यात् । अतः स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं जातिग्रहणम् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति । व्याघ्रस्याजिनं व्याघ्राजिनम् । व्याघ्रा-जिनमिवाजिनं यस्येति व्याघ्राजिनः । समस्युपमानपूर्वाद्बहुव्रीहिरुत्तरपद-लोपश्चेति (२।२।२४, वा) बहुव्रीह्यावुत्तरपदलोपे कृते व्याघ्राजिन इत्येष शब्दः सम्पद्यते । अथाजिनलोपश्चेत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? किमुत्तरपदग्रहणेन ? नैवं शक्यम् । व्याघ्रमहाजिनो नाम कश्चित् । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रक इत्यत्रा-जिनशब्दस्य लोप उच्यमाने महच्छब्दस्य निवृत्तिर्न स्यात् । उत्तरपदस्य तु लोपे विधीयमाने भवति । तस्माद् यथान्यासमेवासु । महदजिनं महाजिनम् ।

व्याप्तस्य महाजिनमिव महाजिनमस्येति पूर्ववदुत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ।
ततः कन् ।

८३ । ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः ।

अस्मिन् प्रकरणे इत्यादि । अनेनास्मिन् प्रकरणे यो विहितो ठाजादो
तत्र लोपो भवति । यो तु प्रकरणान्तरे तत्र न भवतीति दर्शयति । एतच्च-
तत्प्रकरणविहितयोऽथाजाद्योरिहानुवृत्तेर्लभ्यते । अथोर्द्ध्वग्रहणं किमर्थम् ?
यावता द्वितीयादच इति पञ्चमो । तस्मादन्तरेणाप्यूर्द्ध्वग्रहणं तस्मादित्युत्तर-
स्येत्पूर्द्ध्वं (१।१।६७) यच्छब्दरूपं तस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह ऊर्द्ध्वग्रहण-
मित्यादि । असत्यूर्द्ध्वग्रहण आदेः परस्येति (१।१।५४) द्वितीयादचो यः परस्त-
स्यादेर्लोपः स्यात् । तस्मिंस्तु सति सर्वं निवर्त्तते । अतः सर्वस्य लोपो यथा
स्यादित्येवमर्थमूर्द्ध्वग्रहणम् । अथ ठग्रहणं किमर्थम् ? यावता ठस्येकादेशे कृतं
ऽजादावित्येव मिहमित्यत आह ठग्रहणमित्यादि । उक्तो द्वितीयत्वे मत्यकृत
एवेकादेशे ठावस्थायामिव द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे कृत इत्सुसुक्तात्तात् कइति
(१।३।५१) कविधिर्यथा स्यादितिप्रवमर्थं ठग्रहणम् । तत्रैतत् स्यात् चोद्यम् ।
इकादेशे कृते ऽजादिलक्षणे च द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे स्थानिवद्भावाद् ठग्रहणेन
ग्रहणात् कादेशो भविष्यतीत्याह अजादिलक्षणे हीत्यादि । इहादेशविधौ तत्र
ठग्रहणं वर्णग्रहणं स्यात् । संघातग्रहणं वा । तत्र वर्णग्रहणे ऽन्विधित्वात्
स्थानिवद्भावा नोपपद्यते । संघातग्रहणे यद्यप्युपपद्यते तथापि सन्निपातलक्षणे
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये (प, ८६) त्यजादित्वसन्निपातकृतसुकः उपत्यये-
नानन्तर्यमिति तदजादित्वविघातं न कुर्यात् । ततश्च यथा मथितं पश्यमस्य
माथितिक इत्यत्र यस्येति (६।४।१४८) लोपे मत्यपि तकारेण ठस्थानन्तर्यंका-
देशो न भवति तथा वायुदन्तो वायुक इति न स्यात् । तस्मादुक्तो द्वितीयत्वे
कविधानार्थं ठग्रहणम् । उवर्णात् इति । तस्य च लोप इत्यर्थः । स
चादेरेव भवति । न सर्वस्य । अथवा ल इत्यादेश एवायं सर्वलस्य विधीयते ।
स चानेकाल्त्वात् सर्वस्यैव भवति । द्वितीयादच इति । द्वितीयलोपे कर्त्तव्ये
सन्ध्यापरस्य द्वितीयत्वं भवति यदा तदादेः गम्बरूपस्य लोपो भवतीति

वक्तव्यम् । सन्ध्याक्षरादूर्ध्वस्य लोपेऽपि प्राप्ते सन्ध्याक्षरस्यैकाक्षरपूर्वपदाना-
मित्यादि । द्वितीयादच जर्हस्य लोप उक्तः । तदपवादः । एकाक्षरिति ।
अक्षरशब्दश्चायमप्यपि वर्त्तते । एकाक्षरमेकाच् पूर्वपदं येषां ते । तेषामुत्तर-
पदलोपो वक्तव्यः । वागाशीरिति । वाठाशीरस्येति कृत्वा वैयधि-
करण्ये बहुव्रीहिः । अनुकम्पितो वागाशीरिति विगृह्य ठचि कृते द्वितीया-
दच जर्हस्य लोप स्यात् । तस्मिन् सति वाच् आ इक इति स्थिते यस्येति
(६।४।१४८) लोपे कृते तस्याचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५६) स्थानि-
वद्भावात् पदसंज्ञा न स्यात् । तस्मात् तस्यान्तर्ध्विनीं विभक्तिमाश्रित्य
पदसंज्ञा । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । वागिक इति स्यात् । आशी-
शब्दस्य तस्य परलोपे कृते तस्यानजादेशत्वात् स्थानिवद्भावो नास्तीति भसंज्ञा
भवत्येव । ततस्तया पदसंज्ञायां निषिद्धायां पदनिवन्धनकुत्वादि न भवतीति
वाचिक इति सिध्यति । कथमित्यादि । यद्येकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य
लोप उच्यते षडिक इति न सिध्यति । अत्राप्युत्तरलोपे कृते भसंज्ञायामुप-
जातायां पदसंज्ञायां बाधितायां भलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३८) षषः पकारस्य
जशत्वे कृते षडिक इति न सिध्यति ।

८४ । शिवलमुपरिविशालवरुणार्थ्यमादीनां द्वितीयात् ।

स चाकृतसन्धीनामिति । यदस्वरसन्धौ लोपो भवत्येवं सिध्यति ।
नान्यथा । तस्मादकृतस्वरसन्धीनामेव शिवलादीनां लोपो भवतीति वक्तव्यम् ।

८५ । अल्पे ।

८६ । ऋस्वे ।

दीर्घप्रतियोगी ङस्व इति । स पुनर्यमपेक्ष्य दीर्घां भवति स वेदितव्यः ।
ननु च दीर्घत्वापचये सति ङस्वो भवति । यत्र दीर्घत्वापचयस्तत्राल्पतास्तीति
पूर्वेणैव सिद्धम् । न सिध्यति । नह्ययं नियोगो यत्र दीर्घस्यापचयस्तत्राल्पत्वेन
भवितव्यमिति । तथाहि सत्यप्यपचये मङ्गस्वगुणयुक्तं यद्दसु तदमङ्गदेव भवति ।
नचाप्यम् ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

८८ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।

कुटीरः । शमीर इति । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते इति प्रकृतिगतेनैव स्त्रीलिङ्गेन भवितव्यम् । न पुल्लिङ्गेनेत्यत आह स्वार्थिकत्वेऽपीत्यादि ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

९० । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।

९१ । वत्सोच्चाप्रवर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

यदि तनुत्वे वत्सादि शब्देभ्यः प्रत्ययो विधीयते ये शरीरे कृशा वत्सादयस्तत्राप्यविशेषेण प्रत्ययः प्रसज्यते विशेषानुपादानादित्यत आह यस्य गुणस्येत्यादि । गुणो विशेषणम् । विशेष्यं द्रव्यं वत्सादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं वयोविशेषादि । यस्मिन् मति वत्सादयः शब्दा द्रव्ये विगद्ये निविशन्ते प्रवर्त्तन्ते तस्यैव वत्सादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्वे प्रत्ययो भवति । न तनुत्वमात्रे । तत् पुनः प्रत्यामत्तेः । वत्सादिभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्यये विधीयमाने अन्यत् प्रवृत्तिनिमित्तं न प्रत्यामन्नम् । ततस्तस्यैव तनुत्वे युक्तं प्रत्ययेण भवितव्यम् । तस्य तनुत्वं द्वितीयवयसः प्राप्तिरिति । तृतीयवयःप्राप्तिकाले द्वितीयस्य वयसः । उच्चशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य नियतं तनुत्वमवशिष्यते । तस्य तनुत्वमन्यपि त्कर्तति । गर्हभपित्तकर्तव्यर्थः । तर्हि गर्हभादश्लायामुत्पन्नोऽश्वतर इत्युच्यते । तस्य तनुत्वं भारोद्दहने मन्दशक्तितेति । भारोद्दवहने प्रति यः समर्था न स्यात् स ऋषभतर इत्युच्यते । यदा तु तस्य भारोद्दहने सामर्था मन्दं भवति ह्रीयते तदा तनुत्वं भवति ।

९२ । किंयत्तदो निर्धारणे हयोरैकस्य उत्तरच् ।

निर्धार्यमाणेभ्यः प्रत्यय इति । निर्धार्यमाणवाचिभ्य इत्येतत् कुतो लभ्यते ? तत् एवोत्पन्ने प्रत्यये निर्धारणस्य गम्यमानत्वात् । महाविभाषेत्यादि । समर्थानां प्रथमादित्यनुवृत्ता (४।१।८२) । निर्धारण इति विषये प्रत्ययो

यथा स्यात् । इयोरिति । समुदायान् निर्धारणविभक्तिरिति षष्ठी । सप्तमी वा । सा पुनस्तस्य यतश्च निर्धारणमित्यनेन (३।१।४१) । एकस्येति । निर्धार्य-
माणनिर्देश इत्येकस्मिन्निर्धार्यमाणे यथा स्यात् । ननुच समुदायादेकदेशस्य
पृथक् करणं निर्धारणम् । इयोरित्यवयवसमुदायो निर्दिष्टो यत एक-
देशो निर्धारयितव्यः । स चैकादेशे निर्धारयितव्ये एक एव सम्भवति ।
अतोऽन्तरेणाप्येकग्रहणं मेकस्यैव निर्धारणं भविष्यतीति निष्कलमेकग्रहणम् ।
नैतदेवम् । असति हि तस्मिन् इयो रिति कर्मणि षष्ठो विज्ञायते ।
ह्यौ चेन्निर्धार्येते कुतश्चिदिति । ततश्चेहापि प्रत्ययः स्यादस्मिन् ग्रामे कौ
देवदत्तयज्ञदत्ताविति । तस्मादेकग्रहणं कर्तव्यम् ।

६३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।

जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति । जातिपरिप्रश्नो यथासम्भवं विषयो येषां
ते तथोक्ताः । कतमो भवतां कठ इति । गोत्रञ्च चरणैः सहिति तस्य
जातित्वम् । सा च कठजातिः किंशब्देन परिपृच्छ्यते । किंशब्दोऽत्र जाति-
परिप्रश्नविषयो भवति । यतमो भवतां कठस्ततम आगच्छत्विति । यत्तच्छ-
ब्दाविह जातिविषयावेव । न परिप्रश्नविषयौ । असम्भवात् । नहि ताभ्यां
परिप्रश्नः क्रियते । किं तर्हि ? किंशब्देन । अतएव वक्ष्यति परिप्रश्नग्रहणं
किम एव विशेषणम् । न यत्तदोः । असम्भवादिति । वाचनमकजर्थमिति
पक्षे ऽकजपि यथा स्यात् । यद्येवं वाक्यं न सिध्यति । यदा हि डतमज्
न भवत्यकचैव भतितव्यमित्यत आह महाविभाषयेत्यादि । अत्र च
महाविभाषा प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तते । तथा प्रत्यये विकल्पिते पक्षे
वाक्यमपि भविष्यति । जातिग्रहणन्तु सर्वैः सम्बध्यत इति । जातिः सर्वैरेव
भवति । तेन सर्वैरेव सम्बध्यते । जातिविषयेभ्यः । यद्येवं परिप्रश्नग्रहण-
मनर्थकम् । किंशब्दो हि परिप्रश्नद्वारेणैव जातिविषयो भवति । तत्र जात्या-
दिना किंशब्दे विशेष्यमाणे सामर्थ्यादेव तस्य परिप्रश्नविषयत्वं लभ्यते । नैत-
दस्ति । स हि क्षेपेऽपि वर्त्तते । तत्रासति परिप्रश्नग्रहणे यदा जाती क्षेपे वर्त्तते
तदा प्रत्ययः स्यात् ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

स्वस्मिन् विषय इति । आत्मीये विषये । तत्र ह्योरेकस्य निर्धारणं
इतरचो विषयः । बहूनामेकस्य निर्धारणं इतमचः । चकारोऽनुकर्षनार्थः ।
असति हि तस्मिन्नन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति (प, ३२) इतमजेव
स्यात् । ह्योर्निर्धारणे ह्योरेकस्य इतरजित्यनुवृत्तेः । बहूनां निर्धारणे इतमजि-
त्यनुवृत्तेः । विकल्पार्थं प्रागग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह विकल्पोऽनुवर्त्तत एवेति ।
विकल्प इत्युक्तम् । अनन्तरसूत्राद्देत्यनुवर्त्तत एवेति विकल्प इत्युक्तम् । तेनेव
प्रत्ययविकल्पः सिद्धः । तस्मात् पूजार्थमेव प्रागग्रहणम् । न विकल्पार्थम् ।

६५ । अवक्षेपणे क्वन् ।

व्याकरणकेनेत्यादि । कथं पुनर्व्याकरणमवक्षेपणम् ? तस्याध्ययनं शास्त्र-
विहितम् । वेदाङ्गत्वात् । सत्यमेतत् । तथापि यत्राश्रये तदवक्षेपणमुप-
संहरति तं प्रति तस्यावक्षेपणत्वमुपपद्यते । दोषहेतुत्वात् । परस्येत्यादिना
कुत्सित (५।३।७४) इत्यवक्षेपणे कन्नित्यस्य विभागं दर्शयति ।

६६ । द्वैव प्रतिकृतौ ।

तद्दिशिषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति । प्रतिकृतिविषयं यत्र मादृश्यं तत्र
प्रयोगो यथा स्यात् । गौरिव गवय इत्यत्रास्ति मादृश्यम् । नतु प्रतिकृति-
विषयम् । नहि गौर्गवयप्रतिकृतिः । पाठादिमयं हि यत् प्रतिच्छन्दकं तत्
प्रतिकृतिरुच्यते ।

६७ । संज्ञायाञ्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

चक्षेति । ढणपुरुष उच्यते । मादृश्याञ्च मनुष्यश्चा । लुपि युक्तवद्-
व्यक्तवचने इति (१।२।५१) प्रकृतिगतमेव लिङ्गं भवति । ननु च मनुष्यलुपि
प्रतिषेध इति (१।२।५२, वा) वचनाद् युक्तवद्भावो न प्राप्नोति । नेतदस्ति ।
विशेषणानां हि दर्शनीयादीनां प्रतिषेधः । न लुबन्तस्य ।

६६ । जीविकार्थं चापण्ये ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

देवपथ इति । देवानां पत्या इति षष्ठोसमासः । ऋक्पूरित्यादिनाकारः
(५।४।७४) समासान्तः । कन् । तस्य लुप् ।

१०१ । वस्तेढञ् ।

इतः प्रभृतीत्यादि । तत्र प्रतिक्रताविवे प्रतिक्रताविति (५।३।६) कनि
प्राप्त इतः प्रभृतिप्रत्यया भवन्ति । अप्रतिक्रतौ त्वसंज्ञायाम् । वाक्येनैवाभिधाने
प्राप्ते । संज्ञायां तु प्रतिक्रतावप्रतिक्रतौ च । ढञेव । वस्तिर्दृतिविकारः ।
वास्तेयीति । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् ।

१०२ । शिलाया ढः ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

१०५ । कुशाग्राच्छः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्थविषयात् समासादिति । इवशब्दस्यार्थं इवार्थः सादृश्यं विषयो
यस्य स तथोक्तः । यदि इवार्थविषयात् समासाच्छो विधीयते शस्त्रीश्यामा
पुरुषव्यान्न इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नञ्चत् समास इवार्थे वर्त्तते ।
किं तर्हि ? पूर्वपदमुत्तरपदं वा । शस्त्रीव श्यामा । पुरुषोऽयं व्यान्न
इवेति । अथाप्येकदेशस्त्रेवार्थे वर्त्तमानत्वात् समासोऽपीवार्थ उच्यते तथापि
समासेनैवोक्तत्वात् भविष्यति । यस्तु समासः स क इवार्थे वर्त्तते ? समासा-
र्थादपर इवार्थो यत्रास्ति तत्रायं प्रत्यय उक्तः । परस्मिन्निवार्थ एवेति । इव
इत्यधिकारात् (५।३।६) । अतर्कितोपनतमिति । अत्रुत्पूर्वमुपस्थितमित्यर्थः ।
चिञीकरणमिति । विस्मयकरणमित्यर्थः । तत् कथमिति ? केन प्रकारेणा-
तर्कितोपनतं चिञीकरणमिति ? इममर्थं पृच्छति तत् कथमित्यादि ।
समासश्चायमित्यादि । यदेतदिवार्थविषयात् समासात् प्रत्ययविधानमतएव

ज्ञापकादवसीयते समासो भवति । कथं पुनरेतज् ज्ञापकमिति ? न ह्यस्येत्यादि । इवार्थविषयस्य समाससामान्यस्य लक्षणं नास्तीति । तस्माद् यदेतत् ततः प्रत्ययविधानम् । एतदेव तद्भावस्य ज्ञापकमुपपद्यते । अथवा किं पुनः कारणं ज्ञापकेन तद्भावः प्रतिपाद्यत इत्याह न ह्यस्येत्यादि । स चैवं विषय एवेति । इवार्थविषय एवेत्यर्थः ।

१०७ । शर्करादिभ्योऽण् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ।

१०९ । एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ।

अन्यतरस्याग्रहणेनेत्यादि । पूर्वसूत्रेण विहितत्वाद् ठर्गवानन्तरः । अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । अतस्तोनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) स एव प्राप्यते ।

११० । कर्कलोहितादौकक् ।

१११ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् कृन्दसि ।

इमथेति । इमेतीदमा समानार्थम् प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत इदं प्रत्ययविधानम् ।

११२ । पूगाञ् जग्रोऽग्रामणीपूर्वात् ।

पूर्वादिति । पूर्वशब्दोऽवयववाची । ग्रामणीः पूर्वा यस्य तत् ग्रामणी-पूर्वम् । प्रतिषेधेन च स्वरूपग्रहणं भवतीति विज्ञायते । पूगशब्देन स्वरूपे गृह्यमाणे ग्रामणीपूर्वतः प्राप्तिरेव नास्ति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् (प, ३२) । लोहध्वजा इति । अग्रादयस्तद्ग्राजा इति (५।३।११८) तद्ग्राजसंज्ञा । तेन तद्ग्राजस्य बहुष्वित्यादिना (२।४।६२) लुक् । देवदत्तका इति । स एषां ग्रामणीरिति (५।२।७८) कन् । अत्र देवदत्तशब्दः पूर्वग्रामणीरवयव इति न प्रत्ययः ।

११३ । व्रातच्छफजोरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिभ्य इति । अथ स्वरूपस्यैव ग्रहणं कस्माच्च भवति ? च्फ-

ओरण्यात्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणात्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन स्वं रूपं (१।१।६८) शब्दस्येतदपीह नापेक्ष्यत इति न भवति स्वरूपग्रहणम् । कौञ्जायन्य इति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् (३।१।६८) । कौञ्जायनीति । जातेरस्त्रीविषयादिति (४।१।६३) ङीष् । जातित्वन्तु गोत्रञ्च चरणैः सहेति ।

११४ । आयुधजीविसंघाज् ञ्रड् वाहीक्षेध्वब्राह्मणराज-
न्यात् ।

वाहीक्षेध्विति । निर्धारणे सममी । वाहीक्षेषु मध्ये य आयुधजीविसंघ इति । निर्धारणञ्च समानजातीयस्यैव भवतीत्यायुधजीविसंघोऽपि वाहीक्षे-
एव विज्ञायते । अथवा देशवाचिनो वाहीक्षशब्दादधिकरण एवैषा सममी । वाहीक्षदेशविशेष आयुधजीविसंघो वसतीति ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? अतएव प्रतिषेधात् । यदि स्वरूपग्रहणं स्याद् ब्राह्मणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति । ब्राह्मणशब्द आयुधजीविसंघो वाहीक्षेषु न विद्यत इति किं ब्राह्मणप्रतिषेधेन ? ब्राह्मणविशेषवाचिनस्तु ये गोपालप्रभृतयः शब्दास्तद्वाच्या आयुधजीविसंघा वाहीक्षेषु भवन्ति । तत्र यदि प्रतिषेधो न क्रियेत तदा तेभ्योऽपि स्यात् । अतस्तद्विहितस्यैवार्थवान् विशेषग्रहणे प्रतिषेधो भवति । तस्माद् ब्राह्मणे तद्विशेष ग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणमेवेति । तद्वाच्यस्यायुधजीविसंघस्य वाहीक्षेषु सत्त्वात् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) षचनाच्च । तेनेत्यादि । यस्माद् ङीबर्थोऽत्र टकारः कृतस्तेनास्त्रियामिति (५।३।११३) नानुवर्त्तते । तदनुवर्त्तौ ञ्रट्प्रत्ययात्सं स्त्रियां न भवतीति ङीबर्थे टित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्माद्-
स्त्रियामिति निहस्यम् । अतः स्त्रियामपि भवति । कौण्डीहसी । चौड्रकीति । हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यकारलोपः ।

११५ । वृकाट् ट्ठेय्यण् ।

यदि वाहीक्षेषु वृकशब्दस्य वाच्य आयुधजीविसंघो भवति ततो ञ्रट्ठि प्राप्तेऽन्यत्राप्राप्त एव कस्मिंश्चित् प्रत्ययविधानं वेदितव्यम् । वृकाविवेति । वृकशब्दोऽत्र जातिवचनः ।

११६ । दामन्याद्विगर्त्तषष्ठाक्षः ।

तेषु चेयं स्मृतिरिति । विगर्त्तषष्ठाः स्मर्यन्ते । स्मर्यन्ते ज्ञायन्तेऽनयेति स्मृतिः । सा पुनराहुस्त्रिगर्त्तषष्ठानिति । अयमेवाप्तप्रणीतश्लोकः । एषु च त्रिगर्त्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ शिवाद्यस्तौ (४११।११२) । शेषास्त्रिजन्ताः । केचिदतद्विद्वान्तमेव पञ्चमं पठन्ति । तेषां ब्रह्मगुप्तशब्दादेव च्छो भवति ।

११७ । पर्श्यादियौधेयादिभ्यामणजौ ।

किमर्थं पुनरिह यौधेयादयः पठ्यन्ते ? यावता लुक्प्रतिषेधार्थं चतुर्थं (B) यौधेयादयः समान्नाता एव । त एव चेह गृह्यन्ते । सत्यमेतत् । विचित्रा हि गणानां कतिर्गणकारस्येति पुनः पठिताः । पर्श्यादिषु सत्वच्छब्दो पठ्यते । स च सत्वच्छब्दप्रकृतिर्मतुप्रत्ययान्तो वेदितव्यः ।

११८ । अभिजिद्विदभृक्कालावच्छिखावक्कमीवदूर्णावक्कु-
मदणो यञ् ।

अभिजितोऽपत्यमित्थिणति । प्राग्दीव्यतोऽणित्यौत्सर्गिकः (४११ ८३ । । एवमुत्तरत्रापि गोत्रप्रत्ययस्याणो ग्रहणमित्थत इति । तत् कथं जातिनाम् इत्यनुवर्त्तते । तेनाणन्तं यज्जातिनाम तदेव ग्रहीष्यते । यद्य गोत्रेऽण् विहित-स्तदन्तमेव जातिनाम भवति । गोत्रञ्च चरणैः सहति जातित्वात् । आभि-जितो मुहूर्त्तः । आभिजितः स्थालोपाक इति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल (४१२।३) इत्यण् । अपरत्र सास्य देवर्तति (४१२।४) ।

११९ । ज्ञादयस्तद्राजाः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिर्नन्दबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ५१३ ॥

अथ

काशिकाविवरणप्रज्ञिका ।

पञ्चमोऽध्यायः चतुर्थः पादः ।

१ । पादशतस्य संख्यादेर्वीष्वायां वृद्धोऽपञ्च ।

प्रातिपदिकादिति वर्त्तते । तस्य विशेषणं पादशतस्य ग्रहणम् । विशेषेण तदन्तविधिर्भवतीत्याह पादशतान्तस्येति । आदिशब्दोऽवयववचनः । न च संख्याशब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यते । पृथग्भावादनारम्भकत्वात् । नहि पृथग्भूत मनारम्भकं शब्दान्तरस्यावयवो युज्यते । यथा षटशब्दः षटशब्दस्य । विपरीते तु युज्यते । यथा षटस्य समुदायात्मनः तन्त्वादिकारणं समदेशमवयवमाहुः । तस्मात् संख्यादेरित्येतदपि प्रातिपदिकस्य विज्ञायते । न पादशतशब्दयोरित्याह संख्यादेरित्यादि । आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी यथा गापो ष्टगिति (३.२।८) । गापो ष्ट्प्रत्ययो भवतीत्यनन्तरमिति शेषः । तत्प्रक्रियोगेन चेति । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात् । अन्तस्येति । अलोऽन्तपरिभाषया (१।१।५२) । पुनरित्यादि । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वाद् ठञ् (४।३।६०, वा) । न नैमित्तिकोऽनैमित्तिकः । लोपः स्यादित्येवमर्थं पुनर्लोपवचनम् । वुनापि सह लोपो विधीयमानः परनिमित्तं नापेक्षत इत्यनैमित्तिको भवति । यस्येति लोपः (६।४।१४८) । परनिमित्तक इति । ईति तद्धिते च परस्मिन्निमित्ते विधानात् तस्य स्थानिवद्भावात् । अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) लोपस्य स्थानिवद्भावेन पाच्छब्दरूपस्य विहितत्वात् । अनच्को हि पाच्छब्दः स्थान्युपासः । तस्य चानच्त्वं स्थानिवद्भावे सति हीयते । अस्य त्वनैमित्तिकत्वान् न स्थानिवद्भाव इति -पद्भावो भवतीति भावः । द्वौ द्वौ पादाविति वीष्वायां द्विर्चनं भवति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

दमनं दण्ड (A) इति । ननु दण्डशब्दोऽयं यष्टादावपि वर्त्तते । सत्यम् । तथापीह दमने वर्त्तमानस्य ग्रहणं युक्तम् । दमनस्यैव प्रत्ययान्तेन गम्यमानत्वात् । दानं व्यवसर्ग इति । यद्येवं तत् पूर्वयोग उदाहृतं दत्तं तदा चोपपद्यते यद्ययं योगोऽधिकविधानार्थं भवति । नत्वपवादः । तस्मान्नार्थाऽनेन योगिनेत्यत आह अवीप्सार्थं इत्यादि । तेन दानमात्रेऽनेन वृत् । दानवोऽप्यायां पूर्वयोगेन पुनर्भवत्येव ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

जातीयरोऽपवाद इति । एतेन यथा प्रकारवचने विधीयमानो जातीयर् प्रकारवति न प्रकारमात्रे तथायमपीति दर्शयति । अन्यथा हि जातीयरोऽयं विषयभेदादपवादो नोपपद्यते । अथ किमर्थं प्रकारवचने जातीयर् इत्यस्यैवानन्तरं स्थूलादिभ्यः कन् न विधीयते ? किं कृतं भवति ? कन् प्रकारवचनं न वक्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । स्थूलादीनां हि प्रकारस्याज्ञातादीनाञ्च युगपद्विज्ञायां परत्वात् के कृते कन्न स्यात् । शब्दान्तरत्वात् । अथापि स्यात् ? एवमपि स्थूलकक इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । इह तु कनो विधाने परत्वात् कनि कृते ततः क इत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धं भवति । चञ्चहृहृत्तोरित्यादि । स्थूलादिषु चञ्चहृहृत्तोरपाठात् तन्न प्राप्नोति । तस्मादुपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वमूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन चञ्चहृहृत्तोरपि भविष्यतीति । स्थूलाणुमापेक्षिति । केचिदेताञ्चतस्त्रः प्रकृतय इति वर्णयन्ति । स्थूलकः । अणुकः । माषकः । इषुकः । अपरे तु स्थूलाणुशब्दो प्रकृती मापेक्षित्ययं तूपाधिनिर्देश इत्याहुः । अन्ये त्वानन्तर्थादणुशब्दस्येव माषग्रहणं विशेषण माचक्षते । आद्यमेव दर्शनं न्याय्यम् । तथाहि स्थूलकादयः पटादिष्वपि दृश्यन्ते । स्थूलकोऽणुकः पट

(A) अमलाङ्क इति (उण्, ११११) टाप्त्ते रीर्थादिको डः । दृश्यतेर्वाञ्जित्यम् ।

इति । कृष्णात् तिलेष्विति । कृष्ण इति प्रकृतिः । तिलेष्विति तद्विशेषणम् । कृष्णकार्शिलाः । यव व्रीहिस्विति । यव इति प्रकृतिः । व्रीहिस्विति तद्विशेषणम् । यवको व्रीहिः । पाद्यकालावदाताः सुरायामिति । केचिद् वर्णयन्ति पाद्यादीनां त्रयाणामपि सुरायां ग्रहणं विशेषणमिति । पायिका । कालिका । अवदातिका सुरेति । अपरे पुनरानन्तर्यादवदातशब्दस्य सुराग्रहणं विशेषणं पाद्यकालयोर्न विशेषणत्वं भवतीत्याहुः । गोमूत्रादाच्छादन इति । गोमूत्रशब्दः प्रकृतिः । आच्छादन इति तद्विशेषणम् । गोमूत्रप्रकारमाच्छादनं गोमूत्रकम् । सुराहाविति । सुरेति प्रकृतिः । अहाविति विशेषणम् । सुरावर्णाऽऽहिरिति सुरकः । जीर्णशालिस्विति । जीर्ण इति प्रकृतिः । शालिस्विति विशेषणम् । जीर्णप्रकाराः शालयो जीर्णका इति । पत्रमूले समस्तव्यस्ते इति । पत्रमूले इत्येते शब्दरूपे समस्तव्यस्ते प्रत्ययमुत्पादयतः । पत्रमूलकम् । पत्रकम् । मूलकम् ।

४ । अनत्यन्तगतौ ज्ञात् ।

अशेषसम्बन्ध इति । अशेषस्य स्तेन सम्बन्धिना भेदनादीनां व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । नतु यस्याशेषस्य भेदेन सम्बन्धोऽपत्वेकदेशस्य तद्भिन्नकमित्युच्यते । भिन्नमित्यत्राशेषसम्बन्ध एव गम्यते । यद्यशेषं भिदिक्रियाव्याप्तं घटादि तद् भिन्नमित्यभिधीयते ।

५ । न सामिवचने ।

सामिवचन इति । साम्युच्यते येन तत् सामिवचनम् । सामिकृतमिति । बहुव्रीहिविशेषणसमाप्ति वा । प्रकृत्याभिहितत्वादिति प्रतिषेधानर्थक्ये हेतुः । अनत्यन्तगतिं गमयितुं कन् विधीयते । सा च सामिशब्देनैव नमितेति कनःप्राप्तिरेव नास्ति । अतोऽनर्थकः प्रतिषेधः । स्वार्थमात्रेणैव कनो विधायकं लक्षणमस्तीति मन्यमान षाड् केन पुनरित्यादि । यदेतत् प्रतिषेधवचनमेतदेव ज्ञापयति भवति स्वार्थिक इति । अन्यथा प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अर्हकृतम् । नेमिकृतम् ।

६ । वृहत्या आच्छादने ।

कञ्जनुवर्त्त इति । स्वरितत्वात् । न प्रतिषेध इति विपर्ययात् । वृहति-
कृति (B) । केऽण इति ऋस्वः (७।४।२३) ।

७ । षड्च्चाशितङ्गलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

अविद्यमानानि षड्च्चीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति । ततो बहुव्रीहौ
सक्यप्रणोरिति (५।४।२१३) षच् । राजशब्दात् सप्तमी । राजन्यधीति
विण्टश्च सप्तमी शीण्टैरिति (२।१।४०) समासः । तमबादय इति । अतिशयने
तमबिष्ठनावित्येषमादयः (५।३।५५) । प्राक् कन इति । युवाल्पयोः
कन्यतरस्यामित्ययम् (५।३।६४) । ज्ञादय इति । पूगाञ् अगोऽग्रामणीपूर्वा-
दित्यादयः (५।३।२११) । प्राग्वुन इति । पादगतस्येत्यादिसूत्रेण (५।४।१)
विहितत्वात् । आमादय इति । किमेत्तिङ्ब्ययघादिष्वित्येषमादयः (५।४।११) ।
प्राङ् मयट इति । तत्प्रकृतवचने मयङित्यतः (५।४।२१) । वृहती जात्यन्ते
(५।४।८) ति । वृहत्या आच्छादन इत्येतत् सूत्रं (५।४।६) कनसुपलक्षयति ।
जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ बभ्रुनीत्येतत् (५।४।१८) । बहुवचननिर्देशो
ऽषड्च्चादिसूत्रविहितस्य परिग्रहार्थः ।

८ । विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ।

९ । जात्यन्ताच्छ बभ्रुनि ।

१० । स्थानान्ताद् विभाषा सस्थानेनेति चेतु ।

स्थानेनेति । करणे तृतीया । सस्थानेन स्थानवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण
स्थानान्तं यद्यर्थवद्भवत्येवं प्रत्ययो भवति । नान्यथा । कथं पुनः स्थानशब्देन
तुल्यत्वमुच्यत इत्याह समानमित्यादि । यस्य समानं स्थानं स सस्थानइत्युच्यते ।
यद्येवंविधं स यदपेक्षं तस्य समानं स्थानं स तेन तुल्यो भवतीति पितृस्थानीय
इति । पितृस्थान मिव स्थानं यस्येति सप्तम्युपमानेत्यादिनोत्तरपदस्योपौ
(२।२।२४, वा) बहुव्रीहिः । गोस्थानमिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । भवति

ह्येतत् स्थानान्तम् प्रातिपदिकम् । नतु स्थानेन तुल्यार्थेनार्थवतः । यथा स्थानान्तात् प्रत्ययो भवति तथा तत्पुरुषेणापि स्वस्थानशब्देनार्थ उपस्थापिते तेनार्थेनार्थवतः स्थानात् प्रत्ययेन भवितव्यम् । विशेषानुपादानात् । ततश्च तुल्यञ्च तत् स्थानान्तं प्रातिपदिकं स्थानवाच्येनार्थेनार्थवदिति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इति । इतिकरणो ह्यत्र विवक्षार्थः क्रियते । तेनायमर्थो लभ्यते ततश्चेद् विवक्षा भवतीति । बहुव्रीह्यर्थेनार्थवतः स्थानान्तात् प्रत्ययोत्पत्तौ लोकस्य विवक्षा भवति । न तत्पुरुषार्थेनार्थवतः । तस्मात् स्थानान्तस्यार्थं मुत्पादयितुम् । बहुव्रीहिरिव स्थानशब्दार्थं मुत्पादयति । नतु तत्पुरुषः । तेन न भवत्यतिप्रसङ्गः । चेच्छब्दः सम्बन्धार्थ इति । स्थानान्तस्य सस्थानसम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थं चेच्छब्दः । अन्यथा प्रत्ययं प्रति पञ्चम्या स्थानान्तस्य निर्देगात् स्थानान्तस्य सस्थानेन सम्बन्धो न स्यात् । नहि पञ्चम्यन्तेन तस्य सम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । चेच्छब्दे तु स चेत् स्थानेनार्थवद् भवतीत्युपपद्यते । न तु सम्बन्धः । इयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्यविधय इति । यदि नित्या न स्युः पूर्वैव विभाषोत्तरत्वानुवर्त्तित इत्युत्तरं विभाषायङ्गण मनर्थकं स्यात् ।

११ । किमेतत्तद्रव्यघादाद्द्रव्यप्रकर्षं ।

अद्रव्यप्रकर्ष इति । ननुच द्रव्यस्य न प्रकर्षोऽस्ति । तथाच भाष्ये उक्तम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति । अतः प्रतिषेधोऽनर्थक इत्यत आह यद्यपीत्यादि । दृश्यते चाधेयधर्मस्थाधार उपचारो यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति । तस्मादाधाराधेययोः क्रियागुणयोर्धर्मः प्रकर्षः । स यदाधारद्रव्य उपचर्यते तदासौ द्रव्यधर्मत्वादुपचारेण द्रव्यधर्मो भवति । अतोऽयं प्रतिषेधः क्रियते । क्रियागुणयोरेवेत्यादि । क्रियाया गुणस्य प्रकर्षो यदा द्रव्ये नोपचर्यते क्रियागुणयोरेव प्रकर्षः । तत्रैव प्रत्ययः । यदि तु द्रव्ये उपचर्यते ततो द्रव्यप्रकर्ष इति वचनात् । किन्तरामिति । वस्तुनो बहवो विशेषाः । तत्र प्रश्नः किंशब्दार्थः । पूर्वाह्नेतरामिति । सकालतन्निष्ठ कालनाम्न (६।३।१०) इति सप्तम्या षलुक् । ननुच पूर्वाह्नः कालः । कालश्च द्रव्यम् । द्रव्यप्रकर्षं प्रत्ययेन न भवि-

तव्यम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति प्रतिषेधात् । नैष दोषः । नह्यत प्रातिपदिकार्थः प्रकर्षे वर्तते । किं तर्हि ? विभक्त्यर्थः । स च गुणएव । द्रव्यशक्तिस्वरूपत्वात् कारकाणाम् । अथवा वचनसामर्थ्यात् कालप्रकर्षे भवति । नहि कालादन्व-
स्मादेकारात् परो षो भवति । कालनाम्नामिति परतः सप्तम्या षलुग्-
विधानात् । उच्चैस्तरामिति ।

१२ । अमु च क्कन्दसि ।

१३ । अनुगादिनष्ठक् ।

अनुगदतीत्यनुगादीति । ग्रहादित्वाग्निः । आवश्यक्ते वा । ताच्छीले
वा । अस्मादेव निपातनाच्च ।

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

व्यावक्रोशीति । कुश आह्वाने इत्यस्मात्पणञ् । लघुपधगुणः । णञ्स्तादञ् ।
स च कृद्ग्रहणपरिभाषायां (प, २६) सगतिक्राद् भवति । तेन सगतिक्रमेवेह
प्रातिपादिकसंज्ञां प्रतिपद्यते । न कर्मव्यतिहार इति (७।३।६) प्रतिषेधादेव
द्विप्रतिषेधयो रादिद्विरेव भवति । टिड्ढाणञिति ङीप् (४।१।१५) ।
व्यावहायीति । अतउपधाया इति (७।२।१) द्विः । तत इति । णञ्स्तादिति
यावत् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते इति क्त्वा । एवं
तर्हीत्यादिना स्त्रीग्रहणं ज्ञापकं दर्शयति । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनम् ।
अतिवर्त्तन्तेऽपीति । व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः । अपिगद्दादनुवर्त्तन्तेऽपीति । यदि
स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तिव्यभिचारी ज्ञाप्यते तदा गुडादिभ्यः
पुंलिङ्गाद्यनुगतभ्यश्च स्वार्थं कल्पबाटयो भवन्ति । तेषां पुंलिङ्गवचनञ्च तदैव
भवेत् । ततश्च गुडकल्या द्राक्षेत्येवमादि नापपद्यते । तस्मिन् ज्ञापितं
लिङ्गान्तरञ्च भवतीति । तेन सर्वसतदुपपन्नं भवति । आदिगद्देनापि
तैलकल्या चातुर्वर्ष्यं त्रैलोक्यमित्येवमादीनां ग्रहणम् ।

१५ । अस्मिनुणः ।

साराविषमिति । रुशब्द इत्येतस्मादिनुण् । अचो अ्णित्तीति (७।२।११५)

वृद्धिः । इनुस्वन्तादण् । स च पूर्ववत् सगतेरेव भवति । इन्नस्वनपत्य इति (६।४।१६१) प्रकृतिभावः । सांक्रुटिन मिति । कूट दाह इति । मृजुष् शुद्धौ । मृजेर्वृद्धिः । शमित्यष्टाभ्यो (३।२।१४१) चिनुष् । चकारे तुते यद्यपीनुष् भवति तथापि तस्मादण् न भवति । स्थानान्ताद्विभाषित्यतो (५।४।१०) विवक्षार्थस्येतिकरणस्यानुवृत्तेः ।

१६ । विसारिणो मत्स्ये ।

विसारीति । पूर्ववक्षिनिः । विसारिण इति पूर्ववत् प्रकृतिभावः ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच ।

पौनःपुन्य मभ्यावृत्तिरिति । पौनःपुन्येनात्र साहचर्यादेककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां सोपलक्ष्यते । अत एवाह एककर्तृकाणामित्यादि । एककर्तृकाणामित्यत्र हि संख्येयानुकुष्ट उपसंख्यातगुणस्तस्मात्ते वर्त्तते । संख्याशब्दे ऽतएव व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । क्रियागणनमभ्यावृत्तिर्भवत्येव । पञ्चकृत्वी भुङ्क्त इति । क्रियायाः पञ्चोत्पत्तीः करोतीत्यर्थः । भूरीन् वारान् भुङ्क्त इति । यदि संख्याग्रहणं न क्रियेत ततो यथा पञ्चादिभ्यः संख्याशब्देभ्यः प्रत्ययो भवति तथा भूर्यादिभ्योऽपि स्यात् । संख्याग्रहणात् न भवति । अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतीत्यादि । ननु च द्रव्यगुणयोरपि सम्भवति पुनः पुनर्दण्डी पुनः पुनः स्थूल इत्यादि । नैतदस्ति । अत्र सामर्थ्यात् क्रियाभ्यावृत्तिः । पुनः पुनर्दण्डी भवति । पुनः पुनः स्थूलो भवतीति । तस्मादभ्यावृत्तिः क्रियाया एव सम्भवति । न द्रव्यगुणयोरपि सम्भवति पुनः पुनर्दण्डीति । अत्र सामर्थ्यात्क्रिया क्रियेति क्रियाग्रहणं न कर्त्तव्यम् । एकस्य सकृच्चैत्येत्यादि । एकशब्देन द्वौकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते । न चैकस्यां क्रियाव्यक्तावभ्यावृत्तिः सम्भवति । किं तर्हि ? अनेकासु क्रियाव्यक्तिषु । तथाच प्रागुक्तम् । एककर्तृकाणामित्यादि । तस्मादेकस्य सकृच्च क्रियैव गण्यते । नाभ्यावृत्तिः । तस्मादसति क्रियाग्रहण एकशब्दात् क्रियागणने प्रत्ययो न लभ्यते । तस्मादुत्तरार्थं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् । पञ्च पाका इति । क्रियागणन इत्येतावत्युच्यमानेऽत्रापि

स्वात् । अस्ति ह्यत्र क्रियागणनम् । अभ्यावृत्तिर्हि भिन्नकालानां क्रियायां भवति । इह त्वभिन्नकाला एव पाका गच्छन्त एव । अतस्तद्वावृत्तिः । ननु च क्रियाप्यत्र नास्त्रेव । धात्वर्थस्य सिद्धताख्यो यो धर्मस्तस्मिन् च यो विधानात् । नैष दोषः । सापि सिद्धता क्रियाप्रदेशेषु क्रियापदघटनेन गृह्यत एव । धर्मधर्मिणोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा कारकस्य गतिः कारकस्य प्रत्येत्यत्र तुसुण् ष्वलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (३।३।१०) ष्वल् न स्यात् । अक्रियमाण इत्यादि । द्विविधाः संख्याशब्दाः । केचित् संख्यानं वर्तन्ते । केचित् संख्येयम् । तत्र यदि गणनग्रहणं न क्रियेत तदा क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयं वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतं वारान् भुङ्क्ते शतकृत्वो भुङ्क्ते इति । अत्र सोऽयमित्यभिसम्बन्धेन क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयं शतशब्दो वर्तते । अतएव सामानाधिकरण्यात् । शतं वारानिति संख्यानं वर्तमानेभ्यो न स्यादिति दर्शयितुमाह इह न स्यादिति । कुत एतदित्याह संख्यानमात्र-ह्यतित्वादिति । मात्रशब्दः संख्येयं विहाय शतं वारानामिति स्यात् ।

१८ । द्विविचतुर्भ्यः सुच् ।

चतुर्भुक्तमिति । रात् सस्येति(दा२।२४)मकारलोपः । चकारः स्वरार्थ इति । प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । प्रत्ययस्य तु चकारः स्वरार्थं नोपपद्यते । तस्यानच्कत्वात् । चतुःशब्दमेव प्रकृतिं प्रति चकारस्य स्वरार्थत्वम् । नोत्तरयोः । तयोश्चदात्तत्वात् । चतुःशब्दस्तु चतैरन्वित्युरन्प्रत्ययान्तत्वान् (उण्, ५।३।३१) नित्स्वरैश्चाद्युदात्तः ।

१९ । एकस्य सकृच्च ।

सकृद् भुक्तमिति । संयोगान्तस्येति(दा२।२३)प्रत्ययसकारलोपः । चकारो-
न्तोदात्तार्थः । असति तु तस्मिन्निष्पीकाशब्दतिमर्चिभ्यः कश्चित् (उण्
३।३।३३) कन्प्रत्ययान्तत्वान् नित्स्वरैकशब्द आद्युदात्त इति स्थानिवद्भावादा-
देशोऽप्याद्युदात्त एव स्यात् । चित्त्वादन्तोदात्तो भवति । अद्यैकः पाक
इत्यत्र कश्चाक भवति । अस्ति ह्यत्र क्रियागणनमित्याह एकः पाक इत्यादि ।

२० । विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृतकाले ।

बहुशब्दोऽपि सामान्य एव । प्रकारेऽपि हस्तेः । तत्रानेकक्रियाभ्याहस्तेर-
विप्रकर्ष एव तावन् न्यायः । प्रकरणाद्यपेक्षश्च । क्वत्वसुजपि न शक्नोत्यस्मिन्
विषये वर्त्तितुम् । तस्माद् विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यम् ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति । कुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते ? यावता
प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दः । वचनग्रहणादिह प्रकृत इति वक्तव्ये वचनग्रहणं
यादृशस्य लोके प्रकृतस्य मयटो वचनं प्रत्ययान्तेन दृष्टं तत्रैव मयड् यथा
स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयट्प्रत्ययान्तैरन्नमयादिशब्दैः प्रकृतस्य प्राचुर्य-
मुच्यत इति वचनग्रहणादिषु विशेषो लभ्यते । अपरे त्वित्यादि । अत्र प्रकृत्यर्था-
दर्थान्तर एव प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन प्रस्तुतमात्रमुच्यते । नतु प्राचुर्यविशिष्टं
प्रकृतमित्येष विशेषः । उभयथेत्यादि । उभयथाप्यस्मिन्नर्थे सूत्रस्य प्रणयना-
दित्यर्थः ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

मौदकिकमिति । यथा समूहे ऽचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति (४।२।३७) ठग्
मौदकादिभ्यो भवति तथेहापि च मौदकशब्दात् । स्वार्थवाचिनः पुंलिङ्गाच्च ।
स्त्रीलिङ्गादिभ्यः स्वार्थे ठग् विहितः । ततश्च स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यनुवर्त्तन्त इति प्रकृतिगतेनैव लिङ्गादिना भवितव्यम् । तत् कथमिदं
प्रत्ययान्तरस्य नपुंसकलिङ्गं वचनान्तरत्वेत्यत आह अतिवर्त्तन्तेऽपीत्यादि ।
एतच्च णचःस्त्रियामित्यत्र (५।४।१५) ज्ञापितम् ।

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जाः ।

उपदेश पारम्पर्ये वर्त्तत इति । इतिह उपाध्यायः कथयति । इतिह
आ पिता कथयतीत्यत्रैव प्रयोगदर्शनात् ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ।

चतुर्थी समर्थादिति । तादर्थ्ये चतुर्थी । उपसंख्यानात् । चतुर्थी तदर्थाथ
इति (२।१।३६) चतुर्थी भवतीति ज्ञापकाद्वा । तादर्थ्यं चतुर्थ्या भवितव्यमिति

चतुर्थीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । तदर्थ एव तादर्थ्यमिति स्वार्थे ष्यञं दर्शयति । कथं पुनः स्वार्थे ष्यञित्याह चातुर्वर्ण्यादीत्यादिना । चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थं स्वार्थे ष्यञ उपसंख्यानं कृतम् (५।१।१२४, वा) । अयन्तु चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवताया इति । अग्निश्चासौ देवता चेति विशेषणसमामः ।

२५ । पादार्घ्याभ्याञ्च ।

हृन्दस्य इति । सप्तदशाक्षरसमाहाराभिधायिनश्छन्दःशब्दात् स्वार्थे य-प्रत्ययो भवति । द्वितीयाबहुवचनस्यालुगिति । अप्शब्दाद्द्वितीया बहुवचनास्ताद् यति कृते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७?) सुपो लुकि प्राप्तेऽलुग् भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति कृत्वा । आमुष्यायणामुष्पुत्रिकेत्युपसंख्यानमिति । विभक्तेरलुगर्थमेतदुपसंख्यानान्तरम् । न प्रत्ययार्थम् । आमुष्यायणमित्यमुष्पुत्रशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फकि कृते विभक्तेर्लुकि प्राप्तेऽलुग् वक्तव्यः । नडादिषु भविभक्तिकस्य पाठसामर्थ्याद्द्वयलुग् भविष्यति । अमुष्पुत्रिकेत्यत्र त्वमुष्पुत्रशब्दो मनोज्ञादिषु पठ्यते इति विभक्तेर्लुकि प्राप्तेऽलुग् वक्तव्यः । मनोज्ञादिषु पाठाहा सिद्धमिति न वक्तव्यम् । उभयत्रादसोऽसिर्दादुदो (८।२।८०) म इति मत्वोत्वे ।

२६ । अतिथेर्ऋः ।

२७ । देवात् तल् ।

२८ । अवेः कः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

ऋतावित्यादि । उष्णशीते शब्दरूपे कनसुत्यादयत ऋतावभिधेये । उष्णक ऋतुः । शीतक ऋतुः । अन्यत्र उष्णाः शीत इत्येव भवति । पशौ लूनवियाते । लूनवियाते शब्दरूपे कनसुत्यादयतः पगावभिधेये । लूनकः पशुः । वियातकः पशुः । पशोरन्यत्र लूनम् । वियातम् । अणु निपुष् इति । अणुशब्दो निपुष्पार्थः कनसुत्यादयति । अणुकौ निपुष्प इत्यर्थः । अन्यत्राक्षरित्वेव भवति । पुञ्जः कृत्रिम इति । पुञ्जशब्दः कृत्रिमार्थे कन-

मुत्पादयति । पुत्रकः । अन्यत्र पुत्रः । ज्ञात वेदसमाप्ताविति । ज्ञातशब्दः कनमुत्पादयति वेदसमाप्तौ विवक्षितायाम् । यस्य वेदः समाप्तः स ज्ञातक इत्युच्यते । वेदसमाप्ताविति किम् ? नद्यां ज्ञातः । शून्य रिक्त इति । शून्य-शब्दः कनमुत्पादयति रिक्ते तुच्छेऽभिधेये । शून्यकस्तुच्छ इत्यर्थः । अन्यत्र शून्यम् । दान कुक्षित इति । दानशब्दः कुक्षिते कनमुत्पादयति । कुक्षितं दानं दानकम् । अन्यत्र तु दानम् । तनु सूत्रे इति । तनुशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति सूत्रे । तनुकम् । अन्यत्र तनुः । ईयसश्चेति । ईयसप्रत्ययान्तात् कन् भवति । श्रेयस्कः । कुमारीक्रीडनकानि चेति । कुमारीणां यानि क्रीडनकानि तानि कनमुत्पादयन्ति । (C)

३० । लोहितान्मणौ ।

३१ । वर्णं चानित्ये ।

लोहितकः कोपिनेति । लोहितशब्दवाच्यो वर्णः कोपे सति भवति । स्थित एव च देवदत्ते कोपविगमे गच्छतीत्यनित्यो भवति । अथ वर्णग्रहणं किमर्थम् ? यावता लोहितशब्दो वर्णं एव वर्त्तते । नैतदस्ति । मणि-निमित्तोऽप्ययं द्रव्येऽपि वर्त्तते एव । तत्रासति वर्णग्रहणे द्रव्यस्याप्यनित्यग्रहणं विशेषणं विज्ञायेत । ततश्च लोहितकाः पार्थिवाः परमाणव इति प्रत्ययो न स्यात् । तेषां नित्यत्वात् । वर्णग्रहणे तु सति वर्णस्यैवानित्यग्रहणं विशेषणं भवतीति नित्ये प्रत्ययः सिद्धो भवति । अपि च लोहितशब्दो वर्णनिमित्त एव रुधिराख्ये वर्त्तते । तच्च सर्वत्रैवानित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यादनित्ये कार्यविशेष उच्यते । स पुनः सत्येवाश्रये कदाचिद् भवति । कदाचिन्नेति । तेन यदेतत् स्त्रीणामार्त्तवं लोहितं तत्रैव स्यात् । तस्माद्दर्णग्रहणं कर्त्तव्यम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरमित्यत्र यावदाश्रयस्तावदवस्थानादनित्यो वर्णो न भवति । ननु चायमप्याश्रयविनाशेन विनाशादनित्य एव । सत्यमेतत् । सर्वं एव हि वर्णं ईदृशः । उच्यते चेदमनित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् । तेन प्रकर्षेण योऽनित्य इति विज्ञायते । स पुनः सत्येवाश्रये ऽभूत्वा भवतीति यो

भूत्वा प्रतिगच्छति स एव भवितुमर्हति । लोहितालिङ्गबाधनमित्यादि ।
लिङ्गाधिकारे यो विहितः प्रत्ययः स उपचारालिङ्गशब्देनोक्तः । तस्य लोहित-
शब्दाद् बाधनं भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्य वर्णानित्यस्य युगपद्विषयायां
लोहितशब्दाद् वर्णादनुदात्तासोपधासो न इति (४।१।३८) यो ङीप् प्राप्नोति
स कना नित्यं बाध्येत । तस्य हि हरितवर्णादिरवकाशः प्राप्नोति । तत्र कनि
कृतं तदन्ताद् टापि लोहितकेत्येव स्यात् । लोहितकेत्येवं तु न प्राप्नोति ।
तस्माद्दि लिङ्गबाधनं कर्त्तव्यम् । एवं लोहितशब्दाद् वर्णादनुदात्तादिना
(४।१।३८) ङीपि तकारस्य नकारे तताऽनेन कन् । केऽण इति (७।४।१३)
ऋस्रत्वे कृते लोहितिकेति सिद्धं भवति ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्त इति । ननुच लाक्षादिना य आधीयते लोहितो वर्णं
सन्त्यानित्यत्वात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् । यदा हि तेन योगविशेषेण तथाविधं
स्वर्णमुत्पद्यते यतः स्वाश्रयं न जहाति तदा नित्यत्वाच्च प्राप्नोति । तदर्थमिदं
मुच्यते ।

३३ । कालाञ्च ।

३४ । विनयादिभ्यष्टक् ।

उपायाद् ऋस्रत्वञ्चेति । उपायशब्दकमुत्पादयति । ऋस्रत्वञ्च प्रतिपद्यते ।
श्रौपयिकः । (D)

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

व्याहृत इति । उक्त इत्यर्थः । अन्धेनेति । मन्दिष्टा । नहि पूर्वं सा वाक्
सन्दिष्टा । तेन हि पूर्वं सन्दिष्टता सन्देशवाक् भवति । यथा सन्दिष्टोऽर्था-
ऽभिधोयते सा च सन्देशवागुच्यते ।

३६ । तद्द्युक्तात् कर्मणोऽण् ।

कर्मशब्दादित्येतेन कर्मण इति स्वरूपस्य ग्रहणम् । निष्पिततमस्येति
दर्शयति । ननुच कर्मशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वादीनिष्पिततमस्यैव ग्रहणं युक्तम् । न

स्वरूपस्येति । नैतदस्ति । इह हि स्थानान्तादित्यादेः (५।४।१०) सूत्रादिति-
 करणोऽनुवर्त्तते । तेनायमर्थो लभ्यते ततश्चेद्विषया भवतीति । कर्मशब्दाच्च
 प्रत्ययोत्पत्तौ लोके विवक्षा भवति । निमित्ततमात् । नहि तत उत्पन्नेनाया
 व्याहृतार्थवाचा युक्तं कर्म शक्यते द्योतयितुम् । कर्मशब्दात् तूत्पन्नेन शक्यते ।
 तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम् । कार्मणमिति । अन्निति (६।४।१६७)
 प्रकृतिभावः । तथैवेति । यथैव व्याहृतार्थया वाचा प्रतिपादितमेवं कर्त्तव्य-
 मिति तेनैव प्रकारिणेत्यर्थः । अणुप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य
 प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् कुलालादय-
 स्तत्रैव द्रष्टव्याः । तेन प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् (५।४।३८) भविष्यतीति । यद्येवं
 भाषायामपि स्यात् । नैष दोषः । विभाषा बहोरित्यादि (६।४।२०) सूत्राद्
 विभाषेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । छन्दस्त्वेव भविष्यति न
 भाषायामिति । सान्नायेत्यादि । सान्नायानुजावरानुषूकानुष्टुभचातुष्प्राश्ररा-
 च्छोन्नवैयातवैकृतवारिवस्त्रताद्यायणाग्रहायणसान्तपनाश्वन्दसि भाषायाञ्चेत्यन्ते ।
 तस्मात् सान्नायादयः । एषां प्रकृतयः प्रज्ञादिष्वेव द्रष्टव्याः । अत्र चायायणा-
 ग्रहायण इत्यत्रेकारान्ताभ्यामायायणग्रहायणीशब्दाभ्यामन्यत्राकारान्तेभ्यो-
 नुजावरादिभ्यः प्रत्ययः । सान्नाय्यशब्दस्य चेहान्तोदात्तार्थं ग्रहणम् । रूपन्तु
 पाय्यसान्नायेति (३।१।१२८) निपातनादेव सिद्धम् ।

३७ । औषधेरजातौ ।

औषधं पिबतीति । फलादौ वर्त्तमानादौषधिशब्दात् प्रत्ययः । स च
 जातिर्न भवति । आकृतिग्रहणा जातिरित्यादेर्लक्षणस्याभावात् । औषधयः
 चैत्रे रूढा भवन्ति । अत्र फलपाकान्ता जातिः । तत्रौषधिशब्दो वर्त्तते ।

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

प्रजानानीति प्रज्ञ इति । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३।१।१३५) । ननु
 च यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्तीति प्रज्ञाशब्दार्चावृत्तिभ्यो ण इति (५।२।१०१)
 मत्वर्थेनैव णेन सिद्धम् । तत् किमर्थं प्रज्ञाशब्दादण् विधीयत इति ? अस्य
 चोद्यस्य निराकरणाय स्त्रियां विशेषं दर्शयन्नाह स्वो प्राचीत्यादि । विदेः

शत्रन्तस्य ग्रहणमिति । नतु विदेः शत्रुर्वसुरित्यादि (७।१।२६) । श्रोत्र शारोर इति । शरीरियः श्रोत्रशब्दो वर्त्तते तस्मादण् भवति । श्रोत्रम् । अन्यत्र श्रोत्रम् । जुह्वदिति । जुह्वञ्शब्दात् कृष्णसृगे वर्त्मानादण् भवति । जीह्वतः । जुह्वदित्येवान्यत्र । अन्ये कृष्ण सृग इति पृथक् पठन्ति । कृष्ण-शब्दादण् भवति सृगेऽभिधेये । काष्णां सृगः । कृष्ण एवान्यत्र । जुह्वच्छब्दा-दविशेषिणास्मिन् पाठे प्रत्ययः । सत्वन्त्विति । सच्छब्दो यो मतुप्प्रत्ययान्तः स सत्वानेव सात्वतः । पञ्जादिरयमाकृतिगणः । तामेवास्याकृतिगणतां बोध-यितुमनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः कृतः । तेन कुलालकुक्कुटादिभ्याऽण् सिद्धो भवति ।

२६ । सृदस्तिकन् ।

किमर्थं पुनस्तिकन् विधीयते । न तकश्चैव विधीयते । नित्यश्च स्त्री-प्रत्ययोऽयम् । तत्र टापि कृते प्रत्ययस्यात् कादित्त्वेनैव (७।३।४४) मिहम् । यत्र तर्हि लुग्भावः क्रियते तत्र न सिध्येत् । प३भिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चसृस्तिक इति । तत्र ह्यध्वर्षपूर्वदिगोरित्यादिनार्ह्यस्य (५।१।२८) ठको लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४६) स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । तत्र यदि तकन् विधीयते तदा टापौ भावादिकारो न श्रूयते । प्रक्रियागोरवश्च स्यात् । इकारस्य शास्त्रान्तरेण विधीयमानत्वात् ।

४० । सस्त्री प्रशंसायाम् ।

४१ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दमि ।

४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।

इत्येवमादीनीति । आदिशब्देनापादानाधिकरणविषयोटाहरणपरिभाषा-ग्रहणम् । बहुभ्यो ह्यस्त्रागच्छति बहुश आगच्छताति । अस्य आगच्छतीति । बहुशो निदधाति । बहूनां स्वामीत्यत्र शेषस्य विवक्षितकारकाभिधायी बहुशब्दो न भवति । अर्थग्रहणादित्यादि । अस्ति ह्यर्थग्रहणं बह्वल्पशब्दाभ्या-मिव प्रत्ययः स्यात् । तस्मिन्सु मति पठ्यादिभ्योऽपि भवति । बह्वल्पार्थादित्यादि । बह्वल्पार्थात् प्रत्यये विधातव्ये मङ्गलवचनं कर्त्तव्यम् । मङ्गलवचनं चेह

व्याख्यानं मुच्यते व्याख्यायते तेनेति क्त्वा । कथं पुनः कारणस्य मङ्गलवचनं कर्त्तव्यमित्याह यत्नेत्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम् । इह प्रशंसाग्रहणमनुवर्त्तते । प्रशंसायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । तच्चाभुपदयिकेषु । बहुशो ददाति । नास्पशः । एवं प्रशंसा भवति । इदमेव वचनमाभुपदयिकेषु बहुशो लोके दानविषयेषु । अन्यथा तेनास्यग्रहणानुवृत्तेर्मङ्गले गम्यमाने प्रत्ययो न भवतीति । अथवेहापीति कारणानुवृत्तेर्मङ्गल एव भवति । नान्यत्वेति । शसः सकारस्येत् संज्ञा न भवति । प्रयोजनाभावात् ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीष्णायाम् ।

नित्यवीष्णोरिति (८।१।४) द्विर्वचनेन तदपवादः शम् विधीयते । एकोऽर्थ उच्यते । येन तदेकवचनमित्येतेन सहार्थैकवचनान्तादित्यभिप्रायः । ननु चान्वर्थग्रहणेन च प्राप्नोत्येव । भवति ह्येकवचनम् । एकार्थहस्तित्वात् । नैष दोषः । नहि वाक्यस्येकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । किं तर्हि ? हस्तित्वात् । न हस्तौ च निवृत्तायां विभक्तौ घटादय एकशब्दा एकवचनान्ता भवन्ति । जातिशब्दत्वात् । जातिशब्दा हि नैकस्यामेकजात्याधारभूतायां व्यक्तौ वर्त्तन्ते । किं तर्हि ? अनेकस्यामपि । तदेषामेकार्थहस्तित्वं वाक्य एव विभक्तिसंख्याश्रयणे प्रतीयते । न हस्तौ । विभक्तोर्निवृत्तत्वात् । कार्षापणादयश्चेत्यादि । कार्षापणादयः शब्दाः परिभाषा इत्युक्तम् । परिभाषास्य विशेषस्य वाचका इत्यर्थस्याधिक्ये तेषां हस्तिर्न सम्भवति । वाक्ये तु तेषां प्रयोगेऽनेकार्थ-प्रतीतिः कार्षापणी कार्षापणा इति । सा विभक्तिर्न तेभ्यः । हस्तौ तु सा विभक्तिर्नास्तीति तेनैकार्था भवन्ति । हस्तिस्यैकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । न वाक्यस्येत्युक्तमेतत् । घटं घटं ददातीति । घटादयः शब्दा हस्तावेकार्था न भवन्ति । एतच्च प्रतिपादितम् । यदान्वर्थाः प्रकरणादिसहिता घटादयोपि जातिशब्दा एकार्था भवन्ति तदा भवितव्यमेव शसा । अन्यथा जसशसोः शिरित्यत्र (७।१।२०) यद् वक्ष्यति जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणमित्यत्र न भवति कुडुवशो ददाति शतशः प्रविशतीति तद्ग्राह्यते । कुडुवादि-शब्दस्यार्पि जातिशब्दत्वात् ।

(E) In the printed काशिका is the reading शसो ग्रहणादिह न भवति । कुडुवशो ददाति जसशः प्रविशतीति ।

४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।

प्रश्नो वासुदेवतः प्रतीति । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति (२।३।११) पञ्चमी । ततस्तसिः । तसेरिकारो सुखसुखाद्यैः । ननु च सकारस्येत्संज्ञा मा भूदित्येवमर्थः स्यात् । नैतदस्ति । प्रयोजनाभावादेव हि तस्येत्संज्ञा न भविष्यति । आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति । आद्यादिभ्यस्तसिरेकपसंख्यानमिति प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन आद्यादिभ्यस्तसिर्भविष्यतीति । अनुक्तसमुच्चयार्थत्वे चकारस्य तस्यादिति उदात्तमर्धङ्गत्वमिति निर्देशः (१।२।३२) ।

४५ । अपादाने चाहीयरुहोः ।

यामादागच्छतीति । ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा (१४२४) । चोरेभ्यो बिभेतीति । भीतार्थानां भयहेतुरिति (१।४।२५) । अध्ययनात् पराजयत इति पराजेरसोऽ (१।४।२६) इति । सार्थाङ्गीयत इति । षोडशकृत्यागे । लः कर्मस्थान्मनेपदम् । यक् । ध्रुमस्यादिसूत्रेणत्वम् (६।४।६६) । ननु चाकर्त्तृकं कर्म नास्ति । कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेति (१।४।७५) वचनात् । सार्थस्यात्र न कर्म । किं तर्हि ? अपादानम् । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां हि कर्त्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थम् । कुत एतत् ? क्रियाविशेषणत्वात् । कर्त्तरि च इयमस्ति । स्वातन्त्र्यं कर्त्तृसंज्ञा च । तत्र संज्ञायाः क्रियाविशेषणत्वं नोपपद्यते । यच्च तस्याः कारणं तेनैव सा युक्ता विशेषयितुम् । न च तस्याः कर्त्तृसंज्ञा कारणम् । किं तर्हि ? ' स्वातन्त्र्यम् । तस्य कर्त्तृस्वरूपत्वात् । भवति क्रियां प्रति यदा कारणभावः कर्मणा च नैव क्रिया विशेष्यते तदायमर्थो भवति स्वातन्त्र्यस्य क्रियाया यदीप्सिततमं तत्कर्मसंज्ञं भवतीति । सार्थस्यापि देवदत्तेन तस्याभिधानम् । तस्य तस्मिन्स्वसत्यपादानमपि न स्यादेव । तस्माद्देवदत्तः कर्म । जहातेरेव सार्थस्यापादानेन भवितव्यम् । तत्रापादानस्यापि मतः सार्थस्य ज्ञानक्रियायां यत् स्वातन्त्र्यं तत्क्रियाविवक्षयैव देवदत्तस्य कर्मसंज्ञा भवति । अथ किमर्थं यत्र निर्देशः क्रियते ? न ह्यारुहोरित्येवोच्येत्यत आह विकारनिर्देश इत्यादि ।

विक्रियते तस्मिन् रूपमिति विकारः । स पुनरिह यगव । हीयेति । तत्र हि घुमास्यादिसूत्रेणकारस्य (६।४।६६) विधानाद् विक्रियते जहति रूपम् । अथवा विक्रितिविकारः । तेन विकारेण निर्देशः । कथं नाम ? जहतिः प्रति-पत्तिर्यथा स्यात् । जिहीतेर्मा भुदित्येवमर्थम् (I) । अन्यथा हि जिहीतेरपि ग्रहणं स्यात् । विकारनिर्देशे तु यस्येदृशं रूपं तस्यैव ग्रहणं भवतीति न भवतीत्येव प्रसङ्गः । भूमित उज्जिहीत इति । जिहीतेरिहाग्रहणात् तत् सम्बन्धिनाऽपादानाद् भवत्येव । हाडो डिच्वादात्मनेपदम् । भुञ्जामित्येव भ्यासस्येत्त्वम् (७।४।७६) । ई हलघोरिति धातोरित्त्वम् (६।४।११३) । कथं मन्मो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति ? यदाह जहतिः प्रतिषेधः क्रियते । ततस्तस्मिन् प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । नैषा पञ्चमीति । पञ्चम्या अविहितत्वात् । उपचारेण तसिः । नैषा पञ्चमीत्युक्तम् । किं तर्हि ? तृतीया । अत्रापि तृतीयाया विहितत्वात् । तृतीयेत्युक्तस्तसिः । तेनैतत् सूचयति । नायमि हस्तसिरनेन सूत्रेण पञ्चम्या विहितः । किं तर्हि ? अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयाया इत्यनुवर्त्तमाने (५।४।४६) हीयमानपापयोगाच्चेति (५।४।४७) तृतीयाया इति । सा च तृतीया हेतौ करणे वा द्रष्टव्या । (G)

४६ । अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिक्रम्येति । अनेनातिशब्दोऽत्रातिक्रमे वर्त्तत इति दर्शयति । अचलन-मव्ययनमिति । व्यथ भयचलनयोरिति पठ्यते । तस्येह चलने हस्तमाचष्टे हस्तेनेति हेतौ करणे वा तृतीया ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

हस्तेन हीयते । हस्ततः पाप इत्यत्र हस्तस्य हीयमानेन पापिन च योगं तृतीया हेतौ करणे वा । क्षेपविवक्षायामिदमुदाहरणं कस्मान्न भवतीत्याह-क्षेपस्य चेत्यादि ।

(F) जिहीतेरिति तिङन्तानुकरणं बोध्यम् । श्रुतियां डिच्वाभावाज्जिहीतेरिति हि स्यात् । कारि-कायाच्च जिहीतेरित्येव प्रयोगः ।

(G) तेन स्वरैव वर्णेन वा विवक्षितादर्थाङ्गेन इत्यर्थः सम्यगिति ।

४८ । षष्ठ्या व्याश्रये ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

प्रवाहिकात् इति । प्रवाहिकाशब्दात् प्रतीकारापेक्षया षष्ठी । ततस्तमिः ।

५० । अभूततद्भावे कृत्वस्त्वियोगे सम्प्रदाकर्त्तरि च्चिः ।

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्येति । कारणं प्रकृतिस्तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारः । तेन विकाररूपेणाभूतस्याजातस्येत्यर्थः । कुतः पुनरयं मभूततद्भावविशेषो लभ्यते ? अभूतग्रहणादिह हि भावो जन्म सत्ता वा । यदि हि सत्ता भावः स्याद् भवतिभ्यामेव सम्बन्धः स्यात् । न करोतिना । नहि यत् क्रियते सा सत्ता । धातुत्वयोपादाने च सति यस्मिन्वर्धे गृह्यमाणेतिभिरपि धातुभिर्यागोऽस्ति स एवाश्रयितुं युक्तः । स च जन्मैव । न सत्ता । कृग्रहणादेष विशेषो लभ्यते । तदात्मना भाव इति तच्छब्देन विकारः परास्मृश्यते । स एव विकारः । आत्मा स्वभावः । तेन विकारात्माऽभूततद्भावः । अपितु लक्षसत्ताकस्यैव कारणस्य प्रागप्रतिपन्नविकारस्योत्तरकालविकारभूमावाप्तिरभूततद्भाव इत्युक्तं भवति । तेन यत्र प्रकृतिर्न विवक्ष्यते तत्र प्रत्ययो न भवति यथा शकं करोतीति प्रत्युदाहरणे । नहि प्रकृतावत्र विवक्षितायामेवंविधोऽभूततद्भावो गम्यते । तच्छब्देन प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षा प्रतिपाद्यते । तेन यत्र प्रकृतिविकाररूपमापद्यमाना तस्मादभिन्ना विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययो भवति । नतु यत्र कारणतः कार्यस्य भेदो विवक्ष्यते । यत्र तु भेदो यथा पठं करोतीति न तत्र । सम्प्रत्यतः कर्त्ता सम्प्रदाकर्त्तिति । कथं पुनस्तिङन्तेन समासः ? कथञ्च तिङो लोपः ? सौत्वान्निर्देशस्य । सत्त्वात् सर्वसिद्धमुपपद्यते । अथवा भंप्रवात् पदेरत एव निपातनाद् यत्प्रत्ययः । तदन्तस्यायं विशेषणमसामः । तत् तिङन्तस्य वृत्तिकरणे त्वर्थप्रदर्शनमात्रं कृतम् । न पुनरेतद् विप्रहवात्मम् । मम निरिति वक्तव्ये सम्प्रदाकर्त्तरीत्युक्तं वैचित्त्यार्थम् । शक्तीकरोतीति । अस्य द्वावितीस्वे (९।४।३२) द्वाविति (९।४।३३) दीर्घत्वम् । च्युन्तस्याव्ययत्वात् मौलापः । नात्र प्रकृतिर्विवक्षितेति । विकारमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यत्र च प्रकृतिर्न

विषय्यते नात्राभूततद्भावो गम्यत इति न भवति प्रत्ययः । अभूततद्भावे सामर्थ्यात् लब्धमेवेत्यादि । यो हि ह्यविकाररूपेण भूतो विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्यद्यमानः सम्यद्यकर्त्ता भवतीत्येतत् सामर्थ्यात्-स्वरूपान्तरेण सम्यद्यते । तत् कर्त्तृसंज्ञकमेव भवतीति नायं नियोगत इत्यभि-प्रायेणाह कारकान्तरसम्पत्ती मा भूदिति । अदेवगृह इत्यादि । अत्र देवगृहस्य देवताराधनत्वेनाभूतस्य प्रागुत्तरकालं देवताधेयसम्बन्धेन तदात्मकत्वमापद्यमानस्य भवत्ययमभूततद्भावः । स त्वधिकरणस्य । न कर्त्तुः । तथाहि तद्रूपान्तरमापद्यमानमपि न कर्त्तृसंज्ञम् । किं तर्हि ? अधिकरणसंज्ञमेव । अन्यथा सप्तमी न स्यात् । चाविकार उच्चारणार्थः । चकारः प्रकृतेरन्तोदात्तार्थः । वकारस्य वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) लोपः ।

पू१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

अत्र विशेषणसम्बन्धादित्यादि । अभूततद्भावादीनि सर्वाणि विशेषणा-नीह पूर्वसूत्रादनुवर्त्तन्ते । तस्मात् सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्वणैवारुःप्रभ-तिभ्यः प्रत्ययः सिद्ध इति नासौ विधीयते । लोपसातं तु न प्राप्नोति । अतस्तदर्थं वचनम् । यदि पुनरनेनेव प्रत्ययविधिः स्याद् दुर्मनीकरोती-त्यादौ प्रत्ययो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । पूर्वेण तु तदन्तादपि भवति । तत्र ग्रहणवत्प्रातिपदिकस्याभावात् । उन्मनीकरोत्येवमादौ बहुव्रीहेः प्रत्ययः ।

पू२ । विभाषा साति कात्स्त्रे ।

विभाषाग्रहणं च्चुः प्रापक मिति । समुच्चयार्थत्वात् । समुच्चयार्थत्वं त्वनेकार्थत्वान्निपातस्य । यद्येवं चकारएव कस्मान्नोक्तः । वैचित्र्यात् सूत्र-कृतेः । अथ प्रत्ययविकल्पार्थमेवेति विभाषाग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह प्रत्ययविकल्पस्त्वित्यादि ।

पू३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

स तु क्त्वस्तिभिरेव योगे भवतीति । क्त्वस्तिभिरित्येव योग इत्यनेन सम्बन्धस्येव तस्येहानुवृत्तेः । अभिविधेः कात्स्त्रस्य चावश्यं विशेषण भवि-

तव्यम् । अन्यथा सूत्रद्वयारम्भो निष्फलः स्यात् । एकैर्नैव सिद्धत्वात् । स च विशेषो न ज्ञायत इत्यतस्तत् पृच्छति अथाभिविधेरित्यादि । यथास्नां सेनायामित्यादि । अथ शिषाणां शस्त्राणामिकदेशेन ह्यात्मना सम्बन्धमात्रं विवक्षितम् । न सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । अत्रापि सर्वासां लवणव्यक्तीनामेकदेशेनोदकात्मताविकारेण सम्बन्धमात्रं विवक्षितम् । न त्वेकस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः । कार्त्स्न्यं त्वित्यादि । यत्र ह्येकस्यापि द्रव्यस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिर्न त्वेकदेशेन तत्र कार्त्स्न्यं भवति । तत्र यदि पूर्वा योगो नारभ्येत यत्केकद्रव्यविशेषविषयं कार्त्स्न्यं तत्र प्रत्यययोगो न स्यात् । अभिविधेरभावात् । षष्ठायं नारभ्येत यत्र सर्वाः प्रकृतय एकदेशेन विकारमापद्यन्ते तत्र न स्यात् । तस्मादुभयमारब्धव्यम् ।

५४ । तदधीनवचने ।

तदधीनं तदायत्तमिति । तस्यायत्तं तदायत्तम् । तच्छब्देन स्वामिसामान्यमुच्यते । अधीनशब्देनापीगितव्यसामान्यम् । अनन्तरोक्तमेवार्थं विस्मष्टीकर्त्तुमाह तत्स्वामिकमित्यर्थः । स स्वामी यस्य तत् तत्स्वामिकम् । अत्राप्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद् बहुव्रीहिः । ईगितव्यस्य चान्यपदार्थत्वात् तस्य प्रधानभावः । स्वामिनस्तदुपलक्षणत्वाद् गुणभावः । स्वामिसामान्यमित्यादि । स्वामिसामान्यमीश्वरसामान्यमीगितव्यसामान्यमित्येतदुभयं तदधीनशब्देनोच्यते । कथं कृत्वा ? इहाधिरीश्वर (१।४।८७) इत्यधिगण्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन योगी यस्मादधिकं यस्य चेश्वरिति (२।१।८) च सममी । स चेश्वर ईगितव्यापेक्षित इति सामर्थ्यादीगितव्याभिधानमधिगण्येन योगी भवति । अधिशब्दश्चायं शौण्डादिषु पठ्यते । तत्र सममी शौण्डैरिति (२।१।४०) समासे कृते पूर्वपदस्य स्वामिसामान्यमर्था भवति । उत्तरपदस्य चैगितव्यसामान्यम् । अषड्ज्ञादिमूत्रेण (५।४।७) स्वप्रत्ययं कृतं स एवायमर्था भवति । तस्य तत्स्वामिकत्वादित्येवञ्च कृत्वा । स्वामिसामान्यमीगितव्यसामान्यं तदधीनशब्देनोच्यते । तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः । ईगितव्यसामान्यं तु प्रत्ययार्थं इत्यत आह स्वामिविशेषवाचिन इत्यादि ।

५५ । देये ता च ।

राजसाद् भवति राष्ट्रमिति । पूर्वेण सातिरेव भवति ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम् ? यावता विभाषा साति कार्त्तन् (५।४।५२) इत्यत्र विभाषाग्रहणं मनुवसिंथत एव । विकल्पेन प्रत्ययो भविष्यतीत्याह बहुलग्रहणादन्यत्रापि लभ्यत इति । तस्माद्विभाषायां प्रकृतायां यद्बहुलवचनं कृतं तदन्यत्रापि यथा स्यादित्यभिप्रायः ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्वाजवराहर्षितां डाच् ।

अव्यक्तस्यानुकरणं मव्यक्तानुकरणं मिति । यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषो रूपिण न प्रकाशते तथापि ध्वनेः समानतया तस्मात्सादृश्येन स त्वनुक्रियत इति तस्याप्यनुकरणमित्युच्यते । द्वाच् अवरमर्हं यस्येत्यर्हशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव । यस्येत्यादि । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठून् द्वाजर्हं भवति तस्मात् प्रत्ययो भवति । यस्य न ततोऽपि न्यूनतरमेकाज् भवति । यद्यकृते द्विर्वचने यस्य द्वाजवराहर्षिता ततो डाज् भवतीति ज्ञायते ततः पटदित्यादेर्न स्यात् । नञ्चत्त द्वाजवरमर्हम् भवतीत्येतच्चेतसि कृत्वाह यस्य चेत्यादि । नन्वेवं सति डाचि परस्मृते तदाश्रये द्विर्वचने कृते द्वाजवराहर्षिता भवति तस्याञ्च सत्यां डाजितोतरैतराश्रयः प्रसजति । इतरैतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्पन्त इत्याह डाचि बहुलमित्यादि । यद्येषा परसप्तमी स्यात् स्यादेष दोषः । न चैषा परसप्तमी । किं तर्हि ? विषयसप्तमी । पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दाद् डाचि विवक्षिते विषयभूते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव पूर्वं तावद्द्विर्वचनम् पटच्छब्दस्य क्रियते । तस्मिन् कृते द्वाजवराहर्षितायामुपजातायां डाचि टिलोपः । नित्यमास्त्रेष्ठिते डाचीति (५।४।५७) पूर्वस्य तकारस्य पररूपत्वम् । दमदमाकरोतीति । दमच्छब्दस्य पूर्ववद्द्विर्वचनम् । ततो डाच् । दृषत्करोतीति । अत्रापि द्विर्वचने कृते द्वाजवराहर्षिता भवतीति । नाव्यक्तस्येदमनुकरणम् । अत्करोतीति । भवत्येतदव्यक्तानुकरणम् । न द्वाजवराहर्षम् । कृतेऽपि ह्यत्र द्विर्वचन एकाजवरमर्हं सम्पद्यते । खरटखरटा करोतीति । खरटदित्ये-

तस्यानुकरणस्यात् पटदित्येतस्यानुकरणस्येव पूर्ववद् द्विवचनम् । ततो डाच् । यदि द्राजर्हादित्येतावदुच्येतेह प्रत्ययो न स्यात् । न ह्यत्र द्राजर्हतास्ति । अवर-ग्रहणे तु सतीहापि भवति । तत्र हि द्वचोऽर्हाद् यस्य नूनतरमर्हं तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम् । अन्यतस्तु सर्वतो भवितव्यमेव । अन्यथाऽवरग्रहणमनर्थक एवेति द्राजर्हादित्येवं ब्रूयात् । पटिति करोतीति । अव्यक्तानुकरणस्यात् इतावित्य-च्छब्दस्य (६।१।६८) पररूपत्वम् । यद्यत्र डाच् स्यात् तस्य डाजन्तस्य परमिति शब्दमुच्चार्य करोतिरनन्तरः स्यादिति । न च तत्परम् । तच्चानिष्टम् । अथ चकारः किमर्थः ? यावतास्तीदास्तत्वं कृत्वाद्यस्य प्रत्ययस्वरणेव मिहमित्यत आह चकार इत्यादि । पटपटा असि इति स्थितं तिङ्ङितिङ् (८।१।२८) इत्यसि-शब्दस्य निघाते कृते स्वरितो वानुदाप्ते पदादाविति (८।२।६) स्वरित एका-देशः प्राप्नोति । न च स्वरित इत्यतः । तदर्थं चकारः । स्वार्थिको विज्ञेय इति । व्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावात् । केन पुनः स्वार्थिको यकारः ? अनेनेव निपातनेन ।

५८ । कृञो द्वितीयद्वितीयशस्ववीजात् कृषो ।

ननु कृभस्त्रियोग इत्यतः करोतिरनुवर्तते । तत् किमर्थं कृञ्यहण-मित्याह कृञ्यहणमित्यादि । धातुत्वयं प्रकृतम् । तत्रामति कृञ्यहणं यथा कृञो योगो भवति तथा भवत्योरपि स्यात् । तस्मात् कृञो ग्रहणं भस्त्रि-निहृत्यर्थम् ।

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

संख्याया इति सामीप्यसम्बन्धे षष्ठी । गुणान्ताया इति प्रत्ययविधौ संख्यावाचिनः शब्दस्येत्यनेन संख्याशब्दस्य षष्ठ्यन्तां दर्शयति । अन्तगच्छोऽवयववचनोऽप्यस्ति । तस्येह ग्रहणे संख्याशब्देन सम्बन्धो न स्यात् । नहि संख्याशब्दस्य गुणशब्दोऽवयव उपपद्यत इति मत्वा सामीप्यवचनोऽयमन्तगच्छ इति दर्शयन्नाह गुणशब्दोऽन्ते समीप इति । यत्नेति । अनन्तं प्रकृतिर्निर्दिश्यते । सेत्यादि । सा प्रकृतिः संख्या गुणान्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । गुणशब्दोऽन्ते यस्य म तथोक्तः । तादृशादित्यादिना तथाभूतात् संख्याशब्दात् सामीप्यवर्ति-

गुणशब्दादित्यर्थः । ननु च सामीप्यवचनान्तशब्दे संख्यायाः पूर्वः परो वा गुण इति विशेषो नावधार्यते । तथाच यत्राप्यसौ पूर्वस्तत्रापि स्यात् । नैष दोषः । सामीप्येऽयं वर्त्तमानो नियतदेशमेव पराश्रयं वा यत् सामीप्यं तदाचष्टे । न सामीप्यमात्रम् । यथावयवे वर्त्तमानो नावयवमात्रमभिधत्ते । किं तर्हि ? विशिष्टदेशमेवावयवम् । द्विगुणं विलिखनं करोतीति ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

६१ । सपत्रनिष्पत्तादतिव्यथने ।

सह पत्रेण सपत्रः । निर्गतं पत्रं यस्मान्निष्पत्तः । अतिपीडनमति-
बाधनम् ।

६२ । निष्कुलान्निष्कोषणे ।

निष्कुलं करोतीति । निर्दिष्टं कुलं यस्येति स निष्कुलः । कुलशब्दोऽत्र
बन्धुषु वर्त्तते ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

आराध्यचित्तानुवर्त्तनमिति । आराध्याः स्वाम्यादयः । तेषामभिमत-
करणानामभिमतवर्जनेन वा यच्चित्तस्यानुवर्त्तनमाराधनमानुलोभ्यं तत्र प्राणिधर्म
एव वेदितव्यम् ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

स्वाम्यादेश्चित्तपीडनमिति । स्वाम्यादेरनभिमतानुष्ठानेनाभिमतानु-
ष्ठानेन वा चित्तस्य पीडनं दुःखं प्रातिलोभ्यम् । तदपि प्राणिधर्मएव ।

६५ । शूलात् पाके ।

शूलाकरोति मांसमिति । पचतीत्यर्थः ।

६६ । सत्यादशपथे ।

६७ । भद्रात् परिवापणे ।

भद्राकरोतीति । भद्रलक्ष्म्युवं मुण्डनं करोतीत्यर्थः । भद्राच्चेति वक्तव्य-

मिति । भद्रशब्दाच्च डाञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्या-
नम् । समासाच्च यापनायामित्यत (५।४।६०) शकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमु-
च्चयार्थः । तेन भद्रादपि भविष्यतीति ।

६८ । समासान्ताः ।

समासान्ता इत्ययमधिकार इति वक्ष्यमाणेन बहुव्रीहौ संख्येय उजबहुगणा-
दित्यादिना (५।४।७३) बहुव्रीह्यादित्वेन समासविशेषाद् विधास्यन्ते । यत्रापि
बहुव्रीह्यादियहणं नास्ति तत्र संघातः प्रकृतित्वेन निर्दिश्यते । यथाच् प्रत्यन्वव-
पूर्वात् सामलोन् इति (१।४।७५) । ततश्च सामर्थ्यादेव समासान्ताः प्रत्यया विघ्ना-
स्यन्ते । तत् किं समासग्रहणेन ? यत्रैतदुभयं नास्ति यथा ऋच्प्रल् धूःपथा-
मानच् इति (५।४।७४) तदर्थं समासान्तग्रहणं क्रियते । अन्तशब्दोऽयं सामीप्य-
वचनोऽप्यस्ति । यदि तस्येहग्रहणं स्यात् प्रत्ययपरत्वेनैव उजादीनां सामीप्यस्य
सिद्धत्वादन्तशब्दोऽनर्थकः स्यादिति मत्वाह अवयववचनोऽयमन्तशब्दो गृह्यत
इति दर्शयन्नाह अवयव इति । अस्य पर्यायेण वृत्तिं कर्त्तुमाह एकदेशा इति ।
एकदेशशब्दमिहाश्रयता प्राक्समासविधिः समासार्थादुत्तरपदात् वक्ष्यमाणाः
प्रत्यया भवन्ति । पश्चात् समास इत्युक्तम् भवति । एवं हि ते समासस्येकदेशा
भवन्ति यदि प्राक् समासवृत्तेः स्यात् । समासान्तान् कृत्वा पश्चात् तदन्तेन
समासः क्रियते । एवञ्च तैः सह समाससंज्ञा भवतीत्युपपद्यते उजादीनां
समासावयवत्वम् । अतश्चैतदेवं विज्ञेयम् । योऽभिमन्यते समासे कृते उजादिभि
र्भवितव्यमिति तस्य न कपीत्यत्र (७।४।१४) यद् वक्ष्यति वृत्तिकारः समासार्थं
छुत्तरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति तद्विरुध्यते । ननु च
समासार्थादुत्तरपदाद् उजादिषु कृतेषु पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियत
इत्यस्मिन्नपि पक्षे समानो दोषः । यतः पथो विभाष्येवमादिषु (५।४।७२)
नञः परो यः पथिञ्शब्दस् तदन्तात् तत्पुरुषादिभाषा समासान्तो भवतीत्येव-
मादयो निर्देशा विरुध्यत एव । नैतदस्ति । तद्विरोधस्य व्याप्तातिपदिकादि-
त्यत्र (४।१।१२) प्रतिपादितत्वात् । तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति । तच्छब्देन समासः
प्रख्यवन्त्यन्ते । समासावयवत्वे सति तेषामपि तदनुप्रवेशो भवति । अतस्ते

समासग्रहणेन गृह्यन्त इति । अथ समासावयवत्वे प्रत्ययस्य किं प्रयोजनमित्याह प्रयोजनमित्यादि । अधिराजमुपराजमिति । यथाक्रमं विभक्त्यर्थे सामीप्येऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (५।४।१०७) । अनञ्चेति (५।४।१०८) ट्जन्तस्याव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणान्नाव्ययीभावादतीऽम् त्वपञ्चम्या इति (२।४।८४) विभक्तेरलुगमन्तभावश्च भवति । हे पुरी समाहृते इति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः । स च संख्यापूर्वी द्विगुरिति (२।१।५२) द्विगुर्नञ्चः । ऋक् पूरब्धूः पथामि (५।४।७४) त्यकारप्रत्ययान्तस्य द्विगुग्रहणेन ग्रहणादकारान्ताद् द्विगोरिति (४।१।२२) ङीप् सिद्धो भवति । कोशनिषदिनीति । कोशश्च निषञ्चेति समाहारद्वन्द्वः । इन्द्राञ्जुदषहान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) टच् । तस्य इन्द्रग्रहणेन ग्रहणात् कोशनिषदमस्या अस्तीति इन्दीपतापगर्ह्यात् (५।२।१२८) प्राणिस्थादिनिर्भवति । ऋन्नेभ्यो ङीषिति (४।१।५) ङीप् । सूक्त्वचिनीति । पूर्वेण तुल्यम् । विधुरः प्रधुर इति । विगतो धुरः प्रगतो धुर इति कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) प्रादितत्पुरुषसमासः । पूर्ववदकारस्येह तत्पुरुषग्रहणेन ग्रहणात् तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वेतीत्येत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति । पूर्वपदं पुनरत्र निपात आद्युदात्तः । असति तु समासान्तत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तता स्यात् । उच्चैर्धुरो नीचैर्धुर इति । उच्चैर्धूरस्येति । नीचैर्धूरस्येति बहुव्रीहिः । पूर्ववदकारप्रत्ययः । तस्य बहुव्रीहियग्रहणेन ग्रहणाद् (६।२।२) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्वहान्तोदात्तः । सनुतरुच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथगित्येते सनुतरप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः । स्वरादिषु पाठात् ।

६६ । न पूजनात् ।

सुराजातिराजिति । शोभनो राजा । अतिशयितः राजिति विगृह्य कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । सुगौरिति पूर्व्ववत् समासः । अत्र गोरतद्धितलुकीति (५।४।८२) टच् प्राप्नोति । अस्मादचनात् भवति । परमराजः । परमगव इति । सञ्जदित्यादिना (२।१।६१) समासः । सुसकथ इति । बहुव्रीहौ सकथ्यल्लभोः स्वाङ्गात् षजिति (५।४।८३) षच् ।

७० । किमः क्षेपे ।

किंराजिति । निन्दितो राजेति विगृह्य किं क्षेप इति (२।१।६४) समासः । किंराज इत्यत्र प्रश्ने किंशब्दः । न क्षेपे । षष्ठीसमासः । ननु लक्षणप्रति-पदीक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति (प, ११४) प्रतिपदोक्तो यः किमः समासः किं क्षेप इत्यनेन (२।१।६४) विहितः स एव ग्रहीष्यत इति क्षेपग्रहण-मनर्थकम् । एवं तर्हि क्षेपग्रहणेनैतदेव ज्ञापयति । इयं परिभाषा नावतिष्ठत इति । तेन बहुव्रीह्यावपि प्रतिषेधः सिद्धो भवति । निन्दिता धूरस्य किञ्चुरं शकटम् । निर्धुरं शकटमिति ।

७१ । नञ स्तत्पुरुषात् ।

अराजेति । तत्पुरुषोऽयम् । अन्वचो माणवकः । अन्धरं शकटमिति । दावपि बहुव्रीहौ । पूर्ववदकारः ।

७२ । पथो विभाषा ।

अपथमित्यत्र पूर्ववदकारः । अपथं नपुंसकमिति (२।४।२०) नपुंसक-निङ्गता ।

७३ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।

बहुव्रीह्याविति सुब्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सममी । संख्ययाव्ययामन्त्रेत्यादिना (२।२।२५) यो बहुव्रीहिसु तस्येदं ग्रहणमिति । तस्यैव संख्येये ऋषिः । यत्तर्हि वार्थं वर्त्तते द्विधाः पञ्चषा इति यश्च सुजर्थे द्विदशा स्त्रिदशा इति तत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । तावपि संख्येये वर्त्तत एव । संख्येयतयैव वार्थस्य सुज-र्थस्य चाभिधानात् । दशानाम् समीप उपदशाः । विंगतः समोप उपविंशाः । ति विंगतेर्ङितीति तिलोपः (६।४।१४२) । द्वयोरप्यकारयोरतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । दशानामासन्ना आसन्नदशाः । दशानामदूरा अदूरदशाः । दशानामधिका अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्विधाः । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः । सर्वत्र संख्ययाव्ययामन्त्रेत्यादिना (२।२।२४) बहुव्रीहिः । चित्र-गुरिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋषः । ननु च नञिवयुक्त-

न्यायेन बहुगणप्रतिषेधात् तत्सदृशविज्ञानेन संख्योत्तरपद एव बहुव्रीहिर्विज्ञास्यते । एवञ्च चित्रगुप्रभृतिषु प्राप्तिरेव नास्तीति किं संख्येयग्रहणेन ? स्यादेतदेवं यदि बहुशब्दः संख्येयपदमेव स्यात् । स च वैपुल्यवचनोऽप्यस्ति । तेनासति संख्येयग्रहणे संख्योत्तरपदग्रहणं न स्यात् । उपबहवः । उपगणा इति । पूर्ववद् बहुव्रीहिः । अत्रेत्यादि । उपगणा इत्यत्र सत्यसति वा डचिरूपं प्रति विशेषो नास्तीति । स्वरं तु विद्यते । डचि हि सत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । तस्मिन्नसति पूर्वपदप्रकृतिभावेनाद्युदात्तं भवति । संख्याया इत्यादि उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्पुरुषस्य संख्यावाचि यदुत्तरपदं ततो डचः प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । संख्यायाश्च गुणान्ताया (५।४।५६) इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन संख्यायास्तत्पुरुषस्य डञ् भविष्यतीति । निस्त्रिंशाद्यर्थमिति । आदिशब्दः प्रकारे । निस्त्रिंशा इति । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) तत्पुरुषः । डचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययस्य समामैकदेशत्वात् प्रत्ययस्वरो बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते ।

७४ । ऋक्पूरब्धुःपथामानजे ।

सामर्थ्यादिति । यस्य येन सम्बन्धोऽस्ति तत् तस्य विशेषणं भवति । धुर एव चाक्षेण सम्बन्धोऽस्ति । नेतरेषाम् । अतः सामर्थ्यात् तस्यैवानञ् इत्येतद् विशेषणं विज्ञायते । न ऋगादीनाम् । अनञ् इति च षष्ठ्यर्थे सप्तमो सुब्यत्ययेन । अतएवाह अनञ्जसम्बन्धिनीत्यादि । अक्षेण सम्बन्धोऽवयवावयविलक्षणः सोऽस्या अस्तौत्यञ्जसम्बन्धिनी । सा धूर्यस्यां तस्या न भवति । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते ? अक्षे ऽभिधेये न भवतीति । अशक्यमेवं विज्ञातुम् । एवं हि विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्याद् दृढा धूरस्याञ्जस्य दृढधूरञ्ज इति । इह तु न स्यात् । अञ्जस्य धूरञ्जधूरिति । एवं तर्हि विज्ञायते । अक्षे पूर्वपदे न भवतीति । एवमप्यशक्यं विज्ञातुम् । तथाहोषं विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्यादञ्जधूरिति । इह तु न स्यात् । दृढधूरञ्ज इति । यथा श्रुतिकारेण व्याख्यातं तथोऽभ्युपगम्यपि भवति । अञ्च-

सम्बन्धिनी या धू स्तदन्तत्वात् समासस्य । अर्धर्च इति । ऋचोऽर्धमित्यर्थं
 नपुंसकमिति (२।२।२) समासः । अर्धर्चाः पुंसि चेति (२।४।३१) नपुंसक-
 लिङ्गता च । बहुच इति । बहव ऋचोऽस्य सन्तीति बहुव्रीहिः । ललाटपुर-
 मिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । अथवा ललाटं पूरिवित्युपमितं व्याघ्रादिभि-
 रित्यादिना (२।१।५६) समासः । नान्दीपुरमिति । षष्ठीसमासः । यद्यप्य-
 कारान्तेन पुरशब्देन समासे कृत एतत् सिध्यति तथापि व्यञ्जनान्तेन
 पूःशब्देन यदि समासः क्रियते तदा व्यञ्जनान्तस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं
 पुरोग्रहणम् । द्वीपमिति । अन्तरीपमिति । समीपमिति । दिग्गता आपो-
 ऽस्मिन्नन्तर्गता आपोऽस्मिन् सङ्गता आपोऽस्मिन्नेति बहुव्रीहिः । हास्तरुप-
 सर्गंभ्योऽप ईदित्त्वम् (६।३।८७) । राजधरेति । षष्ठीसमासः । महाधुर
 इति बहुव्रीहिः । आन्महत इत्यात्वम् (६।३।४६) । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना
 (६।३।३४) पुंवद्भावः । स्थलपथः । जलपथ इति । षष्ठीसमासः । सप्तमीति
 (२।१।४०) योगविभागात् सप्तमीसमासो वा । ऋगन्तस्य यो बहुव्रीहिर्नञ्-
 पूर्वपदस्तस्य माणव एवाभिधेये प्रत्यय इत्यतः । यो बहुपूर्वपदो बहुव्रीहि
 ऋगन्तस् तस्य चरणाख्यायामेवेत्यत इति दर्शयति । अन्चो माणवको ज्ञेय
 इत्यादि । एतच्च पद्यो विभाषेत्यती (५।४।७२) विभाषाग्रहणानुसृत्येव्यस्थित-
 विभाषात्वञ्चोपलभ्यमिति वेदितव्यम् । अन्कः । बहुक इति । शिषादिभाषेति
 कप् । षोः कुरिति कुत्व' (८।२।३०) चकारस्य ककारः ।

७५ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ।

प्रतिसाममिति । प्रतिगतं साम प्रतिसामम् । प्रादिसामासः । प्रतिगतं
 वा सामास्येति बहुव्रीहिः । गतशब्दो गतार्थत्वाद् वृत्तौ न प्रयुज्यते । अथवा
 साम प्रतीति यथार्थे ऽव्ययं विभक्त्यादिना (२।१।६) ऽव्ययीभावः । अनुगतं
 सामेत्यनुसामम् । प्रादिसमासः । अनुगतं सामानेनेति बहुव्रीहिर्वा ।
 अनुसाममिति । पूर्वेण तुल्यम् । अनुलोममित्यादौ पूर्वेण तुल्यम् । अनुलोम-
 मित्यादि । पूर्ववत् प्रादिसमासादयो वेदितव्याः । ज्ञानोदकपाण्डुपूर्वाया
 इत्यादि । ज्ञानोदकपाण्डुशब्दाः पूर्वं यस्या भूमे स्तस्या अच्प्रत्ययः कृतः ।

कृष्णा भूमिरस्मिन् देशे कृष्णभूमौ देशः । उदीची भूमिरस्मिन् देशे उदग्-
भूमः । पाण्डुभूमिरस्मिन् पाण्डुभूमः । गोदावर्याश्च नद्याश्चाष्टप्रत्ययः
स्मृतः । ते चैत्रदीगोदावर्यासंख्याया उत्तरे भवतः । पञ्चानां गोदावरीणां
समाहारः । नदीभिश्चेति (२।१।२०) समाहारेऽव्ययीभावः । पञ्चगोदावरम् ।
प्रश्चनदम् । भूमेरपीत्यादि । न केवलं नदीगोदावरीभ्यामपि तु भूमेरपि
संख्यापूर्वाया इष्यते । द्विभूम इत्यादौ सर्वत्र बहुव्रीहिः । तदित्यादि । एतत्
कृष्णभूमाद्यपि योगविभागं कृत्वा ऽचार्याः साधयन्ति ।

७६ । अक्षोऽदर्शनात् ।

अदर्शनादिति प्रतिषेधः क्रियते । कवराक्षं गवाक्षमिति रुद्रिगन्धवेतौ ।
नात्रावयवार्थे ऽभिनिवेशः कार्यः । कवराक्षं गवाक्षमिति न सिध्यतीत्यभि-
प्रायः । स्यादेतत् । दर्शनप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् । दृश्यतेऽनेनेति । न
दर्शनम् । नच कवराक्षेण दृश्यते । नापि गवाक्षेणेत्यत्र आह तेनापीत्यादि ।
दर्शनशब्दोऽयं चक्षुषि प्राण्यङ्गे प्रसिद्धः । तथाहि दर्शनं प्रयुङ्क्ते । चक्षुर्ग्राह-
मपि । तस्मात् प्रसिद्धिर्गणनं चक्षुष्यर्थ्यायो दर्शनशब्दः । स इहाश्रीयते ।

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसाम-
बाङ् मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाह-
र्दिवसरत्नसनिःश्रेयसपरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्ग्यजुषजातोक्षम-
होक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठप्रवाः ।

समासे व्यवस्थापीत्यादि । समासव्यवस्था समासनियमः । क्वचिद्
बहुव्रीहिरिव क्वचिद् इन्द्र इत्येवमादिका निपातनादेव वेदितव्या । व्यवस्था-
भेदस्यान्यस्याभावात् । अपिशब्दादन्यदपि टिलोपादि कार्यं निपातनादेव
वेदितव्यम् । समस्यर्थदृश्ययोरित्यादिना हि समस्यर्थदृश्ययोरव्यययोरार्थ-
प्रधानयोः समासो विद्यते । तस्मान्निपातनादेव च भवतीति वेदितव्यम् ।
अपिशब्दात् समासोपि निपातनादेव । अहर्दिवमिति । रोऽसुपीति
(८।३।१६) नकारस्य रीफः । ननु चेत्यादि । अर्धगत्वर्थो हि शब्दप्रयोगः ।

पर्यायाणाञ्चैकेनैवार्थस्योक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगो न सम्भवति । अहर्दिवा-
शब्दो पर्यायी । तत् कथमनयोर्द्वन्द्वः ? न कथञ्चिदिति भावः । वीष्णा-
द्योतनार्थसुक्तस्यापि प्रयोगो न विरुध्यत इति मन्यमान आह वीष्णाया-
मित्यादि । चार्थ उत्पद्यमानो द्वन्द्वो वीष्णायां न प्राप्नोतीत्यतो निपात्यते ।
एकोऽव्ययीभावः । साकल्यमिति । अव्ययं विभक्तौत्यादिना (२।१।६) ।
सरजसमिति । अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८२) सहस्य सभावः ।
निःश्रेयसमिति । प्रादिसमासः । निश्रेयस्कमिति । निश्चितं श्रेयोऽनेनेति
बहुव्रीहिः । शेषाहभाषेति (५।४।१५४) कप् । ऋग्यजुस्सुग्ध इति ।
य उन्मुग्धत्वाद्ब्रह्मो यजूंषि मन्यते स ऋग्यजु रिति बहुव्रीहिणोच्यते । ततो-
व्ययीभाव इति । अव्ययं विभक्तौत्यादिना (२।१।६) । सामीप्ये टिलोपाभाव
इत्यादि । उपशुन इत्यत्र न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपाभावो निपात-
नादेव । श्वयुवमघोनामतद्धित इति (६।४।१३३) तद्धितादन्यत्र संप्रसारण-
सुच्यमानं तद्धिते न प्राप्नोतीति तदेव निपातनादेव भवतीति । चतुरोऽप्-
प्रकरण इत्यादि । त्रिशब्दादुपशब्दात् परो यश्चतुरगद्दस्तम्नादच उपसंख्यानं
प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत् पूर्वमेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।
तयो वा चत्वारो वा त्रिचतुरा इति । चतुर्णां समीप उपचतुराः ।
संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः । तत्र बहुव्रीहिं संख्ये
उजबहुगणादिति (५।४।७३) उचि प्राप्तेऽच् विधीयते ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसमिति । पृष्ठीसमाम्नी । वर्चःशब्दोऽयं दीप्ति-
वचनः । पत्न्यराजशब्दाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् । पत्न्यशब्दाद्राजशब्दाच्च परो यो
वर्चसशब्दस्तस्माच्चान्भवतीत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानश्चास्य
पूर्वमेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

७९ । अवसमन्त्रेभ्यस्तमसः ।

अवतमसमिति । अवहीनं तमसा । अवहीनं वा तम इति प्रादि-
समासो वायम् । एवं सङ्गतं तमसा । सङ्गतं तमः । सस्तमसम् । अन्त्रं

करोतीति षिष्ट् । तदन्तात् पचाद्यच् । अन्वयतीत्यन्वम् । अन्वञ्च तत्
तमश्चेति अन्वतमसम् । यदन्वं तमः करोतीति तदेवमुच्यते ।

८० । श्रवसो वसीयःश्रेयसः ।

श्रवसो वसीयम् । श्रःश्रेयसमिति । श्रवो वसीयः स्वः श्रेय इति विग्रह
मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेत्यादि । यद्यपि श्रःशब्दोऽन्यत्र
कालावशिषे वर्त्तते तथापीह समास उत्तरपदार्थस्य प्रशंसां स्तुतिमाशीर्विषयां
भक्तिमादयति । कुतः ? स्वभावात् । शब्दानां ह्यर्थाभिधानं स्वाभाविकम् ।
तत्र स्वभाव एवात्र हेतुः । श्रवसो वसीयसमित्यस्यैवायं पर्याय इति । अस्त्येत्यनेन
च श्रःश्रेयसमित्येष शब्दो निर्दिश्यते ।

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः ।

अनुरहसमिति । रहःशब्दोऽयमप्रकाशे वर्त्तते । अनुगतं रहसा ऽनु-
गतं रह इति वा प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । अव-
रहसमिति । अवह्नीनं रहसा ऽवह्नीनं रह इति वा प्रादिसमासः । अवह्नीनं
वा रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । तप्तञ्च तद्रहश्चेति तप्तरहसम् । विशेषण-
समासः । यदुत्पन्नं रहो लोके न केनचिदवगम्यते तत् तप्तरहसमित्युच्यते ।
तप्तमिव तप्तम् । यथैव ह्यग्निना तप्तं न केनचिदवगम्यते तथेदमिति ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

सप्तमीस्थादिति । सप्तम्यां तिष्ठतीति सप्तमीस्थः । सुपि स्थ इति
(३।२।४) कप्रत्ययः । यत्र सप्तम्यर्थे वर्त्तते । एवं स सप्तमीस्थो भवतीत्याह
सप्तम्यर्थे वर्त्तते इति । प्रतिगतमुरः प्रत्युर इति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीययेति (२।२।१८, वा) समासः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

आयामे ऽभिधेये । आयामो दैर्घ्यम् । मत्वर्थीयाकारान्तश्चायम् ।
आयामे चेत्यभिधेय इत्यर्थः । अन्यथानुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न
स्यात् । यानमायामः । अनुगवं यानमिति ५ गङ्गो यथा तथा यानमायात-

मित्यर्थः । गवां पञ्चादिति । अव्ययं विभक्तीत्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६) । पञ्चादर्थे च । पूर्ववद् गोशब्दस्य ऋस्वः । अनुशब्दात् प्रत्यये विधातव्ये यदनु-
गवमिति निपातनं तत्प्रसिद्धरूपसंग्रहार्थम् । तेन यद् गवा वाङ्मं गोभिश्च
तुल्यायामं तत्रैव भवति । नान्यत्र ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

टिलोपस्तावतीशब्दस्य । यस्येति लोपे कृते (६।४।१४८) तावच्छब्दस्य
टिलोपो निपात्यते । सामस्येति द्वित्रिशब्दयोर् निपात्यते । सापेचं तु यावत्तौ-
शब्दपेक्षत्वात् । यावत् प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य फलं दर्शयति ।
प्रकृतिविकृतिशब्दौ कार्यविशेषवचनौ । कर्मविशेषे हि कश्चिद् यागाख्यः
प्रकृतिशब्देनोच्यते । कश्चिद्विकृतिशब्देन ।

८५ । उपसर्गाद्ध्वनः ।

प्राध्वमिति । प्रादिसमासः । तत्र प्राध्वमित्यत्यादयः क्राक्ताद्यर्थं द्वितीय-
येति (२।२।१८, वा) समासः । निष्क्रान्त मध्वन इति । निरादयः क्राक्ताद्यर्थं
पञ्चम्येति (२।२।१८, वा) । अत्यध्वमिति । प्राध्वमित्यनेन तुल्यमेतत् । उप-
सर्गात् न गत्युपलक्षणम् । कुतएतत् ? क्रियायोगाभावात् ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।

मात्रची लोप इति । प्रमाणे द्वयसत्रित्यादिना विहितस्य । निरङ्गुल-
मिति । निरध्वमित्यनेन तुल्यमेतत् । अत्यङ्गुलमिति, एतदप्यत्यध्वमित्यनेन
तुल्यम् । पञ्चाङ्गुलिरिति बहुव्रीहिः ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

अहर्ग्रहणं इन्द्रार्थमिति । इष्टिरियम् । न तत्पुरुषार्थम् । मुख्यार्थं तत्-
पुरुषस्यासम्भवात् । इन्द्रार्थं पदार्थं प्रत्याश्रयः । तथाहि यद्यहर्ग्रहणा रात्रिरहः
शब्देनोच्यते रात्रिगुणं वाहो रात्रिशब्देन गोष्ठा कल्पनया तदाहस्य रात्रि-
षेति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः सम्भवत्येव । तस्मादिष्टिरियम् । एतावदुक्तं
स्याद् इन्द्र इत्यत इति । अत्र च प्रापकं हेमन्तशिशिवावहोरात्रे च च्छब्द-

सीति (२।४।२८) । इन्हे समासान्तस्य रात्रिशब्दस्य निपातनम् । अहोरात्र इति । रात्राङ्गाहाः पुंसौति (२।४।२९) पुंलिङ्गता । अहन्निति (८।२।६८) रूपरात्रिरथस्तरेषूपसंख्यानमिति (८।२।६८, वा) नकारस्य रुत्वाद् गुणः । सर्वरात्र इति । पूर्वकालैकसर्व्वेत्यादिना (२।१।४९) समानाधिकरणस्तत्पुरुषः । द्विरात्र इति । तद्वितार्थात्तरपदेत्यादिना (२।१।५१) समाहारे द्विगुः । द्विगुद्येति (२।१।२३) तत्पुरुषसंज्ञा । अतिरात्र इति । अत्यध्-मिष्यनेन तुल्यमेतत् । नीरात्र इति । रो रिति (८।३।१४) रेफलोपः । द्रुलोपि पूर्वदीर्घः (६।३।१११) ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

राजाहःसखिभ्यष्टजिति (५।४।९१) टप्प्रत्ययं वक्ष्यतीति । अथ प्रकृत एवाचि कस्मादादेशो न विज्ञायते ? अशक्यस्तत्रायं विज्ञातुम् । नङ्गहः-शब्दान्तात् तत्पुरुषात् केनचिदज्ज्वितः । तत् कथमादेशस्य निमित्तं स्यात् । अथाजिति (५।४।७५) योगविभागेनाज्ज्विधीयते ? एवमप्येतद् वचनमनर्थकं स्यात् । अचि कृते ऽङ्गोप (६।४।१३४) इत्यनेनाङ्गादेशस्य सिद्धत्वात् । न च टिलोपः प्राप्नोतीति मन्तव्यम् । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमात् । तस्मादप्येव टिलोपापवादीऽयम् । आदेशोऽयमयुक्तः । किं पुनस्तत् सामर्थ्यम् ? यतोऽहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयत इत्याह नङ्गहःशब्दादित्यादि । इङ्ग इति । इयोरङ्गोर्भव इति तद्वितार्थ इत्यादिना (२।२।५१) समासः । तत्र भव इत्यण् (४।३।५३) । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८) लुक् । अत्यङ्ग इति । अत्यध्ववत् समासः । निरङ्ग इति । अत्रापि निरध्ववत् समासः । सर्वाङ्ग इति विशेषणसमासः । प्रतिषेधं वक्ष्यतीति । उत्तमैकाभ्याश्चेति (५।४।९०) ।

८९ । न संख्यादेः समाहारे ।

इङ्ग इति । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः ।

९० । उत्तमैकाभ्याम् ।

पुण्याहमिति । विशेषणमित्यादिना (२।१।५०) समासः । एकाह इति ।

पत्रापि पूर्वकालीनेत्यादिना (२।१।४६) । कथं पुनरुक्तमेकाभ्यामित्युक्त्याने
 पुण्यशब्दात् प्रतिषेधो लभ्यत इत्यत आह उक्तमशब्दोऽन्यवचन इत्यादि । अहः-
 सर्वैकदेशेत्यादौ (५।४।८७) सूत्रे पुण्यशब्दस्यास्ते निर्दिष्टत्वात् । अन्य इति ।
 उक्तमशब्दोऽपि प्रतिषेधेर्षं इहान्यवचन उपात्तः । तस्मात् पुण्यशब्दमाचष्टे ।
 अथ पुण्यग्रहणमेव कस्मान्न कृतम् । लघु ह्येवं सूत्रं भवतीत्याह पुण्यग्रहणमेवे-
 त्यादि । वैचित्र्यं हि सूत्रकर्तरिष्यते । तत्रोक्तमग्रहणे सति सम्पद्यते । यस्माद्
 वैचित्र्यार्थमुक्तमग्रहणं कृतम् । न पुण्यग्रहणम् । केचिदित्यादि । पुण्यग्रहणे
 कर्त्तव्ये यदुक्तमग्रहणं कृतं तत् प्रयोजनमुक्तमशब्दस्यापि संख्यातस्य प्रतिषेध-
 प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवं केचिद्वर्णयन्ति । भवति तत्सामीप्यात् ताच्छब्दम् ।
 गङ्गायां घोष इत्यादि । तस्माच्छक्त उक्तमशब्दः सामीप्यादुक्तमशब्दमभि-
 धातुमिति तेषामभिप्रायः । तनेत्यादिना प्रतिषेधस्यांशमशब्दप्रतिपत्तेः फलं
 दर्शयति ।

६१ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

परमाहः । उक्तमाहः । मन्मदित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयः । मद्र-
 राज इति षष्ठीतत्पुरुषः । कथं पुनाराजशब्दग्रहणे राज्ञीशब्दस्य प्राप्नोतीत्यत
 आह लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेत्यादि । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणं भवतीत्येषा (प, ७२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा । लघुत्वरस्येति सर्वर्णदीर्घा
 ऽर्थः प्रयोजनं यस्य प्रथमप्रयोगस्य स तथोक्तः । अत्र लघुत्वं पूर्वं निपततीति
 सस्युरङ्गो वा पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽहःशब्दस्य परनिपातः स राजशब्दस्य सर्वर्ण-
 दीर्घार्थः । प्रयोगसु क्वचिन्नेतज्ज्ञापयति । अकारवत् एव राजशब्दाहञ्
 भवति । ईकाराक्तात् । ईकारस्याकारिण सर्वर्णदीर्घास्तस्यामभवात् ।

६२ । गोरतद्धितलुक् ।

पञ्चगवमिति । तद्धितार्थेति (२।१।५१) समाहारे द्विगुः । पञ्चगविस्यत्रापि
 तद्धितार्थे । राजगवमिति । षष्ठीसमासः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति
 (२।४।७१) सुपो लुक् । राजगवीयतीति । सुप आत्मनः क्यप् । (१।१।८) सुप्-
 लुक् । क्वचि चेतीस्वम् (७।४।३३) । अन्यत्र लुक् । अ तु सुपः । न तद्धितस्य ।

परव्यत्येनात्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी । कुत एतत् ? पञ्चम्यन्तेन गौशब्देन सामाना-
धिकारस्यात् ।

६३ । अपारग्राह्यामुरसः ।

स चेदुरःशब्दोऽग्रस्याख्या भवतीत्यनेन दर्शितम् । अश्वोरसमिति षष्ठी-
समासः । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । हस्युरसम् । रथोरसमिति ।

६४ । अनोश्मायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः ।

उपानसमिति । उपगतमन इति प्रादिसमासः । महानसमिति । महदन
इति सम्प्रदायद्विधादिना (२।१।६१) कर्मधारयसमासः । अमृताश्मः पिण्डाश्म
इति विशेषणसमासौ । एवं कलायमं लोहितायममिति । मण्डूकसरसं जल-
सरसमिति । षष्ठीसमासौ । सटन इति महानसवत् समासः ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्चाः ।

बहूनां साधारण इत्यर्थं इति । ग्रामशब्दस्य जनपदसमुदाये लक्षेः ।
कौटतच्चेति । पूर्ववत् समासः ।

६६ । अतिः शुनः ।

अतिश्च इति । प्रादिसमासः ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

आकर्षश्च इति । अत्र श्वा उपमानम् । अश्वा (II) लोष्ट इति ।
अत्राश्मशब्दोऽप्राणिनि लोष्टे वर्त्तते । नतूपमानम् । वानरश्चेति । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति (२।१।५६) समासः । अत्र प्राणिनि वानरश्चेति शब्दो वर्त्तते ।

६८ । उत्तरसृगपूर्वाच्च सकथुः ।

उत्तरसकथमिति । उत्तरं सकथुन् इति । पूर्वापरादिसूत्रेण (२।१।५८)
समासः । अथवोत्तरं सकथीति विशेषणसमासः । सृगसकथमिति षष्ठी-
समासः । पूर्वसकथमिति । उत्तरसकथमित्यनेन तुल्यमेतत् । फलकसकथ
मिति विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः ।

(II) अत्रेति तु गजसत्पुरुषादित्यनेन (५।४।७१) समासान्ताजर्हमित् पदम् । तस्मान्निःश्वा लोष्ट इति
प्रत्युदाहृतं व्यम् ।

६६ । नावो द्विगुः ।

द्विनावम् । त्रिनावमिति । तद्वितार्थोत्तरपदेत्यादिना (२।१।५) द्विगुः । द्विनावधन इति । हे नावो धनं यस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः पदयो स्तेनैव सूत्रेणोत्तरपदे द्विगुः । पञ्चनावप्रियमिति । पूर्वेण तुल्यमेतत् । द्विनाव-
रूप्यम् । द्विनावमयमिति । तेनैव सूत्रेण तद्वितार्थे द्विगुः । पूर्ववद्रूप्यमयटौ । राजनौरिति । षष्ठीसमासः । पञ्चनौरिति । आर्हीयस्य ठकोऽध्यर्धपूर्वत्यादिना (५।१।२८) लुक् ।

१०० । अर्द्धाच्च ।

अर्धनावमिति । ननु च परवलिङ्गं हन्तत्पुरुषयोरिति (२।४।२६) स्त्रीलिङ्गेनाव भवितव्यमिति । अत आह परवलिङ्गं न भवतीत्यादि ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

द्विखारीति । त्रिखारीति । पूर्ववदुपमर्जनङ्गस्वः । क्वचिदर्धखारीति पाठः । अर्धेचोरुपसर्जनङ्गस्वत्वे कृते सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येक इति (४।१।४५, वा) बद्धादिपाठान् ङीष् ।

१०२ । द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।

द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिरिति । पूर्ववदार्हीयस्य लुक् । द्व्यञ्जलि-
प्रिय इति । पूर्ववदुत्तरपदे द्विगुः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाक्कन्दसि ।

इस्तिचर्म इत्यादयः षष्ठीसमासाः । सूत्रासाणमिति । गोभनम्त्वामा इति प्रादिसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।२३७) पूर्वपदस्य दीर्घः । द्वितीयैकवचनम् । सर्वनामस्थाने (६।४।८) चेत्यादिनोपधादोर्धत्वम् । षट्-
कुपुञ्जित्यादिना (८।४।२) णत्वम् । अनेहमिति । अनेहःशब्दात् पुंलिङ्गात् षष्ठीबहुवचनम् । वावचनमित्यनुवर्त्तत इति शेषः । वावचनगर्भेनेह प्राग्यहणं विवक्षितम् । तेन विकल्पा उच्यन्ते । प्रत्याख्यते प्रत्ययोऽनेनेति कृत्वा । तदेतदुक्तं भवति । खार्याः प्राचामित्यतः (५।४।१०१) प्राग्यहणमनुवर्त्तत इति ।

प्राग्ग्रहणानुवृत्तौ तु यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति। ब्रह्मसाम इति। देवच्छन्द इति। उभयत्र षष्ठीसमासः।

१०४। ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्।

जानपदाख्यायामिति। भावप्रधानोऽत्र जानपदशब्दः। अतएव वृत्तावाह समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायत इति। भवति हि भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशः। यथा हेरकयोर्द्विवचनैकवचने इति (१।४।२२)। कथं पुनर्ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यं विशेषयितुम्? यावत्कमिद् ब्रह्मग्रहणम्? तेन च समासो विशेषितः। नैतदस्ति। नन्वेण द्वौ ब्रह्मशब्दावुच्चारितौ। तत्रैकेन समासो विशेष्यते। अपरेण जानपदत्वम्। यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदम्। पूर्ववत् समासः।

१०५। कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्।

१०६। इन्द्राच्चुदप्रहान्तात् समाहारे।

वाक् च त्वक् च षाक्त्वचम्। स्तुक् च त्वक् च स्तुक्त्वचम्। श्रीश्च स्तक् च श्रीस्तजम्। वाक् च ऊर्क् च वागूर्जम्। समिच्च टषच्च समिट्टटषदम्। सम्पच्च विपच्च सम्पदुविपदम्। वाक् च त्विट् च वाक्त्विषम्। वाक् च विप्रुट् च वाग्विप्रुषम्। कृतञ्च उपानञ्चच्छतोपानहम्। धेनुश्च गोधुक् च धेनुगोधुहम्। पञ्चवागिति। समाहारे द्विगुः। वाक्समिदिति। धकारान्तोऽयम्। धकारस्य भलां जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्वं दकारः। वावसान इति (८।४।५६) चत्वं तकारः।

१०७। अव्ययोभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।

उपशरदमिति सामीप्येऽव्ययोभावः। शरद आभिमुख्ये प्रतिशरदम्। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः (२।१।१४)। उपविपाशम्। प्रतिविपाशमिति। पूर्ववत्। अत्र ये भयन्ताः पठ्यन्ते तेषां किमर्थं ग्रहणम्? यावता भय इति (५।४।१११) वक्ष्यमाणेन तदन्तात् प्रत्ययः सिध्यतीत्यत्र अत्र ये त्वत्वेत्यादि। यद्यत्र ते न अत्रोरंस्तौ भय इति (५।४।१११) विष्णोर्न

टच् प्रसज्येत । तस्मान्नित्यं यथा स्यादिति । एवमर्थं भयन्तानां पृथग्
ग्रहणम् । जराया जरसञ्चेति । जराशब्दाट् टञ् भवत्यव्ययोभावे जरसादेशश्च ।
जरायाः समीपमुपजरसमिति । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति । अक्षिणशब्दात्
प्रति पर सम् अनु इत्येतेभ्यः परस्माट् टञ् भवति । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् ।
परोक्षे लिङ्गिति (३।२।११५) निपातनादुत्त्वम् । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

१०८ । अनश्च ।

उपराजम् । प्रतिराजमिति । उपशरदं प्रतिशरदमिति वदव्ययीभावः ।
अध्यात्ममिति । आत्मन्यधीति विभक्त्यर्थे । प्रत्यात्ममिति पूर्ववदाभिमुख्ये ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

११० । नदीपोर्णमास्यग्रहायणीभ्यः ।

नदीग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते । न भञ्जा । यदि भञ्जा गृह्येत पौर्णमास्य-
ग्रहायणीग्रहणं न कुर्यात् । ननु च नियमार्थमेतत् स्यात् । ईकारान्त-
स्यापि नद्योः पौर्णमास्यग्रहायणीरेव भवतीति । नैतदस्ति । यद्येतत्
प्रयोजनं स्यात् पौर्णमास्यग्रहायणीत्वेवं ब्रूयात् । तस्मात् स्वरूपग्रहणमिति ।
उपनदीति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋत्विः ।

१११ । भयः ।

११२ । गिरेश्च सेनकस्य ।

अन्तर्गिरमिति । गिरेश्चरिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अन्तःशब्दो हि
समस्यर्थवृत्तित्वाद् विभक्त्यर्थं वर्त्तते । विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं कस्मान्न
भवतीत्याह विकल्पोऽनुवर्त्तते एवेति । विकल्पार्थत्वात् । विकल्पते वानेन सः ।
अन्यतरस्याग्रहणं विकल्पइत्युक्तम् । तदिह नपुंसकादन्यतरस्यामित्यतोऽनु-
वर्त्तते (५।४।१०९) । तस्मात् तेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् पूजार्थमेव सेनक-
ग्रहणमुक्तम् । न विकल्पार्थम् । ननु च विभाषयोर्द्वयोर्मध्ये नित्या विधयो
भयस्तीति पूर्वस्य विधेर्नित्यतां सम्पादयितुं विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं स्यात् ।
नैतदस्ति । यदि हि पूर्वां विधिर्नित्यः स्याज्जु भयन्तानां शरत्प्रभृतिषु पाठो-

ऽवर्थकः स्यात् । भय इत्यनेनैव (५।४।११) सिद्धत्वात् । तस्मान्न विकल्पार्थं
सेनकग्रहणम् । पूजार्थमेव ।

११३ । बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।

अद्रवं मूर्त्तिमदित्यादिना पारिभाषिकं यत् स्वाङ्गं तदिह गृह्यते ।
दुःस्निष्टविभक्तीति । दुःखेन कष्टेन स्निष्टाः सम्बन्धा विभक्तयो येषु तानि
दुःस्निष्टविभक्तीनि । तथाच प्रत्ययसम्बन्धेन षष्ठ्या भवितव्यम् । यथा
तत्पुरुषस्याङ्गुलैरिति (५।४.८६) । सकथ्यक्षिग्रहणेन चेह तदन्तया बहुव्रीहौ-
विशेषयितुमिष्टत्वात् । बहुव्रीहौ यद् विभक्तिवचनं ततोऽपि तेनैव भवितुं
युक्तम् । इह तु बहुव्रीहौ सप्तम्येकवचनम् । सकथ्यक्षिग्रह्याभ्यां तु षष्ठीद्विवचनं
सप्तमीद्विवचनं वा । स्वाङ्गग्रहणं सकथ्यक्षोरिह समानाधिकरणं विशेषणम् ।
ततश्च सकथ्यक्षिग्रह्याभ्यां या विभक्तिस्तद्विभक्तिकं समानाधिकरणविशेषण-
मुपपद्यते । एवंविधविभक्तिभिः पदैः कश्चिद् दुःखेन कृच्छ्रेण युक्तो
यामाश्रित्य विभक्तिमेवार्थं प्रतिपद्यते । तस्मात् तानि दुःस्निष्टविभक्तीनि ।
किमर्थं पुनस्तानि पदानि कृतानि ? वैचित्त्यार्थम् । दीर्घसकथि शकटम् ।
स्युक्ताक्षिरिचुरिति (I) । अत्र सकथ्यक्षिग्रह्यौ स्वाङ्गं न भवतः । शकटस्य
कश्चिदवयवस्तथेत्तोश्च तथाभिधीयते । नतु तत्राद्रवं मूर्त्तिमदित्यादिकं स्वाङ्ग-
लक्षणमस्ति । ननु च टच्चापि प्रकृतेन सर्वमेतत् सिध्यति । तत् किमर्थं
वर्जितं प्रत्ययान्तरमुपास्यमित्याह टचि प्रकृत इत्यादि । दीर्घसकथी स्त्री । टचि
ङीबनुदासः स्यात् । षचि तु सति षिद्गोरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीषुदासः
सिद्धो भवति । ननु च ङीप्यनुदास उदासनिवृत्तिस्वरिणोदास एव भवति ।
अतः स्वरार्थमपि नैव प्रत्ययान्तरमुपादेयमित्याह सकथ्यञ्चाक्रान्तादिति ।
विभाषोत्पुच्छ इत्यतो (६।२।१८६) विभाषेत्यनुवर्त्तमाने सकथ्यञ्चाक्रान्तादिति
(६।२।१८८) विकल्पेनोत्तरपदस्यान्तोदासत्वं विधीयते । यस्मिन् पक्षे उदासं
भवति तत्र ङीपि परतो यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारस्योदासस्य ङीपे

(I) स्युक्ताक्षिरित्यत्र लृङ्गोऽदशनादिति (३।४.७६) भवितव्यमत्र । समासान्तविधेरनिरुद्धाति
समाधेयम् । एवञ्च षणपि भिति चेत् स्युक्ताक्षुः श्लेषः स्यात् । अत्रापि षचिदिति टापि अनेन प्रत्ययार्थं इत्येव ।

कृते ऽनुदात्तस्य च यत्नोदात्तलोप इति (६।१।१६१) ङीप्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । अतो नास्ति ङीपि विरोधः । यस्मिन् पक्षे उदात्तं न सम्भवति तस्मिन् ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो नास्ति । उदात्तस्याश्रीयते ।* ङीपि तु सति सर्वलोदात्तः सिद्धो भवति । ङीष्प्रत्ययस्वरेणात्नोदात्तत्वात् ।

११४ । अङ्गुलिदारुणि ।

द्व्यङ्गुलिमिति । हे अङ्गुली यस्य तद् । दारुणि समासार्थं मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धस्तत्र नोपपद्यते । तस्मात् सामर्थ्याद् द्व्यङ्गुलिसदृशेषु दार्ववयवेष्वङ्गुलिशब्दो वर्त्तमानः समास आश्रीयत इति मत्वाह अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि । ननु च हे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यादौ मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धः । तत्र मुख्याङ्गुलिभिः सम्बन्ध इति मुख्ये सम्भवति । अतो गौणस्य ग्रहणमटुक्तमित्याह यस्य त्वित्यादि । बहुव्रीहिश्रवणानुवृत्तेरिह बहुव्रीहेः प्रत्ययो विधीयते । हे अङ्गुली प्रमाणमध्येत्येकार्थविषयायां तद्विधायं तत्पुरुषः कर्त्तव्यः । तस्मिन्सु कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेरित्यत्रा (५।४।८६) भवितव्यमेव । यद्य गौणोऽङ्गुलिशब्दः स एव कामर्थ्यादेव योगस्य विषय इत्युक्तं भवति ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

अथ किमर्थं षः प्रत्ययान्तरं विधीयते ? न प्रकृतः पञ्च विधीयते । विकल्पेनान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । विभाषोत्पुच्छे (६।२।१८६) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्तमाने द्वित्रिभ्यां पाठदन्मूर्धसु बहुव्रीहा (६।२।१८७) इति नकारान्तस्य मूर्धन्शब्दस्य निर्देशाद् द्वित्रिभ्यामुत्तरो यत्र नकारान्तो मूर्धन्शब्दस्तत्र बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वं पाञ्चिकं विधीयते । अन्यथा ऽकारान्तमूर्धन्शब्द उत्तरपदोदात्तत्वं विधीयते । कृतसमासान्तमेव निर्दिशेत् । तत्र यदि षप्रत्ययो विधीयते ततः पाञ्चिकमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा चित्करणसामर्थ्यादित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । विभाषान्तोदात्तवचनस्य तु यत्र समासान्तो नास्ति सोऽवकाशः । अस्मिन्सु प्रत्ययान्तरसमासान्तो कृते विकल्पेनान्तोदात्तत्वं सिध्यति । ननु च नकारान्तनिर्देशान् नकारान्त एव द्वि मूर्धन्शब्दः । उत्तरपदे विभाषा-

न्तोदात्तेन भवितव्यम् । तत् कथं समासान्ताद् भवेत् । नैष दोषः । वक्ष्यति यत्रापि समासान्तः क्रियते तत्रापि बहुव्रीहिकार्यत्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति । अथ किमर्थं बहुव्रीहौ द्वित्रिभ्यामुत्तरो मूर्धन्-शब्दो नकारान्तः सम्भवति ? यावता नित्यं समासान्तेन भवितव्यम् । नहि सूत्रे विभाषाग्रहणमस्ति । नैष दोषः । स एव हि नकारान्तनिर्देशो ज्ञापयति विकल्पेन समासान्तो न भवतीति ।

११६ । अप् पूरणीप्रमाण्योः ।

पूरणप्रत्ययान्त इति । तस्य पूरणे (५।२।४८) डङित्वेवमादिना प्रकरणेन ये पूरणार्थे विहितान्ते तत्साहचर्यात् पूरणशब्देनोच्यन्ते । पूरणप्रत्ययोऽन्ते येषां ते पूरणप्रत्ययान्ताः । अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति । अपि प्रत्यये विधातव्ये प्रधाना या पूरणी तस्या ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत एव प्रयोगो यथा स्यात् । अन्यतो मा भूत् । क्व पुनरस्याः प्राधान्यमित्यत आह यत्नेत्यादि । यत्राभिधेयत्वेनान्यपदार्थेन पूर्यन्तुप्रविशति न केवलं वर्त्तिपदार्थस्यैव (।) समासावयवभूतस्य पदार्थसु तत्र पूरणाः प्राधान्यम् । यथा कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । अत्र हि न केवलमवयवेन विग्रहः क्रियते रात्रयएव प्रत्ययेनाख्यायन्ते । सहपञ्चमीकाः । सह पञ्चम्या समुदितो ऽन्यपदार्थः । नतु ताभिरारम्भमर्थान्तरम् । यथा कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अभिन्नावयवः समासार्थः । किं तर्हि ? तदर्थारम्भः समुदायः पक्षाख्यः । पूरणी तु समासावयवभूता नाभिधीयत इति । अन्यपदार्थेनानुप्रवेशादप्राधान्यमिह तस्याः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपीत्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु स्त्रियाः पुंवद्भाषित पुंस्कादनुङित्यादिना (६।३।३४) सूत्रेण पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपीत्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु स्त्रियामिति प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह त्वित्यादि । अप्प्रत्ययः पुंवद्भावप्रतिषेधः कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र न भवति । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । नेतुरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । नक्षत्रे यो नेत्रशब्दो वर्त्तते तदन्ताद् बहुव्रीहिरपः

प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनन्तृत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
तामाश्रित्य कर्त्तव्यम् । देवदत्तनेटकः । नद्युतश्चेति (५।४।१५३) कप् ।
छन्दसीत्यादि । मासादित्यादि । अत्यर्थं यो विहितः प्रत्ययः सृ भृति-
साहचर्याद् भृतिरित्युच्यते । भृतिः प्रत्ययो यस्य तद् । भृतिप्रत्ययम् पूर्वपदं
यस्य बहुव्रीहेः स भृतिपूर्वपदः । तस्मान् मासशब्दात् ठञो विधिः ।
चित्करणं बहुव्रीहिस्वरवाधनार्थम् । पञ्चास्य मासस्य भृतयः सोऽस्यांशवस्त-
भृतय इति (५।१।१६) संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२) । पञ्चकः ।
पञ्चको मामोऽस्य पञ्चकमासिकः । अपः पितृकरणं यत्र बहुव्रीहा-
वुत्तरपदान्तोदात्तत्वमारभ्यते तत्र तद्वाधनार्थम् । शोभना पञ्चमी आसां
रात्रीणां सुपञ्चमाः । अविद्यमाना पञ्चमी आसां रात्रीणामपञ्चमा इत्यत्र
ह्यसति पितृकरणे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं (६।२।१७२) स्यात् ।

११७ । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोमः ।

११८ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् ।

संज्ञायामिति । समुदायोपाधिरित्येतेन यदि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायैः
कस्यचित् संज्ञा भवत्येवं प्रत्ययो भवति नान्यथेति दर्शयति । दृगस इति ।
पूर्वपदात् संज्ञायामग इति (८।४।३) णत्वम् । वर्धं भवा च स्त्री ब्राध्नी ।
सा नासिका यस्य स वार्ध्नीणम इति । त्विनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-
विकार इति (६।३।३८) पुंवङ्गावप्रतिषेधः । गोरिव नासिकास्य गोनसः ।
अचञ्चित्करणं बहुव्रीहिस्वरवाधनार्थम् । खरणाः खरणा इति । अस्त्व-
सन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । गितिर्नासिकास्य गितिनाः ।
अहिरिव नासिकास्याहिनाः । अर्चव (K) नामिकाया अर्चनाः । व्याधीः
संज्ञाच्छन्दसोर्बहुनमिति (६।३।६३) ऋस्वः ।

११९ । उपसर्गाच्च ।

उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् । नासिकां प्रति क्रियायां गाम्भावात् ।

वेरीवक्तव्य इति । विशब्दात् परस्य नामिकाया ग्रशब्द आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । वियः । प्रत्ययोऽजिव । (L)

१२० । सुप्रातमुष्वसुदिवशारिकुञ्चचतुरश्रेणीपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

* टिलोपादिकमित्यादिशब्देन सुगच्छश्च कर्मविशेषणं गृह्यते । शोभनं प्रातरस्येति । शोभनमित्येतदिह कर्मणो विशेषणम् । शोभनं प्रातःकाले कर्मास्थेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि शोभनमित्येतत् कर्मणो विशेषणं वेदितव्यम् ।

१२१ । नजदुःमुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।

अकारान्तोऽपि हलग्रन्थोऽस्ति । तत्र यदा तेन समासस् तदा हल इति भविष्यति । यदा त्विकारान्तेन तदा हलि रिति । तदनर्थकं हलग्रहणम् । नानर्थकम् । भिन्नार्थत्वात् । तेन यो महल्लं हलिस् तस्मिन् विषये विवक्षिते हल इति न सिध्यति । अहल इति यदाकारान्तेन समासः क्रियते । पूर्ववत् प्रकृतिभाविनाद्युदात्तत्वं चेष्टते । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं हलग्रहणम् ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

एवं तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि सूच्यत इति । ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यम् भवतीति क्त्वा । असिचश्चित्करणं दुष्प्रजा दुर्मधा इत्यन्तोदात्तत्वं यथा ज्ञात् । अप्रजाः सुप्रजा इत्यादौ तु नार्थश्चित्करणेन । नञ्सुभ्यामित्यने-
(६।१।१७२) नैवोत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

१२४ । धर्मादनिच् क्वेवलात् ।

असमस्त इति । असमासः क्रियत इत्यर्थः । परमस्वधर्म इति ।

(L) यद्यहं नाथ नाथाय विनसा इतवास्वेति भट्टिप्रयोगे तु विगतया नामिकथोपलक्षितेति व्याख्या-
दिति भट्टाभिः । सेवेदस्ताह "केचिन्नासिकापर्याये नसाशब्दमिच्छन्ति । तथाच वराहमिहचक्रप्रकरणे
नसाशब्दः प्रयुक्तः । भट्टिकाव्येऽपि विनसा इतवास्वेति इत्येव । " नचासावुपसर्गाच्चेति (५।३।११९) नसादि-
भ्याम् । * वेरी वक्तव्य इति आदेशेन वाचितत्वा"दिति (धातुप्रदीपे) ।

स्वशास्त्री धर्मश्चेति स्वधर्मः । परमशास्त्री स्वधर्मश्चेति परमस्वधर्मः । यद्येव-
मित्यभिदि । यदि केवलग्रहणेन धर्मां विशेष्यते परमस्वधर्मश्चेति न । परमस्वधर्मेति
स्यात् । केवलात् पूर्वपदादिति । धर्मस्य असहायात् पूर्वपदादित्यर्थः । न पदसमु-
दायादिति । परमो धर्म इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अत्र व्याख्याने त्रिपदे बहुव्रीहौ
न भवति प्रसङ्गः । पदसमुदायादि परमो धर्मशब्दो न केवलात् पूर्वपदात् ।
अनिचञ्चितकरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऽक्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् ।

१२५ । जम्भा सुहरितटणसोमेभ्यः ।

जम्भवचनेन टणमिव जम्भोऽस्य सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यमिति ।
ननु टणं जम्भोऽस्य सोमो जम्भोऽस्येत्येवं विग्रहीतव्यम् । नहि टणं जम्भो न
च सोमः । अभ्यवहार्यवचने तु टणं जम्भोऽस्य सोमो जम्भोऽस्येत्येवमेव विग्रहः
कार्यः । टणसोमयोरभ्यवहार्यत्वात् ।

१२६ । दक्षिणोर्मा लुब्धयोगे । १२७ । इच् कर्मव्यतीहारे ।

तत्र तेनेदमिति मरूप इत्ययं (२।२।२७) बहुव्रीहिर्यद्वात इति । अस्त्वैव
कर्मव्यतीहारे वृत्तेः । केशिकेगि । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७)
दीर्घः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावभङ्गा । अव्ययीभावश्च
समासोऽव्ययभङ्गो भवतीति । तेन सुब्लुग् भवतीति भावः । इचञ्चितकरणं
विशिषणार्थम् । यदि ह्यत्र चकारो न क्रियते तदा तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वपोकारमात्रं
पठ्यते । तदेकारमात्रस्यापि ग्रहणं स्यात् ।

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

द्विदण्डादिभ्य इति तादर्थ्य एषा चतुर्थीत्यादि । द्विदण्डादयो हि
प्रातिपदिकेष्विच्प्रत्ययान्ता एव पठ्यन्त इति । तेष्वः पुनरिच् विधातुं न
शक्यते । विधीयमानोऽपि निष्प्रयोजनं स्यात् । तस्मान्नेयं पञ्चमो । किं
तर्हि ? तादर्थ्यं चतुर्थी । द्विदण्डाद्यर्थमिच्प्रत्ययो भवतीत्यनेन तादर्थ्यं
दर्शयति । अस्त्वैवार्थं विस्मयीकत्तुमाह तत् तथा भवतीत्यादि । एवं
ब्रह्मणेन द्विदण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति न द्विदण्डादिभ्य इत्युक्तम् । एवं ते
सिद्ध्यन्ति । नान्यथा । अथ क्रियते समुदायानां निपातनशेषा एव प्रकृतीः

प्रातिपदिकेषु पठित्वा ततः प्रत्ययो विधीयत इत्यत आह समुदायनिपातनं चेत्यादि । प्रातिपदिकेषु प्रकृतीः पठित्वा ताभ्यः प्रत्ययमात्रं विधीयते । ततो नियमः स्यात् । समुदायनिपातनाद् यत्रार्थे विशेषे ते प्रसिद्धास्तत्रैव विश्लेष्यन्ते । तत्रैव भवन्तीत्यर्थः । द्विदण्डि प्रहरतीति । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे । इह न भवतीति । द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपमत्रार्थे साधुर्न भवतीत्यर्थः । बहुव्रीह्याधिकारिऽपीत्यादि । अत्रापि समुदायनिपातनमित्ययमेव हेतुः । असति हि समुदायनिपातने बहुव्रीह्याधिकारात् तत्पुरुषात् क्वचित् प्रत्ययविधानं स्यात् । समुदायनिपातनात् तु क्वचित् तत्पुरुषादपि भवति । यदा प्रत्ययस्य लोपो भवत्यव्ययीभावसंज्ञा तदा न प्राप्नोतीत्यत आह प्रत्ययस्य लक्षणेनेत्यादि ।

१२६ । प्रसंभ्यां जानुनोर्नुः ।

जानुशब्दस्यादेशो भवतीति । कथं पुनर्ज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यदि प्रत्ययः स्याज् जानुन इत्येकवचनेनैव निर्देशं कुर्यात् । षष्ठी-द्विवचनेनैव निर्देशः कृतः । तस्मादादेशोऽयं न प्रत्यय इति विज्ञायते । षष्ठी-द्विवचनेन निर्देशोऽसन्देहार्थः कृतः स्थानषष्ठीत्वमसन्दिग्धं यथा विज्ञायतेति । जानुन इत्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमियं षष्ठुगत पञ्चमीति ।

१२० । ऊर्द्धादिभाषा । १२१ । ऊधसोऽनङ् ।

अनङ्गादेशोऽयं भवतीति । कथं पुनर्विज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यद्येष प्रत्ययः स्यान् डित्करणमनर्थकं स्यात् । आदेशे ह्यस्मिन्नन्यादेशार्थं डित्त्वमर्थवद् भवति । तस्माद् डित्त्वादेवायमादेशो भवतीति विज्ञायते । कुण्डोऽपीति । अनङ् कृते ऽतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ ऊधसोऽपीति (४।१।२५) डीष् । अन्नोपोऽनः (६।४।१३४) । स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यमिति । स्त्री गृह्यते येनाभिधेयनित्यत्वेन ततः स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथा स्त्रियामभिधेयायामनङ् भवतीति । तत्रेदं व्याख्यानम् । ऊर्द्धाद् विभाषेत्यतो (५।४।१३०) विभाषायङ्ग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्त्रियामेव भवति । नान्यत्रेति । अनङ्कोऽकारादित्वमुत्तरार्थम् । इह विनापि तेन सिध्यत्येव ।

१३२ । धनुषश्च ।

शार्ङ्गधन्वेति । अनङि कृते यणादेशः । सर्वनामस्थाने चेति(६।४।८)दीर्घः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् । १३४ । जायाया निङ् ।

निङादेशो भवतीति । आदेशत्वमस्य पूर्ववद् ङित्त्वादेव विज्ञायते । युवजानिरिति । लोपो व्योर्वन्तीति (६।१।६६) यलोपः । स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) पुंवन्नावः ।

१३५ । गन्धस्येदत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

इकार आदेशो भवतीति । कथं पुनर्ज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? गन्धस्येति षष्ठ्या निर्देशात् । यदि हि प्रत्ययः स्यादसन्दिग्धार्थं गन्धादिति पञ्चम्या निर्देशं कुर्यात् । षष्ठ्या तु निर्देशः । तस्मादादेशोऽयमिति विज्ञायते । गन्धस्येत्त्व इत्यादि । गन्धो द्विविधः । गुणो गन्धः । सोऽन्यपदार्थस्यैकान्तो न भवति । यस्तु शोभनो गन्धोऽस्येति सुगन्ध प्रापणिक इति तत्र द्रव्यगन्धो गन्धगन्धेनोच्यते । तच्चापणिकस्यैकदेशो भवति । तत्र गुणगन्धे यथा स्याद् द्रव्यगन्धे मा भूदित्येवमर्थं गन्धस्येत्त्वे विधेये तदेकान्त-ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तदित्यनेन बहुव्रीह्यर्थः सामर्थ्यान्निर्दिश्यते । तस्यैकान्त एकदेशो वा धर्माऽवयवः । तदेकान्तः संगृह्यते । येन तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । तादृशं व्याख्यानं कर्त्तव्यं येनैस्वविधाविद् गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशात् तत्र आश्रयितव्य इति । तत्रेदं व्याख्यानम् । वा संज्ञायामित्यतो (५।४।१३३) वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यत्र गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशभूतस्तत्रैवेत्त्वं भवति नान्यत्रेति । अथवास्त्वयं गन्धगन्धो द्रव्यवचनो गन्धान् विक्रीणीत इति । अस्ति गुणवचनो यथा गन्धवती पृथिवी । तत्र गुणवचनस्येदं ग्रहणम् । न द्रव्यवचनस्य । तस्माद् द्रव्यवचनो बहुवचनात् एव द्रव्ये वर्त्तते गन्धान् विक्रीणीत गन्धाः पण्यमस्येति । इह गन्धस्येत्येकवचनेनैव निर्देशः । तस्मादवसीयते गुणवचनस्येदं ग्रहणमिति । गुणवचनस्य तु ग्रहणे तत्र गुणो गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशो भवति । तेन तदेकान्त-भूतस्यैव गन्धस्येत्त्वं भवति ।

१३६ । अल्पाखरायाम् । १३७ । उपमानाच्च ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ।

लोपो भवति समासान्त इति । किं पुनः स्यात् । समासान्तो न स्यात् । प्रादेः परस्येत्यादेरेव (१।१।५४) स्यात् । समासान्तत्वे सत्यन्तशब्दोऽयं नियत-
देशमेवावयवमाचष्ट इत्यन्तस्यैव भवति । एवञ्च समासान्तो भवति यद्यन्तस्य
भवति नान्यथा । ननु च लोपस्याभावरूपत्वात् समासान्तो नोपपद्यत इत्याह
स्थानिहारेणेत्यादि । स्थानिनोऽकारस्य समासान्तत्वादुपचारेण लोपोऽपि
समासान्त उच्यत इति दर्शयति ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यन्ते इति । यद्येवं
कथमिदं नेतव्यमित्याह तत्रैवमित्यादि । तत्र तेषु कुम्भपदीप्रभृतिषु कृतपाद-
लोपेषु पठितेष्वेवं व्याख्येयमित्यर्थः । कुम्भपद्यादिविषय इति विषयग्रहणेन
कुम्भपदीष्विति विषयसमन्धेवेति दर्शयति । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्तीति ।
यत्तदोर्निव्यसम्बन्धात् तथैत्यनुच्यमानमपि प्रतीयते । तदायमर्थः । पादस्य
तथा लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये यथा कुम्भपद्यादयः सम्भवन्तीति । किमर्थं
पुनः समुदाया एव पठ्यन्ते ? न कुम्भपदादीञ् शब्दान् प्रातिपदिकेषु पठित्वा
तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयतेत्याह समुदायपाठस्य चेत्यादि । यदि
कुम्भादिभ्यः परस्य पादस्य स लोप उच्येत कृतपादलोपाः समुदाया एव न
पठेरन्निति नियमो न लभ्येत । ततस्त्रिष्वपि लिङ्गेषु स्युः । स्त्रियामिव
चेष्टन्ते । समुदायपाठे सति स्त्रियां ङीप्प्रत्यय एव विषयभूतं भवति ।
नान्यदेति । कुम्भपदीति । पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीपि विषयभूतं
पादस्य लोपः । ततो ङीप् । तस्मिन् पादः पदिति (६।४।१३०) पङ्गावः ।
यद्येहोपमानपूर्वमिति । कुम्भपदी जालपदीत्येवमादि । संख्यापूर्वपदञ्चेति ।
एकपदी शतपदीत्येवमादि । तस्य सिद्ध इति । उपमानपूर्वस्य पूर्वेष्वेव सिद्धे
संख्यापूर्वस्य तूत्तरेण । अष्टापदीत्यस्मिन् पठ्यते । तत्र निपातनं दीर्घत्वार्थम् ।
अष्टनः संज्ञायामिति (६।३।१२५) वा ।

१४० । संखामुपूर्वस्य ।

अनुपमानार्थमिदम् ।

१४१ । वयसि दन्तस्य दट् ।

द्विदन्ति । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वादुगिदचामिति (७।१।७०) नुम् ।
इल्ड्यादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) । सुदन्ती दाक्षिणात्य इति ।
शोभनत्वमिह गम्यते । न वयः ।

१४२ । कृन्दसि च ।

अवयोऽर्थमसंख्यापूर्वपदार्थं च वचनम् । उभयतोदत इति शमन्तमेतत् ।

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् ।

अच्छन्दोऽर्थमेतत् । अय इव दन्ता अस्या अग्रोदती । उगितथेति (४।१।६) ङीप् ।
समदन्तीति । नामिकोदरेत्यादिना (४।१।५५) ङीष् ।

१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।

स्त्रियामिति निवृत्तम् । रोकी रोचनं दीप्तिः । रुच दीप्ती । भावे घञ् ।
चञोः कुषिष्पतोरिति (७।३।५२) कुत्वम् । अविद्यमानो रोकीऽस्येत्यरोक-
शब्दस्य व्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा तस्यार्थं दर्शयितु माह अरोकी निर्दीप्तिरिति ।

१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

कालादिकर्तन्ति । आदिशब्देनाहारादयो गृह्यन्ते ।

१४७ । त्रिककुत् पर्वते ।

अनवस्थार्थमिदं । पर्वतेऽन्त्यपदार्थं मुख्यं ककुदं न संभवति । उच्यते
चेदं त्रिककुत् पर्वते इति । तत्र सामर्थ्यात् ककुदाकारे पर्वतशिखरे
सादृश्यात् ककुदशब्दो वर्कते । तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते । अत एवाह
ककुदाकारमित्यादि । यस्येवमिदमिति । यस्य कस्यचित् पर्वतस्य त्रीणि
ककुदाकाराणि शृङ्गाणि तस्य सर्वस्य त्रिककुदभिधानं प्राप्नोति । अत एवाह
नचेत्यादि । उच्यते इति प्रकृतेन सम्बन्धः । संज्ञेपेत्यादि । एतेन यस्येधा

संज्ञा त्रिककुञ्जद्वेनोच्यते इति तद् दर्शयति । एतच्च निपातनात् स्त्रियां संज्ञायामित्यतः (५।४।१४३) संज्ञायग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । ननु चाभिधेयनियमोऽपि नत एव लभ्यत इति पर्वतग्रहणं न कर्त्तव्यम् । नैतदस्ति । शैलीय माचार्यस्य यत् प्रसिद्धेष्वपि नित्यतरेष्वभिधेयनिमित्तमाचष्टे यथा पुष्यसिद्धौ नक्षत्र इति (३।१।११६) । किं पुनर्यत्र प्रसिद्धिर्नास्ति । सा तु लौकिकी ।

१४८ । उद्विभ्यां काकुदस्य ।

उत्काकुत् । विकालुदिति । अन्त्यस्य लोपे कृते वावसान इति (८।४।५६) पूर्वम् । ननु चादेः परस्येत्यादि (१।१।५४) लोपेन भवितव्यम् । तत् कथमन्त्यस्य भवति ? अन्त्यवचनो ह्यवयववचनोऽपि । स नियतदेशावयवमाचष्ट इत्युक्तम् । तत्र यद्यादेः स्यात् समासान्ता नोपपद्यते ।

१४९ । पूर्णाहिभाषा ।

१५० । सुहृद्दुर्द्धदौ मित्रामित्रयोः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

शेषाहिभाषेति (५।४।५४) कपि सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । प्रियसर्पिष्क इति । इणः ष इति (८।३।३८) विसर्जनीयस्य षकारः । अत्रमुक्ते उपानहौ येन सोऽवमुक्तीपानत्क इति । नहो ध इति (८।२।३४) विहितस्य धकारस्य भलां जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्वं दकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं तकारः । किं पुनरेतद् विभक्त्यन्तानां पाठे प्रयोजनमित्याह तत्रेत्यादि । तत्रेत्यनेन विभक्त्यन्तानां पाठः प्रत्यवस्यते । अर्थान्न इति । नज्परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिः कश्च भवति । नास्त्यर्थाऽस्येत्यनर्थकः ।

१५२ । इनः स्त्रियाम् ।

इदमपि पूर्ववत् कपि सिद्धे नित्यार्थमेव । बहुदण्डिकेति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः ।

१५३ । नह्रतश्च । १५४ । शेषाद् विभाषा ।

शेषः कवपेचो वा स्याद् यस्माद् बहुव्रीहिः कम् न विहितः स शेष इति ? समासान्तापेचो वा यस्माद् बहुव्रीहिः समासान्तो न विहितः स शेषः ।

इति ? तत्र यदि कबपेक्षः शेषः स्यादनृषो व्याघ्रपात् सुगन्धिरित्य-
त्रापि स्यात् । नञ्गतः केनचित् कम् विहित इति कबपेक्षे शेषे दोषं दृष्ट्वा
समासान्तापेक्षया शेष इति दर्शयन्नाह यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न
भवति स शेष इति । कथं ज्ञायते समासान्तापेक्षः शेष इति ? शेष-
ग्रहणात् । तत्र यदि कबपेक्षः शेषः स्यात् शेषग्रहणमनर्थकं स्यात् । आरम्भ-
सामर्थ्यादेव हि शेषविषय एव विकल्पो भविष्यति । अन्यथा यदि यतोऽपि
पूर्वेर्विधवाक्यैः कम् विहित स्ततोऽप्यनेन विभाषा विधीयते विधिवाक्या-
नामानर्थक्यमापद्येत । तस्माच्छेषग्रहणात् समासान्तापेक्षः शेषो विज्ञायते ।
बहुखट्टक इति । आपोऽन्यतरस्यामिति (९।४।१५) ऋस्वः । बहुखट्ट इत्थंतापि
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्थेति (१।२।४८) । कथमित्यादि । यदि समासान्तापेक्षः
शेषोऽनृकं साम बहुकं सूक्तमित्यत्र कम् न सिध्यतीत्यभिप्रायः । विशेषे
स इत्यत इति । स ह्यकारः समासान्तो विशेषे माणवे चरणाख्यायाश्चेत्यत
इति । तत्राकारो विहितः । न चापि तत्रैव विशेषे कम् विहितः । किं
तर्हि ? विषयान्तरे । सामनि सूक्ते च । तत्र बहुव्रीहेः समासान्तापेक्षः
शेषः । तेन च प्रियपथः प्रियधुर इति ऋक्पूरवधूरित्यादिना (५।४।७४)
ऽकारः समासान्तः । अथ किमर्थं शेषग्रहणम् ? यावता याभ्यः प्रकृतिभ्यः
समासान्ता विहितास् ताभ्यस्त एव बाधका भविष्यन्ति । नैतदस्ति ।
निरवकाशा हि विधयो बाधका भविष्यन्ति । सावकाशाश्च समासान्ताः ।
कोऽवकाशः ? प्रतिपदोपात्तप्रकृतयो याभ्यः समासान्ता अर्थविशेषे समास-
विशेषं प्रति प्रतिपदमुपादाय विहिताः सोऽवकाशः । विशेषप्रकृतिभ्यः प्रसङ्गे
सत्युभयप्राप्ती परत्वात् कप्रत्ययः स्यात् । तस्माच्छेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

१५६ । ईयसस्य ।

सर्वी प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति । नन्वनन्तस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति (प, ६२) शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । कबचानु-
वर्त्तते । न शेषादिति । तेनायं कन्मात्रस्य प्रतिषेधो भविष्यति । बहुवः श्रेयांस
इति । द्विवचनविभक्त्योपपदेत्यादिनेयसुन् (५३।५०) । प्रशस्यस्त्र इति

(५।३।६०) अः । ऋस्वत्वमपि न भवतीति । गोस्त्रियोरुपमर्जनस्येति ऋस्वं (१।२।४८) प्राप्नोति । तदपि न भवति । कस्मान्न भवतीत्याह ईयसो बहुव्रीहै-रित्यादिना । नात्र पुं बहुवचनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिरभिप्रेता । किं तर्हि ? ऋस्वत्वप्रकरणात् तदभावः । एतदुक्तं भवति । यथा पुं बहुवचने सतीकारस्य ऋस्वी न भवत्येवमीयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्यापि न भवति ।

१५७ । वन्दिते भ्रातुः ।

नद्यृतस्येति (५।४।१५३) प्राप्तस्य कपोऽयं प्रतिषेधः । वदि अभिवादन-सुख्योरिति । यद्यपि वदिरभिवादाने वर्त्तते तथापीह सुताविव वर्त्तमान आश्रीयते । अतएवाह वन्दिते सुत इति ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

अयमपि पूर्ववत् प्राप्तस्य कपः प्रतिषेधः ।

१५९ । नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे ।

अयमपि नद्यृतस्येति (५।४।१५३) प्राप्तस्य कपः प्रतिषेधः । स्वाङ्गमिह पारिभाषिकं गृह्यते । बहुनाडिरिति । पूर्ववदुपमर्जनऋस्वत्वम् । बहुतन्वी-रिति । अत्र ऋस्वत्वं न भवति । कृतः स्त्रियाः प्रतिषेधो वक्तव्य इति (१।२।४८, वा) वचनात् । तथाचोक्तम् (M) स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यति ।

१६० । निष्प्रवागिञ्च । (N)

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिमेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ५।४ ॥

समाप्तोऽयं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(M) गोस्त्रियोरित्यत्र (१।२।४८) भाष्ये ।

(N) In preparing the press Copy of the fifth Adhyaya of the Nyasa, the editor had chiefly the MS. (ख) at his disposal. For some accounts of this MS., See notes on p. 331 and p. 361, vol. I.

वरुन्द-अनुसखान-समिति-ग्रन्थमाला

काशिकाविवरणापञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

THE
KASIKA VIVARANA PANJIKĀ
(THE NYĀSA)
A COMMENTARY ON VĀMANA-JĀYĀDITYĀ'S KĀSIKA
BY
JINENDRA BUDDHI.

EDITED
WITH INTRODUCTION AND OCCASIONAL NOTES

BY
SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.
READER OF SANSKRIT, DACCA UNIVERSITY.

Vol. II. Part II.
(Adhyaya 6).

PUBLISHED BY
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

1924

[All rights reserved].

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

षष्ठाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:०:—

१ । एकाचो हे प्रथमस्य ।

इह केचित् स्वार्था एव विधयी भवन्ति । न परार्थाः । तद्यथा टेलिकाया इति (४।४।१८) कुटिलिकाशब्दादण् विधीयमानः स्वार्थो ऽति । केचित् पुनः स्वार्थाः परार्थाश्च । तद्यथा पदरुजविद्यस्थो ञति (३।३।१६) पदादिभ्यो घञ् विधीयमानः स्वार्थो भवति । स्वरित-
प्लसङ्गादुत्तरेषु योगेष्वनुवर्त्तमानः परार्थश्च । केचित् पुनः परार्था एवा-
कारा भवन्ति । न स्वार्थाः । यथा समर्थानां प्रथमादेति (४।१।८२) ।
[किमयं स्वार्थ एव ? अथोभयार्थं एवाधिकार उत परार्थ एवेति सन्देहाप-
नाय परार्थतामेवास्य दर्शयितुमाह एकाच इति चेत्यादि । एतद् ग्रहणकं
श्रमस्य चेत उत्तरमित्यादि विवरणम् । सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वत्राप्यवि-
राणामनुवृत्तिर्भवति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमित उत्तरमित्युक्तम् । प्रागि-
रेनाधिकाराणामवधिं दर्शयति । इतस्त्ववधेरुत्तरत्वानुवृत्तिरस्वरितत्वाद्
ज्ञेया । कस्य पुनरेकाचो हे भवत इत्येवं तद् वेदितव्यमित्यत आह
प्रतीत्यादि । धातोरित्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणा षष्ठी स्यात् ?
धिकरणा वा ? तत्र यथार्था धातोरिव समानाधिकरणा षष्ठी स्यात् तदा
।।दीनामेव द्विर्धनं स्यात् । न जागर्त्यादीनाम् । नहि तत्रैकाच
न मन्यमानो नैकेकाच इति समानाधिकरणा षष्ठी धातोरिकाच इत्यपित्व-

वयवयोगा धातोर्योऽवयव एकाच इति दर्शयितुमाह धातोरवयवस्येति ।
जजागारेत्यत्र जागित्येतद् द्विरुच्यते । पपाचेत्यत्र पच्छब्दः । पूर्वत्राचो
ञ्णितीति (७।३।११६) द्विः । उत्तरत्र अत उपधाया (७।२।११६) इति ।
इयायेति । इण् गतौ । अचो ञ्णितीति (७।३।११६) द्वौ कृतायां द्विर्वचने-
ऽचीति (१।१।५८) स्थानिवद्भावादिकारो द्विरुच्यते । आयादेशः । अभ्यासस्या-
सवर्ण इतीयङ् (६।४।७८) । आरेति । ऋ गतौ । ऋ इत्येतस्य द्विर्वचनम् ।
उरदित्यस्त्वम् (७।४।६६) । रपरत्वम् । अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घः ।
सवर्णदीर्घत्वञ्च । एकाच इति तत्पुरुषोऽयं वा स्यादेकस्यासावञ्चेति एकाच ।
बहुव्रीहिर्वा ? एकोऽज् यस्येति ? तत्र यद्ययं तत्पुरुषः स्यादिणादीनामेव
द्विरुक्तिः स्यात् । इयाय । आरित्येवमादौ । पचादीनान्तु पपाचेत्यादौ न
स्यात् । तेषामजभ्लसमुदायात्मकत्वादित्येतन् मनसि कृत्वाह एकाच इति
बहुव्रीहिनिरदेशोऽयमिति । बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यार्थस्य निर्देशः कथनम् ।
बहुव्रीहेर्निरदेशः कथनमुच्चारणं वा बहुव्रीहिनिरदेशः । कुतः पुनरेतदवसितम्
बहुव्रीहेर्निरदेशोऽयमिति ? हलादिःशेषः (७।२।६०) शर्पूर्वाः खय (७।४।६१)
इत्येवमादिलिङ्गात् । ननु च तत्पुरुषस्यापि लिङ्गमस्ति । दीर्घ इणः
कृतीतीणोऽभ्यासस्य (७।४।६८) दीर्घविधानम् । नेतदस्ति । बहुव्रीहा-
वपि ह्यस्मिन् व्यपदेशिवद्भावादिणो द्विर्वचनेऽभ्यासस्य दीर्घविधानमुपपद्यत
एव । नतु तत्पुरुषेऽस्मिन् हलादिशेषादिकार्यमुपपद्यते । पचादीनामज-
भ्लसमुदायानां द्विर्वचनानुपपत्तेः । तस्माद् बहुव्रीहेरेव लिङ्गमस्ति । न
तत्पुरुषस्येति बहुव्रीहिनिरदेश एवायम् । यद्येवं बहुव्रीहेरेवान्यपदार्थप्रधान-
त्वादुपलक्षणविनिर्मुक्तस्य शुद्धस्यैवान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिणाभिधानादचावयवेन
य उपलक्षितोऽन्यपदार्थस्तस्यैवान्यपदार्थस्य द्विर्वचनम् प्राप्नोति । नतूपलक्षण-
भूतस्यापि । नह्युपलक्षणं कार्योपयोगि भवति । तथाहि यथा चित्रगुरा-
नीयतामित्युक्ते यस्य चित्रा गावः सन्ति स एवानीयते । नतूपलक्षणभूता
गावोऽपि । अतएव तस्य निरासाय तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति
दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि । समुदायः समासार्थ इति । सह तेनोपलक्षणभूतेना-
चावयवेन समुदाय एवान्यपदार्थ इत्यर्थः । अभ्यन्तरञ्चेति तदन्तर्भूत इत्यर्थः ।

चशब्दोऽवधारणे । अभ्यन्तर एवेत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
समुदाये समासार्थेऽवयवोऽभ्यन्तरो भवति तस्मात् साच्कस्यैव द्विवचनं भवति ।
लोकेऽपि क्वचिदुपलक्षणस्य समासेऽन्तर्भावात् कार्यापयोगित्वं दृष्टमेव ।
यथा शुक्लवाससमानयेतुक्ते सहेव शुक्लेन वाससानीयते । पजित्यच
येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽप्यच्छब्दः पशब्दश्चेति । ततश्चावय-
वानामपि प्रत्येकं द्विवचनं प्राप्नोति । यथा येनैव हस्तेनावयवेन बाहुर्हस्तवान्
भवति तेनैव देवदत्तोऽपि हस्तवान् भवति तथा पचती धातौ येनैवाकारेण
पच्छब्दः समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽप्यच्छब्दः पशब्दश्चेति । ततश्चावय-
वानामपि प्रत्येकं द्विवचनं प्राप्नोत्येव । द्विवचनञ्च कार्यापयोगितात् एकाचः । सामान्येन
निर्देशात् । एवञ्च समुदायस्य तदवयवानाञ्चेकाचां पृथग् द्विवचने कृते-
ऽनिष्टं रूपं स्यात् । अत एतद् हेथमपाकर्तुमाह तत्रेत्यादि । तेषु समु-
दायेष्केकाचु मध्ये पृथगवयवैकाचो न हिरुच्यन्ते । किं तर्हि ? समुदायै-
काजेव । अवयवैकाजिति कर्मधारयः । समुदायैकाजित्ययमपि कर्मधारय
एव । कुतः पुनरयं सामान्याभिधाने विशेषो लभ्यत इत्यत आह तथा-
हीत्यादि । यद्यपि समुदायोऽवयवशैकाच् तथापि यस्य द्विवचने कृते
सर्वेषामनुग्रहो भवति तस्यैव द्विवचनं युक्तम् । एवं हि शास्त्रहानिर्न
भवति । सर्वेषामेव शास्त्रविहितकार्यस्य निष्पत्तेः । अयमेवानुग्रहो या
शास्त्रविहितकार्यस्य निष्पत्तिः । समुदायस्यैव द्विवचने कृते सर्वेषामनुग्रहो
भवति । यथा वृत्तः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तथैकयैव शास्त्रप्रवृत्त्या
समुदायो हिरुच्यमानः सहावयवैर्हिरुच्यते । नहि विनावयवैः समुदायो
द्विवक्तुं शक्यते । तस्य तदात्मकत्वात् । अवयवानां तु द्विवचनं नैकया प्रवृत्त्या
सर्वेषां कर्तुं शक्यते । न तद्विरुद्धो सर्वेषामनुग्रहो भवति । कथम् ?
सर्वेषां हि तेषां मेकाज्यपदेश एकोऽजिति साधारणो हेतुः । तत्र यदा
येनाचैकोऽवयव एकाजिति व्यपदिश्यते तदा तेनैव तस्यान्वितवान् न
शक्यतेऽपर एकाजिति व्यपदेशम् । ततश्चैकस्य द्विवचने विधिक्षिते तदेदानीं
तेनाचा य एकाच् कश्चिदवयवस्तस्यैव द्विवचनं स्यात् । नेतरस्य । अनच्-
कत्वात् । अत्रैतत् स्यात् । एकाच इति सर्वेषां पठ्या निर्दिष्टत्वात् सर्वेषा-

मेव तेषां द्विर्वचनं कर्तव्यम् । न च तद् युगपत् सम्भवति । अत एकस्य तावत् क्रियते । एकस्मिन् कृते पुनः प्रदत्त्यन्तरेणापरस्यापि करिष्यत इति तच्च न । यस्य ह्यवयवस्य पूर्वं द्विर्वचनं कृतं तेनैव सहाचो द्विरुक्तवान् न युज्यते पुनस्तस्यावयवान्तरेण द्विर्वचनं कर्तुम् । अकृतद्विरुक्तस्य हि द्विर्वचनं क्रियते । न द्विरुक्तस्य । अन्यथा ह्यनवस्था स्यात् । अनभ्यासस्येति (६।१।३) वचनाच्चायुक्तमेवैकस्मिन्नवयवे द्विरुक्तेऽपरस्य द्विर्वचनं कर्तुम् । अतो नावयवद्विर्वचने सर्वेषामनुग्रहः सम्भवति । तत्र यस्य द्विर्वचनं न सम्भवति तस्य शास्त्रहानिः स्यात् । तदयुक्तमवयवानां प्रत्येकं द्विर्वचनम् । अथैषां युगपदवयवानां द्विर्वचनन्न सम्भवतीति प्रयोगान्तरे पर्यायेण करिष्यते पूर्वाक्तदोषपरिहारायम् । एवमपि यदा पचेरच्शब्दस्य द्विर्वचनं स्यात् तदा पपाचेतिग्रवमादि न सिध्येत् । किञ्च णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्मान्नट् भि । शप् । तस्य जुहोत्यादित्वात् झुः । स्नाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । तत्र यदि निशब्दमात्रस्य द्विर्वचनं क्रियते तदा निजां त्रयाणामिति (७।४।७५) गुणः । अत्रे दानीमदभ्यस्तादित्यदादेश (७।१।४) इष्यते नेनिजतीति रूपं यथा स्यादितिग्रवमर्थम् । स च न प्राप्नोति । जकारेण व्यवहितत्वात् । नहि जकारस्याभ्यस्तसंज्ञा । किं तर्हि ? निशब्दस्य । द्विरुक्तत्वात् । जकारस्य चाद्विरुक्तत्वात् । अनेनिजुरिति । अत्र लडादेशस्य भेः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०९) जुस् न प्राप्नोति पूर्वस्मादेव हेतोः । नेनिजदित्यत्र नाभ्यस्ताच्छतुरिति (७।१।७८) नुमप्रतिषेधो न स्यात् । अतएव हेतोः । न च शक्यते वक्तुं वचनमामर्थाद् व्यवधानोऽपि भविष्यतीति । यदा समुदायस्य द्विर्वचनं तदा वचनस्य सावकाशत्वात् । यदा त्विद्विकारसहितस्य जकारस्य द्विर्वचनं तदा नेनिजतीत्यादिकं रूपमेव न स्यात् । तस्मादयुक्तमवयवानां द्विर्वचनम् । अतः समुदाय एव द्विर्वक्तव्यः । अथ पपाचेत्यत्र कथं द्विर्वचनम् ? यावतैकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते । नचात्रैकाचः प्रथमव्यपदेशोऽस्ति । प्रथमशब्दो ह्यप्रथमापेक्षो भवति । सम्बन्धिशब्दत्वात् । सत्स्वनेकेषु यस्मात् पूर्वा नास्ति स प्रथमः । यः पुनरेक एव नासौ प्रथमव्यपदेशं लभते । एकधात्रैकाच् । तेनात्र द्विर्वचनं न स्यात् । जकारेणेत्यादादेव स्यात् । इयायारेत्यादापि कथं

द्विर्वचनम् ? यावतैकाचस्तदुच्यते । न चैकाचत्वमस्ति । अज्व्यतिरिक्तस्यानच
एकाज्व्यपदेशहेतोरभावादित्यत आह पपाचेत्वेत्यादि । एकसंख्याव्यवच्छिन्न-
स्वरसम्बन्धहेतुको व्यपदेशः । स गस्यास्ति स व्यपदेशी । जागर्त्यादिषु
धातुषु जागित्वेवमादिः । तेन तुल्यं वर्त्तत (५।१।११५) इति व्यपदेशिवत् ।
तस्य भावो व्यपदेशिवद्भावः । एकाचत्वमपीत्यपिशब्दाद् द्वितीयत्वमपोति ।
ततोऽनेन जजागारेत्यत्र यथा वास्तवे प्रथमत्वे जागदित्येतस्य प्रथमस्यैकाचो
द्विर्वचनं भवति तथा परमार्थतो सत्यपि प्रथमत्वे प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं
भवति । व्यपदेशिवद्भावेन । पपाचेत्यत्र पच्छब्दस्य । इयायारेत्यत्राप्यसति
वास्तव एकाचत्वे द्वितीयत्वे च व्यपदेशिवद्भावेन द्विर्वचनं भवति । यथाटिटि-
षतीत्यत्र वस्तुत एवैकाचो द्वितीयस्य टिशब्दस्येति । नचैतद् वक्तव्यम् ।
यस्मादप्रथमस्यापि पज इत्येवंप्रकारस्य व्यपदेशिवद्भावेन द्विर्वचनं भवतीति ।
अत्र लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति वचनं (६।१।१७) ज्ञापकम् । असत्यपि वास्तव
एकाचत्वे द्वितीयत्वे च पुनर्व्यपदेशिवद्भावेन चिण्प्रभृतीनां द्विर्वचनं भवतीति ।
अत्राभ्यासस्य दीर्घविधानार्थं दोर्घ इणः क्तितीति (६। १६८) वचनं
ज्ञापकम् । इहा दशभ्यः संख्याः संख्येयं वर्त्तन्ते । नतु संख्यानमात्र
इति द्विशब्दोऽत्र संख्येयं वर्त्तते । तच्च संख्येयं शब्दरूपं वा स्यादुच्चारणं वा ?
तत्र यदि शब्दरूपं संख्येयं स्यात् तदा हे इत्यनेन द्विशब्दरूपे भाव्यमानतया
निर्दिश्येते इति । अत एकाच इत्यस्य च स्थाने योगलक्षणः सम्बन्धो
भवति । अतः स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति । तदैकाच इति स्थान-
पष्टी जायते । अथ पुनरुच्चारणं संख्येयं तदा स्थान्यादेशसम्बन्धा न भवति ।
उच्चारणं नाम शब्दानुगतो धर्मः । यद्यसावादेशो विधीयते तदा निवृत्ति-
धर्मा स्थानी भवतीति शब्दस्य स्थानिनो निवृत्त्या भवितव्यम् । ततश्चाच्चारण
मपि न स्यात् । तस्य तर्हर्मत्वात् । तस्मादुच्चारणे संख्येयं स्थाने द्विर्वचनं
न सम्भवतीति द्विष्युयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवतीति । तदैकाच इति
कर्त्तृकर्मणोः क्ततीति (२।१।६५) कर्मणि पष्टी । स ह्यैकाजुच्चारणक्रियया
व्यामुमिष्टतमत्वात् कर्म भवति । तत्र यदि स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्ष
आश्रीयेत तदा जिघांसतीति इत्तेः कुत्व' न स्यात् । ममुदायस्य हि मन्त्रस्य

समुदायः सन्नन्त आदेशः । तत्र कृत एतन्नास्ति । अयं प्रत्यय इयं प्रकृतिरिति सन्दिग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य हन्तिर्नष्टो भवतीत्यभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुलं हन्ति हकारस्य न स्यादिति मं स्थाने द्विवचनपक्षे दोषं दृष्ट्वा द्विष्प्रयोगो द्विवचनमिति पक्षमाश्रित्याह द्विष्प्रयोगश्चेत्यादि । चकारोऽवधारणे । द्विष्प्रयोग एवेत्यर्थः । न स्थाने द्विष्प्रयोग इत्यर्थः । अथ द्विष्प्रयोगद्विवचने कथमयं दोषो न भवतीत्याह आह्वसिसंख्या हीत्यादि । पुनः पुनरुच्चारणमाह्वसिः ! तत् पुनः संख्याव्यवस्थितस्यैव धातोर्विधीयते । तेनेत्यादि । यस्मादाह्वसिः संख्याव्यवस्थितस्यैव धातोर्विधीयते तेन स एव शब्दो व्यवस्थित एव हिरुच्चार्यते । नतु तस्य स्थाने शब्दान्तरं विधीयत इति कुतः पुनः पूर्वोक्तदोषावसरप्रसङ्गः ? यदि तर्हि द्विष्प्रयोगो द्विवचनमिति पक्ष आश्रीयत एवञ्च सति वस्वेकाजाद् (७।२।६७) घसामित्यत्वादिवान् आशिवान् पेचिवाञ् शेकिवान् इतुपदाहृत्य यद्व्यति धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृत एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः कृतद्विवचना एत एकाचो न भवन्तीति तन्न युज्यते । अकृतोऽपि धात्वभ्यासयोरेकादेशे ऽकृतयोरपि चैत्वाभ्यासलोपयोः कृतद्विवचनानामप्येषामेकाच्त्वात् । स्थाने द्विवचने हि शब्दान्तरं भवानेकाजादिश्यत इति स्यादेषां कृतद्विवचनानामनेकाच्त्वम् । नतु द्विष्प्रयोगपक्षे । तत्र हि स एव शब्दो हिरुच्चार्यते । न चासौ शतकत्वोऽप्युच्चार्यमाण एकाच्त्वं जहाति । किं पुनर्हिरुच्यमानः । यदपि नियमस्य व्यवच्छेदं दर्शयितुं त्रिभिद्धानित्यादि तत्रोपन्यसिष्यति तदप्ययुक्तमेव । भिदिरप्रभृतीनामेव यथोक्तादेव हेताः कृतद्विवचनानामप्येकाच्त्वात् । यदप्याद्यङ्गणमनेकाजर्थमित्यभिधास्यति तदप्ययुक्तमेव । ततएव हेतोरकारान्तानां कृतद्विवचनानामप्यनेकाच्त्वानुपपत्तेः । तस्मात् स्थाने द्विवचनपक्षोऽप्यङ्गीकर्तव्यः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । इह पक्षद्वयं पूर्वोक्तं सम्भवति । तत्र किं द्विष्प्रयोगो द्विवचनमित्येष पक्ष आश्रीयत उत स्थाने द्विवचनपक्ष इति प्रश्नावसर इदमाह द्विष्प्रयोगश्च द्विवचनमिति । चकारः स्थाने द्विवचनमित्यसुमर्थं द्योतयति । ननु च षष्ठोस्थाने योगेति (१।१।५८) वचनात् स्थाने द्विवचनपक्षे नात्र भवितुं युक्तं तत् । कथं द्विष्प्रयोगपक्षोऽप्युपपद्यत इत्यत आह आह्वसिसंख्या हीत्यादि । यदि शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते

तदा स्थान्यादेशसम्बन्धे प्रतिस्थाने द्विर्वचनमितेऽपि पक्षो जायत इत्युक्तम् । यदा त्वाहृत्सिंख्या विधीयते तदेतरः पक्षो भवतीति । एतदपि प्रतिपादितम् प्राक् । तस्मात् द्विष्ययोगपक्षो यदाङ्गीकर्त्तुमिष्यते तदाहृत्सिंख्या हे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो हिरुच्चार्यते । नतु शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते । तस्माद् द्विष्ययोगद्विर्वचनपक्षोऽप्यङ्गीकर्त्तव्यः । अथ कथं स्थाने द्विर्वचनमित्येषोऽपि पक्ष आश्रीयते ? यावता जिघांसतीत्यत्र हन्तेर्हकारस्य कुत्वं न प्राप्नोतीत्युक्तम् । नैष दोषः । उच्यते चेदमभ्यासाच्च हन्तेः कुत्वं भवतीति । न च तस्य स्थाने शब्दान्तर एवादेशे कृते हन्तिरस्ति । तत्र वचनसामर्थ्यादादेशैः देशे हन्तिस्वरूपके (A) हन्तिशब्दो विज्ञास्यते । अन्ये त्वनयोः पक्षयोर्दोषा य आशङ्कन्ते ते भाष्य एवोत्तन्निष्य प्रतिक्षिप्ताः । इह त्वतिविस्तरग्रन्थभयान्न लिख्यन्ते ।

२ । अजादेर्द्वितीयस्य ।

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयमिति । ननु चैकावो द्वे प्रथमस्येत्यनेन (६।१।१) प्रथमस्यैकावो द्विर्वचनं विधीयते । अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य । तत् कथमन्यस्योच्यमानमिदमन्यस्य बाधकं स्यात् ? सति खलु सम्भवे बाधकं भवति । अस्ति च सम्भवो यद्दुभयं स्यात् । स्यादेतत् । धातोरित्येषा पक्षो । तस्या द्वितीयेनैकावा प्रथमेन च सम्बन्धो नोपपद्यते । अतो नास्त्युभयसम्भव इति । एतच्च नास्ति । अन्यच्च वाक्यम् प्रथमद्विर्वचनस्य विधायकम् । अन्यच्च द्वितीयद्विर्वचनस्य । तत्र वाक्यभेदे च सति किमिति सम्बन्धो नोपपद्यते ? तस्मात् कृतेऽपि द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं सम्भवत्येवैत्युक्तं बाधनम् । नैष दोषः । इह द्वीपमन्तरीपमित्यत्र इत्यन्तरूपसंगंभ्योऽपईदितोत्त्व (६।३।३७) मलोऽन्यस्येत्य (१।१।५२) नेनान्तम्यालः प्राप्तमादेः परस्येत्यनेनादे (१।१।५४) विधीयते । तत्र यथा मत्वपि सम्भवेऽनन्यविकारोऽन्यविकारं बाधते तथा द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधयति । यदि तर्हि प्रथमस्यैकावो द्विर्वचनमनेन बाध्यते

(A) हन्तिप्रतिरूपक इति महोदयपुस्तके पाठः ।

व्यञ्जनस्यापि प्रथमद्विर्वचनसम्बन्धिनो द्विर्वचनं बाध्यते । तद् यथाभूतस्यैव प्रसङ्गस्तथाभूतस्यैव द्विर्वचननिवृत्तिर्भवति । किञ्चूतस्य च प्रथमद्विर्वचनस्य प्रसङ्गः ? सव्यञ्जनस्य । तत्र यथा प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं न भवतेऽव-
मेकाज्ज्यपदेशिनो व्यञ्जनस्यापि न स्यात् । नैष दोषः । यदयं नम्राः संयोगादय इति (६।१।३) प्रतिषेधं शास्त्रि तज्ज्ञापयति व्यञ्जनस्य द्विर्वचननिवृत्तिर्न भवतीति । अन्यथा हि नदराणां द्विर्वचनप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्रास्यभावात् । अटिषति । अग्निशिषतीति । अटेश्च सनीटि कृते टिष्णद्दः शिष्णद्दश्च द्विरुच्यते । अरिरिषतीति । अरुत्सेः सन्निङ्-
गुणरपरत्वेषु कृतेषु रिष्णद्दो द्विरुच्यते । स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । सन्युडोरित्यनेन (६।१।६) सन्नस्तस्य द्विर्वचनमुच्यते । इट् च सन्भक्तः । तस्मादसौ द्विर्वचनस्य निमित्तमित्यभिप्रायः । स्थानिवद्भावे च सति रेफरहित-
स्येषो द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे चारीषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात् । कार्यीति । द्विरुक्तिरेव कार्य्यम् । तदस्यास्तीति कार्य्यी । स्यादेतत् । यद्यप्यसौ कार्य्यी तथापि कार्य्यं प्रति निमित्तमेवेत्याह नचेत्यादि । कथं पुनर्ज्ञायत एतत् कार्य्यं निमित्तत्वेनाश्रयते इति ? अत आह तथाहीत्यादि । तथाहीति यस्मादित्यर्थे । इतिकरणः प्रकारे । यस्मात् क्ङिन्निमित्तयोः गुणवृद्धयोः किङ्ङिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधो विधीयमानः श्रयित्वेवंप्रकारविषये न भवति ततो ज्ञायते नहि कार्य्यं निमित्तत्वेनाश्रयते इति । यदि ज्ञाश्रयते तदा शीङ्ङो ङित्तात् तन्निमित्ताच्च गुणवृद्धयोः किङ्ङिति चेति (१।१।८) विधीयमानः श्रयित्वेत्त्र गुणः प्रतिषेधश्च स्यात् । शायक इत्यत्र वृद्धिः प्रतिषेधश्च । ननु च येन विना यन्न भवति तत् तस्य निमित्तम् । यथा हृष्टेर्मेघः । यथाच प्रत्ययेन विना गुणवृद्धी न भवतस्तथा कार्य्यिणापि । तत् कथं शीङ्ङो गुण-
वृद्धिप्रतिषेधो नैह भवतीत्यत आह नहि कार्य्यिण इत्यादि । अज्ञाश्रयते इत्यध्याहार्य्यम् । सत्यम् । कार्य्यपि शीङ्ङनिमित्तम् । तस्य गुणं प्रति वृद्धिश्च प्रति यस्मान्निमित्तभावो नाश्रयते तेन श्रयित्व्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधो न भवति । गुणग्रहणमुपलक्षणार्थं वृत्तौ द्रष्टव्यम् । इतिकरणोऽनन्तरोऽस्य प्रतिविधानस्य स्वरूपं दर्शयति । कथं पुनर्ज्ञायते नहि कार्य्यं निमित्तत्वेना-

श्रीयत इति ? दीधीवेवीटामिति (१११।६) दीधीवेव्योर्गुणप्रतिषेधात् । यदि हि कार्यीं निमित्तत्वेनाश्रीयेत दीधीवेव्योर्ङित्वात् किन्निमित्तत्वाच्च गुणवृद्धयोः किङ्ति चेति (१११।५) प्रतिषेधः सिद्ध एवेति तयोर्गुण-प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमी-मिच्छन्तीति । अस्मासावादिश्लेषजादिः । तस्मादजादेरिति । एवं वर्णयन्तः कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति । यदि तर्हि कर्मधारयादियं पञ्चमी तेषां द्वितीयग्रहणमनर्थकम् । यस्मात् तृतीयस्य प्राप्तिरेव नास्ति । येषां बहुव्रीहेरियं षष्ठ्यभिमतता तेषामक्रियमाणे द्वितीयग्रहणे तृतीयस्यापि द्विर्वचनं प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं युक्तं द्वितीयग्रहणम् । येषाञ्च कर्मधारयादियं पञ्चम्यभिमतता तेषां द्वितीयग्रहणमनर्थकम् । तस्मादित्युत्तरश्लेष्यनेनानन्तरश्लेष (१११।६७) द्वितीयस्य भविष्यति । न तृतीयस्य । व्यवहितत्वादित्यत आह तेषामित्यादि ।

३ । नन्द्राः संयोगादयः ।

तदन्तर्भावोदिति । अवयवानां समुदायाभ्यन्तरत्वात् तदन्तर्भावः । अवयवभूता इति । आदिशब्दस्य नियतदेशावयववाचित्वाद् विशिष्टदेशावयव-भूता इतिप्रसोऽर्थो वेदितव्यः । उन्दिदिपतीति । उन्दी क्लेदने । सनीटि च कृते दिष्शब्दस्य द्विर्वचनम् । अङ्ङिडिपतीति । अङ्ङ अभियोग इत्यत्र यः संयोगः स दकारादिः । तस्य श्रुत्वेन दकारस्य डकारः । श्रुत्वञ्च द्विर्वचनेऽसिद्धम् । तेन सनीटि कृते दिष्शब्दो द्विरुच्यते । ततः श्रुत्वम् । अङ्ङिचिपतीति । अङ्ङ पूजायाम् । चिष्शब्दस्य द्विर्वचनम् । ईचिचिपत इति । ईञ्च दर्शने । सनीटि च कृते क्षिष्शब्दस्य द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः (७।४।६०) । कुञ्जोञ्जुरिति (७।४।६२) चुत्वम् । प्राणिणिपतीति । श्वस प्राणने । अत्र च । प्रपूर्वः । दिद्रासतीति । द्रा कुम्भितायाङ्गतो । केचिदजादेरित्यादि । तेषां मर्तनाजादेरुत्तरे ये नकारादयः संयोगादिभूतास्तो न द्विरुच्यन्त इति सूत्रार्थः । किं पुनस्तदनुवर्त्तनस्य प्रयोजनमित्यत आह तस्येत्यादि । दकारस्तु द्विरुच्यत एवेति कर्मधारयपञ्चम्यन्तानुवृत्तौ हि

तस्मादि- (१।१।६७) तुप्रसरस्येतप्रनन्तराणामिव नकारादीनां द्विर्वचनप्रतिषेधेन भवितव्यम् । निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । दकारस्तत्र यद्यपि रेफ-दकारयोर्धः संयोगस्तदादिभूतस्तथापि नकारेण व्यवहितः । तस्माद्दकारोऽपि द्विरुच्यत एव । इन्द्रिणीयिषतीति । इन्द्रग्रथात् क्वचि कृते क्वचि (७।४।३३) चेतीत्वम् । क्वजन्तात् सन् । इट् । अतो लोप (६।४।१४८) इत्यकारलोपः । उञ्जिजिषतीति । उञ्ज अर्जवे । यदा बकारोपध उञ्जिरुपदिश्यत इति । प्रतिषेधस्य विषयं दर्शयति । इह केचिद्दकारोपधमिमं धातुं पठन्ति । उजित्तत्वेवमादिरूपं (B) यथा स्यात् । केचिच् च दकारोपधमभ्युङ्गः समुङ्ग इति यथा स्यात् । तत्र यदा बकारोपध उजिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । नन्द्रा इत्यनेनैव (६।१।३) सिद्धत्वात् । बलन्तु तदा दकारस्य विधातव्यमिति । उञ्जिता उञ्जिजिषतीति यथा स्यात् । तदपि बलमकुत्वविषये विधातव्यम् । अचयथाऽभ्युङ्गः समुङ्गः इति न सिध्येत् । दकारोपधस्यैव युक्तः पाठः । बलमात्रं वक्तव्यम् । तदपि न वक्तव्यम् । तत्र भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोरिति (७।३।६२) निपातनादेव सिद्धत्वं लभ्यते । नचाभ्युङ्गः समुङ्ग इत्यत्रापि प्रसज्येत । अकुत्वविषयत्वान् निपातनस्य । यत्र कुत्वं नास्ति तत्रैव बलं विज्ञायते । नतु कुत्वविषये । यकारपरस्येत्यादि । यकारः परो यस्मात् तस्य प्रतिषेधो न स्यादित्येतदर्थ-रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्र केषिदेवं व्याख्यायते । बहिरङ्गो रेफः । गुणोऽर्त्ति-संयोगाद्योः (७।४।२६) । यङि चेति (७।४।३०) गुणोऽङ्गस्य विधीयमानो यङि भवति बहिरङ्गः । तदाश्रितो रेफोऽपि बहिरङ्ग एव । ततश्च सोऽन्तरङ्गे प्रतिषेधे-ऽसिद्धः । तस्मात् तस्य द्विर्वचनप्रतिषेधो न भवतीति । यद्येव मिन्द्रिदिष-तीति नुमोऽपि प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वष्यति ह्येतत् । नुम्विधामुपदेशिवद्वचनमिति । नैयायिकास्वन्यथा वर्णयन्ति नन्द्राः संयोग-दय इति । तैः किमुक्तम् ? संयोगात् पूर्वं नकारादयो न द्विरुच्यन्ते स चेद् भवति यकारान्तः संयोग इति । तेनारार्थ्यत इत्यत्र संयोगस्य यकारान्तत्वात् प्रतिषेधो न भवतीति । अरार्थ्यत इति । यङि चेति (७।४। ०) गुणे रपरत्वे च

यंशब्दस्य द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । दोर्घोऽकित इति (७।४।८६) दीर्घः । ननु चात्तेरहलादित्वाद् यङ्गा न भवितव्यम् । स हि धातोरिकाच (३।१।२२) इत्यादिना हलादेरेव धातोर्विधीयत इत्याह अर्त्तेरित्यादि । व्यञ्जनस्येति । ईर्यते-व्यञ्जनं यदेकाच् तस्य द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् । तच्च व्यञ्जनं यकारः । तस्येति कृते साच्कस्यैव द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् । एकाच इति । सनः । स हीटि कृते तृतीय एकाच् भवति । तस्य द्विर्वचने कृते सन्यत (७।४।७९) इतीत्वम् । पूर्वं पूर्वमिणमाश्रित्य सर्वसकाराणां षत्वम् । कण्डूयियिषतीति । असूयियिषतीति । कण्डूष् । असूञ्जिति कण्ड्वादिषु पठ्यते । ततः कण्ड्वादिभ्यो यक् (३।१।२७) वा नामधातूनामिति । सुधातुर्नामधातुरभिधीयते । अश्लीयियिषतीति । अश्वशब्दात् क्वजन्तात् सनीटि च कृते यिष्शब्दस्य द्विर्वचनम् । अशिशीयिषतीति । श्लीशब्दस्य द्विर्वचनम् । ऋस्त्वम् । हलादिशेषः । यथेष्टमिति । प्रथमादीनामन्यतरस्य यस्येथते तस्य कर्त्तव्यमिति ।

४ । पूर्वीऽभ्यासः ।

अभ्यासशब्दोऽयमाहृत्तिवचनो लोके प्रसिद्ध एव । सा चाहृत्तिः प्रथमस्य नास्तीत्यभ्यासप्रदेशेषु परस्य ग्रहणे प्राप्ते पूर्वस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं तस्याभ्याससंज्ञा विधीयते । पूर्वशब्दोऽवयववचनः । यथा पूर्वं कायस्य पगोरिति । अवयवाश्चावयविनो भवन्ति । स चेह यद्यपि न निर्दिश्यते तथापि हे (६।१।१२) इत्यनुवृत्तेस्तद्वाच्यस्यैवार्थस्य पूर्वा विज्ञायत इत्याह हे इति यदनुवर्त्तत इत्यादि । ननु च हे इति प्रथमान्तमनुवर्त्तते । षष्ठ्यन्तेन चेहार्थः । न ह्यन्यथा पूर्वशब्देन सम्बन्धः शक्यते दर्शयितुमित्यत आह तदर्थादित्यादि । अर्थाद्भिन्नविपरिणामां भवतीति । तदिह षष्ठ्यन्तं जायत इत्यर्थः । अथ पुनरत्रावयवावयविलक्षणा षष्ठो भवति यथा हृत्तस्य शाखेति ? एवमपि यदि हे इत्यनुवृत्तेर्हेयो र्यः पूर्वस्तस्याभ्याससंज्ञा विधीयते तदा सर्वस्य हे (८।१।१२) इत्यापि प्रकरणे ये हे विहिते तथार्थः पूर्वस्तस्याप्यभ्याससंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह तत्रेत्यादि । पूत्राऽवयव इति । पूर्वशब्दा व्यवस्थावचनोऽप्यस्ति । अतस्तद्द्वयवच्छेदार्थमवयवग्रहणम् । पपाचेत्यत्राभ्याससंज्ञायां सत्यां ऋस्त्व इत्यभ्यासस्य

(७।४।५८) ऋस्त्वम् । हलादिशेषः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति चर्त्वम् । पिपक्षतीति । सन्यत (७।४।७८) इतोत्त्वम् । पापच्यत इति दीर्घा-
ऽकित इति (७।४।८३) दीर्घत्वम् । जुहोतीति पूर्ववहकारस्य चुत्वम् ।
तस्याभ्यासे चर्च इति (८।४।५४) जकारः । अपीपचदिति । पचेर्णन्ताच्
चुश्चङ् णिलोपः । णौ चङ्युपधाया (७।४।१) ऋस्वः । द्विर्वचनम् ।
सन्वल्गुनीतीत्वम् (७।४।८३) । दीर्घा लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । सर्वा-
ण्यभ्याससंज्ञायाः प्रयोजनान्येतानि ।

पू । उभे अभ्यस्तम् ।

इह उभेग्रहणं संज्ञनिर्देशार्थं क्रियते । स च संज्ञनिर्देशो द्वे (६।१।१२)
इत्यनुवृत्तेरन्तरणाप्युभेग्रहणं प्रकल्प्यत एव । तत् किमर्थं द्वे इत्यनुवर्त्तमान उभे-
ग्रहणं क्रियत इत्यत आह द्वे इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । यद्युभेग्रहणं न क्रियेत
तदा प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञा प्रवर्त्तते । प्रत्येकमपि हि तयोः प्रवर्त्तमानासौ प्रवृत्तैव
भवति । तथाहि हावानीयेयातामित्युक्ते प्रत्येकमप्यानयनेन तावानीती
भवतः । तस्मात् समुदाये संज्ञायाः प्रवृत्तिर्यथा स्यादेकैकस्य मा भृदित्येवमर्थ-
मुभेग्रहणम् । समुदिते इति । सहिते समुदायभृते इत्यर्थः । ननु च यत्रा-
भ्यासः श्रूयते तत्रैव यथा स्याद् यत्र तु न श्रूयते तत्र मा भृद् । ईप्सन्ति ईप्सन्
ऐप्सन्तित्यादौ विषये मा भृदित्प्रवमर्थमुभेग्रहणं स्यात् ? नैतदस्ति ।
अभ्यासग्रहणं ह्यनुवर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । द्वे अभ्यस्तसंज्ञे भवतः ।
अभ्यासश्चेदस्तीति । एवञ्च सति विनाप्युभेग्रहणं यत्राभ्यासः श्रूयते तत्रैव
भविष्यति । नान्यत्र । तस्माद्दृष्टिकारोपदर्शितमेवोभेग्रहणस्य प्रयोजनं युक्तम् ।
ददतीति । ददातेर्लोट् । भि । शप् । जुहोत्यादिभ्यः (२।४।७५) श्रुः ।
ज्ञाविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । अत्राभ्यस्तसंज्ञायां सत्यां आभ्यस्तयोरात्
(६।४।२१२) इत्याकारलोपः । अदभ्यस्तादिति (७।१।४) भिरदादेशः ।
दधात्विति । लोट् । एकरितुस्त्वम् (३।४।८३) । समुदाय उदात्तां यथा
स्यादिति । उभेग्रहणे ह्यसति प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञा स्यात् । तस्मादभ्यस्ताना
मादिरित्याद्युदात्तमपि (६।१।१८८) प्रतीकं स्यात् । अथाप्यनुदात्तं । इमेक-

वर्जमिति (६।१।१५८) नास्ति योगपद्यसम्भवः । एवमपि पर्यायेण स्यात् १
तस्मादभ्यस्तानामादिरितेप्रतत् कार्यं (६।१।१८८) समुदाये यथा स्यात् प्रतेप्रकं
पर्यायेण वा मा भूदितेप्रवमर्थमुभेग्रहणम् ।

६ । जक्षित्यादयः षट् ।

जक्षित्यादय इतंप्रथ निदेशो जक्षेः शक्तिवन्तस्यादिशब्देन बहुव्रीहावपि
कृतं भवति इन्द्रेऽपि । यदा जक्षेरनजन्तस्येत्यादिशब्दस्य च इन्दः क्रियते
वाक्येऽपि यदानयोरनन्तरोक्तयोरुभयोरपि प्रयोगो भवति तदा तत्र बहुव्रीहौ
गृह्यमाणे यदि तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिराश्रयिते तदा वेवीडो ग्रहणं न
स्यात् । अथातद्गुणसंविज्ञानोऽयं तदा जक्षेर्न स्यादिति बहुव्रीहिराश्रयणे दोषं
दृष्टेतरयोः पक्षयोरन्यतरमाश्रित्याह जक्षित्ययं धातुरित्यादयथेत्यादि । अत्रेति-
शब्दोऽतिक्रान्तप्रत्यवमर्शी । जक्षित्ययं धातुरनन्तरमतिक्रान्त इति स एव तेन
प्रत्यवमृश्यते । इति रादिर्येषां त इत्यादयो जक्ष्यादय इत्यर्थः । ते पुनर्जागृ-
प्रभृतयो वेवीडूपर्यस्ताः (C) । सेयं समानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञेति । जक्षितेप्रत-
दुपलक्षितानां जागर्त्सिप्रभृतीनां षष्ठां जक्षितिरित्येतस्य च सप्तमस्य । तभ्यः
पृथग्निर्दिष्टस्य । ननु च दीध्यते वेव्यत इत्यत्रादादेश आत्मनेपदेश्वनत
इत्यनेनैव (७।१।५) मिहः । शेषश्चाभ्यस्तकार्यमाकारलोपादिकम् । तच्च
दीधीवेव्यो नं सम्भवतेप्रव । तत्राकारलोपस्तावदाकारस्याभावान्न सम्भवति ।
जुम्भांवीऽपि भ्रंरभावात् । जुम्प्रतिपेधोऽपि डित्त्वादात्मनेपदित्वाच्छतुः ।
तत् किमर्थमनयोरभ्यस्तसंज्ञा विधीयत इत्याह दीध्यते वेव्यत इत्यादि ।
दीध्यदिति च गतरतीत्यादिना प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति । आत्मनेपदित्वा-
दनयोर्व्यत्ययेन विना गता न सम्भवतीति व्यत्ययग्रहणम् ।

७ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।

आदिशब्दोऽयमस्यैव व्यवस्थायाम् । अस्ति च प्रकारे । तत्र यदि
व्यवस्थायां वक्ष्यमानो गृह्येत तदा तुज पित्र हिंसायामित्यत आरभ्य ये
पठितास्तेषामेव ग्रहणं स्यात् । एवञ्च भोत्राणां गणान्तरपठितानाञ्च दीर्घा

(C) अत्रिशारादृष्टिद्राणा चकारमः शमोरैव च । दीधीवेव्याय समानां जक्षित्यादावप्ययः ॥ १ ॥

न स्यादितेन दास्योऽप्याह तुजादीनामित्यादि । प्रकार आदिशब्द इति । स च प्रकारोऽनिर्दिष्टत्वात् प्रायत इति पृच्छति कश्च प्रकार इति । तुजो दीर्घत्वमित्यादिना प्रकारार्थत्वं दर्शयति । ये तथाभूता इति । अनन्तरक्त-प्रकारमापन्ना इत्यर्थः । दीर्घः साधुर्भवतीति । एतेन सत एव दीर्घस्य साधुत्वमात्रमनेन क्रियते । नत्वपूर्वो दीर्घ इति दर्शयति । तूतुजान इति । लिट् । एतच्च प्रकारवाचिन आदिशब्दस्य परिग्रहात्कथ्यते । तस्य कानच् । मामहान इति । मह पूजायाम् । शिषं पूर्ववत् । दाधान इति । डुधाब् धारणपोषणयोः । मीमायेति । डुमिञ् प्रक्षेपणे । लिट् । णल् । दाधारेति । डुञ् धारणे । तूतावेति । तु इति सौत्रो धातुः । तुरुस्तुशम्यम् (७।३।८५) इत्यादिसूत्रे पठितत्वात् । दीर्घश्चेषामित्यादिना यस्य सत एव साधुत्वमनेन क्रियते स च दीर्घश्चन्दस्वेव दृश्यते । न भाषायाम् । तत्रापि च्छ् सि विषये प्रत्ययविशेषे कानजादौ । न प्रत्ययमात्रे । ततोऽन्यत्र न भवतीति । यद्योक्ताद् विषयादन्यत्र न भवतीत्यर्थः । तुजेऽन्यत्र कानचि दृष्टः । ततोऽन्यत्र भाषायां छन्दस्यपि णलादौ प्रत्ययान्तरे न भवति । डुमिञ् छन्दसि णलि दृष्टः । ततोऽन्यत्र भाषायां छन्दस्यपि कानजादौ प्रत्ययान्तरे न भवति । यच्चैवं तेनास्यान्यत्राध्यापारः । सत एव दीर्घस्य साधुत्वमात्रमनेन विधीयते । नचान्यत्र दीर्घाऽस्ति यस्यानेन विधीयते साधुत्वम् । एतच्च प्रकारवाचिन आदिशब्दात्कथ्यते इति । तुतो जिति भाषायां प्रयोगः । यदि तर्हि च्छन्दसि सत एव दीर्घस्य साधुत्वमनेन विधीयते व्यत्ययो बहुलमित्यनेन (३।१।८५) सुब्यत्ययस्य विहितत्वादपार्थक्यमेतत् । नापार्थक्यम् । तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

एकाचो हे प्रथमस्येति (६।१।१) । अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) चानुवर्त्तते । धातोरित्त्ववयवयोगा षडौ । सामानाधिकरण्ये हि प्रथमस्य द्वितीयस्येति च सम्बन्धो नोपपद्यते । अनभ्यासस्येति च प्रतिषेधाच्च । सामानाधिकरण्ये हि प्रतिषेधोऽनर्थः स्यात् । नञ्भ्यासवानेकाञ् धातुः सम्भवति । यथायोगमिति । इलादेः प्रथमस्यैकाचोऽवयवस्याजादेस्तु द्वितीयस्येत्येष यथायोगार्थः । प्रोर्णना-

वेति । जर्णुञ्च् भाच्छादने । अजादेहिंतीयस्येति (६११२) नुग्रन्धस्य
 द्विर्वचनम् । रेफस्य तु नन्द्रा इति (६११३) प्रतिषेधात् भवति । ननु
 चोर्णातिरिजादित्वादिजादेशे गुरुमद्योऽनुच्छ (३११३३) इतरामि क्तत आम
 इति (२१४१८२) लेर्लुक् । कञ्चानुप्रदुज्यते लिटीति (३११४०) कञो लिट्पर-
 स्यानुप्रयोगः । ततश्च प्रोर्णुवाञ्च्कारेति भविष्यति । तत् कथं प्रोर्णुनावेति ।
 अत आह वाच्य जर्णातिरित्यादि । नुवङ्गावेन यथा नीते राम् न भवति
 तथोर्णातिरपीति दर्शयति । विश्वग्वर इति । श्रु श्रवणे लिट्सम्भयोरेशिरे-
 जितीरेच् (३१४१८२) । छन्दसुभयथेति (३१४११७) लिटः सार्वधातुकत्वम् ।
 ततः श्रुवः श्रुवेति (३१७४) श्रुः श्रुभावश्च । हुश्रुवोः (६१४१८७) सार्वधातुक
 इति यथादेशः । सुन्दिरे इति । षुञ् अभिषवे । धातुग्रहणादिह विकरणस्य
 द्विर्वचनं न भवति । यस्तत्र धातुस्तस्य विकरणेन व्यवहितत्वान्न भवतोत्येके ।
 छान्दसत्वादित्यपरे । सर्वं विधयञ्छन्दसि विकल्पान्त इति । एतच्च व्यत्ययो
 (३११८५) बहुलमितरस्माद्बहुलग्रहणात्प्रम्यते । एवञ्च क्त्वा द्विर्वचनप्रकरणे
 छन्दसि वेत्येतन्न कर्त्तव्यं भवति । नोनावेति । नु सुतौ । यङ् । द्विर्वचनम् ।
 गुणो यङ् लुक्कोरिति (७४१२६) गुणः । नोनूय इति स्थिते यङोऽचि चेति
 (२१४७४) यङो लुक् । लिट् । अमन्त्र इति (३११३५) निषेधादान्न भवति ।
 संमिमिञ्चुरिति । मिह सेचने । अतः सम्पूर्वात् सन् । हो ढइति (८२१३१)
 ढत्वम् । षढोः कः मीति (८२१४२) कत्वम् । एकाच इत्यादिनेट्प्रतिषेधः
 (७१२१०) । हलन्ताच्चेति (११२१०) कित्त्वादगुणः । द्विर्वचनम् । षत्वम् ।
 संमिमिञ्च इति स्थिते लिट् । अमन्त्र इति (३११३५) प्रतिषेधादाम् न भवति ।
 भि । तस्य उम् । अता लांपः । जागारेति । लिट् । दातोति । श्रुः वेति
 वचनात् पक्षे अजागार ददातीत्यपि भवति ।

६ । सन्यङोः ।

सन्यङोरिति समस्यन्तमिदं वा स्यात् षष्ठ्यन्तं वा ? तत्र यदि समस्यन्तं
 स्यात् तदायमर्थः स्यात् सन्यङोः परत इति । ततश्चेष्टः सन्भक्तत्वात्
 सन्ग्रहणेन ग्रहणात् सन्यङेह द्विर्वचननिमित्तत्वान् निमित्तस्य च कार्यिचो-

ऽयोगादितो द्विर्वचनं न स्यात् । ततश्चाटिषतीत्यादि न सिध्येत् । षष्ठ्यन्ते
त्वस्मिन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त उपस्थापिते सत्ययमर्थो जायते ।
सन्नन्तस्य यङन्तस्य च यः प्रथम एकाज् द्वितीयो वा । तनेटो द्विर्वचनं
भवतीति । तथा चाटिषतीत्यादि सिध्यतीत्येतदालोच्याह सन्यङोरिति
षष्ठ्यन्तमेतदिति । अत्र च ज्ञापको योगविभाग इति । यदि हि सन्-
यङोरिति सप्तम्यन्तं स्याच् श्लुसन्यङ् इत्येकमेव योगं कुर्यात् । ननु चासत्यपि
प्रयोजने ज्ञापकमस्ति । अस्ति चेह योगविभागस्य प्रयोजनम् । किं तत् ?
सामर्थ्याद् यथासंख्यं यथा स्यात् सनि प्रथमस्य यङि द्वितीयस्येति । नैत
दस्ति । यदि ह्यत्र यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात् तदा नीग्वञ्चित्यादिना (७।४।८४)
वञ्चुप्रभृतीनामभ्यासस्य यङ्लुको नीगागमविधानं नोपपद्यते । यथासंख्ये
हि सति यद्येषां द्विर्वचनं नास्तीति नीगागमं न विदध्यात् । तस्माद् योग-
विभागात् षष्ठ्यन्तमेतदित्यवसीयते । अटाव्यत इति । यङ्विधौ सूचिसूचि-
मूत्रग्रन्थ्यंशूपांतीनामुपसंख्यानमिति (३।१।२२, वा) यङ् । प्रीर्णानूयत इति ।
अकृतसार्धधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घः । जुगुष्मिषत इति । गुपे गुप्ति-
जकिदभ्यः सन्निति (३।१।५) सन् । तदन्ताद् धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि
त्यादिनेच्छायां (३।१।७) पुनः सन् । लोलुयिषत इति । यङन्तात् सन् ।

१० । श्लो ।

श्लो परत इति । ननु च प्रत्ययादर्शनं श्लुः । तच्चाभावरूपम् । नचाभावे
पौर्वापर्यमस्ति । तदद्युक्तमुक्तं श्लो परत इति । स्थानिनः परत्वात् तस्यापि
तद्धारिण पौर्वापर्यमौपचारिकं गृहीत्वैव युक्तमुक्तमित्यदोषः ।

११ । चङि ।

अपीपचदित्यादि । पचादिभ्यो षण्ण्तेभ्यो लुङ् । अडागमः । षि ।
णिञ्शीत्यादिना (३।१।४८) च्छुङ् । अत्रेदानीं द्विर्वचनं प्राप्नोति णिलोपश्च ।
इयोरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । ततश्चोभयोलुक्त्वबलत्वात् परत्वाप्ति-
स्रोपः । आटिटदिति । अत्रापि णिलोपे कृते णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्
भवत्येव । स्थानिवद्भावस्तु द्विर्वचनेऽचीत्यनेन (१।१।५६) । णिलोपोऽपि नित्यः ।

अकृतेऽपि द्विर्वचने तेन भवितव्यम् । कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः ।
 द्विष्ययोगो द्विर्वचनं भवतीति कृत्वा स्थाने द्विर्वचनं त्वत् न स्वीक्रियते ।
 लक्ष्यानुरोधात् । ततश्चीभयोस्तुल्यबलयोः परत्वास्थिलोपः । तत्र कृते द्विर्वचनं
 प्राप्नोतुरपधाङ्गस्त्वत् । तयोरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । द्विर्वचनमपि
 ह्यकृते ऋस्वत्वे प्राप्नोति । कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः । एकदेशविकृत-
 मनन्यवद्भवतीति (प, ३८) वचनात् । ऋस्वत्वमपि कृते द्विर्वचने प्राप्नोत्व-
 कृतेऽपि । न च शब्दान्तरप्राप्तिः । स एव शब्दो दिरुच्यत इति कृत्वा । स्थाने
 द्विर्वचनं त्वत् नाश्रीयते । लक्ष्यानुरोधात् । ततोभयोस्तुल्यबलयोः परत्वाद्
 ऋस्वत्वम् । ततो द्विर्वचनेन सन्वद्भ्रुनीति (७, ४१, ८४) सन्वद्भावादित्यम् ।
 दीर्घां लघोरिति (७, ४१, ८४) दीर्घ इत्येतानि कार्य्याणि कर्त्तव्यानि । अतएवाह
 ऋत्तो पचादीनामित्यादि । किं पुनः कारणं तथा शास्त्रप्रवृत्तिः क्रियते
 यथेषां कार्य्याणामयं प्रवृत्तिक्रमो भवतीत्याह तथा चेत्यादि । ऋस्वस्व
 स्थानिवद्भावो न प्रतिषिध्यत इति । तस्याभावादिति भावः । हेतौ चेयं पञ्चमी ।
 यथा तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति (१, २, ५३) । अत एव सन्वद्भ्रुनीत्यादिना
 (७, ४१, ८४) लघुनि धात्वचरे परे सन्वद्भावो विधीयमानो ऋस्वस्य स्थानिवद्भावा-
 दन्तोः प्रतिषिध्यते तस्मिन् सति लघुता निवर्त्तते इति कृत्वा । स चास्मिन्
 क्रमे सति स्थानिवद्भावो न सम्भवतीति सन्वद्भावो न प्रतिषिध्यते । प्रतिषन्ध
 हेतोरभावात् । कथं पुनरस्मिन् क्रमे सति कार्य्याणां स्थानिवद्भावो न सम्भवती-
 त्याह यो ह्यनादिष्टादित्यादि । अत्रः परस्मिन् पूर्वविधावित्यत्र (१, १, ५७) यो
 ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिम् प्रति स्थानिवद्भावो भवतीत्येव सूत्रार्था
 व्यवस्थितः । न चास्मिन् क्रमे सत्यत्राभ्यामोऽनादिष्टादचः पूर्वा भवति ।
 किं तर्हि ? आदिष्टादेव । तेन तस्य विधौ कर्त्तव्ये ऋस्वस्य स्थानिवद्भावो
 न भवतीति लघुत्वत्र निवर्त्तते । ततश्च सन्वदित्यादिना लघुनिमित्तकः
 सन्वद्भावो (७, ४१, ८३) विधीयमानो न व्याहृत्यते । यदि पुनर्द्विर्वचनं कृत्वा
 ऋस्वादि कार्य्यं विधीयते ततोऽनादिष्टादचः पूर्वाऽभ्यासः स्यात् । ततश्च तस्य
 विधौ कर्त्तव्ये ऋस्वस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव । एवं दीर्घञ्चिन्ति (१, ४, १२)
 लक्ष्यस्वभावया गुणसंज्ञया लघुसंज्ञया निरस्तायां सन्वद्भावोऽन्यत्र मावकाश

इह न स्यात् । कः पुनस्तस्यावकाशः ? अशीग्रमदित्यादि । अतश्चि षौ परभूते प्रागेव मितां ङखो (६।४।८२) विधीयते । यदि तद्ध्रियं कार्यक्रम आटिटदित्यत्र णिलोपे कृते द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । तदभावादित्यत्र आह आटिटदित्यत्र द्विर्वचनेऽचीत्यादि । अथ किमर्थमेतानि द्वीणि सूत्राणि पृथक् क्रियन्ते ? लिटि धातोरनभ्यासस्य (६।१।३) श्लौ (६।१।१०) चङीति (६।१।११) । न लिट्शुचङ्चु इत्येक एव योगः क्रियताम् । तत्राप्यग्रमन्वर्थः । पुनःपुनर्विभक्तिर्नाञ्चारयितव्या । लिटि श्लौ च द्विर्वचनम् । तदनित्यमिति ज्ञापनार्थम् पृथग् योगकरणम् । तेन यो जागार तस्यचः कामयन्ते । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणीत्यत्र न भवति द्विर्वचनम् । ततश्च द्विर्वचनप्रकरणे कृन्दसि वेत्येतन्न (६।१।८, वा) कर्त्तव्यं भवति ।

१२ । दाप्रवान् साह्वान् मौट्वांश्च ।

अविशेषिण निपात्यन्त इति । विशेषानुपादानात् । अनिट्त्वञ्चेति । वस्वेकाजादृघसा(७।२।६७)मितौट् प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपात्यते । ननु च कृतद्विर्वचनानामेकाचामिड् विधास्यते । अयञ्चाकृतद्विर्वचनमेकाञ् भवति । अकृतद्विर्वचनत्वात् । तदयुक्तमनिट्त्वनिपातनम् । नैतदस्ति । लिटि हि श्रूयमाणैकाञ्जुपलक्षणार्थं तत्र कृतद्विर्वचनग्रहणं कृतम् । अस्ति चात्र लिटि श्रूयमाणैकाच्त्वमिति कान्नायुक्तता ? परस्मैपदमिति । सहैरात्मनेपदित्वात् परस्मैपदं न प्राप्नोतीत्यतस्तन्ननिपात्यते । किं पुनः सामर्थ्यमित्याह हलादिशेष इत्यादि । यदि हलादिशेषः स्यादेवञ्च सत्यामाकारादेशमेव कुर्यात् । नहि हलादिशेषे सत्यागमस्यादेशस्य वा विशेषोऽस्ति । णिलुक् चेति । णेरनिटीति (६।४।८१) णिलोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणोपधा-हृदिर्मा भूदित्येवमर्थम् । लोपे हि सति प्रत्ययलक्षणोपधाहृदिः स्यात् । लुकि तु न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधान्न भवति ।

१३ । ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।

सम्प्रसारणमिति यण्स्थानिकस्येक एषा संज्ञा विहितता । वाक्यार्थस्य च । इग् यण इति (१।१।४५) योऽयं वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणस्तस्य तत्र

चेदमुक्तमनुवादे वर्ण उपतिष्ठते विधौ तु वाक्यार्थ इति । विधिश्चायमतो वाक्यार्थस्यैवोपस्थानमित्याह यणः स्थान इत्यादि । ततश्चापि विहित इति । यञ्च्चावित्यनेन (४।१।७४) । इभ्यापुत्र इति । इभमर्हतीति दण्डादिभ्यो (५।१।६६) यः । क्षत्रियापुत्र इति । क्षत्रस्यापत्यमिति क्षत्तात् घ इति (४।१।१३८) घः । षड् इति प्रत्ययग्रहणमिदम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया उपस्थानाद् यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति तदादितदन्तग्रहणयिज्ञैव स्यात् कारीषगन्धीपुत्र इति । इह तु न स्यात् परमकारीषगन्धीपुत्र इति । कारीषगन्धशब्दाच्च षड् विहितः । न परमकारीषगन्धशब्दात् । अत इदं द्वेष्यमपाकर्तुमाह षडिति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति । स्त्रिया(४।१।३)मित्यधिकृत्य विहितत्वात् । स्त्रीत्वं स्थानिवद्भावेन च प्रत्ययत्वं षडः । नहि तस्यान्यथा स्त्रीप्रत्ययत्वमुपपद्यते । आदेशपक्षस्य च तत्राश्रितत्वात् । यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणमेतत् ततश्च किमिति ? तदादिनियमो न भवति यतोऽधिकस्याप्यत्र ग्रहणं स्यात् । अतिप्रसङ्गो वा । असति हि नियमे यथेह भवति परमकारीषगन्धीपुत्र इति तथेहापि स्याद् अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र आह न स्त्रीप्रत्यये चेत्यादि । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया न स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जन इत्ययमपवादः कृतः । तेन यत्रानुपसर्जनः स्त्रीप्रत्ययस्तत्रैषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तदादिनियमो नास्ति । तेन परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र भवत्येव । अत्र हि परमा चासा कारीषगन्ध्या चेति सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः । स्त्रीप्रत्ययस्य प्राधाद्यम् । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) पुंवद्भावः । यत्र तूपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्तत्रानुपसर्जन इति बचनादुपतिष्ठत एवैषा परिभाषा । तेन भवत्येवात्र तदादिनियमः । तेनेह न भवति । अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति । अत्र हि कारीषगन्ध्यामतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । अत्र योऽसावतिक्रान्तः स प्रधानम् । कारीषगन्ध्या तूपसर्जनम् । अतएव गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋसो भवति । पुत्रपत्योः संप्रसारणे तदादावतिप्रसङ्गः । इहापि प्राप्नोति कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । तथाहि पुत्रपत्योरिति समसो कार्थिण आनन्तर्यमाचष्टे । एतच्च शुद्धयोस्तदादी

चाविशिष्टम् । अथापि कथञ्चित् तदादौ न स्यादेवमपि येन विधि-
स्तदन्तस्थेति (१।१।७२) तदन्ते ऽतिप्रसङ्ग इहापि प्राप्नोति । कारीषगन्ध्रा-
परमपुत्र इति । विधिविधानविधिभाजां त्रयाणां सन्निधाने तदन्त-
विधिर्भवति । ते चेह सन्ति । विधिः संप्रसारणम् । विधिभाक् षड् ।
विधानं पतिपुत्रशब्दौ । इह च तत्पुरुषेणाव्यभिचारात् सन्निधापितं
यदुत्तरपदं तत् पुत्रपतिशब्दाभ्यां विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीति
पुत्रशब्दान्ते पतिशब्दान्ते चोत्तरपदे संप्रसारणं भवतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह पुत्रपत्योरित्यादि । एवं मन्यते । तत्-
पुरुषोऽत्र पुत्रपत्योः षड्श्चाधिकरणभूतको निर्दिश्यमानस्तत्पुरुषावयवत्वं
पुत्रपत्योः ख्यापयति । तद्यथा वृक्षे शाखेति । वृक्षः शाखाया अधिकरण-
त्वेन निर्दिश्यमानः शाखाया वृक्षावयवत्वं बोधयति । तत्र प्रत्यासत्तेः । यत्र
तत्पुरुषे षड् कार्यभागवयवः स्थितस् तस्यैव तत्पुरुषस्य यावयववौ पुत्रपती
तयोरेव ग्रहणम् । नतु पुत्रपत्यादावुत्तरपदे यौ पुत्रपतिशब्दौ तौ तस्यैव
षड्ः पूर्वपदस्य तत्पुरुषस्यावयवौ । अपि तु तत्पुरुषस्यान्तरस्यापि पुत्र-
कुलशब्दस्य पतिकुलशब्दस्य च । तस्मात् तदादौ तावन् न भवत्यतिप्रसङ्गः ।
तदन्तेऽपि न भवत्येव । यस्मादिह पुत्रपतिग्रहणं यच्च तत्पुरुषेण सन्निधा-
पितमुत्तरपदं तयोर्विशेषणविशिष्यभावं प्रति कामचारः । तत्र यदीहोत्तरपदं
पुत्रपतिशब्दाभ्यां विशिष्येत तदा स्यात् तदन्तविधिः । विशेषणेन तदन्त-
विधिर्भवतीति क्त्वा । न चेह ताभ्यां तद्विशिष्यते । अपि तु तावेव तेन ।
ततश्च तदन्तविधेरभावात् क्लेवलयोरेवेदं विशेषणं भवतीति कुतस्तदन्ते ऽति-
प्रसङ्गः ? नतु च यद्युत्तरपदेन पुत्रपती विशिष्येते तेन तयोस्तदन्तता विज्ञा-
यते । ततश्चोत्तरपदपदान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् । न क्लेवलयोः । एवञ्च
तदादावतिप्रसङ्गः । नैतदस्ति । नहि पुत्रपतिशब्दावुत्तरपदान्तौ सम्भवतः ।
यस्मादयमन्तशब्दोऽवयववचनः । न च पुत्रपतिशब्दोरुत्तरपदमवयवः । किं
तर्हि ? समासस्य । न च तौ समासौ । तस्मान्नैवं विज्ञायत उत्तरपदान्तयोः
पुत्रपतिशब्दयोरिति । किं तर्हि ? पुत्रपत्योरित्युत्तरपदयोः क्लेवलयोरिति ।
येन विधिस्तदन्तस्थेति (१।१।७२) तदन्तविधिनात्र षडन्तस्य संप्रसारणं

विज्ञायते । ततश्च वाराहीपुत्र इत्यत्र वकारस्यापि संप्रसारणं प्राप्नोतीत्यत्र आह
अडन्ते चेत्यादि । तत्रैव कारणमाह निर्दिश्यमानस्येत्यादि । संप्रसारण-
ग्रहणमुत्तरार्थम् । अतो हीकारग्रहणेनापि सिध्यत्येव । ताञ्चोत्तरार्थतां
तत्रैव दर्शयिष्यामः । तामेवोत्तरार्थतां सूचयन्नाह संप्रसारणमित्यादि ।

१४ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ।

बन्धुनीति नपुंसकनिर्देश इत्यादि । बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसक-
लिङ्गेन निर्देशः कृत इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायत इत्याह
पुंलिङ्गाभिधेयोऽयमित्यादि । ननु बन्धाविति पुंलिङ्गेनैव निर्देशः कस्मान्न
कृतः ? पर्यायेषु मा भूत् । एवं हि क्रियमाणे ऽर्थप्रधानोऽयं निर्देश
इत्यादिः स्यात् । ततश्च पर्यायेष्वपि प्रसज्येत । अर्थप्रधाने हि निर्देशे
स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्युक्तम् । मातजित्यादि । ननु च मातजिति
शब्दरूपं नास्त्येव । नञस्य स्वतन्त्रस्य क्वचित् प्रयोगो लभ्यते । कथं तत्र
संप्रसारणं कर्त्तुं शक्यमित्यत आह अस्मादेवेत्यादि । तत्रेत्यादि । यदि च
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) बहुव्रीहिस्वरः स्याच् चित्कारण-
मनर्थकं स्यात् । तस्मान्मा भूत् तस्यानर्थत्वमिति चित्कारणसामर्थ्याद् बहु-
व्रीहिस्वरं चित इत्यन्तोदात्तत्वं (६।१।१६३) विधीयमानं बाधते । ननु च
मातृशब्दो बहुव्रीहावुत्तरपदं न सम्भवत्येव । नद्युतयेति (१।४।१५४) नित्यं
कपा भवितव्यम् । तत् कथं तत्रोत्तरपदे बहुव्रीहौ अडः संप्रसारणमुपपद्यत
इत्याह मातृमातृकयोश्चेत्यादि । यदि च नित्यं कप् स्यान् मातृमातृकयोर्भेदे-
नोपादानं न कुर्यात् । कृतञ्च । तस्माद् भेदेनोपादानात् कब् विकल्पेन
क्रियते । न केवलं मातृजादेश इत्यपिशब्दस्यार्थः ।

१५ । वचिस्वप्रियजादौनां किति ।

आदिशब्दोऽयं यजिनेव सम्बध्यत इति । न वच्चादिभिः प्रत्येकम् । यदि
हि प्रत्येकमभिसम्बन्धोऽभिमतः स्याद् वच भाषण इत्यधीत्य जिस्वप् शय
इत्यधीयताम् । तत्र वच्चादीनामित्येवं स्वपरपि सिध्यतीति घृथगुपादानं
न कर्त्तव्यं जायते । नन्वेवं रुदश्च पञ्चभ्य (७।३।८८) इत्यत्र स्वपरैर्घणे न स्यात् ।

नैष दीर्घः । शक्यते हि रुदादीनामादौ स्वपिमधीत्य स्वपश्च पञ्चभ्य इत्येवं सूत्रं प्रणेतुम् । तस्माद् युक्तसुक्तं यजिनैव सम्बध्यत इति । वचेः स्वपिना साहचर्याद् धातुनिर्देशार्थं इकारो न विशेषणार्थः । तेन च ब्रूवादेशस्त्वैव ग्रहणं भवतीति साह वच भाषणे । ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) चेति । उक्तमिति । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । इष्टमिति । ब्रथादिना (८।२।३६) षत्वम् । ततः षुत्वम् । जड इति । हो ढ इति (८।२।३१) ढत्वम् । षुना (८।४।४१) षुरिति षुत्वम् । ढो ढे लोप इति (८।३।१३) ढकार लोपः । द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽण इति (६।३।१११) दीर्घत्वम् । उषितमिति । शासिषसिघसीनाच्चेति (८।३।६०) षत्वम् । संवीत आहृतः शून इति । हल इति (६।४।२) दीर्घः । शून इत्यत्रौदितश्चेति (८।२।४४) निष्ठानत्वम् । अथेह कस्मान्न भवति ? वाचमिच्छति वाचा तरतीति ठक् । वाचति वाचिक इति । यद्यपि वचेः क्तिव्वचिप्रच्छायतस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घाः संप्रसारणाच्चेति (३।२।१७८, वा) दीर्घः कृतस्तथाप्येकदेशविकृतमनन्यवङ्गवती- (प, ३८) त्यस्ति प्राप्तिरित्याह धातोरित्यादि । यत्र धातुः सामान्यवाचिना धातुशब्देन नोपादीयतेऽपितु स्वशब्देनैव तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते । एतच्च भ्रौणहत्येति निपातनं कुर्वञ् ज्ञापयति । तद्धितत्वार्थं निपातनम् । यदि च धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यय एव कार्यं न विज्ञायेत तत्वं निपातनमनर्थकं स्यात् । हनस्तोऽचिण्लोरि (७।३।३२) त्यनेनैव तत्वस्य सिद्धत्वात् । वाचति वाचिक इत्यत्र यद्यपि क्तिवन्ता धातुत्वं न जहतीति (प, ७८) तथापि धातोरित्येवं नासौ प्रत्ययो विहितः । तथाहोक्तं सुप इत्येवं प्रत्ययो विहितः सुप आत्मनः क्वजिति (३।१।८) । इतरत्र च प्रातिपदिकात् । इत्येवं ज्ञाप्रातिपदिकाधिकारात् (४।१।१२) । तस्मादिह वचेः स्वरूपग्रहणात् तत्प्रत्यय एव कार्यसंविज्ञानं न भवति ।

१६ । ग्रह्णिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृक्कतिभृञ्ज-
तीनां ङिति च ।

गृहीतमिति । ग्रहोऽङ्गिटीति (७।२।३७) दीर्घः । जरीगृह्यत इति ।

यङि संप्रसारणं द्विवचनम् । रीगृदुपधस्येति (७।४।८०) रीगागमः । वयि-
 रयमस्येवात्मनेपदी । अय वय गतौ । अस्ति च परस्मैपदी वेञो वयिरिति
 (२।४।४१) । तत्र यञ्चादिभिरनात्मनेपदिभिः साहचर्यादनात्मनेपदी गृह्यत
 इत्याह वयिर्लिटीत्यादि । तस्माच्च परस्य लिटोऽसंयोगास्मिद् किदिति
 (१।२।४) किञ्चन भवितव्यमित्यत आह तस्येत्यादि । यद्येवमिति । यदि
 वेजादेशस्य वयैर्यङ्गणमित्यर्थः । यजादिषु वेज् पठ्यत इति । ततश्च पूर्व-
 सूत्रेणैव तस्य स्थानिवद्भावात् संप्रसारणं सिद्धमित्यभिप्रायः । नैवं शक्यमिति ।
 विज्ञातुमिति शेषः । नानयोपपत्त्या वयिग्रहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः ।
 किं कारणमित्याह लिटि तस्येत्यादि । स्यादेतत् । विधिप्रतिषेधयोर्विरोधा-
 देकत्र विधिरेव भविष्यति न प्रतिषेध इत्यत आह अत्र यथैवेत्यादि ।
 यदि विरोधादेकतामभवः पर्यायोऽस्तु । नतु ह्योरन्यत्र चरितार्थत्वा-
 देकेनैव भवितव्यम् । नापरणेत्येषोऽर्थो लभ्यत इति भावः । नैष दोष इति ।
 कथं नैष दोष इत्यत आह लिटीत्यादि । लिटि वयो य इति (६।१।३८)
 यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधो लिङ्गं विधौ वेजोग्रहणेन वयिग्रहणम् भवती-
 त्यस्यार्थस्य । असति विधौग्रहणे प्राप्तेरसम्भवात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
 वेज इत्यत्र प्रतिषेधे वयैर्यङ्गणं न भवतीति । अत्राप्येतदेव प्रतिषेधवचनं लिङ्गं
 सति हि वेज्ग्रहणे वेज इत्यनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् पुनर्लिटि वयो य
 (६।१।३८) इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तदेतस्मात्सिद्धाद् वयैर्विधौग्रहणं
 प्रतिषेधे चाग्रहणमित्यनुमास्यते । सत्यमेतदिति । अनन्तरौक्तमर्थमभ्यनुजा-
 नाति । यदि सत्यमेतत् तर्हि किमर्थं वयिग्रहणमित्याह एष एवेत्यादि । तेन
 स्पष्टीकरणार्थं वयिग्रहणमित्याचष्टे । विध्यतीति । दिवादिवाच्यम् । उष्ट
 इति । तसन्तमेतत् । अदादिवाच्यो लुक् । ब्रथादिसुवेण (८।२।३६) पत्वम् ।
 षुत्वम् । विचनीति । तुदादिवाच्यः । हृक्ण इति पूर्ववन्नत्वम् । स्कोरिति
 (८।२।२८) सलोपः । भ्रूनादिर्निष्ठा न भवतीति तेनात्र पत्वं न भवतीति
 भावः । भ्रूनादौ हि तद् विधीयते । भ्रूलो भ्रूलौत्यतो (८।२।२६) भ्रू-
 यङ्गणानुवृत्तेः । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्ध मेवेति । नहि यथा पत्वादौ
 निष्ठादेशस्य सिद्धत्वमुच्यते तथा कुत्वेऽपि । तेन तत् प्रवर्त्तत एव । ह्यतीति ।

पूर्ववच्छः । वरीहृद्यग्रत इति । रीगृत्वत इति वक्तव्यमिति (७।४।६०, वा) रीगागमः । पृष्ट इति । पूर्ववत् षत्वम् । यजयाचेत्यादिना (३।३।६०) नञि विहिते प्रश्न इत्यत्र संप्रसारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह नञित्यादि । भृष्ट इति । पूर्ववत् षत्वम् । भृञ्जतीति । पूर्ववच्छः । वरीभृञ्ज्यत इति । पूर्ववद् रीक् । सकारस्येत्यादि । ननु स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२६) तस्य लोपेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । भ्रलि पदान्तं च स उच्यत इति ।

१७ । लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम् ।

उच्यथिति । क्वादिनियमादिद् प्राप्त उपदेशेऽत्वत इति (७।२।६२) प्रतिषिद्धः । ऋतो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमात् पुनर्भवति । ग्रह-विशेष इति । यस्मात् सति संप्रसारणे हलादिशेषेण रेफनिवृत्तौ जप्राहेति ग्रहैर्यद्रूपं भवति सत्यपि संप्रसारण उरत्वरपरत्वहलादिशेषेष्वपि कृतेषु तदेव भवति । जिञ्ज्याविति । आत औ णलः (७।१।३४) । जिञ्जियेति । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । हृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेष इति । यद्यन्यार्था योग आरभ्यते न हृश्चत्यर्थस्ततो हृश्चत्यर्थमेतद्वचनं न भवतीति सत्यप्येतस्मिन्नन्यार्थवचने हृश्चतेरभ्यासस्य नैव संप्रसारणेन भवितव्यम् । नञ्जसति तदर्थे वचने केनचित् प्रकारेण संप्रसारण-सुपपद्यत इत्यभिप्रायः । ततश्चासत्यस्मिन् योगे वन्नञ्चेति यद्रूपं भवति सत्यपि तदेवेति नास्ति हृश्चतेर्विशेषः । एतच्च ह्रस्विकारमतेनोक्तम् (D) । भाष्यकारमतेन त्वाह योगारम्भ इत्यादि । तस्यायम्भावः । सति वचनेऽन्यार्थे क्रियमाणे तस्य हृश्चत्यर्थतापि भवति । हृश्चतेरपि यद्वादिष्यन्तर्भावात् । एतच्च तदर्थोऽप्ययं योगारम्भ इति तदभ्यासस्यापि संप्रसारणेन भवितव्यमिति । तुशब्दे ह्रस्विकारमताद्विशेषं दर्शयति । यदि संप्रसारणमकृत्वेत्यादि । ननु

(D) Who is this ह्रस्विकार ? The commentator is speaking of the क्वाशिकाकार as putting in the opinions of both the ह्रस्विकार and the भाष्यकार. Hence this ह्रस्विकार is not clearly the क्वाशिकाकार । According to हरदत्त, he appears to be the वार्तिककार ; though it is said that there was another ह्रस्विकार, called कृष्ण or चूर्ण ? It is also clear that भर्तृ हरि the भावह्रस्विकार is not meant here.

दर्शयति । यदि संप्रसारणमकृत्वैतदादि । ननु चोभयग्रहणस्य प्रयोजनं
 वक्ष्यति हलादिशिषं परमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । तत्
 कुतोऽस्य पक्षस्य सम्भवः ? उभयग्रहणरहिते योगे सतीतप्रभिप्रायः । अथ
 रेफस्येत्यादि । उभयग्रहणसहिते योगे सतीति भावः । उरत्वस्य स्थानि-
 वद्भावादिति । केन पुनः स्थानिवद्भावः । अचः परस्मिन् पूर्वविधा इति
 (१।१।५८) । कः पुनरसौ ? प्रतयो ऽचः परो यन्निमित्तमोरत्वं स्यात् ।
 अङ्गस्य योऽभ्यास इति विज्ञायमाने सामर्थ्यात् प्रतय आश्रितो भवति । विना
 तेनाङ्गव्यपदेशाभावात् । वृत्तिकारमतं चेपितव्यम् । अन्यथा तत्रोभयग्रहणा-
 भावाद् हलादिशिषेण प्रागिव संप्रसारणाद् रेफे निवृत्तिते वकारस्य संप्रसारणं
 स्यात् । ततश्च उत्रयेतानिष्टं रूपं स्यात् । पृच्छतिभृञ्ज्योरविशेष इति ।
 ग्रहेरिव वेदितव्यः । अकिदर्थमित्यादि । किं पुनः कारणमकिदर्थमिदं व्याख्येय-
 मित्यत आह कितीत्यादि । यस्मात् किति परत्वात् संप्रसारणे कृते कृत-
 मस्यसारणस्य पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचने कृतेऽस्तरैणाप्येतद्वचनसूचत-
 रित्यादि सिद्धयतेषु । तस्मान्नेदं किदर्थम् । अपित्वकिदर्थमेवेति । अथ
 किमर्थमुभयेषामित्युच्यते ? यावता स्वरितलिङ्गासङ्गादेवोभयेषामित्यस्यानु-
 वृत्तिर्भविष्यति ? न चानुवृत्ती सत्यां ङिति वच्चादीनामपि संप्रसारणं
 प्राप्नोतीत्येतच्च नाशङ्कनोयम् । यदि वच्चादीनामपि ङिति संप्रसारणं
 स्याद् योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । मण्डूकप्रुतिन्यायेन वा वच्चादीनामनु-
 वृत्तिर्भविष्यति । तत् कुतोऽस्य दोषस्यावसर इत्याह अधिकारादेवेत्यादि ।
 अधिकारादेवोभयग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषांग्रहणात् पुनः श्रुतिर्भवति । तस्याच्चेत-
 देव प्रयोजनम् । यत्र संप्रसारणञ्चान्यच्च प्राप्नोति तत्र संप्रसारणमेव यथा स्यात् ।
 भा भृदन्त्यदिति । तेन विव्याध विव्यधिश्रेयत्र हलादिशिषं परमपि बाधित्वा
 संप्रसारणमेव भवति । अन्यथात्र परत्वात् प्राक् प्रवर्त्तमानेन हलादिशिषेण
 यकारस्य निवृत्तौ कृतायां वकारस्य संप्रसारणमापद्येत । ततश्चोव्याधो-
 व्यधिषेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ।

१८ । स्वापेञ्चङि ।

स्वापेरिति । आप्त्वात्तावित्यस्यापि सुपूर्वस्यैका निर्देशः सम्भवति ।

अतस्तद्ग्रहणाग्रहानिराकरणायाह स्वपिर्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति । अन्तस्य ग्रहणं चङ्ग्रहणाद् विज्ञायते । नह्यन्तान्नाच् चङ् सम्भवति । असूत्रुपदिति । हेतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । द्विवचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणमिति । परत्वात् । स्वाप्यत इति । कर्मणि लकारः । सार्वधातुक्ते यक् (३।१।६७) ! स्वापितमिति । निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) णिलोपः । ननु च ग्रह्यादि-सूत्रात् (६।१।१६) ङितीत्यनुवर्त्तते । न च स्वापिञ्जलोऽन्यो ङिदस्ति । तत्र सामर्थ्याच्चङ्ग्रह भविष्यतीति न कर्त्तव्यमेव चङ्ग्रहणमित्यत आह ङितीति । केवलमित्यादि । ग्रह्यादिसूत्रे (६।१।१६) ह्युभयं सन्निहितं किद्-ग्रहणं ङिद्ग्रहणञ्च । तत्रोभयोरविशिषेण सन्निधाने ङिद्ग्रहणमेवानुवर्त्तते । न किद्ग्रहणमिति मन्दधिया दुर्बोधम् । अतः सुखप्रतिपत्तये मन्दबुद्धे चङ्ग्रहणं क्रियत इति भावः ।

१९ । स्वपिस्यमिव्येजां यङि ।

स्वप्रगिति । स्वपिदधो नैजिङ् (३।२।१७२) ।

२० । न वशः ।

२१ । चायः कौ ।

अथ किमर्थं दीर्घाञ्चारणं यावता ङ्स्वादेशेऽप्यङ्गत्सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वेन चेकीयत इति सिध्यत्येवेत्याह दीर्घाञ्चारणमित्यादि । कथं नुनर्यङि चेत्सुच्यमान (७।४।३०) आदेशो यङ्लुकि स्यात् ? प्रत्ययलक्षणैः स्यात् । अथापि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिध्यते ? एवमप्यन्मादेव दीर्घाञ्चारणाद् यङ्लुकि भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तदपार्थक्यं स्यात् ? चेकीत इति । तसन्तमेतत् । यङोऽचि चेति (२।४।८४) यङो लुक् ।

२२ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।

स्फातिरिति । स्त्रियां क्तिन् (६।३।८) । वृत्ति यत्तोपः (६।१।६६) । स्फातो-भवतीति । स्फायते निर्गन्ताच्चौ क्तनेऽस्य च्चावितीस्त्वे (७।४।३२) सतीदं रूपं

भवतीति मन्यमानो यच्चोदयेदथ कथं स्फातीभवतीत्येतद्रूपं यावताऽज्ञापि
निष्ठायामस्मिन्नादेशे स्फातीभवतीत्येवं भवितव्यमिति तं प्रत्याह स्फाती-
भवतीत्येतदपीत्यादि । एतदपि स्फातिशब्दात् क्लिप्तन्ताच्चो क्लृते चो चेति
(७।१।२६) दीर्घत्वे च क्लिप्तन्तस्यैव रूपम् । अतो न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।

२३ । स्थः प्रपूर्वस्य ।

सामान्येन ग्रहणमिति । इयोरप्यास्वे कर्तृ पूर्वस्य धात्वादेः षः म
(६।१।६४) इति सत्वे समानत्वाद् रूपस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
(प, ११४) च नेहोपतिष्ठते । उभयोर्लक्षणकत्वात् । अथात्र संयोगादे रातो
धातोर्धेषवत् इति (८।२।४३) निष्ठानत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्र आह संप्रसारण
इत्यादि । नत्वस्य पूर्वत्वासिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसारणं क्रियत इति । तत्र
कर्तृ च यत्पक्षा नास्तीति नत्वं न भवति । प्रस्य इत्येवं सिद्ध इति ।
ननु चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि संप्रसारणं स्यात् । ततश्च पृस्तीत इति रूपं
स्यात् । तत् किमुच्यते प्रस्य इत्येवं सिद्ध इति ? अनन्यविकारो-
ऽन्वयसदेशस्येति (प, १०४) न भवत्येष दोष इति मन्यन्ते । इहापि यथा
स्यादिति । कस्मात् पुनर्न प्राप्नोति ? संप्रशब्देन व्यवहितत्वात् । किं
पूर्वग्रहणे क्रियमाणे शब्दार्थ एव तथाविधो भवति येनात्रापि भवति ? अथ
ग्रन्थाधिक्यादर्थधिक्यं सूचयतीत्यभिप्रायेणाह तत् कथमिति । प्रथम-
कल्प्यं दर्शयन्नाह प्रपूर्वस्येति । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति पूर्वशब्दोऽयमवयववचन
इति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरभवति । अवयववाचिनि पूर्वशब्दे धातुरन्यपदार्थां नोप-
पद्यते । नहि धातोः प्रशब्दोऽयमवयवो भवति । अपि तु धातूपसर्गसमुदायस्य ।
तस्मात् स एवान्यपदार्थां युक्त इत्याह प्रः पूर्वी यस्मैत्यादि । तदवयवस्येति ।
तस्मात्तदवयववस्तदवयव इति षष्ठीसमासः । तच्छब्देन धातूपसर्गसमुदायः परा-
सृज्यते । व्यधिकरणषष्ठ्याविति । प्रपूर्वस्येति । स्वावयवापेक्षया षोऽयमवयवा-
वयविसम्बन्धस्तत्र षष्ठी । स्यइतरेषा तु यणवयवापेक्षया यः सम्बन्धस्तत्र । तेन
भिन्नाभिधेयत्वात् स्यः प्रपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । स्यादेवम् । प्रसंस्तोत
इत्यत्र प्रपूर्वसमुदायावयवः स्याशब्दो न सन्भवतीत्यत्र आह तत्रेतादि ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्रयः ।

द्रवमूर्त्तीं द्रवकाठिन्य इत्यनेन द्रवमूर्त्तिशब्दस्यार्थमाचष्टे । द्रवावस्थाया उत्तरोऽवस्थाविशेषः काठिन्याख्योऽत्र द्रवमूर्त्तिशब्देनोच्यते । स्पर्शं चेति । रूपादिसहचरितो गुणः स्पर्श इत्युच्यते । शीतो वायुः (E) । शीतमुदकमिति । कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यम् ? यावता शीतशब्देन गुणविशेषोऽभिधीयते । वाय्वादिशब्देन तु द्रव्यविशेष इत्यत्र आह गुणमात्र इत्यादि । यथा शुक्लादिशब्दाः कदाचिद् गुणमात्रे वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्ल इति । कदाचित्तु तद्वति द्रव्ये सोऽयमित्यभेदसम्बन्धत्वान् मतुब्लोपान् मत्वर्थीयाकारप्रतयास्तत्वाद्वा शुक्लः पट इति तथा शीतशब्दोऽपि । तेन यदा तद्वति द्रव्ये वर्तते तदोभयोरैकद्रव्ये निवेशितत्वादुपपद्यते सामानाधिकरण्यमिति भावः । संश्यान इति । संयोगादेरित्यादिना (८।२।४३) नत्वम् ।

२५ । प्रतिश्च ।

२६ । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ।

स्येयमुभयत्र विभाषेति । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविषये पूर्वण प्राप्ते , अन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? न विभाषा ऽभ्यवाभ्यामित्येवोच्येत । अत आह पूर्वग्रहणस्येत्यादि । क्रियमाणे पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह न किलेत्यादि । अयं हि द्विविधोऽपि समुदायो नाभिपूर्वः । नाप्यवपूर्वः । किं तर्हि संपूर्वः । तेन पूर्वग्रहणादत्र न भवति । क्रियमाणेऽपि पूर्वग्रहणे प्राप्नोत्येवेति मन्यमानः किलशब्दमरुचिसूचनायं प्रयुक्तवान् । तामिव प्राप्तिं दर्शयन्नाह योऽस्तेत्यादि । संशब्दात् परो यो धातूपमर्गसमुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति ? भवति ह्यसावभ्यवपूर्व इत्यस्ति प्राप्तिः । अत आह यत्रान्तरमास्थेयमिति । विभाषायग्रहणमिह क्रियते । साच व्यवस्थित-विभाषा विज्ञायते । तेनेह न भवतीति यत्रान्तरम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यमिति । तत् पुनरभिसंशो नम् अभिसंश्यानमवसंशो नमवसंश्यान

(E) शीतो वायुः परिणमयिता काननोदम्बराणामिति ।

मित्यत्रापि विकल्पो यथा स्यादित्येवं तद् वेदितव्यम् । एतच्च पूर्णग्रहणे क्रियमाणे यथोपपद्यते तथा स्यः प्रपूर्वस्येतरत्र (६११३३) प्रपूर्वस्येति पठ्यर्थे बहुव्रीहिरित्यादिना व्याख्यातम् ।

२७ । शृतं पाके ।

आ पाक इत्यस्य धातोरिति । आ पाक इत्यदादौ पठ्यते । घटादौ च मित्संज्ञार्थम् । कैश्चिचुरादावपि । अत्रै पाक इति भादौ । तत्वेहा- विशेषेण ग्रहणं प्राप्तम् । आयनेरपि हि कृतात्वस्यैतद्रूपं भवत्येव ! निपातनाच्च । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रतिबन्धं न करोति । ष्यन्तस्याष्यन्तस्य चेति । विशेषानुपादानात् । तथाचोक्तम् । आश्रयोः शृतमिति । यदि विभाषेत्यनुवर्त्तते क्षीरहविषोरपि पक्षे आणं अपितमिति स्यात् । ताभ्यामन्य- त्वापि पक्षे शृतमिति प्रसज्येत्यत आह व्यवस्थितविभाषेयमिति । यदा- पीत्यादि । प्रयोजकव्यापारः प्रेषणाध्वेषणादिः कार्यं कारणोपचारं कृत्वा प्रयोजकशब्देनोक्तः । स हि प्राकृतादर्थाहाह्यो भवति । तत्र तस्यानन्तर्भावात् । तत्र यदा हेतुमिति चेति (३।१।२३) द्वितीयो गिजुत्पद्यते तदापि क्षीर- हविषोरपि निपातनमेतन्नेष्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव । तथाचोक्तं अपिः शृतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुमन्मिचोऽन्यत्वेत्यर्थः । द्वितीयग्रहणं यदैक मेव भवति तदेष्टत्वाच्च अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति तत्प्रयोजको हेतु- ष्येति (१।४।५५) चकाराद् देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृसंज्ञाविधानादुभयत्रापि कर्त्तरि तृतीया । अपितमिति । आनिर्णिचि कृतं ऽर्त्तिञ्जीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । मितं ङस्वः (६।४।८२) । क्षीरं स्वयमेव आति स्म । तद् यदा देवदत्तेन प्रयुज्यते स्म तदा हेतुमिति चेति (३।१।२६) प्रथमो गिच् । सोऽपि अपयन् यदा यज्ञदत्तेन प्रयुज्यते स्म तदा द्वितीयः । गोरनिटोति (६।४।५१) पूर्वस्य गोलोपः । ततः क्षीरे प्रयोज्ये कर्मणि निष्ठा । शृतमिति । ष्यन्तस्याष्यन्तस्य चेति । निपात्यत इति प्रतिज्ञाते मिति युक्तं ष्यन्तस्याप्येतन्निपातने येषां आतिचुरा- दावपि पठ्यते इत्यभ्युपगमः । येतु चुरादावस्य पाठं न प्रतिजानते तेषां कथं ष्यन्तस्येतन्निपातनं युज्यते ? न च शक्यते वक्तुं तेषामपि हेतुमन्मन्- स्यैतन्निपातनम् । युज्यते । अपिः शृतमन्यत्र हेतोरिति भाष्यकारवचनादिति

यद्योदयेत् तं प्रत्याह आतिरयमित्यादि । कर्मभावापन्नेऽपि योऽर्थः सौकर्यात्
 स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते स कर्मकर्ता कर्म भूत्वा कर्ता भवतीति कृत्वा । कर्म-
 चासौ कर्ता चेति विशेषणसमासः । स यस्य विषयः स कर्मकर्तृविषयः ।
 अर्थद्वारकं चेदं विशेषणं पक्षेः कर्मकर्तृविषयत्वं वेदितव्यम् । तस्य योऽर्थः
 पञ्चमानकर्तृकत्वं विक्लेदनमात्रं तत्रायमकर्मकः आतिर्वर्त्तते । यदा तु
 स ख्यन्तो भवति तदा प्राकृतं पच्यर्थमाह । प्रकृतौ भवः प्राकृतः । स पुनर्यः
 प्रकृत्यन्तस्य पचेरर्थः पक्तृकर्तृको विक्लेदनोपसंहारादिः स इह वेदितव्यः ।
 देवदत्तादिपक्तृकर्तृकं प्राकृतं पाकाख्यं पच्यर्थमाहेत्यर्थः । तत्र हयोरपि
 श्रुतमिष्यत इति योऽख्यन्तः आतिः कर्मकर्तृविषयेण पचिना समानार्थ-
 स्तत्रापीष्यते । योऽपि ख्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह तत्रापीष्यते । तत्र श्रुतं
 क्षीरं स्वयमेवेति प्रथमस्योदाहरणम् । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेनेति द्वितीयस्य ।
 ननु च अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति भाष्य उक्तम् । तत् कथं हयोरपीष्यते ।
 एवं मन्यते । यदिदं भाष्य उक्तं अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति तत्रान्यत्र हेतो-
 रित्यनेन सर्वस्य हेतुमस्मिन्नः पर्युदासो न विधित्सितः । अन्यथा विप्रति-
 षिद्धमिदं स्यात् । असति हि आतिश्रुरादौ पाठे यदि अपेः श्रुतमिति
 निपात्यते कथमन्यत्र हेतोरिति पर्युदासः ? अन्यान्यत्र हेतोरिति पर्युदासो
 न तर्हि अपेः श्रुतमिति निपातनमुपपद्यते । नहि आतिश्रुरादावसति पाठे
 आतिहेतुमस्मिन्नं त्यक्त्वा ऽन्यस्ततो णिजस्ति । तस्माद् यस्य हेतुमस्मिन्नो
 न केनचित् प्रकारेण स्वार्थिकत्वमुपपद्यते स एव भाष्यकारस्य पर्युदासविषय-
 त्वेनाभीष्टः । स पुनर्यो बाह्ये प्रयोञ्जके द्वितीयो णिजुत्पद्यते स विज्ञेयः ।
 यस्य तु केनचित् प्रकारेण स्वार्थिकत्वमुपपद्यते स एव भाष्यकारस्य पर्युदास-
 विषयत्वेन न प्रकल्प्यते । तस्यैतन्निपातनमिष्टमेव । स पुनर्यस्मिन्नुत्पक्षे
 आतिः प्राकृतं पच्यर्थमाह स विज्ञेयः । शक्यते हि तस्य पचिना प्रकृत्यर्थेन
 समानार्थत्वात् स्वार्थिकत्वमुपचारेणाभिधातुमिति । तदेवमिह पाठेऽपि
 श्रुरादौ आति ख्यन्तस्याप्येतन्निपातनं युज्यत एवेति ।

२८ । प्यायः पी ।

पीनमिति । चोदितचेति (८।२।५४) निष्ठानत्वम् । इयमपीत्यादि ।

अपिशब्देन न केवलं पूर्वसूत्रे या विभाषा सैव व्यवस्थितविभाषा ह्यपित्वेषा-
पीति दर्शयति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । सीपसर्गस्य तु नैव
भवतीत्यस्यापवादमाह आङ्पूर्वस्येत्यादि । नित्यञ्चायमभूधसोः (F) पीभावः ।
व्यवस्थितविभाषैव ।

२६ । लिङ्यङोश्च ।

विभाषेति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषायहणात् । अन्यथापीद-
मेव तत्रानुवर्त्तित्यत इति तत्र कुर्यात् । अतएवोच्यते इयोर्विभाषयोर्मध्ये ये
विधयस्ते नित्या भवन्तीति । प्यायः (६।१।२८) पीत्येनञ्चशब्देनानुक्त्यत इति ।
इतरथाहि संप्रसारणस्य प्रकृतत्वान्निङ्यङोः प्यायः संप्रसारणं विज्ञायेत ।
चशब्दे तु सत्यनन्तरेणैव पीभावेन सम्बन्धः सुखमवसोयते । नाप्राप्ते द्विवचने
पीभावो विधीयते । तेन तस्य बाधकं प्राप्नोतीति कस्यचिदाशङ्का स्यात् ।
अतस्तान्निराकर्तुमाह परत्वादित्यादि । विरोधे हि सति बाधा स्यात् । इह
तु विरोधो नास्ति । अतः परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्ध-
(प, ५०) मिति द्विवचनं भवतीति ।

३० । विभाषा प्रवेः ।

शुभावेति । लिटि णलि संप्रसारणं कृतं वृत्तयावादेशौ । शिञ्जायेति ।
यदा न संप्रसारणं तदा वृत्तयावादेशौ । शृश्रवतुः । शिञ्जियतुरिति । यदा
संप्रसारणं तदोवङ् । अन्यदेयङ् । अप्राप्तमिति । केनचिद्विहितत्वात् ।
लित्यभ्यासस्योभयेषामित्यतो (६।१।२७) भूयग्रहणादन्यत् कार्यं प्रवर्त्तमान-
मपास्याभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यादित्येतदुभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
ततश्चेममपि विकल्पं बाधित्वा नित्यं संप्रसारणमेव स्यादिति कस्यचिद्भ्रान्तिः
स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह यदा चेत्यादि । अत्र श्रयतेर्विभाषा संप्रसारण-
मुच्यते । यदि कदाचिद् धातोर्न संप्रसारणं भवति तदाभ्यासस्य स्यात् ।
ततश्च श्रयतेः संप्रसारणं पाक्षिकं न कृतं स्यात् । स्यादेतत् । लिट्परस्य
श्रयतेरिदं विकल्पेन कार्यं विधीयते । तस्य च तदस्यैवेति । असम्भवीतत् ।

द्विष्ययोगे हि द्विर्वचने क्रियामात्रम् भिद्यते । न धातुरूपम् इति कुतः पूर्वपरयोः कार्यसम्बन्धं प्रति भेदः ? तस्माद् यदा धातोर्न भवति तदाभ्यास-स्यापि न भवत्येव ।

३१ । णौ च संश्रुडोः ।

णौ च संश्रुडोरिति । भिन्नाधिकरणे समर्थौ । संश्रुडोः परतो यो णिस्तस्मिन् णौ परतो यः श्वयतिरिति । शुशावयिषतीति । श्वयतेर्णिच् । सन् । संप्रसारणम् । वृद्धिरावादेशः । शुद्धत्येतस्य द्विर्वचनम् । अशूश्वदिति । लुङ् । ष्टे षड् । संप्रसारणादिकम् । पूर्ववस्मिलोपः । णौ चङीति (७।४।१) ऋस्वः । द्विर्वचनम् । दीर्घं लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । ननु च श्वयतेर्णिचि तदन्ताच्च सनि कृते चङि चान्तरङ्गत्वात् पूर्वं वृद्धरायादेशाभ्यां भवितव्यम् । ततः संप्रसारणेन । तथाच सति शुशुययिषतीति सन्परे णौ भवितव्यम् । चङ्परे त्वशूशुयदिति । तत् कथं शुशावयिषति अशूश्व-दिति चोदाहृतमित्याह संप्रसारणमित्यादि । आदिशब्देनायादेशः परि-गृह्यते । संप्रसारणाशयं पुनरत्र संप्रसारणाच्चेति (१।१।१०८) परपूर्वत्वम् । तेनापि वृद्धादिकं बाध्यत इति । नन्वेवमपि वृद्धरावादेशयोः कृतयोः शावि-त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । नहि केनचित् णौ स्थानिवद्भावो विहित इत्यत आह ओः पुयण्यपर (७।४।८०) इत्यादि । यत्र चैतज्ज्ञापकं तथा तस्यैव वृत्तावुपपादयिष्यामः ।

३२ । ह्रः संप्रसारणम् ।

जुहावयिषतीति । अत्रापि पूर्ववद् बलीयस्त्वाद् वृद्धरादेः प्राक् संप्रसारणं भवति । अभ्यासस्य जुहो शुरिति (७।४।६२) चुत्वम् । हकारस्य भक्कारः । तस्याभ्यासे चर्ष इति (८।४।५४) जशत्वं जकारः । अथात्र कस्मात् साच्छा-शाब्देत्यादिना (७।३।३७) प्रागैव संप्रसारणाद् युगागमो न भवतीत्याह संप्रसारणस्येत्यादि । ननु च संप्रसारणग्रहणमनुवर्त्तत एव । तत् किमर्थं पुनः संप्रसारणमित्युच्यत इत्याह संप्रसारणमितीत्यादि । पूर्वकं हि संप्रसारण-ग्रहणं विभाषेत्यनेन सम्बन्धमतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्माद्

विभाषित्यस्य निवृत्तये पुनः संप्रसारणमित्युक्तम् । अथ कस्माद् योगविभागः क्रियते ? यावता ह्यः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेत्येकयोगेऽपि जुहावयिषतीत्यादि सिध्यतेऽपि । अत्रापि ह्यतिरभ्यस्तस्य कारणत्वेन सम्बन्धी भवत्येव । तथाचैकाचो हे प्रथमस्येति (६।१।१२) स एव द्विरुच्यमानोऽभ्यासस्य कारणं भवतीत्येवाह ह्यः संप्रसारणमित्यादि । एकयोगिनैव सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तस्य निमित्तं यः प्रत्ययो न भवति तेन व्यवधाने संप्रसारणं न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थम् । तेन जिह्वायकीयिषतीत्यत्र ण्वुला क्वचि च व्यवधाने न भवति । यदि पुनः पृथग्योगकरणेनायमर्थो न ज्ञाप्येत तदा स्यादेवात्र संप्रसारणम् । भवति ह्यत्रापि ह्यतिरभ्यस्तस्य निमित्तम् । ह्यायकशब्दाण् ण्वुलन्तात् क्वच् । क्वचि (४।४।३३) चेतीत्वम् । क्वजन्तात् सन् । इट् । अतो लोपः (६।४।१४८) । द्विर्वचनम् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

चकारो ह्य इत्यनुकर्षणार्थः । अत एवाह ह्य इत्यनुवर्त्तते इति । यदि ह्य इत्येतन्नानुवर्त्तते ततोऽभ्यस्तमात्रस्य स्यात् । तत्र ह्य इत्यनुवर्त्तमानस्याभ्यस्तस्येत्यनेन यदि सामानाधिकरण्यं स्यात् तदा द्विर्वचने कृते ऽभ्यस्तमंज्ञायामुपजातायां संप्रसारणं स्यात् । एवञ्च न संप्रसारणे संप्रसारणमित्यभ्यासस्य (६।१।३७) संप्रसारणं न स्यात् । यद्यपि परेण ह्यरूपेण व्यवधानं तथापि समानाङ्गग्रहणात् तस्य व्यवधानेऽपि प्राप्नोत्येवात्र प्रतिषेधः । यथा यूनेत्येतेतीमं पक्षे सामानाधिकरण्ये दोषं पश्यन्नाह तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति । भिन्नाभिधेयमित्यर्थः । , अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरित्यादिना सम्बन्धलक्षणं षष्ठीं ख्यापयं स्तदेव व्यधिकरण्यं दर्शयति । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । जुहावेति । संप्रसारणे ह्यवावादेशयोः स्यान्निवृत्तत्वेन हु इत्यस्य द्विर्वचनम् ।

३४ । बहुलं कृन्दमि ।

३५ । चायः की ।

निचिक्वुरिति । एरनेकाच इत्यादिना (६।४।८२) यथादेशः । निचाय्येति ।

ल्यबन्तमेतत् । दीर्घाञ्चारणं चिकीवानित्यत्र दीर्घस्य श्रवणार्थम् । इदं क्लृप्तौ रूपम् ।

३६ । अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषितित्याजश्राताः
श्रितमाशीराशीर्ताः ।

अकारलोपश्चेति । धातोरवयवो योऽकारस्तस्य निपातनाज्ञोपः । अपास्पृधेयामिति । अपाकारस्याटश्चेति (६।१।८०) सर्वर्णदीर्घत्वम् । विषय-विभागमिच्छन्तीति । स च निपातनसामर्थ्याङ्गभ्यत इति वेदितव्यम् । यदि क्वचिदप्येकस्मिन् आभावो दृश्यते तदर्थं तर्हि यन्नान्तरमाख्येयम् । नहि श्राता इत्यनेनैतदपि सिध्यति । सूत्रे बहुवचननिर्देशात् । अत आह भक्षेत्यादि ।

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

येषां संप्रसारणसुक्तं तेषां यावन्तो यणः सम्भवन्ति तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणं प्राप्तमिति प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । ननु चालोऽन्त्यपरिभाषयाऽ (१।१।५२) न्यस्यैव भविष्यति । नानन्यस्य । नैतदस्ति । नञ्जनया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । वचिस्वपियजादीनामन्यस्य यणोऽसम्भवात् । एवं तर्ह्यनन्यविकारेऽन्त्यसदेशस्ये-त्यन्यसदेशस्य (प, १०४) कार्यं भविष्यति । अन्त्यसदेशो यो यण् तस्यैव कार्यं भविष्यति । नेतरस्य । नैषास्ति परिभाषा । प्रयोजनाभावात् । यदाह तस्याः परिभाषाया न सन्ति प्रयोजनानीति । तस्मात् कर्त्तव्यमेतत् सूत्रम् । ननु च पूर्वपरयोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणम् । ततो यदि तत् परस्याभिनिर्वृत्तं तदा पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव । (G) न चाभिनिर्वृत्तस्य निवृत्तिः शक्यते कर्त्तुम् । नाप्यनभिनिर्वृत्तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं युज्यते । ततोऽस्मादेव प्रतिषेधवचनात् तत् परस्य तावत् क्रियते । तत्र कृते तु

(G) अतःपरं—“न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधः शक्यते कर्त्तुम् । यो हि सुक्तवत्तं वृथान् मा शुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् ? अथ पूर्वस्याभिनिर्वृत्तम् परस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव । एवं सत्यसतः प्रतिषेधं प्रति-निमित्तत्वेनाश्रयो गोपयत इत्याह एकयोगलक्षणेत्यादि । यदि युगपद् द्वयोरपि स्यादित् वचनमनर्थकं स्यात् । इत्यधिकः महोद्गुरपुसके पाठः ।

पूर्वस्यापि प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अथ संप्रसारणमित्यनुवर्त्तमाने पुनः सम्प्रसारणग्रहणं किमर्थमित्याह संप्रसारणमित्यादि । असति पुनः संप्रसारणग्रहणेऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) प्रकृतस्यैव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यात् । न विदेशस्यस्य । तस्माद् विदेशस्यस्यापि भिन्नप्रकरणविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः संप्रसारणग्रहणम् । यूनो यूनेति । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे कृते चाकः सवर्णं दीर्घः (६।१।१०१) । ननु च क्रियमाणेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणे तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । सवर्णदीर्घत्वस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्युकारव्यवहितत्वात् । अत आह संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यादि । यदि स्थानिवद्भावः स्यादनर्थकं पुनः संप्रसारणग्रहणं स्यादित्यभिप्रायः । अभ्युपेत्य पुनः परिहारात्तरमाह । सति वेत्यादि । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेवात्राश्रयमाणोऽपि शास्त्रान्तरणस्थानिवद्भाव मापन्नो योऽज् व्यवधानं करोति तस्मात्त्रेण व्यवधानं नाश्रयिष्यते । मा भूत् संप्रसारणग्रहणमनर्थकमिति । ननु च यूनश्च कुत्सायाम् (४।१।१६७) । इदो यूनेति (१।२।६५) निपातनादेव यूनो यूनेत्यत्र संप्रसारणं न भविष्यति । तत् क्रमेतन्निवृत्त्यर्थं पुनः संप्रसारणग्रहणेन ? नेतदस्ति । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तोत्पन्नम् । अपि चैतद्विषयमेव निपातनं विज्ञायते । तथाच यूनो यूना यूनीत्यत्र संप्रसारणं स्यादेवेति । आरेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । संप्रसारणे कृते आद्गुणः (६।१।८७) । छन्दसीर इति बत्वम् (८।२।१५) ।

३८ । लिटि वयो यः ।

वयेर् ह्यो यणौ । तत्र पूर्वेण वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते यकारस्थानेन संप्रसारणं लिटि प्रतिषिध्यते । तत्र प्रतिषेधे यकारः संप्रसारणभाग् न भवतीति वकारस्य संप्रसारणं भवति । धातोरभ्यासस्य च । तत्र धातोर्ग्रन्थादिस्त्रेण (६।१।१६) । (H) अब्यासस्य नित्यभ्यासस्योभयेषामित्यनेन (६।१।१७) । अथ किमर्थं लिङ्ग्रहणम् ? यावता वयेरादेशस्य लिटोऽन्वय

सम्भवो नास्ति । तद्विधौ लिट्यन्यतरस्यामित्यतो (२।४।४०) लिङ्यङ्गणानु-
वृत्तेः । तत् सामर्थ्यादेव लिटि भविष्यतीत्यत आह लिङ्यङ्गणसुत्तरार्थमिति ।
वेज इति (६।१।४०) प्रतिषेधो लिटि यथा स्यादित्येवमर्थं लिङ्यङ्गणम् ।

३६ । वञ्चान्यतरस्यां किति ।

४० । वेजः ।

४१ । ल्यपि च ।

४२ । ज्यश्च । •

४३ । व्यश्च ।

योगविभाग उत्तरार्थं इति । उत्तरत्र व्यञ्ज एव विभाषा संप्रसारणं
यथा स्याज् ज्वा इत्यस्य मा भूदित्येवमर्थं योगविभागः ।

४४ । विभाषा परः ।

४५ । आदेच उपदेशे ऽशिति ।

धातोरिति वर्कत इति । लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यतः (६।१।८) । तस्य च
धातोरिवैच इति विशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह एजन्तो यो
धातुरिति । उपदेश इति । आव्युच्चारणे गणपाठ इत्यर्थः । चेता स्तोतेति ।
ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्र न भविष्यति । तत् किमुपदेशग्रहणेन ?
एवं तद्गुणोपदेशग्रहणमेतज् ज्ञापयति । अनिलेषा परिभाषेति । एतेनार्त्ति-
क्रीत्यादि (७।३।३६) सूत्रे लाक्षणिकस्याप्याकारस्य ग्रहणे सति क्रापयतीत्या-
दावपि पुक् सिद्धो भवति । श इद् यस्य सोऽयं शिदिति । यश्च लिटस्तुभयोरे-
शिरिजित्येयादेशः (३।४।८१) स शिद् भवति । ततश्च शिति प्रतिषेधे क्रियमाण
एश्यप्यास्त्वं न प्राप्नोति । अत्रायादेशे कृते स्थानिवद्भावेन ग्लौ इत्यस्य द्विर्वचने
जिग्लाय इत्यनिष्टं रूपं स्यादिति मन्यमान आह कथमित्यादि । ग्लौ इत्यादा-
वाती लोप इटि चेत्वाकारलोपः (६।४।६४) । नैवमित्यादिना परिहारः ।
श एव इत् शिदिति विज्ञायमाने सत्यल्यङ्गणमेव भवति । तच्च यस्मिन्

विधिस्तदादावलग्रहणपरिभाषया [प, ३४] शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नचैश् शिदादिः । किं तर्हि शिदन्तः । शिदन्तस्त्रैवोच्चारणात् । तस्मादत्रैश्च प्रतिषेधो न भवति । अशित्तीति पर्युदासो वा प्रमज्यप्रतिषेधो वा । तत्र यदि पर्युदासस्तदा शितोऽन्यदाच्चनिमित्तमाश्रितं स्यात् । एवञ्च यावदाच्चस्य निमित्तं न भवति तावदाच्चेन न भवितव्यमिति । अनाकारान्तत्वात् । सुग्ल इत्यादावाकारान्तलक्षणः कप्रत्ययो न स्यादित्येतेष्वेति क्त्वाद् अशितोत्यादि । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । प्रमज्यप्रतिषेधे ह्याच्चस्य शिति प्रतिषेधः क्रियते । नतु किञ्चिन्निमित्तमाश्रीयत इति । तदनैमित्तिकं भवति । अतः प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराच्च भवतीत्याकारान्तलक्षणः प्रत्ययः सिध्यति । तेन सुस्त्र इत्यादि सिद्धं भवति । आदिशब्देन सुग्ल सुग्ला इत्यादेर्यङ्गम् । तत्र हि स्त्रियामातद्योपसर्गं (६।३।१०६) इत्यङ् ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्यञ् संवरणे । अशालिटीति कस्मान्न जायते ? तुल्या हि भङ्गिता । नैतदस्ति । यदि ह्येवं स्यात् लिटि व्य इति नियम एव कृतः स्यात् । लिटिप्रवाच्यम् । नान्यत्रेति । लक्ष्यस्थित्या च विपरीतनियमो भविष्यति । द्विवचनबहुवचनयोः संप्रसारणे पूर्वरूपत्व आत्वे च मत्वमति वा नास्ति विशेष इत्येकवचनान्तमुदाहृतम् । संव्ययिथेति । शलि वलादिलक्षणस्यैक एकाच इत्यादिना (७।२।१०) प्रतिषेधः । पुनरपि क्रादिनियमार्थः प्राप्तः । सोऽप्यचस्तास्वदित्यादिना (७।२।६१) प्रतिषेधः । पुनरुक्तो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमादिकल्पे प्राप्त इङ्ङिर्व्ययतीनामिति (७।२।६६) नित्यं क्रियते ।

४७ । म्फुरतिरुफलत्योर्घञि ।

विस्फारो विस्फाल इति भावे षञ् । हलधेति (३।३।१२१) करणाधिकरणयोर्वा ।

४८ । क्रीड्जीनां णौ ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जि जये । अनुपदेशार्थं आरम्भः ।
 क्रापयतीत्यादावाच्चे कृते ऽर्त्तिङ्गीत्यादिना (७,३।३६) पुक् । किमर्थमिद-
 मुच्यते ? न क्रप कुत्सायां गतौ । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । आम्नू व्यासा-
 वित्यस्य चाधिपूर्वस्य णिचि कृते क्रापयतीत्यादिकं रूपं सिद्धम् । अनेकार्थत्वाद्
 धातूनां क्रीणात्याद्यर्थं क्रपादयो वर्त्तिष्यन्ते । उच्यते । क्रीणात्यादीनां णिचि
 प्रयोगान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अथ करोतेरीङ् गतावित्यस्य ग्रहणं कस्मान्न
 विज्ञायते ? उच्यते । करोतेस्त्वावन्न सम्भवति । एच इत्यधिकारात् ।
 अतएव वृत्तिकृतेषु इत्यनुवर्त्तितम् । वचनसामर्थ्याद्वा । तस्य हि वृद्धै-
 वाच्चं सिद्धम् । नैतदस्ति । नियमार्थं हि स्यात् । आत्त्वमेव । न पुना
 रपरत्वमिति । नैतदस्ति । विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायानिति
 क्रीणातेरेव ग्रहणम् । न करोतेः । तस्य नियमार्थत्वात् । क्रीणातेस्तु
 विध्यर्थत्वात् । ईङ् गतावित्यस्यापि ग्रहणं न सम्भवति । जयतिना ङ्ङ्-
 न्तेन साहचर्यात् । इङ् ङ्ङ्स्वान्तो ग्रहीष्यते । न दीर्घान्तः । शब्दपर-
 विप्रतिषेधात् । जयतिना साहचर्यम् । न क्रीणातिना । व्याख्यानतो वा
 विशेषोऽवसेयः ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

अन्नं साधयतीति । अन्नं निष्पादयतीत्यर्थः । अत्र हि सिधिः
 पारलौकिकेऽर्थे ज्ञानविशेषे वर्त्तत इति । अस्यार्थं तापसः सिध्यतीत्यादिना
 स्पृष्टीकरोति । उपसंहरन्निति निष्पादयन्नित्यर्थः । इङ् कस्मान्न भवती-
 त्यादि । एवं मन्यते । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेण योऽन्नं साधयति
 स जन्मान्तरे भवन् फलमभ्युदयलक्षणं प्राप्नोति । तस्मात् पारलौकिकेऽर्थे
 सिधिरत्र वर्त्तत इति पर्युदासेन भवितव्यमिति । सिध्यतेरत्रार्था निष्पत्ति-
 रित्यादिनेह्लोकार्थतां त्वस्य दर्शयति । तस्याः प्रयोजनमन्वित्यन्-
 मुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मैत्यन्नस्य न पुनः सिद्धिरिवेतीति । अर्थात्तत्रापिपरि-
 षामं कृत्वा न पुनः सिद्धिरिव पारलौकिकीति सम्बन्धनीयम् । सिद्धि-

निष्पत्तिरित्यर्थः। इतिकरणो हेतौ। यस्मात् सिद्धौ धातुर्वर्त्तते। अत्र सिद्धिः पारलौकिकी न भवति। तस्मान्नात्रात्त्वं पर्थ्युदस्यते। स्यादेतत्। यद्यपि साक्षाद् धातुः परलोकार्थी न भवति पारम्पर्येण तु भवत्येव। तस्माद् भवितव्यमेव प्रतिषेधेनेत्याह साक्षादित्यादि। यदि साक्षादव्यवधानेन परलोकार्थी यः सिध्यतेरर्थस्तत्रापि पारलौकिक इतीदं वचनं न कृतार्थं स्यात् तदा पारम्पर्येणापि यः परलोकार्थस्तत्र व्याप्रियेत। मा भृद् वचनवैयर्थ्यमिति। इदं तु ज्ञानविशेषे साक्षात् परलोकार्थं सिध्यत्यर्थं चरितार्थम्। ततो नोत्सह्यत एवं विधिविषयमवगाहितुम्। न शक्नोत्येवं- प्रकारे विषये निषेधः प्रवर्त्तितुमित्यर्थः। अथ सिध्यतेः श्यना निर्देशः किमर्थः ? न सिधेरित्येवोच्येत। एवं हि लघु सूत्रं भवतीत्याह सिध्यतेरित्यादि।

पू०। मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च।

उपदेश इत्यनुवृत्तेः प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्त्वेन भवितव्यमिति। अत्र आत्त्वविधानकाले ल्यपः परत्वं न सम्भवतीति तस्मान्नापीति विषयसप्तमीयं विज्ञायत इत्याह ल्यपि विषय इति। एच इति। यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत् तथापीहोपदेशाधिकारान्मोनातिप्रभृतीनाञ्चोपदेशावस्थायामेचो-ऽसम्भवात् सामर्थ्याद्विषयविशेषणं विज्ञायत इत्याह एचश्च विषय इति। उपदेश इत्यस्य प्रागित्यादिनार्थमाचष्टे। प्रमायेति। समामेऽनञिति (७।१।३७) ल्यप्। कः पुनरुपदेशावस्थायामेवात्त्वविधानेऽर्थः सम्पद्यते ? यदर्थमुप-देशावस्थायामात्त्वं क्रियत इत्याह उपदेश एवेत्यादि। इवर्णात्तलक्षण एरजित्यच् (३।३।५६)। आकारात्तलक्षण आतो युच् (३।३।२२८)। उपदाय इति। उपदेश एवात्त्वे कृते मत्वचो निमित्तं विहितमित्युक्तं एव भाव इति (३।३।५८) षच् सिद्धो भवति। आतो युक् चिण् कृतोरिति (७।३।३३) युक्। ईपदुपा-दानमिति। उपदेशावस्थायामात्त्वे खलपवादो युच् सिद्धो भवति।

पू१। विभाषा लीयतेः।

तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते इति। आचार्यैः। अथ दैवादिक्स्यायं श्यना निर्देशः कस्मान्न विज्ञायते ? अतएव निर्देशात्।

यदि देवादिकएवात्र निर्देष्टुमभीष्टः स्यादनुबन्धेन लीङ् इति निर्देशं कुर्यात् । तस्मात् साधारणीनागन्तुकेन यकायमुभयोर्निर्देशः । ईषत्प्रमय इति । ईषद् दुःखित्यादिना (३।३।१२६) खल् । निमयो वर्त्तत इति । एरजित्यच् (३।३।५६) । अत्र तु लियो व्यवस्थितविभाषया विज्ञानात् सिद्धमिति । लिय इत्युपलक्षणमात्रम् । इतरयोरपि सिद्ध एव । विभाषाग्रहणस्य पूर्वेणापि सूत्रेण सम्बन्धात् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्य-मात्सं भवति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव । उल्लापयतेऽपलापयत इति । लियः सम्माननशालीनीकरणयोरित्यात्मनेपदम् (१।३।७८) ।

५२ । खिदेच्छन्दसि ।

चिखादेति । पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणे कृत आकारः । यदि खादिरपि खिदेरथे वर्त्तते ततोऽयं योगः शक्योऽकर्त्तुम् । खादेस्तु चखादेति भविष्यति । खिदेस्तु चिखेदेति ।

५३ । अपगुरो गामुलि ।

अपगारमपगारमिति । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति (८।१।१२, वा) द्वित्वम् ।

५४ । चिस्फुरो गौ ।

क्रीड्जीनां णावित्यत्र (६।१।४८) प्रदेश इदं नोक्तम् । नित्यं मा भूदित्येवमर्थम् ।

५५ । प्रजने वीयते ।

यदि वा गतिगन्धनयोरित्ययं धातुः प्रजने वर्त्तते ततः शक्यतेऽपि योगोऽ-वक्तुम् । वार्तेर्हि वापयतीति भविष्यति । वीयतेस्तु वाययतीति ।

५६ । बिभेते हेतुभये ।

हेतुभय इति । पञ्चमी भयेनेति (२।१।३७) पञ्चमीसमासोऽयमित्याह ततो यज्ञयमिति । किं पुनस्ततो भयमित्याह स यस्य भयस्येत्यादि । अथात्वपक्षे पुगागमः कस्मान्न भवति ? अस्ति ह्यत्रापि प्राप्तिः । एकदेश-विज्ञतमनन्यवद् भवतीत्यत (प, ३८) आह स चेत्यादि । भियो हेतुभये

बुगित्त्व (७।३।४८) हि भी ई इति ईकारेण प्रस्निष्टस्य निर्देशः कृतः ।
ईकारान्तस्यैव बुग् यथा स्यात् । आकारान्तस्य मा भूदिति । तथा लियो
ग्रहणम् । तस्याप्यात्वपक्षे लीलीर्नुक्लुकावन्यतरस्यां ज्ञेहविपातन इति
(७।३।३८) नुङ् न भवति । ईकारप्रश्लेषनिर्देशादेविति प्रसङ्गेन व्युत्पादितम् ।

पू७ । नित्यं स्मयतेः ।

भयशब्देन धात्वर्थसाम्यादित्यादि । यश्च विभेतेरर्थो यश्च स्मयते स्तो
हावपि सदृशो । चित्तविकारस्वभावतया । हावपि तौ चित्तसंज्ञोभलक्षणौ ।
अतो द्वयोरपि यत् सामान्यं तत् सादृश्यम् । तस्माद् भयशब्देनात्र स्मयतेरर्थो-
ऽभिधीयते । दृश्यते हि सादृश्यादर्थान्तरेऽपि शब्दानां वृत्तिः । यथा सिञ्चो
माणवक इति । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायत इत्याह नहीत्यादि ।
हेतुभय इत्यनुवर्त्तते । उच्यते चेदं विशेषणम् । नच मुख्ये भये स्मयते
वृत्तिरस्ति । तत्र सामर्थ्यात् केनचित् सादृश्येन स्मयत्यर्थ एव भयशब्देनात्राभि-
धीयत इति विज्ञायते ।

पू८ । सृजितशोभल्यमकिति ।

स्रष्टा द्रष्टेति । अमागमे कृते यणादेशः । त्रयादिसूत्रेण (८।२।३६) पत्वम् ।
लघूपधगुणापवादोऽयमित्यादि । ननु चासति सम्भवे बाधनं भवति । अस्ति च
सम्भवो यदुभयं स्यादिति । तत्र गुणे कृतेऽमागमो भविष्यति । नैतदेवम् ।
सामान्यविहितो गुणो विशेषविहितस्त्वमागमः । सामान्यविहितस्य च विशेष-
विहितो बाधको भवति यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्रं कोण्डिन्यायेति ।
यथा सामान्यविहितस्य दधिदानस्य विशेषविहितं तत्रदानं बाधकं भवति
तथेहापि युक्ताऽमागमेन गुणस्य बाधा । अस्त्राचीत् । अद्राचीदिति । चादेश-
प्रत्यययोरिति (८।३।५८) पत्वम् । अस्तिमिचोऽपृक्त (७।३।६८) इतीट् । वदव्रज-
हलन्तस्याच इति (९।२।३) वृद्धिः । पठाः कः सोति (८।२।४१) कत्वम् ।
वृद्धिरपि कृते भवतीति । अथ प्रागेव वृद्धिः कस्मान्न भवतीत्याह पूर्वन्तु बाध्यत
इति । यथैव हि विशेषविहितत्वादमागमेन सामान्यविहितो गुणो बाध्यते
तथा वृद्धिरपि सामान्यविहितैवामागमे कृते पश्चात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्

(प, ४०) सिद्धमिति सापि भवति । गुणस्वभागे कृते न भवति । निमित्तस्य विवृतत्वात् । न ह्यभागे कृत उपधा लघौ गुणभाविन्युपपद्यते । अथेह कस्मान्न भवति ? रज्जुसृङ्भ्यां देवदृग्भ्यामिति । सत्यपि धात्वधिकारं क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति भ्याम्प्रत्ययमन्तमाश्रित्यामागमः प्राप्नोतीत्यत आह धातोरित्यादि ।

पू६ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

उपदेश इति वर्त्तत इति । अनुदात्तस्य विशेषणार्थम् । तेन त्रमेत्यत्र यद्यपि ढणि विहिते नित्स्वरेण धातोरुदात्तत्वं तथाप्युपदेशावस्थायामनुदात्त इत्यमागमः सिद्धो भवति । इहच वर्द्धेति यद्यपि ढचि कृते धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशावस्थायान्नायमनुदात्त इत्यमागमो न प्रवर्त्तते । किमर्थम् पुनरनुदात्तस्येत्युच्यते ? अनिट इत्येव नोच्येत । एवं लघु सूत्रं भवतीत्याह ढप प्रीणन इत्यादि । ढप्यतिदृष्यत्यो रधादिभ्यश्चेतीट् (७।२।४५) विकल्प्यते ततो यद्यनिट एवोच्येत तदा पाञ्चिकेणैतावनिटाविति तयोरमागमो न स्यात् । अथ पाञ्चिकेण्डभावेन तयोरनित्त्वादमागमो भवति । तथाच सति वृह उद्यम इत्यस्यापि स्यात् । अयमप्युदित्त्वात् पाञ्चिकेण्डभावादनित्त्वं भवति । तस्मान्न शक्यतेऽनित् इति वक्तुमित्यभिप्रायः । यदि तर्ह्यनयोरित् विकल्प्यते तदानुदात्तोपदेशः किमर्थः ? स हेतवमर्थः क्लियते । अनुदात्तादितिट् (७।२।१०) प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तर्ह्यनयोरित् विकल्प्यते किं तेनेत्यत आह अनुदात्तोपदेशः पुनरेवमर्थ एवेति । वर्द्धेति । हो ढः (८।२।३१) । घुना घुः (८।४।४६) । ढो ढे लोपः (८।३।१३) । यदाप्युदात्तोपदेशस्तदेङ्गत्वं प्राप्नोतीत्याह ऊदित्त्वादित्यादि । स्वरतिसूती (७।२।४४) त्यादिनास्योऽदित्त्वादित् विकल्प्यते । ततस्तेन सत्युदात्तत्वे पञ्च इङ्गभावो न भवति । चकारोऽमनुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्र तस्यानुवृत्तिर्न भवति ।

६० । शीर्षेच्छन्दसि ।

किं पुनः कारणमादेशो नेष्यत इत्याह सोऽपि ह्यीत्यादि । यतः शिरः-शब्दोऽपि च्छन्दसि प्रयुज्यते ततो नायमादेशः प्रयुज्यते । आदेशे हि सति

शिरःशब्दस्य च्छन्दसि विषये प्रयोगो न स्यात् । निवृत्तिधर्मत्वात् स्थानिनः ।
यद्यन्यतरस्याग्रहणमिहानुवर्त्तते तदादेशेऽप्यदोषः । शीर्षा इति । नोपधाया
इति (६।४।७) दीर्घः । क्वचित् शीर्ष्णेति पठ्यते । तत् तृतीयात्सं द्रष्टव्यम् ।
अज्ञोपोऽन इत्यकारलोपः (६।४।१३४) । शीर्ष्ण इति । पक्षेप्रकवचनात्समेतत् ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यदि यकारादावपि तद्धिते प्रकृत्यन्तरं विज्ञायते ततो यदि शिरःशब्दाद्
यकारादिस्तद्धित उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणमापद्येत । न चेत्थत इत्यत
आह आदेशोऽयमिष्यत इति । स्थानिनोऽनुपादानादिहाप्यादेशो न युज्यत
इत्यभिप्रायेणाह स कथमिति । तद्धित इति होत्यादि । यस्मादिह
यकारादिस्तद्धितः परमिमिससुपादीयते न चानुपादाय प्रकृतिं तद्धित उत्-
पद्यते । न च शीर्षञ्शब्द एव प्रकृतिर्युक्ता । तस्य भाषायामसम्भवात् ।
सहि च्छन्दसि निपातितः । भाषायाञ्चेदम् । तस्मात् प्रकृत्यन्तरादुत्पन्ने
यकारादो तद्धिते विधीयमाने या तेन प्रकृतिराक्षिप्ता तस्या आदेशोऽयं
विज्ञायते । आदेशोऽपि हि विज्ञायमानो न यस्य कस्यचिद्विज्ञायते । अपि तु
शिरःशब्दस्यैव । यतः स तद्धितस्तदनुकृपां तस्यादेशस्य शब्दतत्त्वार्थतथात्तरतमां
प्रकृतिं शिरःशब्दमेवाक्षिपति । शीर्षण्य इति । अट्कुपादिना णत्वम् (८।४।२) ।
शिरस्यतीति । सुप आत्मन क्वच् (३।१।८) । वा केशिष्विति । केशिष्वभि-
धेषु शिरःशब्दस्य शीर्षन्नित्यादेशो वा वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
तेन शिरसः केशेषु वा शीर्षन्नादेशो भविष्यतीति ।

६२ । अचि शीर्षः ।

स्थीलशीर्ष इति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । किमर्थं पुनरादेशान्तरं
विधीयते । न प्रकृत एव शीर्षन्नादेशो विधीयताम् ? तत्रापि न स्तद्धित
इति (६।४।१४४) टिलोपे कृते सिध्यत्येवेष्टमित्याह शीर्षन्भाव इत्यादि ।
अडादेशे कृत इत्यादि । अणिञोरनार्थयोरित्यादिना (४।१।७८) । तस्य शीर्षस्य
शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणदिति स्थानिवद्भावेन शीर्षन्नादेशः प्राप्नोतीति । ये च

तद्धित इत्यनेनैव (६।१।६१) । तत्रेत्यादि । प्रकृतिभावप्राप्तिसु ये चाभावकर्मणो-
रित्यनेन (६।४।१६८) । हास्तिशीर्षन्या हास्तिशीर्षेति । यङञ्चविति
(४।१।७४) चाप् । तत् कथमिति हास्तिशीर्षेति । कथमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः ।
कर्त्तव्योऽत्र यत्र इति । स पुनर्यत्रः शिरस्याः केशा इत्यस्य सिद्धये य एव
प्रकृतः स एव वेदितव्यः । व्यवस्थितविभाषयैव हि शीर्षशब्दस्य शिरःशब्देन
ग्रहणात् शीर्षनादेशो न भविष्यतीति । तेन हास्तिशीर्षेत्येवं भवति । न
हास्तिशीर्षेति । अणिजन्तादेत्यादि । अणिजोरनार्धयोरित्यत्र (४।१।७८)
सूत्रे ही पक्षौ । अणिजोः स्थान आदेशः षड् विधीयत इत्येकः पक्षः ।
अणिजन्तात् परः षड्प्रत्ययो भवतीति द्वितीयः । तत्रादेशपक्षेऽयं दोष
आपततीतअणिजन्तात् परः षडाश्रयितव्य इति प्रत्ययपक्ष आश्रयितव्य
इत्यर्थः । आदेशपक्षे यत्रो वा कर्त्तव्य इति विकल्पार्था वाशब्दः । अथ
तत्रापि प्रत्ययपक्ष आश्रयमाणे शीर्षस्य शीर्षनादेशः कस्मान्न भवतीत्याह
तत्रेत्यादि । यदा प्रत्ययः षड् तदा तस्मिन् परतो योऽसाविजो यस्येति
चेति (६।४।१४८) लोपस्तस्य पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ।
अतो यकारादेः शीर्षनादेशनिमित्तस्य तद्धितस्य व्यवधानादादेशो न
प्राप्नोतीति भावः ।

६३ । पदन्तोमासृहन्निशसन्यूपनृदोषन्यकञ्चकन्नृदन्ना-
सञ्चसृप्रभृतिषु ।

इहापि शसृप्रभृतयो निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । ते च प्रकृत्या विना
नोपपद्यन्त इति भावः । तेषु प्रकृत्यन्तरादिहितेषु विधेयमानाः पदादय
आदेशा विज्ञायन्ते । न च स्थानिनोऽनुपादानादनियमेनादेशप्रसङ्गः । यतस्ते-
ष्वदिश्यमानेषु शसृ प्रभृतयोऽनुरूपमेव पादादिकां स्वार्थिकीं प्रकृतिमाच्चि-
पन्तीत्याह पाददन्तनासिकेत्यादि । पदित्याद्युदाहरणेषु पदो दत्त इति शसृते ।
यूपो दोषो यज्ञः शक्त इति षष्ठ्यकवचनान्तानि । अन्नोपोऽन (६।४।१३४)
इत्यकारलोपः । मासि निश्चासनीति सप्तम्येकवचनान्तानि । आसनीत्यत्र
विभाषाङ्गिश्चोरिति (६।४।१०६) पक्षेऽकारलोपो न भवति । शेषाणि

तृतीयैकवचनान्तानि । पादौ नासिके इति प्रथमा द्विवचनान्ते । कस्मात्
 पुनरन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्तीत्याह तेन पादादयोऽपीत्यादि । यस्मात्
 पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते तस्मादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तयन्ति । व्यवस्थावाचिनि
 प्रभृतिशब्द आश्रीयमाणे शस्रप्रभृतिभ्योऽन्यत्रादेशो न सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह
 प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति । दोषणो इति । केचिदाहुः प्रथमाद्विवचने
 दोषन्नादेशः । औडः ग्रीभावः । अन्ये त्वाहुः दोषणीति डीवन्तमेतत् ।
 डीपि विषयभूते दोषन्नादेशः । तत ऋन्नेभ्यो डीप् (४।१।५) । नस्यमिति ।
 हितार्थे शरीरावयवाद्यत् (५।२।६) । नस्त इति । अपादाने चाह्वीयरुहोरिति
 (५।४।४५) तसिः । नःक्षुद्र इति । नामिका क्षुद्रा यस्येति बहुव्रीहिः ।
 नासिक्यो वर्षं इति । भवार्थे शरीरावयवादिति (५।१।६) यत् । नासिक्यं
 नगरमित्यत्र हितार्थे यत् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

सिञ्चतीति । श्रे मुचादीनामिति नुम् (७।१।५८) । षोडश इति ।
 षट् वा दश वास्येति संख्ययाव्ययेत्यादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः । संख्येय
 उजित्यादिना समासान्तो (५।४।७३) डच् । षोडशिति । (१) षट् दन्ता
 अस्येति बहुव्रीहिः । वयमि दन्तस्य दह इति (५।४।१३) दन्तगर्भस्य
 दन्नादेशः । षष उत्त्वं दहदशसूत्ररपदादेः शुत्वञ्चेति (६।३।१०८ वा)
 षष उत्त्वम् । उत्तरपदादेश्य शुत्वम् । डकारः । पण्ड इति । प्रातिपदि
 कान्तमेतदव्युत्पन्नम् । षड्दिक इति । अनुकम्पितः षड्दुल्लिदक्ष इति
 बहुचोऽमनुष्यनाम्नष्ठजिति (५।४।२४२) ठच् । ठाजादावृद्धं द्वितीयादच
 (५।६।८३) इत्यङ्गुलिदक्षगर्भस्य लोपः । ननु च लिटि धातारित्यतो-
 (६।१।८) ऽत् धातुग्रहणमनुवर्त्तयन्ते । तदिह किं पुनर्धातुग्रहणेन ? एवं
 तच्छ्रौतज् ज्ञापयति तद्विद्वत्तमिति । तस्य अन्वृत्तो लोपो व्यावर्त्तनीत्ययमपि
 (६।१।६६) लोपो धात्ववयवस्यैव विज्ञायते । क्रुयो क्तः क्रुतः । स्माथी क्तः
 स्मात् इत्यत्रैव स्यात् । गोधिरः पचेरन्नित्यत्र न स्यात् । नन्वेवमपि धातु-

(१) षोड इति च कश्चिन् पाठः । तत्र षोडशमादृष्ट इति लिटि कृते टिलोपे पदान्तरमन्वयः ।

ग्रहणमनर्थकमेव । यस्मादुपदेश इति वर्त्तत एव । न च प्रातिपदिकानामुपदेशः । केषां तर्ह्युपदेशः ? धातूनाम् । नैतदस्ति । उपदेशाधिकारिऽप्युपदेशग्रहणेन षकारो विशिष्यते । षषञ्च षकार उपदेशो भवति । षष उच्चं दहदशसूत्तरपदादेरिति सूत्रे (६।३।१०८ वा) पाठात् । तस्माद् धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । कषतीति । भ्वादी कषसिधेयादिर्गृहंसार्थी धातुवर्गे पठ्यते । लषतीति । लष कान्ती । अनयोरादिग्रहणाच्च भवति । ननु चोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यतीति । अन्यथा ह्युपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यसूपदेशस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेश (८।४।१८) इत्यत्र कषेर्ग्रहणं मा भूत् । लषेच लेषतु लेंषुरिति षत्वं यथा स्यात् । किमर्थं पुनः षादयो धातव उपदिष्टाः ? न सादयो ह्युपदिश्येरन् ? एवं ह्येतत् सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीत्यत आह आदेशप्रत्यययो रित्यादि । षत्वव्यवस्था षत्वनियमः । आदेशप्रत्यययोरित्यनेन (८।३।५८) सहादीनामेव षत्वव्यवस्था यथा स्यादित्येवमर्थम् । षादयः केचिदुपदिष्टाः । अन्यथा सहादीनां षत्वार्थं यत्रान्तरे कर्त्तव्यं स्यात् । तच्च गुरु भवतीत्यभिप्रायः । यद्यपि षकारादिषु सन्देहो न भवति सकारादिषु च भवत्येव । अत्र हि न ज्ञायते किं षोपदेशा एव सन्तो धात्वादेः षः स इत्यनेन कृतसत्त्वा उच्चारिता उत सकारादय एवेति सन्दिह्य पृच्छति के पुनस्त इति । ये तथा पठ्यन्त इति । षादयो ये तथा पठ्यन्ते सन्निधानात् तएव षोपदेशा अवगन्तव्याः । अज्दन्त्यपरा इत्यादि । अज्दन्त्यौ परौ येषामिति ते ऽज्दन्त्यपराः । परशब्दोऽत्रावयवे वर्त्तते । तच्चाज्दन्त्योः परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञायमानं सन्निधानात् सकारापेक्षं विज्ञायते । स्मिस्विदिस्वस्त्रस्वपयश्चेति । स्मिङ् ईषहसनै । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ष्वन्ज परिष्वङ्गे । जिष्वप् शये । एते स्वरूपेणाख्यायन्ते । मकारवकारयोरज्दन्त्यत्वाभावात् । केचित् स्मिस्विदिस्वस्त्रस्वपयश्चेति स्विदिस्थाने स्वदिं पठन्ति । तेषां स्वद स्वर्दे आस्वादन इति स्वदिरपि षोपदेश एव । सृपिसृजिस्तृस्तृसेकसृवर्जमिति ! गन्धु, सृष्टु, गतौ । सृज विसर्गं । स्तृष् षाच्छादने । ष्टी स्व्यै शब्दसंघातयोः । सेक सेक अकि श्लकि गतरर्थाः । सृ गतौ । एतान् वर्जयित्वा ये

ऽज्जदन्त्यपरा स्ते षोपदेशाः । सुब्धात्वित्प्रादि । सुब्धातुः क्वजाद्यन्तः ।
 छिवु निरसने । षक्क वुक्क मक्क तिक्क टिक्क टीक्क वगि लगि गतप्रार्थाः । एषां
 प्रतिषेधो व्यक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सुब्धातो तावत्
 षोड्डीयतीतप्रादौ नेव धात्वादिः षकारः । तथा ह्यादिरवयवः । आरम्भक-
 श्चावयवो भवति । सुब्धातुः सुवन्तेन क्वचा चारभ्यते । न च षकारेणापि
 वर्णान्तरेणेति कुतस्तस्य षकारादित्वम् ? सङ्घादयस्तु षकारादिभिरेव वर्णरार-
 भ्यन्त इति युक्तं तेषां षकारादित्वम् । छिवेरपि निपातनाच्च भवति । किं
 तन्निपातनम् ? छिवुक्कसुचमां शितीति (७।३।७५) । यस्य छि सत्वं भवति
 तमयं प्रदेशेषु कृतसत्वमेवोच्चारयति यथा प्रदेशे स्थाघोरिञ्चेति । षक्केरप्यज्-
 दन्त्यपरा इत्यनेन निवर्त्तितत्वान् न भवति । वकारस्य दन्त्येष्टत्वादज्जदन्त्य-
 ग्रहणेन न गृह्यते । अथवा यादित्वात् छिवुष्वक्को न भविष्यति । यकारस्तु
 लुपनिर्दिष्टत्वान्न श्रूयते (१) । अथवान्यतरस्याग्रहणमतानुवर्त्तते । सा च
 व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन सुब्धात्वादीनां न भवतीति । षोड्यतीति ।
 छिवुक्कसुचमां शितीति (७।३।७५) दूर्घः । षक्कत इति । अनुदात्तेत्वादात्मने-
 पदम् । अथ छिवो द्वितीयवर्णः किं ठकार इष्यत उत थकारः ? यदि ठकार-
 स्तदा सिद्धं तेष्ठीव्यत इति । न सिध्यति तेष्ठीव्यत इति । अभ्यामे चर्ष इति
 (८।४।५५) ठकार एवान्तरतमठकारस्य स्थाने प्राप्नोतीति कृत्वा । अथ थकार-
 स्तदा सिद्धं तेष्ठीव्यत इति । एतन् न सिध्यति तेष्ठीव्यत इति । आन्तरतम्याद्
 विधीयमानस्यकारस्य स्थाने तकार एव प्राप्नोतीत्यत आह छिव इत्येतस्येत्यादि ।
 अभ्यासस्य द्वैरूप्यं यथा स्यादिति । केचिदाचार्य्येण शिथ्याष्ठकारीऽयमित्युप-
 दिष्टाः । अपरिण पुनस्यकारोऽयं षुत्वेन ठकारः श्रूयत इतीममर्थं याद्विताः ।
 उभयश्चेतत् प्रयोजनम् । अन्ये पुनराहुः छिवुर्दिवादिष्वपि पुनरधीयते ।
 तत्रैकस्य द्वितीयस्यकारः । अपरस्य तु ठकार इति । तेष्ठीव्यत इति शर्पूर्वाः
 खयः शेषः (७।४।६१) ।

६५ । शो नः ।

सुब्धातोऽरयमपि निष्यत इति । पूर्वस्मादेव हेतोः । उपसर्गादसमानेऽ-

(१) लोपो व्योर्लोति (६।१।६६) लोपान् ।

पीत्यादि । अत्र पूर्वानुसारेण पूर्वपञ्चो विज्ञेयः । तृतीनन्दीत्यादि । तृती
गात्रविक्षेपे । टुनदि समृद्धौ । नर्द्दं गर्द्दं शब्दे । नक्क वक्क नाशने । नट
अवस्यन्दने । चुरादिणिजन्तः । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्चर्याशीःषु । नृ नये ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

लिटि धातोरित्यस्य (६।१।८) धातुग्रहणस्य दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिहाप्य-
नुवृत्तिरिति मन्यमानस्य धातोरिवायं वलि व्यलोपो विधीयत इति कस्यचिद्
भ्रान्तिः स्यात् । अतस्ताद्विराकर्त्तुमाह धातोरिति यत् प्रकृतमित्यादि ।
दिदिवानिति । दिवेः कसौ रूपम् । जयीति । जयी तन्तुसन्ताने । क्रुयीति ।
क्रुयी शब्दे । गौधेर इति । गोधाया द्रक् (४।१।१२८) । टस्यैयादेशः ।
यकारलोपः । पचेरन्निति । सीयुड्यकारस्य लोपः । जीवेरिति । जीव
प्राणधारण इत्यस्य । स्त्रिवेरिति । स्त्रिवु गतिशोषणयोरित्येतस्य । आस्त्रेमाण-
मिति । औःादिकोऽयं मनिन् । कथं पुनरेतदिहोदाहरणम् ? यावता परत्वाद
वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति बलीयस्त्वाच् च्छ्वोः शूडनुनासिके (६।४।१०)
चेत्यादिनोठादेशेनात्र भवितव्यामित्यत्र आह उणादयो बहुलमित्यादि ।
बहुलग्रहणस्य सर्वविधिव्यभिचारार्थत्वान् न भवत्येष दोषप्रसङ्ग इति ।
पञ्चाक्षोपग्रहणे क्रियमाणे पकारात् परेणाध्यर्द्धमात्रोच्चारयितव्या भवति ।
अकारो हि मात्रा । विसर्जनीयस्वर्द्धमात्रः । पूर्वन्तु लोपग्रहणे क्रियमाणे
मात्राद्यमुच्चारयितव्यं जायते । ओकारस्य द्विमात्रिकत्वात् । तत्र लाघवार्थं
पञ्चादेश लोपग्रहणं कर्त्तुं युक्तम् । तत् किं पूर्वं क्रियत इत्यत्र आह
पूर्वमित्यादि । अन्यस्तु पूर्वं कार्त्विनिर्देशो युक्तः । पञ्चात् कार्यनिर्देश इति
पूर्वं व्योर्ग्रहणे कर्त्तव्ये किमर्थं लोपग्रहणं क्रियत इति पूर्वपक्षं वर्णयन्ति ।
स चायुक्तो । लुगणिजोरित्यत्र (४।१।८) कार्यस्यापि पूर्वं निर्देशात् ।
वेरपृक्तलोपादित्यादि । कण्ठ्यतेर्लालूयतेश्च क्विपि कृते वलि लोपात् परत्वात्
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च पूर्वं वेरपृक्तलोप एव स्यात् । अस्मिंश्च सति
निमित्ताभावाद् वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावाद् वलि लोपो न स्यात् । तस्मात्
पूर्वं लोपग्रहणं क्रियते वलि लोप एव पूर्वं यथा स्यात् । पूर्वं लोपग्रहणे

द्वयमर्थः सूच्यते विरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोप एव कर्तव्यमिति । कण्ठूरिति ।
 षतो लोप (६१४१८) इत्यकारलोपः । किलुगुपधात्वचङ्परनिर्झासषत्व-
 कुत्वेषु न स्थानिवदित्यकारस्य (११२१५८, वा) स्थानिवद्भावो न भवति । वलि
 लोपः । अथ व्रथको व्रथन इत्यत्र रफे वलि परतो वकारलोपः कस्मात्
 भवतीत्याह व्रथादीनामित्यादि । यद्येषामपि लोपः स्याद् वकारोच्चारण
 मनर्थकं स्यात् । अतश्चोच्चारणसामर्थ्याद् व्रथादीनां वलि लोपो न भवति ।
 स्यादेतत् । वृश्चति वत्रश्चेत्यत्र मंप्रसारणे हलादिशेषे च वकारस्य श्रवणं यथा
 स्यात् । तत् कुत उपदेशस्य वैयर्थ्यम् ? अत आह वृश्चतीत्यादि । यथा
 व्रथक इत्यादौ लोपस्य प्राप्तिरेवं वृश्चतीत्यादावपि मंप्रसारणादौ कार्यं कर्तुंऽपि ।
 तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । तत्र मंप्रसारणं डित्प्रत्ययापेक्षत्वात् बहिरङ्गम् ।
 हलादिशेषोऽभ्यासापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । वलि यलोपस्तु वर्णमात्राश्रय-
 त्वादन्तरङ्गः । तस्मात् सर्वत्रैव व्रथेर्वकारलोपः प्राप्नोति । क्रियते चास्योप-
 देशः । अत उपदेशसामर्थ्यान्न भविष्यतीति तदेवावस्थितम् ।

६७ । विरपृक्तस्य ।

विरत्यादि । क्तिवादेरन्यस्य विरपृक्तसंज्ञकस्याभावात् क्तिवादय एव
 गृह्यन्ते । कथं पुनर्विरत्युच्यमाने क्तिवादोनां सामान्येन ग्रहणमुपपद्यते ?
 यावता पकारादयस्तेषां विशेषा अनुबन्धाः सन्तीति चोद्यनिरासायेदमुक्तं
 विशेषाननुबन्धानुत्सृज्येति । ब्रह्महा भृगुहेति । सो चेति (६१४१२)
 दीर्घः । घृतसृगिति । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (८२१६२) कुत्वम् । अर्हभा-
 गिति । चोः कुरिति (८२१३०) कुत्वम् । दर्षिरित्यादावुणादयो बहुलमिति
 (३१११) बहुलग्रहणादेव लापो न भवतीति शक्यते वक्तुम् । अतः प्रपञ्चार्थं
 वैचित्रार्थं वाऽपृक्तग्रहणम् ।

६८ । हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् मुतिस्यपृक्तं हल् ।

यदि लोप इतीहानुवर्तमानं शास्त्रीयेणार्थनैवार्थवत् स्यात् तदा तेन
 हलित्यस्य प्रथमान्तस्य सामानाधिकरन्धेन सम्बन्धो नोपपद्यते । शास्त्रीयस्य
 हि लोपशब्दस्यार्थं दर्शनाभावोऽदर्शनम् । न च हलदर्शनं भवति । न च

हल्ङ्याव्भ्य इति पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति ।
सामर्थ्याद्वा हलित्यस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामो भविष्यति । अतः षष्ठ्यन्तस्य
लोपशब्देन सम्बन्धो भविष्यतीति शक्यं प्रकल्पयितुम् । अकृतार्थत्वात्
प्रथमायाः षष्ठीभावस्यानुपपत्तेरित्येतदालोच्याह तदिहेत्यादि । लुप्यत इति
लोपः । कर्मणि घञ् । एतेन लौकिकार्थेनार्थवत्त्वं लोपशब्दस्य दर्शयति ।
लुप्यत इति निरुध्यत इत्यर्थः । लौकिकेनार्थेनार्थवता कर्मसाधनेन लोपशब्देन
हलित्येतस्य विशेषणविशेष्यभाव उपपद्यते । लोपशब्देन हि लुप्यमानं
वर्णमात्रमुच्यते । सुतिस्यपृक्तं हलिति । अनेन च तदेव विगिष्यते ।
दीर्घादित्येतच्च व्यापोरेव विशेषणम् । सम्भवाव्यभिचारात् । नतु हलन्तस्य ।
असम्भवात् । उखास्रत् । पर्णध्वदिति । स्नन्सु ध्वन्सु अधःपतने । उखायां
संसते पर्णानि ध्वंसत इति क्विप् । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) ।
वसुस्संसुध्वंसनुडुहान्द इति (८।२।७२) टकारः । तस्य वावसाने (८।४।५६)
चत्वं तकारः । कुमारीति । वयसि प्रथम इति (४।१।२०) डीष् । गौरीति ।
षिदुगौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) डीष् । शार्ङ्गरवीति । शार्ङ्गरवाव्यञो डीन्
(४।१।७३) । खट्वेति । अजाव्यतष्टाविति (४।१।४) टाप् । बहुराजेति ।
डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति (४।१।१३) डाप् । कारीषगन्धेति । यङ्ङ्याप्
(४।१।७४) । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्चेति । ननु व्याबन्तादित्येव-
कारिण दर्शयति । नहि व्याबन्तात् परो तिसी सम्भवतः । धातोरेव
परस्य लकारस्य तयोर्विधानात् । अबिभर्भवानिति । गुणे रपरत्वे च कृत
तिलोपः । अजागर्भवानिति । जाग्रोऽविचिण्णलङित्स्विति (७।३।५८)
गुणः । भवानित्यनुप्रयोगस्तिशब्दाभिव्यक्तये । अभिन इति । भिदेर्लङ् । दश्चेति
(६।१।११३) खत्वम् । अतो रोरप्नुतादद्भुत (६।१।८७) इत्युत्त्वम् । अमोऽकारिण
सहाद्गुणः । एङ्ः पदान्तादतीति (१।६।१०८) पूर्वरूपत्वम् । नामणीरिति ।
ग्रामं नयतीति सत्सुद्विषेत्यादिना (३।२।६१) क्विप् । निष्कौशास्विरिति ।
निर्गतः कौशास्वरा इति प्रादिसमासः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४७)
ङ्खत्वम् । अतिखट्व इति । खट्वमतिक्रान्त इति पूर्ववत् समासे
कृतं ऋस्वः । अमेत्सीदिति । वटव्रजेति (७।२।३) वृद्धिः । अपृक्त ईट् ।

ननु सीति सामान्येन निर्देशात् सिचोऽपि ग्रहणम् । अतो न युक्तमिदं प्रत्युदाहरणम् । अत आह तिसहचरितस्येत्यादि । तिङ्ङितिशब्देन साहचर्यात् तिङ् एव से ग्रहणम् । न सिच इति किमत्रायुक्तम् ? विभेदेति । णलोऽकारोऽत्र भवत्यष्टकः । नतु हल् इति नासौ लुप्यते । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिति । राजेत्यादिकमुदाहरणमिति शेषः । कथं पुनर्न सिध्यतीत्यत आह राजा तच्चेत्यादि । यथा पचन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान् नलोपो न भवति तथा राजा तच्चेत्यादावपि न स्यात् । संयोगान्तलोपासिद्धत्वञ्चात्र पारम्पर्येण हेतुः । तस्मिन् सति हि सौ परतः पूर्वस्य पदसंज्ञा न भवति । असर्वनामस्थान इति (११४।१७) प्रतिषेधात् । तस्याश्चासत्यां पदस्येत्युच्यमानो नलोपो न स्यात् । नलोपे चासति राजेत्यादिकं रूपं न सिध्येत् । दत्वमिति । न स्यादिति प्रकृतं न सम्बन्धीयम् । दत्वमपि हि संगोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादसत्यां पदसंज्ञायां न स्यात् । अथवा संयोगान्तलोपोऽत्र न प्रवर्त्तत एव । तस्य स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२६) संयोगादिलोपोऽपवादभूत इति सएव स्यात् । यथा काष्ठं तन्नोतीति काष्ठ-तडित्यत्र । तस्मिंश्च सति विभक्तिसकारस्य कत्वविसर्गो स्यातामिति कुतो दत्वम् ? उत्वमिति । न स्यादित्यपेक्षते । एतदपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । अलभ्यपदव्यपदेशस्य न स्यात् । राक्स्येति (८।२।२४) नियमादिति । संयोगान्तस्य लोप (८।२।२३) इत्यनेनैव सिद्धेः । राक्स्येति (८।२।२४) नियमार्थमिदम् । राक्स्यैव लोपो यथा स्यान्नान्यस्येति । ततश्चाविभर्भवानित्यत्र तकारस्य लोप एव न स्यात् । तस्मात् संयोगान्तलोपेन न सिध्यतीति हलन्तालोप उच्यते । असौवार्थस्य सुलोपग्रहणार्थं संयोगान्तलोपे 'हीत्यादि संग्रहश्लोकस्योपन्यासः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् संयोगान्तलोप आश्रीयमाणे नलोपादिकं कार्यं न सिध्यतीति किञ्च ते तव (K) भवतः संयोगान्तलोपवादिनो राक्षु रेफाक्षु

(K) In the संग्रहश्लोक the printed काशिका has the reading रात् न ते नैव ii तिरिति सिप्रत्यस्येत्यर्थः । But the व्यासकार takes up the reading रात् न ते नैव and explains ते as तव भवत इति । ii तव संयोगान्तलोपवादिन इत्यर्थः ।

परस्य तकारस्याविभर्भवानजगर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात् तस्माद्दलन्तात्
सुतिसीनां लोपो विधीयते ।

६६ । एङ्ङस्वात् सम्बुद्धेः ।

हलिति चेति । वर्णत इत्यपेक्षते । यदि हलिति नानुवर्त्तत तदा हे कुण्ड
सुइति स्थिते लोपात् परत्वादम्भावे कृत आटेः परस्येत्प्रकारलोपे (६।१।५४)
सुपि चेति (७।३।२०२) दीर्घत्वे च हे कुण्डामित्यनिष्टं रूपं स्यादित्यभिप्रायः ।
अपृक्तमिति नाधिक्रियत इति । यदि ह्यपृक्तमिहानुवर्त्तत तर्हि हे कुण्डेत्यत्र
लोपो न स्यात् । अपृक्तसंज्ञाया अभावादिति भावः । कथं पुनर्ज्ञायते ?
अपृक्त इह नानुवर्त्तत इत्याह तथा चेत्यादि । तथा चेति हेतौ । यस्मात्
पूर्वसूत्रेऽपृक्तग्रहणं कृतमतोऽवसीयते नात्र प्रकरणेऽपृक्तग्रहणस्यानुवृत्तिरस्तीति ।
अन्यथा हि वेरपृक्तस्येत्यत्र (६।१।६७) एवापृक्तग्रहणमनुवर्त्तयित इति । पुनर-
पृक्तग्रहणं पूर्वसूत्रे न क्रियेतेति । स चेत् सम्बुद्धेर्भवतीति । यदि सम्बुद्धेः
सम्बुद्धी भवतीत्यर्थः । एतेन सम्बुद्धेरित्यस्यावयवषष्ठान्तां दर्शयति । हे अग्ने
हे वायो इति । ङस्वस्य गुणः (७।३।१०८) । हे नदि हे वक्षति । अम्बार्थन-
योऽङ्गस्व (७।३।१०७) इति ङस्वत्वम् । हल्मात्रस्य मकारस्य लोप इति ।
हलित्यनुवृत्तेः । हे कतरदित्यत्रैकादेशे कृतं ङस्वात् सम्बुद्धेर्हल् भवतीति तस्य
लोपः कस्मान्न भवतीत्याह हे कतरदित्यादि । अद्ङडतरादिभ्य इत्यत्र
(७।१।२५) द्विडकारनिर्देशाद् डिच्छब्द आदेशो भवतीति डिवाट् टिलोपे
ङ्गस्वो नास्तीति न भवति लोपः । अथैङ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता हे अग्ने
इत्यादावपि प्रागेव सम्बुद्धिगुणाद् ङस्वादित्येवं लोपेन भवितव्यमित्यत्र
आह एङ् ग्रहणमित्यादि । नितप्रत्वात् परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो बलीयानिति
तेनेव तावत् भवितव्यम् । तत्र कृते ङस्वात् परः सम्बुद्धेर्हल् न सम्भवतीति
लोपो न प्राप्नोति । अत एङ्ग्रहणं क्रियते । ननु च विहितविशेषणं
विज्ञास्यते । ङस्वाद् विहितायाः सम्बुद्धेरिति । नैतदस्ति । एका हीयं
पञ्चमी । तत्र यदि ङस्वाद् विहितविशेषणं विज्ञायते तदैङ्स्तादपि विज्ञायते ।
तथाच हे नौरितप्रत्यापि स्यात् । तस्मादैङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

७० । शिञ्छन्द्सि बहुलम् ।

जस्यसोः शिरिति (७।१।२६) यः शिरादेशस्तस्यायं लोपो विधीयते । या चेत्ता या वना इति । शि लोपे कृते प्रतयलक्षणैः नपुंसकस्य भ्रूलच इति (७।१।७२) तुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धा इति (६।४।८) दीर्घः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।४।७) नलोपः । वेति कर्त्तव्ये बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पान्त इत्युपपन्नं भवति ।

७१ । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ।

कृताच्च प्रतयेन धातुरुपस्थाप्यते । ऋस्वेन च म एव विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यतो ऋस्वान्तो धातुरागमी विज्ञायत इत्याह । ऋस्वान्तस्य धातोरित्यादि । अग्निचिदिति । अग्नौ चेरिति (३।१।६२) क्तिप् । सोमसुदिति । सोमे सञ्ज इत्युभयलोपपदसमासः (३।२।६०) । प्रकृत्येत्यादी प्रादिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यबिति ल्यप् (७।१।३७) । अथ ग्रामं नयतीति ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यत्र नपुंसकऋस्वत्वे कृते ऋस्वाययस्तुक् कम्पान्न भवतीत्याह ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यादि । ऋस्वत्वं हि नपुंसकार्थं वृत्तिप्रातिपदिकमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । अन्तरङ्गम् तुग् । वर्णमात्रापेक्षत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ४६) तुङ् नात्र भवति ।

७२ । संहितायाम् ।

संहितायामिति विषयसप्तमीयम् । तेन यदि कार्यनिमित्तयोः संहिता विषयभूता भवति तर्ह्येवं वक्ष्यमाणं कार्यं भवति । नान्यथेति वेदितव्यम् ।

७३ । छि च ।

छि इति । यद्यप्यकारवतश्छकारादेषा सप्तमी तथापि च्छकार एव केवलस्तुको निमित्तम् । अकारस्तूच्चारणार्थः । एतच्चेजादेशे गुरुमतोऽनृच्छ (३।१।३६) इत्याम्प्रतिषेधादवसीयते । यदि छकारमहितश्छकारस्तुको निमित्तं स्यात् तदा ऋच्छेस्तुगभावादसति गुरुमस्त्व ग्रामः प्रसङ्गा नास्तीति प्रतिषेधं न कुर्व्यात् । इच्छतीति । इष्टुगमियमाच्छः (७।३।२७) । तुक् । चुत्वम् ।

पूर्वस्त्रिंशत्सुग्विधौ ऋस्वान्त आगमी । अतः स एवात्रागमीति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह ऋस्व एवेत्यादि । एवमन्यते । ऋस्वान्त-कर्षणार्थश्चकारोऽत्र क्रियते ऋस्व एवागमी यथा स्यात् । तदन्तो मा भूदित्येवमर्थम् । अन्यथा स्वरितत्वादनन्तरत्वाच्च पूर्वसूत्रे य आगमी स एवेहापि विज्ञास्यत इत्यनर्थकश्चकारः स्यात् । ऋस्व एवागमिनि सति किमिष्टं सिध्यति यतस्तदर्थोऽयं यत्रः क्रियत इत्याह तेनेत्यादि । यदि ऋस्वान्तस्य तुक् स्यात् तदा चिच्छिदत्तुरित्यादौ तस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाह-लादिशेषेण निवृत्तिः स्यात् । ऋस्वे त्वागमिनि नायमभ्यासस्य हलिति न भवत्येष दोषः । कथं पुनर्ऋस्व आगमिनि तुगभ्यासग्रहणेन न गृह्यत इत्याह नावयवावयव इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मादवयवस्य योऽवयवः स समुदायस्यावयवो न भवति । तस्मात् ऋस्व एवागमिनि तुकोऽभ्यासग्रहणेन न ग्रहणं भवति । नावयवावयवः समुदायस्यावयवो भवतीत्यत्र चैतत् सूत्र-विहितस्तुगित्यभिप्रायो वेदितव्यः । यदि ह्यविशेषेणावयवावयवः समुदाया-वयवो न स्यादेवं सति गिरत इत्यत्र रुडागमः सार्वधातुकस्यावयवस्य भादेग-स्यातोऽवयव इति सोऽपि समुदायस्य सार्वधातुकस्यावयवो न स्यात् । ततः ग्रीळः सार्वधातुके गुण इति (७।४।२१) गुणो न स्यात् । रुटा सार्वधातुकस्य व्यवहितत्वात् स ह्यत्रयव उक्तस्तमेव व्यवदध्यात् । स समुदायन्तु न व्यवद-धात्वैव । तस्मात् पूर्वोक्त एवाभिप्रायो वृत्तिकारस्य वेदितव्यः । कस्मान् पुनरेतत् सूत्रविहितोऽवयवावयवः समुदायस्यावयवो न भवति ? ऋस्वान्त-कर्षणार्थश्चकारकरणसामर्थ्यात् । महि चकारो ऋस्वान्तकर्षणार्थ एवमर्थः क्रियते ऋस्वमात्र आगमिनि तुकोऽभ्यासग्रहणेनाग्रहणाहलादिशेषेण निवृत्ति-र्मा भूदिति । यदि चैतत्सूत्रविहितोऽप्यवयवावयवः समुदायावयवः स्यात् तदा ऋस्वेऽप्यागमिनि तुकस्तु तदवयवस्याप्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणाहलादिशेषेण निवृत्त्या भवितव्यमिति चकारो ऋस्वान्तकर्षणार्थो निष्फलः स्यात् । तस्मादयमेव तुगवयवावयवः समुदायावयवो न भवति । अन्यस्तु भवत्येव । युक्तचैतत् । तथाहि बाह्योर्योऽवयवो हस्तः स देवदत्तस्याप्यवयवो भवत्येव । अन्यथा हस्तवान् देवदत्त इति प्रयोगो न स्यात् ।

७४ । आङ्माडोश्च ।

अत्राकारो डिदुपात्तः । स चेपदादावर्थे वर्त्तत इत्याह आङित्यादि ।
 माशब्दोऽपि डिदुपात्तः । सोऽपि निषेधे वर्त्तत इत्याह माडश्च प्रतिषेध-
 वचनस्येति । आच्छादयतीत्यादि । छद अपवारणे । चौरादिकः । अत्र
 आच्छादनक्रियाडा विशिष्यत इति स क्रियायोगे वर्त्तते । आच्छायाया इति
 मर्यादायामाङ् । छायां मर्यादां परिवृत्त्येत्यर्थः । आङ्मर्यादावचन (१।४।८८)
 इत्याडश्च कर्मप्रवचनीयसंज्ञकस्य योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (३।३।१०)
 पञ्चमी । आच्छायमिति । छायामभिव्याप्येत्यर्थः । आङ्मर्यादाभिविधो-
 रिति (२।१।२३) पञ्चम्यक्तेनाव्ययीभावः । नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इति
 (२।४।८३) विभक्तोर्लुगम्भावश्च । मा च्छिददिति । इरिच्चाङ्ङोरङ् । आच्छाया
 आच्छायेति । अत्राकारः स्मरणे वर्त्तते । तत्र चास्य डिच्च्वं नास्ति । वाक्य-
 स्मरणयोरङ्ङिदिति वचनात् । तेनात्र पदाक्ताहेति विकल्पो (६।१।७६) भवति ।
 प्रमाहृन्द इति । माङ् माने । प्रपूर्वः । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् (३।३।१०६) ।
 स्त्रियामजाद्यतष्टाप् (७।१।४) । ननु च लार्त्तणिकत्वादेवात्र न भविष्यति ।
 नैतदस्ति । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति (प, १२७) वचनात् ।

७५ । दीर्घात् ।

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति । दीर्घादिति पञ्चम्याञ्च
 इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) च्छकार-
 स्यैव तुक् प्राप्नोतीति कस्यचिदुभ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुंमाह दीर्घात्
 परो यञ्छकारस्तस्मिन् परतः पूर्वस्येत्यादि । एवं मन्यते । तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र
 (१।१।६७) तस्मादिति योगविभागः कर्त्तव्यः । पूर्वस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ।
 तेन दीर्घादित्यादौ सत्यपि पञ्चमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति । नोत्तरस्य ।
 न चातिप्रसङ्गो योगविभागादिष्टमिहेरिति । ङीच्छतीति । ङीच्छ लज्जायाम् ।
 ङीच्छतीति । ङीच्छ अव्यक्तायां वाचि । अपचाच्छायत इति । ङी छेदनं ।
 आदेच उपदेशेऽग्नित्वात्त्वम् (६।१।४५) । यङ् । दीर्घाङ्ङिकत इत्य-
 (७।४।८३)भ्यासस्य दीर्घः ।

७६ । पदान्ताडा ।

कुटीछायेति । षष्ठीसमामः । असमासो वा । विश्वजनादीनामित्यादि । विश्वजन इत्येवमादीनां छन्दसि विषये विकल्पेन तुग्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यान सर्वे विषयच्छन्दसि विकल्पान्त इति प्राक् प्रतिपादितमेतत् । तेन विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुग् भवतीति ।

७७ । इको यस्मिचि ।

इको यणादेशो भवतीति । इकां यणाञ्च साम्यात् यथासंख्यं भवतीति वेदितव्यम् । यञ्च सवर्णोऽच् तत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादसवर्णोऽचि यणादेशो विज्ञायत इति । इक इति किम् ? वागतेत्यत्र कुत्वादेव सिद्धत्वाद् यणादेशो मा भृदिति । अचीति किम् ? दधि करोति । पुतपूर्वस्येति । पुतः पूर्वो यस्मात् स पुतपूर्वः । वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इको यस्मचीत्यत्र तन्त्रेषु ही योगावुच्चारितौ । तत्रैको यणादेशार्थः । अपरस्त्विकः पुतपूर्वस्य सवर्णदोर्घबाधनार्थो भविष्यतीति । भो ॥ यिदम् । भो ॥ इ इदमिति स्थिते गुरोऽनुतोऽनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यनेन (८।२।८६) दूराद्भूते ऽर्थे भोशब्दस्य पुतः क्तः । ततः सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते यणादेशः ।

७८ । एचोऽयवायावः ।

कथेने यथेत इति । के एते ये एत इति स्थितेऽयादेशः । वायाववरुणहीति । वायो अवरुणहीति स्थित आवादेशः ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

यीति वर्णग्रहणम् । तेन यस्मिन् विधिस्तदादाबल्यग्रहणइति (प, १०७) यकारादौ प्रत्यये कार्यं विज्ञायत इत्यत्र आह यकारादौ प्रत्यय इति । यद्यपीह स्थानी न निर्दिष्टस्तथाप्यवादेश ओकारस्य स्थान आवादेशोऽप्यौकारस्य स्थाने भवतीति वेदितव्यम् । कथम् ? पूर्वयोगे हि यद्दर्मा वान्त आदेशो दृष्ट इहापि तद्दर्मेवानुवर्तते । कश्च पूर्वयोगे तद्दर्मा दृष्टः ? अवादेशस्यो कारस्य स्थानित्वम् । आवादेशस्याप्यौकारस्य स्थानित्वम् । अत इहापि स्वधर्ममजहत्तोऽनुवृत्तस्य

वाक्तादेशस्य पूर्वक एव स्थानी विज्ञायते । वाभ्रव्य इति । बभ्रुशब्दादपत्येऽर्धे मधुबभ्रोर्बाह्णकौशिकयोरिति (४।१।२७६) यञ् । श्रीगुण इति (६।४।१८६) गुणः । माण्डव्य इति गर्गादिभ्यो यञिति (४।१।२०५) यञ् । शङ्खव्यमिति शङ्खुशब्दाद् तस्मै (५।१।५) ह्रितमित्युगवादिभ्यो यदिति (५।१।२) यत् । नाव्य इति । नावा तार्यन्त इति नौवयोधर्मविषेत्यादिना (४।४।८२) यत् । रैयतीति । सुप आत्मनः क्यञिति (३।१।८) क्यच् । गोयानमिति षष्ठी-समासः । गोर् यूतो छन्दसीत्यादि । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । तत्रेदं व्याख्यानम् । वान्तो यीति योगविभागोऽत्र क्रियते । तेन गोशब्दस्य यूतो परतश्छन्दसि विषयेऽवादेशो भवति । अथपरिमाणे चेति । गोर्युताविति वर्त्तते । तत्रापि वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः । व्याख्यान-मपि तदेव । इदञ्च सामान्येन वचनम् । तेन भाषायामप्यथपरिमाणे भवति ।

८० । धातो स्तन्निमित्तस्यैव ।

पूर्वेषु सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तन्निमित्तस्येति तच्छब्देन यकारादि-प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते । स निमित्तं यस्य स तथोक्तः । लव्यमिति । अचो यदिति (३।१।८७) यत् । तमेव यकारमाश्रित्य सार्द्धधातुकार्धधातकयोरि-त्योकारो (७।३।८४) विधीयमानस्तन्निमित्तो भवति । अथश्लाघ्यमिति । ओरावश्यक इति (३।१।२५) ष्यत् । मयूरव्यंमकाटयञेति (२।१।७२) समासः । लुम्बेदवश्यमः कृत्य इति मकारलोपः । अत्रापि ष्यतमाश्रित्याचो ज्ञितीति (७।२।११) विधीयमान आकारस्तन्निमित्तो भवतीति । प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूदिति । असति हि धातुग्रहणे प्रातिपदिक-स्यापि नियमः स्यात् । ननु च प्रातिपदिकस्यापि नियम एतन्निमित्तस्यैव भवति नातन्निमित्तस्येत्ययमर्थः स्यात् । तथाच पूर्वसूत्रस्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । निर्विषयत्वात् । नैष दोषः । यो हि धातोरिति किमिति पृच्छति स पूर्वयोगस्यारम्भं पृथङ् नैच्छत्येव । स ह्येवं मन्यते । वान्तो यिप्रत्यये तन्निमित्तस्यैवेत्येको योगः कर्तव्य इति । तत्र को दोष इति प्रातिपदिक-

नियमे सति यदि कश्चिद् दोष आपद्येत ततस्तन्निवृत्तये क्रियमाणं धातुग्रहणं शोभत इत्यभिप्रायः । बाभ्रव्य इत्यद्वैव स्यादिति । एचस्तन्निमित्तत्वात् । इह तु न स्यात् गव्यं नान्यमिति । अतन्निमित्तत्वादेचः । उपोयत इति । वेञ एव आत्वे कृत उपपूर्वात् । भावकर्मणो (३।१।१२) रित्यात्मनेपदम् । सार्वधातुके यगिति (३।१।६०) यक् । यजादित्वात् संप्रसारणम् । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घं (७।४।२५) इति दीर्घः । उपाकारेण सहाद्गुणः (६।१।८७) । औयत इति । तस्यैव धातोर्लङ् । पूर्ववदात्मनेपदादि । आङ्जादीनामित्याट् (६।४।७) । आट्-स्येति वृद्धिः (६।१।८०) । अयमौकारः पूर्वक ओकार एतदुभयमप्यतन्निमित्तम् । एतस्य मा भूदित्येवमर्थं तन्निमित्तग्रहणम् । ननु चान्तरङ्गो यणादेशो वर्णमात्राश्रयत्वात् । बहिरङ्गस्त्वेकादेश उभयपदाश्रयत्वात् । ततश्चासिङ्गं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वादेवात्र (प,५१) न भविष्यति । एवं तेर्ह्यतज्जापयति । नियमिह परिभाषोपतिष्ठत इति । तेनाक्षयूरित्यत्र बहिरङ्गोऽप्युडादेशोऽन्तरङ्गे यणादेशे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । अन्यथा यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत तदाक्षैर्दीव्यतीति किपि कृते च्छ्रोः शृङ्गुनामिके चेत्युडादेशे (६।१।१८) कृतं तस्यासिद्धत्वाद् यणादेशो न स्यात् । लीयमानिरिति । न्यमानस्यापत्यमित्यर्थं ऽत इजितोञ् (४।१।८५) । तद्धितेष्वचामादेरिति (७।२।१७) वृद्धिः । सा च तद्धितनिमित्ता । नतु यकारादिप्रत्ययनिमित्ता । सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणः विनाप्येवकारकरणं नियमार्थो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह एवकारः किमिति । इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारकरणं क्रियत इति दर्शयन्नाह धात्ववधारणमित्यादि । एवकारे तन्निमित्तग्रहणान्तरमुच्चार्यमाणे यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणार्थमिति धात्ववधारणं भवति । असति ह्येवकारकरणे धातोरेव तन्निमित्तस्येति तन्निमित्तावधारणमप्यनिष्टं विज्ञायेत । तस्माद् धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारकरणम् । किं पुनर्धात्ववधारणे सतीष्टं रूपं सिध्यति यतस्तदित्यत इत्यत आह तन्निमित्तस्य हीत्यादि । धात्ववधारणे हि सति तन्निमित्तस्थानियतत्वाद-धातोश्च भवति बाभ्रव्य इति । धातोश्च भवति लव्यमवश्यलाव्यमिति । यदि तन्निमित्तावधारणं कृतं स्यात् तदा धातोरेव तन्निमित्तस्येति । ततो

बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात् । नहि बभ्रुशब्दो धातुः । तस्माद्वात्वधारण-
मितीष्यते ।

८१ । क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ।

क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोरिति । क्षिग्रहणेन क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः
क्षिष् हिंसायामित्येतेषां ग्रहणम् । जिग्रहणे तु जि जये इत्येतस्य । ननु च
निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यनया परिभाषया (प, ८२) क्षिष्
हिंसायामित्यस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । निपातनाद् भविष्यति ।
किं हि निपातनाद् लभ्यते ? यथैव हि ततोऽन्यदलाक्षणिकं कार्यं किञ्चिद्
भविष्यति तथेदमपि स्यात् । अर्थग्रहणं कर्मण्यपि यथा स्यात् । अथवा
शक्रेरकर्मकत्वाद् भाव एव निपातनं विज्ञायेत क्षय्यं देवदत्तेनेति । कर्मणि
तु न स्यात् क्षयो व्याधिरिति । नह्यकर्मकेभ्यः कर्मणि कृत्यप्रत्यय
उपपद्यते । अर्थग्रहणेन तु कृत्यार्थे उपलक्ष्यते । कृत्याश्च कर्मण्यपि
विहितः । तेन तत्रापि निपातनाद्विज्ञायते ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

क्रय्य इति । अत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते । कर्मणि कृत्यविधानात् ।
प्रकृत्यर्थश्च विनिमयः । क्रीणार्तेर्विनिमयार्थत्वात् । तत्र प्रत्ययार्थः
प्रधानम् । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सङ्गं ब्रूत इति कृत्वा । प्रकृत्यर्थस्तूप-
सर्जनम् । प्रत्ययार्थविशेषणमिति कृत्वा । तत्र यदि प्रधानत्वात् तदित्यनेन
प्रत्ययार्थो निर्दिश्येत तदायमर्थः स्यात् स क्रय्योऽर्थो यस्य शब्दस्य स तदर्थः ।
तस्मिन्नाभिधेये क्रय्य इत्येष शब्दो निपात्यत इति । अयुक्त्यायम् । नह्यत्र
क्रय्यशब्दस्य क्रय्यार्थः कश्चिच्छब्दोऽभिधेयोऽस्ति । ततस्तस्याप्रतीतेः ।
अथैवं विज्ञायेत स एवार्थस्तदर्थ इति ? एवमपि तदर्थग्रहणमनर्थकम् ।
अथशक्यमेव हि क्रय्यशब्दो यत्प्रत्ययाक्तस्तस्मिन् यत्प्रत्ययार्थं वर्त्तते ।
तस्मात् तच्छब्देन प्रधाननिर्देशं सति तदर्थग्रहणस्यानर्थक्यम् । अतो गुण-
भूतोऽपि प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यत इति मत्वाह तदर्थं क्रय्यार्थं यत् तस्मिन्नाभिधेय
इति । तस्मै इदं तदर्थम् । क्रय्यार्थमित्यनेन क्रीणार्थस्तच्छब्देन निर्दिश्यत

इति दर्शयति । क्रयणं क्रयो विनिमय इत्यर्थः । क्रयार्थमित्यत्रापि चतुर्थी-
समास एव । क्रयाय इदं क्रयार्थम् । क्रयार्थं यः प्रसारित इति । विनिमयार्थं
य उपन्यस्त इत्यर्थः । क्रयं नो धान्यमिति । क्रेतव्यं ग्रहीतव्यं स्वीकर्त्तव्य-
मित्यर्थः । न चास्ति क्रयमिति । नचात्र क्रयार्थमुपन्यस्तं धान्य-
मस्तीत्यर्थः ।

८३ । भयप्रवय्ये च ऋन्दसि ।

वी इत्येतस्येति । गतिप्रजनादिषु यो वी पठ्यते तस्य । अजेर्ब्रह्मणो-
रित्यजे रीं (२।४।५६) वी आदेश तस्य वा । ऋदय्या आप उपसंख्यानमिति ।
उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । ऋदय्या इत्यस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन ऋदय्या इत्यपि भविष्यतीति ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ? यावतादुगुण (६।१।८७) इत्यादावादिलेषा
पञ्चम्यचीत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यतीति । तस्मादिलुत्तरस्येति
(१।१।६७) वचनात् । तथाचीत्येषा सप्तम्यादित्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं
प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (६।१।६६) वचनात् । तत्रान्तरे-
णापि पूर्वपरग्रहणं पूर्वपरयोर्द्वयोरपि भविष्यतीत्याह पूर्वपरग्रहणमित्यादि ।
किं पुनः कारणमसति पूर्वपरग्रहणे द्वयोरपि युगपदादेशो न सिध्यतीत्यत
आह एकस्यैव हीत्यादि । एवं मन्यते । अचोत्येषा सप्तमी यथादेशादिविधौ
चरितार्था । आदित्येषा तु पञ्चमी न क्वचिच्चरितार्था । अतः सा सप्तम्याः
षष्ठीत्वं प्रकल्पयेत् । तत्रासति पूर्वपरग्रहणे ऽच एव स्थाने गुणः स्यात् । वृद्धि-
चीत्यत्र (६।१।८८) च गुणविधावादिति पञ्चमी कृतार्थेति तस्या एचीति सप्तम्य-
कृतार्था षष्ठीत्वं प्रकल्पयेत् । एवञ्च वृद्धिरवर्णस्यैव प्रसज्येत । उपसर्गादिति
धातावित्यत्र (५।१।८१) द्वयोरपि पञ्चमीसप्तम्योरकृतार्थत्वात् पर्यायेण परस्परं
षष्ठीप्रकल्पनेति पर्यायेणैव वृद्धिः स्यात् । यत् पुनः परस्वाभिमतं पञ्चमी
सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति सप्तम्यपि पञ्चम्यास्ततोऽन्तरेणापि

पूर्वपरग्रहणं हयोरप्यादेशो भविष्यतीति तन्निरासायाह नोभे इत्यादि । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति । श्रूयमाणश्च च षष्ठीप्रकल्पनं प्रति निमित्त-
भावः । कथञ्च पूर्वपरौ निवर्त्तयताम् ? षष्ठीप्रकल्पनञ्च प्रति निमित्तभाव-
मुपगच्छेताम् ? अतएवानिवृत्तेर्निमित्तभावस्य चासम्भवात्नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ
युगपत् प्रकल्पिते भवतः । तस्मादेकस्यैव स्थानोभयोः । अथैकग्रहणं
किमर्थम् ? यावता भ्रसृजो रोपधयो रमन्वतरस्यामित्यत्र (६।४।४६) विनाप्येक
ग्रहणमेक एव रश्भवति तथाप्यत्रैकग्रहणेन विनाप्येक एव भविष्यतीत्याह
एकमित्यादि । रमागमेन हि भित्त्वाच्चिदचोऽन्यात् पर (१।१।४७) इत्यचोऽ-
न्यात् परेण भवितव्यम् । न च हयो रमोर्भृञ्जांतावचोऽन्यात् परेण सम्भवीऽस्ति ।
ततो युक्तं तद्विनाप्येकग्रहणम् । एक एव रम् भवतीति गुणादिस्त्वादेशः ।
सम्भवति च स्थानिभेदे सत्येकैकस्य स्थानिनो गुणादिः पृथगादेशः । तत्रा-
सत्येकग्रहणे पृथगादेशः स्यात् । तस्मात् पूर्वपरयोरहयोः स्थानिनोः पृथगादेशो
मा भूदित्येवमर्थमेकग्रहणम् । असति पुनरेकग्रहण आदेशश्च हयं प्राप्नोती-
त्यसुमर्थं सोपपत्तिकं प्रतिपादयितुमाह स्थानिभेदाह्नीत्यादि । यथा रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति (८।२।४२) स्थानिभेदाहतोभिर्भ्रं क्षिप्रमित्येव-
मादिषु हावेवादेशो भवतस्तथा खट्वे इत्येवमादिष्वपि हावादेशौ स्याताम् ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

अन्तादिवदित्युक्ते न ज्ञायते कोऽस्यातिदेशस्यार्थ इत्यतस्तत्परिज्ञानायाह
यथेत्यादि । इत्येषोऽतिदेशस्यार्थे इति , इतिगण्डोऽतिक्रान्तप्रत्यवमर्गी ।
अतिदिश्यतेऽनेनेत्यतिदेशः । स पुनरन्तादिवक्ष्ये एव योग इत्येषोऽनन्त-
रोक्तीऽस्यातिदेशस्यार्थ इत्यर्थः । वर्णाश्रयविधायमन्तादिवद्भावो नैव्यत इति ।
कथमेतज्ज्ञायत इत्याह तथाह्नीत्यादि । अतो भिम (७।१।८) ऐसित्यकार-
वर्णाश्रयो विधिस्तत्र कर्त्तव्ये खट्वाभिरित्यत्र मवर्णोदीर्घत्वं पूर्वस्यान्तवन्न भवति ।
आत औ गल (७।१।३७) इत्याकारवर्णाश्रयोऽयं विधिः । तत्र कर्त्तव्ये वर्णाश्रये
जुहावित्यत्राभ्यस्तस्य चेति (६।१।३३) ह्यतः संप्रसारणे कर्त्तं यत् पूर्वरूपत्वमा-
कारस्य तत्रादिवद्भवति । एहः पदान्तादतीत्येष (६।१।१०८) विधिरिह्वर्णा-

अयः । तत्र कर्त्तव्येऽस्यै अक्ष इत्यत्रा (६।१।८०) टश्चेति वृद्धिः परस्यादिवन्न भवति । तदभावादायादेशः । लोपः शाकन्त्यस्येति (८।३।१८) यकारलोपः । तत् किमेतद् वक्तव्यं वर्णाश्रये नान्तादिवदिति ? नवक्तव्यम् । कथम् ? अताद्रूप्याति- देगात् । नेह ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रयश्चेति विधयः । तेनाद्रूप्यात्र भविष्यन्ति । किमर्थं पुनरयमन्तादिवद्भावो विधीयते ? यावता पूर्वपरा- वुक्तावेकादेशस्य स्थानिनी । अत्र स्थानिवद्भावादेव तदाश्रयं कार्यं भविष्य- तीत्यत्र आह पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानीति । कथं ज्ञायत इत्याह ह्येत्यादि । येन हि यो निवर्त्येत आदेशेन स तस्य स्थानीति । तद् यथा अस्तेभूर्भरिति । अत्र भुवो ऽस्तिः । समुदायश्चेहेकादेशेन निवर्त्येत इति स एव तस्य स्थानी । न पूर्वपरी समुदायिनो । स्यादेतत् । अवयवस्य समुदायाभ्यन्तरत्वात् समुदाय आदेशेन निवर्त्यमाने ऽवयवावपि निवर्त्येत । तस्मात् तयोरपि स्थानिवन्मित्यत्र आह तत्रेत्यादि । इतिकरणौ द्वावपि ह्येतौ । तत्र समुदाये स्थानिन्यवयवयोर्यत् स्थानित्वं तदानुमानिकं । समुदाय एकादेशस्य आदेशेन निवर्त्यमाने तयोरपि निवर्त्तनं नान्तरीयकमिति कृत्वा । नहि विनावयवनिवर्त्तनेन समुदायः शक्यते निवर्त्तयितुम् । तस्य तदात्मकत्वात् । समुदायस्य तु प्रत्यक्षं स्थानित्वम् । पूर्वपरयोरिति । स्थानवष्टयन्तस्य साक्षात् श्रवणात् श्रुतानुमितयोः श्रौतः सखन्धो गरीयानिति (प, १।४) स्थानिवदा- देशोऽनल्विधायित्यनेन (१।१।५६) यस्य प्रत्यक्षं साक्षात् श्रुतं स्थानित्वं तदाश्रयमेव कार्यमादेशे विधीयते । अवयवयोश्चानुमानिकं स्थानित्वं न प्रत्यक्षमतस्तदाश्रयं कार्यं नातिदिश्यते । तेन तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादेशे न प्राप्नोति । इष्यते च । तदर्थमयमन्तादिवद्भावो विधीयते ।

८६ । षत्वतुकोरसिद्धः ।

इहासिद्धवचनेनैकादेशस्वाभावो वा क्रियते ? तत्कार्यसामर्थ्यं वा प्रति- पाद्यते ? सिद्धमपि हि वस्तु सिद्धकार्यं कर्त्तुमसामर्थ्यादसिद्धमित्युच्यते । यथा पुत्रकार्यकरणेऽसामर्थ्यात् पुत्रोऽप्यपुत्र इति । तत्र यद्यनेनैकादेशस्वाभावः क्रियते तदाधीत्येतत् न स्यात् । नहीह ऋसोऽस्ति । एकादेशेन

निवर्त्तितत्वात् । नचासिद्धवचनेनैकादेशे निवर्त्तिते ङस्वस्य प्रादुर्भावो भवति ।
 नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवतीतीममाद्ये पक्षे
 दोषं दृष्ट्वा कार्यासामर्थ्येकादेशस्यासिद्धत्वश्रुत्यां प्रत्याख्यत इति दर्शयन्नाह
 सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थ इति । सिद्धस्य निष्पन्नस्य यत् कार्यं तदेकादेशः
 सिद्धो निष्पन्नाऽपि न करोतीत्ययमस्य वचनस्यार्थः । असिद्धवचनमित्या-
 दिना सूत्रस्य प्रयोजनमाचष्टे । आदेशे च कृते यत्कार्यं तद्धेतुकं प्राप्नोति
 तदादेशलक्षणम् । आदेशो लक्षणं निमित्तमस्येति कृत्वा । तस्य प्रतिषेधो
 यथा स्यादित्येवमर्थमसिद्धवचनम् । उत्सृज्यते निवर्त्त्यते इत्युत्सर्गः स्थान्-
 भिषीयते । उत्सर्गो लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम् । तद्भावो यथा स्यादि-
 त्वेवमर्थस्यासिद्धवचनम् । कोऽसिचदिति । सिचेर्लुङि ध्रिः । लिपिसिचिङ्घेति
 (३।१।५३) चुरङ् । किंशब्दात् परस्य सकारस्य रुत्वम् । अतो रोरभ्रुतादभ्रुत
 इत्युच्चम् (६।१।१२३) । आद्गुण इति (६।१।८७) गुणः । एङ् पदान्ताद-
 तीति (६।१।८७) परपूर्वत्वम् । परं प्रत्यादिवङ्गावादित्यादि । असिचदित्यत्र
 योऽकारस्तं प्रत्येकादेशस्यान्तादिवच्चेतानेनादिवङ्गावः (६।१।८८) । अयञ्चा-
 पदादित्वे हेतुः । असिद्धत्वान्न भवतीति । असिद्धत्वे हि मति सकारोऽन्तादिशिव
 पदस्य भवति । तेन सात्वदाद्योरिति (८।३।१११) पत्वप्रतिषेधो भवति ।
 कोऽस्येति । इदमः पक्षप्रकवचनम् । तदादीनाम इतरत्वम् (७।२।१०२) ।
 टाङ्सिङ्सामिनाख्या इति (७।१।१२) स्यभावः । ङलि लोप (७।२।१२०)
 इतीद्रूपस्य लोपः । शेषं पूर्ववत् । एतदादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणम् । उत्सर्ग-
 लक्षणभावस्य त्वधोत्य प्रेत्येति । ननु च बहिरङ् एकादेशो द्विपदाश्रयत्वात् ।
 अन्तरङ्गावेव पत्वतुका । एकपदाश्रयत्वात् । तत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग
 इत्यनया (प, ५१) परिभाषयैवात्रासिद्धत्वं भविष्यतीति निरर्थकमिदं वचनम् ।
 एवं तर्हि सैव परिभाषात्र प्रकरणे पत्वतुको निर्गम्यते । तेनाक्षर्यूरित्यत्र बहि-
 रङ्गलक्षणोऽप्युदादेशाऽन्तरङ्गयणादेशे कर्त्तव्ये नामिद्धो भवति । संप्रसारण
 इत्यादि । संप्रसारणे डौ इटि च य एकादेशस्तस्यासिद्धत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः
 ब्रह्महूष्विति । ब्रह्माणं ह्यतीति क्विप् । यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् ।
 संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । ङल इति (६।३।२) दीर्घः । सप्तमी-

बहुवचनम् । परिवीचिविति । वेजः परिपूर्वस्य पूर्ववत् क्तिबादिषु कृतेषु रूपम् ।
अपचेच्छ्वन्नमिति । पचेर्लङ्घ्यत्तमपुरुषैकवचनमिट् । कर्त्तरि शबिति (३।१।६८)
शप् । आद्गुण इति (६।१।८७) गुणः ।

८७ । आद्गुणः ।

तवष्कारः । खट्कल्कार इति । कथं पुनरत्र लपरत्वमित्याह लृकारस्य
स्थान इत्यादि । एतच्च लृकारऋकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्येत्युप-(१।१।८, वा)
संख्यानादुरणु रपर (१।१।५१) इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणात्प्रभ्यते । उक्तं
ह्यक्षरसमाह्वये हकारादिषु वर्णेष्वकार उच्चारणार्थं लकारे त्वनुनामिक
इत्संज्ञकः प्रतिज्ञायत इति । तत्र रेफादारभ्य लणकारिण प्रत्याहारे सति
लृकारस्य ऋकारग्रहणेन गृहीतस्य स्थानेऽण् विधीयमानो लपरः सम्यद्यते ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

८९ । एत्थंधत्यूर्त्सु ।

सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति । तौ च सम्भष-
व्यभिचारावेतावेव धातौ स्तः । नेतरत्वेत्याह तदेतदेज्यग्रहणमित्यादि । प्रठीह
इति । प्रष्ठं वृद्धतीति च्छन्दसि सह इति (३।२।६३) वृद्धयेति (३।२।६४)
ण्विप्रत्ययः । वाह ऊडित्यूर्त् (६।४।१३२) संप्रसारणसंज्ञकः । संप्रसारणाच्चेति
(६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । ततो वृद्धिः । एत्थंधत्योरेडि पररूपापवाद इति
वृद्धिर्विधीयत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अथौमाडोश्चे (६।१।८) त्यस्याप्याडि
पररूपापवादी वृद्धिः कस्मान्न भवति । नाप्राप्ते हि पररूप इयं वृद्धिरारभ्यत
इति सा यथैडि पररूपं बाधते तथाडि पररूपमपि बाधते । ततश्चेडापि स्यात् ।
आ इत एतः । उप एत उपेत इत्यत आह ओमाडोश्चेतदित्यादि । अत्रैव
कारणमाह येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति (पा, ५८) ।
नाप्राप्त एडि पररूप इयं वृद्धिरारभ्यत इति युक्तं यत् तस्य बाधिका भवति ।
आडि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते चैषा वृद्धिरारभ्यते । आइत एतः । प्रएतः प्रेतः
परेत इत्यत्र प्राप्त आडि पररूपे । उप एति उटितीति । अत्र त्वप्राप्ते ।
तस्माद्देष्वा वृद्धिराडि पररूपत्वं न बाधते ।-पुरस्तादपवादा इत्यादिना परीक्षा-

रान्तरमाह । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते (प, ६०) नोत्तरा-
 निति । इयञ्च हृदिः पुरस्तादपवादः । अस्याश्चैङि पररूपमेवानन्तरम् ।
 अतस्तदेव तथा बाध्यते । नाङि पररूपम् । तस्यानन्तरत्वात् । अच्चादि-
 त्वादि । वक्तव्येति । व्याख्येयेत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रे
 चकारोऽधिकविधानार्थः । तेनाक्षयब्दादूहनीशब्दे परतो हृदिर्भविष्यतीति ।
 एव मुत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यार्थो व्याख्यानमध्येवमेव वेदितव्यम् । अच्चाणामूहः ।
 सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय इति । ऋन्नेभ्यो ङीविति (४।१।५) ङीप् । अच्ची-
 द्विणी । खैरमिति । ईर गतो । ईरणमीरः । भावे घञ् । स्वय ईरः खैरः ।
 क्रियाविशेषणत्वात् खैरमिति वृत्तौ नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः । क्रिया तु
 काचिदत्राध्याहर्त्तव्या । अथवा स्व ईरो यस्य कुलस्य तत् खैरं कुलम् ।
 नपुंसकस्य कुलादेरन्यपदार्थत्वात्नपुंसकलिङ्गत्वम् । खैरीति । स्वमीरितुं
 शीलमस्येति । सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीत्य इति णिनिः (१।२।७८) । ऊढ
 ऊढिरिति शब्दो निष्ठात्तिन्नन्तौ । प्रेष इति । इष गतिर्हिंसादानेषु । इषु
 इच्छाया मिति वा । आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां यदा घञ् तदा प्रेषः । यदा तु
 ख्यत् तदा प्रैथ्य इति । सुखार्त्त इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति
 (२।१।३२) समासः ।

६० । आटञ्च ।

ऐञ्चतेति । ईञ्च दर्शन इति लङ् । ऐञ्चिष्टेति । लुङ् । ऐञ्चिष्यत
 इति । लृङ् । औञ्चीदिति । उभ उञ्च पूरण इति लुङ् । षट् । अस्ति
 सिचोऽपृक्त (७।१।६) इतीट् । इट् ईटोति (८।२।२८) सिचो लोपः । औञ्चि-
 दिति । उञ्च आर्जवे । आर्त्तदिति । ऋधु वृहा इति लङ् । स्वादिभ्यः
 श्रुरिति श्रुः (६।२।७३) । चकारोऽधिकविधानार्थ इति । नतु वृहेरनुकषणार्थः ।
 तदनुवृत्तेः स्वरित्वादेव सिहत्वादित्यभिप्रायः । अधिकविधानार्थ इत्यस्यार्थं
 वाक्यान्तरेण विस्पष्टोक्तुमाह उच्योमाङ्कोद्येति । पररूपबाधनार्थ इति । अस्ति
 षोमि आङि च यत् पररूपं प्राप्नोति तद्बाधनार्थ इत्यर्थः । चकारिच ह्रि ह्रिह्रि-
 विधानं विज्ञापयति । तत्र यद् द्वितीयं विधानं तद् बाधकबाधनार्थम्

भवति । तेनोस्यपदान्तादिति (६।१।८६) यत् पररूपं प्राप्नोति यञ्चोमाङ्गोश्चेति (६।१।८७) तदपि बाधित्वा वृद्धिरेव भवति । औस्त्रीयदोङ्कारीयदिति । उस्-शब्दादोङ्कारशब्दाच्च सुप आत्मनः क्वजिति (३।१।८) क्वच् । क्वचि चेतीत्वम् (७।४।३३) । क्वजन्तालुङ् । आट् । उस्वपदान्तादिति (६।१।८६) पररूपे बाधके प्राप्ते चकारस्याधिकविधानार्थत्वाद्दृष्टिरेव भवति । औढीयदिति । औढा-शब्दात् क्वजन्तालुङ् । आङ्गमे क्त औमाङ्गोश्चेति (६।१।८५) पररूपे बाधके प्राप्ते चकारस्याधिकविधानार्थत्वाद्दृष्टिरेव भवति ।

६१ । उपसर्गादिति धातौ ।

उपाह्वतीति । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । प्रगता ऋच्छका अस्माद्देशात् प्रच्छको देश इति । अत्र यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति गमिं प्रति प्रशब्दो गतुपसर्गसंज्ञकः । न ऋच्छतिं प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणमिदम् । वा सुप्यापिश्लेरिति (६।१।८२) विकल्प-स्यादिति । एतेनोत्तरार्थतां तपरकरणस्य दर्शयति । अथ धातुग्रहणं किमर्थम् ? यावता सम्बन्धिशब्दा हि नियतं प्रतियोगिन मुपस्थापयन्ति । तद् यथा पुत्रादिशब्दाः । उपसर्गश्चायं धात्वपेक्षत्वात् सम्बन्धिशब्दः । ततोपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणं सिध्यत्यत्र आह उपसर्गग्रहणादेवेत्यादि । यदि धातुग्रहणं न क्रियेत तदा परारच्छतीत्यत्र ऋत्यक इति (६।१।१२) परत्वाच्छा-कल्पस्य मतेन प्रकृतिवद्भावः स्यात् । तस्मात् तस्य शाकल्पस्य प्रकृतिवद्भावस्य निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं क्रियते । कथं पुनः क्रियमाणे धातुग्रहणे शाकल्पस्य प्रकृतिवद्भावनिवृत्तिर्लभ्यते ? योगविभागकरणात् । सति हि धातुग्रहणे योगविभागः क्रियते । उपसर्गादिति वृद्धिर्भवतीति । ततो धाताविति । इहोपसर्गादिति वर्त्तते । ततो द्वितीयो योगो बाधकबाधनायां विद्वायते । अथोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्र (५।१।११२) यथा प्राद्युपलक्षणार्थमुपसर्ग-ग्रहणं विद्वायते तथेहापि कस्मान्न विद्वायते ? अशक्यत्वात् । उपसर्गा-च्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्र हि धातोरुपस्थानं न सम्भवतीति युक्तं प्राद्युपलक्षणार्थं मुपसर्गग्रहणम् । इह हि धातोरुपस्थानं सम्भवतीत्युक्तम् ।

६२ । वा सुप्यापिश्लेः ।

धातावित्यनुवर्त्तते । सुपीति चोच्यते । नच सुबन्तो धातुरस्ति । तत्र सामर्थ्याज्ञात्वेकदेशे वर्त्तमानं सुपीत्येतदिह विशेषणं विज्ञायत इत्याह सुबन्तावयवे धातावित्यादि । उपास्कारीयतीति । कथं पुनरृत्ततीत्युच्यमाने लृकारे ह्रिः प्रवर्त्तत इत्याह ऋकारलृकारयो रित्यादि । ऋकारलृकारयोः सर्वणसंज्ञा विहितेति ऋकारो गृह्यमाण लृकारमपि ग्राहयतीति तत्रापि ह्रिर्भवति । आपिशलिग्रहणं पूजार्थं मिति । अथ विकल्पार्थं कस्मान् भवतीत्याह वेत्तुच्यत एवेति । यद्यप्याचार्यग्रहणेनैव पूजा विकल्पसोभयं सम्पद्यते तथाप्याचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजां ख्यापयितुं वाग्रहणं कृतमिति भावः ।

६३ । औतोऽमृशसोः ।

गाम्पश्येति । कथं पुनरेतदुदाहृतम् ? यावता गीतो णिदिति णिच्चे (७।१।६०) सति परत्वाद् ह्रज्यात् भवितव्यमित्यत आह द्योगश्चेऽप्योकारान्त इत्यादि । तपरकरणं हि वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धं मिति । गीत इति तपरनिर्देशं प्रोकारान्तोपलक्षणायां विज्ञायते । ततश्च द्योगश्चादपि परं सर्वनामस्थानं णिङ्गवति । यद्येवं तत् किमिति ह्रिर्नात्र भवतीत्याह तेनेत्यादि । यदि द्योगश्चात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णिच्त्वं न स्यात् ततो द्यां पश्येत्यत्र सावका-
पमात्त्वं गां पश्येत्यत्र परत्वाद् ह्रज्या वाध्येत । यदि तु द्योगश्चादपि परं सर्वनामस्थानं णिङ्गवतीति तदा द्यां पश्येत्यत्र ह्रिः प्राप्नोतिप्रव । ततो ताप्राप्तायां ह्रजावित्मात्त्वं विधेयमानं मनवकाशत्वाद् ह्रिं वाधते । ततश्च ऋक्मेव गां पश्येत्प्रतदुदाहरणम् । अथेहाप्यचिनथमसुनवमित्यत्र चिनोतेः चिनोतेश्च लङ्गि मिति विकरणस्य गुणे कृते मिय स्तस्यस्थामिपामित्यादिनाम्-
पावे (३।४।१०१) चौकारस्यात्त्वं कस्मान् भवतीत्याह अमोत्यादि । गसा णिङ्गचर्यात् सुवधिकाराद्वा सुप एवाम इदं ग्रहणम् । अतो नावात्त्वस्य मङ्गः । चित्रगुं पश्येत्यत्र तु ऋस्त्वत्वे कृतं चोकाराभावादनल्विधाविति (१।१।५६) स्थानिवद्भावप्रतिषेधादात्त्वं न भवति

६४ । एङि पररूपम् ।

उपेलयतीति । इल प्रेरणे । चुरादिणिच् । प्रोखयतीति । उख नखे-
 तुप्रखिर्गल्यर्थी भ्रादौ पठ्यते । यदि वा सुपीत्यनुवर्त्तयन्तोऽयं सति तेन
 सहास्यैकवाक्यतायां सुवधातोरेवानेन विकल्पेन पररूपं क्रियते । असुपि तु
 पररूपं न स्यादेवेत्याह तच्चेत्यादि । एकवाक्यत्वे हि सत्तेश्च दोषः
 स्यात् । न चात्रैकवाक्यता । किं तर्हि ? वाक्यभेदः । तेन तदिहानुवर्त्त-
 मानं सुवधातावेव विकल्पं करोति । इतरत्र तु नित्यमेव पररूपं प्रवर्त्तते ।
 तत्रावर्णान्तादुपसर्गादसुबन्तावयवे धातावेडादौ परपूर्वयोः पररूपमेकादेशे
 भवतीतिरक्तं वाक्यम् । अवर्णान्तादुपसर्गात् सुबन्तावयवे धातावेडादौ
 पूर्वपरयोर्वा पररूपमेकादेशो भवतीति द्वितीयम् । तत्र पूर्वेण वाक्नेना-
 सुबन्तावयवे धातावुपेलयतीत्यादौ नित्यं पररूपं विधीयते । द्वितीयेन
 तु सुबन्तावयवे धातावुपेङ्कीयतीतिप्रवमादौ विकल्पेन पररूपं विधीयते ।
 वाक्यभेदस्त्वेङि पररूपमिति तन्नेण सूत्रद्वयोच्चारणात्प्रभ्यते । सूत्रद्वये
 तूच्चार्यमाणे सत्तेश्च एव वा सुप्यापिश्लेरितेऽतदनुवर्त्तमानमपि (६।१।६२)
 लक्ष्यानुरोधान्नाभिसम्बध्यते । द्वितीये तु सम्बध्यत एव । तेन वाक्यद्वयं
 पूर्वोक्तं सम्पद्यते । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
 उत्तरसूत्रे चकारोऽधिकविधानार्थः । तेन शकन्यादिषु पररूपं भविष्यतीति ।
 उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमर्थो व्याख्यानञ्चैतदेव वेदितव्यम् । एव
 चानियोग इति । नियोगो नियोजनम् । व्यापारणमित्यर्थः । न नियोगो-
 ऽनियोगोऽनवकृतिः । तत्रैवशब्दे पररूपं वेदितव्यम् । एवशब्दोऽनियमे वर्त्तते ।
 यदा तमेव केवलं नियमं व्यापारेणाविशिष्टं ब्रूते तदा पररूपं भवति । यदा तु
 व्यापारेण विशिष्टं तदा ह्येव । विम्बोऽतीति । नासिकोदरौऽहेति (४।१।३५)
 ङीष् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्येति वाक्यमेतत् । नतु समासः । देवदत्तशब्दादेङ्-
 क्त्वात् सम्बुद्धेरिति (६।१।६६) सोर्लापः ।

६५ । ओमाङीञ् ।

षयोऽेति । षय षोडा । ननु चाद्गुण (६।१।८७) इत्यनेनाङो निवर्त्ति-

तत्त्वादिदमाह उदाहरणं न युज्यते । आङ्माङीरेकादेशस्वाङ्ग्रहणेन गृह्यत इत्यदोषः । पूर्वमेव हीदमुक्तं द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यो भवति लभते ऽसावन्वतरव्यपदेशमिति । किमर्थं पुनराङ्गो ग्रहणं यावता प्रागोवाङ्ः पूर्वेषु सहाकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घत्वे कृते ततः परेण सहाद्गुण (६।१।८७) इति गुणे चाद्योढेत्यादि सिद्धमेव । न सिद्धंति । यतो धातूप-सर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वमाद्गुणेन भवितव्यम् । तथाच सति वृद्धिः स्यात् । अत आङ्गोऽपि ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह त्वकः सवर्णे दीर्घत्वं बाध्यत इति । अस्य विधेर्विशेषविहितत्वात् । अकः सवर्णे दीर्घस्य च सामान्य-विहितत्वात् । विशेषविहितोऽपि सामान्यविहितस्य बाधको भवतीति प्रति-पादितमेतत् ।

६६ । उख्यपदान्तात् ।

भिन्दुरिति । भिर्देर्लिङ् । भि । यासुट् । भर्जुसिति (३।४।१०८) जुस् । अम् । असोरलोप इत्यकारलोपः (६।४।१११) । लिङ्ः सलोपोऽनन्तरस्थेति (३।४।७८) सकारलोपः । भिन्व्या उंसिति स्थिते ऽनेन पररूपत्वम् । अदुरिति । ददाते लुङ् । भि । आत इति (३।४।११०) भर्जुस् । गातिस्थेति (२।४।७७) सिचो लुक् । अदा उंसिति स्थिते ऽनेन पररूपत्वम् । कोस्त्रा कोषितेति । ननु चात्रैकस्मिन् प्रत्ययदाहरेण ऽर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यनया (प, १५) परिभाषयैव न भविष्यति । उस्त्राशब्दो हि समुदायोऽर्थवान् । न तृसित्येष तदवयवः । द्वितीये तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं (प, ११४) नतु लाक्षणिकस्येत्यनया परिभाषयाऽपि न भविष्यति । लाक्षणिको हि तत्रोस् । तथाहि वसेर्भिष्ठायां वसतिक्षुधोरिट् (७।१।५२) । यजादित्वात् संप्रसारणे कृत उपितेति । तत्र पररूपं न सम्पद्यते । तत् किमपदान्तादित्यनेन ? एवं तद्धंतदतिरिच्यमाणमपदान्तग्रहणमर्थ-वदनर्थवस्वादिकं विशेषमनपेक्ष्योस्मात्रे पररूपं भवतीत्युमर्थं द्योतयति । तेन नानर्थक उख्यपदान्तादित्यनेन भवति । भिन्दुरित्यत्र हि यासुङ्गादिः समुदायोऽर्थवान् । नतु तदवयव उम् । लाक्षणिकेऽपि भवतीति बभुवः

पश्येति । भा दीप्तौ । लिटः कसुः । शस् । वसोः संप्रसारणमिति (६।४।१३१) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् (६।१।१०८) । बभा उस् अस् इति स्थिते ऽनेन पररूपत्वम् । एतत् सार्वधातुकपक्ष उदाहरणं वेदितव्यम् । आर्धधातुकपक्षे ह्यकारलोपिनैव सिद्धम् । सानु-बन्धकेऽपि भवति । अदुरधुरिति । कृ तर्हि स्यात् ? बभुरिति । ननु चानर्थक्ये सत्यपदान्तग्रहणस्यायमर्थः परिकल्प्येत । अस्ति चास्योक्तसूत्रे प्रयोजनम् । किं तत् ? अपदान्ताद् यथा स्यादिह मा भूदिति दण्डायमिति । नैतदस्ति । यद्येतदेव प्रयोजनमभिमतं स्यात् तदोत्तरसूत्र एवेदं कुर्यात् । इह करणात् तु यथोक्तार्थप्रतिपादनपरतैव तस्यावगम्यते । अधिकाराच्चोत्तरार्थतापि भवतेऽत्र । कीर्षितेत्यत्र वसतिक्षुधोरितीट् (१।२।५२) । शासिवसिघसीनाच्चेति (८।३।६०) षत्वम् । तस्य चासिद्धत्वात् पररूपत्वप्राप्तिर्वेदितव्या । चक्रुरिति । कृञो लिटुगसि रूपम् । अविभयुरिति । जिभी भये । लङ् । शप् । जुहो-त्यादिभ्यः झुरिति (२।४।७५) झुः । द्विर्वचनम् । मिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८) भेर्जुस् । जुसि चेति (७।३।८३) गुणः ।

६७ । अतो गुणे ।

पक्षे यज इत्यत्र वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धिः प्राप्नोति । तेन तस्या एव पररूपत्वमपवाद इत्यभिप्रायः । आद्गुण इत्यत्र (६।१।८७) आदित्यनुवर्त्तत एवेति मन्यमान आह अत इति किमिति ? दीर्घनिवृत्त्यर्थं इह तपरस्याकारस्य निर्देशः क्रियत इति दर्शयितुमाह यान्ति वान्तीति । अपच इति । लङ्कारानेपदोत्तमपुरुषैकवचन इट् । अत्राद्गुणः (६।१।८७) । पररूपे तु सति स गुणे न लभ्यते ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति । अपरिस्फुटा अव्यक्ता अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यत्र तत् तथोक्तम् । यद्येवं तदनुकरणेनापि तथाविधेन भवितव्यम् । सट्शं ह्यनुकरणं भवति । नत्वसट्शम् । ततश्चानुकार्यं इवानुकरणेऽपि नैवाच्छब्दोऽवधार्यते । अनवधारितस्य च कथं शक्यते

पररूपत्व' विधातु मित्यत आह तदनुकरण मित्यादि । यदि तर्हि तदनुकरणं परिस्फुटवर्णं मेवं सति तत् तस्यानुकरण मेव न स्यात् । नहि विसदृशमनुकरणं भवति । तेनानुकर्तुमशक्यत्वात् । अतिप्रसङ्गो वेत्यत आह केनचिदित्यादि । तत् पुनः सादृश्यं ध्वने सुल्यता । उभयोरपि तयोः समानो ध्वनिः । तेन यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषा अवधार्यन्ते तथापि ध्वनेः समानतया तदव्यक्तमप्यनुकार्यमनुकरोति । पठितीति । ननु चालोऽन्यस्येत्यनया (१।१।५२) परिभाषयान्त्यस्य भवितव्यम् । तत् कथं सर्वस्यैवाच्छब्दस्य भवति ? नैष दोषः । नानर्थकेऽ लोऽन्यविधिरिति (प, १०५) । अथवा यदर्थं नाम्नेऽङितस्यान्यस्य तु (६।१।८८) वेत्यतान्यग्रहणं करोति ततोऽवसीयते नात्रालोऽन्यस्यैषा परिभाषा प्रवर्त्तत इति । कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादनं भवति ? कुतश्च न भविष्यति ? नृनत्वात् । नैष दोषः । यथैव हि व्यक्तवर्णमपि तस्य केनचित् साधर्म्येण प्रतिपादकं भवति तथा नृनमपि भविष्यतीति । अनेकाच इति यस्माच्चमिति । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य पररूपं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रे वाग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषः । सा च व्यवस्थित-विभाषा विज्ञायते । तेनानेकाच एव भविष्यति । न त्वेकाच इति । कथमिति । तकारान्त मेतदव्यक्तमनुकरणमिति मन्यमानस्य प्रश्नः ।

६६ । नाम्नेऽङितस्यान्यस्य तु वा ।

यदा त्वित्यादि । यदा पठत्पठदित्येष शब्दः समुदाय एवानुकरणं तदा तस्याद्विरुक्तत्वात् परस्यावयवस्य पठच्छब्दस्याम्नेऽङितसंज्ञा नास्तीति पूर्वणं पररूपं भवत्येव ।

१०० । नित्यमाम्नेऽङितं डाचि ।

डाच्परमिति । डाच् परो यस्मात् तत् तथोक्तम् । डाचि विहित इत्यादि । विहित इति । हि गतावित्यस्य विपूर्वस्य रूपमिदम् । अस्य च सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति विहिते विज्ञाने बुद्धिस्थ एवेत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । तेनायमर्थो भवति डाचि विहिते बुद्धिस्थविषयभूत एवानुत्पन्ने डाचि बह्वन्

हे इति (८।१।१२, वा) द्विर्वचन मिति । अथश्चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा हि यदि डाचि विहिते कृत इत्येषोऽर्थः स्यात् तदा डाचि परभूते डाचि बहुलं हे इत्यनेन (८।१।१२, वा) द्विर्वचनं विधीयेत । तथाच यहस्यति डाचीति विषय-सप्तमीयमिति तद् विरुध्यते । किं पुनः कारणं डाचि विहिते बुद्धिविषयीभूत एवानुत्पन्ने द्विर्वचनं विधीयत इत्याह तच्चेत्यादि । चशब्दो ह्येते । यस्माद् द्विर्वचनं टिलोपात् पूर्वमिष्यते तस्माद् डाचि विहिते बुद्धिस्थे विषयभूते एवानुत्पन्ने द्विर्वचनं विधीयते । न परभूते । एवं तद्विलोपात् पूर्वं सिध्यति । नान्यथा । यदि हि डाचि परभूते द्विर्वचनं न क्षियते तदान्तरङ्गत्वाद्दिलोपे कृते पञ्चाङ्कारान्तस्य द्विर्वचनमापद्येत । तथाच पटपटेति न सिध्येत । नच शक्यते वक्तुं नित्यमात्रेण्डितं डाचीत्येतद्वचनं ज्ञापकं पूर्वं द्विर्वचनं भवति ततद्विलोप इति । यस्मात् पटदित्यादिकं टिलोपे कृते द्विरुच्यमानं यच्छब्दात् भवति तदर्थमेवेदं स्यात् । पटपटा करोतीति । अथवा डाचीति डाचि विहिते सति परसप्तम्यामदीष इति मन्यमानेन डाचि विहित इत्युक्तम् । डाचि विहिते सति डाचि बहुलं हे इत्यनेनोपसंख्यानानेन (८ १।१२, वा) द्विर्वचनम् । ननु चैवं सति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयानिति (प, १००) द्विर्वचनात् प्राक् टिलोपः स्यात् । तथाचानिष्टं रूपं प्रसज्येतेत्यत्र आह तच्चेत्यादि । कथं पुनद्विलोपात् पूर्वमिष्यमाणमेतन्नभ्यते । बहुलग्रहणात् । अस्मिंस्तु व्याख्याने विहित इति दधातेरेव तद् रूपं वेदितव्यम् ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

अन्वय इति । परत्वाद् घेडितोति (७।१।१११) गुणे कृते ऽगभावाद्न न भवति । दध्यत्रेति । ननु च यथादेशोऽत्र बाधको भविष्यति । तत् किमेतच्चि-
द्व्यर्थेन सवर्णग्रहणेन ? इहापि तर्हि बाधकः स्याद् दधीन्द्रो मधूष्णमिति । तस्माद् विषयविभागार्थं सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । कुमारो शेत इति । अत्रेचुय-
शास्त्रात्तथा इति । विवृतं करणमूष्णां स्वराणाञ्चेतीकारस्य सवर्णः शकारो
यद्यपि भवति तथाप्यज्यग्रहणानुवृत्तेर्न भवति । न च सावर्ण्यमप्यत्र नास्ति ।

नाज्भ्रला (११११०) विति प्रतिषेधादित्यत आह नाज्भ्रलावित्यत्रेत्यादि ।
यदि नाज्भ्रलावित्य (११११०) द्वाणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (११११६) इत्ये-
तद् ग्रहणकशास्त्रमभिनिर्द्देशं स्याद् एवमिकारो गृह्यमाण ईकारस्यापि आहको
भवति । ततश्च सवर्णत्वमीकारशकारयोः प्रतिषिध्येत । न च नाज्भ्रलावित्यत्र
(११११०) प्रतिषेधे कर्त्तव्ये ग्रहणकशास्त्रमभिनिर्द्देशम् । तस्य हि शास्त्रस्य
सवर्णसंज्ञाङ्गं निमित्तम् । ततो यावत् सा न प्रवर्त्तते तावदङ्गवेकत्वाद्
ग्रहणकशास्त्रमनभिनिर्द्देशम् । एवं सवर्णसंज्ञापि यावदपवादो नाभिनिर्द्देशो
भवति तावत् क्व मया प्रवर्त्तितव्यमिति स्वविषयमजानाना न प्रवर्त्तते ।
ततो नाज्भ्रलावित्य (११११०) स्यापवादस्यानभिनिर्द्देशत्वात् सवर्णसंज्ञा
न प्रवर्त्तते । तेनाङ्गवेकत्वाद् ग्रहणकशास्त्रमपरिनिष्यन्नम् । अतोऽकः
सवर्णा गृह्यन्ते । तेनागृहीतसवर्णानामिव प्रत्याहारसन्निविष्टानामयं प्रतिषेधः ।
न चायमीकारोऽस्तु सन्निविष्ट इति नासौ नाज्भ्रलावित्याजिति
(११११०) प्रत्याहारग्रहणेन गृह्यते । तेन सवर्णत्वमीकारशकारयोर-
प्रतिषेधम् । ह्रीत् लृकारो ह्रीत्कार इति । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम् ?
यावता ऋकारलृकारयोर्भिन्नस्थानत्वात् सवर्णसंज्ञा नास्तीत्यत आह ऋकार-
लृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिरुक्त इति । ननु च ऋकारलृकारसमुदायोऽत्र
स्थानीति तस्येव योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तमादेशेन भवितुम् । न च ऋकार-
लृकारान्तरतमस्तत् कथं स भवतीत्यत आह दोर्घपक्षे त्वित्यादि । समु-
दायान्तरतमस्वाभावादिति । ऋकारलृकारसमुदायोऽत्र स्थानी । तस्य
चान्तरतमो दोर्घो न सम्भवतीत्यवयवस्य योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तमादेशेन
भवितुम् । तत्रापि लृकारस्य दीर्घो न सम्भवतीति ऋकारस्य योऽन्तरतमो
दीर्घः स एव ऋकारो भवति ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमशब्दोऽयं सन्निवेशविशिषापक्षेऽभिधेय वृत्तते । परिश्वभिसमीक्षितेषु
यस्मात् पूर्वा नास्ति स प्रथमशब्दाभिधेयः । इह च प्रथमयोरिति सामान्येन
निर्देशान् न ज्ञायते कयोः प्रथमयोरित् ग्रथणमित्यतस्तत्परिज्ञानायाह

प्रथमाशब्द इत्यादि । प्रथमाशब्दोऽयमिह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढः सुपां यदायन्तिकं तत्र प्रसिद्धः । तथाहि सपूर्वयोः प्रथमयोर्विभाषा (८।१।२६) सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य (५।३।२७) इत्येवमादिषु निर्देशेषु प्रथमाशब्देन स एव विभक्तिविशेषो निर्दिष्टः । तस्माद् रूढिशब्दत्वादिह प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे वर्तते इति विज्ञायते । ननु च स्त्रीलिङ्गो यः प्रथमाशब्दः स इह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढः । अस्य च स्त्रीलिङ्गतैव सन्दिग्धा । नैतदस्ति । प्रथमशब्दोपादानादेव स्त्रीलिङ्गोऽयमुपात्त इत्यवसीयते । यदि हि पुंलिङ्गस्येदमुपादानं स्यादेवं सति प्रत्ययग्रहणमेव स्यात् । यदि च प्रत्ययग्रहणमभीष्टं स्यात् तदौजसोरित्त्वं ब्रूयात् । न चैवमुच्यमाने द्वितीयासम्बन्धिनोऽप्यौकारस्य ग्रहणप्रसङ्गः । इह जसा साहचर्यात् प्रथमासम्बन्धिन एवौकारस्य ग्रहणं विज्ञायते । तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्येदं ग्रहणमित्यसन्दिग्धमेतत् । ननु च यदि प्रथमाशब्दोऽयमिह शास्त्रे विभक्तिविशेषे रूढ एव सति विभक्तिविशेष एक इत्यैकवचनेनैव भवितव्यम् । तत् कथं प्रथमयोरिति द्विवचनमित्यत आह तत्साहचर्यादित्यादि । तेन प्रथमाख्येन विभक्तिविशेषेण साहचर्याद् द्वितीयापि विभक्तिः प्रथमित्युक्ता । ततश्च द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यम् । तदेतेन प्रथमयोरिति विभक्तयोरित्दं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति दर्शयति । वृक्षाः प्लक्षा इति । कथमिदमुदाहृतम् ? यावताऽतो गुण (६।१।६७) इत्यनेन पररूपिणात् भवितव्यम् । तच्च नाप्राप्ते विभक्त्यन्तर आरभ्यमाणं यथाऽकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते तथा प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वमपि बाधतेत्यत आह अतो गुण इत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह पुरस्तादित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति तस्मादतो (प, ६०) गुणे पररूपमकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०) दीर्घत्वं बाधते । तस्यैव तदनन्तरत्वात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वन्तु न बाध्यते विपर्ययात् । अग्नी इत्यत्रेत्यादि । असति पूर्वग्रहणे अग्नी इत्यत्र पूर्वपरममुदायः स्थानी । तस्य चान्तरतमो दीर्घ आदेशो नास्तीत्यवयवान्तरतमो य स्तेन भवितव्यम् । अवयवौ चात्र हौ पूर्वः परश्चेति । तत्र च पूर्वस्यैव भवितव्यमिति नियमो न लभ्यते नियमकरणाभावादिति तयोः पर्यायेण भवन्नादेशः

पक्षे परसवर्णी वा स्याद् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणम् । सवर्णग्रहणन्तु विप्रनिषेधनिरासार्थम् । असति हि तस्मिन् दीर्घ इत्यनुवर्त्तमाने ऽग्नी इत्यत्र विप्रतिषिद्धत्वमापद्येत यदि पूर्वं न दीर्घः । अथ दीर्घां न पूर्वः । यदि च पूर्वशब्देन पूर्वाकृति रुच्येत दीर्घादनुवृत्तेः पूर्वस्येति षष्ठी वा क्रियेत । तथाच सवर्णग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । क्रियमाणं वा तत् सुखप्रतिपत्त्यर्थं वेदितव्यम् । दीर्घग्रहणं त्रिमात्रे स्थानिनीत्यादि । अग्निं चो इति स्थिते ऽसति दीर्घग्रहणं एकादेशः क्रियमाणः स्थानिन अन्तरतस्यात् त्रिमात्रः प्राप्नोति । स्थानिन स्त्रिमात्रकत्वात् । तथाह्यग्निशब्दस्येकार एकमात्रः । औकारो द्विमात्र इत्येतत्समुदायात्मकत्वाच्च स्थानी । तस्मात् त्रिमात्रे स्थानिन्यन्तरतमस्त्रिमात्र आदेशो मा भूदित्येवमर्थं दीर्घग्रहणम् । दीर्घग्रहणे हि सति तनादेशे विशिष्यमाणे त्रिमात्रस्यादेशप्रसङ्गो न भवति । द्विमात्रस्यैव दीर्घसंज्ञाविधानात् ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादिति । एतेन तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घा निर्दिष्ट इति दर्शयति । शसोऽवयवस्य सकारस्येति । अनेन शम इति सकारावयवापेक्षयावयवषष्ठीति पुंसोति प्रत्ययार्थस्येदं वा विगेषणम् । पुंसाच्चेद् बहुत्वे शस् उत्पन्न इति । प्रकृतिविशेषणं वा । पुंशब्दाच्चेत् परः शसिति । तत्र यदा प्रत्ययार्थस्य विशेषणं तदा सर्व एत इत्यादेरयं पूर्वपक्षः । ह्यज्ञान् अग्नीनित्यादिकं यत्समुदाहरणम् । पुंसां बहुत्वेऽत्र शम उत्पन्नत्वात् । षण्डकान् षण्डकानित्येतद्दुदाहरणद्वयमयुक्तम् । नद्यत्र पुंसां बहुत्वे शस् उत्पन्नः । किं तर्हि ? नपुंसकानामित्यत्र आह सर्व एत इत्यादि । सर्वग्रहणेन न केवलं ह्यज्ञादयः शब्दाः पुंलिङ्गेन सामान्यविशेषेण विशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्त्यपि तु षण्डकषण्डकशब्दावपीति दर्शयति । स्वार्थः पुंसोऽपि पुंस्त्वेन सामान्यविशेषणावच्छिन्नं ह्यज्ञादिकं द्रव्यम् । तदेवं यतः सर्व एत पुंलिङ्गविशिष्टार्थाभिधायिनस्तैर्नैतेभ्य उत्पद्यमानः शस् पुंसामिव बहुत्वे उत्पद्यत इति पूर्वपक्षा निराकृतौ

भवति । यदा तु प्रकृतिविशेषणं तदायं पूर्वपक्षः । वृत्तानित्यादिक-
मित्युदाहरणमुपपद्यते । तत्र हि पुंशब्दात् परः शस् भवति । स्वरान्
अररकानितीदमुदाहरणद्वयं नोपपद्यते । तथाहि स्मूराया अपत्यानि अररकाया
अपत्यानीति गर्गादिभ्यो यञिति (४।१।१०५) यञ् । तस्य यञञोञ्चेति
(२।४।६४) लुकि कृते स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) लुक् ।
स्मूर अररक इतिताभ्यां स्त्रीशब्दाभ्यामुत्पन्नोऽत्र शस् स्त्रीशब्दाभ्यां परो
भवति । न नपुंसकशब्दाभ्यामित्यत्र आह सर्व एत इत्यादि । प्रकृतिरेव
ह्यत्र तद्धितलुगन्ता प्रत्ययार्थे वर्त्तते । स च प्रत्ययार्थः पुंलिङ्गेन विशिष्टः ।
तस्मान्न केवलं वृत्तादयः शब्दाः पुंलिङ्गेन विशिष्टं वृत्तादिकं स्वार्थं प्रतिपाद-
न्त्यपि तु स्मूराररकशब्दावपीति पूर्वपक्षः प्रतिक्षिप्तो भवति । अयं तर्हि
प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दोषः । चञ्चेव चञ्चाः पुमांस इति । इवे प्रतिक्षिप्तौ
कन् (५।३।८६) । लुम् मनुष्य (५।३।८८) इति लुप् । यदा लुबन्ताञ्चञ्चा-
शब्दात् पुंसां बहुल्वे शसु उत्पद्यते तदा चञ्चाःपश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोतीत्यत्र
आह इह इह त्वित्यादि । नैवं ह्यत्र पुंबहुल्वे शस् उत्पन्नः । किं
तर्हि ? स्त्रीबहुल्वे । पुंसोऽपि युक्तवद्भावेन स्त्रीत्वातिदेशात् । ततोऽत्र
नत्वं न भवति । दीर्घग्रहणं प्रकृतम् । तस्य चेद्दार्थवशेन पञ्चम्यन्त-
स्योपस्थाने सत्यन्तराणां तस्मादित्येतद् वचनं दीर्घादेवोत्तरस्य शसो नत्वं
भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति । किमिति । एतान् गाञ्चरतः पश्येति ।
श्रीतोमृशसो (६।१।८३) रित्यात्त्वम् । यद्यन्तरदीर्घप्रत्ययमशीं तच्छब्देनोपा-
दीयेत तदाऽविशेषणं दीर्घमात्रान्नत्वं विधीयमानमेतान् गाञ्चरतः पश्येत्यत्रापि
स्यात् । भवति ह्ययमाकारो दीर्घः । तस्मात् तच्छब्दे तु न दोषः ।
नह्ययमन्तरसूत्रविहित आकारः ।

१०४ । नादिचि ।

खट्वे इति । षीङ् आप इति (७।१।१८) शीभावः । कुण्डे इति ।
अत्रापि नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) । तत्र क्त आद्गुण इति (६।१।८७)
गुणः ।

१०५ । दीर्घाञ्जसि च ।

आदिति नानुवर्त्तते । तेनायं दीर्घमात्रात् पूर्वसवर्णस्य प्रतिषेधः । अथ खट्वाइत्यत्र कथं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वम् । नैव ह्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति (६।१।१०२) दीर्घत्वम् । किं तर्हि तस्मिन् प्रतिषेधे ऽकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घत्वम् । दीर्घादिति वचनं स्पष्टार्थम् । ननु चासति तस्मिन् ह्रस्वाइत्यत्रापि स्यात् । नैतदस्ति । यदि ह्यत्रापि स्यात् तदा पूर्वसूत्र इत्थोत्तदपार्थक्यं स्यात् । इह तर्हि स्याद् अग्नय इति । इष्टत्वाददोषः । अत्र हि परत्वाञ्जसि चेति (७।३।१०८) गुण एव भवति । उत्तरार्थं तर्हि स्यात् । वा कृन्दसीति (६।१।१०६) दीर्घाद् यथा स्यात् । नैतदस्ति । वाग्रहणस्य तत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । दीर्घादेव भविष्यति । न ह्रस्वात् । जसि चेत्येतदपि (७।३।१०८) स्पष्टार्थमेव । ननुचासति जसि चेत्येतस्मिन् (७।३।१०८) युवतीः पश्य पङ्कतीः पश्येत्यादौ ग्रस्यपि प्रतिषेधः स्यात् । ज्ञापकान्न भविष्यति । यदयं तस्माच्छसो नः पंसीति (६।१।१०३) पंग्रहणं करोति तज् ज्ञापयति शसि प्रतिषेधो न भवतीति । तच्च नपंसके पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभवात् स्त्रीनिहृत्स्वर्थमेव क्रियते । यदि च स्त्रियामप्ययं युवतीः पश्येत्यादौ प्रतिषेधः स्यात् तदा पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावान् नत्वस्य प्राप्तिरेव नास्त्येति किं पंग्रहणेन ? उत्तरार्थं तर्हि जरुग्रहणम् । नैतदस्ति । वाग्रहणस्य तत्र व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानादेव असोऽन्यत्र न भविष्यति ।

१०६ । वा कृन्दसि ।

मारुतीरिति । मरुद् देवता आसामिति । सास्य देवतेत्यण् (४।२।२४) टिड्ढाणञिति (४।१।२५) ङीप् । सवर्णदीर्घत्वम् । वाराङ्गीरिति । वराङ्गस्य विकार इति । अथयवे च प्राण्यौषधितृक्षेभ्य इत्यण् (४।३।२५) । पूर्ववद् ङीप् । उपानङ्गीरिति । पिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वचनमिदम् । दीर्घ इति चेहानुवर्त्तते । अन्यथा

ह्रीदं वचनमनर्थकं स्यात् । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रकृतं यत् पूर्वग्रहणं तदेवेहानुवर्त्तयत इति । अत आह पूर्वग्रहणमित्यादि । यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक एव यथा स्यादित्येवमर्थं पूर्वग्रहणम् । एवकारेण यद्भवच्छिन्नं तद् दर्शयितुमाह पूर्वसवर्णान्तरतमो मा भूदिति । पूर्वसवर्णाद्यासावन्तरतमश्चेति कर्मधारयः । असति हि पूर्वग्रहणे यत् पूर्वकं पूर्वग्रहणं तेनैवानुवर्त्तितव्यम् । तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्तते । तथाच स्थानेऽन्तरतम इत्यनया (१।१।५०) परिभाषया पूर्वस्य यः सवर्णः स एव प्रसज्येत । किं पुनरेवं सत्यनिष्टं स्यात् ? वृक्षमित्यादौ द्विमात्रस्य स्थानिनो द्विमात्र एव स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । एवं हि वचनमिदमनर्थकं स्यात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्णं (६।१।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वादित्यत आह कुमारीमित्यत्र ह्रीत्यादि । कुमारीशब्दस्येकारो द्विमात्रः । अमोऽकारो मात्रिकः । तस्मिन्मुदायात्मकश्चात्र स्थानी । तत्र पूर्वसवर्णां विधीयमानस्त्रिमात्रस्य स्थानिनोऽन्तरतमस्त्रिमात्र एव स्यात् । पूर्वग्रहणे तु सति यथाजातीयक एव पूर्वस्तथाजातीयक एव द्विमात्रो भवति । वा च्छन्दसीत्येवेत्यादि । यदि तर्हि वा (६।१।१०६) च्छन्दसीत्यनुवर्त्तते तत्र सहास्यैकवाक्यतायां भाषायां परपूर्वत्वं न सिध्यति । नैतदस्ति । यस्मात् तदिहानुवर्त्तमानं पूर्ववद् वाक्यभेदेन च्छन्दस्येव विकल्पं करोति । न भाषायाम् ।

१०८ । संप्रसारणाच्च ।

संप्रसारणस्य यणादेशो मा भूदित्येवमर्थमिदं परपूर्वत्वं विधीयते । यदि चात्र यणादेशः स्यात् तदा संप्रसारणविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् संप्रसारणविधानसामर्थ्यादेव यणादेशो न भविष्यति । तत् किमर्थमिदं विधीयत इत्याह संप्रसारणविधानसामर्थ्यादित्यादि । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद् यणादेशो न भवतीति विष्टह्रीतस्याकृतसंहिताकार्यस्य श्रवणं प्राप्नोति । तस्मान्मा भूदेष दोष इति परपूर्वत्वं विधीयते । वा च्छन्दसीत्येवेत्यादि । अत्रापि पूर्ववद् वाक्यभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा भाषायां न स्यात् । यथ्यमान इति । परपूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशः । कथं पुनरत्र यणादेशः ?

यावता विगृहीतस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम् ? इदानीमेव द्रुक्त्वं संप्रसारण-
विधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्यैव श्रवणे प्राप्ते परपूर्वत्वं विधीयत इत्यत आह
परपूर्वत्वविधान इत्यादि । अनारब्धेहि परपूर्वत्वे विगृहीतस्यैव श्रवणं
प्राप्नोति । मा भूत् संप्रसारणस्य वैयर्थ्यमिति कृत्वा । सति तु परपूर्वत्वे
यत्र परपूर्वत्वमिष्टमित्यादौ तत्रार्थवत् संप्रसारणम् । अतः परपूर्वत्वाभावपक्षे
यणादेशो भवत्येव । अथेह कस्मान्न भवति शकङ्क्षौ शकङ्क्षर्थमिति । अत्र
हि शकं ह्यतीति क्विप् । यजादित्वात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । तस्यान्ता-
दिवच्चेति (६।१।८५) संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणात् संप्रसारणासंप्रसारणयोरैका-
देशस्य संप्रसारणस्य व्यपदेशभावत्वात् । ओकारे ऽर्थशब्दे च च परतो व्यवस्थिते
संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वं प्राप्नोतीत्यत आह अन्तरङ्गे चाचीत्यादि ।
योऽयं ह्यतीरेचःस्थानि विहित आकारः स संप्रसारणस्यान्तरङ्गः प्रत्यासन्नः ।
उभयोरप्येकधात्वन्तर्गतत्वात् । औकारोऽर्थशब्दाकारश्च विप्रकृष्टः । विप्रकृष्टस्तु
देशतः कालतश्च यदाह बाह्य इति । यस्य धातोः संप्रसारणमवयवस्तत्त्वा-
नन्तर्भावाद् बाह्यः । कालतश्च यदाह पश्चात् सन्निपतित इति । पूर्वरूप-
विधानकालादुत्तरकालं सन्निहित इत्यर्थः । तत्र सन्निपृष्टविप्रकृष्टयोरचोः
प्रत्यासत्तेरन्तरङ्गो योऽच् तत्रेदं वचनं प्रवर्त्तते । तत्र चरितार्थमिति विप्रकृष्ट
औकारादौ पश्चात् सन्निहितेन भवति ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

अग्नेऽतेति । सम्बुद्धो चेति (७।३।१०६) गुणः ।

११० । ङसिङसोश्च ।

एङ उत्तरयोरित्यादि । एङ उत्तरौ यो ङसिङसो तयोः सम्बन्धवयवो
योऽत् तस्मिन् परत इत्यर्थः । अग्नेरागच्छतीति । वेर्द्धीतीति (७।३।१११)
गुणः । अथ कस्मादत्र यथाभङ्ग्यं न भवति ? एडावपि हि हो । ङसिङसावपि
द्वाविवेति प्राप्नोति । नेप दीपः । नञ्चत्र ङसिङसोः परतः कार्यं
विधीयते । किं तर्हि ? तत्सम्बन्धिन इति । स चैक एव । अथापि
सम्बन्धमेतेन भेदः स्यात् ? एवमप्यदीपः । चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्लियते ।

एवञ्च समुच्चयो भवति यद्येकैकस्यैडो ङसिङ्सोः प्रत्येकमपि परतः परपूर्वत्वं भवति । नान्यथा । ईदग्नेः सोमवरुणयोः (६।३।२७) । भोरावश्यक (३।१।२५) इति च निर्देशस्तदभावं ज्ञापयति । लक्षणव्यभिचारचिह्नेन वा । अस्याच्तरस्य ङसः परनिपातेन यथासंख्याभावोऽवसीयते ।

१११ । ऋत उत् ।

इयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थान इत्यादि । किं पुनर्होतुरित्यादावनिष्टं स्याद् यदि रपरत्वं न क्रियेत ? न किञ्चित् । न्यायतस्तु प्राप्नोति रपरत्वमपि । तदवश्यं कर्त्तव्यम् । तमेव न्यायं दर्शयितुं इयोः षष्ठी निर्दिष्टयोः स्थान इत्युक्तम् । ऋत इति तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । तेनोच्चार्यः (३।३।२८) । प्रे स्त्रोऽयञ्च (३।३।३२) इत्यादौ न भवति । उदित्येतदपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव । आन्तरतम्याद् द्विमात्रस्य स्थाने द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु च भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न शृङ्गातीति (प, २०) सवर्णानां ग्रहणं न भविष्यतीति तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? एवं तद्योतञ् ज्ञापयति । भवत्यत्र ह्यकारेण भाव्यमानेन सवर्णस्य ग्रहणमिति (प, २१) । तेनामू षभूभ्यामित्यत्रादसोऽसिदांदुदोम इति (८।२।८०) दीर्घस्य स्थाने दीर्घजकारो भवति ।

११२ । ख्यत्यात्परस्य ।

ख्यत्येति । खिग्रब्दखीग्रब्दयो स्तिग्रब्दतीग्रब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणमिति । यणादेशे कृते तुल्यं रूपमिति विशेषाभावात् । अथ कस्माद्वाकारान्तयोरेव ख्यग्रब्दत्वग्रब्दयो र्दं ग्रहणं न भवति ? केवलस्य ख्यग्रब्दस्य त्वग्रब्दस्यासम्भवादिति चेत् ? न । यदि केवलो न स्त स्तदन्तानां तर्हि मुख्यगोसंख्यादीनामपत्यगार्हपत्यादीनाञ्च ग्रहणमस्तु । नैतदस्ति । एवं हि सख्यरसम्बुद्धौ (७।१।८२) पत्युर्नो यन्नसंयोग इति (४।१।३३) निर्देशो नोपपद्येयाताम् । सङ्खेन वर्त्तत इति सख इति । तेन सहिति तुष्ययोग इति (२।२।२८) बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति (६।३।८२) सङ्खस्य सभावः । सखीयतीति । ख्यचि चेतीप्सम् (७।४।३३) । सखीरिति । क्षिप् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । लोपोऽर्थोर्लौति (६।१।६६) यकारस्य च । लून

मिति । स्वादिभ्य इति (८।२।४४) निष्ठानत्वम् । ननुच नायं तीशब्दः । तत् कथं तस्येदमुदाहरणमित्यत आह निष्ठानत्वमित्यादि । अथेह कस्मान् न भवति अतिसखेरागच्छति । सेनापतेरागच्छतीति ? अस्ति ह्यत्रापि खिशब्दस्तिशब्दश्चेत्यत आह विकृतनिर्देशादित्यादि । योऽयं ख्यत्यादित्यागन्तुकेनाकारिण यथादेशं कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतस्तस्यैतदेव प्रयोजनम् । यत्र यथादेश स्तत्रैव यथा स्यात् । नचात्र यथादेशोऽस्ति । अतो न भवति । अन्यथा हि विकृतनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । ननुच लघुर्थः स्यात् । अन्यथा हि खितिखीतीभ्य इत्युच्यमाने गौरवं स्यात् । एवं मन्यते । यदि यत्र यण् न भवति तत्रापि भवितव्यं तदा खीतीभ्यामितेयं ब्रूयात् । नचैवमुच्यमाने ऋस्वान्ताभ्यान् प्राप्नोति । खिशब्दान् सख्युर्यः (५।१।२२६) । तिशब्दात् पतुरर्ना यन्नसंयोग (४।१।३३) इति निर्देशाभ्यामेव सिद्धेः । अत्र हि सखिपतिशब्दयोर्ग्रहणम् । न सखीपतीशब्दयोः । नहीह पतीशब्दस्य यजेन संयोगोऽस्ति । नापि सह खेन वर्धत इत्यादिना प्रकारेण व्युत्पादितो यः सखोशब्दस्तत उत्पन्नो यः प्रत्ययः स प्रकृत्यर्थाभिधाने समर्था भवति यतोऽभिधानलक्षणा हि कृततद्धितसमासा भवन्ति । तस्माद् विकृतनिर्देशस्य पूर्वाक्षमेव प्रयोजनमिति । अथ स यथादेशोऽत्र कस्मान् भवति यस्मिन् सतुरत्त्वेन भवितव्यम् ? वेर्ङितीति (७।३।१११) गुणेन बाधितत्वादिति चेत् ? न । शेषो घ्यसखीति (१।४।७) घिमंज्ञाप्रतिषेधादिति चेत्यत आह सखीशब्दस्येत्यादि । अत्र च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति प्रतिषेधो (प, ३२) हेतुः । परस्येति किमर्थम् ? पूर्वपरयोर्मा भूत् । इतथारभ्य पूर्वपरयोरितेयतन्नानुवर्धते ।

११३ । अतो रोरप्लुतादप्लुते ।

उकारानुवन्धकस्येति । यदि रुशब्दः समुदायः स्थानी स्यात् तदा महातरुवनमित्यत्रापि ह्यि चेत्युत्वं (६।१।११४) प्रमन्यते । किञ्च मसञ्जुपा-
रित्युकारा-(८।२।६६) नुवन्धकरणमनर्थकं स्यात् । तत्र ह्युकारोऽस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः क्रियते । स इह समुदाये स्थानिन्यनर्थको जायते ।

तस्मात्कारानुबन्धवत् इदं ग्रहणम् । ननु चोक्ते कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति (८।२।१) रत्नमसिद्धम् । तदसतो रोः कथमुत्त्वं शक्यते विधातुमित्यत आह रत्नमप्याश्रयात् सिद्धमिति । यदि रत्नमसिद्धं स्यात् तदा स्थानित्वेन रोरश्रयणमनर्थकं स्यात् । कस्यचिदुकारानुबन्धविशिष्टस्य रोरसभवाद् । तस्मादाश्रयादेव रोरसिद्धत्वं नास्तीति । तस्यापीति । यत्राति परतो रोरत्नमुच्यते तस्य सुस्त्रोता ऽ अत्रेति दूराहूते चेति (८।२।८३) भ्रुतः । देवदत्ता ऽ अत्रेति । अत्रापि गुरोऽनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यनेन (८।२।८६) । अथ किमर्थमभ्रुतादभ्रुत इत्युच्यते ? भ्रुतोऽतीति च तपर-
कारणस्य वर्णस्य निर्देशे क्रियमाणे भ्रुतात् परस्य भ्रुते वा परतः प्राप्नोतीष्यत आह भ्रुतस्येत्यादि । ननु च सिद्धः भ्रुतः स्वरसन्धिषु (I.) यदयं भ्रुतः प्रष्टव्या अचीति (६।१।१२५) प्रकृतिभावं प्राप्ति । एवं मन्यते । प्रकृतिभाव एवैतज्-
ज्ञापकं स्यात् । अथापि कथाञ्चित् स्वरसन्धिविषयं ज्ञापकं स्यात् । तथा रोरत्नं स्वरसन्धिर्न भवति । अथापि संहिताकार्यविषयं ज्ञापकं स्यात् तथापि रोरत्नं संहिताकार्यं न भवति । येन हि वर्णाः सन्धीयन्ते तत् संहिता-
कार्यम् । न चोक्त्वेन वर्णाः संहिता भवन्ति । पुनरप्याद् गुणान्य-
पेक्षणादिति ।

११४ । हशि च ।

पूर्वतातीत्यनुवृत्ते हृष्ट्युत्त्वमप्राप्तमेवानेन विधीयते । चकारोऽभ्रुतादि-
त्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनेह न भवति । सुस्त्रोता ऽ देहीति ।

११५ । प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येति करणे तृतीया । अन्तःपादमिति सप्तम्यन्तमेतत् । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावं विधाय ततः सप्तमी । तस्यास्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यभावः
(२।४।८४) कृतः । एङ् इत्यादि । पञ्चम्यन्तस्यैङः प्रकृत्या भवतीत्यनेन सम्बन्धो
नोपपद्यते । तस्मादिहार्थादिङ्ग्रहणं प्रथमान्तमुपजायते । प्रकृतिरित्यादिना

प्रकृतिशब्दस्यार्थमाचष्टे । प्रकृतिशब्दो हि लोके स्वभावे प्रयुज्यते यथा
 दुग्धजा प्रकृतिरिति । कारणेऽपि यथा दध्नः क्षीरं प्रकृतिरिति ।
 तदिहापि स एवार्थस्तस्य विज्ञायते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतमिति ।
 अत एवास्तःपादमित्यव्ययीभावो भवति । पादशब्देनेत्यादि । कथं पुनर्ऋक्-
 पादस्यैव ग्रहणं लभ्यते ? यावता पादशब्दः सामान्यवाची । एवं मन्यते ।
 वा छन्दसीत्यत (६।१।१०६) ऋन्दोग्रहणमिह मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुवर्षते ।
 तेन ऋक्पादस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । अथ सर्वत्र विभाषा गोरित्यतः (६।१।१२२)
 सूत्रान् प्राक्छन्दस्येव कार्यं विज्ञायते । एवं हि तत्र सर्वत्रग्रहणमर्थवद् भवति
 यदि च्छन्दसि पूर्वं विधानं भवति । एवमवयवानामर्थमाख्यायावकारयकार-
 इत्यादिना समुदायस्यार्थमाचष्टे । अविद्यमानौ वकारयकारौ यस्य स तथोक्तः ।
 स्वभावेनेत्यादि । यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तमानो गृह्यते तदायमर्थः ।
 एङ् स्वभावेन भवति । स्वभावपरित्यागेन संहिताकार्यं नोपपद्यत इति ।
 यदा तु कारणे वर्त्तमानस्य प्रकृतिशब्दस्य परिग्रहस्तदायमर्थः । एङ्
 कारणात्मना भवतीति । कारणं परपूर्वत्वादेः कार्यस्यैङ् । तस्य य
 आत्मा स्वरूपं तेनैवात्मनेङ् भवतीत्येतदुक्तं भवति । प्राक् संहिता-
 कार्याद् यदेङो रूपं तेनैव तदवतिष्ठत इति । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं अष्टौ-
 कर्त्तुमाह । न विकारमापद्यत इति । एवं हि स्वभावेन भवति । यदि
 स्वभावादन्वयालक्षणा विकारावस्था नोत्पद्येत तदैवं कारणात्मनापि भवति ।
 यदि विकारभावं नोत्पद्यते । यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः । तो
 चेन्निमित्तकार्यिणाविति । निमित्तं तपरत्वविशिष्टोऽकारः । तत्र हि
 परतः प्रकृतिभावो विधीयते । कार्यो त्वेङ् । तस्य हि कार्यं प्रकृतिभावा-
 ऽस्ति । ते अथे अश्वमायुष्मन्नित्यस्य ऋक्पादस्य मध्ये य एङ् एकारभोग्दे
 ऽयोगे च तस्य तदनन्तरे प्रकृतिभावादेङ् पदान्तादतीति (६।१।१०८) पूर्व-
 रूपं न भवति । अयादेशश्च । उपप्रयत्नो अध्वरमिति । अत्रापि प्रयत्न इति
 ऋद्धौकारस्यैङोऽध्वरशब्दस्यानन्तरे प्रकृतिभावात् पूर्वरूपं न भवति ।
 अयादेशश्च । एवं सुजाते अश्व इत्याद्यापि प्रकृतिभावात् पूर्वरूपादि-
 कार्यस्याभावां वेदितव्यः । एतेऽर्हयन्तीति । अर्हतेऽश्वे य एङ् एकारः

स पदान्ते वर्सति । तदनन्तरस्वकारः पादादौ । न पादमध्ये । तेऽवदन्निति ।
 अत्र तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति । तदनन्तरस्यातो वकार-
 परत्वात् । अवदन्निति । वदतेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनान्तम् । तेऽयजन्निति ।
 अत्रापि तेशब्दे य एङ् तस्य प्रकृतिभावो न भवति । तदनन्तरस्यातो
 यकारपरत्वात् । अन्वगनीत्यादि । सर्वमत्रास्ति । नत्वनुशब्द उकार
 एङ् भवति । नास्य प्रकृतिभावः । केचिदित्यादि । यदि तर्हि नान्तः
 पादमव्यपर इति सूत्रं पठन्त्येवं सति परपूर्वस्यैव प्रतिषेधः कृतः स्यात् ।
 नायवोः । तथाहि परपूर्वत्वमेङोऽनन्तरविहितमित्यत्र आह ते संहिताया-
 मित्यादि । यदि परपूर्वत्वं संहिताकार्यं विशेषणमपेक्षायं प्रतिषेधः क्रियते
 तदायं दोषः स्यात् । यदा तु संहिताधिकारविहितं कार्यमात्रमपेक्ष्य प्रति-
 षेधो विधीयते तदा सर्वस्यैव संहिताधिकारविहितस्य कार्यस्य प्रतिषेधो युक्त
 इति तेषां भावः ।

११६ । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्ववस्युषु च ।

नो अव्यादिति । अस्मदो द्वितीया बहुवचनान्तस्य बहुवचनस्य (८।१।२१)
 वसन्सोरिति नसि क्वेऽतो रोरद्गुतादद्गुत (६।१।११३) इत्युत्त्व आद्गुण
 इति (६।१।८७) गुणे कृते नो इति भवति । अव रक्षण इत्यस्मादाशिषि
 लिङि यासुटि तिपीतथेतीकारलोपे (३।४।१८०) स्कोःसंयोगाद्योरन्ते चेति
 (८।२।२८) सकारलोपे च कृते ऽव्यादिति भवति । अवद्यादिति । अवद्यशब्दोऽयं
 पञ्चम्येकवचनान्तः । अवक्रमुरिति । अवपूर्वात् क्रमेर् लिट्प्रसि रूपम् एतत् ।
 अन्ये तु लुङि वर्णयन्ति । बहुलं कृन्दसीति (२।४।७६) च्चैः झुः । श्लाविति
 (६।१।१०) द्विवचनम् । जुस्भावश्चान्दसः । अवन्त्विति । अवते लोट् ।
 भिरन्तादेशः । एकरित्युत्वम् (३।४।८६) । अवस्यव इति । अवतेः सर्वधातुभ्यो
 ऽसुन्निति (उण् ४।६२ ८) असुन् । अवस् इति । ततः सुप आत्मनः क्वञिति
 (३।१।८) क्वच् । तदन्तात् क्वाञ्छन्दसीत्युप्रत्ययः (३।२।१७०) । ततो जम् ।
 जसि चेति (७।३।१०८) गुण ओकारः । एचोऽयवायाव इत्यवादेशः
 (६।१।७८) ।

११७ । यजुष्युरः ।

उरो अन्तरिक्षमिति । उरःशब्दस्योत्वम् । आदुगुण इति (६।१।८७) गुणः । ओकारान्तसुरोशब्दं सम्बुद्धान्तमधीयत इति । उरुशब्दस्य सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) गुणे कृत उरो इति भवति ।

११८ । आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वं ।

आपो इत्येवमादीनि सर्वाख्येतान्यनुकरणान्यविभक्तिकानि । सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) तेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्नुसत्वात् । अत्रापौ इति प्रथमा बहुवचनान्तस्यानुकरणम् । जुषाणो इति । प्रथमैकवचनान्तस्य । वृष्णो इति । षष्ठेकवचनान्तस्य । वर्षिष्ठे इति । सप्तम्यैकवचनान्तस्य । अम्बे अम्बाले इति । द्वितीयादिवचनान्तस्य । अम्बिकेपूर्वं इति । एतत् तु प्रथमादिवचनमनुकरणमेव । अम्बे अम्बाले इत्येतयोर्विशेषणम् । अम्बिकेशब्दात् पूर्वं अम्बिके पूर्वं । अम्मादेव निपातनात् समामः । नन् वाम्बे इति सम्बुद्धान्तस्यानुकरणम् । ततश्चाम्बार्थनयोर्ङ्गस्व इति (७।३।१०७) ङ्स्तेनैत्वापवादेन भवितव्यम् । तत् कथमम्बे इत्येतैस्त्वमित्यत आङ् अम्मादेवेत्यादि । अम्बाले अम्बिके इत्येतयोस्तु युक्तमेवेत्त्वम् । वक्ष्यति हि ङ्स्वविधानेऽम्बार्थं हाक्षरं (७।३।१०७ वा) यदीति ।

११९ । अङ्ग इत्यादौ च ।

अङ्ग इत्यादौ चेति । इतिकरणेनानन्तरोक्तोऽङ्गशब्दः प्रत्यवसृश्यते । तदादौ चाकार इति । समानाधिकरणं समर्थ्या । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्यवसर्गिनितिकरणस्यार्थमाचष्टे तदादाधिति । अङ्गशब्दादावित्यर्थः । यः पूर्वं इति । एङिति सम्बध्यते । चाकारोऽङ्गशब्दस्यादौ यऽकारस्तत्रापि परतः पूर्वस्येङः प्रकृतिभावो यथा स्यादिति समुच्चयार्थः क्रियते । तत्र ह्यसत्यङ्गशब्दाकारे परतोऽङ्गशब्दस्य य एङ् तस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् । य स्वङ्गशब्दे परतोऽनङ्गशब्दस्येङ् तत्र न स्यात् । प्राणो अङ्ग इत्यादि । अत्र प्राणोशब्दे य एङ् अङ्गशब्दादावकारे प्रकृत्या भवति । अङ्गे अङ्गे अदीध्यदिति । अत्राङ्गशब्दे य एङ् तस्याङ्गशब्दादावकारोऽदीध्यच्छब्दादौ प्रकृतिभावो भवति ।

१२० । अनुदात्ते च कुधपरे ।

कुध पर इति । अकारविशेषणमेतत् । कुधी परी यस्मात् स तथोक्तः ।
 धकारेऽकार उच्चारणार्थः । अयं सो अग्निरिति । अग्निशब्दोऽङ्गेर्म लोपश्चेति
 (उण् ४।५६०) निप्रत्ययान्तो व्युत्पादित इति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । शीषो-
 ऽनुदात्त इत्यकारस्यानुदात्तत्वम् । अयं सो अध्वर इति । अध्वरशब्दोऽपि प्राति-
 पदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तदादिरप्यकारोऽनुदात्त एव । आद्युदात्तो निपात्यत
 इति । ऋज्जेन्द्रायवष्वविप्रकुत्रचुवचुरखुरभद्रोशभेरभेलशुक्तशुक्तगौरवनेरा-
 मालाः (फिट् २।१८६) इत्यनेन । सोऽयमिति । अयंशब्दः प्रातिपदिक-
 स्वरेणान्तोदात्तः । तस्यादिरनुदात्तः ।

१२१ । अवपथासि च ।

यद्दुद्भ्योऽवपथा इति । अटः स्वरेणाद्युदात्तोऽयमवपथाशब्दः ।

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

१२३ । अवङ् म्फोटायनस्य ।

अतीति निवृत्तमिति । यद्यतीत्यनुवर्त्तत तदा गवोदनादौ न स्यात् ।
 तस्मादतीत्येतदस्वरितत्वाद् निवृत्तम् । ह्यपि तर्हि प्राप्नोतीत्यत आह अची-
 त्येतत् पुनरनुवर्त्तत इति । इको यणचोत्यतः (६।१।७७) सा पुनस्तस्यानुवृत्ति-
 र्मण्डूकप्लुतिन्यायेन वेदितव्या । नहि संप्रसारणाच्चेत्यतः (६।१।१०८) परिण
 ये योगा अस्माद् योगात् पूर्वं तेष्वतीत्यस्यानुवृत्तिरस्ति । तथाच पूर्वमुक्तमपीति
 चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) यावदिति । गवाग्रम् । गवाजिन-
 मिति । बहुव्रीहिसूतपुरुषो वा । गवोऽमिति इन्द्रः । आद्युदात्तश्चायमित्यादि ।
 इह गावोः ऽग्रमस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च प्राप्नोति । अवङ्-
 देशश्च । तत्रान्तरङ्गादवङ् भवति । स च भवन् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तस्य
 गोशब्दस्य स्थान आन्तर्यतोऽन्तोदात्त एव स्यात् । तस्मिन् सति पश्चात् प्रकृति
 स्वरे कृतेऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदस्यापद्येत । आद्युदात्तश्चेत्यत तस्मादाद्युदात्तोऽय-
 मादेशो निपात्यते । यद्येवं तत्पुरुषादावपि स एव निपातनस्वरः प्राप्नोती-
 त्यत आह अन्यत्र त्वित्यादि । अन्यत्रेति । तत्पुरुषे इन्द्रे च । गोशब्दः

स्यायमादेश इति तस्मिन्नेव शब्दान्तरं निपातनस्वरिण बाध्यते । न समास-
स्वरः । तस्माद् बहुव्रीहिरन्यत्र तत्पुरुषादौ समासात्सोदात्तत्वेन निपातन-
स्वरो बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमिति । किं पुनः कारणं विकल्पाद्यं
न भवतीत्याह विभाषेत्येव हि वर्त्तत इति । किमर्थं पुनरवङ् विधीयते ?
अगिव न विधीयते । तत्रापि ह्यवादेशेन सिध्यत्येव । न सिध्यति । एङ्ः
पदान्तादतीति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वं प्राप्नोतीति । ननु चाकिं विहितं
सति तदन्तो न भवति । आगमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । नङ्गोकारस्य प्राक्
प्रवृत्ता पदान्ताता नास्तीति शक्यं वक्तुम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

इन्द्रशब्दस्य इति । य इन्द्रशब्दे तिष्ठति स इन्द्रशब्दस्यः । स पुन र्यं
इन्द्रशब्दस्यावयवः स वेदितव्यः । पूर्व्वेण विकल्पः सिद्ध एव । तत्रारम्भ-
सामर्थ्यादेव नित्ये विधावस्मिन्नस्ये नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

१२५ । पुतप्रगृह्णा अचि ।

देवदत्ताः अत्र न्वसीति । दूराद्भूतं चेति (८।१।८४) पुतः । ननु च
पूर्व्वत्रासिद्धमित्य (८।२।१) सिद्धः पुतः । तदसतस्तस्य कथं शक्यते प्रकृतिभावो
विधातुम् इत्यत्र आह आश्रयादित्यादि । आश्रयणमाश्रयः । तदेतत् प्रकृति-
भावकार्यं विधातुं पुतस्य कार्यिण आश्रयणम् । अस्मादेवात्र प्रकृतिभावे
कर्त्तव्ये सिद्धः पुतः । अन्यथा तस्य कायित्वेनाश्रयणमनर्थकं स्यात् । अग्नी
इत्यादि । ईदृदेद् द्विवचनमित्यादिनाच (१।१।१२१) प्रगृह्णसंज्ञा । अथाचोति
किमर्थम् ? यावताऽचोत्यनुवर्त्तत एवेत्यत्र आह एवेत्यनुवर्त्तमान इत्यादि ।
आदेशस्य निमित्तं योऽच् तस्य प्रकृतिभावनिमित्तत्वेन परिग्रहो यथा
स्यादितेऽवमर्थं पुनरज्यहणम् । आदेशस्त्वत्र यत्राचि प्रकृतिभावो विधीयते
तमेवाश्रित्य यः प्राप्नोति स एव विज्ञेयः । कुत एतत् ? प्रत्यासत्तेः । तेनेह
न भवति प्रकृतिभावः । जानुष अस्य रुजति । जानू अस्य रुजतीति । नहि
जानुशब्दे य उकारो यस्य तदनन्तरः प्रगृह्णसंज्ञकस्तयो सवर्षदीर्घत्वं प्रति
प्रगृह्णसंज्ञकादुकारात् परस्याकारस्य निमित्तभावः । इह च न भवति ।

जान्वस्य रुजतीति । तेन पूर्वपरयोरुकारयो र् य एकादेशः स यद्यप्यस्तादि वच्चे-(६।१।८५) त्यादिवङ्गावात् प्रगृह्यसंज्ञकोकारग्रहणेन गृह्यते तथापि यणादेशोऽकारे परतो भवत्येव । नह्यत्राप्यकार एकादेशनिमित्तम् । यदि तु विशिष्टात्परिग्रहार्थं पुनरज्यहणं न क्रियेत तदाऽञ्मात्रे प्रकृतिभावे विधीयमान इहापि स्यादेव । प्रगृह्यसंज्ञा पुनरकारपूर्वस्योकारस्य निपात एकाजनाडित्यनेन (१।१।१४) । नित्यग्रहणमित्यादि । यदि नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते तदाऽन्वो इतीत्यादा अस्य विधेः कृतार्थत्वाद् वायू अत्रेत्यादौ परत्वाच्छाकलो विधिः प्रसज्येत । तस्मात् प्रकृतिभाव एव यथा स्यादित्येवमर्थं नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते ।

१२६ । आङोऽनुनासिकच्छन्दसि ।

आङ इति । ङिद्विशिष्टस्याकारस्योपादानम् । ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य स्तस्यैव ग्रहणं यथा स्यात् । वाक्यस्मरणयोर्यस्तस्य मा भृदितिप्रवमर्थम् । असति प्रकृतिभावे विहितेऽप्याङोऽनुनासिकत्वे स्यादेव स्वरसन्धिः । अनुनासिकविधानं त्वादेशस्य मानुनासिकत्वार्थं स्यादिति-तन्मनसि कृत्वाह न च प्रकृत्या भवतीति । आतरदिति । तरते राड्पूर्वाङ्गम् । अङागमः । अटा सह सवर्णदीर्घत्वम् ।

१२७ । ङ्कोऽसवर्णं शाकल्यस्य ङ्खञ्च ।

ङ्खञ्च तस्येकः स्थाने भवतीति । यद्येवं प्रकृत्येत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यः । ङ्खविधानसामर्थ्यादेव हि स्वरसन्धिर्न भविष्यति । अत्रैतत् स्यात् । दीर्घाणामिव ङ्खविधानसामर्थ्यात् स्वरसन्धिर्न स्यात् । ङ्खानान्तु स्यादेव । नहि तेषां ङ्खा भवन्ति । प्रयोजनाभावादित्येतच्च नास्ति । ङ्खानामपि हि स्वरसन्धिबाधनार्थं ङ्खो भवत्येव । वृत्कारिखञ्चिदं शास्त्रम् । पर्जन्यवत् । नाकृतकार । दहनवत् । एवं तर्हि चकारेणै-तदाख्यायते । क्वचिद् ईषा अच्चादौ प्रकृतिभाव एव भवति । न ङ्खत्व-मिति । तेन यदुक्तमीषा अच्चादौ प्रकृतिभावमात्रमिति तन् न वक्तव्यम्

भवति । यणादेशेन सह विकल्पार्थं शाकल्यग्रहणं कस्मात् भवतीत्याह
 आरभसामर्थ्यादेव हीत्यादि । यणादेशस्य ह्यसवर्णं एवाज्विषयः । सवर्णे
 त्वकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घविधानात् । अयमपि च शाकलो
 ह्रस्वो विधीयते । अत एवास्मिन् विषय आरभसामर्थ्यादेवास्य विधेयणादेशेन
 सह विकल्पः सिद्ध इति न तदर्थमाचार्यग्रहणम् । सिन्नित्यसमासयोरित्यादि ।
 एकापि सप्तमी द्विधा भिद्यते । अपेक्षाभेदात् । सिद्धपेक्षया परसप्तमी ।
 नित्यसमासापेक्षया विषयसप्तमी । सिद्ध नित्यसमासश्चेति इन्द्रः । स इद्
 यस्य स सित् । नित्याधिकारे विहितः समासो नित्यसमासः । शाकल्यासरायं
 विधिः शाकलः । कण्वादिभ्यो गोत्र (४।२।१११) इत्यण् । यस्येति
 चेत्यकारलोपः । (६।४।१४८) आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति (६।४।१८१)
 यकारलोपः । शाकलस्य प्रतिषेधः शाकलप्रतिषेधः । वक्तव्य इति ।
 व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सर्वत्र विभाषा गोरितप्रती
 (६।१।१२२) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
 तेन सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो भविष्यतीति । ऋत्वय इति । ऋतुः
 प्राप्तोऽस्येति ऋतोरण् । (५।१।१०५) कृन्त्सि घसिति (५।१।१०६) घम् ।
 व्याकरणमिति । कुमतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । अत्र हि नित्यं
 क्रीडाजोषिकयो रितप्रती (२।२।१७) नित्यग्रहणानुवर्त्ततेनित्यसमासाऽयम् ।
 कुमार्यर्थमिति । कुमार्या इदं कुमार्यर्थमिति । अर्थगण्डेन सह समासवचनं
 सर्वलिङ्गता चेत्ययमपि (२।१।३६, वा) नित्यसमास एव । सर्वत्र शाकलविधौ
 प्रतिषेधे यणादेशो भवत्येव ।

१२८ । ऋत्वकः ।

सवर्णार्थमनिगर्थञ्च वचनमिति । अन्यत्र पूर्वण्येय सिद्धत्वात् । यदि सवर्णार्थं
 वचनं कथं तर्हि खट्वर्ष्य इत्युदाहरणम् ? नञ्च सवर्णाऽन्परः । नैतदस्ति ।
 अनिगर्थञ्चेति यदुक्तं तस्योदाहरणम् । अत एवाक इत्युपात्तम् सूत्रे । अन्यथेक
 इत्यनुवर्त्तनीयं मयात् । सतस्मिन् याम् सवर्णार्थंऽप्यकोऽनेनैव युक्तो ह्रस्व-
 प्रकृतिभावो परत्वादित्यस्योदाहरणस्योपन्यासः ।

१२६ । अप्तवदुपस्थिते ।

ऋषौ वेदे भव आर्षः । तस्मादन्वो लौकिकोऽनार्षः । समुदायादिति । वाक्यादित्यर्थः । कुत एतत् ? पदरहितस्य वाक्यस्याप्रयोगात् । वाक्यस्य च समुदायात्मकत्वात् । अवच्छिद्येति । पृथक् क्तत्वेत्यर्थः । स्वरूपे व्यवस्थाप्यत इति । शब्दपदात्मकतायां व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अप्तवदिति । अप्तुतेन तुल्यं वर्त्तत इत्यप्तवत् । येन साधर्म्येणाप्तवद् भवति तद् दर्शयितुमाह प्तुतकार्यमित्यादि । तदनेन प्तुतकार्यस्यायं प्रतिषेधो न तु प्तुतस्येति दर्शितं भवति । सुश्लोका ऽ इति । दूराद्भूते चेति (८।२।८४) प्तुतः । सुश्लोकेति । प्तुतकार्यस्याकरणादेकादेशो भवत्येव । ननु चैकादेशिनापि न भवितव्यम् । तस्यापि प्तुतकार्यत्वात् । नैतदस्ति । एवं हि वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् प्तुतसंग्रहनेनैव प्तुतस्य यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधो न सर्वस्य प्तुतकार्यस्य । नचैकादेश एव विहितः । वत्करणं किमिति । इह कार्यमात्रस्य प्रतिषेधे मति प्तुतस्य श्रवणं यथा स्यादित्यत्रमर्थं वत्करणं स्यात् । सत्यपि च कार्यमात्रस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधेनैव प्तुतस्य श्रुत्या भवितव्यम् । एकादेशेन निवर्त्तितत्वात् । तत् कस्मात् प्तुतस्यैव प्रतिषेधो न क्रियत इत्यभिप्रायः । प्तुतप्रतिषेधे वक्ष्यमाणं दोषं चेतमि क्त्वाह प्तुत इत्युच्यमान इत्यादि । तत्र को दोष इति यो वत्करणे मति न भवतीति भावः । प्रगृह्याश्रय इत्यादि । प्रगृह्य आश्रयो यस्य तस्मिन् प्रकृतिभावे मति प्रगृह्यसंज्ञको यः प्तुतस्तस्य श्रवणं न स्याद् यदि प्तुत एव प्रतिषिध्येत । वत्करणे तु मति प्तुतकार्यस्यायं प्रतिषेधो भवति । न प्तुतस्यैव । तत्र प्तुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्याश्रयस्याप्रतिषिद्धत्वादसत्येकादेश एष दोषो न भवति । अग्नी ऽ इतीति । ईदूदेद् द्विवचनमित्यादिना (१।१।११) प्रगृह्यसंज्ञा । गुरोरनृत इत्यादिना (८।२।८६) प्तुतः ।

१३० । ई (ऽ) चाक्रवर्भगास्य ।

अचि परत इति । एतेनोपस्थित इत्येतन्नित्यम् । अस्वरितत्वादिति सूचयति । अस्य ही ऽ इति । असु जेपणे । लोट् (३।४।८७) सिप् । सेर्द्धापिञ्चेति

सर्षिः । व्यत्ययेन श्चुः । क्षियाशीः प्रेषेषु तिङ्ङाकाङ्क्षमिति (८।२।१०५) श्चुतः । तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति । तत्र पूर्वेषाम्प्रुतवद्भावस्य नित्यं प्राप्तत्वात् । अनुपस्थिते प्रास्यर्थमिति । तत्र केनचिदप्राप्तत्वात् । इकारादित्यादि । कथं पुनरिकारादन्यत्रापीथ्यमाणोऽप्येषोऽप्रुतवद्भावो लभ्यते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्चेत्यतो (६।१।१२०) ऽनुवृत्तस्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ।

१३१ । दिवउत् ।

मानुबन्धकत्वादिति । कस्य धातोरनन्तरम् ? प्रकृतत्वात् तस्यैव । दीव्यतिर्धातुः मानुबन्धः । प्रातिपदिकन्तु द्विविधतन्निरनुबन्धकम् । निरनुबन्धकस्य च सूत्र उपादानम् । तस्मान्निरनुबन्धकस्य ग्रहणं न मानुबन्धकस्येति (प, ४२) प्रातिपदिकस्येदं ग्रहणम् । न धातोरिति । द्युकाम इति । दिवि कामोऽस्येति बहुव्रीहिः । दिवं कामयत इति वा । शीलिकामिभिश्चाचरिभ्यो षो वक्तव्य इति (३।२।१ वा) णप्रत्ययः । द्युमानिति । द्यौरस्यास्तीति । तदस्यास्यस्मिन्निति (५।२।६४) मतुप् । विमलद्यु दिनमिति । विमला द्यौरस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अन्नद्युभ्याम् । अन्नद्युभिरिति । अन्नद्यु उपादे दीव्यतेर्धातोः क्तिप् । च्छोः शृङ्गनामिके चेत्यट् (६।४।१६) । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता यद्यपि ऋत उदित्यत्र (६।१।११) तपरकरणेन भाव्यमानोऽप्युकारः सर्वान् गृह्णातीति ज्ञापितं तथाप्यत्रान्तर्यतोऽर्हमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मातृक एव भविष्यति । न दीर्घ इत्यत्र आह तपरकरणमित्यादि । यद्यप्यनेन दीर्घा न प्राप्नोति लक्षणान्तरेण तु दुग्भ्यां द्युभिरित्यत्रोत् प्राप्नोति । अतः स मा भुटिनंग्रमथे तपरकरणम् । स्यादेतत् । ननु चोत्प्राप्तिरेव नास्ति । किं तन्नित्यर्थेन तपरकरणेनेत्यत्र आह द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र होत्यादि । उच्चप्यावकाशो यत्र भ्रूलादिः क्तिप् परो न विद्यत विमलद्यु दिनमिति । उठाऽवकाशः अन्नद्युभ्यामिति । द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परन्वाट्टुत्प्राप्नोति । तपरकरणादुच्चमेव भवति । यदि तर्हि प्राप्तस्योठा निवृत्त्यर्थे तपरकरणं क्रियत एवं सति च्छोः शृङ्गनामिके चेत्यत्र (६।४।१६) कथं दुग्भ्यां द्युभिरिति परेण

चोदितं यद्वक्ष्यलूठि कर्तं दिव उदिति (६।१।१३१) तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यतीति तद्विद्वध्यते । तस्योठि कर्तंऽभिनियुक्ते तस्य स्थाने मात्रा-कालो भविष्यतीति तद्विद्वध्यते । तस्योठि कर्तं ऽभिनियुक्ते तस्य स्थाने मात्राकाल उकारो भविष्यतीत्ययमर्थः । नास्ति विरोधः । ऊठि कृत इत्यस्य हि ग्रन्थस्य पूर्वेण चोद्यग्रन्थेन सह सम्बन्धः । नेतरेण परिहार-ग्रन्थेन । तत्र केचिदत्र किङ्तीति नानुवर्त्तयन्तीत्यस्मिन् दर्शनान्तर उपन्यसो कथं द्युभ्यां द्युभिरित्यलूठि कर्तंऽतिदेश्यम् । तत्रायं चोदयितु-रभिप्रायः । यदि किङ्तीति नानुवर्त्तेत तदा द्युभ्यां द्युभिरित्यत्राप्युद्धेव कर्त्तव्यः । ततश्चोठि कर्तं कथं द्युभ्यां द्युभिरिति सिध्यति ? यावता द्युभ्यां द्युभिरिति भवितव्यमित्यस्य देश्यस्य दिव उदिति (६।१।१३१) तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यतीतिरपि परिहारः । अत्राप्ययं परिहर्त्तुरभिप्रायः । तपर-करणस्यैतदेव प्रयोजनम् । ऊण् मा भूदिति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तस्मादुत्समेव कर्त्तव्यम् । नतूड्भाव इति । ये तु किङ्तीत्यनुवर्त्तयन्ति तेषां तपरकरणं विस्मयार्थम् ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

नञ्समासे न वर्त्तन्ति । अनेन क्रियासम्बन्धं दर्शयन्ननञ्समास इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयति । पर्युदासे हि मति नञिवयुक्तन्यायेन (प, ७५) नञ्समासादन्यस्मिन् समासे वर्त्तमानयोः स्यात् । परमैष ददाति । परमस ददातीति । एष ददाति स ददातीत्यत्र तु न स्यात् । अथ स सम्प्रदान-मित्यादिक्तो (१।४।३१) निर्देशो ज्ञापयत्वसमासेऽपि भवतीति । उच्यते । एष मध्येतच्छब्दस्य न स्यात् । योगापेक्षे तु ज्ञापक आश्रीयमाणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादित्यभिप्रायः । तयो र्तः सुशब्द इति । एतन्नैतत्तदोरिति सुशब्दा पेक्षया सम्बन्धनक्षणेयं षष्ठीत्याचष्टे । यद्येवं सुशब्दस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यं सति लोपशब्देन सह समासो नोपपद्यते । गमकत्वात् सापेक्षस्यापि समासो भविष्यतीत्यदोषः । अथवा ऽसमासनिर्देश एवायम् । षष्ठी तु सुपां सुलुगित्वने-नैव (७।१।३८) लुप्तत्वान्न श्रूयते । कश्च तयोः सुशब्द इति । एवं मन्यते ।

आनन्तर्यलक्षणेन वा सम्बन्धेनैतत्तदोः सुशब्दः सम्बन्धी स्यात् । अर्थद्वारेण वा । तत्र हि पूर्वस्मिन् पक्षे सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणं स्यात् । भवति हि तदेतदोरानन्तर्यलक्षणेन सह सम्बन्धेन सम्बन्धी । इतरस्मिन्ननञ् समास इति प्रतिषेधस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । अनेषो ददाति । असो ददातीति । अत्र हि समासद्वारेण सुशब्दः समासस्यैव सम्बन्धी । नत्वेतत्तदोर्निति । ननु च सानुबन्धकत्वात् सप्तमीबहुवचनं नाशङ्कनीयमेव । नैतदस्ति । प्रथमैकवचनमपि हि तद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहौ सानुबन्धकमेव । तद्गुणसंविज्ञान इत्येकानुबन्धग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येत्यत्र (प, १२०) यदस्येकानुबन्धग्रहणं तदपेक्ष्य बोध्यम् । तत्रातद्गुणसंविज्ञानेऽङ्गीकृत एतद्वचनं न घटति । अनुबन्धं त्यक्त्वा सुशब्दो नास्ति । किं तर्हि ? सशब्दः । इयंस्तु विशेषः । एकस्य प्रकारोऽनुबन्धः । अपरस्य तुकार इति । तस्माद् द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात् सप्तमीबहुवचनमपि युक्त माशङ्कितम् । द्वितीये तु पक्षे यो दोषस्तमुत्तरत्र परिहरिष्यामीति चेत्तसि क्त्वाह यस्तदर्थेन सम्बन्ध इति । एवं ब्रुवता प्रथमैकवचनं तयोः सम्बन्धीतुक्तम् भवति । कथं क्त्वा ? एतत्तच्छब्दो हि प्रातिपदिकेः । त्रिकथ प्रातिपदिकार्थ इतीदमत्र दर्शनमाश्रितम् । तथाहि बहुषु बहुवचनमित्यत्र बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीत्यर्थः । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तानां वाच्यास्तदीये इति ब्रुवाणन (१।४।२१) संख्यायाः कर्मादीनाञ्च विभक्तिवाच्यत्वमिति दर्शितम् । अर्थाच्च त्रिकत्वं स्वाथेद्रव्यलिङ्गात्मकं प्रातिपदिकार्थं इति तस्य प्रातिपदिकार्थस्य यदेकत्वं तत्र प्रथमैकवचनमेव भवति । न सप्तमीबहुवचनम् । तद् व्यधिकरणस्यैव बहुत्वे भवति । तस्माद् एतत्तदोरर्थद्वारकेषु प्रथमैकवचनमेव सम्बद्धम् । न सप्तमीबहुवचनम् । एष ददातीति । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति (०।२।०६) सत्वम् । त्यदाद्यत्वम् । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।८) पत्वम् । एषक इति । अव्ययसर्वनाम्नात्मकं प्राक् टेरित्यकषु (५।३।०१) । ननु चाकचावितो भिन्नरूपत्वादितत्तदो न भवतः । तत् किमकारिति प्रतिषेधेनत्यत्र आह तस्मिन्पतित इत्यादि । तस्याश्च परिभाषाया अस्ति एष एकारिति प्रतिषेधः ज्ञापकः । नैदमदसोरकां-

रिति (७।१।११) च । ननुच नञ्समासे कृते शब्दान्तरस्य सम्बन्धो
सुर्भवति । नेतत्तदोः । ततश्च प्रसङ्गो नास्तीति किमनञ्समास
इति प्रतिषेधेनेत्यत आह उत्तरपदार्थप्रधानत्वादित्यादि । यद्यपि
शब्दान्तरं नञ्समास स्तथापि तस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादेतत्तदो-
शोत्तरपदत्वात् तत्सम्बन्धिन्यामेव संख्यायां सुशब्द उत्पन्न इति तयोरेव
सुर्भवति । तस्मादस्ति प्राप्तिरिति प्रतिषेधः क्रियते । समास इति किम् ?
वाक्ये प्रतिषेधो मा भूत् । नैष ददाति । न स पश्यतीति ।

१३३ । स्यञ्छन्दसि बहुलम् ।

स्य इति । त्यदः प्रथमैकवचनम् । तस्यानुकरणम् । तस्माच्च या
षड्गुण्यद्वा तस्याः सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) लुक् । अनुत्पत्तिरेव
तस्याः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद् यथा गवित्ययमाहेति ।
उदाहरणे तु पूर्ववत् सत्वादिकार्यम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

सोऽचीति । पूर्ववत् तस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणम् । पादपूरणं
पादनिष्पत्तिः । ननुचारम्भसामर्थ्यादेवाचि विज्ञास्यते । हलि हि पूर्वणैव
सिद्धत्वात् । तत् किमर्थमचीति क्रियत इत्याह अचीति विस्पष्टार्थमिति ।
केचिदिच्छन्तीति । ते च्छन्दोग्रहणं नानुवर्त्तयन्तीति ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

संस्कृतेति । सम्पुंकानां सत्वमिति (८।३।५, वा) वचनात् समः सुटीति
निर्देशाद्वा (८।३।५) समो मकारस्य सकारः । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति
(८।३।२) पूर्वाकारस्यानुनासिकः । अथ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? यावता
सुष्ठयमादिलिङ्गः । करोतिश्च ककारादिः । तत्रान्तरेणापि कात्पूर्वग्रहण-
माच्यन्तौ टकृताविति (१।१।४६) कात्पूर्वं एव सुट् भविष्यतीत्यत आह
कात्पूर्वग्रहणमित्यादि । किं पुनरभक्तत्वे सतीष्टं सिध्यतीति ।
अतस्तज्ज्ञापकं प्रति यत्नः क्रियत इत्याह तथाहीत्यादि । संस्कृषीष्टेति

प्राशिषि लिङ् । सीयुट् । आत्मनेपदम् । उच्येति (१२।१२)
 किञ्चाद्गुणाभावः ! सुट् तिथोरिति (३।४।२०७) तकारस्य सुङ्गागमः ।
 कात्पूर्वः सुट् । स यदि करोतिर्भक्तः स्यात् ततस्तस्य करोतिग्रहणेन ग्रहणात्
 क्लृप्तः संयोगादित्वं जातमिति ऋतश्च संयोगादेरित्थीट् (७।४।२०) प्रसज्येत ।
 संस्क्रियत इति । लट् । कर्मण्यात्मनेपदम् । यक् । रिङ् शयग् लिङ् स्थिति
 (७।४।२८) रिङादेशः । तत्र यदि करोतिभक्तत्वं सुटः स्यात् ततश्च संयोगा-
 दित्वं करोतेर्जातमिति गुणोऽस्ति संयोगाद्योरिति (७।४।२८) गुणः स्यात् ।
 अभक्तत्वे तु सुटः संयोगादित्वाभावादिङ्गुणो न भवतः । तिङ्ङितिङ्
 इत्यादि । यद्यभक्तः सुट् तदा संस्क्रियत इत्यत्र समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्
 तिङ्ङितिङ् इति (८।१।२८) निघातो न मिष्यति । नच सुट एव पदस्य
 तिङो लभ्यते । पदादित्यधिकारात् (८।१।२७) । सट्थापदत्वात् । स्वर-
 विधावित्यादि परिहारः । ऋतश्च संयोगादेरित्यनेन (४।२।४३) ऋकारात्म-
 स्याङ्गस्य संयोगादेर्लिटि गुणो विधीयते । स चाभक्ते सुटि करोतेर-
 संयोगादित्वात्प्रोपपद्यत इति मन्यमान आह सः स्वरतुरित्यादि । गुणः
 कथम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । तन्मध्ये इत्यादि । द्विर्वचने कृतं द्वौ करोती
 भवतः । तन्मध्ये चायं वर्त्तते सुट् । ततस्तन्मध्येपतितस्तदुग्रहणेन
 ग्रह्यत इति (प, ८६) करोतिग्रहणेन गृह्यते । ततो नास्य-
 संयोगादित्वं क्लृप्त इति भावः । ननु च द्विष्यपीगो द्विर्वचनमित्यस्मिन् पक्ष
 उच्चारणमात्रं भिद्यते । धातुस्त्वेक एव । तत् कथं करोतेर्हित्वम् । नैष
 दोषः । यद्यपि धातुरभिन्नस्तथाप्युच्चारणभेदाद्भेदस्तस्याश्रित इति ।
 ग्रहभ्यासव्यावृत्तिर्पीति (६।१।२३६) वचनात् । अभेदे हि व्यवय एव नास्ती-
 त्यभ्यासग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथापि कथञ्चित् स तदुग्रहणेन न गृह्यत
 एवमपि गुणो भवत्येवेति दर्शयन्नाह संयोगात्वादि संयोगोपधग्रहणे हि सति
 संयोग उपधा यस्येति संयोगोपधत्वेन ऋकारं विगम्य पथात् तनाङ्गं विगम्येत
 तदन्तस्याङ्गमेति । तत्र यद्यपि करोतेरङ्गं संयोगोपधं न भवति ऋकारस्तु
 भवतीति गुणो भवत्येव । तच्च भक्तः सुट् । टित्करणं किमर्थम् ?
 तद्धि तदादित्वात् तदभक्तता यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । अभक्तत्वेत् सुट्

तदा टित्करणस्य वैयर्थ्यमेवापन्नमित्यत आह टित्करणमित्यादि । सुट्
सुखञ्जामितुश्चमानि (८।३।७०) सुरित्यादी यः सुगृह्यो यद्योपसर्गस्तस्यापि
ग्रहणं स्यात् । ततश्चातिसुरो ऽतिस्तुस्थित इत्यादावपि षत्वं प्रसज्येत ।
तस्माद् विशेषणार्थं टित्करणम् ।

१३६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । व्यवायो व्यवधानम् । अपिशब्दाद-
व्यवायेऽपि । असत्यपिशब्दे व्यवाय एव स्यात् । समस्कारोदिति लङ् ।
समस्कारोदिति लुङ् । चिः । तस्य मिच् । मिचि वृद्धिरित्यादिना (७।२।१)
वृद्धिः । इतश्चेतिकारलोपः (३।४।१००) । अस्तिसिचोऽपृक्ते इतोट् (७।३।६६) ।
सञ्जस्कारतुरिति । लिट् । यदि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते तदा साधनाभिधायिनि
प्राग्लकारे कृते तन्निमित्ताभ्यामङ्भ्यासाभ्यां भवितव्यम् । ततश्च तद्व्यवधाने
सति सण् न प्राप्नोतीति तदर्थं युज्यतेऽस्यारम्भः । न च पूर्वं धातुः साधनेन
युज्यते । किं तर्हि ? उपसर्गेण । यदि हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते
पश्चादुपसर्गेण ततोऽनुभूयते कम्बला देवदेत्सेनेत्यत्र कर्मणि लकारो न स्यात् ।
भवतेरकर्मकत्वात् । उपसर्गेण पूर्वं धातौ सम्बध्यमाने न भवत्येष दोषः ।
अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति । तस्मात् पूर्वं
धातुरुपसर्गेण युज्यते । ततश्च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् । तन्निमित्तयोर्
धातूपसर्गयोरङ्भ्यासनिमित्तात् प्रत्ययविशेषात् प्रागेव संविधानात् । अङ्भ्यासो
तु बहिरङ्गो । उत्तरकालभाविप्रत्ययविशेषापेक्षत्वात् । धातूपसर्गकार्यञ्च सुट् ।
तन्निमित्तत्वात् । अतस्तेनान्तरङ्गत्वाद् धातूपसर्गयोरुपादानमनन्तरमेव
भवितव्यम् । नञ्सातुपजातनिमित्तो लकारस्य तावदुत्पत्तिं प्रतीक्षते । कुतः
पुनरङ्भ्यासावित्यभिप्रायेणाह किमर्थं पुनरिदमुच्यत इत्यादि । इतरस्तु नैवेदम-
प्राप्तस्य सुटः प्रापणार्थमारभ्यते । किं तर्हि ? कृतयोरङ्भ्यासयोस्तद्व्यवाये
कात्पूर्वः सुङ् यथा स्यादकृतयो र्मा भूदित्येवमर्थमिति दर्शयितुमाह पूर्व-
मित्यादि । इतिकरणो हेत्वर्थः । तत्र धातोः पूर्वमुपसर्गेण योगः ।
सुटोऽन्तरङ्गतायां हेतुः पूर्वं सुट्करणस्य । तदपि पश्चादङ्भ्यासाविति कर्त्तव्या-
विति शेषः । यतो धातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते तेन धातूपसर्गयोः कार्यं

नेव किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्याह अभक्तश्च सुडित्युक्तमित्यादि । पूर्वमेव ह्यभक्तत्वं सुटः प्रतिपादितम् । अतस्तस्य करोतिग्रहणेनाग्रहणे सति पश्चाद् भवन्ती सकारात् परावड्भ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । ततश्चेष्टरूपं न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अथ सत्यप्यस्मिन् कथमयं दोषो न भवतीत्याह एतस्मिंस्तु सत्यत एवेत्यादि । अत्र तु सूत्रे सत्यत एव यावदड्भ्यास-
व्यवायो न भवति तावत् सुटा भवितव्यमेव । तस्मात् पूर्वमड्भ्यासौ कर्तव्यौ । तत स्तद्वयाये सति क्तात् पूर्व्वं सुडिति सर्व्वमिष्टं सिध्यति ।

१३७ । सम्पर्य्यपेभ्यः करोतो भूषणो ।

सम्पूर्व्वस्य क्वचिद्भूषणोऽपीष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणो लभ्यते ? संस्कृतं भक्षा (४।३।१६) इत्याचार्य्यप्रवृत्तेर् लिङ्गात् ।

१३८ । समवाये च ।

समवायः समुदाय इति । समवपूर्वादिणो भाव एरजित्यच् (३।३।५६) । समवाय इति संघात इत्यर्थः । समुदित इत्यर्थे इति । भावे निष्ठा ।

१३९ । उपात् प्रतियतवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

सत इत्यादि । लब्धसत्ताकस्वार्थस्य पूर्वात्पक्षेभ्यो गुणेभ्यो योऽन्यो गुणस्तद्गुणान्तरम् । तदाधीयत उत्पाद्यते येन तद् गुणान्तराधानम् । तत् पुनः किमर्थमित्याह आधिक्यायेत्यादि । किं तदित्याह समीहितेति । तदेवं विद्यमानस्य वस्तुन आधिक्याय हृदयं हृदस्य चैव तादवस्थाय तस्या हृदावस्थायाम् अपरिज्ञाणाय गुणान्तराधानं ययाधीयते समीहया चेष्टया स प्रतियत इत्युच्यते । विकृतमिति जातविक्रियमित्यर्थः । गम्यमानस्य वाक्यार्थस्य स्वरूपेणेति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति प्रतीयमानोऽर्थः प्रकरणादिवाक्यस्यैकदेशो वाक्यशब्देनोक्तः । गम्य-
मानार्थस्यापि सुखप्रतिपत्तये स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः ।

१४० । किरतो लवने ।

लवनविषय इत्यादि । अनेन लवनं किरतेर्नाभिधेयतया विशेषणम् ।

अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । केन पुनरत्र णमुल् ? यावता आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यादिना (३।३।२२) शास्त्रेण स आभीक्ष्ण्यपादावप्यर्थे विधीयते । नचात्र सोऽर्थो विवक्षितः । नापि प्रतीयत इत्याह णमुलत्वेत्यादि । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यतो (३।३।११३) बहुलवचनाद् भविष्यति ॥

१४१ । हिंसायां प्रतेश्च ।

हिंसायां विषय इति । एतेन किरतेर्नाभिधेयत्वेन हिंसाविशेषणम् । अपितु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । प्रतिस्कीर्णं मिति । ऋत इहातो रितीत्त्वम् (१।१।१८) । रपरत्वञ्च । रदाभ्यामित्यादिना निष्ठानत्वम् (८।२।४२) । इलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वम् । तथेत्यादिना किरतेरर्थस्य हिंसाविषयतां दर्शयति । अनुबध्नातीति । अनुगच्छतीत्यर्थः ।

१४२ । अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेश्वने ।

तस्मिन् विषय इत्यादि । अनेनाप्यालेखनं किरतेर्नाभिधेयतया विशेषणम् । अपि तु तदर्थस्य विषयभावेनेति दर्शयति । अपस्किरत इति । तुदादिभ्यः श इति शः (३।१।९७) । पूर्ववदित्वम् । रपरत्वम् । आलिख्येत्यादिना लेखनस्य किरत्यर्थस्य विषयतामुद्भावयति । आलिख्येति । आल्लथेत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिसाधनस्यालेखनस्य सामान्येनोपादानादिहापि प्राप्नोति । अपकिरति श्वौदनपिण्डमाशित इति । अत इदमालेखनविशेषण माह हर्षजीविकेत्यादि । हर्षः प्रमोदः । जीविका प्राणधारणोपायः । कुलाय आश्रमः । किं पुनः कारणं हर्षादिष्वात्मनेपदं भवति । नत्वह प्रत्युदाहरण इत्याह हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेवेत्यादि ।

१४३ । कुस्तुम्बुरुणि जातिः ।

ननुच सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन निर्देशान्नपुंसकलिङ्गतायां फलजातावेव भवितव्यम् । नान्यलिङ्गतायाम् । औषधजातौ बहुवचन एव भवितव्यम् । नान्यत्र । बहुवचनेन निर्देशात् । तत् कथं कुस्तुम्बुरुणित्वत्वं पुलिङ्गतायामेकवचने च भवतीत्यत आह सूत्रनिर्देश इत्यादि । नपुंसकवचन

मुपलक्षणमात्रम् । बहुवचनमपि ह्यतन्त्रमेव सूत्रे । तथाचोक्तं सूत्रे
लिङ्गवचनमतन्त्रम् । तस्याविवक्षितत्वादिति ।

१४४ । अपरस्वराः क्रियासातत्ये ।

अपरस्वरा इति । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः । सन्ततशब्दाद् भाव
प्रत्यय उत्पन्ने सान्त्वयमिति भवितव्यमित्यभिप्रायेणाह किमिदं मित्यादि
सन्ततशब्दादेवायं भावप्रत्यय उत्पन्न इति दर्शयन्नाह सन्ततस्य भाव
इत्यादि । कथं सन्ततमिति ? एवं मन्यते । समो मकारलोपस्य लक्षणं
तावदिह शास्त्रे नास्ति । अथ सातत्य इत्येतदेव निपातनं ततश्चेत् परतः
समो मकारस्य लोपो भविष्यतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनं कल्प्येतैवं सति सन्तत
मिति न सिध्यतीत्यत आह समस्तत विकल्पेनेत्यादि । अथमभिप्रायः ।
सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणप्रसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमप्याश्रितम् ।
अतस्तेन समो मकारस्यात्र लोपो विधीयते । एवञ्च कृत्वा ऽवश्यम्भृती-
नामपि कृत्यादिषु लोपः सिद्धो भवति । अतस्तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं
दर्शयति लुम्पेदित्यादि । अन्यमिति शेषः । अवश्यं शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्ते
परतो लुम्पेदन्त्यलोपमस्य कुर्यादित्यर्थः । अवश्यकर्त्तव्यम् । तुमुन्प्रत्ययान्त
स्याप्यन्त्यं लुम्पेत् काममनमोश्च शब्दयोः परतः । कर्त्तुं कामोऽस्येति
कर्त्तुकामः । हर्त्तुं मनोऽस्येति हर्त्तुमनाः । सम्शब्दस्य चान्त्यं लुम्पेद्
विकल्पेन हितततयोः शब्दयोः परतः । संहितम् । संहितम् । सततं
सन्ततम् । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समामः । मांशगदस्यान्त्यं लुम्पेत् ।
क ? पचि । डुपचष् पाक इत्येतस्मिन् धातौ । किंविशिष्टे ? युङ्क्वो
रिति । ल्युटि (M) घञि च प्रत्यये परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः । अत्रापि
वायव्यं सम्बध्यते । मांश्चनम् (N) मांश्चनम् । मांस्याकः मांश्चाकः ।
कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति (२।२।८, वा) समामः । ममास्येयं लोपः
पूर्वाचार्याणामभिप्रायः । संहितायाञ्च । तेन वाक्ये विच्छिद्य पाठे न
भवति ।

(M) युक्ति ल्युटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । (N) कश्च मांश्चाकदिषु संयोगान्तस्य लोप (८।१।१९) इति न
मकारस्य लोपः ? अयस्यदिनादित्येकं (१।४।१०) । मांश्चनम् उच्चार्या इति भाष्यकारप्रयोगसामान्यमित्यर्थः ।

१४५ । गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

तस्य च षत्वमिति । अनादेशप्रत्ययसकारत्वात् सुटः षत्वं न प्राप्नोती-
त्यतस्तदपि निपात्यते । गावः पद्यन्त इत्यादिना देशस्य सेवितत्वं दर्शयति ।
असेवित इत्यादि । ननुच गोष्यदशब्दः सूत्र उपात्तः । तत् कस्मादसेवितं
ऽगोष्यदादीनीत्यादुरादाङ्गियत इत्याह असेवित इत्यादि । क्रियते चेदम-
सेवितग्रहणम् । नच तत्र गोष्यदशब्दः सम्भवति । तस्मादसेवितं
ऽगोष्यदार्थं निपातनं विज्ञायते । यदेवमिति । यद्यसेविते ऽगोष्यदार्थं
निपातनमित्यर्थः । नार्थ एतेनेति । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना
सिष्यतीत्याह गोष्यदप्रतिषेधादित्यादि । सत्यमेवेतदिति । गोष्यदप्रति-
षेधादित्यादि यदुक्तं तस्य सत्यतामाह नतु नार्थ एतेनेत्यस्यार्थः । यदि तर्हि
सत्यमेवेतत् तत् किमर्थं सेवितग्रहणं मिह क्रियत इत्याह यत् नित्यादि ।
ननुसमासेऽगोष्यद इत्येष तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थमदृश मर्थं वाच्ये ।
अत्रान्तराणवत् । ततश्च न गोष्यदमगोष्यदमिति तत्पुरुषे कृते यत् सेवितस्य
सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्यदमित्येतत् स्यात् । नतु यत्वात्यन्तासम्भव
एव सेवितस्य तत्र । तथाहि स एव गोष्यददेशस्य सदृशो नेतरः ।
असेवितग्रहणात् तत्रापि भवतीति । अपिशब्दो न केवलं यत् सेवित-
प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्यद मित्यमुमर्थं द्योतयति । कस्मात् ? पुनरचा-
सेवितग्रहणात् तत्रापि भवतीत्यत आह यानि हीदि । एवमिति ।
असेवितग्रहणार्थकः प्रकारः प्रत्यवसृश्यते । असेवितग्रहणे हि सति
मा भूत् तस्य वैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिरयम् भावसाधनेनासेवितशब्देन
विज्ञास्यते । अविव्यमानं सेवितमस्मिन्निति बहुव्रीहिं शाल्यन्ताभावेऽ
पि भवतीति येषु गवामत्यन्तासम्भव स्तान्यरण्यान्यामिवितशब्देनोच्यन्ते ।
ततश्च तत्राप्यगोष्यदमिति भवति । गोष्यदपूरमिति । वर्षप्रमाणं जलोप-
शालान्यतरस्यामिति णमुल् (३।४।३२) । ननुच गोष्यदमिति षष्ठी-
समासोऽयम् । तस्य च गोसम्बन्धि पदमर्था नतु प्रमाणम् । तत् कथं
गोष्यदमात्रं क्षेत्रमित्यादि ? कथं सुदाहरणं प्रमाणे युज्यत इत्यत आह

नात्रेत्यादि । नञ्चात्र स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव गोष्पदमित्युपादीयते । किं तर्हि ? वेदादेरियत्तां परिच्छेत्तुम् । तस्मात् वेदादेरियत्ता तेन परिच्छिद्यते प्रमीयत इति भवति प्रमाणम् । नचात्र प्रमाणशब्देनायाम उच्यते । किं तर्हि ? परिच्छेदमात्रम् । कुत एतत् ? निपातनसामर्थ्यात् । निपातनं हि वस्त्वप्रसिद्धमप्युपादत्ते ।

१४६ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् ।

आत्मयापनायेति । आत्मयापनं प्राणधारणम् । तदर्थं यत् स्थापनं तत् प्रतिष्ठेत्युच्यते । आस्यदमिति । आङ् परस्य पदस्य सुट् निपात्यते । आपदमिति । आङ् मर्यादावचन (१।४।८८) इत्याङ्ः कमेप्रवचनीयत्वम् । तद्योगे पञ्चम्यापाङ्परिभिरिति (२।३।१०) पञ्चमी । तदन्तेनाङ् (२।१।१३) मर्यादाभिध्वोरित्यव्ययीभावममामः ।

१४७ । आश्चर्यमनित्ये ।

यद्यनित्येऽशाश्वतिक आश्चर्यमिति निपात्यते ततो घटादिष्वपि स्यादित्येतं दोषं परिजिह्वीर्षुराह अनित्यतयेत्यादि । अद्भुतं चित्रमित्युच्यते । यत्कान्ते ऽद्भुतं तच्चित्रम् । तस्य भावोऽद्भुतत्वम् । तस्य चान्यत्राभावादनित्यता विषयभूता । नहि तत्र ततोऽन्यत्र सम्भवति । तस्मात् तया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमुपलक्ष्यते । आश्चर्यं स यदि भुञ्जीतेति । अनवकृत्यमर्षयोरकिं ह्यस्येऽपीत्यनवकृतावमभावनायां (३।३।१४५) लिङ् । भोजनं कस्यचिद् विशिष्ट-कालादावदृष्टपूर्वम् । अतस्तत्र भवत् तदद्भुतं भवति ।

१४८ । वचस्केऽवस्करः ।

कुम्भितं वर्चः वर्चस्कमिति । कुम्भित इति (५।३।७४) कना निदंशा दीप्तौ मा भूदित्येवमर्थः । दीप्तावपि हि वर्चःशब्दा वर्त्तत इति तत्रापि स्यात् । यदि वर्चस्केऽवस्करशब्दो निपात्यते तदा तत्सम्बन्धिदेशे न प्राप्नोति । तत्रापि च लोकेऽवस्करशब्दः प्रयुज्यतइत्यत आह तत्सम्बन्धादित्यादि । यथा यष्टीः

प्रवेशयेति यष्टिसम्बन्धात् पुरुषा अपि यष्टिशब्देनोच्यन्ते तथावस्कारसम्बन्धादवस्कारशब्देन देशः ।

१४६ । अपस्करो रथाङ्गम् ।

रथावयव इति । अनेनादिशब्दस्थावयववचनमाचष्टे ।

२५० । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । (०)

ननु च विष्किरः शकुनावित्येतावतैव सुङ्विकल्पो सिद्धस्तत्र किमर्थं विकिरग्रहणमित्यत आह शकुनाविव विकिरशब्दस्य प्रयोगो यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थं विकिरग्रहणम् ।

१५१ । ऋस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे ।

पूर्वं कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडितुक्तम् । इह कात्पूर्वत्वं न सम्भवति । आगमलिङ्गञ्चास्य टित्त्वमस्ति । तत आगम एव सुङ् विज्ञायत इत्याह सुङ्गागमो भवतीति । स च भवद्भयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बन्नीयानिति ऋस्वादिति पञ्चम्याश्चन्द्रोत्तरपद इति च सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चन्द्रशब्दस्यैव भवति । सुषन्द्र इति । प्रादिसमासः । सूर्याचन्द्रमसाविति । हन्तः । देवताहन्ते चेत्यानङ् (६।३।२६) अथेह कस्मान्न भवति ? शुक्लमसि चन्द्रमसीति ? अत्रापि ऋस्वात् परश्चन्द्रशब्द उत्तरपदमस्तीत्यत आह उत्तरपदमित्यादि । शुक्लमसि चन्द्रमसीति वाक्ये । तस्मादिह चन्द्रशब्दउत्तरपदग्रहणेन न गृह्यत एव । यस्मादुत्तरपदं समास एव प्रसिद्धम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

प्रतिगता कशां प्रतिकशोऽश्व इति । प्रादिसमासः । ननु च कशाशब्दोऽपि कशेरेव धातोः पचाद्यच सुत्पाद्य साध्यते । तदिहापि सुटा भवितव्यमित्यत आह यद्यपीत्यादि । कशेरेव धातोर्द्यदुपादानं तत् तस्यैव कशेयं उपसर्गः प्रतिशब्दस्तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । न च कशेः प्रतिरूपसर्गः । किं तर्हि ? गभेः । तेन धात्वन्तरोपसर्गाच्च भवति ।

१५३ । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्राविति । प्रकष्टः कणोऽस्येति प्रस्कणूः । हरिश्चन्द्रो
येति हरिश्चन्द्रः । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् कृतम् । न त्वत्वावयवार्थाऽस्ति ।
द्विग्रहद्वौ ह्येतौ प्रत्यस्तमितावयवार्थौ क्वचिदेव ऋषिविशेषे वर्तन्ते । ननुच
हरिश्चन्द्रे ऋखाश्चन्द्रोत्तरपद इत्यनेनेव (६।१।१५) सट् सिद्धः । तत् किमर्थं
हरिश्चन्द्रग्रहणमित्यत आह हरिश्चन्द्रग्रहण मित्यादि । प्रकणू इति । प्रगतः-
तणो ऽस्मादिति प्रकणूः । हरिरिव चन्द्रोऽस्येति हरिचन्द्रः ।

१५४ । मस्करमस्करिणो वेणुपरिव्राजकयोः ।

परिव्राजके त्विनिरपीति । निपात्यत इत्यपेक्षते । किं पुनः कारणं
न प्राप्नोतीति । मत्वर्थाभावात् । अविद्यमानमस्कारोऽपि परिव्राजको
मस्कारीत्युच्यते । मस्करिशब्दस्य तत्रैव रुद्धत्वात् । अचप्रत्ययमपि निपा-
तयन्तीति । कर्त्तर्युच्यमानः करणे न प्राप्नोतीत्यचप्रत्ययमपि निपा-
तयन्ति । यदि चेह वेणो मस्करशब्दो निपात्यते तदा दण्डे न प्राप्नोति ।
तत्रापि चासौ लोके प्रयुज्यत इत्याह वेणुग्रहणमित्यादि । येन निवार्यते
तदुपलक्षणार्थं वेणुग्रहणम् । दण्डेनापि निवार्यते इत्यत्रापि भवत्येव ।
कर्मापवादित्वादिति । सांसारिकं फलं कर्म । तदपवादितुं प्रतिषेधुं
शीलं यस्य स कर्मापवादी । तस्य भावः कर्मापवादित्वम् । स ह्यीत्यादिना
तदेव कर्मापवादित्वं दर्शयति ।

१५५ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।

१५६ । कारस्कारो वृक्षः ।

केचिदित्वादि । यदि तर्हि सूत्र मेतत् क्वचिन्नाधीयते तत् कथं तेषां
कारस्कारशब्दो वृक्षे सिध्यतीत्याह पारस्कारप्रभृतिष्वेवेत्यादि ।

१५७ । पारस्कारप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।

पारस्कारप्रभृतयो रुद्धिशब्दा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थं
प्रत्यभिनिवेष्टव्यम् । पारं करोतीति पारस्कारः । कञो हेतुताच्छीत्यान्-

लोम्येष्विति टः (३।२।२०) । रथं पातीति रथस्या । आतीनुपसर्गे कः ।
 कार्यं करोतीति करोतेर्डुः । कार्यस्य च किरादेशः । किष्कुः । किमप्यन्त-
 र्दधातीति दधातेः पूर्ववत् कः । किमो द्विवचनम् । पूर्वस्य च मकारस्य लोपः ।
 किष्किन्वा । तद्वृहत्तोरित्यादि । तद्वृहत्तोरित्यादि । तद् वृहत् इत्येत-
 योर्यथाक्रमं करपतिशब्दयोः परतश्चोरे देवतायाञ्चाभिधेयायां सुङ् भवति ।
 अन्त्यस्य च तकारस्य लोपः । तत् करातीति किंयत्तद्वृहत्किञ्चिद्विधान
 मित्यच् (३।२।२१, वा) । तस्करश्चौरः । तत्करोऽन्यः । वृहत्तां पतिर्वृहत्स्यति-
 देवता । वृहत्पतिरन्यः । अथ किमर्थञ्चौरदेवतयोरितुप्रपाधिरुपादीयते ?
 यावता संज्ञाग्रहणादेव तत्परिग्रहः सिद्धः । नह्यन्यस्य तस्करवृहत्स्यतिशब्दो
 संज्ञा इत्यत आह संज्ञाग्रहणमित्यादि । प्राप्नुम्यतावित्यादि । तुप तुम्य
 त्साविति । अत्र परतः प्रशब्दात् परस्य सुङ् भवति गवि कर्त्तरि । प्रप्नुम्यति
 गोः । प्रप्नुम्यतेवान्यः । (१) यदुक्तमिति तु भाष्ये । यदि तर्हि पारस्कर-
 प्रभृतिराकृतिगणः प्रतिष्कशश्च कशेरित्यारभ्य पूर्वं सुत्रं न पठितव्यम् ।
 तस्याप्यनेनैव संज्ञात् । सत्यमेतत् । प्रपञ्चार्थं तु पठितव्यम् ।

१५८ । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।

एकवर्जमिति । एकं वर्जयित्वेत्यर्थः । द्वितीयायाच्चेति णमुल्प्रत्ययः
 (३।४।५३) । यद्ययमधिकारार्थः स्यात् ततः षाष्टिक एव स्वरः संगृह्यते
 स्यात् । ये त्वन्धे स्वराः समानोदरे शयिते श्री चोदात्तः । अस्थिदधिसकृ-
 द्गामनङ्कुदात्त इतरेवमादयः समाध्यायां ते न संगृह्येताः स्युः । परि-
 भाषायान्त्वस्या स्तोऽपि संगृह्येता भवन्ति । सा ह्येकदेशे स्थितापि सकलं
 शास्त्रमभिञ्जलयति यथा वेश्म प्रदीप इवेत्यालोच्याह परिभाषेयमिति ।
 विध्यङ्गशेषभूता चेयम् । परिभाषा हि कार्यवाक्यानां शेषभावगता । यस्य

(१) गवीति किम् ? प्रप्नुम्यति शेषः । कर्त्तरिति किम् ? प्रप्नुम्यति गो ष्वलः । तुम्यताविति न
 तिङन्तादुत्तरणम् । अपि च धातुनिर्देशः । प्रप्नुम्यका इयः । प्रप्नुम्यो गोः । लुङि प्राप्नुम्योद गोः । पूर्वं
 धातुरुपसर्गेषु युज्यते । अन्तरङ्गलात् सुट् । ततो द्वित्वम् । तेन लिटि प्रप्नुम्य गोः । सति प्रप्नुम्यपिति
 गोः । श्रुतिपा निर्देशः यद्दुष्कृति न । प्रप्नुम्यति गोः ।

पदावयवस्य स्वरितं उदात्तो वा विधीयते तत्र शेषमनुदात्तश्च भवति । स्वरविधि विषयेति । स्वरविधिर्विषयोऽस्या इति विग्रहः । यत्रान्य इति । अनुदात्तापेक्षमन्यत्वम् । तत्रानुदात्तं पदमिति । ननु च नीचैरनुदात्त इत्यनुदात्तशब्दो (१।२।३०) विशिष्टगुणे ऽवसङ्गीतः । तत्राज्झललक्षणञ्च पदम् । पदशब्दस्यार्थस्तत् । कथमत्र सामानाधिकरण्यम् ? नेष दोषः । अनुदात्ताच्कामनुदात्तं पदमिहाभिमतम् । तेन पद एवानुदात्तशब्दो वर्त्तते । कथम् ? मत्वर्थीयाकारान्तत्वात् । अनुदात्ता षस्य सन्तीत्यनुदात्तम् । षशं षादेराकृतिगणत्वाद्वाच् । एकवर्जमित्युक्तम् । स ल्को न ज्ञायते यो वर्जनीयः । तस्याभिव्यक्तये पृच्छति कथं पुनरित्यादि । यस्य चोदात्तः स्वरितो वा विधीयते स एवैको वर्ज्यते । यदि ह्यसार्वापि न वर्ज्यते तस्य तत् स्वरविधानमनर्थकं स्यात् । गोपायति । धूपायतीति । गुप् रक्षणे । धूप सन्तापे । गुपधूपेत्यादिनाय (३।१।२८) प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्ता धातव (३।१।३२) इति धातुसंज्ञा । धातो (६।१।१६२) रिति (६।१।१६२) धातोश्चातोदात्तत्वम् । आयप्रत्ययान्तस्यान्वयकाराकारस्य धातुस्वरत्वम् । धातुस्वरं आस्वरो बाधत इति । सतिशिष्टस्वरत्वात् । सति शिष्टस्य बलीयस्त्वात् । तथाद्युक्तं सति शिष्टस्वरो बलीयानिति वक्तव्यमिति (६।१।१५७, वा) । लुनातिपुनातीति । पूदीनां ङस्व (७।३।८०) इति ङस्वः । आप्रत्ययस्य च प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । आस्वरमिति । बाधत इति सम्बध्यते । ननु परत्वात् तिवादिषु कृतेषु विकरणैर् भवितव्यम् । अतः सति सर्वधातुकस्वरे आस्वरस्य गिथ्यमाणत्वात् तस्य सति शिष्टत्वम् । एवञ्च आस्वरेणैव बाधा युक्ता तस्वरस्य । एवं मन्यते । यत् तास्यनुदात्तेन् ङिदुपदेशित्यादिना (६।१।२८६) तामेः परस्य लसार्वधातुकत्वं शास्त्रे तज्ज्ञापयति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरेण बाध्यत इति । लुनीतः पुनीत इति । ई इत्यघोरितीत्वम् (६।१।११३) । तस्वरमाम्स्वर इति । बाधत इति सम्बन्धः । बाधकत्वे तस्य हेतुः सति शिष्टत्वमेव । लुनीतस्तरामिति । तिङ्येति (५।१।५६) तसन्तात्तरप् । तदन्तात् किमेत्तिङ्येत्यादिनामुप्रत्ययः (५।१।१३) । किमर्थं पुनरयमेकवर्जपदस्वरो विधीयत इत्याह आगमस्येत्यादि । आगमसादीनां

पृथक् स्वरौ मा भूदिति प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा पदानुदात्तत्वं विधीयते । आगम-
स्वरः प्रकृतिस्वर' बाधत इति । सत्यस्मिन्नेकवर्जं पदं स्वरः । असति त्वस्मिन्
प्रकृतेरागमस्य च पृथगेव स्वरः स्यात् । चत्वार इति । प्रकृतिस्वरः पुन-
राद्युदात्तत्वम् । तथाहि चतेरुत्तरितुरन् (उण् ५।७२६) प्रत्ययान्त-
श्चतुः शब्दो व्युत्पाद्यत इति स नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति । अनडुह इति ।
अनुडुहोऽप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । अन प्राणने । अस्मात् सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्य-
सुन् (उण्, ५।६२८) प्रत्ययान्तत्वादनः शब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अगो
वहतीत्यनसि वहेः क्विप् । उच्चानम इत्यनस्युपपदे वहेर्धातोः क्विप् ।
अनश्चोकारादेशः । वहे र्यजादित्वात् संप्रसारणम् । उपपदसमासः ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मादनडुहो
ऽप्येवं व्युत्पादितस्य स्यादाद्युदात्तत्वम् । विकार आदेशः । अनड्स्वरः
प्रकृतेरिति । दध्यस्थिशब्दावाद्युदात्तौ । तथाह्यसु क्षेपणे । असिसञ्चिभ्यां
श्चिन्निति (उण्, ३।४३४) श्चिन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेणास्थिशब्द
आद्युदात्तः । दधिशब्दोऽपि किन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त एव । धाधातो-
राटगमहनेति (३।२।१७२) किकिनौ लिट् चेति किन्प्रत्ययः ।
तत्र द्विवचने क्त आकारलोपे च दधीति भवति । अस्थिदधीत्यादिना-
नङि कृते (७।१।७५) तस्य यः स्वरः स च कर्षव्यः । तस्याप्यसत्यस्मिन्-
स्थिदधिशब्दयोरनङश्च पृथगेवोदात्तत्वं तु स्यात् । अस्मिंसु सत्यनङ एव
भवति । प्रकृतेरित्यादि । गोपायति धूपायतीति । अत्र प्रकृते
गुंघ्रुंघ्रुंघ्रुं धातो रित्यन्तोदात्तत्व (६।१।१६२) आयप्रत्ययादेरप्याकारस्य
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गोपायधूपायशब्दयोरपि सनाद्यन्ता धातव इति
(३।१।३३) धातुसंज्ञायां कृतायां धातो रित्यन्तोदात्तत्व (६।१।१६२) मेव
प्राप्नोति । एवं पृथक् स्वरप्रसङ्गे यकाराकारस्यैव धातुस्वरौ भवति । न
गुपिधूप्यो नापि प्रत्ययाकारस्य । कर्षव्यमिति । धातो रित्यन्तोदात्तत्वे
प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वे च प्राप्ते प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । नतु धातुस्वरः ।
अथानियमितस्वरस्य वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति ? नञ्च सूत्रे कश्चिद्
अवस्थाहेतुः प्राप्तिः । नच विना व्यवस्थाहेतुना सा लभ्यत इत्याह पर-

नित्यान्तरङ्गेत्यादि । यत्र परादिस्वराः प्राप्नुवन्ति तद्विपक्षाच्च तत्र परादीनां बलीयस्वात् तत एव वर्धं न । इतरे तु निवर्त्यन्ते । यत्र तु परनित्यान्तरङ्गा पवादेऽपि क्वचिदिष्टं न सिध्यति तत्र सति शिष्टेन व्यवस्था भवति । तस्य हि बलीयस्त्वमुक्तम् । अतः सति शिष्टेतरस्वरप्राप्तौ संति शिष्ट एव वर्धते । नेतरः । कथं पुनः सति शिष्टेन व्यवस्थेत्यत आह यो हीत्यादि । कथमेतज् ज्ञायत इत्याह तथाहीत्यादि । गोपायतीति । अत्रायप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । स च स्वरो धातुस्वरेणापवादोऽपि सन्नाय-प्रत्ययान्तस्य धातुसंज्ञायां कृतायां पुनस्तेन धातुस्वरेण सति शिष्टेन बाध्यते । कार्ष्णीन्तरासङ्गुपत्र इति । बहुव्रीहिं कृत्वा तत्पुरुषः कर्त्तव्यः । बहुव्रीहिस्वर इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिनोक्तः (६१२।२) । पूर्वकं ज्ञापकं चेतसि कृत्वाह विकरणस्वरस्त्वित्यादि । विभक्तिस्वरेत्यादि । निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इति नञुदात्ताः । तत्र तत्पुरुषसमामे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६१२।२) प्रकृतिस्वरादुदात्तत्वमेव भवति । यदा तु नञ्स्वराद् विभक्तिस्वरः प्राप्नोति नञ्स्वरथेष्यते तस्माद् विभक्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । बलीयस्त्वे सति किं भवतीत्याह अतिस्र इत्यत्रेत्यादि । तिस्रभ्यो-जस (६११।२६६) इत्यनेन विभक्ते रुदात्तत्वं विधीयते । तद्बलीयस्वात् सति शिष्टमपि नञ्स्वरेण बाध्यते । विभक्तिस्वरस्य तु तिस्रः तिस्रश्चिन्त्येषो-ऽवकाशः । विभक्तिनिमित्तस्वराच्चेत्यादि । विभक्तिनिमित्तं यस्य स स्वरा विभक्तिनिमित्तस्वरः । यस्य विभक्तिनिमित्तमाम इति । आमो विभक्ति-निमित्तत्वं पथिमथोः सर्वनामस्थान (६११।२८८) इत्यतः सर्वनामस्थान-ग्रहणानुवृत्तेः । तस्य यदुदात्तत्वमित्यादिना बलीयस्त्वस्य फलं दर्शयति । विभक्तिनिमित्तस्वरस्य चत्वारोऽनङ्गाह इत्येषोऽवकाशः । वाक्ये हीत्यादि । देवदत्तशब्द आमन्वितस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गोशब्दो हि प्रातिपदिकस्वरेणा-न्तोदात्तः । तस्योतोऽम् शसो (६११।८३) गित्याकारोऽपि स्थानिवद्भावे-नोदात्त एव । तथा विभक्त्या सहेकादेशोऽपि । एकादेश उदात्तेनोदात्त (८।३।५) इति वचनात् । अभिशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य निपाता आद्युदात्ता उपमर्गा-श्चाभिवर्ज (फिट्, ४।८०) मित्याद्युदात्तविधानं वर्जितत्वात् प्रातिपदिक-

स्वर एव भवति । आङ्गुपसर्गस्वरैणाद्युदात्तः । आजेत्येष तु लोङ्गन्तस्तिङ्ङ्-
 तिङ्ङिति (८।१।२८) निघातेनानुदात्तः । शुक्लशब्दो हि प्रातिपदिक-
 स्वरैरान्तोदात्त इति तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इति टापा सङ्केका-
 देशे कृतेऽन्तोदात्त एव भवति । एवममिपूर्वत्वे (६।१।१०७) कृते वेदि-
 तव्यम् । तदेषं पदग्रहणाद् वाक्च एकैकस्मिन् पदे पृथगिव स्वरौ भवति ।
 यद्यनुदात्तं पदमेकवर्जं भवत्येवं सति यावत् पदमंज्ञा न भवति तावदेकं
 वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम् । ततश्च कुवल्या विकारः
 कौवलमित्यत्रानुदात्तादेशेत्यनेनाच् (४।२।४३) प्रत्ययो न स्यात् । यतः
 कुवलशब्दोऽयं ग्रामादीनाञ्चेत्याद्युदात्तः (फिट्, २।३८) । गौरादित्वान् ङीषि
 विहितेऽपि पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्याह परिमाणार्थञ्चेद-
 मित्यादि । पदमत्र गौणमभिप्रेतम् । न मुख्यम् । अन्यथा पदाधिकारि सति
 पुनः पदग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुत्तरकालं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति
 तदिह पदमभिप्रेतमिति वेदितव्यम् । असति पदग्रहणे न ज्ञायते कियता-
 मचामनुदात्तत्वं भवतीति । पदग्रहणे तु सत्येकस्मिन् पदे यावन्तोऽच-
 स्तावतामनुदात्तत्वं भवतीत्येषोऽर्थो ज्ञायते । तस्मात् परिमाणार्थमिति । नतु
 सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा प्रतिपादनार्थम् । तेन प्रागेव पदव्यपदेशादनुदात्त-
 त्वेन भवितव्यमिति न भवति पूर्वाक्तदोषप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यद्यपि
 पदमित्यनेन मुख्यं पदं न प्रत्याय्यते तथापि पदाधिकारिण तदिह सन्निधायत
 इति तदवस्थ एव स दोष इत्यत आह पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति ।
 एतत् पदग्रहणं गौणमर्थं प्रतिपादयन् मुख्यपदाधिकारं निवर्त्तयति । तेन
 किमिष्टं भवतीत्याह तनेत्यादि । तथाचेति । एवञ्च सतीत्यर्थः । प्रागेव
 पदव्यपदेशात् स्वरविधानतुल्यकालमेव परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीति ।
 असुमेवार्थं द्रुडयितु माह गर्भिणीत्यादि । गर्भाऽस्या अस्तीतीनिः । ऋद्धेभ्यो
 ङीबिति (४।१।४) ङीप् । गर्भशब्दोऽयं (१) कुवलशब्दवाद्याद्युदात्तः ।
 तत्र यदीनिप्रत्ययस्योदात्तत्वसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणी-
 शब्दस्यानुदात्तादित्वादनुदात्तादेरभित्वञ् (४।२।४४) प्राप्नोतीति तद्वाध-

नार्थं युज्यते तस्य भिन्नादिषु पाठः । तस्य तूत्तरकालं पदसंज्ञायामुप-
जातायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं स्यात् । एवं सति गर्भिणीशब्दः षाद्युदात्तः
स्यात् । ततश्चाणो बाधनार्थं भिन्नादिषु न पठ्येत । पठ्यते च । तस्मात्
ततो विज्ञायते प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं
भवतीत्यभिप्रायः । किं पुनः कारणं लक्ष्यायां पदसंज्ञायामवशिष्टस्यानुदात्तत्वे
विधीयमाने कुवलीशब्दादञ् न सिध्यति ? कथञ्च गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादि-
लक्षणस्याञो बाधनार्थं भिन्नादिषु पाठः ? प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधि-
समकालमेवावशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापक इत्याह कुवलीगर्भ-
शब्दादित्यादि । आद्युदात्तत्वे ह्यनयो र्यदि पदसंज्ञायां सत्यामवशिष्टस्यानुदात्तत्वं
स्यात् कुवलीशब्दस्य च स्यात् । ततश्च कुवलीशब्दाद् विकारेऽर्थेऽञ् न स्याद् ।
गर्भिणीशब्दस्याद्युदात्तत्वाद्वा न प्राप्नोति । ततस्तद्बाधनार्थं भिन्नादिषु न
पठ्येत । पठ्यते च । तस्मादवसीयते प्रागेव पदव्यपदेशादवशिष्टस्यानुदात्तत्वं
भवति ।

१५६ । कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।

कर्षात्वत इति । कर्षेत्वात्वाञ्चेति कर्षात्वत् । समाहारह्रस्वः । आकारो-
ऽस्यास्तीत्यात्वान् । कर्षतेर्घातो रिति । कृष विलेखन इत्यस्याकारवत्तथेति
सम्बध्यते । कर्षतिना धातुना साहचर्यादात्वतोऽपि धातोरेव ग्रहणम् ।
घञ इति प्रत्ययग्रहणम् । अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यं
ज्ञायत इत्याह घञन्तस्येति । एतच्च कर्षेर्घात्त्वतश्च समानाधिकरणं विशे-
षणम् । पाक इत्यादि । अत उपधाया (७।२।११६) इति ह्रस्वो कृतायां धातो-
राकारवत्त्वम् । दायो धाय इति । आतो युक् चिण् कृतोरिति (७।३।११)
युक् । किमर्थं पुनः प्रकृते विकृतस्य ग्रहणं क्रियते ? न कृषात् इत्येवो-
च्चेतेत्यत आह कर्षे इति विकृतनिर्देश इत्यादि । कृषिर्धिलेखनार्था भ्वादौ
तुदादौ च पठ्यते । तत्र यस्य विकरणे परतो गुणात्मको विकारो भवति
तस्यैव भोवादिकस्य ग्रहणमिच्छते । नेतरस्य । एतच्च विकृतनिर्देशे सति
लभ्यते । तस्मात् कृषतेस्तीदादिकस्य निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थो विकृत-

निर्देशः । कस्मात् पुनस्तीदादिकस्य निवृत्तिरिष्यत इत्यत आह तीदादिकस्य इत्यादि । (R) अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते ? न कर्षात् इत्येवोच्येत ? नैव शक्यम् । विहितविशेषणस्याकारस्य ग्रहणं विज्ञायेत । आकारान्ताद् यो विहित इति । तथाच दाय इत्यादादेव स्यात् । पाक इत्यादौ न स्यात् । मतुपग्रहणे तु सति न दोषः । अन्तग्रहणमुत्तरार्थम् । इह ह्यलोऽन्तस्येति (१।१।५१) भविष्यति ।

१६० । उच्छादीनाञ्च ।

उच्छः । स्नेच्छः । जञ्जः । जल्प इति । उच्छि उच्छे । स्नेच्छ अव्यक्तायां वाचि । जज जजि युजे । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जञ्जेः कुत्वाभावो निपातनात् । जपो व्यध इत्यबन्ताविति । तत्र व्यधजपो रनुपसर्गं (३।३।६१) इत्यबन्तत्वम् । वधशब्दो हि जनश्च वध (३।३।७६) इति । तयोर्धातुस्वरः प्राप्त इति । धातो (६।१।१६३) रित्युदात्तत्वम् । व्यध इति । व्यध ताङ्ने । अत्रापि व्यधजपोरित्यबन्तत्वम् (३।३।६१) । पूर्ववद्धातुस्वरः प्राप्तः । कालविशेष इति । क्ततद्वापरादौ । रथाद्युपकरणे चेति । आदिशब्देन हलादेर् ग्रहणम् । गर इति । गृ निगरणे । ऋदोरित्यबन्तः (३।३।५७) । विषमित्यनेन दूथशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । अन्यत्राद्युदात्त एवेति । धातुस्वरेण । वेद वेग वेष्ट बन्धा इति । विद ज्ञाने । विचिद् पृथग्भावे । वेष्ट वेष्टने । (S) बन्ध बन्धने । परिष्टुदित्यादि । षुल् सुतौ । यु मिश्रणे । द्रु गतौ । एभ्यो यथायोगं पर्याद्युपसर्गपूर्वेभ्यः क्तिप् । प्रादिसमासः । अन्यत्र मध्योदात्त इति । वर्त्तनिशब्दो ह्यर्त्तिसृष्टइत्यतोऽनिप्रत्यये (उण् २।२५८) ऽनु वर्त्तमाने वृत्तेश्चैत्यनेन (उण्, २।२६३) वृत्तु वर्त्तन इत्येतस्मादनिप्रत्यय सुत्पाद्य व्युत्पाद्यते । तस्मात् प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । दर इति । दृ विदारणे । ऋकारान्तत्वादबन्तः । साम्बतापौ भावगर्हायामिति । सहा-म्बया वर्त्त इति साम्बः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद मिति (६।२।१) प्रकृति

(R) अतः पर सङ्गीश्वरपुस्तके हसस्यति ऋदयोगे कौर्षेति व्रतीति लिखितमस्ति । (S) मुद्रितकाण्डिकाग्राल् चेष इति पाठः ।

स्वरेण सहशब्दस्य निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भावगर्हाया मन्तोदात्तत्वं विधीयते । साम्बो भिञ्जते (T) । भिञ्जण मत्र भावगर्हा । तपनं तापः । तप सन्ताप इत्यस्माद् घञ् । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । तापो दस्यूनां धार्मिकेषु । भावगर्हायामिति किम् ? साम्बस्ति-
 ष्टिति । तापो महान् ग्रीषस्य । अनयोराद्युदात्तत्वमेव । उत्तमशब्दत्
 तमाविति । एतौ तमप् प्रत्ययान्तौ । पिप्त्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वं उच्छब्दस्य
 निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इत्याद्युदात्तत्वमित्यत आद्युदात्तत्वे
 प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं मुक्तमशब्दः पठ्यते । शब्दच्छब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरैणात्तो-
 दात्तः । ततो मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमेव पठ्यते । सर्वत्रेति । भाव-
 गर्हायामन्यत्र च । भञ्ज मन्य इत्यादि । भञ्ज भञ्जणे । मन्य विलोडने । भुज
 कौटिल्ये । दिङ् उपचये । ननु भञ्जि शुरादित्वाण्यन्त इति । तत एरजि-
 त्यचा (३।३।५६) भवितव्यम् । तत् कथममौ घञस्त इत्याह भञ्जिण्यन्तो-
 ऽपीत्यादि । अत्रैव कारणमाह एरजण्यन्तानामिति (U) ।

१६१ । अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः ।

कुमारोति । वयमि प्रथम इति (४।१।२०) डीप् । यस्येति (६।४।१४८)
 चैत्यकारलोपः । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण । एव सुस्तरत्रा-
 प्यन्तोदात्तता वेदितव्या । डीबिल्यनुदात्त इति । पिप्त्वात् । प्रासङ्ग इति ।
 तद् वहतीत्यादिना (४।४।७६) प्राग्ङित्तियो यत् । प्रसङ्गशब्द इत्यादि ।
 पनुज सङ्ग इत्यस्माद् घञ् मुत्पाद्य प्रसङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते । तस्य
 गतिकारकोपपदादिति (६।२।१३८) तत्पूर्वेषु इति वर्त्तमाने थाथघञ्
 क्ताजबिन्नकाणामित्यन्तोदात्तत्वं (६।२।१४४) विहितम् । अतोऽसावन्तोदात्तः ।
 नैतदस्तीति । उदात्तो लुप्यत इति यदुक्तं तस्य प्रतिषेधः । कस्माच्चैतद-
 स्तीत्याह स्वरितं ङीत्यादि । स्वरविधिममकानमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं
 भवतीति । प्रातिपादि त मेतत् । तस्मात् स्वरितं विधीयमाने परिशिष्ट-

(T) साम्बया सह भिञ्जण्य गृहीतत्वादित्यर्थः ।

(U) एरजण्यन्तानामिति वार्तिकं सित्येकं । च्छब्दे लिटमत्राप्यसङ्गः । एतद्विषये इरदत्त आह
 "यत्तत्पार्थं मेतद् वचनं सित्याङ्गं स्यात् भञ्जण्यन्तप्राप्तेर्गोत्रार्थं सग्य" इति ।

स्यानुदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत् कुत उदात्तलोपः ? न कुतश्चिदित्यर्थः । तदेतदित्यादि । यस्मादेव मनुदात्तग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं न संभवति तस्मादननुदात्तग्रहणं मेतदादेरनुदात्तस्योदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथा ह्यस्यानर्थक्यमेव स्यात् । किं पुनः कारणमादे रनुदात्तस्योदात्तो न सिध्यति ? यतस्तदर्थमनुदात्तग्रहणं क्रियत इत्याह अन्त इति हीत्यादि । अवधारणमात्रं द्रष्टव्यम् । अन्तस्यैव स्यान्नादेरित्यर्थः । न पुनरादेरुदात्तार्थं मनुदात्तग्रहणं क्रियत इत्याह मा हि धुञ्जातामित्यादि । दुहेर्लुङ् । आत्मनेपदमातामाथाम् । ततश्च शलङ्गुपधादनितः क्त (३।१।१५) इति च्चुः क्सादेशः । तस्यानुदात्तेत्यादिना (६।१।१८६) लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वम् । क्सस्याची (७।३।७२) त्यकारलोपः । क्सस्याकारः प्रत्ययस्त्ररेणोदात्तः । दादेर्धातोर्घः (८।२।३२) खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं । घकारस्य ककारः । षत्वम् । अत्रासत्यनुदात्तग्रहणं आतामाथामाकारस्यादिभूतस्यानुदात्तत्वं न स्यात् । सति त्वस्मिन्नाकारस्यादिभूतस्योदात्तत्वं स्यात् । हिशब्दस्य प्रयोगे हि चेति (८।१।३४) निघातप्रतिषेधो न स्यात् । निघाते हि तिङ्कृतस्यासत्युदात्तलोपो न स्यात् । माङ्प्रयोगोऽप्यटो न माङ्योग इति (६।४।७४) प्रतिषेधो यथा स्यात् । अटि हि तस्योदात्तत्वाच्छेषस्यानुदात्तत्वं स्यात् । तथाच सत्यनुदात्तस्याकारलोपः स्यात् । नोदात्तस्य । भृगव इति । भृगोरपत्वानि ऋध्यन्त्रकृष्णीत्यादिना (४।१।११४) ऋध्यन् । तस्यात्रिभृगुकृतसेत्यादिना (२।४।६५) बहुषु लुक् । ननु चात्रापि विभक्तावुत्पन्नायामुदात्तस्य लोपः । तस्मादिहापि भवितव्यं भवेत्यत आह प्राक् सुवृत्तपत्ते रित्यादि । नहि गोत्रप्रत्ययस्य लुग्विधौ विभक्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयते । तस्मात् प्रागेव गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । ततो नात्रानुदात्ते वेदी । और्षीति । विदस्यापत्यमुर्वस्यापत्यमित् नृथ्यानन्तर्यं विदादित्योऽजित्यञ् (४।१।१०४) । जित्स्वरेणाद्युदात्तः । टिट्ठाणञिति (४।१।१५) ङीप् ।

१६२ । धातोः ।

ऊर्णोतीति । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

१६३ । चितः ।

भङ्गुरमित्यादौ प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । कुण्डिना इति । अत्र तु स्थानिवद्भावः स्वरस्य । कुण्डिनीशब्दस्यायमादेशः । स च प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्त इति तदादेशोऽपि मध्योदात्त एव स्यात् । कुण्ड-
मस्यास्तीतीनिः । तदन्तात् स्त्रियाम्बन्धेभ्यो ङीविति (४।१।१४) ङीप् । कुण्डिन्दा अपत्यानि बह्वनीति गर्गादित्वाद् यञ् । तस्य बहुषु लुक् । परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः । चिति प्रत्यय इत्यादि । कथं पुनः प्रकृति-
प्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं लभ्यते ? यथा लभ्यते तथास्थायते । इह चित इति समुदायसम्बन्धेऽवयवादेशो षष्ठी । चितोऽवयवस्य यः सम्बन्धी यः
समुदायस्तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । अथवा चित इति मत्वर्थीयाच्
प्रत्ययान्तमेतच् चिदस्यास्तीति चितः । तस्यान्तोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ।
तेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वं सिध्यति । यदि तर्हि चित इति
मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तमेतत् तर्हि षष्ठी प्राप्नोति । चितस्येति निर्देशेन
भवितव्यम् । नैष दोषः । कन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति सुव्यत्ययेन
षष्ठ्याः प्रसङ्गे प्रथमा भविष्यति । बहुपटव इति । ईषदसमाप्ताः पटव
इति विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् त्विति (५।३।६८) बहुच् । उच्चकैरिति ।
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच् (५।३।७१) ।

१६४ । तद्धितस्य ।

कौञ्जायना इति । कुञ्जादिभ्यश्चफजिति (४।१।६८) च्फञन्ताद्
व्रातच्फञोरस्त्रियामित्यागतस्य (५।३।१२३) अत्रप्रत्ययस्य तद्वाजस्य बहुष्वि-
त्यादिना (२।४।६२) लुक् । किमर्थमिति । पूर्वेष्वेव सिद्धमिति मन्व-
मानस्य प्रश्नः । परमपीत्यादि । च्फञो हि चकारो व्रातच्फञोरस्त्रिया-
मित्यत्र (५।३।१२३) विशेषणैः चरितार्थः । अकारोऽपि ह्रस्वो । यद्येवं
नोच्येत तदा परत्वान् अित्स्वरः स्यात् । तस्मात् तमपि बाधित्वान्तो-
दात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते ।

१६५ । कितः ।

प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽयम् । आक्षिपकः शालाक्षिक इति । तेन दोष्यतीत्यर्थं (४।४।२) ठक् ।

१६६ । तिसृभ्यो जसः ।

तिसृस्त्रिष्टन्तीति । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति (७।२।२०) तिस्रादेशः । अचि र ऋत इति (७।२।१००) ऋकारस्य रादेशः । उदात्तस्वरितयोरित्यादि । त्रिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति तदादेशोऽपि तिसृशब्दोऽन्तोदात्त एव । तत्र तत्र ऋकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने विहितो रेफ उदात्तयण् न भवति । ततः परस्य जस उदात्तस्वरितयोरित्यादिना (८।२।४) स्वरितः प्राप्नोति । अतोऽस्यायमपवादः । अथ जस्यहणं किमर्थम् ? तिसृकेतत्र मा भूदिति चेत् ? स्यादेतत् । चिशब्दात् संज्ञायां कनि क्ते तत्र च तिसृभावे कन्युपसंख्यान (७।२।२८ वा) मिति तिस्रादेशे तिसृकेत्यत्रापि स्यात् । अस्मति जस्यहण इति । नैतदस्ति । नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते । स यथैवानुदात्तो सुप्पितावित्येतत्स्वरं (३।१।४) बाधते तथा नित्स्वरमिति चेत् ? नैतदस्ति । यस्माद् येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । नचाप्राप्ते ऽनुदात्तो सुप्पितावित्येतस्मिन् (३।१।४) तिसृस्वर आरभ्यते । नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त (प, ६१) इत्येव तिसृस्वरोऽनुदात्तो सुप्पितावित्येतत् (३।१।४) बाधियते । न नित्स्वरम् । शसादिनिवृत्तार्थं तर्हि जस्यहणमिति चेत् ? एतदपि नास्ति । शसि तावद् भवितव्यमेवात्तोदात्तेन । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति (६।१।४७४) । अन्यानि सर्वाणि बहुवचनानि हलादीनि । तत्र षट्त्रिचतुरभ्यो हलादिरिति (६।१।७८) ऋण्युपोत्तम (६।१।१८०) मित्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । बहुवचनविषयत्वाच्च तिसृशब्दस्य द्विचचनैकवचने न स्तः । तत्रान्तरेण जस्यहणं जस एव भविष्यतीत्यत आह जस्यहणमित्यादि । एके भाष्यकारादयः । अस्मति जस्यहणे तिसृ अतिक्रान्ताविति प्रादिसमामे क्ते ऽतितिस्रा-

विल्यत्वापि स्यात् । तन् मा भूदित्येष दोष इत्युपसमस्तार्थं जस्यङ्ग-
मिच्छन्ति ।

१६७ । चतुरः शसि ।

चतेरुत्तरान्प्रत्ययान्तत्वा (उण्, ५।७३६) चतुःशब्द आद्युदात्तः ।
तस्य हि शसि परतोऽनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । अथेह कस्मान्न भवति
चतस्रः पश्येति ? चतस्रादेशेऽपि चतुरः कृते स्थानिवद्भावेन न प्राप्नोतीत्यत्र
आह चतस्रादेश इत्यादि । चतस्रादेशे कृत आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते ।
स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधक इत्याद्युदात्तत्वनिपातनाच्चतस्रः पश्ये-
तत्रायं स्वरौ न भवति । अथवा परत्वादचिर ऋत इति (७।२।१००)
रादेशे कृत ऋकारस्य तावन्न भवितव्यम् । अकारस्याप्यवः परस्मिन् पूर्व-
विधाविति (१।१।५७) यणादेशस्य स्थानिवद्भावाट्कारेण व्यवधाने सति
न भवितव्यमेव । ननु च न पदान्तद्विधचनेत्यादिना (१।१।५८) स्वरविधा
प्रतिषिद्धते स्थानिवद्भावः । नैतदस्ति । उक्तं हि तत्र स्वरदीर्घयत्नोपि
लोपाजादेशो न स्थानिवदिति (१।१।५८ वा) । नचायं लोपाजादेशः ।

१६८ । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ।

साविति प्रथमैकवचनस्येदं ग्रहणं स्यात् सममीबहुवचनस्य वा ? उभयो
र्वा ? तत्र यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् त्वया त्वयीतऽत्रापि स्यात् ।
भवति हि युष्मच्छब्दस्य त्वाद्धौ साविति (७।२।८४) त्वादेशे कृतं प्रथमैक-
वचने परत एकाचत्वम् । सामान्येनोभयग्रहणेऽप्येव दोषः । सममी-
बहुवचनस्य ग्रहणे नायं दोषः प्रसज्येत । युष्मास्वित्यत्र युष्मच्छब्दस्यानेकाच्-
त्वमित्यतत् सर्वे हृदि कृत्वाह साविति सममीबहुवचनस्य ग्रहणमिति ।
याङ्गामिति । याच्छब्दाच्छतन्तात् तृतीया । राज इति । भवति
राजञ्शब्दो भसंज्ञके परतो लोपि कृत एकाच् । नतु सौ राजस्विति ।
तत्रानेकाच्त्वात् । वाक्तरा वाक्तरमिति । तरप्समिति भवति वा
तृतीयादिः । नतु विभक्तिः । अथ कस्मात् । सममीबहुवचनग्रहणमित्याह
सममीबहुवचनस्येत्यादि । त्वया त्वयीति । युष्मदन्तदोर्मपर्यन्तस्य (७।२।८१)

त्वमावेकवचन (७।२।६७) इति त्वादेशः । परिशिष्टस्य योऽचीति (७।२।८६)
यकारः ।

१६६ । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ।

यदि विग्रहाभावेन यो नित्यसमासः स इह नित्यसमासग्रहणेन गृह्येत
ततोऽवाचा ब्राह्मणेन सुवाचा ब्राह्मणेनेत्यत्रापि विकल्पेन स्यादित्येतच्चेतसि
कृत्वाह नित्यशब्दः स्वर्थत इति । स्वरितत्वमस्य क्रियत इत्यर्थः । तेन किं
भवतीत्याह तेनेत्यादि । स्वरितत्वेन ह्यधिकारगतिर्भवति । तेन नित्याधि-
कारे यो विहितः समासः स एव नित्यसमास इति । अत्र स च प्रति-
षिध्यते । परमवाचेति । सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः । स च
नितग्राधिकारविहितसमासो न भवतीत्यनित्यसमासः । सुवाचेति । कुगती-
त्यादिना (२।२।१८) समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इति (६।२।२)
स पुनरुदात्तः । निपाताश्चाद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति (फिट् ४।८०)
वचनात् । यथात्तोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं नास्थेवमनितग्रासमासत्वमपि ।
कुगतीतग्रादावपि (२।२।१८) नित्यग्रहणानुवृत्तेः । एवं सति मयूरव्यंस-
कादयश्चेत्प्रनेनात्र ((२।१।७२) समासो द्रष्टव्यः । मयूरव्यंसकादेराकृति-
गणत्वात् । अन्यथा हीति । यद्युत्तरपदग्रहणं न क्रियेत तदैकाजग्रहणं
समासविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः स्यादितग्राह तत्रेतग्रादि । ऊर्क-
शब्दः सम्प्रदादित्वात् क्तिबन्तः । अग्निचिता सोमसुतेति । अग्नी चेः
(६।२।६१) सोमे सुजः (३।२।६०) इति क्तिप् । अयं नितग्राधिकारि
समासो विधीयत इति । तत्र नित्यं क्रीड़ाजीविकयोरित्यतो (२।२।१७)
नित्यग्रहणानुवृत्तेः । तत्रेत्यादि । गतिकारकोपपदात् कृदित्यनेनोत्तर-
पदस्य (६।२।१३६) प्रकृतिस्वरौ विधीयते । उत्तरपदञ्च धातुस्वरिणात्तो-
दात्तम् । तेन चिच्छब्द उदात्तो भवति । एवं सोमसुच्छब्दोऽपि ।
यस्त्वित्यादि । नित्यशब्दः स्वर्थत इति यदुक्तं तस्यानेन प्रयोजनं दर्शयति ।
अवाचा सुवाचेति । अत्राकारेण पूर्वपदेन सुशब्देन च विग्रही नोपपद्यते ।
तयोरिह प्रयोगाभावान्नित्यसमासावेतौ । नतु नित्याधिकारविधानात् ।

१७० । अच्चेष्टन्दस्यसर्वनामस्थानम् ।

इन्द्रो दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विगित्प्रादिना (३।२।५८) क्तिन् ।
 प्रनुनासिकलोपः । षष्ठेप्रकवचनम् । अच इत्प्रकारलोपः (६।४।१३८) ।
 वाविति (६।३।१३७) दीर्घः । तृतीयादिरित्प्रादि । यदि सर्वनाम-
 स्थानग्रहणं क्रियते तदा शसो न स्यात् । तस्यातृतीयादित्वात् । अथापि
 तृतीयादिग्रहणं निवर्त्त्यैवमपि सर्वनामस्थानेऽपि स्यात् । प्रतीच इति ।
 पूर्वेण तुल्यम् ।

१७१ । ऊङिदंपदादाप्पूर्वैदुग्भ्यः ।

प्रठीह इति । वह्येति (२।२।६४) णिः । वाह ऊङित्प्लूट् (६।४।१३२) ।
 एत्वधत्प्लूट्स्विति (६।२।८८) वृद्धिः । ऊटुप्रपञ्चाग्रहणमिति । उपधाभूत
 ऊङ् गृह्यते येन तदुपधाग्रहणमिति व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किमर्थ-
 मित्प्राह इह मा भूदिति । तत्रेदं व्याख्यानम् । अन्तोदासादित्प्रादि
 सूत्रादिना न्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते (६।१।६८) । सा च व्यवस्थितविभाषा
 विज्ञायते । तेनोपधाभूतादेव भवितव्यमिति तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति ।
 अक्षदुर्वेति । अक्षेर्दीर्घ्यतीति क्तिप् । च्छोः शृङ्गुनासिके चेति (६।४।१८)
 वकारस्योर् । यणादेशः । आभ्यामिति । इदमस्यदाव्यत्वम् । हलि
 लोप इतीदृशस्य (७।२।११३) लोपः । अथो आभ्यामिति । इदमोऽन्वा-
 देशेऽशनुदात्तस्त्वृतीयादावित्प्रादेशः (२।४।३२) । निश्वस्यन्ता इह
 गृह्यन्ते इति । एतदपि पूर्ववद् व्यवस्थितविभाषया लभ्यते । तस्यां हि
 सत्यां निश्वस्यन्तेभ्य एव भवितव्यम् । तेषामेव ग्रहणं युक्तमिति तएव
 गृह्यन्ते । निपद इति । शसि परतः पादस्य पदादेशः । दत् इति ।
 अत्रापि दन्तशब्दस्य ददादेशः । आसन्निति । अत्रासनशब्दस्य सप्तम्येक-
 वचनेऽसन्नित्ययमादेशः । (U) उदन्निति । अत्राप्युदकशब्दस्योददादेशः ।
 अन्निरिति । पकारस्य तकारः । तस्य जश्वं दकारः । आभ्यामिति ।
 रायो हलीत्यात्वम् (७।२।८५) ।

(U) आसन्नशब्दासन्नादेश इति न नियतनितादयः ।

१७२ । अष्टनो दीर्घात् ।

अष्टन आ विभक्तावित्यात्वम् (७।३।८४) । अष्टस्विति । ननुचात्रापि भवितव्यमेवात्वेन । नहि तद्विधौ विकल्पप्रतिपादकं वचनमस्ति । नापि प्रकृतमित्यत्र आह इदमेवेत्यादि । यदि हि नित्यमात्रं स्यादिह दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्तनाभावात् । कृतात्वस्य च षट्संज्ञामिति । इदमेव हि दीर्घग्रहणं मष्टनो ज्ञापयति सम्बन्धनीयम् । कथं पुनर्ज्ञापयतीत्याह अन्यथा हीत्यादि । दीर्घग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते यत्रात्र नास्ति तत्रायं स्वरो मा भूदिति । यदि कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात् तदात्वपक्षे षट्संज्ञायामसत्यां सावकाशो ऽष्टनः स्वरः । तत्रापि षट्स्वरः प्राप्नोतीति कृत्वा । ततश्च यदि दीर्घग्रहणं न क्रियेत तदानवकाशत्वाद् यदात्वपक्षे ऽष्टनः स्वरो न भवति तदेतरस्मिन्नपि पक्षे स्यात् । अतस्तन्निवृत्तयं दीर्घग्रहणं क्रियमाणमर्थवद् भवति । कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञाया मष्टानामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेति (७।१।५५) नुट्सिद्धी भवति ।

१७३ । शतुरनुमो नदाजादी ।

तुदति नुदतीति । तुदादित्वाच्छः । लुनती पुनतीति । आभ्यस्तयोरात् (६।४।१२) इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण शतन्तमिहान्तोदासं वेदितव्यम् । तस्येत्यादि । कथं पुनरिच्छमाणमपि न भवति ? न इत्यत्र नेति योगविभागात् । वृहन्महत्तोरित्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । ङाश्चन्दसीत्यतः (६।१।१७८) सिंहावलोक्तिन्यायेन बहुलग्रहणमुपतिष्ठते । तेन वृहन्महद्भ्रामपि भवतीति ।

१७४ । उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति (८।२।४) प्राप्ते वचनम् । वृद्धन्तोऽयमाद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । बहुतितवेति । बहुवस्वितवो

(V) मुद्रितकाशिकायामत्र वहति नावा ब्राह्मण्येव्यपपाठः । बहुतितवा ब्राह्मण्येति हि पाठः । तमोति ऊँउः सनवश्चेति (उण्, ५।७१०) तितउशब्दः । चालनी तितितः पुमानित्यमरः । पदमङ्गलानपि बहुतितवति हि पाठः ।

यस्या इति बहुव्रीहिः । तथा बहुतितवेति । तितउशब्दोऽयं बहुर्नञ्
 वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तः (६।२।१७५) । नकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति ।
 नकारो गृह्यते येन तन्नकारग्रहणं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्या-
 नम् । इहापि पूर्ववद् बहुलग्रहणं मनुवर्त्तते । तेनोदात्तस्य स्थाने यो नकार
 स्ततोऽपि न भविष्यतीति । अथवा नकारस्यात्र प्रक्षेपः । हल्पूर्वाबोद्ध-
 धात्वोरिति (६।१।१७५) । तथाचायमर्थः भवति । उदात्तयण उदात्त-
 नकाराच्चेति । तेनोदात्तनकारादपि भविष्यतीति । वाक्पत्नीति । पति-
 शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषा सपूर्वस्येति (४।१।३४)
 नकारान्तादेशः । ऋन्नेभ्यो डोविति (४।१।४) डीप् ।

१७५ । नोद्धात्वोः ।

ब्रह्मबन्धेति । ब्रह्मा बन्धुरम्या इति विगृह्य बहुव्रीहिः । (४।१।६६)
 तस्माद्बुद्धुत् (४।१।६६) इत्युद्ध् । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति ।
 एकादेश उदात्तेनोदात्त इति (८।२।५) वचनात् । स्वर्थेति इति । स्वरितः
 क्रियत इत्यर्थः । कदुत्तरपदेत्यादि । उकारोऽत्र धातुस्वरेणान्तोदात्तः । स
 गतिकारकोपपदादित्युदात्त (६।२।१३८) स्तिष्ठति । प्रकृतिस्वरेण ।

१७६ । ऋस्वनुड्भ्यां मतुप् ।

पितृत्वान् मतुपोऽनुदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विधिरारभ्यते । अक्षण्णतेति । अक्षम-
 स्यात्तीति मतुप् । ऋन्दस्यपि दृश्यत इत्यनुड् (७।१।७६) । अनो नुडिति
 (८।२।१६) नुडागमः । पूर्वस्य नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
 (८।२।८) लोपः । शीर्षण्णतेति । शीर्षन्निति । शीर्षञ्शब्दः शीर्षं ऋन्दसीति
 (६।१।६०) निपातितः । वसुशब्द आद्युदात्त इति । स हि भृशुशीतु
 चरित्स्वरितनिधनिमिमसन्निभ्य उरिति (उण्, १।७) वत्तमाने धाव्ये
 निदित्यतो (उण्, १।८) निदृग्रहणे शृस्वस्वित्त्वप्यमिषमिहनिक्लिदिबन्धिमनि
 भ्यश्चेति (उण्, १।१०) व्युत्पाद्यते । तेन नित्स्वरेणाद्युदात्तो भवति ।
 अथेह कस्मान्न भवति ? मरुतोऽस्य मस्ति मरुत्वानिति ? मरुच्छब्दोऽपि
 मृशोरुतिरित्युत्तिप्रत्ययान्तत्वात् (उण्, १।८४) प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इत्यमरत्र

प्रातिः । अतो नकारेण व्यवधानान्न भवतीति चेत् ? न । तस्य तुमत्वात् । अथापि स्वरसिद्धौ नलोपस्यासिद्धत्वमेवमपि स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव-
दिति नास्ति (प, ८०) व्यवधानमित्यत आह स्वरविधावित्यादि । कथं
पुनर्नायते नाश्रीयत इति ? नुङ्ग्रहणात् । नुडागमो ह्ययं मतुप एव भक्त
इति तद्ग्रहणेनैव गृह्यते । यद्येषा परिभाषाश्रीयेत तदा नकारस्य व्यञ्जन-
स्वाविद्यमानाद् ऋखादित्येव सिध्यतीति नुङ्ग्रहणं न कुर्यात् । कृतञ्च ।
ततो ज्ञायते नियमिह परिभाषाश्रीयत इति । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः ।
उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमेवार्थः । व्याख्यानं तु पूर्ववद् बहुलग्रहणानु-
वृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

१७७ । नामन्यतरस्याम् ।

नामिति । सनुट्कस्य षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् । किं पुनः कारणं मतुपा
ऋसो विशेषत इत्याह अन्यथा हीत्यादि । संप्रति भवः साम्प्रतिकः ।
अध्यात्मादित्वात् ठञ् । तिसृणामिति । अत्र न तिसृचतस्त्रिति (६।४।४)
दीर्घत्वप्रतिषेधात् साम्प्रतिक एव ऋसो विद्यते । नतु साम्प्रतिके सति
भूतपूर्वगतिर्युक्ता । यत्र यदि मतुपा ऋसो न विशेष्येतेह नैव स्यादस्मीना-
मिति । नामीति (६।४।३) दीर्घत्वे कृते न स्यात् । ऋखाभावात् ।
तस्माद् भूतपूर्वेऽपि ऋसो यथा स्यादित्येवमर्थं मतुपा ऋसो विशेष्यते ।
धेन्वाम् । शकव्यामिति । यदि सनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत तदानीं सप्तम्या-
देशस्याप्यामो ग्रहणं स्यात् । ततश्च धेन्वामित्यादावपि स्यात् । सनुट्कस्य
ग्रहणे तु न भवति । तस्मिन्नसति धेनुशकटिशब्दयोः प्रातिपदिकस्वरेणात्मो-
दात्तयोरन्त्यस्य यणादेशे कृत उदात्तयण इत्यादिनात्मोदात्तो (६।१।१७४)
नित्यो भवति । त्रपूणामिति । त्रपुशब्दो वसुशब्दवद् आद्युदात्तः ।

१७८ । आच्छन्दस्ते बहुलम् ।

१७९ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ।

अत्मोदात्तादित्येतन्निरुक्तमिति । यद्येतदनुवर्त्तते पञ्चानां सप्तानां

चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । पञ्चादीनां शब्दानां नृः संख्याया (फिट्, २।२८) इत्युदात्तत्वात् । व इति रीफनकारान्तयोः संख्याशब्दयोर्ग्रहणम् ।

१८० । भक्त्युपोत्तमम् ।

त्रिप्रभृतीनामन्त्यसुप्तममिति । उत्तमशब्दस्याव्युत्पन्नस्येह ग्रहणम् । स च स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेति कृत्वा । तत्समीपे यत् तदुपोत्तममिति । अव्ययं विभक्तौत्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६) ।

१८१ । विभाषा भाषायाम् ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

१८२ । न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुड्कुट्दभ्यः ।

साविति । प्रथमैकवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणं वा स्यात् सप्तमीबहुवचनस्य वा ? तत्र यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं स्यात् केभ्यस्तेभ्य इत्यत्र न स्यात् । नञ्च तत् प्रथमैकवचनम् । किंतच्छब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतो नावर्णास्तत्त्वमुपपद्यते । कृतेऽपि त्यदाद्यत्वे बहुवचने भक्त्येदित्सेत्त-विधानात् (७।३।१०३) । प्रथमैकवचनस्य तु ग्रहणे सत्यत्रापि भवति । तस्मात्सप्तम्या एव ग्रहणं युक्तमिति मत्वाह प्रथमैकवचने यदवर्णास्तमिति । अनन्तरमिह प्रतिषेधं न भवतीति सर्वस्य षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायत इत्याह इत्येतेभ्य यदुक्तं तन्न भवतीति । सुयुनेति । शोभना गावोऽस्येति सुयुः । गोस्त्रियोरित्यादिना (१।२।४८) ङस्वः । नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् (६।२।१७२) । शुनेति । खयुवमघो-नामतद्धित इति (६।४।३।१३३) सम्प्रसारणम् । पूर्ववत् प्राप्तिरिति । शुना श्वभ्यामित्यत्र सावेकाजित्यादिना (६।१।११८) प्राप्तिः । परम-शुनेति । अत्राप्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तत्वं (६।१।१६८) तु समासस्वरेण । राजा । परमराजेति । अत्रापि पूर्ववत् प्राप्तिः । अङ्घतिः क्तिन्नन् इति । यथेवं तर्हि यत्र नकारलोपेन न भवितव्यं तस्यैव सनकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किमर्थं सनकारस्य ग्रहणमित्याह तस्येत्यादि । एतदपि किमर्थमित्याह यत्रास्येत्यादि । ननु च सर्वत्रैव लोपेन भवि-

तव्यम् ? तत् कथं नलोपस्याभाव इत्याह नाञ्चेरित्यादि । प्राञ्चेति । पूर्ववत् प्राप्तिः । प्राञ्चतीति क्तिन् । प्राचेति । पूर्ववत्तोपदीर्घत्वे । क्रुञ्चेति । क्रुच क्रुञ्च कौटिल्याख्यीभावयोः । क्तिन् । क्रुञ्चेति निपातना नलोपाभावः । परमक्रुञ्चेति । समासस्वरिणान्तोदात्तत्वम् । परमकृतेति । षत्त्रापि । कृतिर्वेति । कृती छेदन इत्येषः ।

१८३ । दिवोभल् ।

१८४ । नृ चान्यतरस्याम् ।

नृशब्दात् सावेकाच इति (६।१।१६८) न गोश्वन्साववर्णं इति (६।१।१८२) निन्दे प्रतिषेधे च प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते ।

१८५ । तित् स्वरितम् ।

चिकीर्षं जिहीर्षमिति । सन्नन्ताद् यत् । अतो लोपः (६।४।४८) ।

१८६ । तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात्सार्वाधातुकमनुदात्त-
मङ्गिडोः ।

तासिप्रभृतीनां समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । अदुपदेशादिति । उप-
दिश्यत इतुपदेशः । शास्त्रवाक्येषु खिलपाठे च यः प्रथममुच्चार्यते स
इत्यर्थः । अच्चासावुपदेशश्चेत्यदुपदेशः । कर्मसाधनस्योपदेशशब्दस्याश्रयणम् ।
भावसाधनस्य वा । नानेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । लसार्वाधातुकमिति ।
षष्ठीसमासः । अदुपदेशादिति । पूर्ववत् कर्मसाधनेनोपदेशशब्देन कर्म-
धारयः । वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यकारान्तोपदेशादित्यर्थः ।
कर्त्तेति । करोतेर्लुट् । आत्मनेपदप्रथमपुरुषः । तस्य डारौरसः
(२।४।८५) । एकवचने टेलीपः । द्विवचनबहुवचनयो रिति चेति (७।४।५२)
सकारस्य । आस्त इत्येवमादिषु श्रित इत्येवं पर्यन्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक् ।
वस्त इति । वस आच्छादने । सूत इति । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ।
श्रित इति । श्रीङः सार्वाधातुके गुण इति (७।४।२१) गुणः । तुदतः ।
नुदत इति । तसन्ते एते । एवं पचतः पठत इत्येते अपि । ननु च
व्यञ्जनान्तोऽयमुपदेशे शप् । नाकारान्तः । तत् कथमिहानुदात्तत्वं भव-

तीत्याह अनुबन्धस्येत्यादि । एकान्त एकदेशः । नैकान्ताऽनेकान्तः । तद् ग्रहणेन गृह्यत इति यावत् । अनेकान्तस्य भावोऽनेकान्तत्वम् । ततो हेतो- रकारान्तोपदेश एव शब् । न व्यञ्जनान्तः । तेन पचत इत्यादावनुदात्तत्वं भवतीति भावः । अकारान्तत्वं तु शबकारस्य व्यपदेशिवद्भावात् । पचमानो यजमान इति । शानच् । कथं पुनरिहानुदात्तत्वम् ? यावता मुक्ताश्च व्यवधानमित्याह यद्यत्रेत्यादि । सुगागमोऽयमकारमात्रस्य वा स्याद- कारान्ताङ्गस्य वा ? तत्र यद्यकारमात्रस्य तदादुपदेशग्रहणेनैव तस्य गृहण- मिति लसार्वाधातुकमदुपदेशादनन्तरमेव भवति । व्यवधानाभावात् । नहि स्वावयवो व्यवधायको भवति । तेनान्तरङ्गत्वात् सिद्धो निघातः । अथेत्यादिना द्वितीये पक्षे निघातस्यासिद्धत्वात् प्रतिपादयति तथापीति । एवमपीत्यर्थः । लसार्वाधातुकस्येत्यस्य सिद्धो निघात इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अस्मिन् इत्यस्यापि सुगित्यनेन प्रकृतेन । इतिकरणो हेतो । तदयमर्थः । यस्मान्नसार्वा- धातुकानुदात्ते बहिरङ्गत्वादमुगसिद्धस्तस्मादेवमपि सार्वाधातुकस्यानुदात्तत्वम् । बहिरङ्गत्वं तु मुक्तो बह्वपेक्षत्वात् । स ह्यकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति । भानञ्च प्रत्ययविशिषम् । अङ्गावयवमदुपदेशं लसार्वाधातुकमात्रं निघातः । तस्माद- सावन्तरङ्गः । स्वरविधित्वाच्च । उक्तं हि स्वरविधेर्भाष्येऽन्तरङ्गत्वम् । ननु चाद्ये पक्षे मुक्ति कृते निघातो न सिध्यति । अदुपदेशादिति तपरकरणात् । मुक्ति च कृते कालस्यातिरिच्यमानत्वात् । नेप दोषः । यद्येवमपि कृतेऽर्कं मात्राधिका भवति तथाप्युपदेशग्रहणात् सिध्यत्येव । उपदेशे मात्रिकस्येवो- चारणात् । चित्स्वरोऽप्यनेनेत्यादि । चित्स्वरस्यावकाशघननशब्दार्थाद्- कर्मकाद् युच् । (३।१।१४८) चलनं चोपनमिति । तास्यादिभ्योऽनुदात्तस्या- वकाश आस्ते शेत इति । इहोभयं प्राप्नोति पचमानो यजमान इति । परत्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वमेव चित्स्वः बाधित्वा प्रवर्त्तते । चिनुतश्चिन्व- स्तीति । ननु सार्वाधातुकमपिदिति (१।२।४) गुरपि ङिदेव । तत् कथ- मिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यत इत्याह ङिदयमित्यादि । सार्वाधातुकमपिदित्यनेन (१।२।४) पूर्वस्य कार्यमतिदिश्यते । न परस्य । तथाचोक्तं मिदं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । तस्मात् पूर्वस्य कार्यं प्रति ङित्वं भवति नतु

परस्येति किमत्र नोपपद्यते ? इह चेत्यादि । पचावः पचाम इत्यत्र
 ह्यतो दीर्घो यञोति (७।३।१८) दीर्घत्वे कृते न स्यात् । असत्युपदेशग्रहणे ।
 तस्मिंस्तु सति शबकारोऽपि मात्रिक एवोपदिष्ट इति । यद्यप्युत्तरकालं
 दीर्घत्वं भवति तत्रापि निघातो भवतीति । इह च मा भूदिति हतो
 ष्य इति । अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे (६।४।३७) संत्यु-
 पदेशात् परं लसार्धधातुकं भवति । तत्रासत्युपदेशग्रहण इहापि स्यात् ।
 अस्मिंस्तु सति न भवति । नहि हन्तिरवर्णास्त उपदिश्यते । किं तर्हि ?
 व्यञ्जनास्तः । पचमाना इति । ताच्छीष्यवयोषचनशक्तिषु चानश् (२।१।१२८) ।
 न च स लादेशः । अपि तु प्रत्ययः । लसार्धधातुकत्वं त्वस्य न विद्यते ।
 शिष्य इति । ग्रीडो ह्यात्मनेपदे रूपम् । एरनेकाच इत्यादिना (६।४।८२)
 यथादेशः । लिट् चेत्यार्धधातुकमेतत् (३।४।११५) । शिष्याते इति ।
 लिट्यातामि रूपम् । नानुदात्तत्वम् । असार्धधातुकसंज्ञाविधानात् । कृतं ।
 यदधीत इति । ऋड् अपनयने । इड् अध्ययने । यच्छब्दस्य प्रयोगो
 निघातेर्यदयदीति (८।१।३०) निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

१८७ । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ।

मा हि कार्षीमिति । हे मांडूष प्रयोगे प्रयोजनं पूर्वमेवोक्तम् । अपरो-
 ऽन्तोदात्त इति । प्रत्ययस्वरिण । अपरो मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरिणैव । ननु
 च वलादिरिह प्रत्ययः । इट् चागमः । आगमानाञ्चानुदात्तत्वं भवति ।
 तस्मादिहाप्यन्तोदात्तेनैव भवितव्यम् । तत् कथं मध्योदात्तत्वमित्याह
 सिचश्चित्करणदित्यादि । सिचश्चित्करणेनागमानुदात्तत्वे बाधिते चित्स्वर
 एव भवतीति युक्तं मध्योदात्तत्वम् । सिच आद्युदात्त इत्यादि । सिच
 आद्युदात्तत्वे कर्त्तव्येऽनिटो विद्यमाने सिचः परो यश्चित्प्रत्ययस्तस्योदात्तत्वं
 वक्तव्यम् । मा हि कार्षीमिति । पक्षे सर्वानुदात्तत्वं पदं मा भूदित्येवमर्थ-
 मिदम् । पक्षे तूदात्तत्वेन युक्ते सर्वानुदात्तमेव पदं भवति ।

१८८ । स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ।

सार्धधातुकग्रहणमित्यादि । अचीत्येतत् सप्तम्यन्तं लसार्धधातुकस्य

समानाधिकरणं विशेषणम् । नच प्रथमान्तस्य समस्यन्तेन सामानाधिकरण्यं
मुपपद्यते । तस्मादचीत्यनेन सम्बन्धाद् विशेषणविशेष्यलक्षणान्नसर्वधातुक-
ग्रहणादित्याह समस्यन्त उपजायते । स्वपादिरा हृत्करणेदिति । यद्यप्येत
देवं तथापि जिष्णुं शये श्वस प्राणने अन च इत्येत एव ये तद्ग्रह स्वपादि-
ग्रहणेन गृह्यन्ते । परेऽपि ये जज्ञित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञा स्तेषु परत्वादभ्यस्ताना
मादिरित्यनेन (६।१।१६८) नित्यमाद्युदात्तत्वं भवति । हिंसन्तीति ।
हृहृ हिसि हिंसायाम् । रुधादित्वाच् अम् । अमोरलोप इत्यकारलोपः
(६।४।१११) । आत्रलोप इति (६।४।२३) परस्य नकारस्य । स्वप्यादिति ।
लिङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । स्वपित इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुक
(७।२।७६) इतीट् ।

१८६ । अभ्यस्तानामादिः ।

प्रत्ययस्वरेण प्राप्ते तदपवादोऽभ्यस्तानां धातूनामादेर्विधीयते । दधती-
त्यादौ आभ्यस्तयोरान्त (६।४।११२) इत्याकारलोपः । उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्त-
संज्ञा (६।१।५) । जज्ञति जायतीति । अत्रापि जज्ञित्यादयः षड्ङिति
(६।१।६) । सर्वत्रादभ्यस्तादिति (७।१।३) भ्रंरदादेशः । जज्ञित इति ।
पूर्ववदिट् । अथादियग्रहणं किमर्थम् ? यावतादिः मित्चोऽन्यतरस्यामित्यत
(६।१।१८७) आदिरित्यनुवर्त्तत इत्यत आह आदिरिति वर्त्तमान
इत्यादि । पूर्वकं ह्यादियग्रहणमन्यतरस्याग्रहणन सम्बन्धम् । अतस्तदनुवर्त्तो
तस्याप्यनुवर्त्तितः स्यात् । तस्मान्नित्याद्यं पुनरादियग्रहणं क्रियते ।

१८७ । अनुदात्ते च ।

अनजाद्यर्थमिदम् । (IV) अजादौ त्वनुदात्ते पूर्वेष्वेव सिद्धम् । जिह्वीते
मिसीत इति । अत्र तास्यनुदात्तेदित्यादिना (६।१।१८६) न्नसार्वधातुकस्यानु
दात्तत्वम् । भृशामिदित्यभ्यामस्येत्त्वम् (७।४।७६) । अनुदात्त इति ।
शास्त्रीयस्यानुदात्तस्यायं निर्देश इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यादतस्तन्निरासार्थ-

(IV) सुप्रतकाशिकाशमनत्राद्यर्थे आरभ्य इति परमन्त्रयां दशमोदवापयात् इति आचार्यबाल
शास्त्रिण उक्तिः । अनजाद्यर्थमिदं मिति हिं मिथोक्तिः । आभ्यमित्येव एव पाठः । कथं नार्थं पाठो मूलोक्तं
रेव विवृतिरिति ज्ञायते ?

माह अनुदात्त इति बहुव्रीहिनर्देश इति । अविद्यमानमुदात्तमस्मिन्नित्यनुदात्तम् । किमर्थं पुनर्बहुव्रीहिनर्देश इत्याह लोपयणादेशार्थ इति । लोपयणादेशयोः कृतयोरप्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्य दधात् । दधात्यत्रेति । अशब्दस्य प्रयोगः स्मोत्तरे लङ् यथा स्यात् । अत्र यदि शास्त्रीयस्यायं निर्देशः स्यादित्येतीकारलोपे (३।४।१००) कृते यणादेशे चोदात्तं न स्यात् । शास्त्रीयस्यानुदात्तस्याभावात् । बहुव्रीहिनर्देशे चात्रापि भवति । उदात्तस्येहाविद्यमानत्वात् ।

१६१ । सर्वस्य सुपि ।

इणशीभ्यां वसिति (उण्, १.५०) प्रकृत्य सर्वनीध्रधरिष्वलष्वशिवपट्टप्रक्षेप्या अस्वतन्त्र इति (उण्, १।१५१) सर्वशब्दोऽन्तोदात्तो निपातितः । तेन तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते । अन्तोदात्तत्वनिपातनं तु सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादेरञ् यथा स्यात् (४।२।४४) । प्रत्ययलक्षणनापीत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते ? यावता सर्वस्तोम इत्यत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयो (२।४।७२) रिति लुमता लुमम् ? ततश्च न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम् ? नैष दोषः । पूर्वसूत्राश्रकारोऽनुवर्त्तते । स च समुच्चयार्थः । तेन प्रतिषेधविषयेऽप्येष स्वरो भविष्यति । सर्वस्वरोऽनकच्कस्येत्यादि । योऽयं सर्वशब्दस्य स्वरो विधीयते स तस्याविद्यमानकच्कस्य भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यतो (६।१।१८०) ऽन्यतरस्याग्रहणमिह मण्डूकमुतिन्यायेनानुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनानकच्कस्य भवति ।

१६२ । भौञ्जीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ।

अनुदात्ते चेत्याद्युदात्ते (६।१।१८०) प्राप्ते प्रत्ययात् पूर्वंस्य भौञ्जीप्रभृतोनामुदात्तो विधीयते । बिभेति जिञ्जेतीति । जिभो भये । ङी लज्जायाम् । बिभत्तीति । बिभत्तेः पूर्ववदभ्यासस्येत्वम् । ममस्त्विति । मदी हर्षे । लट् । एङ् (३।४।८६) । दिवादित्वाच्छान् । तस्य श्रुः । जजनमिन्द्रमिति । जनेर्

लेट् । तस्य मिप् । इतश्चेत्यादिनेकारलोपः (३ ४।१००) । लेटोऽडाटावित् (३।४।८४) । जुहोत्यादित्वाच्छपः स्तुः । द्विर्धचनम् । क्वचिज्जनदिति पठ्यते । तत् तिबन्तमेव वेदितव्यम् । दधनदिति । एतदपि पञ्चमे लकारे तिति रूपम् (X) । पूर्ववदङ्गादिकार्यम् विधेयम् । दरिद्रतीति । पूर्ववज्झिरदादेशो विधीयते । पूर्ववच्चाकारलोपः ।

१६३ । लिति ।

लकारेत्संज्ञक इति । लकार इत्संज्ञको यस्य स तथोक्तः । चिकीर्षक इति । सन्नन्ताण्शुल् । तच्चातो लोप (६।९।१४) इत्यकारलोपे क्तते षुलः पूर्वस्येकारस्योदात्तत्वम् । भौरिकिविधमिति । भौरिक्याद्येषुकार्य्यादिभ्यो-विधल्भक्तलाविति (४।२।५४) विधल् प्रत्ययः । भौरिकिर्विषयो देश इति । ऐषुकारिभक्तमिति । ऐषुकारि विषयो देश इति । पूर्वसूत्रेणैव भक्तल् प्रत्ययः ।

१६४ । आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ।

लित्स्वरे प्राप्ते णमुलि परत आद्युदात्तत्वं विकल्पेन विधीयते । तेन सुक्ते पक्षे लित्स्वरोऽपि भवत्येव । अनेकाचक्ष धातवो विकल्पं प्रयोजयन्तीति । ये त्वेकाचस्तेषां लित्स्वरेणानेन वा विशेषो नास्ति । लोलूयंलोलूयम् पोपूर्यं पोपूर्यमिति । यदस्ताण्णमुल् तस्याभीक्ष्णं हे भवत इति (८।१।१२, वा) द्विर्धचनम् । अनुदात्तश्चेत्यास्नेङ्गितस्यानुदात्तत्वम् (८।१।३) ।

१६५ । अचः कर्तृयकि ।

कर्तृवाचीति । सार्वधातुकं कर्तृशब्देनोक्तम् । अभिधानेऽभिधेयोपचारात् । तत्र यः कर्त्तरि यक् स कर्तृयक् । मममीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । लूयते क्तेदारः स्वयमेवेति । लुनाति क्तेदारो देवदत्तः । क्तेदारो लवनक्रियया व्याप्तमिष्टतमत्वात् कर्म । यदा तु मोक्षार्थात् तस्यैव कर्तृत्वं विवक्ष्यते तदासौ कर्त्ता भवति । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यति-देगात् (३।१।८०) । यगात्मनेपदञ्च । स्तीर्यत इति । स्तृ आच्छादने ।

(X) वृत्तिकारदेशे लेट्शब्देऽप्रीत्यर्थे चामादिभ्याङ् । तस्मात्सङ्गमायमिहिन वच्ये पञ्चमलकार इति प्रकारान्तरञ्च निर्दिश्यते ।

ऋतद्रहातोः (७।१।१००) । इति चेति (८।२।७८) दीर्घः । लसार्वाधातुक-
निघाते कृत इति । अदुपदेशभक्तयक एव स्वरो भवतीति । प्रत्ययलक्षणः ।
अथेह कथं भवति जायते स्वयमेव सायते स्वयमेव खायते स्वयमेवेति ? यावता
ये विभाषेत्याच्चे कृते (६।४।४३) सत्युत्तरकालं जनादयोऽजन्ता भवन्ति ।
नतूपदेश इत्याह जनादीनामित्यादि । जनादीनां ह्यात्वविधावनुदात्तोपदेश-
ग्रहणमनुवर्त्तते । तेन तेषामुपदेश एवात्त्वं द्रष्टव्यम् । जायते स्वयमेवेति ।
कथं पुनरकर्मकर्त्ता ? यावता जनिरकर्मकः । अन्तर्भावितस्यर्थः सकर्मको
भवतीत्यदोषः । लूयते केदारो देवदत्तेनेति । अत्र शुद्धकर्मण्यात्मनेपद-
विधानात् कर्त्तृयङ् न भवति ।

१८६ । थलि च सेटीङ्गन्तो वा ।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमाने वाग्रहणं कार्यिणो विकल्पार्थम् । अन्यतरस्या-
ग्रहणेन कार्यं विकल्पार्त्तं । वाग्रहणेन तु कार्यिणः । तेनेङ्गादयः पर्यायेण
कार्यं प्रतिपद्यन्ते । लुलविधेति । क्रादिनियमादिट् । यथाधेति । अच
स्तास्वत् यत्थानिटो नित्यमितो वा प्रतिषेधः (७।२।६१) ।

१८७ । ज्नित्यादिर्नित्यम् ।

वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येत्यर्थे वुन् । अथेह गर्गा विदा
इति यञञोञेति (२।४।६४) बहुषु लुकि कृते चञेव चञेत्यत्र चेवे प्रति-
कृतावित्युत्पन्नस्य (५।६।८६) कनो लुम् मनुष्य इति (५।३।८८) लुपि कृते
कञ्जान्न भवति ? लुमेऽपि प्रत्यये प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यस्ति (१।१।६२)
प्राप्तिरित्यत आह प्रत्ययलक्षणमच नैष्यत इति । तत् कथं पुनरिच्छमाणो न
भवति ? संज्ञायामुपमान (६।१।२०४) मित्यत्र वक्ष्यमाणाज्ज्ञापकात् । अथवा न
लुमताङ्गस्येत्यनेन (१।१।३३) यन्नाम किञ्चिदङ्गस्य कार्यमङ्गाधिकारे विहित-
मेव तेन प्रतिषेधादिह प्रत्ययलक्षणं स्वीकार्यं न भविष्यति । एवमुत्तरत्रापि
प्रत्ययलक्षणाभावो वेदितव्यः । यन्नि कनि च लुम इति । चकाराद्
विदाष्यञि च ।

१६८ । आमन्वितस्य च ।

देवदत्तेति । ददातेः क्तिच्क्लो च संज्ञायामित्याग्निषि (३।३।१७०)
 क्तः । दो दद् चोरिति (७।४।४६) धातोर्ददादेशः । दत्तशब्दस्य देव-
 शब्देन कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१२३२) समासः । सपिरागच्छेति ।
 स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) विभक्तौलुक् । सप्तागच्छेति । अत्रापि
 षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) च ।

१६९ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने ।

पथिमथिशब्दावित्यादि । गमेरिनिरित्यत (उण्, ४।४४६) इनि-
 प्रत्यये वर्त्तमाने मथ्य (उण्, ४।४४७) इतोनिप्रत्ययः । अतो मथिञ्-
 शब्दो व्युत्पाद्यते । परमे क्तिदित्यतः (उण्, ४।४५०) किदृषणानुवृत्तौ-
 र्मेत्ये रनुनासिकलोपः । पतस्य चेति (उण्, ४।४५१) पथिञ्शब्दोऽपीनि-
 प्रत्ययान्त इति । तनेतौ प्रतयस्वरणास्तोदास्तौ । पत्या इति । पथि-
 मथ्यभुक्तामादित्याकारस्तादेशः (७।१।८५) । इतोऽन् सर्वनामस्थान
 इतोऽन्तरस्यात्त्वम् (७।१।८६) । थोम्य इति (७।१।८७) थस्य न्यादेशः ।
 पथः पश्येति । भस्य टेलोप इति (७।१।८८) टिलोपः । तत्र कृतेऽनु-
 दास्तस्य च यतोदास्तलोप इत्यन्तोदास्तत्वम् (६।१।१५१) । पथिप्रिय इति ।
 पत्याः प्रियो यस्येति बहुव्रीहिः । वा प्रियस्येति (२।२।१६, वा) प्रियशब्दस्य पथे
 परनिपातः ।

२०० । अन्तश्च तवै युगपत् ।

कर्त्तृवा इति । क्त्यार्थं तवैकेनैकेन्यत्वन इति (३।४।१४) तवैप्रत्ययः ।
 किं पुनः कारणं पथ्यायनिवृत्तये यत्रः क्रियत इत्याह एकवर्जमित्यादि ।

२०१ । जयो निवासे ।

जय इति । जि निवासगत्योरित्यस्येदं रूपमिति ।

२०२ । जयः कारणम् ।

जय इति । जि जि अभिभव इतस्य जयते रूपमेतत् । जयो ब्राह्मणानां
 मिति । भाव एरच् (३।३।५६) ।

१०३ । वृषादीनाञ्च ।

वृषो अनो ज्वरी ग्रहो ह्यो गय इति । वृषु वृषु सेचने । जनी प्रादु-
भावे । ज्वर रोगे । ग्रह उपादाने । हि गती । कै गै शब्दे । सर्व एते-
ऽच्प्रतयान्ता इति । पचादित्वात् (Y) । एतेन चित्स्वरे प्राप्ते पाठ एषामिति
दर्शयति । नयस्तयो ऽयीं ऽशो वेदः सूदो ऽश इति । णीञ् प्रापणे । तायृ
सन्तानपालनयोः । क्वचित् तय इतस्य स्थाने चय इति पठ्यते । स चिनोते
द्रष्टव्यः । इण् गती । अथवाय वय मय चय इत्यादेः । अंश समाधाने ।
विद ज्ञाने । षूद क्षरणे । अश भोजने । सूद इगुपधेति कप्रत्ययान्त इति ।
एतेऽपोति यदुक्तं तस्यायमपवादः । गुहेति । गुहू संवरणे । समरणी
संज्ञायामिति । शमु उपशमे । अण रण इति शब्दार्थः । संज्ञाया अन्य-
ज्ञानादात्तावैव भवतः । सम्मतौ भावकर्मणोरिति । शमरणाविति वर्त्तते ।
सम्मतौवर्धे विवक्षिते समरणी भावकर्मणोर्यथाक्रममाद्युदात्तौ भवतः । मन्त्र
इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे । केचित्सु संमतौ भावकर्मणामन्त्र इति पठन्ति ।
तस्य मन्त्रे विषयीभूत इत्येषोऽर्थो वेदितव्यः । शान्तिरिति । शमु उपशमे ।
क्लिच् क्ली च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्लिच् । कामो याम इति । कमु
कान्ती । यम उपरमे । घञन्ताविति । कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८)
इत्येतस्मिन् प्राप्तेऽस्य पाठः । कष्य इति । क्लपू सामर्थ्यं । पाद इति ।
पद गती । वृषादिराकृतिगण इति । तदेव चाकृतिगणत्वं ज्ञापयितुं
चकारः कृतः ।

२०४ । संज्ञायामुपमानम् ।

यद्येवमिति । यदि कनो लुबित्यर्थः । कनोऽपि लुपि सत्यपि प्रत्यय-
लक्षणैव सिद्धमेषां हि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । तदपार्थक्यमित्यभिप्रायः ।
एतदेवेत्यादि । यदि हि क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं स्यात् कर्त्तव्यमेवेदं
वचनं स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सिद्धत्वात् । कृतञ्च । तस्मादेतज्ज्ञापयति
प्रत्ययलक्षणमिह स्वरविधौ न भवतीति । क्वचिद्वृत्तं क्वचित्सु भवतीति
प्रदर्शनार्थम् । तथाहि सर्वस्य सुपौख्योक्तं (६।१।३८१) प्रत्ययलक्षणेना-

(Y) इव इतीगपधत्वात्क इति मतान्तरम् ।

प्रायं स्वर इत्यत इति । तथाचेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । चम्बि-
र्मागवक इति । भवत्यग्निशब्द उपमानम् । तथाह्यग्निरिविति गम्यते ।
नासौ माणवकस्य संज्ञा ।

२०५ । निष्ठा च ह्यजनात् ।

गुप्त इति । गुप् रक्षणे । बुद्ध इति । बुद्ध अवगमने । देव इति ।
देवशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । भीमशब्दोऽपि मगन्तत्वात् प्रत्यय-
स्वरेण । इषियुषीत्याद्यधिकृत्य (उण्, १।१४२) भियःपुंवेति (उण् १।१४५)
मक् प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । चिन्तित इति । चिति स्मृतयाम् । चीरादिकः ।
निष्ठायां सेटीति (६।४ ३२) णिलोपः । रक्षित इति । रक्ष पालने । त्रात
आप्त इति । त्रैङ् पालने । आप्तु ज्यातो ।

२०६ । शुष्कधृष्टौ ।

शुष्क इति । शुष शोषणे । शुषः क इति क्तस्य कादेशः (८।२।५१) ।
धृष्ट इति । जिधृषा प्रागल्भ्ये । धृत्वम् । कत्वधृत्वयोरसिद्धत्वादिह
निष्ठान्तत्वं वेदितव्यम् । असंज्ञार्थं आरम्भ इति । संज्ञायां पूर्वेष्वेव
सिद्धत्वात् ।

२०७ । आश्रितः कर्त्ता ।

आशेरिति । अग्न भोजन इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तो निपात्यते । गत्यर्था-
कर्मकेत्यादिना (३।४।७२) । पूर्ववत् कर्मणि क्त इति । तयोरेवेत्यादिना
(३।४।७०) । उत्तरत्र भाव इति । नपुंसके भावे क्त इति (३।६।११४) ।

२०८ । रिक्ते विभाषा ।

रिक्त इति । रिचिर् विरचने । प्रत्ययस्वरे प्राप्ता आदेशविभाषोदात्तत्वं
विधीयते । संज्ञायामित्यादि । निष्ठा च (६।१।३०५) ह्यजनादित्यस्याव-
काशो दन्तो गुप्त इति । अस्यावकाशोऽसंज्ञायां रिक्तो घट इति । यदा तु
रिक्तशब्दः कस्यचित् संज्ञा भवति तदोभयोःप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन निष्ठा च
ह्यजनादिति (६।२।२०५) नित्यमाद्युदात्ता भवति । न च पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः । परशब्दस्त्रेष्टवाचित्वात् ।

२०६ । जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ।

जुष्ट इति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अर्पित इति । अर्सेर्षिच् । अर्षि-
ञ्जीत्यादिना (८।३।३६) पुक् ।

२१० । नित्यं मन्वे ।

केचिदत्रेत्यादि । किं पुनः कारणं जुष्टशब्द एवानुवर्त्तयन्तीत्याह अर्पित-
शब्दस्येत्यादि । अत्रापि किं कारणमित्याह अन्तोदात्तोऽपीत्यादि । तमेवात्तो-
दात्तस्य पाठमन्त्रं दर्शयितुमाह तस्मिन् साकं त्रिशतेत्यादि । आरभ्य
सामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं विस्वष्टार्थमुत्तरार्थञ्च ।

२११ । युष्मदस्मदो ङसि ।

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते इति । युष्यसिभ्यां (Z) मदिगिति
(वण् २।१३६) मदिकप्रत्ययान्ते इति । युष्यसिभ्यां (Z) मदिगिति
(वण् २।१३६) मदिकप्रत्ययान्ते इति । युष्यसिभ्यां (Z) मदिगिति
प्रत्ययस्वरिनान्तोदात्तत्वं दर्शयति । तव ममेति । युष्मदस्मदभ्यां ङसोऽग्रित्य-
शादेशः (७।१।७२) । तवममौ ङमीति (९।२।६६) युष्मदस्मदोर्मपथ्यन्तस्य
(७।१।६१) तवममौ । शेषे लोपे (७।२।६०) कृते ऽतो गुणे (६।१।६७)
पररूपत्वम् । युष्मदस्मदोरादेशस्य स्थानिवद्भावात्तोदात्तत्वम् । एवञ्च यो
ङ्गादेशेन सहैकादेशः सोऽप्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त (८।२।५)
एवेत्यनेन क्रमेण विभक्तिस्वरि प्राप्त इदमुच्यते ।

२१२ । ङयि च ।

तुभ्यं मङ्गमिति । ङे प्रथमयोरमितप्रभावः (७।१।२८) । तुभ्यमङ्गौ
ङयीति (७।१।६४) युष्मदस्मदो तुभ्यमङ्गावादेशौ । किमर्थं पृथग्यं योगः
क्रियत इत्यत आह पृथग्यागकरणमित्यादि । एकयोगे हि कार्यिणो-
र्निमित्तयोश्च समानत्वाद् यथासंख्यमत्र भवितव्यमिति कस्मच्चिदाशङ्का स्यात् ।
अतः पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिरासार्थमिति प्रदर्शनाथम् । ततश्चा-
स्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यति । आशङ्कतः कस्यचिन्नन्दबुद्धेः

स्यादिति तन्निरासाद्यं पृथग्योगकरणम् । अयमपि पूर्ववदेव विभक्ति-
स्वरापवादः ।

२१३ । यतोऽनावः ।

कण्ठमोष्ठमिति । भवार्थे तद्धितः । नाव्यमिति । नावा तार्थ्य-
मित्यस्मिन्नर्थे नौवयोधर्मत्वादिना (४।४।८१) यत् । अत्र वाक्तो यि प्रत्यय
इत्यवादेशे (६।१।७८) कृतं व्यञ्जनस्य स्वरविधायविद्यमानत्वात् ततः
पूर्वस्य स्यादिति नावः प्रतिषेधः क्लियते । ललाव्यमिति । शरोरावयवाद्
यदिति यत् (५।१।६) ।

२१४ । ईड्वन्द्वशंसदुहां ख्यतः ।

ईड् सुतौ । वदि अभिवादनसुत्योः । इड् संभक्तौ । शंसं सुतौ ।
दुह प्रपूरणे । एतेभ्यो धातुभ्य ऋहलोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ख्यत् प्रत्ययः ।
कस्मिन् पुनः प्राप्त इटमारभ्यत इत्याह द्वानुबन्धकत्वादित्यादि । अथ कथं
पुनर्वार्यमितरात्र ख्यत्प्रत्ययः ? यावत्तैः निरुणास्त्रितरादिना विशेषविहितन
क्यपा (३।१।१०८) भवितव्यमितराह वार्यमितरादि । ननु च इडांसि
क्यपेव भवितव्यम् ? इति सामान्यनिर्देशादितराह क्यवविधो हीतरादि ।

२१५ । विभाषा वेणुवन्मानयोः ।

णुप्रत्ययान्त इति । तद्धिधो ख्यो खुरितगतौ (उण्, ३।३२७) ण-
यहणानुवृत्तेः । यदि चानयन्त इति । ताच्छीन्वययोवचनगक्तिषु चान-
शित्यनेन (३।२।१२८) । अथ गानजन्त इति । लटः गल्लगानचावित्या-
दिना (२।२।१२४) । लसावधायकनिघाते कृत इति । ताम्यनुदासे-
दित्यादिना (६।१।१८५) । इत्थान इति । अस्यानुदासत्वाद्दुदासनिघात-
स्वरूपेति । अनुदासस्य च यत्रोदासलाप (६।१।१६१) इत्यनेन । वेणु-
रित्यादि । संज्ञायामुपमान (६।१।२०४) मित्यस्यावकाश यच्चा वभिन्नेति ।
अस्या विभाषाया अवकाशोऽनुपमानो वेणुगन्द्ः । शुष्को वने वेणुरिति ।
वेति । यदा वेणुरिवेत्युपमानवेणुगन्द्ः कस्यचित् संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुप-
मानमिति (६।१।२०४) तस्याद्युदासत्वमिच्छते । तच्च पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति ।

२१६ । त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ।

कुह बिस्मापने । शठ श्वठ सम्यगवभाषणे । एतौ चौरादिकौ । अथ अथ क्रथ क्रथ हिंसार्याः ।

२१७ । उपोत्तमं रिति ।

२१८ । चङ्गन्यतरस्याम् ।

मा हि चीकरतामिति । सन्वङ्गुनि चङ्परिऽनग्लोप (७।४।८३) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अटि प्रतिषिद्ध इति । यद्यटः प्रतिषिद्धो यस्य तस्यैव स्वरः स्याद्वात्कारस्य हि चेति (८।१।३४) निघात इति । प्रतिषिद्ध इत्यपेक्षते । यदि निघातो न प्रतिषिध्येत तदा चङन्त्यस्योदात्तस्याभाव एव स्यात् । मा हि दधदिति । विभाषा घेट्श्वोरिति (१।१।४८) चैषङ् ।

२१९ । मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियामिति ।

उदुम्बरावतीति । उदुम्बरा अस्यां सन्तीति चातुरर्थिको मतुप् । मतोर्वङ्गोऽनजिरादीनामिति (६।३।११८) दीर्घत्वम् । शरावतीति । अत्र शरादीनाञ्चेति (६।३।१३०) । मतोरिति किम् ? गवादिनोति । मतोः रित्यस्मिन्ननुच्यमाने तत्सम्बद्धं पूर्वग्रहणमपि नोच्येत संज्ञाशब्दस्याकारमात्रस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । पूर्वग्रहणंमतोरनन्तरस्यास्य यथा स्यात् । इह मा भूत् सानुमतीति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चेहेव स्याच् श्यामावती । उदुम्बरावतीत्यादि न स्यात् । पूर्वग्रहणात्तु पूर्वमात्रस्य भवति ।

२२० । अन्तोऽवत्याः ।

अजिरवतीत्यादि । पूर्व्ववन्मतुप् । पिस्वादनुदात्तत्वं प्राप्तमिति । अतस्तस्यायमपवाद इति शेषः । अथावत्या इत्युच्यमाने राजवतीत्येतस्मान् भवति । ह्येतदपि नलोपे कृतोऽवतोऽशब्दान्तमित्याह स्वरविधावित्यादि । कथमुदाहरणम् ? यावता मतोर्व्वत्वस्यासिद्धत्वादत्रावतीशब्दान्तत्वं नास्त्योत्याह वत्वं पुनरित्यादि । पुनः शब्देन नलोपाहिशेषं दर्शयति । लोपो ह्यसिद्धः । वत्वं पुनः सिद्धम् । कुतः ? आश्रयात् । आश्रयः स्वरविधौ निमित्त-

त्वेनोपादानमित्यर्थः । अथतीशब्दस्याक्तोदात्तत्वं ब्रुवता वत्वमाश्रितम् । तस्मादाश्रयात् तस्य सिद्धत्वम् । अन्यथैवं वचनमनर्थकं स्यात् । नहि वत्वस्य सिद्धत्वमन्तरेणावतीशब्दान्तं किञ्चिदस्ति ।

२२१ । ईवत्याः ।

अयमपि पितृत्वानुदात्तस्यैवापवादः । अङ्गीवतीत्यादि । शरादीनाञ्चेति (६।३।१२०) दीर्घः । संज्ञायामिति च (८।२।११) वत्वम् ।

२२२ । चौ ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयमिति । दधीच इति । दध्यञ्चतीति क्तिन् । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपद (६।२।१३८) प्रकृतिस्वरेणाञ्चकार उदात्तः । विभक्तावजादावसर्वनामस्थानेऽच इत्यकारलोपे (६।४।१३८) कृते मत्यनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । अतस्तस्यायमपवादः । चावतद्धित इत्यादि । यदीदमञ्चेः पूर्वस्याक्तोदात्तत्वं विधीयते तदा तद्धितं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानञ्चेदम् । अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन तद्धितं न भविष्यतीति ।

२२३ । समासस्य ।

राजपुरुष इत्यादिषूटाङ्गरणेषु समासपदानां तस्मिन्स्वरे प्राप्ते सतीदमारभ्यते । स आख्यायते । राजशब्दे नावत् कनिन् युवपितलिराजीति (उण्, १।१५४) कनिन्प्रतयान्तत्वान् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । एवं पुरुषेऽपि । स हि पुरः कुषन्निति (उण्, ४।५।१३) कुषन् प्रतयान्तो व्युत्पाद्यते । ब्रह्मण इदमिति तस्येदमिति (४।३।१२०) ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः प्रतयस्वरेणाक्तोदात्तः । कलस्तृपद्येति (उण्, १।१०४) तृषादिभ्यश्चित् (उण्, १।१०६) । बहुलवचनात् कसे वृत्तिगिति (उण्, १।१०६, गणसूत्र) कस्वल्गशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायं चित्स्वरेणाक्तोदात्तः । कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः । अन्नरादयश्चेति (उण्, ४।५।५०) निपातयते । अथवा कनी दीप्तिकान्तिगतिष्वित्यस्मादङ्गलोर्ष्यदिति (३।१।१२४) अत् । कन्यायाः

कनीन चेति (४।१।११६) निपातनाद्दृष्टप्रभावः । तित्स्वरेणायमन्त-
 स्वरितः सम्पद्यते । स्वनशब्दः स्वनहसोर्वेत्यन्तत्वाद् (३।३।६२) धातु-
 स्वरेणायुदात्तः । पटत् पटद् ध्वन्यत इति पटहशब्दः पृषोदरादित्वादात्तो-
 दात्तः । शब्दशब्दः शाशपिभ्यां ददनाविति (उण्, ४।५।३७) दन् प्रत्ययान्त-
 त्वान्नित्स्वरेणायुदात्तः । पचादिषु नदङिति पठ्यते । तेन टिड्ढाणञिति
 (४।१।१५) ङीपि कृते तत्र च यस्येति चेत्यकारलोपे (६।४।१४८) कृत
 उदात्तनिर्हास्तस्वरेणान्तोदात्तो नदीशब्दो भवति । घोषशब्दो घञन्तत्वान्
 जित्स्वरेणायुदात्तः । पृषत्समिच्छद्दौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तौ । अथ
 राजपृषद्ब्राह्मणसमिदितत्र कथमन्तो भवति ? यावता योऽत्र समासस्यान्तो
 नासौ स्वरभाक् । यस्तु तस्मात् पूर्वः स तकारेण व्यवहित इत्याह स्वरविधा-
 वितऽादि । हलन्तेऽपीति समासस्येदं विशेषणम् । अन्तोदात्तत्वमिति ।
 समासे येऽचः पूर्वे तदपेक्षया परस्याचोऽन्तत्वं वेदितव्यम् । तेन नानापद-
 स्वरस्यापवाद इति । समासे हि पदानां पृथक् स्वरो भवति यदीदं
 नोच्चेत । ततो नाना पृथक् पदानां स्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादोऽय-
 मुच्यते ।

इति षोडशसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ ६।१ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

षष्ठाध्यायस्य ।

द्वितीयः पादः ।

१ । बहुव्रोहो प्रकृत्या पूर्वपदम् ।

पूर्वपदग्रहणमित्यादि । प्रकृतिभावो ह्यत्र तस्य युज्यते विधातुं यस्या-
नुदात्तलक्षणो विकारः प्राप्नोति । नच पूर्वपदस्याङ्भक्तस्मृदायस्यासो
प्राप्नोति । किं तर्हि ? स्वरितस्योदात्तस्य वा । तत्र यदीह पूर्वपदग्रहणं
पूर्वपद एव वर्त्ततेऽपार्थक्यवेदं वचनं स्यात् । तस्मात् पूर्वपदस्ये स्वर उदात्ते
स्वरिते वा पूर्वपदग्रहणं वर्त्तते इति विज्ञायते । भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्दा
यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । स्वभाविनावतिष्ठत इति । अनेन प्रकृत्या भवती-
त्यस्यार्थमाचष्टे । तमेव वाक्यान्तरं स्पष्टीकर्तुमाह न विकारमनुदात्तत्व
मापद्यत इति । कथं पुनरनुदात्तलक्षणो विकारः प्राप्नोति यन्निसप्तये
प्रकृतिभावोऽयमारभ्यत इत्याह समामान्तोदात्तत्वे हि मतीत्यादि । समामान्तो-
दात्तत्वापवादोऽयमिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् । कृष्णो मृग इति । कृष्ण-
गुणत्वात् । आद्युदात्त इति । जित्स्वरं । तत्र चेत्यादि । तत्र सुबो दीर्घधेति
(उण्, ३।३०५) दीर्घग्रहणमनुवर्त्तते । सुश्रुभ्यां निञ्जेत्यतो (उण्, ३।३०६)
निञ्जेति च । तेनाद्युदात्त इति । नित्स्वरं । कृदुत्तरपदेत्यादि । ब्रह्मचारीति ।
व्रत (३।२।८०) इति णिनिः । उपपदममामः । तत्र गतिकारकोपपदात्
कृदिति (६।२।१३८) ब्रह्मचारीतिशब्दः कृत्स्वरणात्तोदात्तः । स्नातकशब्दः
कन्प्रत्ययान्त इति । यावादित्वात् । यावादियु स्नात वेदममामाविति

पठ्यते । आद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । श्रोत्रियशब्दो निस्वादाद्युदात्त इति । श्रोत्रियंशब्दोऽधीत इति निपातप्रति (५।२।८४) । तेन नित्स्वरेणाद्युदात्तः । मनुष्यशब्दस्ति त् स्वरित (६।१।१८) मित्तीति । मनोज्ञातावज्यती षुक् चेति (४।१।१६१) यत्प्रत्ययान्तत्वात् । उदात्तग्रहणमित्यादि । तत्रोदात्तग्रहणं कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८) इत्यतोऽनुवर्त्तते । स्वरितग्रहणमिति । तित् स्वरित (३।१।१८५) मित्यतः । ततः किं सिद्धं भवतीत्याह तेनेत्यादि । उदात्तस्वरितानुवृत्ते ह्येतदेव प्रयोजनम् । यत्रोदात्तः स्वरितो वास्ति तत्रैव यथा स्यात् । समशब्दो हि सुनोतेर्डमिति डम्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन धातोष्टिलोपे कृते प्रत्ययस्य पितृत्वात् सर्वानुदात्तो भवति ।

२ । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ।

यतोऽनाव (६।१।२१३) इत्याद्युदात्त इति । नौवयोधर्मेत्यादिना (४।४।८१) यत्प्रत्ययान्तस्य तुल्यशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् । तुलया संमितं तुल्यमिति । सट्कशब्द इत्यादि । त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्चेत्यत्र (३।२।६०) समानान्य-योश्चेति वक्तव्यमित्युपसंख्यानं कृतम् । तेन सट्कशब्दः कश्चनः । दृग्दृश-वतुष्विति (६।३।८८) समानस्य सभावः । सट्कशब्दोऽपीत्यादि । क्तुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणेत्यपेक्षते । इकारः प्रत्यय इति । तत्राच इरित्यत (उण्, ४।५७८) इकारप्रत्ययानुवृत्तेः । किदिति । भुजेः किञ्चेत्यतः (उण्, ४।५८१) किद् ग्रहणानुवृत्तेः । सप्रत्ययान्तोऽजशब्द इति । अशेदेवन इत्यत्र (उण्, ४।६३०) वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः स इत्यतः (उण्, ३।३४२) सप्रत्ययानुवृत्तेः । नव्विषयस्येति । नपुंसकलिङ्गविषयस्येत्यर्थः । मध्योदात्तत्वञ्चेति । न्यग्रोधस्य च केषलस्येति (७।३।५) निपातनादित्यनेन सम्बन्धः । अत्राङ्गण इति । नञ्-समासः । कुत्राङ्गण इत्यादौ कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) । एतान्यव्यया-न्याद्युदात्तानीति । निपाताभादुदात्ता इति (फिट्, ४।७८) वचनात् । एषाञ्च निपातत्वात् । तत्र नञ्कुशब्दयोश्चादयोऽसस्त्व इति (१।४।५७) चादिषु पाठास्त्रिपातत्वम् । निरतिशब्दयोस्तु प्रादय इति (१।४।५८) तयोः प्रादिषु पाठात् । अव्यय इत्यादि । अव्यये पूर्वपदे प्रकृतिभावे कर्त्तव्ये नञ्

प्रवृत्तीनामेव भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । चङ्गान्यतर-
स्यामित्यतो (६।१।२१) ऽन्यतरस्यां ग्रहणं मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा ।
तेन नञ्कुनिपातानामेव भविष्यतीति । स्नात्वाकालक इति । मयूरखं-
सकादित्वात् समासः । क्तातोसुन्कसुन इति (१।१।४०) पूर्वपदस्याव्ययत्वम् ।
सुहृत्सुखमित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति (२।३।५) द्वितीया ।
सर्वरात्रशब्दोऽप्यक्षप्रत्ययान्त इति । सर्वा च रात्रिश्चेति पूर्वकालैकेत्यादिना
(२।१।४६) समासऽहः सर्वैकेत्यादिनाच् प्रत्ययविधानात् (५।४।८७) ।

३ । वर्गा वर्गध्वनेते ।

रहे थ लो वेतीति । अत्र (उण्, ३।३७१) ह्रश्याभ्याप्रितन्नितीतना
(उण्, ३।३७३) ऽनुवर्त्तनात् । परमक्षण इति । अत्र समासान्तादासत्वमेव ।

४ । गाधलवणयोः प्रमाणे ।

शम्बगाधमिति । गाध्यत इति गाधः । गाध् प्रतिहानिष्पयोः । अर्ध-
र्षादित्वात् पक्षे नपुंसकत्वम् । अर्धिलूधूसू इति । अनेन सूत्रैकदेशेनार्धि-
लूधूसूखनसहचर इति (३।२।१८४) इत्येतत्सूत्रमुपलक्ष्यते । मध्योदात्त
इति । प्रत्ययस्वरेण । अशुप्रुषीति । अशुप्रुपलटिकणिवटिविगिभ्यः कन्निति
(उण्, १।१।४६) सूत्रमुपलक्षयति । ननु आयामः प्रमाणम् । आयामस्तु प्रमाणं
स्यादिति वचनात् । नच शम्बगाध मित्यादि स्तत्पुरुषः प्रमाणवाची । किं
तर्हि ? इयत्तावाचीत्याह प्रमाणमित्यादि । इयतो भाव इयत्ता । सा परि-
च्छिद्यते येन स इयत्तापरिच्छेदः । स एवात्र प्रमाणं वेदितव्यम् । न
पुनरायाम एव । तत् कथम् ? प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति क्रियाशब्दोऽत्र
प्रमाणशब्दो गृह्यते । नतु रूढिशब्दः । लक्ष्यानुसंधात् । तेन येनेयत्ता
परिच्छिद्यते तत् सर्वं प्रमाणम् । स्वरव्यङ्ग्यं चेति । अन्य स्वरं योऽयं प्रकृतिभावो
विधीयते तेन व्यङ्ग्यं द्योत्यमित्यर्थः । एतेषामिति । शम्बगाध्वादीनाम् ।

५ । दायार्थं दायार्दे ।

दायो भागः । अंग इत्यर्थः । दायमादत्त इति दायार्दः । मूलविभुजादि-

त्वात् कः । दायादस्य कर्म दायाद्यम् । किं पुनस्तत् ? दाय एव । स हि दायादिरादीयमानः कर्म भवति । उदात्त इति च तत्र वर्त्तत इति । मन्त्रे ह्येत्यादेः (३।३।६) सूत्रात् । ननुच निपूर्वः सूत्रे धातुरुदात्तः । तत् कथं केवलाद् भवतीत्याह बहुलवचनादित्यादि । अथेत्यादि । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तमाविष्कर्त्तुमाह यद्वेवमित्यादि । यदि स्वामीश्वरे-दिना (२।३।६) षष्ठी विधीयते । समस्येव हि विधातव्या । न षष्ठी । तस्याः शेष इतिव (२।३।५०) सिद्धत्वादित्यत आह तस्यास्त्वित्यादि । यदि समस्येव विधीयेत ततोऽसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठ्या बाधिका विज्ञायेत । नत्वेवं विज्ञायेतेति पुनरनयैव शेषलक्षणषष्ठ्यभ्यनुज्ञायते । नत्वपूर्वा विधीयते । तेनाप्रतिपदविहितत्वाद् भवत्येव समामः । परमदायाद् इति । अत्र पूर्वपदं पूजावाचि । न दायाद्यवाचि ।

६ । प्रतिबन्धिचिरकृच्छयोः ।

कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नाति विहन्तीति प्रतिबन्धि । ताच्छील्य आवश्यकी वा णिनिः । विशेषणसमासे कृत इति । ननु च विशेषणसमासः सामानाधिकरण्ये भवति । नचेदं सामानाधिकरण्यम् । कथं पुनरत्र पूर्वपदं प्रतिबन्धि भवतीत्याह गमनमित्यादि । अचिरकालभाविनि गमने कार्य-सिद्धिर्निष्पद्यते । कृच्छयोगि चेति । कृच्छं दुःखम् । तद्योगिनि गमने गन्ता प्राप्यमर्थं दुःखेनाभिहन्यमानो न प्राप्नोति । तस्माच्चिरकालभावि कृच्छ-योगि वा यद् गमनं तत् कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ।

७ । पदेऽपदेशे ।

व्याज इति । कञ्चैत्यर्थः । मूत्रपदेनेति । मूत्रव्याजेनेतरर्थः । इन्-प्रतप्रयान्त इति । सिविमुच्योष्टेरुच्चेत्यत्र (उण्, ४।६०२) इन्नित्यस्यानुवृत्तेः । मूत्रयतेरिति । मूत्र प्रस्रवणे । उच्चारणशब्दोऽपि घञन्तः । याथादीत्यादि । घञन्तत्वात् ।

८ । निवाते वातदाणे ।

कुब्जादिहेतुक इत्यादि । कुब्जादिहेतुके वर्त्तन्ते कार्ये कारणोपचारात् ।

भवति कारणे कार्योपचारो यथा सर्वमिदं पुरातनं कर्म भुञ्जत इति ।
कवतेरिति । कु शब्दे । आद्युदात्त इति । यतोऽनाव इत्यनेन (६।१।२।१३) ।
डक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर इति । ते कवते उडागिति सूत्रमधोयत ।

६ । शारदेऽनार्त्तवे ।

रज्जुशारदं दृषच्छारदमिति । योगविभागात् समासः । शारद-
शब्दोऽयं प्रत्ययवाचीति । प्रत्ययमभिनवमचिरकालभावीत्यर्थः । एतेन
नानार्थवाचित्वं शारदशब्दस्य दर्शयति । नित्यसमास इति । मङ्गा-
विभाषायाः प्रकृताया व्यवस्थितविभाषात्वात् । अनुपङ्गतमिति । रजोभिः ।
अनुपङ्गतत्वं तु सद्य उद्धृतत्वात् । उप्रत्ययान्त इति । सृजेरसुम् चेत्यत्र
(उण्, १।१५) भृसृशीतृचरित्मरितनिधनिमिमस्जिभ्य उरित्यत्र (उण्, १।५)
उकारप्रत्ययानुवृत्तेः । आदिप्रत्ययान्त इति । ट्णार्तः पुग् ऋस्वयेत्यत्र
(उण्, १।११८) शृट्भसोऽदिरित्यतो (उण्, १।१२७) ऽदिप्रत्ययानुवृत्तेः ।
परमशारदमिति । शारदि भवं शारदम् । मन्विवेनाद्यृतनजवांभ्योऽर्णिति
(४।३।१६) सूत्रेणोत्पन्नोऽयं शब्दः ।

१० । अध्वर्युकषाययोजातो ।

जातिवाचिनो नियतविषया इति । नियतो विषया येषामिति विषयः ।
नियतविषयत्वं तु जातिविशेषत्व एव वर्त्तमानत्वात् । अध्वर्युप्रभृतीनां
गोत्रञ्च चरणैः सहिति चरणत्वाज्जातित्वम् । यत्प्रत्ययान्त इति । शृप्राग-
पागुदक्प्रतीचो यदिति (४।२।१०१) । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादित
इति । कठ ऋच्छृजीवन इत्यस्मात् । तदेवमिति । यस्मादेवं कालापगङ्गो-
ऽणन्तस्त्वस्मात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ठकि मत्वन्तोदात्त इति । कित
(६।१।१६५) इत्यनेन ।

११ । सट्शप्रतिरूपयोः साट्शये ।

पितृमट्श इति । तुल्यार्थैरित्यादिना (२।३।७२) पक्षो तृतीया च ।
पूर्वसट्शेत्यादिना (२।१।३१) समासः । पितृमातृशब्दावुणादिसन्तोदात्तो
भिपातित्वाविति । नमृनेष्ट्वष्टृहोतपोतभ्राष्टजामाष्टमाष्टपितृदुष्ट इत्यत्र

(उण्, २।२५२) । अथ सट्शयङ्गं किमर्थम् ? यावता माहसट्शः पितृसट्श इत्यत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थं (६।२।२) इत्येव सिद्धमित्यत्र आह षष्ठीसमासार्थञ्चेत्यादि । तुल्यार्थे हि प्रयोगे षष्ठ्यपि विधीयते । तत्र यदा माहसट्श इति षष्ठीसमासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सट्श-यङ्गम् । सति त्वस्यारम्भे तृतीयासमासेऽपि परत्वाद्नेनैव सट्शयङ्गं कर्त्तव्यमित्यत्र आह इहेत्यादि । दास्याः सट्शो ह्रस्वः सट्श इति । अत्र षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुकि (६।३।२१) कृते षष्ठीसमास स्तत्सट्शयङ्गं प्रयोजयति । अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्यमानत्वात् । यदि षष्ठीसमासार्थं सट्शयङ्गमिह क्रियते तृतीयासमासो न कर्त्तव्यः । विशेषाभावात् । नैतदस्ति । तत्रापि हि कर्त्तव्य एव यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थः । यथा विद्यया सट्शो विद्यासट्श इति । नह्यत्र षष्ठ्यर्थो विद्यते । किं तर्हि ? तृतीयार्थः । विद्यया हेतुना सट्श इत्यर्थः । अत्रेत्यादि । तत्र दासीशब्दस्य ङीबुदात्तनिवृत्तिस्वरैणात्तोदात्तार्थः । दसि सेवन इति दंसेष्टनौ न आ चेति (उण्, ५।६८८) टप्रत्ययान्तो नकारस्य चाकारादेशः । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । यस्येतिलोपः (६।४।१४८) । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्युदात्तत्वम् । ह्रस्वलोपश्चो जातेरस्त्रीविषया-दिति (४।१।६३) ङीषन्तोऽन्तोदात्तो भवति । प्रत्ययस्वरैण ।

१२ । द्विगौ प्रमाणे ।

प्राच्यसप्तशम इति । षष्ठीसमासः । प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । यत् प्रत्ययान्तत्वात् । यतोऽनाव इति (६।१।२१३) । गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादा-द्युदात्तो मध्योदात्तो वेति । कर्दमादीनाञ्चेत्य- (फिट्, ५८) तादिग्रहणञ्चानु-वर्त्तते । तत्र यदादेरुदात्तो विधीयते तदाद्युदात्तो भवति । यदा तु द्वितीयस्य तदा मध्योदात्तः । व्रीहिस्य इति । षष्ठीसमासः । परमसप्तशम इति । समानां (A) शमानां समाहारः सप्तशमम् । मूलोदाहरणे तु तद्विधितार्थं द्विगोरुत्तरपदत्वम् ।

(A) मुद्रितकामिकायां समशब्दो दन्तादिः । टीकायां तास्य्यादिः । शमस्तु चतुरङ्गस्य इति यादवः ।

१३ । गन्तव्यपण्यं वाणिजि ।

गमनीयं गन्तव्यम् । पण्यं व्यवहसं व्यमिति । मद्रवाणिज इति । मद्रेषु यो व्यवहरति स एव सुच्यते । सप्तमीसमास इति । सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् । रक्प्रत्ययान्तत्वादिति । स्नायितञ्चीत्यादिना (उण्, २।१७०) मदे रकं विधाय व्युत्पादितत्वात् ।

१४ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छायै नर्पंसके ।

तुल्यप्रमाणं वर्त्तत इति । तुल्यं प्रमाणं यस्येति विग्रहः । स्वपदद्विग्रह इति । स्वपदद्विग्रहः कस्मान्न भवति ? तादृशं हि वाक्त्वं कर्त्तव्यं यथा समासार्थः प्रतीयते । भिन्नामात्रमिति । अस्य च भिन्नया तुल्यप्रमाणमित्येषोऽर्थः । नचायं स्वपदविग्रहेण शक्यः प्रतिपादयितुम् । मात्रशब्दस्य तुल्यप्रमाणत्वत्वात् । स हि समास एव तुल्यप्रमाणे वर्त्तते । न वाक्ये । अतएवोक्तं मात्रशब्दोऽयं त्वत्तिविषय इत्यादि । त्वत्तिरिह समाप्तत्तिरेव विषयः । अप्रत्ययान्तोऽस्तोदात्त इति । टापा सहेकादेश उदात्तेनोदात्तत्वात् । उप्रत्ययान्त इति । इषेः किञ्चेत्यत्र (उण्, १।१३) भृशुशीत्यादेः सूत्रादु- (उण्, १।५) प्रत्ययानुवृत्तेः ।

१५ । सुखप्रिययोर्हिते ।

तत्र सुखप्रियशब्दावित्यादि । तच्छब्देन सुखप्रिययोः प्रत्ययमर्गः । तयोः सुखप्रिययोः हेतुरायतनां जन्मान्तरे प्रीतिकरः । तत्र सुखप्रियशब्दो वर्त्तते । किं कारणमेवं व्याख्यात इत्याह तद्विहितमित्यादि । हि तथाचेतयः । तत्-पुरुषे प्रकृतिभावोऽयं विधीयते । एष हि तत्पुरुषो हितवाची भवति यदि सुखप्रियशब्दावुत्तरपदे हितहेतो वर्त्तते । हितञ्च किम् ? यदायत्यां प्रीतिं करोति । कथं पुनः सुखप्रियशब्दो तहेतो वर्त्तते ? कारणं कार्याप-चाराद् यथा नड्वलोदकं पादरोग इति ।

१६ । प्रीती च ।

अथ प्रीती चेतीदं ग्रहणं किमर्थम् ? यावता सुखप्रिययोः प्रीत्यभिचारात् । एवं प्रीती गम्यमानायां भविष्यतीत्यत्र चाह सुखप्रिययोः

प्रोत्थेत्यादि । प्रीतिग्रहण मन्तरेणापि सिद्धे सुखप्रिययोः प्रीतप्रव्यभिचाराद् यदिह प्रीतिग्रहणं क्रियते तदतिशयिता या प्रीति स्तस्यां यथा स्यादित्येवमर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रतयस्वरैणान्तोदात्ताविति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः । छात्रशब्दश्छात्रादिभ्यो ण (४।४।६२) इति णप्रतयान्तः । कन्याशब्दः स्वरितान्त इति । (B) अन्नरादिषु तथाभूतस्यैव पाठात् । राजसुखं राजप्रियमिति । अत्र यद्यपि सुखप्रिययोः प्रीतप्रव्यभिचारित्वात् प्रीतिर्गम्यते तथाप्यतिशयेन या प्रीतिः सा न गम्यत इति भवति प्रत्युदाहरणम् ।

१७ । स्वं स्वामिनि ।

१८ । पत्यावैश्वर्य्ये ।

धान्यमन्तस्वरित इति । ख्यदन्तत्वात् तित्स्वरिण । वृषल्या भर्त्सेत्यर्थ इति । वृषल्याः कामयितेति यावत् ।

१९ । न भूवाक्चिद्दिधिषु ।

भुवः संज्ञान्तरयोरिति (३।२।१७८) क्षिपा भुशब्दो धातुस्वरैणान्तोदात्तः । एवं वाक्शब्दः । वचः क्षिन्वचिप्रच्छीत्यादिना (३।२।१७८, वा) क्षिप् । चिदिति । चित्ती संज्ञान इत्यस्मादन्तेभ्योऽपि (३।२।१७८) टश्यत इति क्षिप् । नृतिशृद्धोः कूरित्यधिकृत्य (उण्, १।८।१) अन्दृट्भ्रजम्बुकफेलूकर्कभ्यूदिधिषू रिति (उण्, १।८।३) दिधिषूशब्दः कूपत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति ।

२० । वा भुवनम् ।

२१ । आशङ्काबाधनेदीयःसु सम्भावेने ।

शक्ति शङ्कायामित्येतस्माद्गुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । केचित्सु घञन्तस्य शङ्कशब्दस्य ग्रहणमिति वर्णयन्ति । बाध् लोड्ण इत्यस्मादाड् पूर्वाद् घञाबाधः । अत्यर्थमन्तिकं नेदीयः । अन्तिकशब्दस्यान्तिकवाढयोर्नेदसाधावित्तीयसुनि (५।३।६३) परतो नेदादेशः । अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चय इत्यर्थः । गमनाशङ्कमिति । षष्ठीसमासः । क्रियाविशिषणत्वात्पुंसकलिङ्गम् । लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य ।

२२। पूर्वे भूतपूर्वे ।

पाठो भूतपूर्वे इति । यः पूर्वमाद्य आसीत् स एवमुच्यते । समासे गम्यमानार्थत्वाद् भूतशब्दो न प्रयुज्यते यथा दध्योदन इत्यत्रोपसिक्तशब्दः । परमपूर्व इति । अत्र सन्महदित्यादिना (१।१।६१) समासः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समास इति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । नतु परमो भूत इति । तुशब्दोऽवधारणे । परमो भूतपूर्व इति योऽयं वाक्यार्थः परमपूर्वकालक्षणस्तस्मिन्नेवात्र समास इत्यर्थः । किं कारणमित्याह तथाचेत्यादि । चशब्दो हि हीतार्थे । अयं समासो न भवति । एवं सत्युदाहरणसिवेदं भवति । न प्रत्युदाहरणम् । पूर्वशब्दस्य भूतपूर्ववाचित्वात् । यस्तु प्रायेण पुस्तकेषु पाठोऽत्र परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विशदो नतु परमो भूतपूर्व इति स प्रमादपाठो वेदितव्यः । वाक्यद्वयेऽपि भूतपूर्वयोर्गम्यमानत्वात् ।

२३। सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ।

सह विधया सविधः । तेन सहिति तुल्ययोग (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति (६।३।८२) सहस्य सभावः । एवं सनीडादिष्वपि बहुव्रीहिभावश्च वेदितव्यः । मद्रसविधमित्यादयः पञ्चीसमासाः । नतु च सह विधयेत्येवमादावर्थं सविधादयः शब्दा व्युत्पाद्यन्ते । तत् कथमेषां सामीप्ये वृत्तिरित्याह सह विधयेत्येवमादिकेत्यादि । आदिशब्देन सह नीडेन सह मर्यादयेत्येवमादीनां ग्रहणम् । एवकारोऽवधारणार्थाऽभिधेयव्यवच्छेदं करोति । व्युत्पत्तिनिमित्तमेव नाभिधेयमिति । समीपवाचिनस्त्वेत इति । अत्रापि तुशब्दोऽवधारणार्थ एव । समीपवाचिन एव । नतु सह विधयेत्येवमादिवाक्यार्थवाचिन इति ।

२४। विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ।

विस्पष्टकटुकमिति । कटुशब्दात् संज्ञायां कन् । सुप्सुपेति समास इति । अथ विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति (२।१।५७) विस्पष्टकटुकमित्यत्र

विगृह्य कस्मात् कर्मधारय एव न क्रियत इत्याह विस्मष्टादयो ह्यत्रेत्यादि ।
 कर्मधारयो हि सामानाधिकरण्ये सति भवति । न चेह सामानाधिकरण्य-
 मस्ति । तस्माद् विस्मष्टादयोऽत्र कटुकादेः शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं
 कटुकत्वादि तस्य विशेषणम् । न तदुक्तो द्रव्यस्य । कटुकादिभिश्च शब्दैः
 कटुकस्यास्तिलक्षणे यस्यास्ति तद्गुणवद् द्रव्यमभिधीयते । ततो वैयधिकरण्ये
 नास्ति कर्मधारयः । तस्माद् यथोक्तेन विधिना समासोऽत्र कर्त्तव्यः ।
 विस्मष्ट इति । स्मश बाधनस्पर्शनयोरित्यस्य निष्ठायां दस्तस्मष्टञ्चनज्ञता
 इति (७।२।२७) स्मष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गतिसमासः ।
 विचित्रशब्द इत्यादि । चित्र चित्नीकरणे । पुरादिः । तस्माद् घञ् ।
 विशेषेण चित्रं विचित्रम् । प्रादिसमासः । अव्ययस्वरिणेति । तत्पुरुषे
 तुल्यार्थ इत्यादिना (६।२।२) विहितेन । अव्ययं पुनरत्र विशब्दः । तस्य
 च निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ७५) इतः आद्युदात्तत्वम् । विचित्रशब्दमिति ।
 चित्नी संज्ञान इत्यस्य निष्ठायां चित्तम् । विगतं चित्तमस्येति बहुव्रीहिः ।
 बहुव्रीहिस्वरिणेति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (६।२।१) विहितेन । व्यक्तशब्द
 इत्यादि । अश्लेषपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वर उदात्तः । तत्रेकारस्य स्थाने
 यो यण् स उदात्तयण् भवति । ततः परस्याकारस्यानुदात्तस्य स्वरितः ।
 सम्पन्नशब्द इत्यादि । पदेः संपूर्वस्य निष्ठायां सम्पन्नशब्दः कर्त्तरि चेति ।
 पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरिणेति । अन्तोदात्तग्रहणमेकवचनान्तं यत् प्रकृतं तस्य
 विपरिणामं कृत्वान्तोदात्ताविति सम्बन्धः कर्त्तव्यः । पाठयतेः फलिपाटि-
 नमिजनीनां शुक् पटिनाकिधश्चेतुप्रत्ययः (उण्, १।१८) । पटिशब्दश्चादेशः ।
 पटुः । पडि गतौ । अस्मान्निष्ठायां पण्डितः । कुशल इति । कुशाङ्गतोति
 ला दान इत्यस्मादातोऽनुपसर्गे क इति (३।२।३) कः । उपपदसमासः ।
 गतिकारकोपपदात् कृदितुत्तर-(६।२।१३५) पदप्रकृतिस्वरः । अपलशब्द
 चित्स्वरिणेति । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । कथमयमन्तोदात्तचित्स्वरिणेत्याह
 कलस्तूपधेत्यतः (उण्, १।१०४) कलप्रत्ययेऽनुवर्त्तमानि चुपेरश्चो-(उण्, १।१०८)
 पधाया इति चुप मन्दायां गतप्रविल्यस्मात् कलप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते ।
 तत्र ह्रषादिभ्य (उण् १।१०६) चिदित्यतश्चिद्ग्रहणमनुवर्त्तते । तेन चित्-

स्वरेणान्तोदात्तः । निपुणशब्द इत्यादि । अन्तोदात्त इति प्रकृतेन सम्बन्धः ।
पुणेरिति । पुण कर्मणि शुभ इत्यादिगुपधाच्चाप्रीकिरः क इति
(३।१।२३५)कप्रत्ययः ।

२५ । अज्ञावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ।

गमनश्लेषमिति । ल्युट् चेति (३।३।११५) ल्युट् । विशेषणसमासः ।
अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयः । इष्टनीयसुनोः प्रशस्यस्य अ इति (६।३।६०)
आदेशः । वचनज्येष्ठमिति । अत्रापि तयोरेव प्रत्यययोः परतः प्रशस्य-
शब्दस्य ज्यादेशः । गमनकनिष्ठं गमनकनीय इति । इष्टनीयसुनोः परतो
युवशब्दस्याल्पशब्दस्य च युवाल्पयोः कन्नन्धतरस्यामिति (५।२।६४) कनादेशः ।
ननु च अज्यकनामिति कथम् ? इतिकरणो हेतौ । यस्माच्छ्रज्यकनामिहा-
देशानां ग्रहणं ते चाजादौ प्रत्यये प्रशस्यादीनां विधीयन्त इति केवसाना-
मसम्भवः । तस्मात् सामर्थ्यात् तद्दुस्तरपदं गृह्यते ।

२६ । कुमारश्च ।

कुमारश्चमणेति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
(प,७२) । कुमारीशब्दोऽत्र समस्यते । एवं हि अमणाशब्देन स्त्रीलिङ्गेन
सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । नान्यथा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । कुमार
क्रीडायामित्यस्मात् पचाद्यचि व्युत्पादितत्वात् । केचित् पुनरित्यादि । कथं
पुनर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायां सत्यामविशेषेणेति लभ्यते ? एवं मन्यते ।
चकारोऽत्र क्रियते । सचास्यैव विधेः समुच्चयार्थः । तेन सर्व्वताविशेषेण
भवति । एवं हि समुच्चयो भवति । नान्यथेति । ये तु कुमारः अमणा-
दिभि (२।१।७०) रित्यत्रैव समासमिच्छन्ति ते पूर्व्वविध्यपेक्षया चकारमिह
समुच्चयार्थं दर्शयन्ति ।

२७ । आदिः प्रतेग्रनसि ।

प्रतिगत एनचेति । अनेनावादयः क्रुष्टाद्यर्थं हतीययेति (२।२।१८, वा)
तत्पुरुषत्वं प्रत्येनःशब्दस्य दर्शयति । प्रतिगतमेनी वा यस्येति । अनेन
बहुव्रीहित्वम् । कुमारप्रत्येना इति । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४)

दीर्घः । ननु च नेह सूत्र उदात्तग्रहणमस्ति । तत् कथमुदात्तस्वरो लभ्यत इत्याह उदात्त इत्येतदिहेत्यादि । किं पुनस्तत्सामर्थ्यमित्याह पूर्वपदेत्यादि । नहि प्रकृतिस्वरादन्य एव स्वर उच्यते । किं तर्हि ? प्रकृतिस्वर एव । यतः प्रकृत्येति (६।२।१) वर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । प्रकृतिभावेन कुमारशब्दस्य यः स्वरः प्राप्तः स आदे भवतीति । एवञ्च सामर्थ्यादुदात्तो लभ्यते । स एव हि कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन स्वरः ।

२८ । पूगेष्वन्यतरस्याम् ।

२९ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।

तद्वितार्थे द्विगौर्यंबिति । मासादवयसोत्यनुवर्त्तमाने (५।१।८१) द्विगौर्यंबिति यप् (५।१।८२) । ठञो लुगिति । प्राग्वतीयस्य । पञ्चकपाल इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इति संस्कृतं भक्षा इत्यण् (४।२।१६) तस्य द्विगोरित्यादिना (४।१।८८) लुक् । एते समासा इति । पञ्चकपाल इत्येवमादयो दशशरावपर्यन्ताः । कृताणप्रत्ययलोपा इति । कृतोऽणप्रत्ययलोपो येषां ते तथोक्ताः । पञ्चदशशब्दावत्र नः संख्याया इत्याद्युदात्तौ (फिट् २८) । पञ्चाशत् इति । तद्वितार्थे समासः । आर्हादगोपुच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । अर्धपूर्वेत्यादिना (५।१।२८) लुक् । पञ्चशराव इति । पञ्चशरावाणस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अथेह कथं भवति पञ्चारत्नो दशारत्नयो इति ? यावता यणादेशे कृते गुणे च, नातेगन्तमुत्तरपदमित्याह पञ्चारत्न इत्यादि । यद् यण्गुणौ ह्यजादौ विभक्तौ परत इति ताविह बहिरङ्गौ । स्वरस्वन्तरङ्गः । प्राग् विभक्त्युत्पत्तेर्भावात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । तेन पञ्चारत्न इत्यत्रापि द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते । स्थानिवद्भावाद्देति । अचःपरस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) पूर्वस्वरे कर्त्तव्ये यो गुणः स्थानिवद्भावेनेगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते । ननु च स्वरविधौ न पदान्तेत्यादिना (१।१।५८) स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । नैतदस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदित्युक्तत्वात् (१।१।५८, वा) । नचैव मिको यण् गुणौ लोपाजादेशौ । पञ्चारत्न इति । अरत्नशब्दोऽर्त्तकृदिकारादङ्गमः सर्वतोऽङ्गिन्नार्थादिव्येक

इति (४।१।४५ ग) बह्नादिषु पाठान् ङीषन्तः । इहापि पूर्ववत् तद्धितार्थं द्विगुः । मात्रचसु लोपः ।

३० । बह्वन्यतरस्याम् ।

पूर्वोपगन्तादिषुत्तरपदेषु बहुशब्दस्यापि नित्यं प्रकृतिस्वरे प्राप्ते विकल्पोऽयमुच्यते । बहुरन्निरिति । पूर्ववत् समासादि । बहुमास्य इति । पूर्ववद् यप् । बहुकपालादयः समासा इहापि संस्कृतं भक्षा (४।२।१६) इत्यत्रापि तद्धितार्थं कृतेऽणप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । स हि कुभ्रश्चेत्यनुवर्त्तमाने (उण्, १।२२) बहिमहि हृहावित्यस्मान् लङ्घिवन्तोर्नलोपश्चेति (उण्, १।२८) कुप्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्यते । तत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । यत्र यणादेश इति । बहुरन्निरित्यत्र ।

३१ । दिष्टिवितस्त्योश्च ।

अबह्वर्थोऽयमारम्भः । पञ्चदिष्टिरिति । पञ्चारन्निरित्यनेन तुल्यम् ।

३२ । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ।

साङ्गाश्रयसिद्ध इति । सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वेति (२।१।४१) समासः । साङ्गाश्रयकाम्पित्यशब्दौ श्यप्रत्ययान्तात्वादिति । वुञ्छणित्यादिना (४।२।८०) सङ्गाशादिलक्षणं चातुरर्थिकप्रत्ययं विधाय व्युत्पादितत्वात् । अकशब्द इत्यादि । कदाधारार्चिकलिभ्यःक (उण्, ३।३२०) इत्यधिकृत्य सृष्टभृशुपमुषिभ्यः कगिति (उण्, ३।३२१) ककप्रत्ययः किद् विधीयमानोऽवन्तरपि भवतीति । तेनोक्तशब्दः ककप्रत्ययान्तः । स्वरत्वरित्यादिना वर्त रुट् (६।४।२०) । निधानशब्दो निधाञः क्युप्रत्यये मध्योदात्त इति । निधानशब्दोऽयं कृपुत्रजिमन्दि निधाञः क्युरिति (उण्, २।२३८) कुप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । तत्र गतिकारकोपदात् कृदिति (६।२।१३८) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे कृते मध्योदात्तो भवति । क्वचित् कुप्रनिप्रत्ययान्त इति पाठः । तत्र सप्तम्येकवचन शक्योऽचि विभक्ताविति (७।१।७३) नुमं कृत्वा शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गं वेदितव्यम् । कुप्ररित्येतस्मिन् शब्दरूपे प्रत्ययसङ्गक इत्यर्थः । कुम्भीकलसीशब्दौ ङीषन्ताविति । तेनान्तोदात्ताविति भावः । ङीषन्तास्तु जातेरस्त्रीविषया-

दित्यादिना (४।१।६३) विहितेन ङीषा वेदितव्या । आष्ट्रशब्दः ष्ट्रन् प्रत्ययान्त इति । ष्ट्रन्निति (उण्, ४।५।८८) वर्त्तमाने भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यां वृद्धिश्चेति (उण् ४।५।८८) ष्ट्रन्प्रत्ययान्ततया व्युत्पादितत्वात् । चक्रशब्दोऽन्तोदात्त इति । कृञः के द्वे चेति (६।१।१२, वा) कप्रत्ययान्तत्वेन घुत्पादितत्वात् । चारकशब्दो ण्वुलन्तः । तेन लिट्स्वरिणाद्युदात्तः । सप्तमीस्वर इत्यादि । तत्पुरुष इत्यादिना (६।२।२, वा) सप्तम्याः प्रकृतिभावेन यः स्वरौ विधीयते स परत्वात् थाथ (६।२।१४४) घञित्यादिना विहितेन स्वरिणात्तोदात्तेन बाधितः । तेन पुनर्विधीयते ।

३३ । परिप्रतुप्रपापा वर्जमानाहोरात्रावयवेषु ।

परित्रिगर्त्तमिति । अत्र त्रिगर्त्तशब्दो वर्ज्यमानमुत्तरपदं त्रिगर्त्तान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरी वर्ज्जन इति परेः (१।४।१२, वा) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (२।३।१०) तद्व्योमि पञ्चमी । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति (२।१।१२) तदन्तेनाव्ययीभावः । परिसार्वसेनीति । सार्वसेनिशब्देन समासः । प्रतिपूर्वाह्लमिति । लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्य इत्यव्ययीभावः (२।१।१४) । उपपूर्वाह्लमिति । अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) सामीप्ये । अपत्रिगर्त्तमिति । परित्रिगर्त्तमित्यनेन तुल्यम् । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ चेत्यादि । (६।२।२) तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पर्यादीना मव्ययत्वात् सिद्धम् । बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ प्रकृत्यादिना (६।२।१) । तेनाव्ययीभावे यथा स्यादितेप्रवमर्थोऽयमारम्भः । किं पुनः कारण मपपर्यारेव वर्ज्यमान उदाहरणम् ? नतु प्रतुप्रयोरित्याह तत्रेत्यादि । तत्र तेषु पर्यादिषु मध्येऽपपरिशब्दविव वर्ज्जमाने वर्त्तते । तेन तस्मात् तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । अतस्तयोरेवात्रोदाहरणमुपन्यस्तमितप्रभिप्रायः । अथाहोरात्रावयवा अपि तयोरेवापपर्याः कस्मान्नीदाङ्गियन्त इतयाह अहोरात्रावयवा अपीतयादि । वर्ज्यमानार्थयोरेवापपर्याः प्रयोग इति । यावत् किञ्चिदुत्तरपदं तेन सर्वैरेव वर्ज्यमानेन भवितव्यम् । अन्यथा तयो वर्ज्यमानार्थता न स्यात् । तस्मादहोरात्रावयवा अपि तयोर्वर्ज्यमानयोरेव भवन्ति । तेन त्रिगर्त्तादिभ्यो वर्ज्यमानेभ्यः पृथङ् नोदाङ्गियन्ते । प्रत्यञ्जीति । पूर्ववदाभिसुख्येऽव्ययीभावः । परिवनमित्य-

त्रेत्यादि । परिप्रत्युपाया वर्ज्यमान इत्यस्यावकाशः परिचिगर्त्तमिति । वनं समास इत्यस्यावकाशः (६१२।१७८) प्रवणमिति । परिवनमित्यत्र वनं समास इत्येतद् (६१२।१७८) भवति । विप्रतिषेधेन ।

३४ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ।

राजन्यवाचीनि यान्यसमस्तानि बहुवचनान्तानि तदवयवकी यो द्वन्द्वः स राजन्यबहुवचनद्वन्द्व इत्युक्तः । श्वाफल्कचैत्रकरोधका इति । (C) श्वाफल्काश्च चैत्रकाश्च रोधकाश्चेति द्वन्द्वः । तत्र रोधकशब्दमपेक्ष्य चैत्रकशब्दस्य पृथ्वपदत्वम् । चैत्रकशब्दमपेक्ष्य श्वाफल्कशब्दस्य । तयोरपि प्रकृतिभावः । अतएव तयोरुद्दयोरपि स्वरं दर्शयितुमाह श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्चेत्यादि । शिनिशब्द आद्युदात्त इति । सहि वीज्याज्वरिभ्यो निरिति (उण्, ४।४८८) निप्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने वह्निश्चिश्चुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति (उण्, ४।४९०) विधीयमाने ग्रीडोऽपि भवति । बहुलवचनाद् ऋस्त्वञ्च ततएव । तंनाद्युदात्तो भवति नित्स्वरेण । तदपत्येष्विति । तस्य शिनेः क्षत्रियस्य यान्यपत्यानि तेष्वित्यर्थः । अभेदेनेति । उपचारेणेत्यर्थः । हेमायना इति । यजिषोयेति (४।१।१०१) फक् । ननु च राजन्यशब्दोऽयं क्षत्रियजातिवचनः । तथाचोक्तं राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति (४।१।१३७ वा) राजन्यो भवति । क्षत्रिययेदिति । यथाऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते द्वन्द्वः स तु क्षत्रियवाचिनामेव भवति । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वात् । ततश्च द्वैप्यहेमायना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणम् । अयमपि हि राजन्यवाचिनामेव द्वन्द्वः । अन्धकवृष्णिषु वर्त्तमानत्वादित्यत्र आह अन्धकवृष्णाय इत्यादि । अन्धकवृष्णित्वे तावतैव क्षत्रियग्रहणे मित्ते यद्वा राजन्यग्रहणं क्षियते तस्यैतत् प्रयोजनम् । विशिष्टा येऽभिषिक्तवंश्यास्तेषां ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । विद्यया जन्मना वा प्राणिनामिकलक्षणः सन्तानो वंशः । इह तु जन्मना य एकलक्षणः सोऽभिप्रेतः । तत्र भवो वंश्यः । दिग्गदित्वाद् (४।३।५४)

(C) "श्वाफल्कचैत्रकरोधका इति प्रमादपाठोऽयम् । अत्र विपट्टे हि वनं यत् सर्वसपत्यं पृथ्वपत्वं तस्यैव भवति । ततश्च चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनं मनुपपन्नं स्यात् । तस्मात् श्वाफल्कचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः । एकस्मिन् चैत्रकशब्दो लोप्यते पुनरुक्तिग्रहणाय व्यक्तं इति पदमन्वयस्य मित्ते शक्तिः । सा तु व्याससतविश्वसति स्पष्टमेव ।

यत् । तत्रैतत् स्यात् । द्वैप्यहैमायना अप्यभिषिक्तवंश्याएव क्षत्रिया इत्यत
 षाड एते चेत्यादि । संकर्षणवासुदेवाविति । संकर्षणश्च वासुदेवश्चेत्येक-
 वचनान्तयोरयं द्वन्द्वः । वृष्णिकुमारा इति । तत्पुरुषोऽयम् । कुरुपञ्चाला
 इति । अत्र सर्वमस्ति । तथाप्यन्यकवृष्णिग्रहणात् भवति । तत्रावृत्तेः ।

३५ । संख्या ।

एकादश इति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । द्वादश इति । द्वाष्टनः
 संज्ञायामबहुव्रीह्याग्रीत्योरित्यात्वम् (६।३।४७) ।

३६ । आचार्योपसर्जनस्थान्तेवासी ।

आचार्ये उपसर्जनं प्रधानं यस्य स तथोक्तः । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी ।
 गौणश्चायं निर्देशः । द्वन्द्वस्य यान्यवयवभूतानि तान्याचार्योपसर्जनवाचीनि ।
 तस्मादन्तेवासिवाचित्वाच्चाभिधेय उपचारेण तान्याचार्योपसर्जनान्तेवासि
 शब्दाभ्यामुच्यन्ते । तदवयवोऽपि द्वन्द्वावयवधर्मणाचार्योपसर्जनान्तेवासीति
 चोच्यते । आपिशलिराचार्य इति । अत इज् (४।१।६५) आपिशलेरेव
 वा क्त्वा आपिशला इति । पूर्ववदण् । उभयथेत्यादि । उभयप्रकारेणापि
 व्युत्पत्तावाचार्योपसर्जनान्तेवासी भवति । तथाह्युभयत्र शिष्या एव
 प्रधानभूता एवमुच्यन्ते । आचार्येभ्यस्तु तद्विशेषणत्वादुपसर्जनीभूतः ।
 आपिशलशब्दोऽणन्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणात्तोदात्तः । पाणिनिना प्रोक्तमिति
 वृत्ताच्छः (४।२।११४) । तदधीत (४।२।५६) इत्यण् । तस्य लुक्
 (४।२।६४) पाणिनीयशब्दः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । पाणिनीयरीढ़ीया
 इति । रोढ़स्यापत्यं रीढ़िः । अत इज् (४।१।६५) रीढ़ेराचार्यस्यक्त्वात्
 इतीञ्शैत्यणः (४।२।११२) प्राप्तस्य न द्रच (४।२।११३) इति प्रतिषेधे
 कृते वृत्ताच्छः (४।२।११४) । अथवा रीढ़िना प्रोक्तं रीढ़ीयम् । ततश्च
 तदधीत (४।२।५६) इत्यण् । तस्य पूर्ववल्गुक् । रीढ़ीयाः । रीढ़ीय-
 शब्दोऽपि पूर्ववन्मध्योदात्तः । काशक्तत्वेन प्रोक्तमित्यण् । तदधीयते
 काशक्तत्वाः । पूर्ववदणो लुक्-। क्त्वात्सवैयाकरणा इति । भवत्ययमन्ते-
 वासिना द्वन्द्वः । नत्वाचार्योपसर्जनः । अथ क्त्वात्सवैयाकरणा इति ।

वैयाकरणाभ्यामुच्यन्ते । नत्वाचार्योपसर्जनीभूतः । छन्दोऽधीयतेच्छान्दसाः ।
व्याकरणमधीयत इति वैयाकरणाः । तत्र ते च यत्र आचार्यादधीयते
तस्यास्तेवासिनः । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे इति । आपिशलिना प्रोक्त-
मापिशलम् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । यत्र शास्त्रं प्राधान्येनोच्येत
तत्र प्रत्ययस्य विधानादाचार्यः प्रधानभूतः । तद्विशेषणत्वात् । आचार्यत्वं तस्येह
शास्त्रापेक्षम् । नद्याचार्यतास्तेवास्यपेक्षेव भवति । अपि तु शास्त्रापेक्षापि ।

३७ । कार्तिकौजपादयश्च ।

* असन्तावेताविति । तेन प्रत्ययस्वरेणास्तोदात्ताविति भावः । उत्तरत्रा-
प्यसन्तस्यास्तोदात्तता वेदितव्या । सौवर्णिरिञस्त इति । जित्स्वरेणाद्युदात्त
इत्यभिप्रायः । एवमुत्तरत्रापीञस्तस्याद्युदात्तता वेदितव्या । माण्डूकीयशब्दे
ठक् च मण्डूकादिति (४११११६) ढगन्तः । अवन्तेरित्यादि । अवन्तेर-
पत्यानि बह्वनीति ब्रहेत्क्रोशनाज्जादाञ्ज्जाडिति (४१११७१) ज्जाड् ।
तस्य तद्वाजस्येत्यादिना (२४१६२) लुक् । अवन्तीनां निवासो जनपदस्तस्य
निवास इति (४१२६६) चातुरर्थिकोऽण् । तस्य जनपदे लुबिति (४१२८१)
लुप् । अवन्तयः । तथाश्मका इति । यथावन्तय इति कृतस्थाशमका
इत्यत्रापि । अत्र ऋत्रियवाचिनो जनपदवाचिनश्च शब्दाः । तद्धितेऽपत्येषु
यो बहुपृत्पद्यत तदन्ताच्च निवामे चातुरर्थिकः । तस्य लुप् कृतः ।
तथाश्मका इत्यत्रापि । एतावन्मात्रमतिदिश्यते । अश्मकस्यापत्यानि बह्वनि ।
मात्स्वावयवेत्यादिनेञ् (४१११७३) । तस्य लुक् पूर्ववत् । तेषां निवामेऽण् ।
तस्य पूर्ववत्लुप् । अवन्तिशब्दां छतादित्वात्स्तोदात्त इत्येके । चित्स्वरेणेत्य-
परे । ते हि भुवो भिञ् (उण्, ३१३०) बहुलवचनादवन्तरपि भिञ् भवतीति
वर्णयन्ति । युवद्वन्दाऽयमिति । युवसंज्ञकप्रतयास्तयोरयं द्वन्द्वइत्यर्थः ।
पेल इति । पीलाया वेल्यण् (४११११८) । श्यापर्णशब्दे विदादिरिति ।
तेन ततोऽपत्यविवक्षायां भवतीति भावः । स्त्रीति । शार्ङ्गरवाद् यजो
ञ्जीन् (४१११७३) । श्यापर्णेय इति । स्त्रीभ्यां ठक् (४१११२०) ।
बहुवचनमन्त्वमिति । अविश्रितत्वात् । तेनेत्यादिना बहुवचनाविवक्षायाः
फलं दर्शयति । कपिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण । तेनेत्यादि ।

यस्मात् कपिशब्दोऽयं लुगन्तस्तेन बहुवचनमत्राश्रयित एव । ऋष्यणिति । ऋष्यन्वकेत्यादिना (४।१।११४) । यूनि य इञिति । अत इजित्यनेन (४।१।१५) । पाञ्चालीति । जनपदशब्दात् ऋत्रियादजित्यञ् (४।१।१६८) । तदन्तात् पूर्ववन् डोप् । पाञ्चालीति । पूर्ववड् ढक् । एवं वार्धलेयी-
त्यत्रापि । शाकल्य इति । गर्गादित्वाद् यञ् । शाकल्यशब्दो जित्-
स्वरेणाद्युदात्तः । शणकवाभ्रवा इति । शणं करोतीति कै गै शब्द इत्यस्माद्
धातोरातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । तेन प्रत्ययस्वरेण शणकशब्दोऽन्तोदात्तः ।
वाभ्रव इति । ओर्गुणः (६।४।१४६) । आर्चाभिन इति । प्रोक्तार्थे णिनिः ।
तस्मादध्येतर्येण् । तस्य प्रोक्ताङ्गिति (४।२।६४) लुक् । एवमुत्तरत्रापि
प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतप्रत्ययस्य लुग् वेदितव्यः । मुद्गलः कणादिरिति । गर्गाद्य-
न्तर्गणः । तदपत्यस्येति । मौद्गल्यस्य । मौद्गला इति । मौद्गल्यशब्दात्
कणादिभ्यो गोत्र (४।२।१११) इत्यण् । यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) ।
आपत्यस्य च तदितेष्वनातीति (६।४।१५१) यकारस्य । आर्चाभिगण्डः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्येत्यादि । कम् कान्तावित्यस्मात्
पूर्ववत् क्तिप् । बहुलवचनादुत्वम् । कुन्तिः । शोभनं राष्ट्रमस्येति सुराष्ट्रः ।
कुन्तेरपत्यानि बह्वनि षड्वत्कोशलाजादाञ्जड् (४।१।१७२) । सुराष्ट्रस्या-
पत्यानि बह्वनि । जनपदशब्दादिनाञ् (४।१।१६८) । तयोस्तद्राजस्ये-
त्यादिना (२।४।६२) बहुषु लुक् । ततः कुन्तीनां निवासो जनपदः ।
तस्य निवास इति (४।२।६६) चातुरर्थिकोऽण् । तस्य जनपदे लुबिति
(४।२।८०) लुप् । कुन्तयश्च सुराष्ट्राश्च कुन्तिसुराष्ट्राः । एवं कुन्तेः
सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे जनपदहन्दादयं भवति । कुन्तिशब्दश्चित्-
स्वरेणान्तोदात्तः । चिन्तिसुराष्ट्रा इति । चिन्तिशब्दोऽप्यन्तोदात्त एव ।
सोऽपि चिति ऋत्वामित्यस्मात् क्तिच्प्रत्ययान्तः । केचिद्वन्तिकुन्तिशब्दौ
क्तिच्त्तौ च संज्ञाया मिति (३।३।१७४) क्तिच्प्रत्ययान्तौ व्युत्पादयन्ति ।
पचाद्यच्प्रत्ययान्ताविति । तडि ताडन इत्यस्मात् केवलादवपूर्वाच्च पचाद्यच् ।
वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योरुपसर्गयोत्रित्यवशब्दाकारस्य लोपः । यञो लुक्
क्रियत इति । यञञोश्चेति (२।४।६४) । अविमत्तकामविद्या इति ।

मदी हर्ष इत्यस्माद्दिपूर्वादिष्ठा । विमत्तः । न विमत्तोऽविमत्त इति ।
 तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्य प्रकृतिभावे कृते नञ्स्वरेणा-
 द्युदात्तः । बह्वच इति । अनेन मूत्रैकदेशेन बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्वित्येतत्
 सूत्रमुपलक्षयति (२।४।६६) । शलङ्कु शलङ्कश्चेति । नङ्गादिष्वेतत् पठ्यते ।
 अस्यायमर्थः । शलङ्कुशब्दः फकमुत्पादयति शलङ्कादेशश्चापद्यत इति ।
 बाभ्रवदानच्युता इति । बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः । अन्धस्तः । दानच्युत-
 शब्दादिञो बह्वचो लुगिति पूर्ववत् । कठकालापा इति । कठशब्दः
 पचाद्यचि व्युत्पादितत्वाटन्तोदात्तः । लोकाच्चस्यापत्यं लोकाच्चिः ।
 तस्यच्छात्रा लोकाच्चाः । स्त्रीकुमारमिति । स्थायते (उण्, ४।६०५)
 ड्रं । तदस्ताडिड्ढाणञिति (४।१।२५) डीप् । तत्र प्रत्ययस्वरेणास्तो-
 दात्ताकारस्य यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः । अनुदात्तस्य च यतोदात्त-
 लोप इति (६।१।१६१) डीप उदात्तत्वे कृते स्त्रीशब्दो हुदात्तः । तस्य
 छात्रा मोदा इति । इञश्चेत्यण् (४।२।११२) । तथा पैपलादा इति ।
 पिपलादास्यापत्यं पैपलादिः । तस्य छात्राः पैपलादाः । वत्समजरदिति ।
 वृत्ववटिह्निकमिकपिभ्यः स इति (उण्, ३।३४२) वदेः सः । अनेन
 वत्समशब्दोऽन्तोदात्तः । जीर्थ्येतरहन् (३।२।१०४) । जरत् । तयोर्हन् ।
 सोऽ्युतपार्थवा इति । सुऽ्युतस्य छात्राः सोऽ्युताः । पृथोश्छात्राः
 पार्थवा इति । उभयत्र तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । जरास्युत् इति ।
 जृषित्येतस्मात् षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ् (३।१।१०४) । जरा । तस्य
 प्रत्ययस्वरेणास्तोदात्तत्वम् । म्रियतेर् भुजिसृङ्भ्यां युक्तुपकाविति (उण्,
 ३।३०१) तुक् । स्युः ।

३८ । महान्ब्रीह्यपराङ्गृष्टीध्वासजाबालभारभारत-
 हैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ।

मङ्छब्दोऽन्तोदात्त इति । वर्त्तमाने पृषद्वृहन्मङ्दित्यन्तोदात्तस्य
 (उण्, २।२४१) तस्योणादिषु निपातनात् । अथेह कस्माच्च भवति मङ्गो
 ब्रीहर्मङ्गदीहिरित्यत्र आह तस्येत्यादि । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया

लभ्यते । अथ किमर्थं प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ? यावता निष्ठान्तोऽसौ । तत्र कर्मधारयेऽनिष्ठेति (६।२।४६) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धमित्यत आह कर्मधारयेऽनिष्ठेत्यादि । तथैव हि परिभाषया श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति (२।१।५८) तेन प्रतिपदोक्तेनायं समासः । तत्र कर्मधारयेऽनिष्ठेत्यनेन (६।२।४६) प्रकृतभावस्याविधिः । नच महाप्रवृद्ध इत्ययं प्रतिपदोक्तेन निष्ठान्तेन कर्मधारयः । तत्र यदि प्रवृद्धशब्दोऽत्र न पठ्यते तत्र परतः प्रकृतिभावो न स्यात् । तस्मात् तस्येह पाठः क्रियते । योगश्चायं समासस्वरस्यापवादः ।

३६ । क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।

क्षुधं लातीति क्षुल्ल इति । आतोऽनुपसर्गं क इति (३।२।३) कप्रत्ययः । तोर्लीति (८।४।६०) परसवर्णः ।

४० । उष्ट्रः साद्विवाभ्योः ।

उष्ट्रेः डन्प्रत्ययान्त इति । सर्वधातुभ्यः ड्नित्यस्मात् (उण्, ४।५।८८) ड्नित्यनुवर्त्तमान उषिखनिभ्यां किदित्येवं (उण्, ४।६।०१) व्युत्पादितत्वात् ।

४१ । गौः सादसादिसारथिषु ।

गोः साद इत्यनेन वाक्वर्शपेण गोसादशब्दस्य पष्ठीसमासत्वं दर्शयति । गां सादयतीति चेति । एतेनाप्युपपदसमासत्वम् । सदेर्विशरणार्थत्वात् । गोशब्दे कर्मण्युपपदे कृते गोसाद इति भवति । गोशब्दो गमेर्डांसिति (उण्, २।२२५) डोस्प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरैणान्तोदासः ।

४२ । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लौलहृद्रूपा पारिवड्वा तैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च ।

अत्र कुरुगार्हपत इत्येवमादयः पण्यकम्बलपर्यन्ताः समस्ताः । तत्र कुरुगार्हपतरिक्तगुरु इत्येतावविभक्तिकौ । इतरे त्वसूतजरतीत्येवमादयः प्रथमैकवचनान्ताः । सा च प्रथमा सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने वेदितव्या । दासीभाराणामिति बहुवचनं गणस्य सूचनार्थम् । अतएवाह दासीभारादीनाञ्चेति । कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्त इति । कुभ्रंशेत्यतः (उण्, १।२२)

रित्यधिकृत्य कशोरुञ्चेति (उण्, १।२४) कुप्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादित-
 वात् । कुरुवृज्योर्गाहृपत इति वक्तव्यमिति । कुरुवृजिगशब्दयोर्गाहृपतशब्द
 उत्तरपदे प्रकृतिभावो भवतीतिप्रतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
 शाख्यानम् । कुरुशब्दस्य तावत् कुरुगाहृपत इति सूत्र एवोपादानाद्
 भविष्यति । वृजिगशब्दस्यापि चकारस्येहानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति । वृजिगशब्द
 प्राद्युदात्त इति । वृजिगिन् । इगुपधात् किञ्चेतेप्रवं (उण्, ४।५५८)
 श्रुत्पादितत्वात् । रिक्तगुरुरिति । रिक्तगुरुशब्दस्य समानाधिकरणसमासतां
 दर्शयति । एवमसूता जरतीत्यनेनाप्यस्यासूतजरतीशब्दस्य । अश्लीला
 दृढरूपेत्यनेनाश्लीलदृढरूपशब्दस्य । न सूतेत्यसूताशब्दोऽपि नजस्वरिणाद्यु-
 दात्तः । एवमश्लीलाशब्दोऽपि । न श्लीलाऽश्लीला । सिद्धादेराकृति-
 गणत्वान्नजिति । सिद्धादिभ्यश्चेति (५।२।६७) । प्राणिस्थादातो लजन्यतर-
 स्यामित्यतो (५।२।६६) लजित्यस्यानुवृत्तेः । कपिलकादित्वाच्च लत्वमिति ।
 कपो रोल इत्यत्र (८।२।१८) कपिलकादीनाञ्चोपसंख्यानमिति लत्व-
 स्योपसंख्यानात् । कथं पुनर्ज्ञायते श्रौर्यस्यास्ति तच्छीलगण्डेनोच्यत इत्याह
 अश्लीलदृढरूपेत्यादि । न श्लीलमश्लीलमिति । अश्लीलशब्दस्यार्थः प्रतिषिध्यते ।
 तत्र यदि श्लीलशब्दस्य श्रौर्यस्यास्ति स इत्यर्थो न स्यादश्लीलदृढरूपेत्यत्र
 निःश्रीका नाच्येत । उच्यते च । ततो ज्ञायते श्रीमद्भक्तु श्लीलगण्डेनोच्यत
 इति । संख्यानमात्रेण शोभनति । दृढत्वाच्च संख्यानस्य । श्रीरहितत्वाच्च
 संख्यानमात्रेण शोभना । मात्रशब्दः श्रीमत्ताया व्यवच्छेदकः । लावण्यरहित-
 त्यनेन निःश्रीकृत्यस्यार्थं विस्पष्टीकरोति । गारे वड्वेव पारिवर्ष्वेति । केन
 पुनरत्र समासः ? नहीवार्थं समासस्य किञ्चिन्नक्षणास्ति । अथापि
 कथञ्चित् समासः स्यादेवमपि सुपो धातुप्रातिपदिकयारिति (२।४।७१)
 विभक्तिलोपः कस्मान्न भवतीत्याह निपातनादेवेत्यादि । तितिलिनोऽपत्य-
 मिति । एतेनापत्यार्थं तितिलिञ्शब्दात् तत्रितोत्पत्तिमिह दर्शयति ।
 ह्यात्रा वेति । तितिलिन इत्यपेक्षते । एतेनापि तस्येदमित्यत्रार्थं (४।३।१२०)
 तैतिल्ला इति । पूर्ववदुपसंख्यानाद्विलोपः । यदन्तत्वादिति । अवश्यपश्येति
 (३।१।१०१) यदन्तस्य निपातनात् । आद्युदात्त इति । यतोऽभाव

इतरनेन (६।१।२१३) । पण्यकम्बलः संज्ञायां वक्तव्यमिति । पण्यकम्बल-
 शब्दः संज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीतिप्रतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 तत्रेदं व्याख्यानम् । पूगेष्वन्यतरस्यामित्यतो (६।२।२८) मण्डूकमुति-
 न्यायेनान्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । संज्ञायामेव
 पण्यकम्बलशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । नान्यत्रेति । अन्यत्र समामान्ती-
 दासत्वमेवेति । ननु च पण्यशब्दोऽयं कृतप्रत्ययान्तः । तत्पुरुष इत्यादिना
 (६।२।२) त्वस्मिन् पणित्ये पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरेणैव भवितव्यम् । तत् कथं
 समामान्तीदासत्वमित्याह प्रतिपदोक्ते हीतयादि । कृतप्रत्ययान्त्या अजातया
 इति (२।१।६८) यः कृतप्रत्ययान्तः प्रतिपदोक्तस्तत्र द्वितीया कृतया (६।२।२)
 इति पूर्वपदस्य प्रकृतिभावो विहितः । नचायं प्रतिपदोक्तः समासः ।
 विशेषणं विशेष्येणेति (२।१।५७) सामान्येन विहितत्वात् । कुत एतत् ?
 कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् । द्वितीया कृतया (६।२।२) इतरनेन सूत्रैक-
 देशेन तत्पुरुषे तुल्यार्थं इत्यादिकं (६।२।२) सूत्रमुपलक्षयति । दासीभार
 इति । दासीशब्दः पूर्वपदस्वरः । देवङ्गतिरिति । पचाद्यजन्तत्वादन्तोदासः ।
 ओषशब्दो घञन्तत्वादिति । उष दाह इत्यस्य घञि व्युत्पादितत्वात् ।
 चन्द्रे माडो (उण्, ४।६।६७) ङिदि तप्रत्ययान्तोऽयम् । मिथुनेऽसिः
 पूर्ववच्च सर्वमिति (उण्, ४।६।६२) इत्यतोऽसिप्रत्ययस्यानुवृत्तेः । चन्द्र-
 शब्दस्तु रकप्रत्ययान्तत्वादिति । स्फायितञ्जीत्यादिना सूत्रेण (उण्, २।१७०)
 रकप्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादितत्वात् । स सर्वा दासीभारादिषु द्रष्टव्य इति ।
 दासीभारादेराकृतिगणत्वात् ।

४३ । चतुर्थी तदर्थे ।

तदर्थ इति । तस्मै इदं चतुर्थ्यन्तं तस्य योऽर्थं स्तदर्थ इत्यर्थः । कथं
 पुनर्यूपशब्द आद्युदात्त इत्याह कुयुम्यामित्यादि । पानीविषिभ्यः पदत्यतः
 (उण्, ३।३०३) पदत्यनुवर्त्तमाने कुयुभ्याञ्चेति (उण्, ३।३०७) यूपशब्दः
 प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र सुश्रुभ्यां निश्चेत्यतो (उण्, ३।३०६) निदिदि
 वर्त्तते । तेनाद्युदात्तो भवति । दीर्घत्वं तु सुषो दीर्घश्चेत्यतो (उण्, ३।३०५)

दीर्घग्रहणानुवृत्तेः । कलप्रत्ययान्त इति । वृषादिभ्यश्चिदित्यत्र (उण्, १११०६) कलस्तृपश्चेत्यतः (उण्, १११०४) कलप्रत्ययानुवृत्तेः । रथशब्दं षाद्युदात्त इति । ह्निकुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन्निति (उण्, २११५८) कथन्प्रत्ययान्तत्वात् । वल्लीशब्दो ङीषः स्वरिणास्तोदात्त इति । ङोष्प्रत्ययस्तु गोर-
दित्वाद् वेदितव्यः । प्रकृतिविकारभाव इत्यादि । कथं पुनः सामान्येनो-
च्यमानः प्रकृतिविकारभावे लभ्यते ? पूर्ववदन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः । तस्य
च व्यवस्थितविभाषात्वाद् वक्ष्यमाणज्ञापकात् ।

४४ । अर्थे ।

माहृपिहृशब्दावस्तोदात्ताविति । नृनृनिद्वित्यादौ (उण्, २१२५२) हृज-
न्तयो स्तयोर्निपातितत्वात् । लिङ्स्वरेण मध्योदात्त इति । देवात् तलिति
(५१४, २७) तल्प्रत्ययान्तत्वात् । किमर्थं पुनरेतत् ? न चतुर्थी तदर्थं
इत्येवं (६१२, ४३) सिद्धम् । अर्थशब्दोऽपि तदर्थमेवोत्तरपदं भवतीत्याह
तदर्थविशेषा एवेत्यादि । एवं मन्यते । अर्थशब्दोऽपि द्वितीं विशेषवाची
भवतीति । युक्तञ्चेतत् । तदा मात्रार्थमित्युक्ते मात्रादिभ्यो व्याहृत्तरूपं विशिष्ट-
मेव मात्रार्थं वस्तु प्रतीयते । अश्ववास इत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति ।

४५ । क्ते च ।

अश्वशब्दं आद्युदात्त इति । कन्प्रत्ययान्तत्वात् । मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरित
इति । मनोर्जातावज्यतीं षुक् चेति (४११, १६१) यत्प्रत्ययान्तत्वात् ।
परिशिष्टमस्तोदात्तमिति । तत् पुनर्गांशब्दस्तापसशब्दश्च । तत्र गमेर्डांसिति
(उण्, २१२२५) ङोष्प्रत्ययान्तत्वाद् गोशब्दः प्रत्ययस्वरिणास्तोदात्तः ।
तापसशब्दोऽप्यण्प्रत्ययान्तत्वात् । स हि तपःसङ्गस्राभ्यां विनिनी (५१२, १०२) ।
अण् चेत्यण् प्रत्ययान्तो (५१२, १०३) द्युत्पाद्यते । अथ गोरक्षितमिति ।
कथमिदमस्योदाहरणम् ? यावता गोभ्यो रक्षितमिति तादर्थ्यं चतुर्थी । तत्र
हि योगत उत्तरपदेन भवितव्यमित्यत आह गोभ्यो रक्षितमित्यादि । नञ्जात्र
गवार्थं रक्षित इत्येषोऽर्थो विवक्षितः । किं तर्हि ? गोभ्यो रक्षितं दीयते
इत्येतदध्याहार्यम् । तस्मात् सम्प्रदान एषा चतुर्थी । तत् कृतस्तादर्थ्यम् ?

४६ । कमधारयेऽनिष्ठा ।

श्रेणिक्ता इत्यादि । श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति (२।१।५६) समासः । श्रेणिशब्द आद्युदात्त इति । नित्स्वरेण । स हि वीज्याञ्जरिभ्यो निरित्यतो (उण्, ४।४८८) निरिति वर्त्तमाने वहिश्चिश्रुयुद्गुक्ताहत्वरिभ्यो निदि-
त्येवं (उण्, ४।४९०) व्युत्पाद्यते । तेनाद्युदात्तः । पूगशब्दोऽन्तोदात्त इति । सुदिशोर्गंगाविति (उण्, १।१२५) बहुलवचनात् पूजोऽपि गक् । तेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । कृताकृतमिति । कृतञ्च तदकृतञ्चेति क्लेन नञ्बिधेनानञ्जिति (२।१।६०) समासः । एकदेशस्य कृतत्वात् कृतम् । तदेवैकदेशस्याकृतत्वादकृतम् ।

४७ । अहीने द्वितीया ।

हीनं त्यक्तम् । न हीनमहीनम् । कष्टशब्दोऽन्तोदात्त इति । क्तप्रत्यया-
न्तत्वात् प्रत्ययस्वरेण । कृच्छ्रगङ्गणयोः कष इतीट्प्रतिषेधः (७.२।२२) । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त इति । त्रिगद्यो हि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र बहुव्रीहौ प्रकृतेति (६।२।१) प्रकृतिस्वरे कृते बहुव्रीहिस्वरेण त्रिशकलशब्द आद्युदात्तः । ग्रामशब्दोऽपि आद्युदात्तएव । तथाह्यमा अर्त्तिसुसुहृष्टधुञ्जी-
तरतो (उण्, १।१३७) मन्प्रत्ययेऽनुवर्त्तमानेऽवतेष्टिलोपञ्च (उण्, १।१३९) यसेरा चेति (उण्, १।४०) मन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । कान्तारातीत इति । कान्तारमतीतवांस्यक्तवानित्यर्थः । कान्तारातीतशब्दोऽत्र हीनशब्द-
वाची । द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । द्वितीयान्तमनुपसर्गं क्लान्ते प्रकृतिस्वरं भवतीतिप्रत्ययैरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि तस्यैवान्य तरस्यांगङ्गणस्यानुवृत्तिं व्यवस्थितविभाषात्वञ्चाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

४८ । तृतीया कर्मणि ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थं (६।२।२) इतिप्रव सिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे च कृत्-
स्वरेण याथादिस्वरेण (६।२।१४४) बाधिते तत्प्रतिपादनार्थं वचनम् । अहिहत इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादित इति । आङ्पूर्वाङ्क्ते र्जनिघमिभ्यामिष्मिति

(उण्, ४।५६८) वर्त्तमाने वार्तेर्द्धिञ्चेति (उण्, ४।५७२) ङिदिति चाङ्गिञ्चिह्ननिभ्यां ऋस्वञ्चैत्यनेनाहिरिस्वन्तो (उण्, ४।५७६) व्युत्पादितः । केचिदाद्युदात्तमिच्छन्तीति । ते समाने ख्यः स चोदात्त इत्युदात्तग्रहण- (उण्, ४।५७५) मप्यनुवर्त्तयन्ति । रक्प्रत्ययान्त इति । स्त्रायितञ्ची-
त्यादिना (उण्, २।१७०) रक्प्रत्ययान्तत्वेन वृत्तुत्पादितत्वात् । महाराजष्ट-
प्रत्ययान्त इति । राजाङ्गःसखिभ्यञ्चेति (५।४।८१) ट्चप्रत्ययान्तत्वात् । दात्रलूना इति । घः कर्मणि इन्द्रित्यनुवर्त्तमाने (३।२।१८१) दाम्नी-
शसित्यादिना (३।२।१८२) इन्प्रत्ययान्तो दात्रशब्दो व्युत्पाद्यते ।
तेनाद्युदात्तः । सर्वत्र तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति (३।४।७०) कर्मणि क्तः ।

४६ । गतिरनन्तरः ।

प्रकृत इति । कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । प्रादयोऽभि-
वर्जिता आद्युदात्तगणे निपात्यन्ते । तेन प्रशब्द आद्युदात्तः । अभ्युद्धृतमित्य-
त्राभिप्रशब्दस्यानन्तरस्य न भवति । अत्रोच्छब्दस्य ज्ञान्तेन समासं कृत्वा
पञ्चादभिप्रशब्दस्योद्धृतशब्देन समासः कर्त्तव्यः । अथवा कुगतिप्रादय इत्यत्र
(२।२।१८) सुव्यग्रणस्य निवर्त्तितत्वादानेकस्यापि समासो भवति । समुदा-
हृत इति । अत्रापि समुदारन्तरयोर्न भवति । कारकपूर्वस्य त्वित्यादि ।
दूरादागत इत्यत्राङ्गो गतिसमासे कृतं मन्थनेन प्रकृतिस्वरः । तत उदात्तो
भवति । ततो दूरादागत इति स्तोकात्मिकेत्यादिना (२।१।३८) पञ्चमी-
समासः । तस्मिन् कृते गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३८) वर्त्तमाने
थायघञित्यादिनोत्तरपदस्यास्तादात्तत्वं (६।२।१४४) विधीयते । स च
गतिस्वरे सति विधीयत इति शिष्टत्वेन स एव भवति । पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्य इत्यलुक् (६।३।२) । अथ कथं समुद्धृत इत्यादि प्रत्युदाहरण-
मुपपद्यते ? यावता कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति (प, २८)
गतिरिह निहायग्रहणेनैव गृह्यते । एवञ्चानन्तर एव समुद्धृत इत्यत्र समशब्दः ।
समुदाहृत इत्यत्रापि समुच्छब्दावित्यत्र आङ् अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादिति ।
अनन्तरग्रहणेन हेयवमर्थः क्लियते । समुद्धृतमित्यादौ मा भूदिति । यदि

परिभाषेयमिहाश्रीयेत तदा ह्युद्धृत इत्यादौ गतिरनन्तर एवेति व्यावर्त्था-
भावादनन्तरग्रहणमपार्थक्यं स्यात् । प्रकृतः कटं देवदत्त इति । आदिकर्मणि
क्तः । कर्त्तरि चेति (२।२।१६) कर्त्तरि हि क्तप्रत्ययः ।

५० । तादौ च निति कृत्यतौ ।

प्रकर्त्तुमिति । तुमुन् । प्रकर्त्तेति लृञन्त इति । लृजन्ताशङ्कां निरा-
करोति । कृत्स्वरबाधनार्थमित्यादि । अव्ययस्वरापवादो गतिकारकोप-
पदात् कृदिति (६।२।१३८) कृत्स्वरः प्राप्नोति । अतस्तद्बाधनार्थं वचनम् ।
प्रजल्पक इति । जल्पभिन्नेत्यादिना (३।२।१५५) षाकन् । लृजन्त इति ।
लृजन्ताशङ्कां निराकरोति । अथ निदृश्यहणं किमर्थम् ? प्रकृत्यष्टमृत्तिका
प्रहृतिकाइत्यत्र मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । तथाहि यत्क्रियायुक्ताः प्रादय
स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । मृत्तिकाशब्दश्चायं नामधेयत्वात् क्रियावाची
न भवति । तेन तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्त्येवेत्यत्र आह कृदग्रहणमित्यादि ।
कृतीत्यनेन संज्ञासम्बन्धकालो लभ्यते । तेन कृतसंज्ञाविलायां यस्तादिरित्येषो-
ऽर्थः सम्पद्यत इति कृदग्रहणमुपदेशताद्यर्थं भवति । कृतसंज्ञाप्रतिपत्ति-
कालस्योपदेशकालत्वात् । तस्मात् पुनरुपदेशे यस्तादिस्तदर्थं गतः क्रियत
इत्याह इहेत्यादि । यदि तदुपदेशग्रहणं ताद्यर्थं न क्रियेत तदा प्रलपितेत्यत्र
न स्यात् । इटा तादिताया विहृतत्वात् । यस्मिंश्च सतुपदेशएव तादिर्भवतीति ।
यद्यप्युत्तरकालं तादिता विहन्यते तथापि भवतेऽत्र । आगन्तुरिति । सितनि-
गमिमसीत्यादिना (उण्, १।६८) तुन्प्रत्ययः ।

५१ । तवै चान्तश्च युगपत् ।

अन्त उदात्तो भवतीति । कथं पुनरुदात्तो भवतीतेषो लभ्यते ?
नेहोदात्तग्रहणमस्ति । नञ्चापूर्वएव स्वरो विधीयते । किं तर्हि ?
गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३८) प्रकृतिभावेनादेर्यः स्वरः प्राप्नोति
सएव । तत् कथं प्रकृतेरिति वर्त्तते ? तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । तवे-
प्रत्ययान्तश्च यः प्राप्नोति सोऽन्तश्च भवतीति । स चोदात्त एवेति सामर्थ्या-
दुदात्तो लभ्यते । युगपदग्रहणं पर्यायनिहृत्त्वर्थम् । अन्वेतवा इति ।

अनुपूर्वादेतेः क्त्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वन इति (३।४।१४) तवैप्रत्ययः । गुचः । परिपातवा इति । परिपूर्वात् पिवते । अभिचरितवा इति । अभिपूर्वाच्चरते । अभिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण ।

पू२ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ।

वप्रत्यय इति । वकारः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तः । प्राङ्ङित्यादि । प्राञ्चतीति ऋत्विगादिना (३।२।५८) क्तिन्प्रत्ययः । स च वकारमात्र एव । ककारादीनामनुबन्धत्वात् । तेषाञ्चानैकान्तत्वात् । उगिदचामिति नुम् (७।१।७०) । एकवचने हल्ङादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) नकारस्य कुत्वं ङकारः । द्विवचन-बहुवचनयोस्तु स्तोत्रुना श्रुरिति (८।४।४०) श्रुत्वं ञकारः । उपसर्गाकारेण सङ्घातः सवर्णं दीर्घः (६।१।२०१) । पराङ्ङित्यादि । पराशब्द आशुदात्तः । तेन स्वरितो वानुदात्तोऽपदादावित्येष (८।२।६) विधिर्न भवति । प्रत्यङ्ङिति । अत्र प्रतिशब्दस्येगन्तत्वात् प्रकृतिभावो न भवति । ननु च यणादेशे कृते सोऽप्यनिगन्तएव । स्थानिवद्भावादिगन्तव्यपदेशः । कृतेऽपि यणादेशे भविष्यतीत्यदोषः । स्वरविधौ स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यत इति चेत् ? नैतदस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् (१।२।५८, वा) । अन्धस्तु स्थानिवदेवेत्प्रकृतेतत् । उदञ्चन इति । लुगट् । अत्राप्युक्तं पदप्रकृति-स्वरएव भवति । चोरनिगन्तोऽञ्चतावित्यादि । चोरित्यनेन चावित्यनेन (६।१।२२२) यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदुपलक्षयति । चोरित्यस्यावकाशो (६।१।२२२) दधीचो यत्र गतिर्न भवति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशो यत्राञ्च-तेरकारनकारो न लुप्येते पराङ् पराञ्चाविति । इहोभयं प्राप्नोति पराचः पराचेति । अनिगन्तः स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । विप्रतिषेधशब्दस्तत्रा-ध्याहार्यः ।

पू३ । न्यधी च ।

इगन्तार्थोऽयमारम्भः । उदात्तस्वरितयोरित्यादि । निबदात्तः । उपसर्गा-श्चाभिवर्जमिति (फिट्, ७८) । तेन तदिकारस्थाने यो यणादेशः स उदात्त

यण् । तेनोदात्तस्वरितयोरित्यादिना ततः परमञ्चतेरकारः स्वरितो भवति । अर्धङित्यादौ तु न भवति । आदेशाद्युदात्तत्वात् । यणादेश उदात्तयण् न भवतीति क्त्वा ।

५४ । ईषदन्यतरस्याम् ।

समासस्वरापवादोऽयं योगः । ईषत्कङ्कार इति । ईषदकृतेति (२।२।७) समासः । यदायं प्रकृतिभावो न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । ईषद्भेद इत्येवमादौ क्तस्वरएव भवतीति । परत्वादितिभावः । आदिशब्देनेषत्कार इत्यादीनां ग्रहणम् । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना (३।३।१२६) खल् ।

५५ । हिरण्यपरिमाणं धने ।

हिरण्यपरिमाणं परिमाणवद् हिरण्यमित्यर्थः । इह तु तद्वाचिशब्दरूपं गृह्यते । द्विसुवर्णधनमिति । सुवर्णशब्दो हिरण्यपरिमाणविशेषवाची । हे सुवर्णं परिमाणमस्येति तद्वितार्थ इति (२।१।५१) समासः । तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) प्राग्वर्तेषञ् (५।१।१८) । तस्याध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना (५।१।२८) लुक् । ततो धनशब्देन सह कर्मधारयः । द्विसुवर्णशब्दः समासस्वरीणान्तोदात्तः । बहुव्रीह्यावपीत्यादि । यद्वा द्विसुवर्णं धनं यस्येति बहुव्रीहिः । तदापि परत्वाद् विकल्पएव भवति । नतु बहुव्रीहौ प्रकृतेर्गतेष (६।२।१) नित्यो विधिः । प्रस्यधनमिति । अयमपि कर्मधारयः । बहुव्रीहिर्वा । प्रस्यशब्दो भवति परिमाणम् । नतु हिरण्यस्य । किं तर्हि ? धान्यादेः । काञ्चनधनमिति । यदि परिमाणग्रहणं न क्रियेत तदा हिरण्यमितेर्गतावतुग्रथ्यमान इहापि स्यात् । काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात् । हिरण्यवाच्यपि परिमाणवाची न भवतीति न भवतेष प्रसङ्गः । अयमपि समासस्वरापवादो योगः ।

५६ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ।

अचिरोपश्लेष इति । अचिरकालसम्बन्ध इत्यर्थः । अस्यैवार्थं प्रसिद्धतरार्थेन प्रदर्शयितुमाह अभिनवत्वमिति । प्रथमवैयाकरण इति । प्रथमथ वैयाकरणश्चेति पूर्वापरत्वादिना (२।१।५८) समासः । तत्र यत् तद्

वेद्याकरणत्व' व्याकरणस्याधोऽत्वम् । अनेनाचिरकालसम्बन्धोऽधेतुर्गम्यते । अभिनववैयाकरणादिनाऽचिरकालोपसम्पत्तिमुदाहरणे दर्शयति । आद्यो मुख्यो यः स इति । अनेनापि प्रत्युदाहरणविषयस्य प्रथमशब्दस्यान्यार्थताञ्च पक्षेऽचिरोपसम्पत्तेरभावञ्च । अयमपि समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि ।

५७ । कतरकतमौ कर्मधारये ।

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य डतरच् (५।३।२२) । वा बङ्गनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति (५।३।२३) कतरकतमशब्दौ व्युत्पाद्येते । तेन तौ चित्स्वरेणात्तोदात्तो । कतरकठ इति । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति (२।१।६३) समानाधिकरणसमासः । एतदर्थमपि कर्मधारयग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह इह त्वित्यादि । कतरकतमशब्दयो हि यः प्रतिपदसमासः स एव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विज्ञायते । स च कर्मधारयएव । तस्मात् प्रतिपदोक्तत्वादेवैतत्समासस्य कर्मधारयत्वम् । तस्मान्नेतदर्थं कर्मधारय-ग्रहणमुपपद्यते ।

५८ । आर्य्यी ब्राह्मणकुमारयोः ।

आर्य्यब्राह्मण इति । आर्य्यश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विशेषणसमासः । आर्य्य-शब्दो ख्यदन्त इति । ऋह्लोर्ण्यदिति (३।१।१२४) ख्यति व्युत्पादितत्वात् । अन्तस्वरित इति । तित्स्वरेण । प्रत्युदाहरणे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।

५९ । राजा च ।

राजब्राह्मणमिति । पूर्ववत् समासः । प्रत्युदाहरणेऽपि पूर्ववत् । राजशब्दः कनिनप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरो विधी राजशब्दस्यैव यथा स्यात् । आर्य्यशब्दस्य मा भूदिति ।

६० । षष्ठी प्रत्येनसि ।

राजः प्रत्येना इति । षष्ठ्या आक्रोग इति (६।३।२१) विभक्तोरलुक् ।

६१ । क्तो नित्यार्थे ।

नित्यशब्द आभीक्ष्ण्ये । न कूटस्थे । कुत एतत् ? क्त इत्युच्यते । क्तश्च धातो विधीयते । धातुश्च क्रियावचनः । क्रियायाश्च कौटस्थ्यं नोपपद्यते । क्षणिकत्वात् क्रियायाः । तस्यास्तु पौनःपुन्याद्यपेक्षया युक्तमाभीक्ष्ण्यम् । काला इति (२।१।२८) द्वितीयासमासोऽयमिति । द्वितीया तु कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग (२।३।५) इति । अथवा कर्मण्येव । कर्मसंज्ञा तु कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति (१।४।५१, वा) वचनात् । नित्यशब्द इत्यादि । अनेन ध्रुव उपसंख्यानमिति (४।२।१०४ वा) ने नित्यशब्दो व्युत्पाद्यतेऽबन्तः । ततश्च त्यपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात्त्रेषोदात्तत्वादाद्युदात्तो भवति । सततमिति । यदा कर्मणि क्त स्तदा थाथादिस्वरिणान्तोदात्त इति (६।२।१४४) । अयुक्तोऽयं पाठः । यदा हि कर्मणि क्त स्तदा गतिरनन्तर इति (६।२।४८) गतेः प्रकृतिभावे सत्याद्युदात्तेन सततशब्देन भावितव्यम् । तस्मात् सततमिति यदा भावे क्त स्तदा थाथादिस्वरिणान्तोदात्त (६।२।१४४) इत्ययं तत्रानवयवः पाठो वेदितव्यः । तथाहि सततशब्दोऽपि थाथादिस्वरिणान्तोदात्तः (६।२।१४४) । भावे ह्यीयं निष्ठेति गतिस्वरो न भवतीत्युक्तम् । यदा तु कर्मणि क्त स्तदा तु गतिस्वरेण सततशब्द आद्युदात्त एव भवति । समो वा हितततयोरिति समो मकारलोपः । मुहूर्त्तप्रहसित इति । अत्र थाथादिस्वरपव भवति । प्रहसित इति ह्रस्वरकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । समासस्वरे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधिते सति थाथादिस्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादो योगः ।

६२ । ग्रामः शिल्पिनि ।

सप्तमोनिर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । तेन शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्राम इति स्वरूपग्रहणमेव । ग्रामनापित इति । षष्ठीसमासः । समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरोऽपि ।

६३ । राजा च प्रशंसायनम् ।

कर्मधारय इत्यादि । राजनापित इति । कर्मधारयोऽयं वा स्यात् षष्ठीतत्-

पुरुषो वा ? तत्र यदा कर्मधारयस्तदा राजशब्दस्य नापित उपचारेण वृत्तिः । उपचारस्तु राजगुणारोपनिबन्धनः । अतस्तेनैवोत्तरपदस्य प्रशंसा भवति । कथं पुनर्नापितः षष्ठीसमासेन राजनापितशब्दे नोच्यत इत्याह राजयोग्यतया तस्येत्यादि । स हि स्वकर्मणि प्रवीणत्वाद् राजानं प्रति योग्यो भवति । अतोऽपि राजनापित इति षष्ठीसमासेनोच्यते । अत्र पक्षे तस्यैव योग्यतयोत्तरपदस्य प्रशंसा वेदितव्या ।

६४ । आदिरुदात्तः ।

आदिरित्यादिनाद्यधिकारस्यावधिं दर्शयति । उदात्त इत्यादिनाप्युदात्ताधिकारस्य ।

६५ । सप्तमौहारिणो धर्म्येऽहरणे ।

हारीत्यावश्यकं णिनिः । सप्तमीत्यनेन साहचर्याद् हारीति स्वरूपग्रहणं न भवति । अतएवाह हारिवाचिपूर्वपदमिति । धर्म्य इत्यत्रापि स्वरूपग्रहणं न भवति । अहरण इति प्रतिषेधाद् । अतएवाह धर्मवाचिनीति । आचारनियतमिति । आचारे नियतमिति । ततोऽन्यत्वाभावात् । आचारे नियतमाचारेण वा नियतमाचारनियतम् । यदाचारवशादवश्यकसंख्यं तदाचारनियतं भवति । कथं पुनराचारनियतं धर्म्यमुच्यत इत्याह धर्मो ह्यनुवृत्त इत्यादि । अनुवृत्त इति । व्यवस्थित इत्यर्थः । तस्मादिति । धर्मोदनपेतमिति । अनुगतमित्यर्थः । तेनेति । धर्मण । प्राप्तमिति । लभ्यमित्यर्थः । उभयथाप्यर्थे नो वयोधर्मत्यादिना (४।४।६१) यत् । इतिकरणो द्विशब्दश्च हेतो । यस्मादाचारविशेषो धर्म उच्यते यच्च तस्माद्धर्मादनपेतं यथा तेन प्राप्यं तद्धर्म्यम् । तेनाचारनियतं धर्म्यमित्युच्यते । संज्ञायामिति (२।१।४४) सप्तमीसमास इति । यद्येवं विभक्तेर्लुक् प्राप्नोतीत्यत आह कारनास्त्रि चेत्यादि । यास्त्रिकाश्च इत्यादौ तु षष्ठोसमासः । क्वचिदित्यादिना स्तूपेयाण इत्याद्युदाहरणेषु शाणादेर्देयस्याचारनियततां दर्शयन्नुत्तरपदस्य धर्म्यवाचित्वं दर्शयति यास्त्रिकादीनामश्वादीति । क्वचिदयमाचारे व्यवस्थित इत्यनेन दातव्यमित्यनेन च सम्बन्धः । यास्त्रिकादयो हि

हारिणः । ते देयमश्वानादिकं स्वीकुर्वन्ति । स्तम्बेरम इति । स्तम्बकर्णयो
रमिजपोरित्यच् (३।२।१३) । उपपदसमासः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
(६।३।१४) विभक्तोरलुग् भवति । अत्र स्तम्बेरम इत्यत्र स्तम्ब इत्येतत्
सप्तम्यन्तम् । नतु रमशब्दो धर्म्यवाची । कर्मकरवर्द्धितक इति । अत्र
कर्मकरो हारी भवति । स हि वर्द्धितकं (D) स्वीकरोति । नतु वर्द्धितकशब्दो
धर्म्यवाची । नहि क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः कर्मकराय वर्द्धितको दातव्य
इति । वड्वाया अयं वाड्व इति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । वीज-
निषेकादिति । गर्भाधानं वीजनिषेकः । अत्र वाड्वोऽश्वो हारी । स हि
हरणं देयं स्वीकरोति । हरणं देयं धर्म्यम् । क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितो
येनाश्वेन वड्वायां गर्भ-आधीयते तस्य वीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपृष्टार्थं
योग्याशनादिकं दातव्यमिति । तेन हरणशब्दो धर्म्यवाची भवति । तथाप्य-
हरण इति प्रतिषेधाद् न भवति । ततश्च कृत्स्नरे प्राप्तेऽनो भावकर्मवचन
(६।२।१५०) इत्युत्तरपदं लुङन्तमन्तोदात्तं भवति । ननु च परत्वादेवायं
स्वरो भविष्यति । तत् किमहरण इति प्रतिषेधेनेत्यत्र आह परोऽपीत्यादि ।
तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । वाड्ववहार्यमिति । ऋहलो-
र्ण्यदिति (३।१।१२४) हरतेर्ण्यद् हार्यम् । तत् पुनस्तदेव ग्रहणम् । वाड्वस्य
हार्यं वाड्ववहार्यम् । तत्र यदि ज्ञापनार्थमनन्तरोक्तस्यार्थस्य हरणप्रतिषेधो न
क्लियेत तदा परत्वाद् गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३६) कृत्स्नरेणो-
त्तरपदस्यान्तस्वरितत्वं स्यात् । अस्मिंस्तु सत्ययमेव हारिस्वरो भवति ।
स्तूपेशाण इत्यादौ यत्र सप्तम्यन्तं पूर्वपदं तत्र समासस्योत्पत्त्यापवादे (६।१।२२३)
तत्पुरुषे तुल्यार्थं इत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्ववदाद्युदात्त-
मिदमुच्यते । पूर्वपदानि च प्रायेणान्तोदात्तानि । तथाहि स्तूप समुच्छ्राय
इत्यस्य चौरादिकस्य पचाद्यचि स्तूपशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनासावन्तोदात्तः ।
सप्तम्या सञ्ज्ञेकदेशे विक्रान्तेऽन्तोदात्त एव भवति । एकादेश उदात्तेनोदात्त
(८।२।५) इति । मकि मण्डन इत्येतस्मादुणादयो बहुलमित्युष्णादित्वम्

(1) वाङ्मतेन वाङ्मतेनपिञ्जविशेषः । स हि मूलं स्थानाऽपि मण्डनत्वाद् । According to some,
it is a sort of what is commonly called पञ्ज ।

(३।३।१) मलोपश्च । तेन मकुटशब्द आद्युदात्तः । हल विलेखन इत्येतस्मात् खनो घ चेति (३।३।१२५) घित्करणेनान्यतोऽपि घो भवतीति ज्ञापितत्वाद् वप्रत्ययः । तेन हलशब्दोऽन्तोदात्तः । ट् विदारण इत्यस्मात् शृट्टभसोऽदिरिति (उण्, १।१२७) ट्णान्तेः षुग् ङ्खञेति (उण्, १।१२८) ट्पञ्चब्दो व्युत्पाद्यते । तेन सोऽप्यन्तोदात्तः । यान्निकाश्च इत्यादयः षष्ठीसमासाः । तत्र समासस्वरं प्राप्ते ह्यारिवाचिनः पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादित्येव-मर्थमिदम् । अत्र च पूर्वपदानामुत्तरपदानाञ्चासमासावस्थायाम् यः स्वरः स नाख्यायते । समासे कृते तस्य प्रयोगसमवायित्वात् । नापि समासे कृते तस्य प्राप्तिरस्ति । स प्रकृतिभावेन तस्मिन् प्राप्ते सतीदमारभ्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमाख्यायते । अतएव च पूर्वत्रापि नाख्यातः ।

६६ । युक्ते च ।

युक्तः समाहितः कार्यं तत्पर इत्युच्यते । गोवल्गव इति । अधिकारनाम । सोऽस्यास्तीति वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति (५।२।१०६, वा) वप्रत्ययः । गवां वल्गव इति षष्ठीसमासः । अत्रापि समासस्वरएव प्राप्ते पूर्वपदाद्युदात्तत्वं विधीयते । गोमणिन्द इति । मणिं ददातीत्यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) विभक्तेरलुक् । ततो गवां मणिन्द इति षष्ठीसमासः । अत्रापि समासस्वरएव प्राप्तेऽयं विधिः । गोसंख्य इति । गां सञ्चष्ट इति समि ख्य इति (३।२।७) कः । उपपदसमासः । गतिकारकोपपदादिति (६।२।१३६) कृत्स्वरे प्राप्ते पूर्वपदस्योदात्तार्थ-मिहापि वचनम् । ननु च परत्वात् याथादिस्वरः (६।२।१४४) प्राप्नोति । तस्माद् गोवल्गवादी कथमिदं वचनमिति ? युक्तस्वरं कृत्स्वरएव बाधेत । एवं तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । परशब्दस्येष्टवाचित्वात् । गोवल्गव इत्येवमादयः समासाः सर्वे युक्तवाचिन इति दर्शयन्नाह युक्त इति समाहित इत्यादि । अनेन युज समाधावित्यस्य निष्ठायां युक्त इत्येतद् दर्शयति ।

६७ । विभाषाध्यक्षे ।

अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येव । तत्र पूर्वेण नित्यमाद्युदात्तत्वे

प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । आद्युदात्तत्वेन मुक्ते समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।
गवामध्यञ इति षष्ठीसमासः ।

६८ । पापञ्च शिल्पिनि ।

.पापमिति स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यत्रार्थग्रहणम् । अर्थग्रहणं
किमर्थम् ? यामशिल्पिनीत्यत्र शिल्पिग्रहणादर्थग्रहणं प्रसिद्धम् । अत इहाप्यर्थ-
ग्रहणं विज्ञायते । नित्यं समासस्वरे प्राप्ते विकल्पेन पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं
विधीयते । तेन मुक्ते समासस्वरएव भवति । अथेह कस्मान्न भवति पापस्य
नापित इत्यत आह पापशब्दोऽस्योक्तः । तस्मात् षष्ठीसमासे न भवति ।
प्रतिपदोक्ते हि समासे सति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४)
तस्यैव ग्रहणं भविष्यति । नान्यस्य ।

६९ । गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ।

गोत्राधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणे लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्युक्तम् । लोके
चापत्यमात्रे प्रसिद्धम् । तेनेह तस्य ग्रहणम् । नतु पारिभाषिकस्यैव ।
अन्तेवासी शिष्यः । तत्रान्तेवासिग्रहणादर्थग्रहणं प्रसिद्धम् । अत इहाप्यर्थ
एव गृह्यते । न स्वरूपम् । माणवब्राह्मणयोः स्वरूपमेव । मनोरथं माणवः ।
अस्मादेव निपातनाणत्वम् । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे
मानव इत्यपि भवन्ति । ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणः । यस्त्वपत्ये कुत्सिते भूढे
मनोरीतसर्गिकः स्मृत इति (४।१।१६१, वा) माणवकशब्दो व्युत्पाद्यते
यस्य ब्राह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्तयोर्गात्रग्रहणेनैव सिद्धम् ।
क्षेपो निन्दा । जङ्घावात्स्य इति । सुप्सुपेति समासः । कथं पुनरत्र क्षेप
इत्याह यो जङ्घादानमित्यादि । जङ्घादानं किमप्याचारनियतं देयमुच्यते । तद्
देदान्धहमित्यतोऽभिप्रायेण वात्स्यः सम्पद्यते । वात्स्योऽहमित्यभ्युपगच्छति
यः स जङ्घावात्स्य इति शब्दं निन्द्यते (E) । अवात्स्यस्यापि सतो जङ्घादानं
प्रति वात्स्यत्वाभ्युपगमात् । वात्स्यशब्दोऽयं गर्गादिः । भार्यासौत्रुत इति ।

(E) आशादी धव वात्स्यानामेव पादप्रचालनौदिक क्रियते तत्र यद्यवात्स्यः सन् वात्स्याहमिति
ब्रवाच सन्नाभाय यतते स एवं लिप्यते ।

सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यण् । भार्याप्रधानं सौश्रुतो भार्यासौश्रुतः ।
 समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान (२।१।६८, वा)
 सुस्तरपदलोपश्चेति समासः । सुश्रुतस्य भार्याप्रधानतयेत्यनेन समानाधिकरणे-
 नात् समास इति दर्शयति । सुश्रुतोऽपत्यमित्यनेनापि सौश्रुतस्याणप्रत्ययान्त-
 त्वम् । वशाब्राह्मणकृतय इति । तेनैवोपसंख्यानेन समासः । अत्रापि वशाप्रधान-
 तया ब्रह्मकृतापत्यस्य चेषः (L) । कुमारीदाक्षा इति सुप्सुपेति समासः ।
 एवं कम्बलचारायणीया इत्यत्रापि । दाक्षिणा प्रोक्तं दाक्षं शास्त्रम् । इज-
 शेत्यण् (४।२।११२) । दाक्षमधीयते तद्वेत्तीति वा पुनरण् । तस्य
 प्रोक्ताङ्गुगिति (४।२।६४) लुक् । चरशब्दो नडादिः । चरस्यापत्यं
 चारायणः । तेन प्रोक्तं चारायणीयम् । वृहाच्छः (४।२।११४) । तदधीत
 इति (४।२।५८) पूर्ववदण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ततः
 पूर्ववदध्येत्यण् । तस्य च लुक् । कुमार्यादिलाभकामा इति । आदिशब्देन
 कम्बलौदनादीनां ग्रहणम् । अत्रापि सुप्सुपेति समासः । तेनैवोप-
 संख्यानेन वा कुमारीलाभकामा दाक्षाः कुमारीदाक्षाः (G) । भिक्षामाणव
 इति । पूर्ववत् समासः । भिक्षालाभकामो माणवो भिक्षामाणवः । दासी-
 ब्राह्मण इति । दास्याः कामयिता ब्राह्मणो दासीब्राह्मणः । एवं वृषली-
 ब्राह्मणः । भयब्राह्मण इति (H) । कर्षुकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२)
 बहुलवचनादकृतापि समासः । तृतीयेति (२।१।६०) योगविभागाद्वा ।
 दासीश्रोत्रिय इति । दासीब्राह्मण इत्यनेन तुल्यम् । समासस्तरापवादे
 योगः ।

७० । अङ्गानि मेरये ।

अङ्गशब्दोऽयं कारणवाची । आरम्भकं यत् तदङ्गमुच्यते । अङ्गानीति
 बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । सुरावर्ण्यं मद्यं मेरयमित्यभिधीयते ।

(F) वशा वस्या भार्येत्यर्थः ।

(G) दक्षादिप्रोक्ते मद्ये ग्रहायामसस्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र प्रवर्तन्ते त एवं विद्यन्ते ।

(H) यो ब्राह्मणः सन् समाजच्छ्रितराजदम्भादिभयमेव ब्राह्मणाचारमनुत्क्रति मत् श्रद्धया स एवं
 निन्दते ।

गुडमैरियो मधुमैरिय इति । षष्ठीसमासः । गुडविकारस्य मैरियस्य गुडो-
ऽङ्गमिति । तत्कारणत्वात् । अयमपि समासस्वरापवादो योगः ।

७१ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।

आख्याग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । ननु च बहुवचनादेव स्वरूप-
विधिर्न भविष्यति । नैतदस्ति । बहुवचनं ह्येतदर्थस्यैव बहुत्वमाचक्षीत
बह्वर्थवृत्तिर्या भक्तशब्द इति । अपिच बहुवचनेन स्वरूपविधौ बाधितेऽत्रादय
एव ये भक्तशब्देन समासार्थपर्यायास्ते गृह्येरन् । नतु भक्तविशेषवाचिनो
भिक्षादयः । आख्याग्रहणे तु स्वरूपविधौ बाधिते बहुवचनेन तद्विशेषाणां
ग्रहणं सम्पद्यते । तस्माद् इदं तदर्थम् । तच्छब्देन भक्ताख्यानामर्थी निर्दिश्यते ।
भिक्षाकंस इत्येवमादयश्चतुर्थी तदर्थार्थ इति (२।१।३६) चतुर्थीसमासाः ।
ननु च प्रकृतिविकृतिग्रहणं तत्र चोद्यते । नचेह प्रकृतिविकारभावः ।
सत्यमेतत् । इदमेव तु वचनं ज्ञापकं भक्ताख्यायां तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी
समस्यत इति । समशनं समाश इति । अश भोजन इत्यस्मात् संपूर्वाद् भावे
घञ् । क्रियामात्रमुच्यत इति । मात्रशब्देन भक्तव्यवच्छेदं करोति । अत्र
पूर्वपदमन्तोदात्तमिति । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल (३।३।१०३) इति
भिच्चेरप्रत्ययं क्त्वा व्युत्पाद्यते । आणाशब्दोपि श्रै पाक इत्यस्मात् क्तप्रत्ययम् ।
तेन हार्वापि प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तो । बहुब्रोहो प्रकृत्येति (६।२।१)
प्रकृतिभावे नान्तोदात्तावेव भवतः । समासस्वरापवादो योगः ।

७२ । गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने ।

उपमानशब्दोऽयं गवादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्यथैकवचनान्तस्य
बहुवचनान्तेः समानाधिकरणेन विशेष्यविशेषणभावं न स्यात् । अथवा
सुव्यत्यये बहुवचनस्यैव स्थान इदमेकवचनं द्रष्टव्यम् । धान्यगव इति ।
गोरतद्धितलुकीति (५।४।६२) टच् समासान्तः । अत्र चित्स्वरे प्राप्ते
पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं विधीयते । भिक्षाविडाल इतःप्रमादौ समासस्वरे ।
उपमानार्थोऽपीत्यादि । योऽयमन्तोदाहरण उपमानार्थः स भवति स तत्र
योजयितव्यः । यथाप्रसिद्धि चेति । यस्योपमानस्यार्थस्य च यथा लोके

प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रमुपमानार्थयोजनस्य दर्शयितु-
माह गवाकृति गौसंस्थानम् । तथा सन्निवेशितं गौर्यत्संस्थानं तेन
सन्निवेशितं व्यवस्थापितं धान्यगवशब्देनोच्यते । तुल्याकृतित्वात् । एवमन्यत्रापि
यत् किञ्चित् सादृश्यं योज्यम् । यथा गोरचनाविशेषावयवानामेवं यस्य
हिरण्यस्य तद्विरण्यं हिरण्यगवशब्देनोच्यते । यथा विडाला अल्पप्रमाणा
स्तथाहि भिक्षा । यथा वा विडालाः क्वचिद् भवन्ति न सर्वत्र तथा भिक्षापि ।
एवं आणविडालयोः सादृश्यमेवंजातीयकं योजयितव्यम् । सिंहाकृत्या
सन्निविष्टं दृणं दृणसिंहः । यथा वा सैन्यं शुक्रेण सक्तः सक्तुसैन्यः ।
एवं पानसैन्यः ।

७३ । अके जीविकार्थे ।

अक इति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४)
तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह अकप्रत्ययान्त उत्तरपद इति । जीविका-
वाचिनोति । जीविका जीवकः । तद्वाचिनोत्यर्थः । जीविकाशब्दो ह्यर्गं
आदे राकृतिगणत्वान् (५।२।१२७) मत्वर्थीयाकारान्तः सूत्र उपात्तः ।
अतएव वृत्तो दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एवमुच्यन्त इत्याह ।
दन्तलेखक इति । लिखेर्बुल् । षष्ठीसमामः । षष्ठी पुनः कर्त्तृकर्मणोः
कृतीति (३।२।६५) कर्मणि । अवस्करशोधक इति । शुध शौचकर्मणीत्य-
स्मात्प्रस्तासबुल् । रमणीयकारक इत्यत्रापि करोतः । रमणीयकर्त्तृति ।
पूर्ववत् समामः । अत्र गतिकारकोपपदात् कृतीति (६।२।१३६) प्रकृतिभावे-
नोत्तरपदमन्तोदात्तम् । इक्षुभक्तिकामित्यादि । पथ्यायाहंरणात्पक्षिषु ष्वुजिति
(३।३।१११) भक्षयतेर्षुच् । अत्र षष्ठीति (२।२।८) समामन्तश्चिन्नेव समामः ।
अत्रापि पूर्ववदुत्तरपदमन्तोदात्तम् । कृतस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरत्रापि
योगः । युक्तारोह्यादयश्चेत्यतः (६।२।८२) प्राक् कृतस्वरापवादो वेदितव्यः ।

७४ । प्राचां क्रीडायाम् ।

प्राग्देशवर्तिनां क्रीडिति । एतेन प्राग्ग्रहणमिह न विभाषाद्यं किञ्च
क्रियाविशेषणमिति दर्शयति । उद्दालकपुष्पभस्त्रकैत्यादि । उद्दालकपुष्पादिषु

कन्दयोगे कर्मणि षष्ठी । जीवपुत्रप्रचायिकेति । अत्रापि प्रपूर्वाञ्चिनोतेः संज्ञायां षडुल् । पूर्ववत् समासः । लित्स्वरेणोत्तरपदं मध्योदात्तम् । तव पुष्यप्रचायिकेति । षष्ठीत्यनेनैवात्र (२।२।८) समासः । चित्स्वरेणोत्तरपदं मध्योदात्तम् ।

७५ । अणि नियुक्ते ।

छत्रधार इति । कर्मण्यण् (३।२।१) । किमर्थं पुनरिदम् ? यावता युक्तोऽभिमतः । तद्वाची न भवति । नियुक्तोऽधिकृत इत्यादि । युक्ते चेत्यनेन (६।२।६६) हि यः कर्त्तव्ये युक्तः समाहित स्तस्य पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् । तेनाधिकृतवाचिनि न सिध्यति । तस्मादधिकृतच्छत्रादिषु यः सहनियुक्तोऽभिप्रेतः स च कस्मिंश्चिच्छत्रधारणे तत्परो न भवति । तेनच्छत्रधार इत्यादि समासो यादृशो युक्ते चेत्यत्र (६।२।६६) युक्तोऽभिमत स्तद्वाची न भवति । नियुक्तोऽधिकृत इत्यनेन युजिर् योग इत्यस्य निष्ठायां नियुक्त इत्येतद्रूपमिति दर्शयति । काण्डलाव इति । अत्र काण्डलवनक्रियां प्रति कर्त्तृत्वमात्रं गम्यते । नाधिकृतत्वम् । तेनैष स्वरो न भवति ।

७६ । शिल्पिनि चाकृजः ।

अनियुक्तार्थं वचनम् । अकृज इति शिल्पिविशेषे प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्येवमर्थश्च । तन्तुवाय इति । वेञ् तन्तुसन्तान इति । तन्तून् वयतीति ह्वावामथेत्यण् (३।२।२) । आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् (७।३।३३) । अयस्त्वार इति । अतः कृकमीत्यादिना (८।३।४६) विसर्जनीयस्य सकारः । प्रत्युदाहरणेषु कृत्स्वर एव भवति ।

७७ । संज्ञायाञ्च ।

७८ । गोतन्तियवं पाले । (I)

गोपाल इति । पा रक्षणे । पूर्ववदण् । अनियुक्तार्थं आरभ्य इति । नियुक्तेऽणि नियुक्त (६।२।७५) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । गोरक्ष इति । रक्ष पालने ।

(I) तन्निर्बन्तानां बन्धनरञ्जित्यर्थः ।

७६ । णिनि ।

पुष्पहारीति । पुष्पाणि हरतीति हरतेर्घते (३।२।८०) बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति वा (३।२।८१) णिनिः । (J)

८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृताविव ।

शब्दार्थप्रकृताविति । शब्दार्थः प्रकृति र्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । उपमानं नियम्यत इति । यत एवकार स्ततोऽन्यत्वावधारणं भवति । इह च शब्दार्थ-प्रवृत्तरेवकारः । तस्मादुपमाननियमो भवति । अतस्तन्नियम्यते । उद्-क्रोशीति । क्रुश आह्वान इत्यस्मात् कर्त्तर्युपमान (३।२।७९) इति णिनिः । णिनिनैव साट्टश्रयस्योक्तत्वाद् वृत्ताविवशब्दो न प्रयुज्यते । ध्वाङ्गरावीति । रु शब्दे । पूर्वलक्षणाम्निनिः । खरनादीति । षद अव्यक्ते शब्दे । उपमानग्रहणमित्यादि । यद्युपमानग्रहणं न क्रियेत तदा पूर्वस्य योगस्यास्य च विषयविभागो न ज्ञायेत । यदि योगविभागकरणसामर्थ्याद् विषयात्तरमस्य कस्येत तथापीष्टो विषयविभागो न ज्ञायेत । उपमानग्रहणे तु सति पूर्वस्य सामान्यं विषयः । अस्य तु विशेष उपमानमिति विषयविभागो निश्चयते । तेन विषयविभागार्थमुपमानग्रहणम् । इकधञ्चीति । वञ्चु प्रलम्भने । इक-प्रेक्षीति । ईक्ष दर्शने प्रपूर्वः । अत्र कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिस्वर एवेत्यादि । यदि प्रकृतिग्रहणं न क्रियेत तदा शब्दार्थात् परो यो णिनि स्तदन्त उत्तरपद इत्येवं विज्ञायेत । ततश्च गर्दभोच्चारी कौकिलाभिव्याहारीत्यस्यापि स्यात् । भवति ह्यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात् परो णिनिः । अतस्तदन्त-सुत्तरपदम् । तस्मादिह मा भूदिति प्रकृतिग्रहणं क्रियते । तनेह न भवति । प्रकृतिग्रहणे सति यत्रोपसर्गनिरपेक्षा प्रकृतिरेव केवलः शब्दार्थस्तत्र भवि-तव्यम् । यश्चात्र धातुरुपसर्गात् परो नामो शब्दार्थः । चरतेरुपसर्ग-निरपेक्षस्य गत्यर्थत्वात् । हरतेश्च हरणार्थत्वात् । यद्वा योऽत्र शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न तस्मात्स्थिने विधानम् । यदि पूर्वैर्णैव सिद्धे नियमार्थे

(J) पुष्पहारीत्युदाहरणं मुद्रितकारिकायां परास्मिन् भव दक्षम् । एतच्च मुद्राकारप्रमादादेवेति प्रतिभाति ।

वचनमेवं सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीत्यनर्थकमेवकारकरण-
मित्याह एवकारकरणमित्यादि । असति ह्येवकार उपमानएव शब्दार्थ-
प्रकृतावित्थेवमवधारणं स्यात् । ततश्च शब्दार्थप्रकृतिरेव नियम्येत शब्दार्थ-
प्रकृती यदि भवत्युपमानएव भवति । नानुपमान इति । ततश्चानुपमाने न
स्यात् । तस्मादुपमानावधारणं यथा स्यादित्थेवमर्थमेवकारः क्रियते । किं
कारणमित्याह शब्दार्थप्रकृती त्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । तस्मात् शब्दार्थ-
प्रकृतावुपमानमनुपमानञ्चाद्युदात्तं भवति । तस्मादुपमानावधारणार्थमेव-
कारकरणम् । उपमाननियमे हि सति शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात् तत्राविशेषेण
सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते । सिंहविनदीति । उपमानस्योदाहरणम् ।
पुष्कलजल्पीति । अनुपमानस्य । पुष्कलजल्पीत्यत्र व्रते (३।२।८०) बहुल-
माभीक्ष्ण्य इति (३।२।८१) वा णिनिः ।

२१ । युक्तारोह्यादयश्च ।

युक्तारोह्याद्यादिषु यत्र कृदन्त मुत्तरपदं तत्र कृत्स्वरापवादो योगः ।
अन्धेषु तु समासस्वरापवादः । युक्तारोह्यीतेप्रवमादिष्वागतप्रहारीत्येवंपर्यन्तेषु
रुह जन्मनि युध संप्रहारे वञ्चु प्रलम्बने टुणदि समृद्धौ हृच् हरणे प्रपूर्वं इतिप्रभ्यो
घातुभ्यो यथायोगं युक्तागतपूर्वेभ्यः सुष्यजाती णिनिस्ताच्छील्य इति (३।२।७८)
णिनिः । यद्येते णिन्यन्तास्तात् किमर्थमिह पठ्यन्ते ? यावता णिनीत्यनेनैव
(६।२।७६) सिद्धमित्यत आह णिनीत्यस्योदाहरणार्थं (६।२।७६) पठ्यन्त
इति । पूर्वात्तरपदेत्यादिना केषाञ्चिन्मतेन तेषामिह पाठस्य प्रयोजनान्तरं
दर्शयति । पूर्वात्तरपदयोर्नियमोऽर्था येषां ते तथोक्ताः । यत्र युक्तादीन्धेव
पूर्वपदान्याराह्यादीन्धेव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादितिह मा भूत्
ध्वाङ्कारोह्यी ह्यारोह्यीत्यत्रान्यत् पूर्वपदम् । युक्ताध्यायीत्यत्रान्यदुत्तरपदम् ।
इङ् अथ्ययन इत्यस्मास्मिनिः । आगतमत्स्या इति । विशेषणसमासः ।
क्षीरहोतेति । क्षीरस्य होता । अस्मादेव निपातनात् षष्ठीसमासः ।
याजकादित्वाहा । हु इतिप्रतस्मात् हृच् । भगिनीभर्त्सेति । अयमपि
पूर्ववत् षष्ठीसमासः । भृजस्तृच् । ग्रामगोधुगिति । दुह्ः क्तिप् ।

दादर्धातोर्घः (८।२।३२) । एकाचो वशो भषित्वादिना (८।२।३७)
 दकारस्य धकारः । भ्रलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३८) घकारस्य गकारः ।
 तस्य वावसान इति (८।२।५६) चर्त्वं ककारः । त्रिरात्र इति । तिस्रो
 रात्रयः समाह्वता इति समाह्वारे द्विशुः । षडःसर्वेकदेश्यादिनाच् (५।४।८७)
 समाह्वान्तः । एकशितिपादिति । पादस्य लोपोऽहस्वादिभ्य (५।४।१३८)
 इत्यकारलोपः (K) । ननु चैकशब्दोऽयमिण्भोकापागत्यतिमर्चिभ्यः कन्निति
 (उच्, ३।३२०) कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरिणाद्युदात्तः । तत्रैकः शितिः
 पादोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र कृते प्रकृतिभावेनैव (६।२।१) मिहमिहा-
 द्युदात्तत्वम् । ततो नार्थ इहास्य पाठेनेत्यत आह एकः शितिः पादोऽस्येति ।
 द्विपदे बहुव्रीह्यावेष दोषः स्यात् । नचायं द्विपदः । किं तर्हि ? त्रिपदः ।
 अत्र पादशब्द उत्तरपदे परत स्तद्धितार्थात्तरपद इति (२।१।५१) पूर्वपदयो
 रेकशितिशब्दयोस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति । यद्येवं ततः किमित्यत आह
 तस्येत्यादि । तस्येति तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकशितिशब्दस्मान्मोदात्तत्वं प्राप्तमिति
 समासस्येत्यनेन (६।१।२२३) । इतिकरणो हेतो । यस्मात् तस्यान्मोदात्तत्वं
 प्राप्तं तस्मात् तस्याद्युदात्तत्वं विधीयते । ततो नापार्थक्य एकशिति-
 पाच्छब्दस्येह पाठ इत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनस्तस्यान्मोदात्तत्वं प्राप्नोति ?
 बहुव्रीहिस्वरेणैव हि परत्वादन्मोदात्तत्वं बाधित्वा युक्तं भवितुमित्याह
 निमित्तस्वरबलीयस्वादिति । निमित्तपदं द्विगाम्निपदबहुव्रीहिः । तत्र हि
 कृते द्विगुरुत्तरपदे परतः पूर्वपदयो भवति । यच्च यस्मिन्त् सति भवति तत्
 तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तस्य बहुव्रीहिस्वरो निमित्तस्वरः । तस्माद्
 बलीयस्व' निमित्तस्वरबलीयस्वम् । पञ्चमीति (२।१।३७) योगविभागात्
 समासः । तदेतदुक्तं भवति । तस्माद् बहुव्रीहिस्वरात् समासात्मोदात्तत्वस्य
 बलीयस्वम् । तस्मात् तत् प्राप्नोतीति । बलीयस्व' तु तस्य सति शिष्टत्वात् ।
 तर्हि बहुव्रीहिराद्युदात्तत्वे सति भवति । तस्मात् सति शिष्टस्य बलीयस्व-
 मुक्तम् । वक्ष्यमाणज्ञापकाद्वा निमित्तस्वरबलीयस्वम् । एवमपीत्यादि ।

वचनमेवं सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीत्यनर्थकमेवकारकरण-
मित्याह एवकारकरणमित्यादि । असति ह्येवकार उपमानएव शब्दार्थ-
प्रकृतावित्वेवमवधारणं स्यात् । ततश्च शब्दार्थप्रकृतिरेव नियम्येत शब्दार्थ-
प्रकृतौ यदि भवत्युपमानएव भवति । नानुपमान इति । ततश्चानुपमाने न
स्यात् । तस्मादुपमानावधारणं यथा स्यादित्वेवमर्थमेवकारः क्रियते । किं
कारणमित्याह शब्दार्थप्रकृतौ त्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । तस्मात् शब्दार्थ-
प्रकृतावुपमानमनुपमानश्चाद्युदासं भवति । तस्मादुपमानावधारणार्थमेव-
कारकरणम् । उपमाननियमे हि सति शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात् तत्राविशेषेण
सर्वस्याद्युदासत्वं लभ्यते । सिंघविनदीति । उपमानस्योदाहरणम् ।
पुष्कलजल्पीति । अनुपमानस्य । पुष्कलजल्पीत्यत्र व्रते (३।२।८०) बहुल-
माभीक्ष्ण्य इति (३।२।८१) वा णिनिः ।

८१ । युक्तारोह्यादयश्च ।

युक्तारोह्यादिषु यत्र कृदन्त सुत्तरपदं तत्र कृत्स्वरापवादो योगः ।
अन्तेषु तु समासस्वरापवादः । युक्तारोह्येतेष्वमादिष्वागतप्रहारीत्येवंपर्यन्तेषु
रुह जम्बानि युष मंघ्रारे वञ्चु प्रलम्बने टुणदि समृद्धौ हृञ् हरणे प्रपूर्व इतेष्वभ्यो
धातुभ्यो यथायोगं युक्तागतपूर्वेभ्यः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्य इति (३।२।७८)
णिनिः । यद्येते णिन्यन्तास्तत् किमर्थमिह पठ्यन्ते ? यावता णिनीत्यनेनैव
(६।२।७८) सिद्धमित्यत्र आह णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं (६।२।७९) पठ्यन्त
इति । पूर्वोत्तरपदेत्यादिना केषाञ्चिन्नतेन तेषामिह पाठस्य प्रयोजनान्तरं
दर्शयति । पूर्वोत्तरपदयोर्नियमोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । यत्र युक्तादीन्त्येव
पूर्वपदान्याराह्यादीन्त्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादितिह मा भूत्
ध्वाङ्कारोह्ये वृत्तारोह्येत्यत्रान्यत् पूर्वपदम् । युक्ताध्यायीत्यत्रान्यदुत्तरपदम् ।
इङ् अथ्ययन इत्यस्मास्मिनिः । आगतमत्स्या इति । विशेषणसमासः ।
क्षीरहोतिति । क्षीरस्य होता । अस्मादेव निपातनात् षष्ठीसमासः ।
याजकादित्वाहा । हु इतप्रतस्मात् ष्टच् । भगिनीभर्त्सेति । अयमपि
पूर्ववत् षष्ठीसमासः । भृञ्स्तृच् । ग्रामगोधुगिति । दुहैः क्तिप् ।

दादर्शतोर्षः (८।२।३२) । एकाक्षो वयो भषित्वादिना (८।२।३७)
दकारस्य धकारः । भ्रलाञ्छयोऽन्त इति (८।२।३८) चकारस्य गकारः ।
तस्य वावसान इति (८।२।५६) चर्त्वं ककारः । त्रिरात्र इति । तिस्रो
रात्रयः समाह्वता इति समाह्वारे द्विगुः । षष्ठःसर्वैकदेशित्वादिनाच् (५।४।८७)
समासान्तः । एकश्रितिपादिति । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य (५।४।१३८)
इत्यकारलोपः (K) । ननु चैकशब्दोऽयमिग्भोकापागत्व्यतिमर्चिभ्यः कञ्जिति
(उच्, ३।३२०) कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । तत्रैकः श्रितिः
पादोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र वृते प्रकृतिभावेनैव (६।२।१) मित्रमिहा-
द्युदात्तत्वम् । ततो नार्थ इहास्य पाठेनेत्यत आह एकः श्रितिः पादोऽस्येति ।
द्विपदे बहुव्रीह्यावेव दोषः स्यात् । नचायं द्विपदः । किं तर्हि ? त्रिपदः ।
अत्र पादशब्द उत्तरपदे परत स्तद्धितार्थात्तरपद इति (२।१।५१) पूर्वपदयो
रेकश्रितिशब्दयोस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति । यद्येवं ततः किमित्यत आह
तस्येत्यादि । तस्येति तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकश्रितिशब्दस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति
समासस्येत्यनेन (६।१।२२३) । इतिकरणो हेतोः । यस्मात् तस्यान्तोदात्तत्वं
प्राप्तं तस्मात् तस्याद्युदात्तत्वं विधीयते । ततो नापार्थक्य एकश्रिति-
पाच्छब्दस्यैव पाठ इत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनस्तस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ?
बहुव्रीहिस्वरेणैव हि परत्वादन्तोदात्तत्वं बाधित्वा युक्तं भवितुमित्याह
निमित्तस्वरबलीयस्वादिति । निमित्तपदं द्विगुस्त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्र हि
कृते द्विगुरुत्तरपदे परतः पूर्वपदयो र्भवति । यच्च यस्मिन्त् सति भवति तत्
तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तस्य बहुव्रीहिस्वरो निमित्तस्वरः । तस्माद्
बलीयस्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वम् । पञ्चमीति (२।१।३७) योगविभागात्
समासः । तदेतदुक्तं भवति । तस्माद् बहुव्रीहिस्वरात् समासान्तोदात्तत्वस्य
बलीयस्त्वम् । तस्मात् तत् प्राप्नोतीति । बलीयस्वं तु तस्य सति श्रित्वात् ।
तर्हि बहुव्रीहिराद्युदात्तत्वे सति भवति । तस्मात् सति श्रित्त्वस्य बलीयस्व-
मुक्तम् । वक्ष्याम्यज्ञापकाहा निमित्तस्वरबलीयस्त्वम् । एवमपीत्यादि ।

(K) संख्यः। सुपूर्वस्य चनेनेत्यनं (५।४।१४०) ।

एवमपि त्रिपदे बहुव्रीहौ कल्प्यमानेऽपि । नार्थ एतेनेति । एकश्रिति-
पाच्छब्देनेह भवति नार्थः । कस्मादित्याह इगन्तेत्यादि । त्रिपदे हि
बहुव्रीहावेकश्रितिशब्दयोरुत्तरपदे यः समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति
(२।१।५२) द्विगुसंज्ञः स इगन्तश्च भवति । ततश्चेगन्ते द्विगावित्याद्युदात्त-
त्व' (६।२।२८) सिद्धम् । ततो नार्थ एतेन । एवं तर्हीत्यादिनैकश्रिति-
पाच्छब्दपाठस्य ज्ञापकत्वं दर्शयति । किं पुनस्तज्ज्ञापयतीत्याह एतदित्यादि ।
तेनित्यादिना प्रयोजनं दर्शयति । यद्येषोऽर्थो न ज्ञाप्यते तेन द्वौ श्रितौ
पादावस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तत चीत्तरपदे परतः पूर्वपदयोर्द्विगो
सतीगन्ते द्विगाविति (६।२।२८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते तिशब्दो द्विश्रिति-
पादित्यत्रोदात्तः स्यात् । अस्मिंस्त्वर्थे ज्ञापित इगन्ते द्विगावित्येष (६।२।२८)
स्वरो न भवति । तस्मिंश्चासति समासस्वरेण तिशब्द उदात्तो भवति ।
निमित्तस्वरबलीयस्त्व' न स्यात् । ततश्च त्रिपदे हि बहुव्रीहौ परत्वात्
समासस्वरं बाधित्वा बहुव्रीहिस्वरएव भवति । ततस्तेनैव सिद्धत्वादेकश्रिति-
पाच्छब्दस्येह पाठो न क्रियेत । कृतश्च । तस्मात् स एव ज्ञापयति निमित्त-
स्वरबलीयस्त्वमिति ।

८२ । दीर्घकाशतुषभाष्टवटं जे ।

कृतस्वरापवादो योगः । कुटीज इति । कुट्यां जात इति सप्तम्यां
जनेर्ड इति (३।२।८७) उपत्ययः ।

८३ । अन्यात् पूर्वं बह्वचः ।

अयमपि कृतस्वरापवादो योगः । दग्धजानीति । अत्र कृतस्वरएव
भवति ।

८४ । ग्रामेऽनिवसन्तः ।

निवसन्तशब्दोऽयमौणादिको गृह्यते । जृविश्रिभ्यां भ्रजिति वर्त्तमाने
(उण् ३।४०६) तृभूवह्विसिभासिसाधिगतिमण्डजिनन्दिभ्यश्चेति (उण्,
३।४०८) वसेर्निपूर्वाज् भव् । निवसतीति निवसन्तः । केचिच्छतन्तस्य
वसच्छब्दनस्य ग्रहणं वर्णयन्ति । मङ्गग्राम इति । षष्ठीसमासः । देवग्राम

इति । वाटकपरिच्छिभे गृहसमुदाये ग्रामशब्दो वर्त्तते । तस्माद् देवस्वामिक इत्यर्थः । एतेन स्वस्वामिभावसम्बन्धा या सात्र षष्ठी समस्यते । नतु क्रियावास-सम्बन्धेति दर्शयति । अन्यथा देवशब्दःपूर्वपदं निवसन्तवाच्येव स्यादित्यभिप्रायः । दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादिना प्रत्युदाहरणे पूर्वपदस्य निवसन्त-वाचित्वं दर्शयति ।

८५ । घोषादिषु च ।

समासस्वरपवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि । न भूताधिकसञ्ज्ञीवित्यादेः (६१२८१) सूत्राद् ये योगास्ते समासस्वरपवादा द्रष्टव्याः । दान्तिघोष इत्येवमादयः षष्ठीसमासाः । यान्यत्रेत्यादि । कथं पुनरेतन्नभ्यर्तं ? यावता-ऽनिवसन्त इति प्रकृतमित्यत आह अनिवसन्त इति । अपर इत्यादि । तेषां मतेन यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्युपदात्ता भवन्ति ।

८६ । क्रात्रादयः शालायाम् ।

यदा शालान्त इत्यादि । विभाषा सेनासुरेत्यादिना (२१४२५) शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम् । इह च शालाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणम् । तत्र यथा समासो नपुंसकलिङ्गो न भवति तथा तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्यनेन (६१२१२३) परत्वादुत्तरपदाद्युदात्तत्वेन भवितव्यमिति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तन्निरामाय यदा शालान्त इत्यादे र्ग्रन्थस्योपन्यासः । यो नपुंसकलिङ्गः शालान्ततत्पुरुषो न भवति सोऽस्याव-काशश्चात्रिशाला ऐलिशालेति । यश्च नपुंसकलिङ्गो न क्रात्रादिपूर्वपद स्तत्पुरुषः स शालायां नपुंसक इत्यस्यावकाशः (६१२१२३) ब्राह्मणशालं क्षत्रियशालमिति । इहोभयं प्राप्नोति च्छात्रिशालमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनाय-मेव स्वरो भवति ।

८७ । प्रस्येऽष्टह्रमककर््यादीनाम् ।

प्रस्यशब्दो यदि व्युत्पाद्यते घञर्थं कविधानं स्यात्प्राप्यधिहृनिषुध्वर्थ-मिति (३१३५८ वा) तदा थायादिस्वरे (६१२१४४) प्राप्ते । अथ न व्युत्पाद्यते तदा समासान्तोदात्तत्वे । इन्द्रप्रस्य इत्यादयः षष्ठीसमासाः ।

८८ । मालादीनाञ्च ।

८९ । अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ।

सुन्ननगरमित्यादयोऽपि षष्ठीसमासाएव । किमर्थं प्राचामित्वेवं नोच्येत । लघु ङि प्राचामिति वचनमनुदीचामिति वचनात् । नैवं शक्यम् । मध्यदेशनगरे विराटनगरमित्यत्र न स्यात् । पूर्वपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । न समासएव भवति ।

९० । अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्रयच् ।

९१ । न भूताधिकसञ्ज्ञोवमद्राश्वकञ्जलम् ।

मद्राश्वयज्ञमित्यादि । उभयत्रापि द्व्यच् त्रयजिति च प्राप्तिरस्ति । तस्मात् सङ्घातार्थं विगृहीतार्थञ्च वचनम् । कथं पुनः संघातविगृहीतार्थत्वं लभ्यते ? एकशेषं कृत्वा मद्राश्व इति निर्देशात् । मद्राश्वो च मद्राश्वानौ चेत्येकशेषः । एकशेषे सति मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्रशब्दस्य च संघातस्य प्रतिषेध उपपद्यते । आद्युदात्तस्य प्रकरणमित्याद्युदात्तप्रकरणम् । प्रकृतं तत्र दिवोदासादीनां छन्दस्याद्युदात्तो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु युक्ते चेत्येवमादौ (६।२।६६) येऽस्मिन् प्रकरणे चकारा स्तोषामन्यतमस्यानुक्तसमुच्चयार्थतामाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

९२ । अन्तः ।

९३ । सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ।

गुणकार्त्स्न्य इति । गुणकार्त्स्न्यं गुणस्य सर्वत्र भावः । सर्वश्चेत इति । पूर्वकालौकेत्यादिना (२।१।४८) समानाधिकरणसमासः । अत्र समुदाय-गुणस्य सर्वत्र भावः । नतु तदवयवे तत्र सर्वशब्दो वर्त्तत इति गुणकार्त्स्न्यस्य वृत्तिर्भवति । परमश्चेत इति । कथं पुनरत्र गुणकार्त्स्न्ये परमशब्दो वर्त्तते ? यावतासौ प्रकर्षवाची । अन्यश्च प्रकर्षः । अन्यश्च गुणकार्त्स्न्यमित्यत आह आश्रयव्याप्तेरित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मादाश्रयव्याप्त्यपरमत्वमुक्तं भवति । नाश्रयः । एवं ङि तस्मोत्कर्ष उपपद्यते ङि

सर्वमात्रयं व्याप्नोति । तस्माद् गुणकार्त्स्न्य इह परमशब्दो वर्त्तते ।
 सर्वसौवर्णः सर्वराजत इति । सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः । राजतस्य विकारो
 राजतः । नात्र गुणकार्त्स्न्यम् । किं तर्हि ? जातियुक्तस्य विकारविषयं
 कार्त्स्न्यम् । सर्वं हि विकारद्रव्यं प्रकृतिभावेन व्याप्नोतीति द्रव्यकार्त्स्न्यमिह ।
 तत्र च सर्वशब्दो वर्त्तते । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । अत्र गुणकार्त्स्ने ।
 कथं पुनरत्र समासः ? यावता पूरणगुणसुद्धितेत्यादिना (२।२।११)
 गुणवचनेन षष्ठीसमासः प्रतिषिद्धः । अथापि कथञ्चित् समासः स्वादेवमपि
 श्वेततरशब्देन समासे कृते सर्वश्वेततरमिति वक्तव्यमित्यत आह गुणात्
 तरिण समास इत्यादि । औपमंस्थानिकाविह समासतरलोपाविति दर्शयति ।
 समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि योगाः । न हास्तिनफलकमादेया
 इत्यतः (६।२।१०१) प्राक् समासस्वरापवादो वेदितव्यः ।

६४ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।

अञ्जनागिरिरित्येवमादयः षष्ठोसमासाः । अञ्जनभञ्जनशब्दयोर्वनगिर्याः
 संज्ञायामिति (६।३।११७) दोर्घत्वम् । शापिण्डमोण्डिशब्दाविषयौ ।
 चिखिलिशब्दो मत्वर्थीयिनिप्रत्ययान्तः ।

६५ । कुमार्यां वयसि ।

वृद्धकुमारीति । विशेषणं विशेष्येणेति (२।१।५७) समासः । जरत्-
 कुमारीति । जरती चासौ कुमारी चेति पूर्वकालेत्यादिना (२।१।४६)
 समासः । उभयत्र पुंवत् कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) पुंवद्भावः । ननु
 च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्त्तते । तथाहि वयसि प्रथम इति (४।१।२०)
 डीषत्व विहितः । वृद्धाजरतीशब्दो चरमे वयसि वर्त्तते । तत्कथमिह
 सामानाधिकरणमित्यत आह कुमारीशब्दः पुंसा सहसंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्त
 इति । असंप्रयोगः असम्बन्धः । तस्मात्प्रवृत्तिनिवृत्तिममुदायावयवः सामानं
 प्रवृत्तः । कुमारीशब्दो यथा वृद्धादिभिर्वयोरिवविशेषवचनेर्विशेष्यते तदा तै
 समानाधिकरणो भवति । वयोरिवविशेष्योऽन्त्ये वयः । कथं पुनर्विशेषवच
 सामान्ये वर्त्तते ? वयोरिवविशेष्यसामर्थ्यात् । यदि वृद्धकुमारीशब्दः प्रथमे वयसि

वर्त्तते वयोग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्र कुमारीशब्दः प्रयुज्यते प्रथमवयोवाची तत्र नियोगतो वयो गम्यत एवेति किं वयोग्रहणेन ? तस्माद् वयोग्रहण-सामर्थ्याद् यथोक्तेन प्रकारेण वयःसामान्ये प्रवर्त्तते । वयोग्रहणेन हि तस्माद् विशेषादपनीयासौ सामान्यवृत्तिराश्रीयते । तच्च वय इह गृह्यते इति । यत्र वर्त्तमानो विशेषवचनैः सह समानाधिकरणो भवति तच्च वयो गृह्यते । चशब्दादन्यच्च यौवनाधीनकुमारत्वमेवेति । न प्रथमवय इत्यर्थः । परम-कुमारीति । अत्र समासात् पूज्यमानता । पूज्यमानत्वं तु दर्शनीयत्वात् । दर्शनीया कन्वत्यर्थः । नञ्च समासो वयोऽभिधानपरः । नापुत्ररपदं वयःसामान्ये वर्त्तते ।

६६ । उदकीऽकीवले ।

मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंपृक्तमित्यर्थः । गुडमिश्रमिति । शाकपार्थि-वादित्वादुत्तरपदलोपिसमासः । शीतोदकमिति । विशेषणसमासः । पूर्व-पदमत्र गुणोपसर्जनमुदकं ब्रूते । उत्तरपदमपि जात्युपसर्जनम् । तथैव तेनैकमेव वस्तु जातिगुणाभ्यामुच्यत इति केवलोदकवाचिसमासः ।

६७ । द्विगौ क्रतौ ।

गर्गत्रिरात्रादयः षष्ठीसमासाः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रः । अहःसर्वकदेशेत्यादिनाच् (५।४।८७) समासान्तः । अतिरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः ।

६८ । सभायां नपुंसके ।

गोपालसभमित्येवमादयोऽपि षष्ठीसमासाः । सभाऽराजामनुष्यपूर्वेति (२।४।२३) (L) नपुंसकत्वम् । राजसभा ब्राह्मणसभेत्यत्रामनुष्यपूर्वेति प्रतिषेधाच्चपुंसकता न भवति । अथेह कस्मान्न भवति रमणीया सभास्य ब्राह्मणकुलस्य रमणीयसभमित्यत्र आह प्रतिपदोक्तमित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषया यत् प्रतिपदोक्तं नपुंसकं तदिह गृह्यते । नचेह तथाविधं

नपुंसकत्वम् । अत्र त्वभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्तीति ब्राह्मणकुलस्याभिधेयस्य
नपुंसकत्वात् समासस्य नपुंसकत्वम् । न तत् प्रतिपदोक्तम् ।

६६ । पुरे प्राचाम् ।

ललाटपुरमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः ।

१०० । अरिष्टगौड़पूर्वे च ।

अरिष्टपुरं गौड़पुरमित्येतावपि षष्ठीसमासावेव । पूर्वग्रहणं किमिति ?
एवं मन्यते । अरिष्टगौड़ादयोरिति वक्तव्यम् । एवमपुण्यमानेऽरिष्टगौड़ादयोः
पुरशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तत्वं सिध्यत्येवेति । इहापि यथा स्यादिति । यदि
पूर्वग्रहणं न क्रियेत तदारिष्टं अत्रितस्तस्य पुरमरिष्टअत्रितपुरमिति । गौड़ानां
भृत्या गौड़भृत्याः । तेषां पुरं गौड़भृत्यपुरमित्यत्र न स्यात् । अत्र पूर्वपद-
मरिष्टअत्रितशब्दो गौड़भृत्यशब्दश्च । नत्वरिष्टगौड़शब्दो । पूर्वग्रहणे तु सति
बहुव्रीहिलभ्यते । अरिष्टगौड़ादी पूर्वी यस्मिन् समासे सोऽरिष्टगौड़पूर्व इति ।
तेनारिष्टअत्रितपुरं गौड़भृत्य, रमित्यत्रापि यदुत्तरपदं तस्याप्यन्तोदात्तत्वं
भवत्येव । अत्रापि ह्यरिष्टशब्दो गौड़शब्दश्च पूर्वः । पूर्वश्चायमवयववचनः ।

१०१ । न हास्तिनफलकमार्दयाः ।

१०२ । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ।

कुसूलबिलमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः । समासस्वरापवादो योगः ।
एवमुत्तरेऽपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यतः (६।२।१ ६) प्राग् योगाः
समासस्वरापवादा वेदितव्याः ।

१०३ । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाभ्यानचानराटेषु ।

पूर्वेषुकामशमीति । दिक्संबन्धे संज्ञायामिति (२।१।५०) समासः ।
एवमपरेषुकामशमीत्यत्रापि । पूर्वकृष्णसृत्तिकेति । पूर्वा चासौ कृष्णसृत्तिका
चेति पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) समासः । एवमपरकृष्णसृत्तिकेत्येव-
मादावपि । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । अधिकृत्य कृतं
ग्रन्थ इत्यण् (४।३।८०) । अथ यथा चानराटे रूपग्रहणं तथा ग्रामादिष्वपि
कस्मान्न भवति ? अथेप्रधानत्वान्निर्देशस्य । शब्दप्रधाने हि निर्देशस्य

स्वरूपग्रहणं भवतीत्युक्तम् । इह चानराट एव शब्दप्रधानो निर्देशः । यामादि-
ष्वर्थप्रधान एव । अथ शब्दग्रहणं किमर्थम् ? न दिगित्येवोच्चेत्यत आह
शब्दग्रहणमित्यादि । असति हि शब्दग्रहणे पूर्वाधिरामम्पूर्वयायातमित्यत्र न
स्यात् । कस्मात् ? इह कालवाची पूर्वशब्दः । दिग्वाचिशब्दग्रहणे सति
दिक्शब्दमात्रग्रहणं भवति । तस्मात् कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहो
यथा स्यादित्येवमर्थं शब्दग्रहणम् ।

१०४ । आचार्योपसर्जनश्चान्ते वासिनि ।

आचार्योपसर्जनञ्चेति । सुपां सुभवंतीति (७।१।३९) सप्तम्येकवचनस्य
स्थाने प्रथमैकवचनम् । एतच्चान्तेवासिविशेषणम् । आचार्योपसर्जनान्तेवासि-
वाचिन्त्युत्तरपद इति । आचार्यो उपसर्जनं प्रधानं यस्यान्तेवासिनः स
तथोक्तः । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी चाचार्योपसर्जनान्तेवासी । तं वक्तुं
शीलं यस्योत्तरपदस्य तदाचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि । पूर्वपाणिनीया इति ।
पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) समासः । पाणिनेराचार्यस्यान्तेवासिनः
पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्राधान्येनोच्यन्ते प्रत्ययान्तेन । आचार्यसु
तद्विशेषणत्वादुपसर्जनभावेनित्याचार्योपसर्जनान्तेवासिवाच्युत्तरपदं भवति ।
पूर्वकाशकृत्स्ना इति । कशकृत्स्नस्येकाशकृत्स्नाः । औत्सर्गिकोऽण् ।
पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । अत्राचार्योप-
सर्जनशास्त्रवाच्युत्तरपदम् । नत्वाचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि ।

१०५ । उत्तरपदद्वयौ सर्वञ्च ।

उत्तरपदद्वयाविति । उत्तरपदाधिकारविहिता द्विरुत्तरपदद्वयः ।
इह तु तद्वदुत्तरपदं स्पष्टयति । तमेवार्थं दर्शयितुमाह उत्तरपदस्येतेवमित्यादि ।
कथं पुनरुत्तरपदद्वयावित्युच्यमान एषोऽर्थः शक्यते विज्ञातम् ? तदुच्यते ।
उत्तरपदं स्वर्थ्यते । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते । तेनोत्तरपदस्येधिकृत्य या
विहिता द्विस्तस्यास्तावद् ग्रहणं विज्ञायते । पूर्वपदस्येदमन्तोदात्तत्वं
विधीयते । पूर्वपदञ्च सम्बन्धि शब्दत्वादुत्तरपदमुपस्थापयति । नच द्विमात्र
उत्तरपदमुपपद्यत इति सामर्थ्याद् द्विशब्दसाहचर्यादुत्तरपदं द्विसुप-

लक्षयति । तेनोत्तरपदाधिकारे वृद्धिमत्युत्तरपद एष स्वरो भवतीति विज्ञायते । सर्वपाञ्चालक इति । पूर्वकालैकेत्यादिना (२।१।४८) समासः । पूर्वपाञ्चालक इत्यादौ पूर्वापरित्यादिना (२।१।५८) । जनपदलक्षणो वुञ्-प्रत्यय इति । धन्वयोपधाद् वुञ्जित्यनुवर्त्तमाने (४।२।१२१) जनपदतदवध्वो-द्येत्यतो (६।१।१२४) जनपदग्रहणे चावृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यनेन (४।२।१२५) वुञ् । सुसर्वाङ्गादित्यादि । सर्वपाञ्चालक इति । सुसर्वाङ्गा-जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१२) । पूर्वपाञ्चालक इत्यादौ तु दिगो-ऽमट्टाणामिति (७।३।१३) । एषा चोत्तरपदाधिकारविहिता । तत्र चोत्तर-पदस्येत्यनुवृत्तेः (७।३।१०) । किं पुनःकारणमुत्तरपदाधिकार उत्तरपद-ग्रहणेन लक्ष्यत इत्येवं विज्ञायत इत्याह अधिकारलक्षणादित्यादि । यद्युत्तर-पदग्रहणेनोत्तरपदाधिकारो लक्ष्यत तदा वृद्धिमात्रवत्युत्तरपदे वैतद् वुञो ह्युदात्तत्वं भवतीत्युक्तं स्यात् । तथाच सर्वभामः सर्वकारक इत्यत्रापि स्यात् । अधिकारलक्षणे तु न भवति । नह्युत्तरपदाधिकारविहिता वृद्धिः । भास्य-दीर्घो । भासत इति भासः । पचाद्यच् । करोतीति कारकः । ण्वुल् । षचो ज्ञुतीति (७।२।११५) वृद्धिः । सा चोत्तरपदाधिकारविहिता न भवति ।

१०६ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तमिति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिना (६।२।१) । विश्वे च ते देवा विश्वदेवा इति विशेषणसमासः । तत्पुरुषो-ऽयम् । अत्र समामान्तोदात्तत्वमेव भवति । विश्वदेव इति । अत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वमेव भवति । विश्वगण्डस्य क्तप्रत्ययान्तस्य नित्-स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विश्वामित्र इति । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशो विश्वदेवो विश्वयगा इति । संज्ञायां मित्राजिनयो- (६।२।१६५) रित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वस्यावकाशः कुलमित्वं कुलाजिनमिति । विश्वामित्रो विश्वामित्र इत्यत्रोभयं प्राप्नोति । संज्ञायां मित्राजिनयो- रित्येतत्सु भवति (६।२।१६५) । विप्रतिषेधेन ।

१०७ । उदराश्लेषुषु ।

। हकस्योदरमस्य हकोदरः । दाम उदरे यस्येति दामोदरः । हरिरश्वो यस्येति हर्यश्वः । यौवनमेवाश्वो यस्य स यौवनाश्वः । शोभनो वर्णो रेषां ते सुवर्णाः । सुवर्णाः पुङ्गा येषामिषूणां ते सुवर्णपुङ्गाः । सुवर्णपुङ्गा इषवो यस्य स सुवर्णपुङ्गेषुः । महान्त इषवो यस्य स महेषुः । आन्महत इत्यात्वम् (६।३।४६) । अत्र पूर्वपदानां बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (६।२।१) प्रकृतिभावः । यत्र स्वरे प्राप्तेऽयं विधिरारभ्यः स आख्यायते । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कङ्कत्यतः (उण्, ३।३२०) कङ्कत्यनुवर्त्तमानेऽजित्तरीभ्यो निष्के- (उण्, ३।३२८) त्यतो निदग्रहणे सृष्टभृशुधिसुधिभ्यः कगिति (उण्, ३।३२१) कक्प्रत्ययान्तो हकशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । एवं दामञ् शब्दोऽपि । मनिन्प्रत्ययान्तत्वात् । हजित्येतस्मात् सर्वधातुभ्य इन्निति (उण्, ४।५।५६) हरिशब्द आद्युदात्तः ।

१०८ । क्षेपे ।

कुण्डोदर इति । शक्तिशस्योर्निदिति (उण्, १।१०८) वर्त्तमाने कादिभ्यः किदित्यतः (उण्, १।११२) किदग्रहणे च कुङ्ङि दाह इत्येतस्मात् जमन्ताड्ड इति (उण्, १।१११) डप्रत्यये कुण्डमाद्युदात्तम् । घटोदर इति । घटशब्दोऽयं घट चेष्टायामित्यस्य पचाद्यचि व्युत्पादित्वादन्तोदात्तः । तस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरैष्वेव सिद्धे सति त्वस्यान्यार्थ आरम्भेऽपवादत्वाद् पचाद्यजन्ताद-नेनैवात्तोदात्तत्वं युक्तमिति मन्यमानो वृत्तिकार एतदप्युदाहरति । कटुकाश्व इति । कटुकोऽश्वो यस्य स कटुकाश्वः । कटुशब्दात् संज्ञायां कान्निति (५।३।८७) कन् । तेन कटुकशब्द आद्युदात्तः । स्पन्दितोऽश्वोऽस्य स्पन्दिताश्वः । स्पदि किञ्चिञ्चलन इत्यस्मात् क्तः । तेन स्पन्दिताश्वः प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः । अनिघात इषुरस्येत्यनिघातेषुः । निहन्यतेऽनेनेति निघातः । हलश्चेति (३।३।१२१) घञ् । न निघातोऽनिघातः । तत्पुरुषे (६।२।२) तुल्यार्थेत्यादिना व्ययप्रकृतिभावादनिघातशब्द आद्युदात्तः । चलाचल इषुरस्य चलाचलेषुः । चल कम्पने । तस्य पचाद्यचि चरिचलि

पतिपदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति (६१११२, वा) द्विर्वचनम् ।
अभ्यासस्यागागमश्च । एतेन चलाचलशब्दोऽन्तोदात्तः । अनुदर इत्यादि ।
उदराश्लेषु क्षेप इत्यस्यावकाशः कुण्डोदरो घटोदर इति । नञ्सुभ्या-
(६१२१७२) मिल्युत्तरपदान्तोदात्तस्यावकाशोऽयवः सुयव इति । इहोभयं
प्राप्नोति । अनुदरः सुदर इति । नञ्सुभ्या (६१२१७२) मिल्येतद् भवति ।
विप्रतिषेधेन ।

१०६ । नदी बभ्रुनि ।

बभ्रुनीति शब्दरूपपेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा बभ्रुशब्दस्य
पुंलिङ्गत्वाद् बभ्राविति निर्देशं कुर्यात् । गार्गीबभ्रुर्वात्मीबभ्रुरिति ।
गर्गवत्प्रश्नशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद् यञ् । तदन्ताद् यञ्चेति (४१११६)
डोप् । गार्गीवात्मीशब्दो जित्स्वरैणाद्युदात्तो । ब्रह्मबभ्रुरिति । अत्र
प्रकृतिभावएव भवति पूर्वपदस्य । ब्रह्मशब्दघायं मनिन्नित्यनुवर्त्तमाने
वृद्धिर्नाञ्चेति (उण्, ४१५८५) मनिन् प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेनाद्युदात्तः ।
गार्गीप्रिय इति । गार्गीशब्दोऽपि प्रकृतिभावेनाद्युदात्तएव भवति ।

११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।

प्रचालितपाद इति । चल शोचकर्मणि । अस्मात्प्रस्तात् क्तः । प्रचालित-
शब्दो गतिरनन्तर (६१२१४८) इत्याद्युदात्तः । प्रधीतमुखमिति ।
धातु गतिशुद्धोः । अस्मात् क्तः । च्छोः शृङ्गनामिक्ते धेत्युट् । (६१४१८)
एत्येधत्येदस्त्विति (६११८८) द्विः । यदि मुखशब्द इत्यादि ।
मुखशब्दोऽयं स्वाङ्गवाच्यपि । तत्र यद्ययमिह स्वाङ्गवाची तदानेन पूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वमेव । मुक्ते पक्षे मुखं (६१२१६७) स्वाङ्गमित्तरपदाद्युदात्तत्वं
भवति । अत्र निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याग्रहणानुहर्षेयदान्तोदात्तत्वं भवति
तदा गतिरनन्तर (६१२१४८) इति गतत् । तेन स्वाङ्गवाचिनि मुखशब्दे
त्रयः स्वरा भवन्ति । अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मुखं स्वाङ्गमित्यने-
(६१२१६७) नोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गतिरनन्तर (६१२१४८) इति
प्रकृतिभावात् पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् । नचेत्यादि । यदि मुखशब्दोऽत्र

स्नाङ्गवाची न भवति तदा मुखं स्नाङ्गमित्यस्यायं (६।२।१६७) विषयो न भवतीति गतिरनन्तर इति (६।२।४८) विधिना मुक्ते प्रवर्तते । तेन स्नाङ्गवाचिनि मुखशब्दे ही स्वरौ भवतः पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वमन्तोदात्तत्वञ्च । प्रसेचकमुखमिति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति । प्रसिच्यत इति प्रसेचकः । कृत्यलुटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि ण्वुल् । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२)ऽव्यय-प्रकृतिभावः । तेन प्रसेचकशब्द आद्युदात्त इति । शुष्कमुख इति । शपः कइति (८।२।५१) निष्ठायां कादेशः । प्रत्ययस्वरण शुष्कशब्दोऽन्तो-दात्तः (M) । बह्व्रोहौ प्रकृतिभावेन नित्यमेवान्तोदात्तो भवति ।

१११ । उत्तरपदादिः ।

११२ । कर्णो वर्णलक्षणात् ।

वर्णं श्लादि । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम् । वर्णञ्च लक्षणञ्च वर्ण-लक्षणम् । इन्द्र एकवद्भावः । अर्थग्रहणञ्चेह वर्णलक्षणयोः । अर्थप्रधानत्वा-न्निर्देशस्य । श्वेतकर्णः कृष्णकर्ण इति । श्वेतकृष्णशब्दावन्तोदात्तौ । तथाहि श्विता वर्ण इत्यस्मात् पचाद्यचि श्वेतशब्दो व्युत्पाद्यते । कृष्णशब्दोऽपि इण सिञ्चिदीङ्युष्विभ्यो नगित्यनुवर्त्तमाने (उण्, ३।२८२) कृषेर्वर्ण इति (उण्, २।२८४) नक्प्रत्यये । दाताकर्ण इति । धः कर्मणि द्वन्विति (३।२।१८१) वर्त्तमाने दाम्नीगमित्यादिना (३।२।१८२) ड्रन्प्रत्ययः । तेन दातशब्द आद्युदात्तः । गङ्गुर्ण इति । कृयोर्बुच्चेत्यनुवर्त्तमाने (उण्, १।२४) खरुशङ्गुपीयुनीलङ्गुलिग्विति (उण्, १।३६) कुप्रत्ययान्तः शङ्गुशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । धापृवस्यज्यतिभ्यो न इत्यधिकृत्य (उण्, ३।२८६) कृवृच्छिसिद्धपन्थनिस्वदिभ्यो निदिति (उण्, ३।२८०) कर्णशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । लक्षणस्येति दीर्घत्वमिति । लक्षणस्येत्यनेन भूवैकदेशेन कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवसस्तिकस्येति सूषमुपलक्षयति (६।३।११५) । श्वेतपाद इत्यादि । पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर

एव भवति । अथेह कस्मान्न भवति स्थूलकर्णं इति । स्थूलेनापि हि कर्णेन लक्ष्यत एव । ततश्च लक्षणादित्येव सिद्धमित्यत आह पशूनां विभाग-
ज्ञापनार्थमित्यादि । तेन स्थूलकर्णं इत्यत्र न भवतीति भावः । कथं पुनः
सामान्येनोक्तौ विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते ? वर्णग्रहणाज् ज्ञापकात् । यदि लक्षण-
मात्रस्येह ग्रहणमभिमर्त्स्याद् वर्णग्रहणं न क्रियेत । वर्णो हि लक्षणं भवतीति ।
तेनापि लक्ष्यत इति कृत्वा । कृतञ्च । तस्मात् तदेव ज्ञापयति विशिष्टमिह
लक्षणं गृह्यत इति । यत् पुनर्विशिष्टं व्याख्यानात् तद् विज्ञेयम् । श्वेतपाद
इति । श्विता वर्णं इत्यस्मात् पचाद्यचि श्वेतशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनास्ती-
दास्तोऽयम् । कूटशृङ्ग इति । कूट दाह इति । अस्मादिगुपधलक्षणः कः
(३।१।१३५) । तेन कूटशब्दोऽप्यन्तोदात्तएव । शोभनकर्णं इति ।
शुभ शुभ शोभार्थं । अस्मादनुदात्तश्च हलादेरिति (३।२।१४८) युच् ।
चित्स्वरिण शोभनशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ।
एवमुक्तेऽपि योगाः प्रागव्ययीभावसंग्रहनात् (६।१।१२१) । तेन सर्वत्र
प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रत्युदाहार्यः ।

११३ । संज्ञोपम्ययोश्च ।

कुञ्चिकर्णं मणिकर्णं इति । कुचि शब्दे तारे । अण रण वण भण मणेति
मणिर्भादो पठ्यते । आभ्यां सर्वेषातुभ्य इन् (उण्, ४।५।५६) । इगुपधात्
किदितीन्प्रत्ययः । किञ्च (उण्, ४।५।५८) । तेन कुञ्चिमणिकर्णशब्दा-
वाद्युदात्तो । गोकर्णं इति । गोरिव कर्णाऽस्येति विग्रहः । गोगब्द उक्तस्वरः ।
खरकर्णं इति । खरस्येत्यादि विग्रहः । खमस्यास्तीति रप्रकरणे खमुख-
कुञ्जेभ्य उपसंख्यानान्द्रप्रत्ययः (५।२।१०७, वा) । तेन खरशब्दोऽन्तोदात्तः ।

११४ । कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घञ्च ।

कण्ठ इति (उण्, १।२०३) ठप्रत्ययान्तत्वात् कण्ठशब्दोऽन्तोदात्तः ।
डित्यपृष्ठगूथयूथयोथा इति (उण्, २।१६८) पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।
इण्ग्रीभ्यां वन्नित्यतो (उण्, १।१५०) वन्प्रत्ययेऽनुवर्त्तमानं शेषयङ्गजिज्ञा
ग्रीवापुमीवा इति (उण्, १।१५२) ग्रीवाशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

अत्यन्तं हन्ति गच्छतीति हन्तेर्यङ् । द्विर्वचनम् । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) नुक् । अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वम् । जङ्गन्य इति स्थिते पचाद्यच् । यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङो लुक् । टाप् । चित्-स्वरेण जङ्गाशब्दोऽन्तोदात्तः । अथवा हन्तेरच् । जङ्गचेति हन्तेरच्प्रत्ययो जङ्ग इत्ययमादेश इत्येवं वा जङ्गाशब्दो व्युत्पाद्यते । एषां कण्ठादीनां समाहारे इन्द्रः । शितिकण्ठ इति । सर्वधातुभ्य इन्निति (उण्, ४।५।५६) वर्त्तमाने क्रामितमिशडिस्तन्नामत इच्चेति (उण्, ४।५।६०) शितिशब्द आद्युदात्तः । नीलकण्ठ इति । नील वर्णं । अस्मात् घञ् । तेन नीलशब्दोऽप्याद्युदात्तः । खरकण्ठ इति । खरस्येव कण्ठोऽस्येति विग्रहः । खमस्या-स्तीति रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानाद्प्रत्ययः (५।२।१०७, वा) । तेन खरोऽन्तोदात्तः । उद्भ्रुकण्ठ इति । उद्भ्रुस्येव कण्ठोऽस्येति । दृन्निति (उण्, ४।५।६८) वर्त्तमाने उषिखनिभ्यां क्दिदिति (उण्, ४।६।०१) उष दाह इत्यस्मात् ड्न । किञ्च । तेनोद्भ्रुशब्द आद्युदात्तः । काण्डपृष्ठ इति । काण्डं पृष्ठमस्येति । काण्डशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । (फिट्, २।२।६) नाकपृष्ठमिति । नास्याकमस्तीति न भ्राडित्यादिना (६।३।७५) प्रकृतिभावान्नलोपाभावः । नञ् सुभ्यामितुय- (६।२।१०२) क्षरपदान्तोदात्तविधानान्नाकशब्दोऽन्तोदात्तः । गोपृष्ठमिति । गोरिव पृष्ठमस्येति । गोशब्द उक्तस्वरः । अजपृष्ठमिति । अजस्येव पृष्ठमस्येति । अज गतिक्षेपणयोः । अस्मात् पचाद्यच् । अजादिष्वजाशब्दस्य पाठाद् वीभावो न भवति । चित्स्वरेणाजशब्दोऽन्तोदात्तः । सुग्रीव इति । शोभना ग्रीवास्येति । निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।८०) इति सुगश्च आद्युदात्तः । नीलग्रीव इति । नीला ग्रीवास्येति । नील वर्णं । अस्मात् घञ् । तेन नीलशब्द आद्युदात्तः । दशग्रीव इति । दशग्रीवा अस्येति । दशशब्दो नृः संख्याया (फिट्, २।२।८) इत्याद्युदात्तः । अश्वग्रीव इति । अश्वस्येव ग्रीवास्येति । गोशब्दोऽश्वशब्दोक्तस्वरः । नारीजङ्ग इति । नारी जङ्गा यस्येति (X) । शार्ङ्गैरवादिषु मृतरयोश्चेति पठ्यन्ते । तेनाद्युदात्तः ।

(N) मुद्रितकाशिकायां मिश्रशब्दे च नाङ्गोऽत्र इत्येव पाठः । नाशाकारे जङ्गे यस्येति च मिश्रः ।

तालजङ्घ इति तालो जङ्घा यमेति । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिः । तस्मात् पचाद्यच् । तेन तालशब्दोऽन्तोदात्तः । गोजङ्घ इति । गोरिव जङ्घा यमेति । अश्वजङ्घ इति । अश्वसेव जङ्घा यमेति । एषीजङ्घ इति । एष्या इव जङ्घा यमेति । एषीशब्दोऽस्त्रीविषयादिति (४।१।६३) ङीषन्तः । तेनान्तोदात्तः ।

११५ । शृङ्गमवस्थायाच्च ।

उद्गतशृङ्ग इति । गन्गम्ययोरित्यधिकृत्य (उण्, १।२०) शृञः क्तिन्नुच्चेति (उण्, १।१२२) च शृणाते ऋस्वयेति (उण्, १।१२३) गन्-प्रत्ययान्तः शृङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । उद्गतशब्दः स्याद्यादि-स्वरेणान्तोदात्तः (६।२।१४४) । दृङ्गलशृङ्ग इति । हे अङ्गुली प्रमाण-ममेति तद्वितार्थं द्विशुः । प्रमाणे हयमजित्यादिना (५।२।३७) विहितस्य मात्रच आगतस्य लोपः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति (५।२।३७, वा) । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादे (५।४।८६) रित्यच् समाप्तः । तेन दृङ्गुल-शब्दोऽन्तोदात्तः । दृङ्गुलं शृङ्गममेति । त्रङ्गुलशृङ्ग इति । पूर्वेषु तुल्यम् । अत्रेत्यादि । आदिशब्देन दृङ्गुलादियङ्गणम् । ऋथ्यशृङ्ग इति । ऋथं शृङ्गं यमेति । अर्घ्यादयथेत्याद्युदात्तः ऋथ्यशब्दो निपात्यते । मेषशृङ्ग इति । मेषमेव शृङ्गो यमेति । मेष स्यर्हायामन्मात् पचाद्यच् । तेन मेषशब्दोऽन्तोदात्तः । स्थूलशृङ्ग इति । स्थूलशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

११६ । नञोऽजरमरमित्यमृताः ।

अजर इति जरणं जरः । ऋदोरप् (३।३।५७) । तेनायं धातुस्वरेणा-द्युदात्तः । अविद्यमानो ज्वरोऽमेति । अमर इति । मरणं मरः । कृत्यकृतो बहुलमित्यप् (३।३।११३) । तेनायमपि पूर्ववदाद्युदात्तः । अमित्त इति । अमिचिमिदिशमिभ्यः क्त् इति (उण्, ४।६०३) मिदेः क्तः । तेन मित्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अमृत इति । मृड् प्राणत्यागः । मरणं मृतम् । नपुंसके भावे ऋः । (३।३।११४) । तेन मृतशब्दोऽन्तोदात्तः । ब्राह्मणमित्त इति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तादन्तोदात्तः । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति ।

अशत्रुरिति । रुगातिभ्यां कृन्निति (उण्, ४।५४२) कृन्नन्तः शत्रुशब्द
आद्युदात्तः । नञ् सुभ्या (६।२।१७२) मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापवादो योगः ।
एवमुत्तरस्यपि योगाः प्राक्कूलतीरतुल्यतः (६।२।१२१) सूत्राद् द्रष्टव्याः ।

११७ । सोर्मनसी अलमोषसी ।

सुकर्मति । कृट्चरिभ्यो मनिन् । सर्वनाम स्थाने चेति दीर्घः (६।४।८)
सुप्रथिमेति । पृथो भावः प्रथिमा । पृथादिभ्य इतीमनिष् (५।१।२२२) ।
रक्त्वतो हलादे लघो (६।४।१६१) रिति ऋकारस्य रेफः । सुपया इति ।
असुन्नति वर्त्तमाने (उण्, ४।६२८) पिवतेरिञ्चेति पयःशब्दो व्युत्पाद्यते ।
तेनायमाद्युदात्तः । अलसन्तसेति (६।४।१४) दीर्घः । सुयशा इति ।
अश भोजने । अशेदेवने युच्चेत्यसुन्धेव यशःशब्दो व्युत्पाद्यते । तेना-
यमाद्युदात्तः (उण्, ४।६३०) । पूर्ववद्दीर्घः । सुस्रोता इति । सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन्निति वर्त्तमाने (उण्, ४।६२८) स्तुरिभ्यां तुट् चेति (उण्, ४।६४१) ।
सुस्रत् सुर्धादति । स्तन्सुध्वनुसुभ्यां क्तिप् । वसुस्रंस्रित्यादिना (८।२।७२)
दत्वम् । तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् । सुराजा सुतचेति । राजन् तच्चन्निति
कनिन्नन्तः । सुलोमेति । लुनातेर्मनिनि लोमेति । सूषेति । उष दाहे ।
मिथुनेऽसिरिति (उण्, ४।६६२) वर्त्तमान उषः किदिति (उण्, ४।६७२)
क्ति । अथ कथं सुप्रथिमेत्यत्र सुस्रोताः सुस्रदसुध्वदित्येतेषु चोत्तरपद-
माद्युदात्तं भवति ? यावतार्थवतोर्मनसोरर्थवद्ग्रहणपरिभाषयेह ग्रहणम् ।
नचेह तावर्थवन्तावित्यत आह अनिनस्मन्स्रित्यादि । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीति (प, १७) ब्रुवता वाक्चकारेणानिनस्मन्-
प्रभृतीनामनर्थकानामपि ग्रहणं भवतीत्युक्तं भवति । अन्यथाप्येतत् तदन्त-
विधेः प्रदर्शनार्थं स्यात् । कपि तु परत्वादित्यादि । सोर्मनसी इति सूत्रस्या-
वकाशः सुकर्माः सुवयाः । कपि पूर्वं (६।२।१७२) मित्यस्यावकाशोऽयवकः
सुयवक इति । शेषाद्भिभाषेति (५।४।१५४) कप् । इहोभयं प्राप्नोति सुकर्मकः
सुस्रोतस्क इति । कपि पूर्वं (६।२।१७२) मित्येतद् भवति । विप्रतिषेधेन ।

११८ । क्रत्वाद्यश्च ।

कृञः क्रतुः (उण्, १।७७) । तेन नित्स्वरेण क्रतुराद्युदात्तः । हृशीक-
प्रतीकशब्दावर्धादयश्चेत्याद्युदात्तो । सुपूर्वस्य त्वरतेः क्तिन् । तादौ च
निति कृत्यताविति (६।२।५०) गतिस्वरेण प्रतूर्त्तिशब्द आद्युदात्तः । ज्वर-
स्वरेत्यादिनोट् (६।४।२०) । जुहोति रचो यत् (३।१।६७) । यतोऽनाव
(६।१।२१३) इत्याद्युदात्तो भवति ह्यव्यशब्दः । भजेः खनो घ चेति
(३।३।२२५) घः । अत्र हि घित्करणेन ज्ञापितमन्येभ्योऽपि घो भवतीति ।
वृषादित्वाद् भगशब्द आद्युदात्तः ।

११९ । आद्युदात्तं इत्यक्कुन्दसि ।

नित्स्वरेणाश्रयशब्दावाद्युदात्ताविति । अश्रयशब्दस्याशिपुषीत्यादिना
(उण्, १।१४६) कन्प्रत्ययान्तस्य व्युत्पादितत्वात् । रथशब्दस्यापि
ह्निकृषिनीरमिकाशिभ्यः कथञ्चित् (उण्, २।१५६) ङ्यन्प्रत्ययान्तस्य ।
बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इति । कुम्भश्चेत्यतः (उण्, १।२२) कुरिति
वर्त्तमानेऽर्जिष्टशिकम्भिमिपशिष्वाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घङ्कारश्चेति (उण्,
१।२७) कुप्रत्ययान्तस्य व्युत्पादितत्वात् । सुहिरण्य इति । हिरण्यशब्दो
नव्विषयस्थानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) ।

१२० । वीरवीर्यौ च ।

स्फायितञ्जीत्यादिना (उण्, २।१७०)ऽजे रक्तिप्रत्यये वीरशब्दो
व्युत्पाद्यते । तेनान्तोदात्तः । अथवा वीर विक्रान्तावित्यस्य पचाद्यधि
व्युत्पादितत्वात् । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तमिति । वीरे साधुः । तत्र
साधुरिति (४।४।६८) प्राग्ङित्तियो यत् । अथवा वीर इत्यस्माच्चौरादिकाद्
(३।१।६७) अस्मादेव निपातनादचो यत् । तेन वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तम् ।
एवं सति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् प्राप्नोतीत्यत आह तत्रेत्यादि । कर्ष
पुनर्वीर्यग्रहणं ज्ञापकमित्याह तत्र हीत्यादि । यद्याद्युदात्तं स्यात् तदाद्युदात्तं
इत्यक्कुन्दसौत्यनेनेव (६।२।११६) मिहं स्यात् । ततश्चेह वीर्यग्रहणं न
कुर्यात् । कृतञ्च । तस्मात् तदेव ज्ञापयति वीर्यशब्दस्य यदन्तस्याप्यादु-

दासत्वं न भवतीति । तस्मिन्नसति तित् स्वरित (६।१।१८५) मित्यस्त-
स्वरितमेव भवति ।

१२१ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ।

कूल संवरणे । पार तीर कर्मसमाप्ती । तूल निष्कर्षे । मूल प्रतिष्ठायाम् ।
एभ्यो घञ् । तेनैति कूलादय आदुरदास्ताः । शल हुल पत्लृ गती । अस्माद्
घञ् । शालाप्यादुरदास्ता । स्त्रीत्वं तत्पुरुषे शालायामिति (६।२।१२३)
निपातनात् । त्वदिहनिष्कामिकषिभ्यः स इति (उण्, ३।३४२) । अशेदेवन
इति (उण्, ४।६३०) च सप्रत्ययान्त्वादक्षशब्दोऽन्तोदास्तः । योऽप्यल्पो-
ऽदर्शनादित्यचि (५।४।७६) समासान्ते क्तेऽक्षशब्दः सम्पद्यते सोऽपि
चित्स्वरेणान्तोदास्तः । तस्यापीह ग्रहणम् । षमु एमु वैकल्ये । अस्मात्
पचाद्यच् । तेन समोऽन्तोदास्तः । यस्तु सर्वादिषु समशब्दः सोऽनुदास्त स्तत्रैव
पठ्यते । तस्यापीह ग्रहणम् । उपकूलमिति । कूलममीपमित्यव्ययं विभक्तौ-
त्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६) । परिकूलमिति । अपपरी वर्जन इति
(१।४।८८) परिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । तेन योगे पञ्चम्यपाङ्परिभ
(२।३।१०) रिति कूलात् पञ्चमी । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्येत्वव्ययीभावः
(२।१।१२) । सुषममित्यादौ सुषामादिषु चेति (८।३।८८) षत्वम् (M) ।
तस्यासिद्धत्वात् समशब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्त इति । तेन
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्येते (२।१।१७)ऽव्ययीभावा इति दर्शयति । उपकुम्भ-
मिति । अत्र समासान्तोदास्तत्वमेव । परमकूलमुत्तमकूलमिति । परमं
कूलमस्योत्तमं कूलमस्येति बहुव्रीहिः । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति ।
यो तु तत्पुरुषो परमकूलोत्तमकूलशब्दौ तत्र बहुव्रीह्यधिकारादेव न
भविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थमव्ययीभावग्रहणमयुक्तम् । पर्यादिभ्य इत्यादि ।
परिप्रत्युपापा षर्च्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशो (६।२।३३) यत्र
कूलादयो न सन्ति परित्तिगर्त्तमिति । कूलादीनामादुरदास्तस्यावकाशो यत्र
पर्यादयो न विद्यन्तेऽपकूलमिति । परिकूलमित्यत्र तूभयं प्राप्नोति । तत्र

विप्रतिषेधेनेदमेवाद्गुदादात्त्वं भवति । समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि नाचार्य्यराजेत्यादेः (६।२।१३३) सूत्रात् प्राक् ।

१२२ । कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगो ।

वृत्तुवदिङ्निमिकमिभ्यः स इति (उण्, ३।१४२) कमेः सः । तेन कंसोऽन्तोदात्तः । मन्य विलोडने । अस्मादकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति (३।३।१८) घञ् । तेन मन्य आद्गुदादात्तः । पानीविषिभ्यःप इति (उण्, ३।३०३) वर्त्तमाने सुशब्दां निञ्जेति (उण्, ३।३०६) शृणानेः पः । निञ् । बाहुलकादूच्चञ् । अथवा शूर्प माने । अस्माद् घञ् । तेन शूर्पशब्द आद्गुदादात्तः । पाय्यशब्दो ण्यति पाय्यमानायेति (३।१।१२८) निपात्यते । तेनायमन्तस्वरितः । कुण्डशब्दः पूढेमेवोक्तस्वरः । द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्वितार्थं समासः । ततः प्राग्बतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात् (५।१।१८, वा) कंसादृष्टञिति टिठन् (५।१।२५) । तस्य चाप्यध्यहृपूर्वत्यादिना (५।१।२८) लुक् । त्रिकंस इति । पूर्वण तुल्यम् । द्विमन्य इति । आर्हादगोपुच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । शेषं समासादि पूर्ववत् । द्विशूर्प इति । शूर्पादन्यतरस्यामित्यञ् (५।१।२६) । शेषं पूर्ववत् । द्विपाय्य इति । प्राग्वतीयष्टञ् । शेषं पूर्ववत् । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्येति । प्रमाणे द्वयमजित्यादिना (५।२।३०) मात्रजादयः । तेषां प्रमाणे ला द्विगोर्नित्यमिति (५।२।३०, वा) लोपः । समासः पूर्ववत् । परमकंस इति । अत्र समासस्वरएव भवति ।

१२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ।

शालाशब्दः कूलतीरेत्यञोक्तस्वरः (६।२।२२१) । ब्राह्मणशालं क्षत्रियशालमिति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तत्वात्कान्तोदात्तः । क्षत्रियशब्दस्य मध्योदात्तः । क्षत्रादण् इति (४।१।१३८) घप्रत्ययान्तत्वात् । दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयम् । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदञ्च निष्णान्तत्वात्कान्ता-

दासम् । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विभाषा सेनेति (२।४।२५) प्रतिपदोक्ता या नपुंसकलिङ्गता सेव ग्रहोच्यते । नहि दृढशालमित्यत्र प्रतिपदोक्ता नपुंसकता । किं तर्हि ? अभिधेयवशेन लक्षणोक्ता । अभिधेय-वलिङ्गवचनानि भवन्तीति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तत्पुरुषग्रहणेन ? एवं तर्ह्युत्तरार्थं तत्पुरुषग्रहणम् । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायामि-(६।२।१२६) त्वनेन दधि च तत् कटुकञ्चेति दधिकटुकमित्यत्रेव यथा स्यात् । दधिकटुक-मुदशित्कटुकमिति । उत्तरार्थं तु तत् क्रियमाणं विस्पष्टार्थत्वमुपपादयेदि-त्येतदर्थमपि भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा चेह नाश्रयितव्या भवती-त्येतदर्थं तत्पुरुषग्रहणस्य दृढशालमित्येतत् प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ।

१२४ । कन्या च ।

कथि क्लेशने । अस्माद् गुरोश्च हल इत्यकारः (३।३।१०३) । तेन कन्यान्तोदात्ता । सौशमिकन्यमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमः । तस्या-पत्वमित्यत इज् (४।१।८५) । तेनादुदात्तः सौशमिशब्दः । आह्वकन्य-मिति । आङ्पूर्वस्य ह्यतेरातथोपसर्ग इति (३।१।२३६) कः । तेनाह्व-शब्द स्याथादिस्वरेणा(६।२।१४४)न्तोदात्तः । चप्कन्यमिति । चप सान्त्वने अस्मात् पानीविषिभ्यः प इति (उण्, ३।३०३) बहुलवचनाच्चपोऽपि भवति । तेन चप्पशब्दोऽन्तोदात्तः ।

१२५ । आदिश्चिहणादीनाम् ।

पूर्वोत्तरपदस्य सिद्धेऽयं पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वार्थं आरभः । चिनोतेः क्षिप् चित् । हन्तेः पचाद्यज् हनः । निपातनात् तलोपो णत्वञ्च चिह्वणः । मल मङ्ग धारणे । आभ्यां रप्रत्ययः । लस्य निपातनात् डत्वम् । मडरमडर-शब्दौ मध्योदात्तौ । विगता तुला यस्य स वितुलः । तस्यायं वैतुलः । अश्वत्त्वादात्तोदात्तः । पटदिति कायतीति कै गै शब्दे । आतोऽनुसर्गे कः (३।२।३) । पटत्कोऽन्तोदात्तः । चित्तमादत्त इति ला आदान इत्यस्मादाङ्-पूर्वादस्मादेव निपातनात् कः । चित्तालः । तस्यापत्वमित्यत इज् (४।१।८५) चैताल्लिः । स कर्णावस्य चैताल्लिकर्णः । बहुव्रीहिरयं

पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । पूर्वपदं हि जित्स्वरेणाद्युदात्तम् । अन्ये त्वि-
जन्तं चैत्तालिकर्णिरिति समुदायमधीयते । (N) कुक् वृक् आदाने । अस्मात्
क्लिप् कुक् । कुट् कोटिल्य इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । कुटः । कुकः कुटः
कुक्कुटः । समासस्वरेणान्तोदात्तः । चिनोते; क्लिप् चित् । कणते; पचाद्यचि
कणः । चितः कणश्चिक्कणः । तकारस्य ककारो निपातनात् । चित्कण
इत्यपरे पठन्ति । चिहणादयश्चैते मनुष्यनामधेयानि गोत्रनामधेयानि चेति
स्मर्यते । अथादिग्रहणं किमर्थम् ? यावतादिरनुवर्त्तत एवेत्यत आह
आदिरितिवर्त्तमान इत्यादि । पूर्वकं ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसम्बद्धम् ।
पूर्वपदानां चिहणादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते । तस्मात् पूर्वपदभूतानां तेषा-
मादुरदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरादिग्रहणम् ।

१२६ । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ।

चेलृ चेलृ केलृ चलने । अस्मात् संज्ञायां घञ् । चेलं वस्त्रमुच्यते ।
खिट उत्तासने । अस्मादपि भावे घञ् । खेटः । टणनामैतत् । जित्-
स्वरेण चेलखेटशब्दावाद्गदात्तो । कटुशब्दात् संज्ञायां कन् । गुणवचन-
मेतदादुरदात्तम् । काण्डमप्यादुरदात्तमेवेत्युक्तम् । चेलादीनां मादृश्येन
पुत्रादीनां गर्हति । यथा चेलमकुलीनेन तन्मुवायेनोपजनितमेवं पुत्रो-
ऽप्यकुलीनजो यः स पुत्रचेलमित्युच्यते । यथा^(O) खेटमदृढमेवमुपानद् यादृढा
सोपानत्खेटम् । यथा कटुकमस्वादु तथा दध्यपि यदस्वादु तद् दधिकटुकम् ।
यथा काण्डं सत्त्वपीडाकरमेवं भूतमपि । तत्र पुत्रशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
साङ्गमिचिमिदिगमिभ्यः क्त इत्यनु (उण्, ४।६०३) वर्त्तमानं पुरो
ङ्गस्वथेति (उण्, ४।६०४) पुत्रशब्दः क्तप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । भार्या-
शब्द ऋहलोऽप्यदिति (३-१।१२४) शब्दन्तत्वादन्तस्वरितः । णञ् वक्ष्यते ।
अस्मादुपपूर्वात् क्लिप् । नङ्गवृत्तीत्यादिना (६।३।११६) पूर्वपदस्व

(N) मुद्रितकामिकायां तु "वैदालिकर्णः । वैदालिकर्णिरित्यन्तं पठन्तीति" पाठः । तत्र च
पदमन्वरी— विहमादन्ते विदालः । ला आदाने । सोपमगादप्यस्मादेव निपातनात् कः । तस्मात्पथं वैदालिः ।
तस्य च कर्णोरस्य वैदालिकर्णः । अपदे त्विकारान्तं पठन्ति वैदालिकर्णिरिति । इति ।

(O) यथा खेट दृष्टवद् दुर्बलं तदुपानददृढं दुर्बलमित्यर्थः । आञ्च शरः ।

दीर्घत्वम् । नहो ध इति (८।२।३४) नकारस्य धकारः । तस्य चत्वं तकारः । उपानच्छब्दः कृत्स्नरेणान्तोदात्तः । नगा अस्मिन् विद्यन्त इति नगरात् कृत्स्ननप्रावीण्ययो (४।२।१२८) रित्यस्मादेव निपातनाद्द्रप्रत्ययः । तेन नगरमन्तोदात्तम् । दधीति । आट्टगमित्यादिना (३।२।१७१) किन्-प्रत्ययान्तो दधार्त् व्युत्पादते । तेनादुदात्तः । उदकेन शूयत इत्युदश्वित् । क्तिप् । क्तिवचिप्रच्छीत्यादिना (उण् ३।२।१५) बहुलवचनाद् दीर्घाऽस्य न भवति । उदकस्योदः संज्ञाया (६।३।५७) मित्युदभावः । कृत्स्नरेणान्तो-दात्तः । भूतशब्दोऽपि निष्ठास्तत्त्वादन्तोदात्तः ? प्रज्ञाशब्द उपसर्गे च संज्ञाया (३।२।६६) मिति उप्रत्ययान्तः । तेन कृत्स्नरेणान्तोदात्तः । परमचेलमिति । अत्र पूजा गम्यते । न गर्हा ।

१२७ । चौरमुपमानम् ।

सुसूधागृधिभ्यः कन्निति (उण्, २।१८२) वर्त्तमाने शुसिचिमीनां दीर्घश्चेति (उण्, २।१८३) कृन्प्रत्ययान्तश्चौरशब्दः । तेनादुदात्तः । वस्त्रचौरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादित्वात् समासः । वमेराच्छादनार्थात् इन् वस्त्रम् । तेनादुदात्तम् । कम्बलचौरमिति । घृतादीनाञ्चेति (फिट्, १।२१) कम्बलशब्दोऽन्तोदात्तः ।

१२८ । पललसूपशाकं मिश्रे ।

पल रक्षणे । कलस्तृपञ्चेति (उण्, १।१०४) वर्त्तमाने वृषादिभ्यश्चिदिति (उण्, १।१०६) कलप्रत्ययस्य चित्त्वात् पललशब्दोऽन्तोदात्तः । रोदीर्णि लुक् चेति विद्यमाने (उण्, २।१०६) बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोरिति (उण्, २।१८०) बहुलवचनास्त्रिलुक् च । पानीविषिभ्यः प इत्यधिकृत्य (उण्, ३।३०३) क्षुवो दीर्घश्चेति (उण्, ३।३०५) च सृष्टृभ्यां निश्चेति (उण्, ३।३०६) सूपशब्दः पप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेनादुदात्तः । इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्निति (उण्, ३।३२३) बहुलवचनाच्छो तनूकरण इत्यस्मादपि भवति । तेन शाकशब्द आदुदात्तः । गुडपललमिति गुडघनत्वे । अस्मादिशुपधलक्षणः कः । तेन गुडशब्दोऽन्तोदात्तः । घृ क्षरण

इत्यस्मादञ्जिष्टसिन्धुः क्त इति (उण्, ३।३।६८) क्तः । तेन घृतमन्तोदात्तम् ।
मुदियोगी (उण्, १।१२५) इति मुदिर्गक् । तेन मुन्नोऽन्तोदात्तः ।

१२९ । कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ।

कूलशब्द उक्तस्वरः । षूद क्षरण इत्यस्मादिगुपधात् कः । तेन
सूदोऽन्तोदात्तः । स्थल स्थान इत्यस्मात् पचाद्यच् । तेन स्थलमन्तोदात्तम् ।
कर्षशब्दः कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५८) इत्यन्तोदात्तः । दाञ्चि-
कूलमित्यादि । दाञ्चिमाहकशब्दाविञ्जन्तादादुदात्तौ । देवशब्दः पचा-
द्यजन्तत्वादाद्युदात्तः । भाजीशब्दो जानपदादिसूत्रेण (४।।४२)
ङीषन्तत्वादनोदात्तः । दाण्डायनशब्दो नडादित्वात् फगन्तः । तेन कित
(६।१।१६५) इत्यन्तोदात्तः । ननु च सूत्रे स्थलशब्द उपात्तः । तत्कथं
स्थलीशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तञ्चोदाङ्गियते इत्याह स्थलशब्दणमित्यादि ।

१३० । अकर्मधारये राजाम् ।

राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । अजन्तत्वादादुदात्तम् । ब्राह्मण-
क्षत्रियशब्दा उक्तस्वरौ । चेलराज्येत्यादि । चेलराज्यस्वरस्यावकाशो भार्या-
चेलं ब्राह्मणराज्यमिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) विहितस्य
स्वरस्यावकाशो निष्कोशास्विरिति । इहाभयं प्राप्नोति कुचेलं कुराज्यमिति ।
अभ्यस्वरौ भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । आदिगच्छेन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः ।

१३१ । वर्ग्यादियश्च ।

वर्ग्यादयो दिगादियदन्ताः । तेषु ये ह्यवस्ते यतोऽनाव (६।१।२३)
इत्यादुदात्ताः । परिगिष्टास्तु तित् स्वरितमित्यन्तस्वरिताः (६।१।२५) ।
वसुदेवस्यापत्यसृष्ट्यन्तेत्यादिना (४।१।२४) । तेन वासुदेवशब्दोऽन्तोदात्तः ।
अर्ज अर्जन इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तादर्जणिलुक् (उण्, ३।३।२८) चेत्यनण-
प्रत्ययः । तेनार्जुनो मध्योदात्तः । इत्येवमादय इति । आदिगच्छेन
पक्षशब्दात् परे ये पठ्यन्ते तेषां ग्रहणम् ।

१३२ । पुत्रः पुत्र्याः ।

कौनटिपुत्र इति । पुत्रशब्द उक्तस्वरः । कुनटस्यापत्यं कौनटिः । तेनायमाद्युदात्तः । दामकमाह्विषकशब्दावपि कन्नन्तावाद्युदात्तौ । गार्गी-पुत्रो वात्मीपुत्र इति । गार्ग्यवात्स्यशब्दाभ्यां यजश्चेति (४।१।१६) डीप् । तेन गार्गीवात्मीशब्दौ अित्स्वरेणाद्युदात्तौ । सर्ववास्मिंस्तत्पुरुषाधिकारे प्रत्युदाहरणे समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं (६।१।२२३) वेदितव्यम् ।

१३३ । नाचार्य्यराजत्विक् संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ।

पूर्वणाचार्यादिभ्योऽपि परस्य पुत्रशब्दस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । तथाच समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । आख्याग्रहणादित्यादि । आख्या-ग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथाचाख्याग्रहणेऽनिरस्ते तस्या-चार्यादिः पर्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं भवति । आचार्य्यपुत्र इति । स्वरूपस्योदाहरणम् । उपाध्यायपुत्र इति पर्यायस्य । शाकटायनपुत्र इति विशेषस्य । राजपुत्र इति स्वरूपस्य । ईश्वरपुत्र इति पर्यायस्य । नन्द-पुत्र इति विशेषस्य । ऋत्विक्पुत्र इति स्वरूपस्य । याजकपुत्र इति पर्यायस्य । होतुःपुत्र इति विशेषस्य । संयुक्तपुत्र इति स्वरूपस्य । सम्बन्धिपुत्र इति पर्यायस्य । स्यालपुत्र इति विशेषस्य । ज्ञातिपुत्र इति स्वरूपस्य । भ्रातृष्युत्र इति विशेषस्य । कस्कादिषु चेति (८।३।४८) पत्वम् । तत्राचार्य्यशब्दः क्तस्वरेणान्तस्वरितः । स हि चरेराङ्पूर्वस्य ण्यति व्युत्-पाद्यते । उपाध्यायशब्दोऽन्तोदात्तस्याथादिस्वरेण (६।२।१४४) । स हीड-श्चेति (३।३।२१) घञन्तो व्युत्पाद्यते । राजशब्द आद्युदात्तः । कनिन्-प्रत्ययान्तत्वात् । ईश्वरशब्दोऽन्तोदात्तः । स्येगभामेत्यादिना (३।२।१७५) वरच् प्रत्ययान्तत्वात् । नन्दशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । अजन्तत्वात् । ऋत्विग्शब्द ऋत्विग् दृष्टमित्यादिना (२।३।६८) क्तिन्प्रत्ययान्तः । क्तस्वरेणान्तोदात्तः । याजकशब्दो ण्वुलन्तः । तेन लित्स्वरेणाद्युदात्तः । होतृशब्द स्तृवन्तादाद्यु-दात्तः । संयुक्तशब्दो गतिरनन्तर (६।२।४८) इत्याद्युदात्तः । स्याल वितर्कं । अस्माच्चुरादिणिजन्तात् पचाद्यचि स्यालशब्दोऽन्तोदात्तः । आइत्यस्मात् क्तिच्

क्तौ च संज्ञायामिति (३।३।१७४) ज्ञातिशब्दोऽन्तोदात्तः । हंस्तृचौ शंसिच्च-
दादिभ्य इति (उण्, ३।२।५०) प्रकृत्य भ्रातृशब्द स्तृचन्तो व्युत्पाद्यते । तेना-
दुदात्तः । संयुक्तशब्दोऽयमस्येव रुद्धिशब्दो यो विवाहकृतेन सम्बन्धेन
स्यालश्वशुरादिषु वर्त्तते । अस्ति क्रियाशब्दो यः सर्वत्र कीमचित् सम्बन्धेन
वर्त्तते । तत्रेह रुद्धिशब्दस्य ग्रहणम् । कुत एतत् ? आचार्यादीनां
पृथग्रहणात् । यदि हि क्रियाशब्दस्य ग्रहणं स्यात् तदा संयुक्तग्रहणेनैव
निषिद्धत्वादाचार्यादीनां पृथग्रहणं न कुर्यात् । तेषु हि विधादिकृतेन
सम्बन्धेन संयुक्ता भवन्त्येव । तस्माद्रुद्धिशब्दस्य ग्रहणम् । तेन क्रियाशब्दो
यः संयुक्तशब्दस्तस्मात् प्रतिषेधो न भवति ।

१३४ । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठाः ।

चूरी दाहे । अस्मान्निष्ठा । तेन चूर्णमन्तोदात्तम् । करिणः पातीत्या-
तोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । पकारस्य पचे वकारो निपात्यते । करिपः
करिवः कृतस्वरेण याथादिस्वरेण वान्तोदात्तः । महेरिनण् च (उण्, २।२।१४) ।
बहुलवचनाच्छेरेरपि भवति । शाकिनं प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ।
शकादिभ्योऽटच् (उण्, ४।५।२१) शकटम् । तद्वृत्तीति शकटादण्
शाकटम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्राग् द्रुतं क्षीयत इति द्राक्षा ।
पृषोदरादित्वात् । अन्तोदात्तोऽयं शब्दः । तुम ज्जम ज्जम रम शब्दे ।
ततो बहुलवचनाद् ह्रिमिभ्यणवामिदमिलुपुधुर्वीभ्यस्तन्निति (उण्, ३।३।६६)
तन् । निपातनाद्दीर्घश्च । तूस्तमादुदात्तम् । कृत्मितं दूनोतीति क्विप्
वचिप्रच्छीत्यादौ (३।२।१७८) सूत्रे क्विविति योगविभागः । टुद् उपताप
इत्यस्मादपि क्विप् । बहुलवचनादनित्यत्वाद्वाहगमशामनस्य तुगभावः ।
पूर्वपदस्य च बहुलवचनादेव मुम् । कुन्द । तन्मिमीत इति मास्मान् इत्यस्मात्
कः । कुन्दमोऽन्तोदात्तः । उपिकृटिदलिकचिखिज्जिभ्यः कपन् (उण्,
३।४।२२) । तेन दलप आदुदात्तः । अत्यविचमितमिनमीत्यादिना (उण्,
३।३।२३) सच् । चमसः । ततो ज्ञातिलक्षणो ङोप् चमसो । चक ह्रसा-
वित्यस्मात् क्विप् । चक् । कनी दीर्घमिकास्तिगतिषु । तस्मादच् । कनः ।

षक्नः । चोलस्यापत्यं चोलः । इग्मगधेत्यादिनाष् (४।१।१७०) ।
 एते चूर्णादयः । मुहचूर्णमिति । मुदिशोर्गंगाविति (उण्, १।१२५)
 मुहोऽन्तोदात्तः । मसूरचूर्णमिति । मसेरूरन् (उण्, ५।६८१) मसूर
 आदुरदात्तः । मत्स्यचूर्णमिति । मत्स्यः प्रातिपदिकस्वरेणात्तोदात्तः ।
 तत्रोपग्रहमिति षष्ठ्यन्तमेवेति । अनेन तुल्यार्थतां सूचयोर्दर्शयति । कथं
 पुनरुपग्रहः षष्ठ्यन्तमेव गृह्यत इत्याह पूर्वाचार्यांपचारिणेति । पूर्वाचार्या हि
 षष्ठ्यन्तमुपग्रह इत्येवमुपचरन्ति स्म । तेनेह पूर्वाचार्यांपचारिण (P) हेतुना
 षष्ठ्यन्तमेवोपग्रह इति गृह्यते । समासस्वरापवादा योगः । एवमुत्तरेऽपि
 त्रयः ।

१३५ । षट् च काण्डादीनि ।

चेलखेटकटुककाण्डमित्यादिषु चतुर्षु योगेषु सन्निविष्टानि काण्डादीनि
 षट् गृह्यन्ते । यद्येवं तैरेव यागेरेषामाद्युदात्तत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थमिदम् ?
 यत्र तैर्विहितं ततोऽन्यत्रापि यथा स्यात् । प्राणिषष्ठ्याश्च मा भुदित्येवमर्थश्च ।
 दर्भकाण्डमिति । दृदलिभ्यां भ इति (उण्, ३।४३१) भप्रत्ययात्तो
 दर्भशब्दोऽन्तोदात्तः । तृणधान्यानाञ्च द्वेषामिति (फिट्, २७) वा ।
 शरकाण्डमिति । शरशब्दोऽप्यनन्तरेणैव द्वेषामित्याद्युदात्तः । एवं कुश-
 शब्दोऽपि । तथा तिलशब्दोऽपि । पल्लमूलकशब्दावृत्तत्वरौ । नदङ्गिति
 पचादिषु पठ्यते । तेन टित्त्वान्नदशब्दान् ङीप् । यस्येति चेत्यकार (६।४।१४८)
 लोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति (६।१।१६१) ङोप उदात्तत्वम् ।
 तेन नदीशब्दोऽन्तोदात्तः । पाटलापालङ्गाम्बासागरार्थानामिति (फिट्,
 २) फिषा समुद्रशब्दोऽन्तोदात्तः । राजसूद इति । सूदशब्दः षड्भ्यः
 परः पठ्यते । तेनात्र समासात्तोदात्तत्वमेव भवति । सर्वं च ते दर्भ-
 काण्डादयः षष्ठीसमासाः ।

१३६ । कुण्डं वनम् ।

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसाट्शब्देन वने वर्त्तत इति । यथा कुण्डं कस्यचिद्-
 दकादेराश्रयस्तथा वनमपि । अतः कुण्डसाट्शब्देनात्र कुण्डशब्दो वने वर्त्तते ।

भवति हि सादृश्येन ताच्छब्दं यथाग्निर्माषवक इति । सृत्कुण्डमिति ।
अत्र कुण्ड आकारविशेषो सृद्विकारि वर्त्तते । न वने । तेन समासान्तो-
दात्तत्वमेव भवति ।

१३७ । प्रकृत्या भगालम् ।

भगालमित्यर्थग्रहणम् । अर्थप्रधानत्वानिर्देशस्य । अर्थप्रधाने हि
निर्देशे स्वरूपग्रहणं न भवतीत्युक्तम् । अर्थग्रहणे च सति तद्वाचिनामेतत्
कार्यं विज्ञायते । अतएवाह भगालवाचीत्यादि । कुष्मीभगालमिति ।
कुष्मीशब्दो जातेरस्त्रोविषयादयापधादिति (४।१।६३) ङीषन्तत्वादन्तोदात्तः ।
भगालादयो मध्योदात्ता इति । लघावन्ते ह्योच्च बद्धषो गुहरिति (फिट्
४२) फिषैषामाकारस्योदात्तत्वविधानात् ।

१३८ । शितेर्नित्याबङ्गञ् बङ्गुव्रीडावभसत् ।

शितिपाद इति । शितिशब्दो वर्णानां तण्तिनितास्त्वानामिति (फिट्,
३३) फिषायुदात्तः । अंसीष्ठशब्दावित्यादि । अम रोग इत्यस्मादमः
सन्निति (उण्, ५।६८८) सन्प्रत्ययान्तोऽमशब्दो व्युत्पाद्यते । ओष्ठ-
शब्दोऽप्युषिकुपिगार्त्तभ्यस्यन्निति (उण्, २।१६१) यन्प्रत्ययान्तः ।
तेनैतौ प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तो । दर्शनीयपाद इति । दर्शनीयशब्दो-
ऽनीयर्प्रत्ययान्तः । तेनोपोत्तमं शितेति (६।१२१७) मध्योदात्तः ।
ततोऽत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुत्तरेष्वपि प्रत्युदाहरणेषु ।
कथं पुनः ककुदशब्दो नित्यं बङ्गञ् न भवतीत्याह ककुदस्यावस्थायां खोप
इत्यादि । शितिललाट इति । लल ईषायाम् । अस्मादुणादयो बङ्गुञ्
(३।३।१) मित्याटप्रत्ययः । तेन ललाटशब्दो मध्योदात्तः । शितिपाद
इति । शितेः पाद इत्यत्र समासस्वर एव भवति । शितिभसदिति ।
शुद्धभसोऽदिरिति (उण्, १।१२७) भसच्छब्दो व्युत्पाद्यते । ततोऽय-
मन्तोदात्तः ।

१३६ । गतिकारकोपपदात् कृत् ।

प्रकारकः प्रहारक इति ण्वुल् । प्रकरणमित्यादिषु ल्युट् । ईषत्कर इत्यादिष्वीषद्दुःसुष्विति खल् (३।३।१२६) । यदत्राव्ययपूर्वपदं तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) प्राप्तेऽव्ययस्वरे तदपवादार्थं वचनम् । अन्यत्र तु समासस्वरे प्राप्ते । प्रकारक इत्यादौ तु कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः । कारकादिति । षष्ठी तु कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) कर्मणि कारके वेदितव्या । इधादयो हि ब्रह्मनक्रियाया व्याप्तमिष्टतमत्वात् कर्मभावमनु-
 भवन्ति । ईषत्कर इत्यादौ तूपपदमतिङ्गिति (२।२।१८) समासः । तत्र प्रशब्द उपसर्गाद्याभिवर्जमित्याद्युदात्तः (फिट्, ८०) । इधश्चो हि इषियुधी-
 ष्वीत्यादिना (उण्, १।१४२) मक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । शो तनूकरणे । पलं श्यतीत्यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । पलाशः कृत्स्वरेण याथादिस्वरेण वान्तोदात्तः । शदेर्णिजन्तस्य शदेरगतौ त इति (७।३।४२) तकारे कृते ल्युटि शातन इति भवति । श्मनि अयर्त् डङ्गिति (उण्, ५।७०६) नित्स्वरेण श्मशुशब्द आद्युदात्तः । कूप सामर्थ्य इत्यस्य लुगटि कूपो रो ल इति (८।२।१८) लत्वे कृते कष्पम इति भवति । ईषच्छब्दोऽन्तोदात्तः । स्वरादिषु तथाभूतेषु तथाभूतस्वैव पाठात् । सुदुरावाद्युदात्तौ । प्रादिषु तथाभूतयोः पाठात् । सर्वत्रैवात्र लित्स्वर इति । स पुनः प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति । कर्मणि षष्ठीत्वं निराकरोति । कर्मषष्ठां ह्यस्यां कारकमेव देवदत्तः स्यात् । तथाच प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते । अथ कारकग्रहणं किमर्थम् ? निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा मूदिति चेत् ? नैतदस्ति । तथाहि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । नहि कौशाम्बीशब्दः क्रियावाची । तत् कृतस्तं प्रति निषोऽत्र गतिसंज्ञेत्यत्र आह कृदग्रहणं विस्मयार्थमिति । यदि तर्हि कृदग्रहणं क्रियते प्रपचितरामित्यत्र प्रकृतित्स्वरो न प्राप्नोति । ततश्च समासस्वरं बाधित्वाव्ययस्वर एव स्यादित्यत्र आह प्रपचितरामित्यादि । अत्र हि पचितिशब्दादतिशयविवक्षायां तरप्त्पमौ । ततस्वरवाच्यत्वेन कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) प्रशब्दस्य समासः । समासे तु

कृते पूर्वपदस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६१२।१) प्रकृतिस्वरः । पश्चात् क्रिमेत्तिङित्यादिनासुः (५।४।२१) । आत्मन्स्य चाद्युदात्तश्चेति (३।१।३) प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । सोऽव्ययस्वर सति भवतीति सतिशिष्टः । सतिशिष्टस्य च बलीयस्त्वमुक्तम् । तेन यद्यप्यनेनात्मन्स्य कृद्ग्रहणे क्रियमाणे सति प्रकृतिस्वरो भवति तथाप्यात्मस्वरो भवत्येव । तस्य सतिशिष्टत्वात् । अथ कथं तरवाद्यन्तेन समासः ? कथञ्च न स्यात् ? गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात् । नैष दोषः । अत्र हि हे दर्शने । गतिकारकोपदात् कृद्भिरेव समासो भवति । स च प्राक् सुबुत्पत्तेरित्येकं दर्शनम् । गतिकारकोपपदानामविशेषणं समासो भवति । कृद्भिस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति द्वितीयम् । तत्र द्वितीये दर्शने युज्यत एवं तरवाद्यन्तेन समासः । तत्र कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यनेन सम्बद्धम् । एक आचार्याः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्येव व्याचक्षत इत्यर्थः । प्रपचतिदेश्याद्यर्थं त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्माद् व्याख्यानाद् विशेषद्योतनाय । प्रपचतिदेश्य आदि र्यस्य स प्रपचतिदेश्यादिः । आदिशब्देन प्रपचतिदेशीय इत्यस्य ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादावर्थः प्रयोजनं यस्य तत् प्रपचतिदेश्याद्यर्थम् । कृद्ग्रहणं दृश्यत इति । एवमीषदसमासो कल्पं वदेष्यदेशीयर इत्यत्र (५।३।६७) तिङ्शेत्वनुवृत्तेः (५।३।५६) प्रपचतिशब्दाद् देश्यदेशीयरो । तदन्तेन च प्रशब्दस्य गतिसमासे कृद्ग्रहणं न क्रियेत तथा प्रपचतिदेश्यः प्रपचतिदेशीय इत्यत्राप्युत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यात् । न चेत्थत् । तस्मादिह मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं दृश्यत एव । तस्मादेतन्न विस्पष्टार्थम् । तदपि तु प्रपचतिदेश्य इत्यादौ तु विषये मा भूदित्येवमर्थमित्यभिप्रायः ।

१४० । उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ।

वनशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्वेत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । पतिशब्दोऽपि प्रत्ययस्वरेण । स हि पातेर्ङितिरिति (उण्, ४।४८७) उतिप्रत्ययात्तः । वृद्धदित्यन्तोदात्तमित्यादि । वृद्धश्चब्दो वर्त्तमाने पृषद्ग्रहणमह्वज्जगच्छब्द-वच्चेति (उण्, २।२४१) केवलमन्तोदात्तो यद्यपि निपात्यते तथापि वृद्धश्चित्तिरित्यत्राद्युदात्तत्वं निपातयति । तनीतरौचादिक जप्रत्यय इति ।

कषिचमितनधिनिर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यनेन (उण्, १।८१) तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयतीत्यनेन पा रक्षण इत्यस्मान्नपादित्ये-
 तन्नपात्यतइति दर्शयति । न पातयतीत्यनेनापि । नलोपो नञ् (६।३।७३)
 इति नलोपः प्राप्नोति । न भ्रात्रपादित्यादिना (६।३।७५) प्रकृतिभावात्
 भवति । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति । एतेनाधिकरणसाधनं शंसशब्दं
 दर्शयति । एवं शंसन्तीत्यनेनापि कर्मसाधनम् । शंस स्तुताधित्यस्मादकर्त्तृरि-
 च कारके (३।३।१८) इति घञ् । अबन्त इति । ऋदोरवित्यनेन (३।५७) ।
 शूनः शेषइति । बहुव्रीहिरयम् । तेनात्र पूर्वपदस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ।
 उभावाद्युदात्ताविति । तत्र श्वञ्शब्दः श्वञ्चित्रित्यादिना (उण्, १।१५७)
 कनिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । शेषशब्दो ह्रस्वश्रीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः
 पुट् (उण्, ४।६४०) चेत्यसुन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन हावपि तावाद्यु-
 दात्तौ । शण्डपर्कशब्दाविति । शडि रजाया मित्यस्य घञि शण्ड इति भवति ।
 पृचो सम्पर्क इत्यस्यापि तत्रैव पर्कइति भवति (१) । तृणाशब्द आद्युदात्त
 इति । सङ्घि तृषेर्निष्ठायां व्युत्पाद्यते । तेन निष्ठा च इजनादि-(६।२।२०६)
 त्याद्युदात्तः । वम्बशब्द इति । लवि अवस्संसने । अस्य पचाद्यचि व्युत्-
 पादित्वाद्दस्मादेव निपातनादत्वम् । विश्ववयःशब्द इति । विश्वं वयो
 यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र बहुव्रीहौ विश्वं संप्रायामिति (६।२।२०६) विश्वशब्दो-
 ऽन्तोदात्तः । तयोरिति । वम्बविश्ववयःशब्दयोः । सृङ्गो विच्प्रत्यय इति ।
 विजुपे छन्दसीत्यतो (३।२।७३) विजित्यनुवर्त्तमानेऽन्तेभ्योऽपि टृश्यत इति
 विच् (३।२।१७८) । सृत्तुशब्दोऽन्तोदात्त इति । भुजिसृङ्भ्यां युक्त्युक्ताविति
 (उण्, ३।३०१) लुक्प्रत्ययान्तत्वात् । इन्द्रानामित्यादि । येऽत्र इन्द्रा
 स्तेषामदेवताइन्द्रार्थः पाठः । देवताइन्द्रेऽपि देवताइन्द्रे चेत्यनेनैव
 (६।२।१४१) सिद्धम् । अनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्चेति । इन्द्रानां पाठः । यदि
 हि तेषामिह पाठो न स्यात् तदा नोत्तरपदेऽनुदात्ताविति प्रतिषेधादन्तो-
 दात्तत्वं स्यात् (६।२।१४२) ।

(१) सुत्रित्कामिकायां वस्वामर्काविति पाठः । मिश्रेण स एवावुक्तः ।

१४१ । देवताद्वन्द्वे च ।

इन्द्रासोमाविति । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्थानङ् (६।३।२६) । ऋज्वेन्द्व्यादि । ऋद्विधिविभ्यां रन्निव्यतो (उण्, २।१८५) रन्निव्यनुवर्षमान ऋज्वेन्द्वेतोन्द्रशब्दो (उण्, २।१८६) रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तेनाद्यु-
दाक्तः । सोमइति मन्प्रत्ययान्त इति । तेन सोऽप्याद्युदाक्तएवेत्यभिप्रायः । मन्प्रत्ययान्तत्वञ्च तस्य षुञ् अभिषव इत्यस्मादर्त्तिसुसुस्त्रित्यादिना (उण्, १।१३७) मन् प्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पादितत्वात् । वरुण उनन्प्रत्ययान्त इति । कृद्वदाविभ्यउनन्निति (उण्, ३।३३३) । इन्द्रस्यतिशब्दो हि वनस्पत्यादिषु पठ्यते । तत्र च पूर्वोत्तरपदयोर्द्युगपदाद्युदाक्तत्वं विधीयते । तेन द्वावुदाक्तौ । तेनेन्द्राद्वन्द्वस्यती इत्यत्र त्रय उदाक्ता इति । इन्द्रशब्दाद्यादयः । प्रत्यय-
योधाविति । अत्र समासान्तोदाक्तत्वमेव भवति । एवमग्निष्टोम इत्यत्रापि । पृथीसमासश्चायम् । समासस्वरापवादो योगः ।

१४२ । नोत्तरपदेऽनुदाक्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्यपु ।

अग्निवायुशब्दावन्तोदाक्ताविति । अग्निशब्दो वीज्याञ्चरिभ्यो निरिति (उण्, ४ ४८०) वर्त्तमानेऽङ्गैर्नलोपद्येति (उण्, ४।४८०) निप्रत्ययान्तः । वायुशब्दोऽपि कृपाजीलादिनोण्प्रत्ययान्तः (उण्, १।१) । तेन प्रत्यय-
स्वरेण हावप्यन्तोदाक्तौ । अत्रोत्तरपदग्रहणं किमर्थम् ? यावतानुदाक्ताविति सप्तम्येवान्नानुदाक्तादेरपदत्वं बाधयिष्यतीत्यत आह उत्तरपदग्रहणमित्यादि । इह हि प्रकरणे इन्द्रः सप्तम्या निर्दिष्टः । नोत्तरपदम् । तत्रानुदाक्ताविति सप्तमी इन्द्रस्यैव विशेषणमापद्यते । अनुदाक्तादो इन्दे स्वरोऽयं न भवतीति । ततश्चेह प्रतिषेधः स्याच्चन्द्रसूर्याविति । चन्द्रशब्दस्यान्तोदाक्तत्वादनुदाक्तादिरयं इन्द्रः । उत्तरपदग्रहणे तु सति इन्दे सप्तम्यां विहितायामनुदाक्तावित्ये-
तदुत्तरपदस्य विशेषणं सम्यग्यते । तस्मादुत्तरपदविशेषणमेतद् यथा स्याद् इन्द्रविशेषणं मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदग्रहणम् । अनुदाक्तादाविति । असत्ये-
तस्मिन् विशेषणे विधिरपि देवताद्वन्द्व उच्यते प्रतिषेधाऽपि । ततश्च तयो-
र्विषयविभागो न स्यात् । एवञ्च समानविषयत्वादिककथः प्रसज्यते ।

अनुदात्तादावित्यस्मिंस्तु सति यत्रानुदात्ताद्युत्तरपदो देवताहन्तस्तत्र प्रतिषेधः स्यात् । ततोऽन्यस्तु विधिरिति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो भवति । अतो विषयविभागार्थमनुदात्तादावित्युच्यते । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्त इति । गौरादिषु पाठात् । रोदेर्णिलुक् चेति । रुदिर् अश्रुविमोचन इत्यस्मात्प्रत्यात् स्फायितञ्चीत्यादि- (उण्, २।१७०) सूत्राद्गित्यनुवर्त्तमाने रोदेर्णिलुक् चेति (उण्, २।१७५) रक् । तेन रुद्रोऽन्तोदात्तः । शुक्रामन्विनाविति । शुक्रशब्द ऋज्वन्द्रेत्यादिना (उण्, २।१८६) रन्-प्रत्ययान्तः । तेनाद्युदात्तः ।

१४३ । अन्तः ।

१४४ । थाथघञ्ज्ञाजबित्काणाम् ।

अत्र ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेणाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति भावः । उपसर्गं वसेरित्यथप्रत्यय इति । तत्र शीङ्शपिसृग-मिवञ्चीत्यादिना (उण्, ३।३८३) थप्रत्ययानुवृत्तेः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन मध्योदात्तमुत्तरपदं स्यात् । दूरादागत इति । गमेः ज्ञः । अनुदात्तोप-देशीत्यादिनानुनासिकलोपः (६।४।३७) । आगतशब्देन स्तोकात्मिकायं-त्यादिना (२।१।३८) समासः । पञ्चम्यास्तोकादिभ्य (६।३।२) इत्यलुक् । शृष् इति । शृषः क इति (८।२।५१) कादेशः । उभयत्रात्र कर्मणि निष्ठा । तत्र गतिरनन्तर (६।२।४५) इति प्राप्ते तदपवाद उत्तरपदान्तो-दात्तत्वं विधीयते । यदा तु कर्त्तरि ज्ञ सदा तु क्तस्वरिणोत्तरपदस्य प्रकृतिभावे सत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धमेव । ननु च शृषिरकर्मकः । तस्य कुतः कर्मणि निष्ठा ? अन्तर्भावित्त्वर्थः सकर्मको भवतीत्यदोषः । आतपशृष्क-मिति । कर्त्तृकार्षे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । अथ तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं स्यात् । पूर्वपदं पुनरत्र पचाद्यजन्तत्वात् क्तस्वरिणात्तोदात्तः । प्रक्षयः प्रजय इति । एरष् (३।३।५६) । ननु च ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनैवात्तोत्तरपदान्तो-दात्तत्वं भविष्यतीत्यत आह क्षयो निवास इत्यादि । यथा क्षयो निवासे

(६११२०१) जयः करणमिति (६११२०२) चाद्युदात्तो जयजयग्रन्थौ भवतस्तदा कृत्स्नरेण मध्योदात्तत्वं स्यात् । प्रलवित्वं प्रसविवमिति । पर्ति-
ल्लुधुस्त्रनेत्यादिनेत्रः (३१२१८४) । अत्र कृत्स्नरे सति प्रत्ययस्वरं स्यात् ।
तेनोत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात् । गोवृष इति । षु षु षु षेचने ।
अत्रोपपदमतिङ्गिति (२१२१९८) समासः । गतिकारकोपपदात् कृदि-
त्युरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । सुसुतमिति । सुः पूजायाम् (११४१८४) ।
अतिरतिक्रमणे चेत (११४१८५) स्वती कर्मप्रबचनीयसंज्ञौ । अत्राव्ययस्वरएव
भवतीति । तत्पुत्रवे तुल्यार्थेत्यादिना (६१२१२) ।

१४५ । सूपमानात् क्तः ।

सुपीतमिति । सुमास्येत्यादिसूत्रेणैस्त्वम् (६१४१६४) । वृकाबलुममिति ।
लुम् छेदने । शशभूतमिति । षुङ् षुङ् प्रुङ् प्रुङ् गतो । सिङ्गविनर्दित-
मिति । नर्दं ग्रन्थे । सर्वत्र कर्त्तृकरणे कृता वङ्गमिति (२१११२२) समासः ।
वृकैरिवावभूतमित्यादिर् विग्रहः ।

१४६ । संज्ञायामनाञ्चितादीनाम् ।

उपहृत इति । द्वेषो निष्ठा । वषिस्त्रपीत्यादीना (६१११९६) सं-
प्रसारणम् । हल (६१४१२) इति दीर्घः । परिजग्ध इति । अदो जग्धि-
र्लृप्ति क्तितीत्यदेर्जग्धरादेशः (२१४१३६) । भ्रूयस्तथोर्षोऽथ इति
(८१२१४०) धत्वम् । कर्मणि क्त इति । भवतेरकर्मकत्वात् कर्मनिष्ठा नोप-
पद्यत इति सम्भूत इति कर्त्तरीयं निष्ठेति, कस्यचिद् भ्रमः स्यात् । अतस्त-
विराकरणायाश्च सम्भूतइति । अनेकार्थत्वाच्चातुनां भवतिरत्र प्राप्नो वर्त्तते ।
ये च प्राप्तर्यास्ते नियोगतः प्राप्तेरव कर्मणा सकर्मका भवन्ति । यथा षीञ्
प्रापश्चइत्येवमादयः । तस्मात् प्राप्तर्याद् भवतेः सम्भूत इत्यत्र कर्मणि क्तः ।
किं पुनः कारणं कर्मणि क्त इत्यत्र इत्याश्च गतिरनन्तर (६१२१३८) इत्यत्र
कर्मणीत्यनुवर्त्तते । ततः किमित्याश्च तद्वाधनार्थं चेदमिति । गतिरनन्तर
इत्यत्र चि (६१२१४८) कर्मणीत्यनुवर्त्तते । इदञ्च सूत्रं तद् गतिरनन्तर
इत्यस्यैव (६१२१४८) बाधनार्थम् । एवञ्चेतद् गतिस्वरञ्च बाधकं भवति यदि

कर्मणि क्तो विहितः । तदन्तस्योत्तरपदस्थानेनान्तोदात्तत्वं विधीयते ।
 नाभ्यथा । तस्मात् सभूतइत्यत्र कर्मणि क्तो द्रष्टव्यइत्यभिप्रायः । धनुष-
 खातेति । खनु षवदारणे । जनसनखनामित्यात्वम् (६।४।४२) ।
 कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । एषं कुहालखातेत्येव-
 मादावपि । धनुःशब्दो नवविषयस्थानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः (फिट् २६) ।
 कुहालशब्दो लघावन्तेत्यादिना (फिट् ४२) मध्योदात्तः । इस्तिन्मुदितेति ।
 इदं चोदे । इस्तिशब्दो इस्त्राज् (५।२।१३३) ज्ञातावित्तीनिप्रत्ययान्त-
 त्वादान्तोदात्तः । आस्थापितमिति । स्तिष्ठतेर् षिच् । अर्त्तिञ्जीत्यादिना
 (७।३।३६) पुक् । परिगृहीतम् । ग्रहोऽल्लिटि-दीर्घः (७।२।३७) ।
 निरुक्तम् । वच परिभाषणे । वचिस्त्रपोत्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम् ।
 चोः कुः (८।२।३०) । प्रतिपन्नमिति । पद गतौ । रदाभ्यामिति
 (८।२।४२ नत्वम् । प्रशिष्टमिति । श्लिष आलिङ्गने । उपद्रुतमिति ।
 दु द्रु गतौ । स्थितमिति । द्यतिस्यतीत्यादिनेत्वम् (७।४।४०) ।
 संहितेति । दधातेर्हिरादेशः ।

१४७ । प्रहृद्वादीनाञ्च ।

गतिस्वरे प्राप्त इदं वचनम् । प्रहृष्टमिति । ह्रुषु ह्रुषौ । प्रयुता इति ।
 यु मिश्रणे । षवहितमिति । पूर्ववद्दधातेर्हिरादेशः । खट्वाकृद् इति ।
 इह वीजजन्मनि । भषस्तथोर्घोऽधः (८।२।४०) । ढो टे लोपः (८।३।१३) ।
 द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६।३।१११) । खट्वा षेपइति (२।१।२६) समासः ।
 अस्याङीने द्वितीयेति (६।२।४७) पूर्णपद प्रकृतिस्वरे प्राप्त इह पाठः ।
 कविशस्त्रइति । शसु हिंसायाम् । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२)
 समासः । अस्यापि तृतीया कर्मणीति (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरे एव ।
 यानादीनामिति । आदिशब्देन ह्रषवादीनां ग्रहणम् । यानादीनामर्थानां
 य इह पाठः स प्रहृद्वादीनां यानादिष्वर्थेषु प्रायो बाहुल्येन या इत्तिस्तस्मात्
 प्रदर्शनार्थम् । नतु प्रहृष्टस्य यानह्रषलयोरैवार्थयोरन्तोदात्तत्वं भवति ।
 प्रयुतशब्दस्य सक्तुष्वेतीत्येवमादिषु विषयनियमार्थः । तेन किं भविष्यती-

त्याह यानादिभ्योऽन्यत्वापीत्यादि । नियमविषयार्थ इत्येक इति । तेना-
मनेन यानादिभ्योऽन्यत्वं न भवितव्यम् । असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञार्था
पूर्वेष्वेव सिद्धत्वात् । आकृतिगणश्च प्रवृत्तादिर्द्रष्टव्य इति । कुत एतत् ?
आकृतिगणतां तस्य सूचयितुमनुक्तसमुच्चयार्थस्य चकारस्येह कारणात् । आकृति-
गणत्वे यत् सिद्धं भवति तत् दर्शयितुमाह पुनरुत्स्यूतं वास इत्यादि । विष्णु
तन्तुसन्ताने । ष्छोः शूङ्गनुनासिके चेल्यूट् (६।४।१८) । यणादेशः ।
पुनर्निष्कृत इति । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) विसर्जनोपस्य
फलम् ।

१४८ । कारकाद् दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ।

देवदत्त इति । आशिषि लिङ्गलोटाविति (३।३।१७३) वर्त्तमाने क्तिच्
क्ती च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्तः । दो दद् घोरिति (७।४।४६) ।
ददादेशः । पूर्ववत् तृतीयासमासः । देवशब्दः पचाद्यजस्तत्वाच्चित्स्वरे-
णाक्तोदात्तः । विष्णुशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेण । ब्रह्मशब्दो मनिन्-
प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्युक्तम् । सम्भृते रामायणे इति । कारकादित्य-
नुच्यमाने गतिकारकोपपदात् क्तदित्यधिकाराद् (६।२।१३८) यथैव कारका-
क्रियमो भवत्येवं गतरपि स्यात् । कारकग्रहणे तु सति न भवति ।
तेन गतेः परस्य संज्ञायामनाचितादीनामक्तोदात्तत्वं भवेदेव । अस्मिन्सूच्य-
माने सत्येषु विषयो न भवति । नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । तृतीया
कर्मणोति (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । एवकारकरणं
किमिति । सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽस्त्रेणार्थ्येवकारकरणं नियमार्था भविष्यती-
त्यभिप्रायः । कारकावधारणमित्यादि । अस्मिन् श्लोकारे कारकादेवेत्येषो-
ऽपि नियमः स्यात् । तथाचैवकारस्ततोऽन्यत्वावधारणमिति दत्तश्रुतावधारणं
स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवञ्च कारकाद् दत्तश्रुतयोरनन्तरं
क्रियमात्रे कारकावधारणमिष्टं भवति । न दत्तश्रुतावधारणमिष्टम् ।
तेनैवकारः क्तः । किं पुनः कारणं कारकावधारणमित्यते । न दत्तश्रुता-
वधारणमित्याह अकारकादपि हीत्यादि । देवः स्याता देवत्वातेति ।
नात्माशीर्षित्यते । तेनाशिषीति वचनाक्रियमो न भवति । ततश्च संज्ञाया-

मिखादिनाम्नोदात्तत्वं (६।२।१४६) भवत्येव । कारकाद् दत्तश्रुतयोरानि-
 ष्येवेत्ययमप्यत्र नियम इति । कथं पुनरिक्तेन योगेन हि नियमद्वयं लभ्यते ?
 एकः पुनरत्र योग इति । यथैव हि श्लेतो धावतीति कश्चित् तन्त्रेण वाक्यद्वय-
 मुच्चारयति तथेहाप्याचार्यस्तन्त्रेण वाक्यमुच्चारितवान् । तत्रैकेन योगेन
 कारकाद् दत्तश्रुतयोरानिष्येवेत्येव नियमो भवति । अपरेण तु कारकाद्
 दत्तश्रुतयोरानिष्येवेत्येषः । तेनानाहृतो नदति देवदत्तइत्यत्रानानिषि न
 भवति । देवदत्त इति कस्यचिच्छङ्कस्य नामेति । यद्वच्छाशब्दता देवदत्तस्य
 दर्शयन्नाशीरिह न दत्त इति प्रकाशयति ।

१४६ । इत्यम्भूतेन कृतमिति च ।

इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । आपन्न इति । प्राप्त इत्यर्थः । सुप्तप्रल-
 पितमिति । रप लप व्यक्तायां वाचि । अत्र सुप्तत्वं प्रकारमापन्नम् । तेन
 प्रलपितं कृतम् । तत्र समासो वर्त्तते । उन्मत्तप्रलपितमिति । अत्रा-
 प्युन्मत्तत्वं प्रकारमापन्नं येन प्रलपितं कृतम् । प्रमत्तगीतमिति । अत्रापि
 प्रमत्तत्वं प्रकारमापन्नं तेन गीतं कृतम् । कै गै शब्दे । घुमाख्यादिषुत्रे-
 (६।४।६६) चित्त्वम् । विपन्नश्रुतमिति । अत्रापि विपन्नत्वं प्रकारमापन्नं तेन
 श्रुतं कृतम् । सर्वत्र कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।१२) समासः ।
 तत्र सुप्तशब्दः प्रत्ययस्वरिषान्तोदात्तः । प्रलपितशब्दो यदि कर्मणि निष्ठा
 ततो गतिरनन्तर (६।२।४६) इति गतिस्वरिषाण्युदात्तः । अथ भावे तत-
 स्थायादिस्वरिषान्तोदात्तः (६।२।१४४) । एवमुत्पन्नप्रकारा आपन्नविषयादि-
 शब्दा अपि याथादिस्वरिषेवान्तोदात्ताः । गतिरनन्तर इत्येतत् (६।४।४६)
 त्विह न प्रवर्त्तते । तत्र कर्मणीत्वमुत्पत्तेः । इहाकर्मकाहताः कर्मणि त्त-
 प्रत्ययस्वानुपपत्तेः । गीतश्रुतशब्दौ सुप्तशब्दवदन्तोदात्तौ । अथ कथमेता-
 न्युदाहरणान्युपलभ्यन्ते ? यावतेत्यम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थ एतत् कार्य-
 मुच्यते । नचायमत्रार्थः सम्भवति । प्रलपितादीनामकृतार्थत्वात् । प्रकृतं
 प्रलपनादौ करोतिरप्रकृतेः । अभूतप्रादुर्भावा(R) एव हि करोतिर् वर्त्तते । न

प्रलपनादौ । कक्षाच्च प्रलपनादिकृतमित्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह कृतमिति क्रियासामान्यमित्यादि । नहि करोतिरभूतप्रादुर्भाव एव वर्त्तते ? किं तर्हि ? क्रियासामान्येऽपि । तच्च क्रियासामान्यं प्रलपनादप्यस्ति । तेन प्रलपनाद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्येति । पूर्वपदप्रकृति स्वरभाव इति । यदौत्यादिना यदा भावे निष्ठा तदास्य योगस्यानुपयोगं दर्शयति ।

१५० । अग्नौ भावकर्मवचनः ।

कारकादिति वर्त्तते । अग्न इति प्रत्ययग्रहणम् । तेन प्रत्ययग्रहण परिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह अग्नप्रत्ययान्तमित्यादि । अग्नि-भोजनमित्यादौ सर्वत्र षष्ठीषमासः । षष्ठी तु कृत्योगलक्षणा कर्मणि । राजभोजना इत्यादौ तु कर्त्तरि । अग्निशब्दो लघावन्त (फिट्, ४२) इत्याद्युदात्तः । भोजनमित्यादिकं तूत्तरपदं लिप्तस्वरिणाद्युदात्तम् । पयः शब्दो नक्विषयस्येत्याद्युदात्त (फिट्, २६) एव । चन्दनप्रियङ्गुकाशब्दो इन्द्रः । तेन समासस्वरिणात्तोदात्तः । लोपनमिति । लिप लपदाह इत्यस्यैवं रूपम् । राजशब्द उक्तस्वरः । आच्छादनशब्दश्चद अपवाराण इत्यस्य स्वरूपम् । कर्मणि च येनेत्यादिनैकेनैव (३।३।११६) योगेन भाववचनः कर्मवचनञ्च क्लृप् भवतीति दर्शयति । इस्तर्ह्यमिति । इस्तशब्दो वृत्ति-वृत्तिवचामिदमिपूषुर्वीभ्यस्तन्निति (लण्, ३।३।६६) स्तनप्रत्ययान्तः । तेनाद्युदात्तः । इत्यशब्दस्तु ऋहलोरप्यदिति (३।३।१२४) अदन्तस्तिप्तस्वरिणात्स्वरितः । दन्तधावनमिति । धावु गलिहृद्गोरित्यस्मात् करणे क्लृट् । दन्तशब्दः स्नाङ्गशिटामितप्रादुरदात्तः (फिट्, २८) । निदर्शनमिति । इग्निर्भावे क्लृट् । अवलोचनमिति । अत्रापि लिप्तेः । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि । एतेन गतिकारकोपपदानां कृतित्वस्यायमपवाद (६।३।१३८) इति दर्शयति ।

१५१ । मन्त्रिन्विद्यास्थानशयनासनस्थानयावकादिक्रीताः ।

मन्त्रिन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह मन्त्रसं क्रियन्तश्चेति । रघवर्त्तेत्यादयः षष्ठी समासाः । रघवशब्दः क्थन् प्रत्ययान्त प्रादुरदात्तइत्युक्तम् । इतु वर्त्तनप्रत्ययान्त

मनिन् । तेन वृक्षशब्द आदुरदात्तः । शकटशब्दः पयःशब्दश्च निस्वादा-
दुरदात्तः । पाणिन्यापिशलिशब्दाविजन्तत्वात् । कृतिशब्दोऽपि क्तिन्नन्तत्वात् ।
करणसाधनश्चायं व्याख्यानशब्दो लुङ्न्तः । कृत्स्वरेण मध्योदात्तः । कृन्दः-
शब्दः सर्वधातुभ्योऽसुन्नितिप्रत्ययग्रहणम् (उण्, ४।६२८) । तत्र कृते चन्देरा-
देश्च इत्यसुन्- (उण्, ४।६५८) प्रत्ययान्तत्वादादुरदात्तः । अयन्वनेनेत्यय-
नम् । ऋचामयनम् । ऋचामिति कर्मणि षष्ठी । ऋगयनशब्दः कृत्-
स्वरेण मध्योदात्तः । राजशयनमित्यादि । शेरतेऽस्मिन्निति शयनम् । आसते-
ऽस्मिन्नित्यासनम् । ताभ्यां राजब्राह्मणशब्दयोः षष्ठीसमासः । राजब्राह्मण-
शब्दावुक्तस्वरौ । शयनासनशब्दौ लित्स्वरेणादुरदात्तौ । अत्र कृत्योगलक्षणा
पूर्ववदेव कर्त्तरि षष्ठी । एवं गोस्थानमश्वस्थानमित्यत्रापि । गवाश्वशब्दा-
वुक्तस्वरौ । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं लित्स्वरेणादुरदात्तम् । ब्राह्मणयाजक
इत्यादौ कृत्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । याजकादिषु ये श्वलन्ताः पठ्यन्ते तेषु
येऽनुपसर्गा याजकपूजकस्त्रापका इति त आदुरदात्ताः । ये तु सोपसर्गाः
परिवेषकाध्यापकोद्वर्षकोत्सादका इति ते कृत्स्वरेण मध्योदात्ताः । होह-
भर्त्तृशब्दौ ढजन्तौ प्रयोजयतः । यौ तु ढजन्तौ तयोः कृत्स्वरेणाक्तोदात्तत्वं
सिद्धम् । गोक्रीतोऽश्वक्रीत इत्यादि । कर्त्तृकरणे कृतेति (२।१।३२)
समासावेतौ । क्रौतशब्दः प्रत्ययस्वरेणाक्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योग
इति । क्रीतशब्दादनेग्रु । मन्क्तिन्व्याख्यानादिषु । क्रौतशब्दे तु ढतीया
कर्मणीत्वस्येति (६।२।४८) । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य व्याख्यानशयनस्थाना-
नामभावकर्मार्थं ग्रहणमिति । भावकर्मवचनस्थानन्तस्थानो भावकर्मवचन
(६।२।१५०) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । प्रकृतिः प्रकृतितिरिति । अत्र तत्पुरुषे
तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) (S) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।
गतिसमासावेतौ ।

१५२ । सप्तम्याः पुण्यम् ।

अध्ययनपुण्यमित्यादि । अध्ययनशब्दो ल्युङ्न्तः कृत्स्वरेण मध्योदात्तः ।

(S) तादी च कृति निवृत्तावि (६।२।५०) त्वनेनेति तु मिश्रः ।

पुष्पं नव्विषयस्येत्यादुदात्तम् (फिट्, २६) । विद्यतेऽनेनेति वेदः । घञ् ।
 तिन वेदशब्दश्चादुदात्तः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादि । एतदुषादयोऽभ्युत्-
 पन्नानि प्रातिपदिकानीत्येवं पक्षमाश्रित्योक्तम् । इदानीं व्युत्पत्तिज्ञान-
 माश्रित्याह उषादीनां त्वित्यादि । व्युत्पत्तिपक्षे हि पुण्यशब्दः पूजो यण् ण-
 ग् ऋञ्छेति (उण्, ५।६६३) यत्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र यदीदं
 नारभ्येत तदा गतिकारकेति (६।२।१३६) क्तस्वरिणाद्युदात्तोऽध्ययन-
 मित्यादौ पुण्यशब्दस्य स्यात् । तस्मात् तदपवादोऽयमन्तोदात्तविधिरित्यभि-
 प्रायः । वेदेन पुष्पं वेदपुष्पमिति । व्युत्पत्तिपक्षे तृतीयिति (२।१।३०)
 योमभिभागात् समासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च । अभ्युत्पत्तिपक्षे कर्तृकारणे
 कतेति (२।१।३२) समासः । क्तस्वरिण पुण्यशब्दस्यादुदात्तत्वञ्च ।

१५३ । जनार्थकलहं तृतीयायाः ।

माषोनमिति । पूर्वसदृशेत्यादिना (२।१।२१) तृतीयासमासः । एवं
 कार्षापणोनमित्यादावपि । कष खष शिष जष भूष शष वष मषेत्यस्माद्
 घञ् । तेन माषशब्दश्चादुदात्तः । इणसिष्जिदीड्युष्बिभ्यो नगिति
 (उण्, ३।२।८२) । तेनो नशब्दोऽन्तोदात्तः । कार्षस्यापणः वार्षा-
 पणः । 'कार्षापणशब्दः समासस्वरिणान्तोदात्तः । विगतः कन्वोऽस्येति
 विकलः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन विकलशब्दश्चादुदात्तः । असि-
 कलञ् इति । अचइरिति वर्त्तमाने (उण्, ४।५।७८) खनिकष्यग्यसी
 त्यादिना (उण्, ४।५।७९) सिरन्तोदात्तः । कल गतो । अस्मात् पचाद्यच् ।
 कल्ययतीति कलः । कलं क्त्वन्तीत्यन्वेष्यपि दृश्यत इति (३।२।१०१) डः ।
 तेन कलङ्कशब्दोऽन्तोदात्तः । अत केचिदित्यादि । तर्ह्यर्थ इति स्वरूपग्रहणम् ।
 एवं सत्यूनशब्दोऽपि स्वरूपग्रहणम् प्रसज्येत । ततश्च तदर्थागमन्येषां ग्रहणं
 न स्यादित्यत्र आह जनशब्देनेवेत्यादि । जनशब्दोऽन्यमतानां विशेषं
 दर्शयति । अन्ये ह्यर्थग्रहणे नानर्थकानां ग्रहणं भवतीति मन्यन्ते । केचि-
 त्सूनशब्देनैवार्थनिर्देशार्थेनार्थनिर्देशः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । शब्दप्रधाने
 हि निर्देशे स्वरूपं ग्रहणं भवतीत्युक्तम् । इह चोन इत्यर्थप्रधाननिर्देशः ।

तेनोपशब्दोऽर्थनिर्देशार्थ इत्याहुः । तस्मात् तेनैव तदर्थानां ग्रहणम् । इति-
 कारणो हेतौ । यस्माद्गुणशब्देनैवार्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणं तस्मादत्र
 केचिदर्थ इतिस्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थ इति । तृतीया तत्कृतार्थेनेति
 समासः (२।१।३०) । धन धान्ये । अस्मात्प्रत् । धान्यमन्तस्वरितम् । अथ
 धाने साधु धान्यम् । प्राग्घिताद् यत् (४।४।७५) । तेन यतोऽनावइति
 (६।१।२।१३) धान्यमादुरदात्तम् । अत्रार्थशब्दो ग्रामादीनाञ्चे- (फिट्, ३८)
 त्याहुदात्तः । तृतीयाग्रहणं किमर्थम् ? अनूनमकलङ् इत्यत्र मा भूदिति
 चेन्नैतदस्ति । इह हि प्रतिपदोक्तपरिभाषयो- (प, ११४) नार्थकलङ्गादीनां
 प्रतिपदोक्तो यः समासः स एव परिगृह्यते । तत् किमनूनमकलङ् इत्येतन्नि-
 हत्यर्थेन तृतीयाग्रहणेनेत्यत्र षाड् प्रतिपदोक्तत्वादित्यादि । गतार्थम् ।

१५४ । मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धौ ।

गुडमिश्रा इति । पूर्ववत् पूर्वसदृशेत्यादिना समासः (२।१।३१) ।
 गुडशब्द इगुपधेति (३।१।१३५) गुड रचायामित्यस्मात् कः । तेना-
 न्तोदात्तः । स्फायितश्चैत्यादिना (उण्, २।१७०) रग् विधीयमानो
 बहुलवचनान् मिश्ररपि रग् भवति । तेन मिश्रशब्दोऽन्तोदात्तः । तिलशब्द
 स्तृणधान्यानाञ्च इषामित्यादुरदात्तः (फिट्, ४६) । प्रमिश्रं सन्धिश्र-
 मित्यस्य प्राप्नोति । अतस्तन्निहन्तयेऽनुपसर्गग्रहणं क्रियत इत्याह इहेत्यादि ।
 अथवा मिश्रशब्देन तृतीयासमास उच्यमानः कथं नीपसर्गे लभ्यत इत्याह
 इहेत्यादि । यदि तदिहानुपसर्गग्रहणं क्रियते तर्ह्यन्यत्र मिश्रशब्दग्रहणे
 सोपसर्गस्य ग्रहणं नास्तीतीहानुपसर्गग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेनेतत्प्रादि
 ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । ब्राह्मणमिश्रो राज्ञेति । पूर्वसदृशेत्यादिनैव
 (२।१।३१) समासः । ब्राह्मणेः सङ् संज्ञत इत्यनेन प्रदाहरण
 सन्धिं दर्शयति । ऐकार्थ्यमापन्न इति । अनन्तरोक्तमिवाधे विस्मयीकरोति ।
 एकोऽर्थो यस्य स एकार्थः । तन्नाव ऐकार्थ्यम् । तदापन्नः प्राप्त इत्यर्थः ।
 कथं पुनरुच्यते सन्धिशब्दस्वायमर्थ इत्याह सन्धिरितीत्यादि । पञ्चमः
 परिभाषकं यदि मे भवानिदं कुर्वीत् ततोऽहमपि भवत इदं करिष्यामी-

लेखंजातीयकम् । तेन पणवन्धेन यदैकार्थं तत् सम्बन्धयते । तस्मात् प्रत्युदाहरणे सन्धौ सति ब्राह्मणैः सह संज्ञित ऐकार्थमापन्न इतराशोऽर्थो विज्ञायते । केचित् पुनराहुरित्यादि । गृह्यमाणो विगेषो यस्यां प्रत्यासक्तौ सा गृह्यमाणविशेषा । सम्भिरिति केचिदेवमाहुः । तत्रैव स्यात् । एषंविधः सम्भिःप्रतुदाहरणे नास्तौल्यत आह अत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सहित्यादि । यद्यपि राज्ञा ब्राह्मणैः सह प्रत्यासक्ति देशमाभीष्यमस्ति तथापि सत्यामपि तस्यां मूर्त्तिविभागो मूर्त्तिविगेषो राज्ञो ब्राह्मणानाञ्च गृह्यत इत्येव । इतिकरणो हेतो । यत एवं तेन ब्राह्मणैः सह मिथो राज्ञेति प्रतुदाह्रियते । उदाहरणेष्वपि विभागापत्तिरेवेति । एतेन गुडमिथ्या इत्यादौ तु मन्धेरभावं दर्शयति । यथाहि विलीनेन मिथ्या धानादयो भवन्ति तथास्य गुडाः । तेषां च भूर्त्तिविभागो न गृह्यते । न तत्र सन्धेः । अविभागापत्तिरिति । न विभागोऽविभागः । तस्यापत्तिः प्राप्तिः । यदा पणवन्धेनैकार्थं सम्भिस्तदोदाहरणेषु तस्याभावो वेदितव्यः । सह परिभाषणविगेषणलक्षणः । न चामो गुडमिथ्येषु धानास्वचेतनेषु विद्यते । तस्य प्राणिधर्मत्वात् ।

१५५ । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्यास्तद्धिताः ।

सम्पाद्याद्यर्था स्तद्धिता इति । तद्धितप्रत्ययाः । तस्मात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४,) तदन्तविधिविज्ञायते । गुणप्रतिषेध इति । यस्मिन् वाक्यार्थं तद्धित उत्पद्यते स तद्धितस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधीयते । यथाक्तम्— उपकारि सिद्धमङ्गम् । साधोऽनुपकारकस्त्वङ्गीति । अङ्गि गुण इति पर्यायावेतो । गुणस्य प्रतिषेधो गुणप्रतिषेधः । एतच्च नञो विगेषणं गुणप्रतिषेधे चेन्नञ् वर्त्तते इत्यर्थः । कार्णवेष्टकिकमिति । कर्णवेष्टकाभ्यां शोभत इत्यर्थः । सम्पादिनीति (५।१।१८) प्राग्वन् षञ् (५।१।१८) । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकमिति । अत्र कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पाद्यत इति वाक्यार्थं तद्धितान्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यो गुण स्तस्य प्रतिषेधेन नञ् वर्त्तते । तत् पुनः प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । क्कैदिक इति । क्कैदमर्हतीति । आर्हादगोपुच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । वत्मीय इति । प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) ।

सान्नापिक इति । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति (५।१।१०१) प्राग्बते
 छञ् (५।१।१८) । विगार्दभरथिक इति । तदर्हतीत्यार्हिय छञ् (५।१।६३) ।
 विशब्देन प्रादिसमासः । विशब्दोऽयमिह गार्दभरथिक इत्यस्य गुण-
 प्रतिषेधे वर्त्तते । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्य प्रकृति-
 स्वर एव भवति । एव मुत्तरत्वापि । नञप्रसत्यन्मिन् प्रतुदाहरणेऽपि यत्
 पूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरः प्रतुदाहार्यः । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिक
 इति । अत्र गार्दभरथिकादन्यत्र नञ् वर्त्तते । नतु गार्दभरथिकत्वस्य प्रतिषेधे ।
 पर्युदासत्वादस्य । गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि । तद्धितार्थः
 कर्णविष्टकाभ्यां सम्पादोत्प्रेषमादिवाक्यार्थः । तत्र यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तद्दि-
 तान्तस्य शब्दस्य सम्पादित्वादि तद् गुण इतुप्रच्यते । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्
 ग्रहणम् । तद्धितान्तमलमर्थञ्च परिगृह्यते । तत्प्रतिषेध इत्यादि । तस्य
 प्रतिषेधो यत्र समास उच्यते तत्रायं विधिः । कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध
 उच्यते इत्याह कर्णविष्टकार्थ्यां न संपादि (1) मुखमिति । एतेन सर्वेण प्रसज्य-
 प्रतिषेधेऽयं विधिर्न पर्युदास इति दशम्यन्नगार्दभरथिक इत्यत्र प्रतुदाहरणे
 ऽस्य विधेरभावं दर्शयति । पाणिनीयमिति । वृहान्छः (४।२।११४) ।
 अपाणिनीय इति । अत्राध्येतर्यर्थं य स्तद्धित स्तदन्तमुत्तरपदम् । न सम्पाद्य
 र्द्धितालमर्था ये तद्धिता स्तदन्तम् । वोढेति । पूर्ववत्त्वत्वष्टुत्वटलोपा
 विधेयाः । सहिवहोरोदवर्णस्येतरोचम् (६।३।११२) अवोढेति । अत्रार्थार्थी
 य क्तदन्तः स उत्तरपदम् । तेन तद्धितग्रहणादन्तोदासत्वमुत्तरपदस्य न
 भवति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो
 योगः । एवमुत्तरेऽपि योगा द्रष्टव्याः । प्राग्बहुव्रीहाविदमेतदि- (६।२।१६२)
 त्यादियोगात् ।

१५६ । यततोच्चातदर्थे ।

पाश्चेति । प्रत्ययस्वरिणान्तोदासत्वम् । अटन्त्यमिति । यतोऽनाव
 इत्याद्युदासत्वम् (६।१।२१३) । एवं कर्णमितिप्रतपि तद्देवाद्युदासत्वम् ।

(1) सम्पादि शोभनमित्यर्थः ।

पाद्यमिति । पादार्याभ्याञ्चेति (५।४।२५) यत् । दन्त्यादन्यददन्त्यमिति ।
अत्र दन्त्यादन्यत्र नञ् वर्त्तते । नतु तदन्तस्य प्रतिषेधे । अदेयमिति । अहं-
कृत्यल्लचञ्चेल्यत्रार्थं (३।३।१३६) यत् । ईदृ यतीतीच्चम् (६।४।६५) ।
अथेह कस्मान्न भवति वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यमित्यत्र आह निरनुबन्ध-
केत्यादि । गतार्थम् ।

१५७ । अचकावशक्तौ ।

अपच इति । पचायच् । अविच्छिप इति । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः
(३।१।१३५) । अपचोऽदीक्षित इत्यादि । दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रे
प्रतिषिद्धत्वान्न पचतः । नत्वशक्तत्वात् । तत्रान्न व्रतं गम्यते । नत्वशक्तिः ।

१५८ । आक्रोशे च ।

अत्राक्रोशे दोषवचनमाक्रोशः । अगम्यमानायामप्यशक्तौ यथा स्यादिति
वचनम् ।

१५९ । संज्ञायाम् ।

अदेवदत्तोऽयज्ञदत्त इति । देवदत्तयज्ञदत्तशब्दावन्तोदात्तौ । प्राति-
पदिकस्वरेण । यो देवदत्तः संस्तत् कार्यं न करोति स एवमाक्रुश्यते ।
एवमविष्णुमित्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् ।

१६० । कृत्योक्तेषु च चार्वादीयश्च ।

कृत्य उक्तेषु चार्वादीयश्च । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४)
तदन्तोपस्थानं भवति । चार्वादीनि प्रातिपदिकान्येव । अकर्त्तव्यमिति ।
यदा तद्व्यदन्तस्तदा कर्त्तव्यगन्धोऽन्तस्वरितः । यदा तद्व्यान्तस्तदा मध्योदात्तः ।
अकरणीयमिति । अनीयत्प्रत्ययान्तत्वादुपोत्तमं रितोति (६।१।२१०)
रित्स्वरेण मध्योदात्तः करणीयगन्धः । अनागामुकमनपलापुकमिति ।
नपपतपटेत्यादिनांकञ् (३।२।१५४) आगामुकापलापुकगन्धो कृतस्वरेण
मध्योदात्तौ । अनलङ्कारिण्युगिति । अलङ्कारित्यादिर्नप्यच् (३।२।१३६) ।
अनङ्कारिण्युगन्धश्चित्स्वरेणातोदात्तः । एवं निराकारिण्युगन्धोऽपि ।
एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषयायज्ञग्रहणे (प, ८२) इरनुबन्धकस्य स्त्रियुचो

ग्रहणेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्निरा-
कर्त्तुमाह इणुजग्रहणे कर्त्तरि भुवः खिणुजित्यस्य (३।२।५७) इतनुवन्धक-
स्यापि ग्रहणं भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रेव कारणमाह इकारादे
विधानसामर्थ्यादिति । खिणुच इकारादेर्विधानस्यैतदेव प्रयोजनमिह सूत्रे
सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात् । अन्यथा तदपार्थक्यं स्यात् । उदात्तत्वाद्
भवतेः । ततः परस्य खिणुच इटैवेकारादित्वात् । अचारुरित्यादि ।
दृसनजनिचरिचटिभ्यो जुन्निति (उण्, १।३) जुण् । तेनाद्युदात्त-
श्चारुगण्डः । साधुगण्डोऽन्तोदात्तः । क्वापेत्यादिनोण् (उण् १।१)
प्रत्ययान्तत्वात् । युधा चरति योधिकः । प्राग्वहतेष्ठक् (३।४।१) । कित
इत्यन्तोदात्तः (६।१।१६५) । अनङ्गमेजय इति । अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
अत्र द्वितीयं नञ्ममामि समामान्तोदात्तत्वमिति नञ्ममासः स्यात् ।
अत्रापीत्यादि । कस्माच्छब्दस्य नञ उत्तरस्याद्युदात्तत्वविधानात् । अत्रापि
द्वितीयेन नञ्ममामेनान्तोदात्तत्वमिति । वर्त्तमानं वर्द्धमानं इत्येवमादयः
शानजन्तत्वादान्तोदात्ताः । विकारमदृग्गण्डः समामस्वरेणान्तोदात्तः ।
गृहपतिकगण्डः संज्ञायां कन्निति (५।३।८) कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः ।
वदेरान्तो (उण् ३।३८४) वदान्यगण्डः प्रययस्वरेण मध्यादात्तः ।

१६१ । विभाषा टन्नन्नतोच्चाशुचिपु ।

दन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तेन पूर्ववत् तदन्तस्योपस्थानम् । अत्रादीनि
प्रातिपदिकानि । अकर्त्तोरिति । ताच्छीनिकस्तृन् । तेन नित्स्वरेणाद्यु-
दात्तः कर्त्तृ गण्डः । अन्नगण्डोऽपि नञ्विप्रयस्येति (फिट्, २६) । क्लव-
गूभ्यां क्ल (उण् ३।२६७) इति तिजर् दीर्घश्चेति (उण् ३।२६८) तीक्ष्ण-
गण्डोऽन्तोदात्तः । इन्निति वर्त्तमाने (उण्, ४५४६) इगुपधात् कित्
(उण्, ४।५५८) । तेन शुचिगण्ड आद्युदात्तः ।

१६२ । बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ।

प्रथमपूरणयोरिति । प्रथमे स्वरूपग्रहणम् । पूरणग्रहणे पूरणेऽर्थे
ये प्रत्यया विहितस्ते गृह्यन्ते । प्रथममाहवर्त्यात् । अथवा पूरणग्रहणं

स्वर्धते । स्वरितेन चाधिकारगतिर्भवति । तेन तस्य पूरणे ङङित्यधिकृत्य (५।२।४८) ये प्रत्यया विहितान्स्तेषां ग्रहणं भवति । इदमप्रथम इति । प्रथमोऽन्तोदात्तः । प्रथेरमजित्यमचप्रत्ययान्तत्वात् (उण्, ५।७४६) । इदमादय स्यदादिष्वन्तोदात्ता निपात्यन्ते । इदं द्वितीय इदं तृतीय इति । द्वे स्तीयः (५।२।५४) । त्रैः संप्रसारणं चेति (५।२।५५) तीयप्रत्ययान्तत्वाद् मध्वो-दात्तो द्वितीयतृतीयशब्दौ । अनेन प्रथम इदं प्रथम इति । अत्र तत्-पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्-प्रथमा इति । यत् प्रथमस्येति मिति बहुव्रीहिः । अत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (६।२।१) पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुत्तरेष्वप्यस्मिन् बहुव्रीह्याधि-कारे प्रत्युदाहरणेषु वेदितव्यम् । इदं प्रधाना इत्यर्थे इति । एतेनानन्तरां क्रो-प्रतुरदाहरणे प्रथमशब्दः प्रधानवचनः । नत्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन्-गणनाभावं दर्शयति । उत्तरपदस्येत्यादि । इह सूत्रे प्रथमपूरणयोरिति त्वन्यविभक्तोरुत्तरपदनिर्देशः कृतः । न बहुव्रीहिनिरदेशः कृतः । तेनोत्तर-पदस्यैव कार्यत्वम् । न बहुव्रीहिः । ततश्च यदा कवृत्पद्यत तदा कपि पूर्व (६।२।२७३) मन्तोदात्तं भवति । कप्रत्ययो हि समामाधिकारे विहित-त्वात् समामस्यैवान्तो भवति । नोत्तरपदस्य । नञ्प्रत्ययपदं समासः । तेन कवृत्तरपदक्रमेण गृह्यत इतुरोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं कपो न भवति । किं तर्हि ? पूर्वस्य । इदं प्रथमका इति । शिपादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । बहुव्रीहौ प्रकृतेरिति (६।२।१) प्रथमपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि बहुव्रीह्याधिकारेऽस्मिन् योगा दृष्टव्याः ।

१६३ । संख्यायाः स्तनः ।

द्विस्तना त्विस्तनेति । द्वित्वशब्दो प्रातिपदिकस्वरेणात्तोदात्ताः ; स्तनगदी-देशशब्दे । घुरादिरदन्तः । तस्माद् घञ् । तेन स्तनशब्द आद्युदात्तः । चतुस्तनेति । चत्वेकरश्चितुरन् (उण्, ५।७३६) प्रत्ययान्तत्वाच्चतुःशब्द आद्युदात्तः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर् प्रत्ययान्त उपात्तमं रितेति (६।२।१७) मध्वोदात्तः । द्विशिरा इति । शिरःशब्दो नर्वावपयस्येत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) ।

१६४ । विभाषा छन्दसि ।

१६५ । संज्ञायां मिवाजिनयोः ।

देवमित्रो ब्रह्ममित्र इति । देवब्रह्मशब्दावुक्तस्वरौ । अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त् इति (उण्, ४।६०३) मित्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वृकाजिन इति । प्रकृतिविकारयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद् वृकविकारे वृकशब्दोऽत्र वर्त्तते । वृक-मजिनमस्य वृकाजिनः । वृकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणा (फिट् ३०) मित्याद्यु-दात्तः । श्यास्याङ्गविभ्य इनजित्यधिकृत्या- (उण्, २।३०४) जेरजचेती- (उण्, २।२०६) नजादेशश्च । तेनाजिनमन्तोदात्तम् । कूलाजिन इति । कु इति निपातः । तस्मिन्नपपदे ला दानइत्येतस्मादन्येष्वपि दृश्यत इति डः (३।२।१०१) । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य (६।३।१३७) दीर्घत्वम् । तेन कूल इत्यन्तोदात्तः । कृणाजिन इति । इण्मिञ्जिदीङ्उष्यविधभ्यो नगित्यधिकृत्य (उण्, ३।२८२) कृषेर्वर्ण इति (उण्, ३।२८४) नक् । तेन कृणोऽन्तोदात्तः । प्रियमित्र इति । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधेत्यादिना (३।१।१३५) कः । तेन प्रियोऽन्तोदात्तः । महाजिन इति । वर्त्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छत्वञ्चेति (उण्, २।२४१) महच्छब्दोऽन्तोदात्तः ।

१६६ । व्यवायिनोऽन्तरम् ।

१६७ । मुखं स्वाङ्गम् ।

गौरमुख इति । गुरी उद्यमे । एतस्मादच् । तदन्तादपि प्रज्ञादेरवृत्-करणात् प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् (५।४।३८) । तेन गौरोऽन्तोदात्तः । उदि दृषातेरजलो पूर्वपदान्त्यलोपश्चेति (उण्, ५।६६७) प्रकृत्य डित् खर्नर्मुट् स चोदात्त इति (उण्, ५।६६८) खर्नरजलावित्येता प्रत्ययौ भवतः । तौ च डितौ । मुट् चोदात्तः । तेन मुखशब्द आद्युदात्तः । भद्रमुख इति । ऋञ्चोऽन्त्यादि (उण्, २।१८६) सूत्रेण भद्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तेन भद्र इत्यन्तोदात्तः । दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र हारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रवलक्षणमिह गृह्यत इति । अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गमित्यादि

यत् परिभाषितं स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं तदिह गृह्यते । तेन दीर्घमुखा शालेत्यत्र न भवतीति भावः ।

१६८ । नाञ्चयदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सिभ्यः ।

पूर्वेण प्राप्तस्यान्तोदात्तत्वादयं प्रतिषेध उच्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैरित्येते ये स्वरदौ षष्ठाक्ते तेष्वन्तोदात्ता इति निपात्यन्ते । प्राङ्मुख इति । प्राङ्ङित्येतत् किन्नन्तमाद्युदात्तम् । तत्रानिगन्तोऽञ्चतो वप्रत्यय इति (६१२।५२) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः । प्रत्यङ्मुख इति । अत्र कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरः । गोमुखो मङ्गमुख इति । गोमङ्गच्छब्दावन्तोदात्तावित्युक्तम् । स्थूलमुख इति । स्थूल परिहङ्गणे । चुरादिः । तस्मात् पचाद्यच् । तेन स्थूलगच्छोऽन्तोदात्तः । मुष्टिमुख इति । मुष्टिः कृच् । तेन मुष्टिगच्छोऽन्तोदात्तः । पृथुमुख इति । कुञ्चैत्यधिक्तव्य (उण्, १।२२) प्रथिस्त्रदिभ्यस्त्रां संप्रसारणं सलोपयेति (उण्, १।२८) कुप्रत्ययः । तेन पृथुरन्तोदात्तः । वत्समुख इति । वृत्तुवदिङ्ङनीत्यादिना (उण्, ३।४४२) मः । तेन वत्सोऽन्तोदात्तः । गोमुष्टीत्यादि । उत्तरसूत्रेण निष्ठादिपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि यः प्राप्नोति सोऽप्यनेन बाध्यते । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न । गोर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्र गवाद्युपमेयम् । नोपमानम् । उत्तरसूत्रेण निष्ठादिपूर्वपदस्योपमानलक्षणस्य विकल्पस्यावकाशो यत्र गवादेरन्यदुपादानं सिंहमुखो व्याघ्रमुख इति । यत्र गवाद्युपमानं नद् यत्र पूर्वपदं तत्रोभयप्राप्तावुपमानलक्षणं विकल्पं बाधित्वायमेव प्रतिषेधो भवति । पूर्वविप्रतिषेधेन ।

१६९ । निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।

मुखं स्वाङ्गमिति (६१२।१६७) नित्ये प्राप्ते विकल्पवचनमेतत् । यदेतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वमित्यादि । अन्यतरस्यां ग्रहणादिकल्पेनैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं विधीयते । तेन यदेतन्न भवति तदा निष्ठोपमगपूर्वपदस्यान्यतरस्यामिति (६१२।११०) पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति । तस्यैपि विकल्पेन विधानाद् यदास्याभावस्तदा गतिरनन्तर इति (६१२।४९) पूर्वपदस्य

प्रकृतिभावविधानाद् गतिस्वरएव । तेनादुदासत्त्वं भवति । यत एवं तत्-
स्त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । एकमनेन सूत्रेणोत्तरपदस्यान्तोदासत्त्वविधानम् ।
द्वितीयं निष्ठोपसर्गपूर्वादन्तरस्यामित्यादिना (६।२।११०) पूर्वपदान्तो-
दासत्त्वविधानम् । तृतीयं गतिरनन्तर इति गतेः (६।२।४८) प्रकृतिस्वर-
विधानम् । सिंहमुख इति । सिंहशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदासः । तद्वि-
द्विसि हिंसायाम् । हिनस्तीति सिंहः । पृषोदरादित्वाद् वर्णव्यत्ययः ।
व्याघ्रमुख इति । घ्रा गभ्योपादान इत्यस्माद् व्याड् पूर्वादातथोपसर्गः कः
(३।१।१३६) । तेन व्याघ्रशब्दोऽप्यन्तोदास एव ।

१७० । जातिकालसुग्वादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽ-

कृतमितप्रतिपन्नाः ।

शाङ्गरजग्ध इति । गृणार्तेर्गिरतेर्वा शमिधातोः संज्ञाया (३।२।१४)
मित्यच् । (U) गङ्गरः । ततोऽपि प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । तेन शाङ्गर-
शब्दोऽन्तोदासः । पलाण्डुभञ्जित इति । पल गतो । उणादयो बहुलमित्याण्डु-
प्रत्ययः (३।३।१) । तेन पलाण्डुशब्दो मध्योदासः । सुरापीत इति ।
सुसूधागृध्रिभ्यः कृन्निति (उण्, २।८२) सुरागश्च आदुप्रदासः ।
मामजात इति । मसी परिमाणे । अस्माद् घञ् । तेन माम आदुप्रदासः ।
भंवत्सरजात इति । अशःसर इत्यधिकृत्य (उण्, ३।३५०) वसेथ (उण्,
३।३५१) संपूर्वाच्चिदिति (उण्, ३।३५२) । तेन भंवत्सरोऽन्तोदासः ।
द्वयज्जात स्त्रयज्जात इति द्वित्रिशब्दावन्तोदासावित्प्रकृतम् । सुखजात इति ।
खनतेः सुपूर्वादन्त्येष्वपि दृश्यत (३।२।१०१) इति उः । तेन सुखशब्दो
ऽन्तोदासः । एवं दुःखशब्दोऽपि वेदितव्यः । अयं तु विशेपोऽत्र दुष्पूर्वात्
खनेर्ङ इति । तद्रे स्फायितञ्जीत्यादिना (उण्, २।१७०) रप्रत्ययः । तेन
तदप्रशब्दोऽन्तोदासः । कृच्छ्रजात इति कृते च्छः कृचेति (उण्, २।१७८)

(U) मृदितकामिकायां तु सारङ्गजग्ध इति पाठः । तत्र शकत्वादित्यम् । सारङ्गः पशुपञ्चिवाविति ।
अथर्व शाङ्गरा माम शकुनिकेति च कामिकायां शमिधातोः संज्ञाया मित्यच् (३।२।१४) ।

कृच्छ्रशब्दोऽन्तोदात्तः । (U) असु क्षेपणे । अस्माद् बहुलमन्यतापीति
 रक् (उष्, २।१८०) । तेनास्त्रमन्तोदात्तम् । वृहृवदिङ्निक्मिकमिषभ्यः स
 इति (उष्, ३।३४२) बहुलवचनादभेरपि भवति । अंसो वृषादित्वादा-
 द्दुदात्तः । अलकमिति । अलतेः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३।३।११८) ।
 ततः कन्निति कन्नन्तोऽलकशब्दः । तेनाद्युदात्तः । कृष्टदारिभ्य उन्नन्
 (उष्, ३।३।३३) । तेन करुणशब्द आद्युदात्तः । रञ्जेः कुन्निति (उष्,
 २।२।३०) बहुलवचनात् कपिरपि भवति । तेन कृपणमाद्युदात्तम् । सोढ
 इति क्तात्तम् । तेनैतदन्तोदात्तम् । पूर्व्वेवद् धत्व ङत्वादयः कर्त्तव्याः ।
 प्रतीपमिति । प्रतिगता आपांऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरित्यादिना
 (५।३।७४) ङकारःसमासान्तः । इत्यस्त्वसर्गभ्यां ऽपईदितौत्वम् (६।३।८७) ।
 पुत्रजात इति । अत्र बहुव्रीहिक्षर एव भवति । अस्मिन्नितिदिशसिभ्यः
 क्तः (उष्, ४।६०३) । पुत्रो ङस्वथ (उष्, ५।६०४) । तेन पुत्रशब्दोऽ-
 न्तोदात्तः । कथं पुत्रजातशब्दस्य परनिपातः ? यावता निष्ठेति (२।२।३६)
 पूर्व्वनिपातेनात्र भवितव्यमित्यत्र आह आहिताग्नादित्वादित्यादि । पुत्रजात-
 शब्दोऽयमाहिताग्नादिषु पठ्या । तेन आहिताग्नादिष्विति (२।२।३७)
 जातादिशब्दस्य परनिपातः । वस्तच्छन्न इति । वस्तमाच्छादनम् ।
 आच्छाद्यतेऽनेनेति क्त्वा । वस्तशब्द उक्तस्वरः । क्तशब्दच्छद अपवारण
 इत्यस्य ख्यन्तस्य निष्ठायां वा दास्तगान्तेत्यादिना (७।२।२९) निपातितः ।
 वसनच्छन्न इति । वसेराच्छादनाथान्तिम् । तेन वसनमाद्युदात्तम् । कुण्डकत
 इति । कुण्डशब्दोऽयं नव्विषयस्तेत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । कुण्डमित
 इति । माङ् मान् । द्यतिच्यतो (७।३।४०) त्यादिर्नत्वम् । अथ कथमेतेषु
 बहुव्रीहिषु निष्ठेत्यनेन (२।२।३६) निष्ठात्मस्य पूर्व्वनिपातो न भवतीत्याह
 एतेष्वित्यादि । यस्मादेतत् कृतं तस्माज्जात्यादिभ्यः परस्यान्तोदात्तत्व-
 विधानम् । एतस्मादेव ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य पूर्व्वनिपातो न भवति । अन्यथा
 छेतदन्तोदात्तत्वविधानं नोपपद्यते ।

(U) सुखादेशो व्युत्पाद्यन्ते । नामकारमते सुखदशय सुखदुःखगुणशब्दाद्यन्तमात्रेण क तथा ।

करुणकृपे संज्ञः प्रतीपघ सुप्रादयः ॥ १ ॥ इति ।

१७१ । वा जाते ।

जातशब्दोऽपि क्लान्त इति तस्यापि जात्यादिभ्यः परस्य पूर्वेषु नित्य-
मन्तोदात्तत्वे विकल्पोऽयमुच्यते । दन्तजात इति । षसिष्टग्रिणवामीत्यादिना
(उण्, ३।२।६) तन् दन्तः । तेनायमाद्युदात्तः । स्तनजात इति ।
स्तनशब्द उक्तस्वरः ।

१७२ । नञ्सुभ्याम् ।

अथवो देश इत्यादि । यवव्रीहिमाषास्तृणधान्यानाञ्च ह्यषामि-
त्याद्युदात्ताः (फिट्, २७) । समासस्येत्यादि । इह समासः प्रकृत उत्तर
पदञ्च । तत्र यद्युत्तरपदस्यैतदन्तोदात्तत्वं स्यादनृचो बह्वृच इत्यत्र ऋक्
पूरित्यादिना-(५।४।७४) कारे समासान्ते कृते ततः पूर्वस्य ऋक्शब्दस्यो-
त्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । समासस्य त्वन्तोदात्तत्वं विधीयमानम-
कारस्यैव भवति । तस्य समासावयवत्वात् । समासावयवत्वं तु समासान्ता
(५।४।६८) इत्यधिकृत्य विधानात् । तस्मात् समासावयवस्यैतदन्तोदात्तत्व-
मिष्यते । कथं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? कपि पूर्वमित्यत्र (६।२।१७२)
पूर्वग्रहणात् । तच्च पूर्वग्रहणमनेन समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं
समासावयवस्य कप एव मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि तूभयपदस्यैतद-
न्तोदात्तत्वं स्यात् तदान्तरेणापि कपिपूर्वग्रहणं कपिपूर्वस्योत्तरपदस्य स्यात् ।
न कपः । नहि कस्युत्तरपदस्यावयवः । ततश्च पूर्वग्रहणमनर्थकम् । इदं
तावत् समासान्ताः प्रत्ययाः समासस्यैवावयवाः । नोत्तरपदस्येत्येतद् दर्शन-
मङ्गीकृत्योक्तम् । इदानीमुत्तरपदस्यापि तेऽवयवा इत्येतद् दर्शनमाश्रित्याह
समासान्तश्चेत्यादि । उत्तरपदश्चेति शेषः । एतदन्तोदात्तत्वमिष्यत इति
प्रकृतेन सम्बन्धः । इतिकरणो हेतोः । अथवोत्तरपदस्यैवेतदन्तोदात्तत्व-
मिष्यते । कुतः ? समासान्ता उत्तरपदावयवा भवन्तीत्यतो हेतोः ।
तेनानृचो बह्वृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति । तद्योत्तरपदस्य
भवेत् । तस्यैव समासान्तस्य भवति । तस्योत्तरपदावयवत्वादिति भावः ।
यदि हि समासान्ता उत्तरपदावयवा न स्युस्तत उत्तरपदावयवस्यान्तोदा-

तत्त्वं विधीयमानं समासान्तस्य न स्यात् । उत्तरपदावयवत्वे हि समासान्तानां तस्यैव समासान्तस्य भवति । कथं पुनः समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वम् ? समासार्थादुत्तरपदात् पूर्वं समासान्तं विधाय पश्चात् तदन्तेन समासविधानात् । तथाहि न कपीत्यत्र (७।४।१४) वक्ष्यति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यय (१।१।४८) मपि ऋस्वः कपि न भवति । समासार्थे ऋत्तरपदे कपि कृते पश्चात् कबन्तेन सङ्घ समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति । समासान्तप्रत्ययान्तेन च पदेन यदि समासः क्रियते तदा तन्मध्यपतित स्तदग्रहणेन गृह्यन्ते इति समासान्ताः प्रत्यया उत्तरपदावयवा भवन्ति । यद्येवं समासावयवत्वं तेषां नोपपद्यते । नैतदस्ति । अवयवावयवोऽपि हि ससुहायावयवो भवति । तथाहि देवदत्तायाः सर्वेऽवयवा अलङ्कियन्तामित्युक्ते देवदत्तावयवस्य येऽवयवा अङ्गुल्यादयस्तेऽप्यलङ्कियन्ते ।

१७३ । कपि पूर्वम् ।

पूर्वेण कप एवान्तोदात्तत्वे प्राप्ते कपि पूर्वस्योदात्तत्वमनेन विधीयते । अकुमारीक इत्यादि । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणान्तोदात्तः । इषलीशब्दोऽपि जातिलक्षणेन स्त्रीषा । अन्नबन्धुरपूङ्गवत्वात् प्रत्ययस्त्रेण ।

१७४ । ऋस्वान्तोऽन्त्यात् पूर्वम् ।

ऋस्वोऽन्तोऽस्येत्यादि । अनेन ऋस्वान्त इत्यस्यैव बहुव्रीहिरन्वपदार्थ उत्तरपदं समासो वेति दर्शयति । अयवको देश इति । अथ कपि परतो यव इत्येतद् ऋस्वान्तमुत्तरपदम् । अयव इत्ययं वा समासः । तत्रास्याद् वकारात् पूर्वमक्षरं यकाराकार उदात्तो भवति । अनया दिशान्वापि वेदितव्यम् । अथ पूर्वग्रहणं किम् ? यावता कपि पूर्वमित्यतः (६।४।१७३) पूर्वमिति वर्त्तत एवेत्यत आह पूर्वमिति वर्त्तमान इत्यादि । द्वितीये हि पूर्वग्रहणे क्रियमाणे वाक्यभेदेन प्रवृत्तिभेदो भवति । पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा हि तदपार्थक्यं स्यात् । तत्रैकया प्रवृत्त्या ऋस्वान्तोऽन्त्यात् पूर्वमन्तो-

दासं विधीयते । अपरया तु ऋस्वान्तेऽस्थ्यात् पूर्वमन्तोदासं न भवतीति नियमः । तेन कपि पूर्वमन्तोदासं न भवति । तेनेत्यादिना नियमे सति यदिष्टं सम्पद्यते तद् दर्शयति । नास्य ज्ञो विद्यत इत्यन्नकः शोभनो ज्ञोऽस्येति सुन्नकः । अत्र यदेष नियमो न स्यात् तदात्रान्यात् पूर्वं उदासभावी नास्तीति कपि पूर्वमन्तोदासं स्यात् । कपि पूर्वमित्यनेन (६।२।१७०) नियमे तु सति न भवति । तेन नञ्सुभ्यामिति (६।२।१७२) कवन्तस्यैवान्तोदासत्वं भवति । यथा च स भवति तथात्रैवोपपादितम् ।

१७५ । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ।

नञ्सुभ्यामित्यादिभिर्यागे (६।२।१७२) नञ उत्तरस्य यत् स्वरविधानं तद्बहोरपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । नञ इव नञ्वत् । बहोर्भावी भूमा । पृष्ठादित्वादिमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरिति (६।४।१५८) भूभावः । उत्तरपदस्य भूमेति षष्ठीसमासः । अथातिदेशः किमर्थः ? न नञ्सुबहुभ्य उत्तरपदभूमौत्येवोच्यते ? न चेवं योगे क्रियमाणे नञ्स्वोरप्युत्तरपदभूमौत्येतद् विशेषण मापाद्यते । सम्भवापिचत्वादस्य । यथैव हि हलङ्गाब्धौ दीर्घादित्यत्र (६।१।३८) दीर्घग्रहणं सम्भवापिचं विशेषणं ङापोरेव भवति न हल स्तथैतदपि बहोरेव भविष्यति । न नञ्स्वोः । नहि तयोरुत्तरपदार्थबहुत्वे वृत्तिः सम्भवतीति । एवं तर्हि यदपि विदेशस्य नञोपलक्षितं बहुव्रीहेः स्वरविधानं तदप्यस्मादतिदेशाद् यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । तेन नञो जरमरमिन्नमृता (६।२।११६) इत्युत्तरपदाद्युदासत्वमपि बहोरितिदिश्यते । बहुमना इति । अतोत्तरपदबहुत्वे बहुशब्दो न वर्तते ।

१७६ । न गुणादयोऽवयवाः ।

पूर्वेणातिप्रसक्तोऽतिदेश इति गुणादीना प्रतिषिध्यते बहुगुणा रञ्जुरिति । बहवयवा इत्यर्थः । गुण आमन्त्रणे चुरादिः । तस्माद् घञ् । तेन गुणशब्द (V) आद्युदासः । अशः सर (उण्, ३।३।०) इत्यनेनात्तरशब्दोऽन्तोदासः । (X)

(V) मताकारे चुरादिरदकस्वरजित्त्वय (३.३।५६) । ततोऽयमन्तोदासः ।

(X) अत्तरशब्दो मन्तोदास इत्यर्थः ।

कन्दो मीयतेऽनेनेति च्छन्दोमानम् । क्तस्वरेण (६१२।१३८) कन्दोमाने
मानशब्द आद्यदात्तः । तस्य घञन्तत्वात् । शोभनमुक्तं सूक्तम् । प्रादि-
समासः । थाथादिस्वरेण (६१२।१५४) सूक्तशब्दोऽन्तोदात्तः । अधीयते-
ऽस्मादित्यध्यायः । इडश्चेति (३।३।२१) घञ् । सूक्तवदध्यायोऽन्तोदात्तः ।

१७७ । उपसर्गात् स्वाङ्गं भ्रुवमपशुं ।

उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं वेदितव्यम् । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावात् ।
प्रादिग्रहणमेव तु न क्तम् । वैचित्रार्थम् । भ्रुवशब्दोऽयमवयवेष्यस्ति ।
यथा भ्रुवमपायेऽपादानमिति (१।४।२४) । एकस्वरूपेष्यस्ति । यथा
भ्रुवमस्य शीलमिति । तद्वैकस्वरूपे वर्त्तमानो गृह्यत इति दर्शयितु
माह भ्रुवमित्येकरूपमुच्यत इत्यादि । सततमित्यादिना भ्रुवत्वं पृष्ठस्य
दर्शयति । पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तः । पृषु सृषु वृषु मेचन इत्यस्य यकि
व्युत्पादितत्वात् । दर्शनीयललाट इति । दर्शनीयशब्द उपोत्तमं रितीति
(६।१।२१७) मध्योदात्तः । लल ईषायामित्यस्मादुणादयो बहुल (३।३।१)
(३।३।१) मित्याटप्रत्ययः । तेन ललाटशब्दो मध्योदात्तः । प्रशाखो वृक्ष
इति । उणादयो बहुलमिति (३।३।१) वचनाच् शो तनूकरण इत्यस्मात् खः ।
टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८।२।५) । तेन शाखा-
शब्दोऽन्तोदात्तः । उच्चाहुः क्रोगतीति । अत्र बाहोरिकरूपता नास्तीत्य-
भ्रुवत्वम् । नञ्चामी नित्यमूर्द्ध्वाहुरेव क्रोगति । अपि तु कदाचिदधोवाहुर-
रपि । उत्पशुरिति । सृश्रेः श्वण् शुनो पृ चेति (उण्, ५।७०५) श्वन्
प्रत्ययान्तः पशुः । तेनायमाद्युदात्तः । (Y)

१७८ । वनं समासि ।

समासमात्र इति । मात्रयक्येन बहुव्रीहिं निर्दिष्टं सूचयति । प्रथम
इति । यदायं बहुव्रीहिस्तदा प्रकृतं प्रकृतं वा वनमस्येति विग्रहः । यदा
तु तत्पुरुषस्तदा प्रकृतं वनं प्रगतं वा वनमिति विग्रहः । निर्वण इति ।
अत्रापि यदा बहुव्रीहिस्तदा निर्गतं वनमस्येति विग्रहः । यदा तु तत्-

पुरुष स्तदा निर्गतो वनादिति । तत्पुरुषस्तु कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति । किं पुनः स्याद् यदि समासमात्रपरिग्रहार्थं समासग्रहणं न क्रियेतेत्यत आह बहुव्रीहौवावेव हि स्यादिति । रञ्जेः क्युन् (उण्, २।२।२३) । बहुलवचनाद् वनु याचन इत्यस्मादपि भवति । तेन वनमाद्युदात्तम् ।

१७६ । अन्तः ।

अन्तरिति । स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपात्यते । अन्तर्वणो देश इति । अन्तर्वनं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । वनेऽन्तरिति शौण्डादिपाठात् समी- समासो वा । प्रनिरन्तरित्यादिना (८।४।५) णत्वम् । अनुपसर्गार्थं आरभ्य इति । उपसर्गात् पूर्वेष्वेव सिद्धत्वात् ।

१८० । अन्तश्च ।

अन्तःशब्दो हसिन्मृगिणवामिदमिलूपधूर्वीभ्यस्तन्निति (उण्, ३।३।६६) तन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।

१८१ । न निविभ्याम् ।

पूर्वेण निविभ्यामप्युत्तरस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । पूर्व- पदप्रकृतिस्वरत्वे कृत इति । यदा बहुव्रीहि स्तदा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) प्रकृतिस्वरत्वम् । यदा तु तत्पुरुष स्तदा तत्- पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) ।

१८२ । परेरभितोभावि मण्डलम् ।

परिकूलं परितौरमिति । कूलतीरशब्दावुक्तस्वरी कूलतीरतूलमूल- त्यादौ सूत्रे (६।२।२२) । परिमण्डल मिति । परितः सर्वतो मण्डलं परिमण्डलम् । मडि भूषायाम् । अस्मात् कल स्तुपद्येति (उण्, १।१।४०) बाहुलकात् कलप्रत्ययः । षष्ठादिभ्यश्चिदिति (उण्, १।१।०६) च । तेन मण्डलमन्तोदात्तम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहि स्तदा परितः कूलमस्य परित स्तीरमस्येति विग्रहः । यदा तु प्रादिसमास स्तदा परिगतं कूलं परिगतं तीरमिति । यदा पुनरव्ययीभाव स्तदा परि कूलात् परि तीरादिति । अव्ययीभावस्त्वपपरिबहिरक्षवः पञ्चम्येत्वनेन (२।१।२२) । परि

कूलादिति पञ्चमी पञ्चम्याङ् (३।३।१०) परिभिरिति कर्मप्रवचनीययोगे ।
कर्मप्रवचनीयत्वं तु परे रपपरी वर्जन इति (१।४।८८) । युक्तं यद् बहुव्रीहौ
तत्पुरुषे चेदमन्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्र हि समासात्तोदात्तत्वापवादः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । अथ्ययीभावे त्वयुक्तम् । तत्र हि समासात्तो-
दात्तत्वेनैव सिद्धम् । नहि तस्यापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः केनचित् प्राप्त
इत्यत आह अथ्ययीभावपक्षेऽपि हीत्यादि । यदाप्यथ्ययीभावपक्षे स्तदापि
परिप्रत्युपेत्यादिना (६।२।३३) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तोऽनेनात्तोदात्तत्व-
विधानेन बाध्यत इति किमत्रायुक्तम् ? यच्चैवंस्वभावमित्यादि । अभितो
भवनं यस्य स्वभावस्तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते । नतु तद्विपरीत-
स्वभावम् ।

१८३ । प्रादस्त्राङ् संज्ञायाम् ।

प्रकोष्ठमिति । उषिक्कुषिगार्त्सिंभ्य स्थन्निति (उष्, २।१६१) कुषिस्त्वं ।
तेन कोष्ठशब्द आद्युदात्तः । प्रगृहमिति । गृहे क इति (३।१।१४४) गृहेः
कप्रत्ययः । तेन गृहमन्तोदात्तम् । प्रहारमिति । मन्वृषयस्यानि-
सन्तस्येति (फिट्, १।२६) हारमाद्युदात्तम् । प्रपदमिति । पदं हारवदेवाद्यु-
दात्तम् । प्रहस्तमिति । हसिमृग्रिणेत्यादिना (उष्, ३।३६६) हसेस्तम् ।
तेन हस्तशब्द आद्युदात्तः ।

१८४ । निरुदकादीनि च ।

निरुदकमिति । निष्क्रान्तमुदकमस्मादिति बहुव्रीहिः । निष्क्रान्त-
मुदकादिति वा प्रादिसमामः । उदकं कायतीत्यातोऽनुपसर्गे कः (३।२।१) ।
उदकस्योदः संज्ञायामित्युदभावः (६।१।५०) । तेनोदकमन्तोदात्तम् ।
निरुदकमिति । विटपपिष्टपविशिपोलपा इत्युलपगच्छोऽ (उष्, ३।३२५)
न्तोदात्तो निपात्यते । निरुदकमित्यन्य इति । उपपूर्वात्तानरातद्योपसर्गं
इति (३।१।१६६) कः । तेनोपलशब्द स्यादादिस्त्रेषाद्युदात्तः (६।२।१४४) ।
निर्मलिकं निर्मलकमित्यादीनामिति । मशकमशिकाशब्दाद्युदात्तात्तो-
दात्तो । तत्र ह्यथादिः प्राक् शकटेः (फिट्, २४) । अथ हिनीयः प्रादी-

षादिति (फिट्, ५०) वर्त्तते । एषामित्यादि । यदि प्रादिसमास स्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः । यदा तु बहुव्रीहि स्तदा निर्गत-मुदकमस्मादिति । अथाव्ययीभावोऽप्येषां कस्मान्न भवतीत्याह अव्ययीभावे त्वित्यादि । बहुव्रीहिसमासयोस्तु समासान्तोदात्तत्वेन न सिध्यति । तथाहि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) समासस्वरापवादः पूर्वपद-प्रकृतित्स्वरो बहुव्रीह्यावुक्तः । प्रादिसमासेऽपि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) निष्कालक इति । कालकशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । निष्कालिक इति । निष्क्रान्तःकालिकाया इति प्रादिसमासः । कालीति जनपदादिसूत्रेण (४।१।४२) ङीष्मन्त्वादन्तोदात्तः । ततः स्वार्थिके कनि क्तेऽप्याद्युदात्त एव भवति । निष्पे इति । पिष्ण सञ्चूर्णे । अस्माद् चञ् । तेन पिषणश्च आद्युदात्तः । तरीं पातीति । आतोऽनुपसर्गे क (१।२।३) इति तरीपण्योऽन्तोदात्तः । कुत्सित स्तरीप इति कुत्सित-ग्रहणेन दुस्तरीपशब्दे दुःगन्धः कुत्सायां वर्त्तते इति दर्शयति । निस्तरीप इति केचिदिति । ते च निर्गत स्तरोप इति विग्रह्य प्रादिसमासं कुर्वन्ति । अपरे निस्तरीक इतीति । पठन्तीति सम्बन्धः । निरजिनमित्यादि । अजिनमन्तोदात्तमित्युक्तम् । परेरित्यादि । हस्तपादकेशाः स्वाङ्गशिटाम-दन्तानामित्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । शिटं सर्वनाम्नामित्यर्थः । कर्षणशब्दः कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्त (६।१।१५६) इत्यन्तोदात्तः ।

१८५ । अभेर्मुखम् ।

अभिसुख इति । सुखशब्द उक्तस्वरः । अभिशब्दोऽन्तोदात्तः (फिट्, ८१) । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिस्तदाभिगतं सुखमनेनेति विग्रहः । यदा तु प्रादिसमास स्तदाभिगतो सुखमभिगतो वा सुखेनेति । कस्मादय-मव्ययीभावो न भवतीत्याह अव्ययीभावे त्वित्यादि । वचनमिदमबहुव्रीह्यर्थ-मिति । यदा सुखं भ्रुवं भवति तदाऽभ्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं स्येति । अभ्रुवम-स्वाङ्गं सुखं बहुव्रीह्यावपि यदा भवति । अभिसुखा शालेति । अभिगतं

मुखं यस्मा इति बहुव्रीहिः । अलोपसर्गात् स्वाङ्गमिति (६।२।१७७) न सिध्यति । मुखमण्डस्वाङ्गवाचित्वात् ।

१८६ । अपाञ्च ।

अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयतीति । न केवलं बहुव्रीहितत्पुरुषावित्यपि-
ग्रह्यस्वार्थः । तत्र यदा बहुव्रीहिः स्तदापगतं मुखमस्मादिति विग्रहः ।
यदा तु प्रादिसमासस्तदापगतं मुखमिति । यदा पुनरव्ययीभावः स्तदाप
मुखादिति । मुखं वर्जयित्वाः । अव्ययीभावस्वपरिबन्धित्वात्
पञ्चम्येत्वनेन (२।१।२२) । कथं पुनरव्ययीभावः प्रयोजयति ? यावता समासा-
न्तोदात्तत्वेनैव सिद्धमित्याह तत्रापि हीत्यादि । प्रकृतिस्वरत्वमित्यत्रा-
ध्याहार्यम् । तत्राप्यव्ययीभावे परिप्रत्युपेत्यादिना (६।२।३३) पूर्वपदस्य
प्रकृतिस्वरत्वमुक्तं समासस्वरापवादः । तस्मादव्ययीभावोऽपि प्रयोजयति ।
योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रेऽपादित्यस्वीवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ।
अभेर्मा भूत् । अव्ययपूर्वादपि प्रकृतिस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि
योगा द्विभिर्भां पाददन्मूर्धसु बहुव्रीह्यावित्यतो (६।२।१८७) योगात् प्राग्
वेदितव्याः ।

१८७ । स्फिगपूतवौणाञ्चोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ।

स्फिगादीनां नामपर्यन्तानां समाहारे इन्द्रः । सीरनामानि चेति ।
इलादीनि । अपस्फिगमपपूतमिति । प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा ।
स्फिगपूतग्रन्थी स्वाङ्गशिटामदन्तानामिथाद्युदात्तो (फिट्, २८) । केचित्
तु स्फिगग्रन्थं (फिट्, २१) घृतादित्वादन्तोदात्तमिच्छन्ति । राज्ञाज्ञा-
स्युषावीचा इति (उच, १।२८५) वीषाग्रन्थं आदुरदात्तो निपात्यते ।
अञ्चू इत्येतस्यादसुन् । तेनाञ्च आदुरदात्तः । शोह्नुश्रुश्रुजिजिजिह्वह्वः
(उच, ४।५।५२) क्त्रित्त्रधिक्त्र्यादिर्धं चेत्यध्या (उच, ४।५।५४) ।
तेनायमादुरदात्तः । उपसर्गादध्वन इति (५।४।८५) यदा समासात्तो
नास्ति तदानेनान्तोदात्तत्वं भवतीत्यत्र कारणमाह तस्मिन् हि सतीत्यादि ।
अञ्च प्रत्यन्वपूर्वात् सामन्तोञ्च (५।४।७५) इत्यतोऽञ्चपदोऽनुवर्त्तमान

उपसर्गादध्वन (५।४, ८५) इत्यनेनाच् समासान्तो विधीयते । तेन तस्मिन् समासान्तेऽच्प्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । ननु च नित्यः समासान्तः । तत् किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीत्यत आह अनित्य-
चेत्यादि । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्वयङ्गमिह न कृतं स्यात् । अच्प्रत्ययस्य चित्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतञ्च । तस्मादेतदेव ज्ञापयति समासान्तविधिरनित्य इति । तेन तत्रोपासितलोकभर्त्सरीत्येव-
मादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति । पृषिकृषिष्पिभ्यः क्सिरिति (उण्, ६।४३५) कृषिः । तेन कृषिश्चोऽन्तोदात्तः । हलसीरशब्दो नव्विषयस्या-
निसन्तस्येत्यादुदात्तो (फिट्, २६) । नामशब्दोऽपि नामन्सीमन्त्रित्वादिना
ऽऽदुदात्तो (उण्, ४।५८०) निपात्यते । स्निग्धपूतकुचीषां यङ्गणमबहु-
व्रीह्यर्थमिति । यदेतानि ध्रुववाचीनि भवन्ति । अस्वाङ्गार्थश्चेति । बहुव्रीह्यावपि यदाऽस्वाङ्गवाचीनि भवन्ति । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि
ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीह्यश्च समास स्तदोपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपश्चित्येव
सिद्धम् (६।२।१७७) ।

१८८ । अधेरुपरिस्थम् ।

उपरिस्थमिति । उपरि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति (३।२।४) कः ।
अधिदन्त इत्यादि । दन्तादयः स्वाङ्गशिष्टामित्वाद्दुदात्ताः (फिट्, २८) ।
अध्याङ्गो वा दन्त इति । वाशब्देन समानाधिकरणो वीक्षरपदलोपी
समास इति सूचयति । स पुनः समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीना-
मुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेत्युपसंख्यानानेन (२।१।६८, वा) वेदितव्यः ।
दन्तस्योपरीत्यादि । एतेनोपरिस्थत्वं दर्शयति । एवं कर्णस्योपरि योऽन्धः
कर्णो ज्ञायते स उच्यतेऽधिकर्ण इति । तथा केशस्योपरि योऽन्धः
केशोऽधिकेशः स उच्यते । उपरिस्थमिति किम् ? अधिकरणमिति ।
अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति । (६।२।२) । (Z)

(Z) अत्र लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरच (६।२।१८८) ककाराकार उदात्त इत्यन्वये ।

१८६ । अनोरप्रधानकनीयसी ।

अनुज्येष्ठ इति । वृषस्य चेतीष्ठनि (५।३।६२) परतो वृषस्य ज्यादेशः । ज्येष्ठशब्दो नित्स्वरिणाद्युदात्तः । अनुमध्यम इति । मध्यान्व इति (४।३।८) मध्यमः प्रत्ययस्वरिणाक्तोदात्तः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति । अत्र हि योऽसौ ज्येष्ठमनुगतो मध्यमश्च स प्राधान्येन प्रादिसमासेनोच्यते । ज्येष्ठमध्यमी तु गुणभावेन । तस्मात् पूर्वपदार्थप्रधानोऽयम् । अनुकनीयानिति । ईयसुनि परतो युवशब्दस्य युवात्पयोः कवन्यतरस्वामिति (५।३।६४) कनादेशः । कनीयःशब्दो नित्स्वरिणाद्युदात्तः । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । तेन प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्यास्ति ।

१९० । पुरुषश्चान्वादिष्टः ।

पृ पालनपूरणयोः । अस्मात् पुरः कुषन्निति (उण्, ४।५।२३) कुषन् प्रत्ययः । तेन पुरुषशब्द आद्युदात्तः । अन्वादिष्टोऽन्वाचित इति । अप्रधान-शिष्ट इत्यर्थः । यथा भिन्नामट गाश्चानयेत्यत्र गोरानयनम् । यथा वा कर्तुः क्वञ् सलोपश्चेत्यत्र (३।१।२१) सलोपः । कथितानुकथितो वेति । यः कथितात् पश्चात् कथितः स कथितानुकथितः । यो वा किञ्चित् प्राक् कथयित्वा पश्चात् कथ्यते स कथितानुकथित इत्युच्यते । अनुगतः (AA) पुरुषोऽनुपुरुष इति । यः पश्चाद्भवः पुरुष स एवमुच्यते ।

१९१ । अन्तेरकृतपदे ।

अकृतपद इति । अकृञ् पदश्चाकृतपदे । प्रथमादिवचनात्समेतत् । अत्त्वद्भ्यो नाग इति । अकृञ्शब्दः सानसपर्णसीत्यादिना (उण्, ४।५।४५) अकि अक्षञ् इत्यस्मादुद्यञ्प्रत्ययेनाक्तोदात्तो निपात्यते । अतिक्रमोऽन्व इति । क्रम गतिशासनयोः । अस्मात् पचाद्यच् । टाप् । एकादेश उदात्तोदात्तः (८।२।५) । तेन क्रमात्तोदात्ता । अतिपदा शकरीति (BB) ।

(AA) इरदत्तमते अनुगत इत्यस्य पश्चाद्भव इत्यर्थः ।

(BB) शकरीति अन्वादिष्टः । तथाहि अक् गतिशास्त्रे षट्पञ्चासन् तु शकरीति । षट्पञ्चासद्-परा शकरी भवति । यथा प्रीचको वृन् रथ नित्यादि । अतिशकरो च षट्पञ्चरा । यथा साकं ज्ञातः

अनो व वृति (१.१।१२५) पदेषुः । घित्कारणेन हि प्रापितं तत्र चोऽन्वयादपि भवतीति । तेन पदमन्तोदात्तम् । अतिकारक इति । कुरोतेरुल् । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६।२।२) पूर्वपदस्याव्यय-स्वरो भवति । अते धातुलोप इति । यत्र धातुर्लोपस्तत्रातेरुत्तरपदमन्तो-दात्तं भवतीति वक्तव्यम् । किमर्थमित्याह इहेत्यादि । यद्यतेर्धातुलोप इति नोच्येत तदिहापि स्याच् शोभनो गार्भ्याऽतिगार्भ्य इति । भवति ह्यत्रातेरुत्तरपदमन्तदन्तम् । इह च न स्यादतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति (२।२।१८, वा) प्रादिसमासः । अत्र हि क्तदन्तं कारकाद्यन्तमुत्तरपदम् । तत्र यद्यतेर्धातुलोप इति नोच्यते तदिहापि न स्यात् । एवं तूच्यमान इहापि भवति । अस्ति ह्यत्र क्रमेर्धातुर्लोपः । लोपः पुनस्तस्य समासे गम्यमानार्थत्वादप्रयुज्यमानस्या-दर्शनम् ।

१६२ । नेरनिधाने ।

निधानमप्रकाशतेति । न निधानमनिधानम् । निमूलं न्यक्षमिति । मूल प्रतिष्ठायाम् । अस्मात् पचाद्यच् । तस्मान् मूलशब्दोऽन्तोदात्तः । वृत्तुवदिह्निकमिकपिभ्यः (उष्, ३।३४२) स इत्यधिकृत्याशेदेवन इति (उष्, ३।३४५) सप्रत्ययान्तत्वादन्तशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । निक्षमिति । न्यक्विषयस्येति (फिट्, २६) ढणमादुरदात्तम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिसदा निगतानि मूलान्यस्येति विग्रहः । यदा प्रादिसमास स्तदा निगतं मूलमिति । अव्ययीभावः कस्मादयं न भवतीत्याह अव्ययी-भावे त्वित्यादि । बहुव्रीहौ तु समासान्तोदात्तत्वापवादो बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्वादिना (६।२।१) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर उक्तः । तत्पुरुषेऽपि तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६।२.२) । तेन तयो र्विनानेन वचनेनान्तोदात्तत्वं न सिध्यति । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । नहि तत्र

कतुना साक भोजसा इत्यादि । तदाच श्रीनकः वदित्वातिप्रकृतीति । पदचराचि अतिप्रकरो भवतीति तदाच । अचर नियन्तानाजिम्बेः ।

तस्यापवाद उक्तः । निवाग् हवनो निदण्ड इति । अत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्यैव एव भवति । वाक्यशब्दः क्तिव् चिप्रच्छीत्यादिना (उण्, २।२।१५) क्तिवन्तो व्युत्पादित आदुरदात्तः । दसु उपगमे । अस्माज् अमन्ताड् ड इति (उण्, १।१।११) डः । तेन दण्डशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीतीति । अपकाशतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनरत्र निशब्दो निधानार्थं ब्रवीतीत्याह प्रादयो ङीत्यादि । वृत्तिशब्देनेह समासव्यादिर्गृह्यते । प्रादयो हि स्वभावेनैव वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः । तस्मादिह समासवृत्तौ विषये यासावप्रकाशनात्मिका क्रिया निधानशब्दाव्यावा वाक्साधना दण्डसाधना च तां निशब्दो ब्रवीति ।

१६३ । प्रतेरंप्रवादयस्तत्पुरुष ।

पूर्वपदप्रकृतिस्यैवरापवादो योगः । प्रत्यंशुरिति । प्रादिसमासः । कुर्भंशेत्यधिकृत्य (उण्, १।२।२) मृगयूदयसेलंशुशब्दो (उण्, १।६।७) निपातितः । तेनान्तोदात्तः । जनेर्षञ् । तेन जन आद्युदात्तः । राजञ् शब्दोऽपि कनिन्प्रत्ययान्तत्वात् । राजशब्द इत्यादि । राजाहःसखिभ्यष्ट-जिति (५।४।८१) यदाऽनित्यत्वाट् टञ् नास्ति तदा राजशब्द इह पाठे प्रयोजयति । अथ तस्मिन् समासान्ते सति कस्मान् न प्रयोजयतीत्याह तस्मिन् हि सतीत्यादि । अनित्यत्वं तु समासान्तविधेः पूर्वमेव ज्ञापितम् । राजशब्दस्य चंइ पाठः समासान्तविधेरनित्यत्वं ज्ञापयति । उच दाह इत्यस्मात् इन् । तेन उद्गशब्द आदुरदात्तः । खिट सन्तापि अस्माद्युञ् । तेन खेटकशब्दोऽप्यादुरदात्तः । अजिरशिशिवेत्वादिना (उण्, १।५।१) किरच् प्रत्ययान्तोऽजिरशब्दो निपातितः । तेनान्तोदात्तः । द्रा कृत्वायां न्तौ । अस्मादाङ्पूर्वादात्तस्योपसर्ग इत्यङ् (३।२।१०६) । निपातनात् पूर्वपदस्य रेफान्ता । ततश्चाव्ययरूपज्ञानादसत्यस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्यैव चाट्टेत्त्वन्तोदात्ता भवति । शु अवण इत्यस्माद्गुट् । तेन अवणशब्दो खितस्वरेचादुरदात्तः । वृनेस्तिक्किति प्रकृतं (उण्, ३।४।२६) कितिभिदि

सतिभ्यः किदिति (उष्, ३।४२७) तिकन् । टाप् । तेन कृत्तिकाशब्द
 आद्युदात्तः । ऋध इत्येतन्नादच् । घञ् वा । तेनार्धशब्दोऽन्तोदात्त
 आद्युदात्तो वा । पुर अग्रगमने । अस्मादिशुपधलक्षणः कः । तेन
 पुरशब्दोऽन्तोदात्तः । प्रतिगता अंशवोऽस्येत्यादि । अत्र बहुव्रीहौ पूर्वपद
 प्रकृतिस्वरौ भवति ।

१६४ । उपाद् ह्यज्जिनमगौरादयः ।

उपदेव इति । प्रादिसमासोऽयम् । देवशब्दः पचायजन्तत्वादन्तोदात्तः ।
 उपसोम इति । अर्त्तिसुसुहुस्वित्वादिना (उष्, १।१३७) मन् । तेन
 सोमशब्द आद्युदात्तः । हुडृ ह्रडृ गतौ । अस्मात् पचायच् । तेन ह्रोड्
 शब्दोऽन्तोदात्तः । अजिनमन्तोदात्तमित्युक्तम् । अह्यजर्थश्चास्य ग्रहणम् ।
 गौरशब्दः प्रज्ञाव्यणक्तादाद्युदात्तः । तिथेण युक्तः कालस्तेषः । प्राग्-
 दौष्यतोऽण् (४।१।८३) । सूर्यतिथ्येति (६।४।१४६) यलोपः । नैष-
 तेटावस्यन्तौ । तेनान्तोदात्तौ । रट परिभाषणे । अस्मादच् । रलयो
 रेकत्वाद्देफस्य लकारः । लटः । लुट विलोडने । अस्मात् पचायच् । तेन
 लटलोटावप्यन्तोदात्तौ । शेषयज्ञजिह्वाग्रीवापुमीवा इति (उष्, १।५२)
 जिह्वान्तोदात्ता निपात्यते । इष् सिञ्जीत्यधिक्तव्य (उष्, ३।२८२)
 कर्षेर्वर्णे इति (उष्, ३।२८४) कर्षेर्नक् । टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् ।
 एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८।२।५) । तेन कृत्वाशब्दोऽन्तोदात्तः । अस्मादय-
 येति (उष्, ४।५।५१) कन्थाशब्दोऽन्तस्वरितो निपात्यते । गुड् घनत्वे ।
 अस्मादिशुपधलक्षणः कः । तेन गुडोऽन्तोदात्तः । कस्यवाङ्शब्दो ह्यपादित्वा-
 दन्तोदात्तौ (CC) ।

१६५ । सोरवक्षेपणे ।

सुखण्डिल इति । स्थानं स्थिरमस्मिन्निति स्थण्डिलम् । पृषोदरादित्वात् ।

(CC) सुद्रितकात्रिकायामत्र मैव तेन लुट कस्य पाद इति नक्षे पाठः । न तेन लुट कस्य
 वाङ् इत्येतेषाम् । पदमन्वर्थो तेन लुट गुण इति । तेन कस्य वाङ् इति तत्र नास्ति ।

चाद्युदात्तः (DD) । सुस्त्रिगा भ्यामिति । स्त्रिगशब्द चाद्युदात्तः (EE) सुप्रत्ययसित इति । प्रत्ययसितशब्दस्याद्यादिस्ररेणान्तोदात्तः (६१२।१४४) । ननु च सुशब्देनापि सह समासे कृते द्याद्यादिस्ररेणैवान्तोदात्तत्वं (६१२।१४४) भविष्यति । तत् किमर्थमुदाहृतम् ? एवं मन्यते । सत्यन्यार्थेऽस्वारभ्ये परत्वाद्नेमैवात्राप्यन्तोदात्तत्वं युक्तमिति । यदि सुशब्दोऽत्र पूजायामेव वर्त्ततेऽवच्छेपणं तर्हि कस्यार्थं इत्याह वाक्यार्थस्ववच्छेपणमिति । यत्रैव कारणमाह अस्त्यया तथाभिधानादिति । इह खल्विदानीमासूत्रस्य खल्विहल इत्येवंप्रकारं वाक्यं यस्मादस्त्यया प्रयुज्यते तस्माद् वाक्यार्थस्वैवावच्छेपणम् । सुशब्देष्विति । अत्र गुणोद्भावनेच्छयाभिधानम् । नास्त्यया । तेनावच्छेपणं नास्ति । पूञ्च तु विद्यते ।

१६६ । विभाषोत्पुच्छे ।

उत्पुच्छइति । पुच्छशब्दो नक्षत्रविषयस्येत्याद्युदात्तः (फिट् २६) । सेयसुभयत्र विभाषा भवतीति । यदोत्पुच्छशब्दोऽत्रप्रत्ययान्तो न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वम् । यदा समासान्तोदात्तत्वापवाद स्तत्पुरुषे तुकार्थेत्यादिना (६१२।२) पूर्वपदस्याव्ययस्य प्रकृतिस्वर स्तदा तेनाप्रान्ते ऽस्मिन्नन्तोदात्तत्वे विभाषेयम् । यदा तु पुच्छमुदस्यतीत्यस्यार्थस्य विवक्षायां पुच्छभाष्यचोवरासिद्धिति (३।१।२०) णिङं विधाय तदन्तादुत्पुच्छयतेः पचाद्यचि कृते उत्पुच्छ इत्येतच्छब्दरूपम् भवति तदा द्याद्यादिस्ररेण (६१२।१४४) नित्य मन्तोदात्तत्वं प्राप्तोऽयं विकल्पः । तेन प्राप्तो विभाषेयम् । उदसं पुच्छमस्योत्पुच्छइति । बहुव्रीहिसकृत्प्रकृतिस्वर एव भवति ।

१६७ । द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।

द्वित्रिभ्यामिति । दिग्योगलक्षणा (FF) पञ्चमी । पाद्दन्मूर्धसु ।

(DD) लघावने इयोश्च नक्षत्रो गुरुस्त्रिभेन । (फिट्, ४२) ।

(EE) स्त्राङ्गिजासदन्तानामित्यनेन । (फिट्, २६) ।

(FF) दिग्योगलक्षणेति पुरांपरादिदिग्वाचिभ्योमादन्तान्तरादितरने इत्यादिना (३।३।२८) पञ्चमी । एवं हि द्वित्रिभ्यामित्यनेन द्वित्रिभ्यां परत इति ज्ञायते ।

यस्य च भावेन भावलक्षण मिति (२।३।६७) भावलक्षणा समी । बहुव्रीहिः कार्थी । अत आह द्वित्रि इत्येताभ्यामित्यादि । द्विपात् त्रिपादिति । संखरा सुपूर्वस्वत्वकारलोपः (५।४।१४०) समासान्तः । द्विदन् । द्विदन्विति । वयसि दन्तस्य दन्त (५।४।१४१) इति ददादेशः । द्विमूर्धा त्रिमूर्धेति । नन्वत्र द्वित्रिभ्यां षो मूर्धं इति (५।४।११५) समासान्तेन षप्रत्ययेन भवितव्यम् । तेन द्विमूर्धं स्त्रिमूर्धं इत्येव स्यात् । कथं द्विमूर्धा त्रिमूर्धेत्याह मूर्धन्वित्यादि । अकृतसमासान्तस्य नान्तस्वेव निर्देशस्तु मूर्धंस्त्रित्यनेनैव ज्ञायते । अन्यथा मूर्धंस्त्विति ब्रूयात् । नञ्कृतसमासान्तस्य सम्भव इत्यत आह तस्मैतत् प्रयोजनमित्यादि । कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं स्यात् । असति न स्यात् । तस्माद् असत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् तदर्थाऽयं निर्देशोऽकृतसमासान्तस्य । ननुच नित्यमेव समासान्तेन भवितव्यतया यदिदमस्य प्रयोजनस्य सम्पादनार्थं मकृतसमासान्तस्योपादानं तज्ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । तेन द्विमूर्धेत्यादिः प्रयोग उपपद्यते । यदि तर्ह्यकृतसमासान्त इह मूर्धंशब्द उपपात्त एवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदान्तोदात्तत्वेन न भवितव्यमिति । कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह यदापीत्यादि । बहुव्रीहिरत्र कार्थी । तदेकदेशत्वञ्च समासान्तस्य । एकदेशोऽस्मास्तीत्येकदेशी । स बहुव्रीहि रिकदेशी अवयवी यस्य समासान्तस्य स तदेकदेशी । तद्भावस्तदेकदेशित्वम् । एतेन समासान्तस्य बहुव्रीह्यवयवत्वं दर्शयन् कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वं निरस्यति । तदेवं यस्मादेतच्च शब्दान्तरं बहुव्रीहिः कार्थी तदेकदेशित्वं च समासान्तस्य तस्माद् यदापि समासान्तः क्रियते तदापि पक्षे तस्यान्तीदात्तत्वं भवत्येव । कस्याचमूर्धेति । कस्याचशब्दो नञ्विषयस्ये त्याद्युदात्तः । (फिट् २६) (GG) अत्र

(GG) वस्तुतस्तु लघान्तो द्वयोश्च बहुवो गुरुविति (फिट् ७२) कस्याचशब्दो मन्थोदात्तः ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । इयोर् मूर्धा द्विमूर्धेति । अनेन नित्यमेव समासान्तोदात्तत्वमाह ।

१६८ । सकथं चाक्रान्तात् ।

सकथमितीति । बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः स्वाङ्गात् षजित्यनेन (५।४।१२२) षच् समासान्तो यस्य स सकथिशब्दोऽत्र गृह्यते । अक्रान्तादिति । ऋग्वेदोऽन्तो यस्य स क्रान्तः । न क्रान्तोऽक्रान्तः । गौरसकथ इति । गौरशब्दः प्रज्ञाद्यश्चत्वादन्तोदात्तः । अक्ष्यसकथ इति । अक्ष्यशूभ्यां ऋच् इति (उण्, ३।२।६७) प्रकृते श्लिषेरञोपधाया (उण्, ३।२।६९) इति क्स्त्रप्रत्ययान्तः अक्ष्यशब्दः । तेनान्तोदात्तः । चक्रसकथ इति । करोतिः किन् इ चेति (३।२।१७१, वा) चक्रशब्द आदुदात्तः ।

१६९ । परादिश्छन्दसि बहुलम् ।

परशब्देनात्र सकथशब्द एव गृह्यत इति । प्रत्यासत्तेः । स हि पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् प्रत्यासन्नः । यद्येवं परशब्दग्रहणमनर्थकम् । सकथशब्द एव ह्यत्रानुवर्तिष्यते । नेतदस्ति । अत्र यथा सकथशब्दस्तथा बहुव्रीहिरपि प्रकृतः । एषं बहुव्रीहिरप्यनुवृत्तिः स्यात् । तत स्तस्यादुदात्तत्वं शङ्कनीयं स्यात् । ननु विभाषाग्रहणमत प्रकृतम् । कथं पुनर्बहुलं गृह्यते ? तस्य प्रयोजनमन्यदपि यथा स्वादिति । अतः पदान्तरे समासान्तरे च परादिरुदात्तो भवतीति दर्शयति ऋजुबाहुरित्यादि । ऋजुबाहुरिति बहुव्रीहिः । वाक्पतिषित् पतिरिति षष्ठीसमासौ । एवञ्च बहुलशब्दं सिद्धमर्थं परादिषु परान्तद्येत्वादि-श्लोकेन दर्शयन्नाह व्यत्ययो बहुलं तत (III) इति । यत एषं बहुलशब्दपात् परादौ परान्तादौ च स्वरव्यत्ययो भवति । ननु पूर्वमेव स्वराणां व्यत्ययो

(III) भाष्यं न व्यत्ययो नह्यन कृत इति हि श्लोकस्य उरणः पाठः । तस्य बहुलशब्दस्य स्वराणां व्यत्ययोः ।

विहितः (II) । सत्यमेतत् । भाषाविषये तु पत्यावैश्वर्यं (६।२।१८) इत्यस्य न भूवाक्चिद्दिशिष्यति (६।२।१९) प्रतिषेधे समासान्तोदासत्त्व भवति । अत्र तु बहुलग्रहणेन व्यत्यय इति । वाक्पतिश्चित्पतिरिति अत्र परग्रहणेन सकथान्तमुदाहरणम् । बहुलग्रहणेनान्यत् । एवञ्च परात् उदात्तस्यावघञ्जाजबिन्नकाणामित्यादौ (६।२।१४४) । पूर्वपदमन्तोदासत्त्वं गुणकार्तृत्वे इत्यादौ (६।२।१८३) । पूर्वपदादुदात्तत्वं सप्तमीकारिणो धर्म्येऽहरण इत्यादौ (६।२।६१) । एवमादि सर्वे संगृहीतं भवति बहुलग्रहणेन । विभाषाग्रहणे प्रकृते स्वरव्यत्ययार्थं बहुलग्रहणं कृतमित्यभिप्रायः । चिचन्नादीनां बहुव्रीहित्वात् पूर्वमेव पूर्वपदप्रकृतिस्वर उक्त इति पुनरिह ऋन्दि बहुलमिति स्वरव्यत्ययस्तेषामन्तोदासत्त्वप्रदर्शनार्थमुक्तः ।

(II) व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५) सूत्रेण । तत्रेयमिति:—

‘सुप्तिङ्पयहलिङ्गनराणां

कालहलचस्वरकर्तृशब्दाच्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृतेषां

सोऽपि च सिद्धति वाङ्मलकेन ॥ १ ॥ (१।१।८५ सूत्रभाष्ये ।)

शास्त्रकृत् वाणिनि रार्थार्थं ऋन्दि विषये सुप्तिङ्पयहलिङ्गनरकालहलचस्वरकर्तृशब्दाच्च व्यत्ययं व्यतिवृत्तमन्वयविषयवाचशाङ्गनं विषयान्तरे विधानमिति याचदिति । एषां स्वार्थासिद्धयर्थं प्रथमं विकरणानामपि व्यत्ययमिच्छति । स च व्यत्ययो वाङ्मलकेन बहुलग्रहणेनेत्यर्थः सिध्यति । बहुलार्थाभावोऽस्ति बहुलम् । तस्य भावो वाङ्मलकम् । इत्यन्तर्जादियेति (५।१।१३३) मनोशादित्वाद्बुद्धि । यकार्वाङ्मलकेन प्रकृतानां विकरणानां सप्रकृतानाञ्च सुप्तिङादीनां व्यत्ययः सिद्धति तस्मात् बहुलयनकृतमिति भावः । उपयहः परस्मैपदान्मनेपदे इत्यर्थः । नरः पुरुषः । कर्तृशब्दः कारकमात्रपर्यर्जितप्रत्याहारः साधैषातुके यमिति (१।१।६०) यर्को यश्चद्वारम्भ लिङ्गान्तिङित्यस्य (१।१।८६) उकारेण चतो यतः पूर्वमेव स्वरार्था व्यत्ययो विहित इत्यन्वयः कश्च पुनरत्र तस्य विधानमिति प्रत्ययः । तत् समाधानम् । सत्यमेतदित्यादि ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
 काशिकाविवरणपरिष्कारायां षष्ठस्याध्यायस्य
 द्वितीयःपादः समाप्तः ॥ ६१२॥ (J.J)

(J.J) काशिकोराजतपुस्तके तत्र "स्वविरजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां" इति पाठः । The MS in the Government Library at Madras also gives स्वविरजिनेन्द्र । There are many treatises called the Nyasas : as काशिकान्यास, शाकटायनन्यास, बौधिन्यास, वेदेन्द्रन्यास &c. The काशिकान्यास वा जिनेन्द्रबुद्धिन्यास वा जिनेन्द्रन्यास appears to be more celebrated. As जिनेन्द्र was probably prior to the authors of other Nyasa, it is likely that he is called the स्वविर i.e. old, ancient. Or it is because that he was a very revered personage amongst the members of the Buddhistic persuasion. His title viz. the बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य, expresses that he was a preceptor (आचार्य) who was almost a बोधिसत्त्व । The word is by the तद्धित affix देशीयर् (5 3. 67) in the sense of ईश्वर-समाहः i.e. ईश्वरसम्पूर्णः बोधिसत्त्व.—Some form the word with the affix क् by गणदिभ्यश्च (4. 2. 128) meaning a preceptor of the बोधिसत्त्वदेश i.e. of the बोधिसत्त्व country.

अथ

काशिका ववरणपञ्जिका ।

—(०)—

षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

—०—

१ । अलुगुत्तरपदे ।

स्तोकान्मुक्तः । अस्थान्मुक्त इति । करणे स्तोकाल्पकच्छकतिपयस्या-
सत्ववचनस्येति (२।३।३३) पञ्चमी । स्तोकान्तिकदूरार्थकच्छाणि क्तेनेति
(२।१।१८) समासः । ननु च वनं समास (६।२।१७८) इत्यतः
समासग्रहणमनुवर्तिष्यते । समामे च नियतं सन्निहितमुत्तरपदम् ।
अधोऽन्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदं लभ्यत इत्यभिप्रायेणाह उत्तरपद-
मिति किमिति । निःस्तोक इति । निरादयः क्राक्ताद्यर्थे पञ्चम्येति
(२।१।१८, वा) प्रादिसमासः । एवमन्यते । असत्युत्तरपदग्रहणे समामे
ये स्तोकादय उत्तरपदभूताः पूर्वपदभूता वा तेभ्य उत्तरस्याः पञ्चम्या
अलुग् भवतीत्येतावन्मात्रं लभ्यते । नतूत्तरपदे परतो ये स्तोकादय
इत्येष विशेषः । ततश्च निःस्तोक इत्यत्राप्यलुक् स्यात् । भवति ह्यत्रापि
समासवर्तिनः स्तोकादेः शब्दादुत्तरा पञ्चमीति । नन्वेवमपि न कर्त्तव्य-
मेवोत्तरपदग्रहणम् । लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रतिपदं

स्तोकादिभ्यः करणे चेत्यादि सूत्रेण (२।३।३३) या पञ्चमी विहितता तस्या एव ग्रहणम् । नत्वपादाने पञ्चमीत्यनेन (२।३।१८) सामान्यलक्षणेन या पञ्चमी विहितता तस्याः । अवश्यञ्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽन्ययितव्या (प, ११४) । अन्यथा हि स्तोकादपेतः स्तोकापेत इत्यत्राप्यलुक् स्यात् । एवं सति निस्तोक इत्यत्रालुक् प्राप्तिरेव नास्ति । नञ्चन स्तोकाग्रह्यात् प्रतिपदविहितता पञ्चमी । किं तर्हि ? सामान्यलक्षणविहितता । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेनेत्याह अन्यार्थमित्यादि । आनङ्गाद्यर्थे मिदमुत्तरपदग्रहणम् । अत्रति चैतस्मिन्नानङ् नृतो इन्द्र इत्यानङ् (६।३।२५) होतापोढभ्यामित्यत्र यथा पूर्वपदस्य भवति तथोत्तरपदस्यापि स्यात् । तथेको ऋसोऽङ्घो गालवस्येति (६।३।३१) ऋसो यथेह भवति ग्रामणिपुत्र इति तथेहापि स्यात् ग्रामणीरिति । ननु यद्यनुत्तरपदेऽपि ऋसः स्यात् तदा ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) वचनमनर्थकं स्यात् । अनेनैव सिद्धत्वात् । नानर्थकम् । अनिगन्ताथेत्वान्नित्यार्थत्वाच्च । किञ्चा-सत्युत्तरपदग्रहणे नलोपो नञ इति (६।३।७७) प्रत्ययेऽपि नलोपः स्यात् । नतरामिति । तस्मादन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणं कृतम् । यद्येवं यदर्थमिदं तद्विधावेव कर्तव्यं । इह किमर्थं क्रियत इत्याह इहाप्यलुको निवृत्ति-मित्यादि । इतिकरणो हेतो । अन्यार्थे तावदवश्यमिदमुत्तरपदग्रहणम् । इह तु क्रियमाणे मत्ययं विगेषः । निःस्तोक इत्यत्राप्यलुक् निवृत्तः क्रियते । तेन (प, १४४) लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अथ कृतः प्राग्निमावधिकारावित्याह अलुगधिकार इत्यादि । विधेयान्तरं विधेयान्तरस्य निवृत्तकम् भवतीत्यानङ् विधीयमान उत्तरपदेऽलुकं निवृ-त्तयति । तस्मादलुगधिकारः प्रागानङ् । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधि-कारादिति । उत्तरपदे परतो यत् कार्यं विधीयते तस्य सम्बन्धिगन्त्वत्वात्

पूर्वपदं विधिभाक् । अतोऽङ्गं विधिभाक्त्वेन विज्ञायमान सुत्तरपदाधि-
कारं निवर्त्तयति । अङ्गस्य हि यत् कार्यं तत् प्रत्यये परतो विधीयते ।
नोत्तरपदे । नञ्नुत्तरपदेऽङ्गसंज्ञा भवति । अथवोत्तरपद इति सप्तमी-
निर्देशादनन्तर एवोत्तरपदे भवितव्यमानङ्गा । यदि चात्र विभक्तेरलुक्
स्यात् तदा व्यवधानादानन्तर्यं न स्यात् । न च व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्या-
दानङ् स्यादिति शक्यते परिकल्पयितुम् । एवं हि तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्थेति (१।१।६६) निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यायं बाधेत । अनिष्टञ्च
रूपमापद्येत । न चानिष्टार्था शास्त्रे प्रकृतिर्युक्ता । तस्मादलुगधिकारः
प्रागानङ् । अङ्गस्य प्रत्यये परतोऽभावादुत्तरपदे परतस्तत्र भवत्येव ।
अतउत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ।

२ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

स्तोकादय इति प्रातिपदिकगणेषु न पञ्चम्ये । तस्मात् सूत्रपरिपठिता
एषेह ग्रहीतव्या इति दर्शयन्नाह स्तोकान्तिरुद्वारार्थकञ्छ्राणोत्यादि । अथ
कारणे चेत्वादौ सूत्रे (२।१।३३) ये परिपठिताः स्तोकादयस्ते कस्मात्
गृह्यन्ते ? एवं मन्यते । ऊसेः स्तोकादिभ्य इति वक्तव्ये पञ्चम्या इति
बहुतराक्षरनिर्देशेनैतत् सूचितं येषु स्तोकादिषु गृह्यमाणेषु बहुतरलक्ष्य-
संग्रहो भवति ते ग्रहीतव्या इति । स्तोकान्तिरुद्वारार्थोत्येतेष्वेव गृह्य
माणेषु बहुतरलक्ष्यसंग्रहो भवति । तत्रार्थग्रहणात् । नत्वितरेषु ।
तस्मादेवामेव ग्रहणं न्याय्यमिति । कथं पुनरत्र लुक् प्राप्नोति यस्मिन्
प्राप्ते प्रतिषेधोऽयं किप्रत इत्याह समासे कृत इत्यादि । समासे कृते सति
तस्य कृत्तद्धितसमासाच्चेति (१।२।४६) प्रातिपदिकत्वम् । अतः सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । किं
पुनः कारणमेकवचनास्तानां स्तोकादीनामलुगुदाङ्गियते ? न हि वचन-

बहुवचनान्तानामित्याह द्विवचनबहुवचनान्तानामित्यादि । वृत्तौ (A) हि विशेषणपदान्त्र्येकत्वप्रदिकां संख्यां विज्ञायामेदेकत्वसंख्यां प्रतिपद्यन्ते । सा पुनः संख्यानमात्रं मनुपाससंख्याविशिष्टं सामान्यभूतम् । यत एवमतो विवक्षितार्थानभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां समासो न भवत्येव । अभिधानलक्षणा हि कसद्विमतसमासा भवन्तीति । तेनेत्यादि । यत एवं द्विवचनबहुवचनान्तानां स्तोकादीनां समासो न भवति तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्र न कदाचिदप्येकपद्यमैकस्वर्य्यं भवति । स्तोकाभ्यामित्यस्माद्धि पदान्मुक्त इत्येतत् पदमन्यदेवात्यन्तभिकम् । तथा स्तोकेभ्य इत्यस्मान् मुक्त इत्येतत् । स्वरोऽप्यत्रानेक एव । तथाहि स्तोकाभ्याम् इतीरतत् प्रातिपदिकस्वरिण मध्योदासम् । मुक्त इतीरतत् प्रत्ययस्वरिणान्मोदासम् । एवं स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्रापि नानास्वरता वेदितव्या । मूलोदाहरणे तु समासे सतैरकपद्यं भवति । स्वरोऽप्येक एव । तथाहि याथादि- (६।२।१४४) सूत्रेणात्रान्मोदासत्वम् । यदि द्विवचनबहुवचनान्तानां समासो न भवतीह तर्हि कथम्भवति गोषुचरो वर्षासुज इति ? विवक्षितार्थाभिधानात् । अनभिधानं ह्यसमासे हेतुरुक्तः । इह तु विवक्षितार्थस्वार्थस्य बहुवचनस्याभिधानमस्तेष्व । यत्र ह्यभेदेकत्वसंख्योपजायते तत्र संख्याविशेषस्याभिधानं न भवति । न चात्राभेदेकत्वसंख्योपजायते । ततश्च विवक्षितार्थाभिधानादभेदेकत्वसंख्या नोपपद्यते । तथाहि गोषुचर इत्यत्र गोशब्दोऽप्यु वर्त्तते । स चापोऽभिदधानो बहुत्वसंख्याविशिष्ट एवाभिदधाति । अप्शब्दवत् । वर्षासुज इति । वर्षाशब्दोऽपि कालविशेषे बहुत्वसंख्याविशिष्ट एव वर्त्तते । अतः प्रातिपदिकेनैव बहुत्वसंख्याया आश्रितत्वान्नात्राभेदेकत्वसंख्योपजायते । यदि तु जायेत तदा बहुत्व-

संख्या निवर्त्तेत । ततश्च गोशब्दस्य वर्षाशब्दस्य च यः प्रातिपदिकार्थाऽभि-
 प्रेतः स इह न गम्येत । तस्मान् मा भूद् गोशब्दवर्षाशब्दयो रभिप्रेतस्वार्थ-
 स्थानवगतिरिति नात्रामेदेकत्वसंख्योपजायते । ततश्च विवक्षितार्थाभि-
 धानाद् गोषुघरो वर्षासुज इत्यत्र भवतीव समासः । ब्राह्मणाच्छंसिन
 उपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । ब्राह्मणाच्छंसितीति योऽयं शब्दस्तस्योपसंख्यानं
 प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किं पुनरत्र न सिध्यति ? पञ्चमीति ।
 ब्राह्मणशब्देनात्राध्ययनविशेष (B) उच्यते । तं शंसति कथयति यः स
 ब्राह्मणाच्छंसितीति । ताच्छीलिको णिनिः । अत्र ब्राह्मणशब्दात् कर्मणि
 द्वितीयेति (२।३।२) द्वितीयायां प्रामायां पञ्चम्युपसंख्येया । अलुक् पुन
 स्तत्पुरुषे कृति बहुलमितिर्वं (६।३।१४) सिद्धः । यदा तु ब्राह्मणादा-
 कृष्यावयवमर्थं वा शंसतीति विवक्ष्यते तदा पञ्चम्यपि नोपसंख्येया ।
 अपादाने पञ्चमीतिर्व (२।३।२८) मेव तस्याः सिद्धत्वात् । कथं पुनरत्रासता
 पञ्चम्यर्थेन व्युत्पत्तिः क्रियत इत्याह ऋत्विग्विशेष इत्यादि । रुद्धिः
 प्रसिद्धिः संज्ञेति यावत् । तस्या इत्यनेन रुद्धिमात्रं प्रत्यवमृश्यते । न तु
 ब्राह्मणाच्छंसित्ययं रुद्धिशब्दः । रुद्धिशब्दा हि नावश्यं सतैवावयवार्थेन
 व्युत्पाद्यन्ते । अपित्वसतापि । तैलपायिकाशब्दवत् । ब्राह्मणाच्छंसिती
 शब्दश्चायं रुद्धिशब्दः कस्यचिदेव ऋत्विग्विशेषस्य वाचकः । तत्रैव तस्य
 संज्ञात्वेन प्रणीतत्वात् । तस्मात् तस्याप्यसता सता वावयवार्थेन
 व्युत्पत्तिः क्रियते । तत्र यदि ब्राह्मणं शंसतीत्ययमर्थो विवक्ष्यते
 तदा पञ्चम्यर्थस्थापादानस्याभावादसतावयवार्थेन व्युत्पत्तिः क्रियते ।
 यदा तु ब्राह्मणादवयवार्थं वा गृहीत्वा शंसतीत्ययमर्थो विवक्ष्यते तदा पञ्चम्य-
 र्थस्य भावात् सता ।

(B) यम्यविशेष इति पाठान्तरम्, in the 23rd MS.

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमस स्तृतीयायाः ।

ओजसाकृतमित्यादौ कर्त्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन (२।१।३२) ममासः । अञ्जसउपसंस्थानमिति । अञ्जस उत्तरस्या स्तृतीयाया अलुक् उपसंस्थानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । आञ्जायिनि (२।३।५) चेत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाञ्जःशब्दादुत्तरस्या स्तृतीयाया अलुग् भवतीति । अन्यदपि चात्र प्रतिपादन मुत्तरत्र करिष्यामः । पुंसानुज इत्यादि । पुंसानुजो जनुषाम्भ इत्यत्रापि तृतीयाया अलुक्प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनन्तु पूर्ववत् । पुंसा हेतुनानुजः पुंसानुजः । जनुषा हेतुनाम्भः जनुषाम्भः । ततोयेति (२।१।३०) योगविभागात् ममासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयमेतत् ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

५ । आञ्जायिनि च ।

मनसाज्ञायीति । ताच्छोलिको णिनिः । आतो युक् चिण्कतोरिति (७।३।३३) युगागमः । उपपदममासः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

पूरणग्रहणमिह स्वर्यते । स्वरितेन चाधिकारावगति भवति । तेन पूरणग्रहणमधिकृत्य ये पूरणप्रत्यया विहिते स्त एव पूरणग्रहणेन गृह्यन्ते । नतु स्वरूपम् । उत्तरपद इत्यनुवर्त्तते च । ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे कार्यं विज्ञायत ईत्यालांच्याह पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपद इत्यादि । पञ्चम इति । पञ्चानां पूरण स्तस्य पूरणे डङ्ङिति(५।२।४८)डट् । तस्य नास्तादमंभ्यादिर्मट् (५।२।४९) । षष्ठ इति । षष्ठी पूरण इति । षट्कृत्कृत्कृत्पयचतुरां युक् (५।२।५१) । ष्ट्वम् । आत्मनापञ्चम इत्यादी क्वेन ततोया ? नञ्चात् करणादि स्तृतीयार्थाऽस्ति । करणादि हि कारकम् । क्रियायाश्च कारकं भवति । नचेह काचित् क्रिया विद्यत इत्याह ततोयाविधान इत्यादि । भवत्वेषम् । ततोयाममाम्भु कथम् ? नञ्चात् समामसश्चण मस्तौत्यत आह ततोयेति चेत्यादि । अथवा कर्त्तृकरणयो (२।३।१८) स्तृतीयेत्यनेनैवाव

द्वितीया । कर्तृकरणे कृता बहुल मिति (२।१।३२) समास इति दर्शयन्नाह
 आत्मना वेत्यादि । अत्र कर्त्तरि करणे वेषा द्वितीया । आत्मना कृतः पञ्चम
 इति । कृते समासे कृतशब्दो न प्रयुज्यते । तदर्थस्य वृत्तावर्त्तभावात् ।
 कथमित्यादि । अत्राप्यात्मनाचतुर्थं इति भवितव्यमिति भावः । बहुव्रीहिरय-
 मित्यादि परिहारः । तत्पुरुषे ह्यात्मनाचतुर्थं इति स्यात् । नचायं तत्पुरुषः ।
 किं तद्धि ? बहुव्रीहिः । स च प्रथमान्तयोरेव पदयोरिति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः ।
 ननु चान्यपदार्थं बहुव्रीहिं कथ्यते । अन्यपदार्थश्च व्यतिरिक्तो भवति । यथा
 चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति । नचेह कश्चिद् व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थाऽस्ति ।
 नैष दोषः । अव्यतिरिक्तोऽप्यस्यपदार्थां भवति व्यपदेशिवद्भावेन । यथा
 शोभनशरीरः शिलापुत्रक इति ।

७ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

वैयाकरणानामिति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । का
 पुन वैयाकरणानामाख्येत्याह ययेत्यादि । अथैवं कस्मान्न व्याख्यायते व्याकरणे
 भवा वैयाकरणी । अणुगयनादिभ्यइत्यण् (४।३।७३) । वैयाकरणी चासावाख्या
 चेति वैयाकरणाख्या । पुंवत् कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) पुंवद्भावः । तस्यां
 वैयाकरणाख्यायामिति । अशक्यमेवं व्याख्यातुम् । इह हि न स्यात् ।
 आत्मनेभाषः । परस्मैभाष इति । व्याकरणे हि का भवा ? या व्याकरणे
 कृता । नचैते क्वचित् व्याकरणे कृते । पूर्वत्र व्याख्याने सतीहापि भवति ।
 एते अपि वैयाकरणानामाख्ये । तथा ह्याभ्यामपि वैयाकरणा व्यवहरन्त्येव ।
 आत्मनेपदमिति । आत्मार्थं पदम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थीति (२।१।३६)
 योगविभागात् समासः । ननु चतुर्थी तदर्थेत्येवं (२।१।३६) समासः सिद्धः ।
 न सिध्यति । प्रकृतिविकारभावे हि स इष्यते ॥

८ । परस्य च ।

९ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

युधिष्ठिर इति । संज्ञायामिति (२।१।४४) समासः । गवियुधिभ्यां स्त्रिय
 (८।३।८५) इति षत्वम् । अथ गविष्ठिर इत्यत्र कथमलुक् ? नहि गोशब्दो

हलन्तः । नाप्यदन्तः । स्यादेतत् । गो इ स्थिर इति स्थिते ऽन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते हलन्तत्वाद् भविष्यति । एतच्च नास्ति । यतोऽन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति । अथश्लेषैतदभ्युपेयम् । अन्यथा हि नद्यां कुकुटिका नदीकुकुटिका । भूभ्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रापि यथादेशे कृते ऽलुक् प्रसज्येत्यत्र आह गविष्ठिर इत्यत्र त्वित्यादि । हृद्दशुभ्यामिति । असंज्ञार्थ-मिदम् । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानस्योत्तरत्र करिष्यते । अथवेहापि क्रियते । इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् । विनापि तेन समभ्या प्रातिपदिके सन्निधापिते हलदन्तता लभ्यत एव । तस्मादधिकमिहान्तग्रहणं क्रियते । तदधिकं क्रियमाणं मेतत् सूचयति । अधिकेनायमलुग् भवतीति । तेन क्वचिदसंज्ञायामलुग् भवतीति । हृदिस्वग्दिविस्वगिति । स्पृशोऽनुदके क्तिन् (३।२।३८) । क्तिन् प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) शकारस्य खकारः । तस्य भ्रलां जशोऽन्त (८।२।३९) इति जश्लं गकारः । तस्यापि वावसान इति (८।४।५६) चरत्वं ककारः । अत्र चायमर्थो हृदयं स्पृशति दिवं स्पृशतीति । तथाहि भाष्य उक्तम् । द्वितीयार्थं सममी चेषा द्रष्टव्या । हृदयं स्पृशति । दिवं स्पृशतीति हृदिस्वग् दिविस्वगिति । कथं पुनर्द्वितीयार्थं सा भवति ? अतएव भाष्यकारवचनात् । अथवा हृदयं यः स्पृशति स हृदये स्पृशत्येव । दिवं यः स्पृशति स दिवि स्पृशत्येव । अत्राधिकरण इत्येवं (२।३।३६) भविष्यति सममी । आख्यायण्ये प्रकृतं पुनः संज्ञायण्ये विस्मयार्थम् ।

१० । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

वर्षिण्भिः कर्षकैः पशुपालैश्च राज्ञे देयो भागो रक्षानिबन्धनः कारः । तस्य नाम कारनाम । कूपशान् मित्यादौ संज्ञायामिति (२।१।४४) समासः । हलेह्रिपदिकेति । द्वौ द्वौ पादौ देयो द्विपदिका । पादशतस्येत्यादिना (५।४।१) वुन् । अलोऽन्तरलोपश्च । पादः पदिति (६।४।१३०) पदादेशः । कारविशेष-स्येत्यादिनास्य सूत्रस्य नियमार्थतां दर्शयति । नियमविकल्पा नियमविशेषा इत्यर्थः । कारनाम्नि चेत्यादिना तेषां नियमविकल्पानां स्वरूपं दर्शयति । एते च नियमविकल्पाः कारनाम्नि प्राचां हलादावित्येषां पदानामिह नियमवाक्य

उपादानाङ्गव्यम्ने । यथाद्यो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् तदा कारनाङ्गीति न ब्रूयात् । एवं यदि द्वितीयो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् तदा प्राचामित्येवं नोक्तं स्यात् । तथा यदि तृतीयो नियमो नाभीष्टः स्यात् हलादावित्येवं नोक्तं स्यात् । अथ किमर्थं नामग्रहणम् ? न पूर्वयोगात् संज्ञाग्रहणमनुवर्त्तते । पूर्वयोगे संज्ञाया उपाधेः प्रायिकत्वसूचनार्थं नामग्रहणम् । तेन हृदिस्युग्दिविस्युगित्यत्रासंज्ञायामप्यलुक् सिद्धो भवति ।

११ । मध्याद्गुरौ ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यमिति । अन्तशब्दाच्चोत्तरस्याः सप्तम्या अलुग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वयोगाच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः ! तेनान्तशब्दादप्युत्तरस्याः सप्तम्या अलुग् भवतीति ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।

स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं परिभाषिकं यत् तदिह गृह्यते । कठेकाल इति बहुव्रीहिः । व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिरु भवत्येवेति बहुव्रीहिः । समानाधिकरण इत्येतत् प्रायिकम् । अक्षशौण्ड इति । सप्तमी शौण्डैरिति (२।२।१४०) समासः । अङ्गलिजाणजङ्गावली सप्तमीतत्पुरुषौ ।

१३ । बन्धे च विभाषा ।

स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । सामान्येन विधिः । बन्ध इति बध्नात् रित्-दूपम् । नेन्सिद्धबध्नातिषु चेत्यनेन (६।२।१८) तत्पुरुषे बध्नाती प्रतिषेधं वक्षन्ति । तत्र विषयविभागो न ज्ञायते तत्पुरुषे क्वच प्रतिषेध इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह बन्ध इति घञन्तो गृह्यते इति । बन्धनं बन्धः । भावे षञ् । अनेन घञन्ते बध्नाती विभाषा । प्रत्ययान्तरे तु प्रतिषेध इति दर्शितं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते घञन्तोऽयमिति । आद्युदात्तत्वात् । हस्तोबन्ध इति तत्पुरुषो बहुव्रीहिवर्त्तते । उभयत्रेति प्राप्ते चाप्राप्ते च । कथं पुनरुभयत्र विभाषेयमित्याह स्वाङ्गादीत्यादि ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

स्वस्वरमः । कर्णेजप इति । स्वस्वकर्णयोरमिजपोरित्यच (३।२।१३)
 उपपदमतिङ्गिति (२।२।१८) तत्पुरुषः । कुरुचरः । मद्रचर इति । चरेष्टः
 (३।१।१६) । विभाषायां प्रकृतायां बहुलग्रहणं क्वचित्प्रवृत्त्यादीनामर्थानां
 (C) संग्रहार्थम् । तेनालुक्प्रवृत्तिः क्वचिदेव भवति स्वस्वरम इत्यादौ ।
 क्वचिदप्रवृत्तिरैव कुरुचर इत्यादौ । क्वचिदुभयं सरसिजं सरोजमित्यादौ ।
 क्वचिदन्यदेव ब्राह्मणाच्छंसीत्यादौ । सप्तम्या अलुगुक्तः पञ्चम्या अपि भवति ।
 तथा कृदन्त उत्तरपदे ऽलुगुक्त स्तद्धितेऽपि भवति । अस्मु भवोऽप्यस्य इति ।
 दिगादित्वाद् यत् । श्रीगुण इति (६।४।१४६) गुणः । वास्तो यि प्रत्यय इति
 (६।१।७८) वास्तादेशः । तदेवं सर्वत्र बहुलग्रहणेन सिद्धमिति । ब्राह्मणाच्छं-
 सिन उपसंख्यानमित्यादि यदुक्तं यच्च वक्ष्यते ऽपो योनियन्मतुषु सप्तम्या
 अलुगित्यादि तत् सर्वं न वक्तव्यं भवतीति । यद्येवं स्तोकाश्चुक्त इत्याद्यापि
 सर्वमनेनैव सिद्धमिति पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इति (६।३।२) न वक्तव्यं
 भवति । सत्यमेतत् । अस्यैव प्रपञ्चार्थं तद् वेदितव्यम् । एवञ्च सति सुसं-
 गृहीतं लक्षणं भवति । तथाचाह तएव विषयाः सुसंगृहीता भवन्ति येषां
 लक्षणं प्रपञ्चम् ।

१५ । प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ।

प्रावृषिज इति । सप्तम्यां जने ङः (२।३।८७) । टेरिति (६।४।१४३)
 टिलोपः । उपपदमतिङ्गिति (२।२।१६) समासः ।

१६ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

१७ । घकालतर्नपु कालनाम्नः ।

घ इति तरप्तमपो ग्रहणम् । काल इति कालशाचिनः शब्दस्य ।
 तन इति । टुटुटुलोरनादेशस्य मतुट्कस्य । पूर्वाङ्गेतरामिति । अन्नः
 पूर्वमिति विगृह्य पूर्वापरत्याटिनेकटेशिसमासः (२।२।१) । राजाङ्गःसखिभ्यष्ट-

(C) "क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा विज्ञातव्यं चतुर्विधं बाधुल्यकं वदन्ति" ॥ १ ॥ इति ।

जिति (५।४।१८)टप् समासान्तः । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्य (५।४।८८) इत्यङ्गादेशः । अङ्गोऽदन्तादिति (८।४।७) णत्वम् । ऽस्मिंश्च पूर्वाङ्गे अस्मिंश्च पूर्वाङ्गे । अस्मिं-स्वनयो रतिशयेन पूर्वाङ्गे पूर्वाङ्गेतर इति । द्विवचनेत्यादिना तरप् (५।३।५७) । पूर्वाङ्गेतमामिति । अतिशयनेत्यादिना (५।३।५५) तमप् । कृततद्धितस-मासाद्येति (१।२।४६) प्रातिपदिकत्वे सति सुव्लुक् प्राप्तः पक्षे प्रतिषिध्यते । पूर्वाङ्गेतन इति पूर्वाङ्गेतर इत्यच्चे विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गामामिति (४।३।२४) टुटुःप्लौ तुङागमश्च । युवोरनाकावित्यनादेशः (१।१।१२) । रात्रित-रायामिति । अस्याञ्च रङ्गावस्याञ्च रात्रावनयो रतिशयेन रात्राविति विग्रहः । ननुच प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तदन्तस्येति (प,२४) तदन्तग्रहणं भवतीति घसंज्ञकप्रत्ययान्ते तनप्रत्ययान्ते चोत्तरपदे परतो-ऽस्तुगुदाहर्त्सव्यः । तत् कस्मात् प्रत्ययमात्रे सउदाहृत इत्याह उत्तरपदा-धिकार इत्यादि । कुतःपुनरेतदित्याह लेखग्रहणादित्यादि । हृदयस्य (६।४।५०) ह्रल्लेखयद्गणलासेष्वित्यत्राणो लेखशब्दस्य चाणन्तस्य भेदेनोपादानम् । तत्र यद्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरिष्यते तदालेखग्रहणं न कुर्व्यात् । अणग्रहणेनैव तदग्रहणस्य सिद्धत्वात् । क्रियते च । तस्माल्लेखग्रहणाद् विज्ञायत उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यत इति । तेनेति । तदन्तविधेरिहानिष्टत्वेन । णाल इति न स्वरूपग्रहणमिति । नामग्रहणात् । तस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् ।

१८ । शयवासवासिष्कालात् ।

लेखय इति । अधिकरणे शैतेरित्यच् (३।२।१५) । ग्रामेवास इति । वसुनं वासः । भावे घञ् । ग्रामेवासीति । ताच्छोलिको णिनिः । व्रते वा । पूर्वाङ्गशय इति । ननुच स्वरूपग्रहणे सति कालशय इति प्रत्युदाहार्यम् । नैवेदं स्वरूपग्रहणम् । किं तर्हि ? ह्यर्थग्रहणम् । अतएव वृत्तायुक्तम् अकालवाचिन इति । कथं पुनरर्थग्रहणं लभ्यते ? पूर्वसूत्रादिह नाम-ग्रहणानुवृत्तेः । यद्येवं तदा नार्थः कालग्रहणेन । कालनाम्न (६।३।१७) इत्येत-दनुवर्त्तन्त्यते । तस्य च नवा सह सम्बन्धं करिष्यामः । कालनाम्नो नेति ।

तत्रायमर्थः । नेन्सिद्धबध्नातिषु चेत्यत्र (६।३।१८) नेति वक्तव्यं न भवति ।
नेत्येतदेव ह्यनुवर्त्तिष्यते । नैवं शक्यम् । न शयवासवासिष्वित्युच्यमाने
ह्यलुक एवायं प्रतिषेधो विज्ञायित । तस्यात्र विधेयतया प्रस्तुतत्वात् । तस्मात्
कालस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणं कर्त्तव्यम् । वक्तव्यमिति
व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्वमेव कृतम् ।

१६ । नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।

तत्पुरुषे कृति बहुल मिति (६।३।१४) प्राप्त्यालुकोऽयं प्रतिषेधः ।
इदन्तउत्तरपद इति । ननुचोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यत
इति ज्ञापितमेतत् । तत् कथमिह तदन्तमुत्तरपदं गृह्यते ? समस्याः
परस्येन्प्रत्ययस्यासम्भवात् । द्विविध एव ङोन्प्रत्ययः कृत् तद्धितश्च । तत्र
कृद् धातोरेवोत्पद्यत इति न समस्याः परः सम्भवति । तद्धितोऽपि नैव
कश्चित् सममीसमर्थोदुत्पद्यत इत्यभावपि नैवं समस्याः परः सम्भवति ।
तस्मादिदन्तमेव गृह्यत इति युक्तमुक्तमेतत् । स्थण्डिलवर्त्तीति । व्रतइति
(३।२।८०) णिनिः । उपपदमतिङ्ङिति (२।२।१८) समामः । साङ्गाश्रयसिद्ध
इति । सिद्धशुक्लेत्यादिना (२।१।४१) समामः । चक्रबह इति बहुशब्दो
निष्ठान्तः । सममीति योगविभागात् (२।१।४०) समामः । बन्धशब्देन
चक्रबन्ध इति । मिहेत्यादिना (२।१।४१) समामः । तत् पचाद्यच् प्रत्ययान्तं
द्रष्टव्यमिति । अथ बन्धइत्येतच्छब्दरूपं घञस्त्वं कस्मात् गृह्यत इत्याह
घञस्ते ङीत्यादि ।

२० । स्थे च भाषाया ।

अयमपि तत्पुरुष इत्यादिना (६।३।१४) प्राप्त्यालुकः प्रतिषेधः । समीस्य
इति । समी तिष्ठतीति कः । आतो लाप इटि चेत्याकारान्तोपः (६।४।६४) ।
ङ्ङणोऽस्यास्त्रेष्ठा इति । स्यःक चेति (३।२।७३) क्किप् प्रत्ययः ॥

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

चौरस्यकुलमिति । आक्रोशप्रतिपादनपरमेतत् । न त्वनेन तस्य
सम्बन्धो विवक्षितः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्व-

नेव कृतम् । पश्यतोहर इति । पश्यत इति षष्ठी चानादर इति (२।३।३।८।
षष्ठी । हरतीति हरः । पचाद्यच् । अमुष्येति । अदस ख्यदाद्यत्वम्
अदसोऽसेर्दादु दो मइत्युत्वमत्वे (८।२।६०) । उत्वस्यासिद्धत्वाट् टाङ्सिद्धसा
मिनात्स्या इति (७।१।१२) ङसःस्यादेशः । तथामुष्यकुलिकेति । यथामुष्य
पुञ्जित्यत्र मनोज्ञादित्वाद्बुञ् तथात्वापीत्यर्थः । देवानांप्रिय इति
प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क (३।१।१३५) इति कप्रत्ययः
इयङादेशः । शुनःशेफ इति । श्वयुवमघोनामतद्धित इति (६।४।१३३)
संप्रसारणम् ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ।

विद्या च योनिश्चेति विद्यायोनी । तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते विद्या-
योनिःसम्बन्धाः । कृतशब्दस्य वृत्तावप्रयोगः । गम्यमानार्थत्वात् । यथा गुह-
धाना इत्यत्र मिश्रशब्दस्य । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्तरपद-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । तदित्यनेन विद्यायोनिःसम्बन्धा उभयेऽपि निर्दिश्यन्ते ।
तेषां पूर्वपदभूतानामुत्तरपदभूतानाञ्च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । गृह्यते येन
तद् ग्रहणम् । येन ते गृह्यन्ते तादृशं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किं पुन
स्तद् व्याख्यानम् ? किमर्थं तत् कर्त्तव्यमित्याह विद्यायोनिवाचिन्येवेत्यादि ।
तदेदं व्याख्यानम् । इहेङ्कितनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणा-
मभिप्राया लक्ष्यन्ते । ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्य इत्येष महान् सूत्रप्रबन्धः ।
यदि ह्यविद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन्युत्तरपदेऽलुगभीष्टः स्यादेवं सत्यविद्यायोनि-
सम्बन्धादित्येवं ब्रूयात् । अथवा सम्बन्धग्रहणमपि न कुर्यात् । नहि
किञ्चिद्व्यकारान्तं विद्यावाचि योनिवाचि वाऽसम्बन्धमस्ति । तत्रान्तरैणापि
सम्बन्धग्रहणं विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन इति विज्ञास्यते । तत् किं सम्बन्ध-
ग्रहणेन ? तदेतस्मान्महत्तः सूत्रप्रबन्धाद्विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन्युत्तरपद आचार्य-
स्वायमलुगभीष्ट इति लक्ष्यत इति । होतुरिति । ऋत उदित्युत्त्वम्
(६।१।१११) । रपरत्वम् । रात सस्य इति सकारलोपः (८।३।२४) ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

२५ । आनङ् ऋतो इन्द्रे ।

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो इन्द्र इत्यादि । षष्ठ
 ऋकारान्तस्य इन्द्र आनङ् भवतीत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञा-
 तुम् । इहापि प्रसज्येत पितृपितामहाविति । उकारोऽन्यादेशार्थः ।
 इह हि वर्णानां सुपदेशः कार्यार्थः अवणार्थो वेति । नकारश्चायं न क्वचिच्
 श्रूयते । सर्वत्रैव ह्यस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) लोपेन भवि-
 तथ्यम् । नापि किञ्चित् कार्यमस्योपलभ्यते । तत् किमर्थं नकारस्योच्चारण-
 मित्याह नकारोच्चारण मित्यादि । असति नकार ऋकारस्य स्थानेऽणेष
 शिष्यते । तत खोरण् रपर (१।१।५१) इति रपरत्वं स्यात् । नकारे तु
 सति नायमणेष शिष्यते । अपित्वण् चानङ् चेति न भवति रपरत्वप्रसङ्गः ।
 नहि यत्राण् अनण् चेति शिष्यते तत्र रपरत्वं भवति । यथा सुधातुरकङ्
 चेति (४।१।८७) सौधातकिरित्यत्र । तस्मादत्र रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारो-
 चारणम् । अथ पितापुत्रौ मातापुत्रौ इत्यत्र कथमानङ्कादेशः । नङ्गात्र
 ऋकारान्तानां इन्द्र इत्याह पुत्र इत्यत्रानुवर्त्तत इति । पुत्रेऽ (६।३।२२)
 न्यतरस्यामित्यतः पुत्र इत्येतदत्रानुवर्त्तत इत्यभिप्रायः । यदि तु पुत्र
 इत्यनुवर्त्तते तदा विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्र पुत्रे (६।३।२४) ऽपि विभाषा
 प्राप्नोति । नैष दोषः । मण्डूकप्रुतिन्यायेन तदनुवर्त्तते । अतएवात्रेत्युक्तं तत्रे-
 वानुवर्त्तते । न पूर्वत्वेति प्रतिपादनार्थम् । नन्वेवमपि पुत्रशब्द उत्तरपदे
 पूर्वपदमात्रस्थानङ् प्राप्नोति । कार्य्यिणेहानिर्देशादुत्तरपदशब्देन च पूर्वपद-
 मात्रस्थानङ्गित्वात् । न च शक्यते वक्तुम् ऋत इति वचनादृकारस्य
 भविष्यतीति । तस्मादेकमिह ऋत इति वचनं इन्द्रस्य विशेषणम् । न
 कार्य्यिण इत्याह ऋत इति चेति । अत्रानुवर्त्तत इति सम्बन्धः । ऋतो
 विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इत्यत ऋत इत्यनुवर्त्तते । तत् कार्य्यिणो विशेषणं
 भविष्यति । ननु तत् पञ्चमीनिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः । नैष
 दोषः । पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) । नन्वेवमपि विरोधः । तथाहि यदि पुत्रशब्द उत्तरपदं कथं तदा ऋकारान्तानां हन्तः । अथ ऋकारान्तानां हन्तो न तर्हि पुत्रशब्द उत्तरपदमिति । नैतदस्ति । अन्यएव हि स हन्तो यस्य ऋत इत्येतद् विशेषणम् । अन्यश्च स यस्य पुत्रशब्द उत्तरपदमिति कोऽत्र विरोधः ।

२६ । देवताइन्द्रे च ।

ऋकारार्थमविष्यायोनिस्त्वभ्यार्थञ्च वचनम् । ननुचानङ्गतो इन्द्रइत्यतो (६।३।२५) इन्द्रग्रहण मनुवर्त्तत एव । तत् किमर्थमिह पुनर्इन्द्रग्रहणमित्याह इन्द्र इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । पूर्वकं हि इन्द्रग्रहणं समासविशेषप्रति-पत्त्यर्थम् । इदन्तु प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । येषां लोके वेदे च प्रसिद्धं साहचर्यमेषां पुनः परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ क्रियमाणेऽपि पुनर्इन्द्रग्रहणे कथमयमर्थो लभ्यत इत्याह अत्यन्तसहचरित इत्यादि । इन्द्रं (८।१।१५) रश्मिस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमेत्येदमुच्यते । अत्यन्त सहचरिते लोकाविज्ञाते इन्द्रमित्येतन्निपात्यत इति । तेनायमर्थो लभ्यत इति दर्शयति । वेदे च ये सहवापनिर्दिष्टा (D) इति । सहवापः सहदानं तत्र निर्दिष्टाः । सहवापनिर्दिष्टाः । के पुनरेकहविःसम्बन्धिनः । य एकं ह्यमानं हविः प्रति संप्रदानत्वेन निर्दिष्टा एकत्र मन्त्रे इन्द्रावरुणाभ्यां छागं हविर् निर्वपामी-त्यादौ ते वेदितव्याः । उभयत्वेत्यादि । पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे च सति वायोरानङ्गादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषा स्वस्रपत्यो (६।३।२४) रित्यतो विभाषाग्रहण मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित-विभाषा । तेन वायोरुत्तरपदत्वे पूर्वपदत्वे च सति न भविष्यतीति ॥

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

प्रानङ्गादेशापवादोऽयमीकारो विधीयते । तकार उच्चारणार्थः ।

२८ । इहृह्वी ।

अग्नेरित्यनुवर्त्तते । देवताइन्द्र इति च । सोमवरुणयोरिति निवृत्तम् ।

(D) In the printed काणिका the reading is "ये च सहभावेन निर्दिष्टाः ।" सहवापः सहनिर्वापः सहदानमित्यर्थः ।

द्विगशब्देन साहचर्यात् क्ततद्व्युत्तरपदं गृह्यते । अतएवाह क्ततद्व्युत्तर-
पद इति । आग्निवारुणीति । औत्सर्गिकेषु कृते टिड्ढाण्यिति (१११।१५)
डीप् । अत्रापि तकार उच्चारणार्थः ।

२६ । दिवो द्यावा ।

देवताइन्ह उत्तरपद इति । देवताइन्हे यदुत्तरपदं तत्र परतत्त्वर्थः ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

आनङ्गोऽपवादः । अथाकारः किमर्थमुच्चार्यते ? सकारस्येत्संज्ञापरि-
त्राणार्थं इति चेत् ? न । प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यतीत्याह
अकारोच्चारणमित्यादि । असति ह्यकारेऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमात्रस्य पद-
संज्ञायां सत्यां सकारस्य ससजुषोरिति (८।२।६६) इत्वं विकारः स्यात् ।
तस्यापि खरवसानयोर्विसर्जनीयः (८।३।१६) । तस्यापि कुपोः + क = पो
(८।३।३७)चेत्प्रपञ्चनीयः स्यात् । अकारस्योच्चारणे तु सति न भवति । कथम् ?
अकारस्योच्चारणेन यद् विकृतस्य सकारस्योपादानं तस्यैतदेव प्रयोजनम् ।
अविकृतस्यास्य प्रयोगो यथा स्यादिति ? द्यावा दिवसमित्यादिकम् । वाक्त्र
मेतत् । इहच सूत्रे इन्हग्रहणं मुत्तरपदग्रहणञ्चानुवर्त्तते । तेन द्यावा
इत्ययमादेशो वाक्ये न प्राप्नोतीत्याह कथमित्यादि । कर्त्तव्योऽत्र यन्न इति ।
तत्रायं यन्नः । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यतो (६।३।१४) बहुलग्रहणं मनु-
वर्त्तते । तेन द्यावा इत्ययमादेशश्छन्दसि वाक्येऽपि भविष्यतीति (B) । अथवा
चकारोऽत्र क्रियते । तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्भविष्यति । द्यावाशब्दस्य स्वरित-
त्वादेवानुवर्त्तिष्यत इति नार्थस्तदनुकर्षणार्थेण चकारेण । अथवा दिवशब्देन
समानार्था द्यावाशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्माद्यं प्रयोगः । आदेशवचनं तु
दिवःप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति ।

३१ । उषासोषसः ।

आनङ्गोऽपवाद इति । एवमुत्तरावपि योगो । उषासानक्तमिति ।
उषाश्च नक्तश्चेति विग्रहः ।

(B) "द्यावा दिवसं पृथिवी वर्त्तते" इति मूलादुत्तेयस्युक्तं नारदप्रसङ्गः । "इदानीं विधिः कन्दमो-
क्षोऽत्र च" इति तु मित्रः ।

३२ । मातरपितरावुदीचाम् ।

३३ । पितरामातरा च ष्छन्दसि ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधि-
करणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिपु ।

अत्र चयः पक्षाः सम्भाव्यन्ते । स्त्रिया इति । स्त्रीशब्देन प्रत्ययग्रहणं वा । अर्थग्रहणं वा । शब्दग्रहणं वेति । तत्र यदि स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्वर्थेति तदा स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति (१।३।११) स्वग्रधिकारविहिताः प्रत्यया गृह्यन्ते यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र (१।२।४८) । अथ तु स्त्रीत्वनेन स्त्रीत्वविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते तदार्थग्रहणम् । यदि तु स्वार्थवाची शब्दः स्त्रीत्वनेनोच्यते तदा शब्दग्रहणम् । तत्राप्यपत्तेऽयं सूत्रार्थः । भाषितपुंस्कात् परः स्त्रीप्रत्ययोऽनूङ् उत्तरपदे पुंवद्भवति । निवर्त्तत इति यावत् । तदा स्त्रिया इति प्रथमार्थे षष्ठी । कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः शक्यते विश्वातुम् ? भवतीति वाक्यशेषाध्याहारात् । अत्र च पक्षे पट्टी भार्या-स्येति पटुभार्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेरुत्तरपदनिमित्तायाः पूर्वस्मिन् यणादेशे विधातव्ये सत्यचः परस्मिन् पूर्वविधा (१।१।५७) इति स्थानिवद्भावे सति यणा-देशः स्यात् । इह च गार्ग्यो हन्दारिका गर्गहन्दारिका इत्यत्र तद्राजस्य बहुषु तेमैवास्त्रिया (२।४।६२) मित्यनुवर्त्तमाने यजजोश्चेति (२।४।६४) यजो लुङ् न प्राप्नोति । पुंवद्भावेन हि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः क्रियते । नत्वर्थस्य स्त्रीत्वस्य । ततश्चार्थस्थानिवर्त्तितत्वात् केन पुनयञ् न श्रूयेत्त्वैवमादयः प्रत्ययपक्षे दोषा भाव्ये विस्तरैणोक्ताः । इह चातिग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्ते । अर्थपक्षे तूत्तरपदे परतो भाषितपुंस्कास्यानूङ् प्रत्ययान्तस्य स्त्रीशब्दस्य योऽर्थस्तस्य पुमर्थोऽितिदिश्यते । भाषितपुंस्कादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । स्वार्थः पुंवद्भवतीति । पुमर्थे चातिदिष्टे तद्वचनः शब्दः प्रवर्त्तते । अत्र पक्षे खित्यनव्ययस्येति (६।३।६६) ऋस्वत्वस्यास्य च पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो न प्राप्नोति । भिन्नविषयत्वात् । तथाहि शब्दस्य ऋस्वत्वम् । अर्थस्य पुंवद्भावः । ततश्च कालिन्नान्वेत्यत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति (४।२) ऋस्वत्वं न प्राप्नोति । इत्यतः च विप्रतिषेधः । तथाहि पुंवद्भावस्यावकाशो यत्र

खिदन्तमुत्तरपदं नास्ति दर्शनीयभार्य्य इति । ऋत्नस्यावकाशो यत्र पुंवद्भावो नास्ति कालिन्धन्यः पुमानिति । कालिन्धन्या स्त्रीत्यत्रोभयं प्राप्नोति । तत्र परत्वाद् ऋत्नत्वं भवति । तदेवमाद्ययोः पञ्चयोर्दोषवक्तां मन्यमान स्मृतीयं पञ्चमाश्रित्वाह भाषितः पुमान् येनेत्यादि । यो ह्यविशेषेण क्वचिद् भाषित-पुंस्कः शब्दः स इहाश्रीयेत तदा द्रोणीभार्य्य इत्यत्रापि पुंवद्भावः स्यादिति मनसि कृत्वाह समानायामाकृतावित्यादि । एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्त इत्यनेन समानायामाकृतावित्यस्यार्थं विस्मयीकरोति । आक्रियते गृह्यते परिच्छिद्यते येनार्थस्तच् शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिक मिहाकृतिशब्दे-नोच्यते । भाषितपुंस्कादित्येतावतुक्ते समानाया माकृतावित्येष विशेषो न शक्यो लभ्युमित्यभिप्रायेणाह तदेतदेवमित्यादि । तदिति वाक्योपन्यासे । एतस्य वचनस्यार्थरूपमेवंप्रकारम् । कथं भवति ? नैवं कथञ्चिदित्यर्थः । यदि भाषितपुंस्कशब्दस्य बहुव्रीहेः शब्दोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयेत भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कःशब्द इति तदा समानायामाकृतावित्येष विशेषो न लभ्यते । सर्व एव हि शब्दः क्वचिदाकृतो पुमांसं भाषित्वा-ऽकृत्यन्तरे स्त्रियं भाषत इति कृत्वा । अर्थं त्वन्यपदार्थत्वेनाश्रीयमाषे लभ्यत एव इत्येष विशेष इत्यालोच्याह भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थ इत्यादि । शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिकं तदन्यपदार्थः । केन पुनः शब्देन तत्र भाषितः पुमान् ? प्रत्यासत्ते र्यत् तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तन्नैवेति (F) विज्ञायते । अन्यथाहि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवच्छेद्या-भावात् । सर्वत्रैवाभिधेयेऽर्थं येन 'केनचित् शब्देन पुमान् भाष्यते । अस्ततोऽयंशब्देनापि तस्यार्थस्य भाषितपुंस्कस्य यः प्रतिपादकः शब्दः सोऽप्यभिधेयधर्मस्याभिधान उपचाराद् भाषितपुंस्क इत्युच्यते । स पुनः प्रत्यासत्तेर्यस्य योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र येन पुमान् भाषित इति स एव वेदितव्यः । यत्र भाषितपुंस्कस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य वाचकः स नियोगत एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसं भाषित्वा स्त्रियं भाषते । यथा मूलोदा-हरणेषु दर्शनीयादयः शब्दा इति । सामर्थ्याद् येन शब्देन समानायामाकृतौ

(F) प्रत्यासत्तेर्यस्य तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तन्नैवेति is the reading in the MS. X.

पुमान् भाषित इत्येष विशेषो लभ्यते । अनूङिति । यद्ययं पठ्युदासः स्यात्
 जडोऽन्योऽनूङिति ततो नञिवयुक्तन्यायेन (पृ ७५) तत्सदृशानां टाढादीनां
 प्रत्ययानां ग्रहणे सति तदन्तस्यैव पुंवद्भावः स्यात् । ऐङ्विङ्गहन्दारिका
 दारदहन्दारिकेत्यत्र न स्यात् । इङ्विङ्गोऽपत्यं स्त्रीति जनपदशब्दात् (४।१।१६८)
 क्षत्रियादजित्यञ्प्रत्ययः । दरदोऽपत्यमिति इङ्मगधेत्यादिनाण् (।१।१७०)
 तयोरतश्चेति (४।१।१७१) लुक् । तत इङ्विट् चासौ हन्दारिका चेति ।
 दरच्चासौ हन्दारिका चेति हन्दारकनागकुञ्जरैरिति (२।१।६२) समासः ।
 तत्रेदानीं पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४४) पुंवद्भावो न प्राप्नोति । जड्-
 सदृशप्रत्ययान्तराभावात् । ततश्चेङ्विट्शब्दस्यैङ्विङ्गशब्दो दरच्छब्दस्य
 दारदशब्दो न स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे सति तु भवति । अत्राप्युडभावस्य
 भावादित्यालोच्य प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयन्नाह जडोऽभावोऽनूङिति ।
 भाषितपुंस्कादनूङिति । यद्ययमसमासः स्यान् न बहुव्रीहिं स्तदायमर्थः
 स्यात् । भाषितपुंस्कादुत्तरस्याविव्यमानोडः स्तार्थहक्तेः शब्दस्योत्तरपदे
 परतः पुंवद्भवतीति । एवञ्च सति यथाभूतार्थवाचो स्त्रीशब्द स्तथा-
 भूतार्थवाच्येव पुंशब्दस्यादेशो भवतीति सामर्थ्यादुक्तं भवति । ततश्चानिष्ट-
 प्रसङ्गः । अङ्गारका नाम शकुनयः । तेषां कालिका नाम स्त्रियः । तत
 एताश्च कालिकाहन्दारिकाश्चेति समासे कृतं सत्येतच्छब्दो भाषितपुंस्क इति
 तस्मादुत्तरस्य कालिकाशब्दस्यानूङोऽर्थतोऽन्तरतमोऽङ्गारकशब्दः पुंशब्दादेशः
 प्रसज्येत । अन्यस्यान्तरतमस्याभावात् । ततश्चैतदङ्गारकहन्दारिका इति हि
 स्यात् । एतत् कालिकाहन्दारिका इतीथत् । बहुव्रीहौ तु सत्यनिष्टप्रसङ्गो
 न भवति । तच्चिद् भाषितपुंस्कस्य शब्दस्यानूङः पुंवद्भावेन भवितव्यम् ।
 नच कालिकाशब्दो भाषितपुंस्क इत्येतत् सर्वमालोच्य बहुव्रीहिरयमिति
 दर्शयन्नाह भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्द इति । यदि बहुव्रीहि-
 रयमितेत्वं सति सुपो धातुप्रातिपादिकयोरिति (२।४।७१) पञ्चम्या
 लुक् प्राप्नोति । अत आह अलुङ् निपातनादित्यादि । ननुचालौकिकत्वा-
 दस्य वाक्यस्य निपातनादित्ययमपरीहारः । निपातनं हि लौकिकं भवति ।
 तद्विषं लुकाप्यत्र न भाव्यम् । अथ लृग् भविष्यतीत्येवावसीयते लृगपि

भवतीत्यवसीयताम् । दर्शनीयभार्य्य इति । दर्शनीया भार्य्यास्येति बहुव्रीहिः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्वत्वमुत्तरपदस्य । दर्शनीयत्वं नामात्र सामान्ये विशेषो दर्शनीयशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तमेकमेवार्थमुपादायासौ पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तते । दर्शनीयो देवदत्तः । दर्शनीया भार्य्येति । तस्मात् समानाया माकृतौ दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्तो भवति । स्त्रियाञ्च वर्त्तते । नचाम्नाद्रूड् । अतो भार्य्याशब्दे स्त्रीलिङ्ग उत्तरपदेऽस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यस्यैव रूपं भवति । एवं श्लक्ष्णचूड इत्यादावपि योजनीयम् । ग्रामणिदृष्टिरिति । अत्र सर्वमस्ति । नतु ग्रामणीशब्दः स्त्रियां वर्त्तते । किं तर्हि ? नपुंसक इति न भवति पुंवद्भावः । द्रोणीभार्य्य इति । द्रोणशब्देन भाषितः पुमान् । नतु समाने प्रवृत्तिनिमित्ते । यस्मात् परिमाण-विशेषं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय पुंसि परिमाणनि वर्त्तते । जातिविशेषं तूपादाय स्त्रियां गवादन्त्यां वर्त्तते । यत्र गावोऽदन्ति सा गवादनी द्रोणी-शब्देनोच्यते । तस्मान्न द्रोणशब्दः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्तः । कथमित्यादि । यदि समानायामाकृतौ यो भाषितपुंस्तस्य पुंवद्भाव उच्यत एवञ्च गर्भभार्य्य इत्यादौ पुंवद्भावो न प्राप्नोति । गर्भप्रभृतीनां शब्दानां भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्तत्वादित्यभिप्रायः । अनवयवभूतान्तर्वर्त्तिवस्तु-विशेषमस्वस्ये हि सति स्त्री गर्भिणीत्युच्यते । व्रीहिस्वन्तर्वर्त्तवयवम् विशेष-मस्वस्ये सति गर्भेति उच्यते । तस्मात् पुंसि स्त्रियाञ्च वर्त्तमानस्य गर्भिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते । प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तं क्रियाकृतिर्भिन्ना । स्त्रियां हि वर्त्तमानो तौ गर्भविमोक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय वर्त्तते । पुंसि तु गर्भाधानम् । कर्त्तव्योऽत्र प्रयत्न इति । केचिद्दशाचक्षत उप-संख्यानं कर्त्तव्यमिति । अपरं पुनराहुः स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागः कर्त्तव्यः । अथवा कर्त्तव्योऽत्र प्रयत्न इत्यनेनैतदं दशयति । यद्यपि स्त्रियां व्रीहौ च गर्भत्वभेदस्तथापि स नाश्रयितव्यः । यत् तु तत्रावयवानवयवभेद सुत्-सृज्य सामान्येनान्तर्वर्त्तिवस्तुविशेषमस्वस्यमात्रं तदेवाश्रयितव्यम् । अतस्तदपेक्षया स्त्रियां व्रीहौ च वर्त्तमानस्य गर्भिशब्दस्य तुल्यमेव प्रवृत्तिनिमित्त-मिति । एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरप्यपत्याधानविमोक्षणभेदं त्यक्त्वा ऽयं मपत्य-

वानियमपत्यवतीत्यपत्यवत्सम्बन्धमात्रं माश्रितमित्येतद्वाख्यानमिति प्रयत्नः कर्त्तव्य इति । ब्रह्मवन्धुभार्य्य इति । ब्रह्मवन्धुशब्दादुक्तं (४।१।६६) इत्युक्त् । कल्याणीपञ्चमा इति । अप् पूरणीप्रमाख्योरित्यप्समासान्तः (५।४।११६) । पञ्चानां पूरणीति डट् । तस्य नान्तादसंखगादेर्मट् (५।२।४८) । ततश्चिड् ङाण-
ञ्जिति (४।१।१५) ङीपि कृते पञ्चमी भवति । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यमिति । प्रधानं पूरणी गृह्यते येन व्याख्यानं तद्वाख्यानं प्रधानपूरणीग्रहणम् । तत् कर्त्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तस्यां प्रतिषेधो यथा स्यात् । अप्रधानभूतायां तस्यां मा भूदिति ! तत्रेदं व्याख्यानम् । इह इन्द्रे घीति (२।२। २) प्रियादि शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नेन सूचितं व्यभि-
चार्य्यं प्रतिषेधः । क्वचिदेव वर्त्तते । न सर्वत्रेति । तेन यत्रैव प्रधान-
भूता पूरणी तत्रैव भवति । नान्यत्रेति । तेन यत्रासौ भवति तत्र तस्या एव प्रधानभूताया पूरण्या ग्रहणं युक्तम् । क्व पुनः पूरण्याः प्राधान्यम् ? यत्र तस्याः समासेऽभिधेयत्वेनान्तरभावः यथानन्तरोक्तप्रत्युदाहरणे । तत्र ह्यवयवेन विग्रहः । समुदायस्त्ववयवभेदादभिन्नः । समासार्थ एव । तत्रेति । यथैवं प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी चाभिधेयते तथा पञ्चम्यपि । कल्याण-
पञ्चमीकः पञ्च इति । अत्र तु तिरोहितावयवभेदः पञ्च एवान्यपदार्थः प्रधानम् । पञ्चमी तु रात्रिः । अस्मिन् पञ्चेऽन्यपदार्थेऽनुमेयैव । नत्वभिधेया । यथा इन्द्रशब्दे मूलादयः । तत स्तद्दयमप्यनभिधेयत्वादर्थोऽप्रधानम् । अथाप् समासान्तः कस्मान्न भवतीत्याह अप् पूरणीप्रमाख्योरित्यादि । अथ इदृभक्तिः शोभनभक्तिरित्यादौ कथं पुंवद्भावः ? यावता प्रियादित्वात् प्रतिषेधेन भवितव्य-
मित्याह इदृभक्तिरित्येवमादिष्वित्यादि । अस्त्रीवाचिनः पूर्वपदस्य विवक्षितत्वाद् इदृभक्तिरित्येवमादि लक्ष्यं सिद्धमित्येवं समाधेयम् । हेयं परिहर्त्तव्यमित्यर्थः । इदृशब्दोऽन्तादाट्ठानिहत्तिपरः प्रयुक्तः । अत्रादाट्ठानिहत्तिपरायां चोदनायां लिङ्गविशेषोपादानमनुपकारकमेवेति । अतः स्त्रीत्वमिह न विवक्षितम् । तस्मादस्त्रीलिङ्गस्य इदृशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः ।

३५ । तसिलादिष्वान् कृत्वमुचः ।

अनुत्तरपदार्थोऽयमारम्भः । तत इति । पञ्चम्या स्तसिल् । तस्य प्राग-

दिशो विभक्तिरिति (५।३।१) विभक्तिसंज्ञकत्वात् त्यदाद्यत्वम् । टाप् ।
 अनेन पुंनङ्गावः(G) । तत्रेति । सप्तम्यास्त्रल् (५।३।१०) । शेषं पूर्ववत् ।
 तसिलादिष्वित्यादि । तसिलादिष्वानुत्वसुच इत्युच्यमाने तसिलादिष्वनन्त-
 भूतिष्वपि क्वचित् पुंनङ्गाव इष्यते । स न प्राप्नोति । तत्रान्तभूतेऽपि
 क्वचिन्नेष्यते । एवं सत्यनिष्टमपि प्राप्नोति । तस्मात् परिगणनं कर्त्तव्यम् ।
 तत्र ततसोरुदाहरणमुक्तम् । शेषाणां तूच्यते । इयं पट्टी । इयं पट्टी ।
 इयमनयो रतिशयेन पट्टी । द्विवचनेत्यादिना (५।३।५७) तरप् । पटुतरा(H) ।
 इयमासामतिशयेन पट्टी । अतिशयनेत्यादिना (५।३।५५) तमप् । पटुतमा ।
 पट्टी भूतपूर्वा । भूतपूर्वे चरट् (५।३।५३) । ङीप् । पटुचरी । पट्टीप्रकारा ।
 प्रकारवचने आतीयर् (५।३।६८) । पटुआतीया । ईषदसमाप्ता पट्टी ।
 ईषदसमाप्ती कल्पददेश्यदेशीयरः (५।३।६७) । पटुकष्या । पटुदेश्या (I) ।
 पटुदेशीया । प्रशस्ता पट्टी । प्रशंसायां रूपप् (५।३।६६) । पटुरूपा । याप्या
 पट्टी । याप्ये पाशप् (५।३।४७) । पटुपाशा । अजायै ङित् । अजाविभ्यां
 (५।१।८) ष्यन् । अजय्या । यंस्तसिलादिभ्यः पूर्वं पठ्यते । सर्वप्रकारैः सर्वथा ।
 प्रकारवचने षाल् (५।३।२३) । तस्यां रात्रौ तदा । सर्वकान्यकियत्तदः
 काले दा (५।३।१५) । अस्यां रात्रौ एतद्धि । इदमो ङिल् । तत्रेदम एतौ
 रथोरित्येतादेशः (५।३।४) प्रशस्ता वृकी वृकतिः । प्रशस्ता ज्येष्ठा ज्येष्ठ-
 तातिः । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल् तातिलोचच्छन्दसीति (५।४।४१) तिलतातिलौ ।
 एतौ च कृत्वसुचः परौ पठ्यते । तसिलादिषु परिगणनं कर्त्तव्यमिति
 भाष्यकारस्य मतमेतत् । नतु सूत्रकारस्य । नचासति परिगणने किञ्चि-
 दनिष्टमापद्यते । येषु हि तसिलादिष्वनन्तभूतेषु पुंनङ्गाव इष्यते तेषूत्तरसूत्रे
 चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भविष्यति । येषु तसिलादिष्वनन्तभूतेषु नेष्यते

(G) ततसोरेत्यादुदाहरणं तु द्विवचनावपदज्ञानार्थम् । सर्वनाम्नो वृत्तिसमाप्ते पुंनङ्गाव इति भाष्यकार-
 व्यस्येव तस्य पुंनङ्गावसिद्धिः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः ।

(H) पटुतरा पटुतमेव्यापि घटपकल्पचेलेत्यादिना (६।३।७३) वस्त्वमाचञ्चल्यत् परत्वात् पुंनङ्गाव
 वाचते । तेन पटुतरा पटुतमेति रूपम् । उदाहरणं तु दर्शनोपतरा दर्शनोपतमेत्यादि ।

(I) देश्यतातिष्ठाःपरिगणनाभावात्तत्र नच ज्येष्ठतातिरित्युदाहरणं सङ्गतम् ॥

तत्र न कोपधाया इति (६।३।३३) नेति योगविभागात् भविष्यतीति । दोषः खल्वपि परिगणने । दरच्छब्दात् कप्रत्यये कृते दारदिनेत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । कप्रत्ययस्यापरिगणितत्वात् । शसि बहुवच्यार्थस्येति । शसि प्रत्यये परतः बहुवच्यार्थास्य च पुंवद्भावो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानन्तु तस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । भस्याढे तद्धित इत्यादि । हास्तिक्कामिति । अचित्तहस्तिधेनोऽगिति (४।२।४७) ठक् । यस्यच पुंवद्भावो न स्यात् तदा यस्येतीकारलोपे कृते (६।४।१४८) तस्याचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावान् न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपो न स्यात् । पुंवद्भावे तु सति हस्तिशब्द एवार्थं भवति । ननुच ठक्कसोरित्यनेनैवात्र सिध्यति पुंवद्भावः । न सिध्यति । कृसा साहचर्याद् भवत इक्कसोरित्यनेनैव (४।२।११५) विहितस्य तत्र ठको ग्रहणात् । न सर्वस्य । कथमित्यादि । यदि च ढे परतः पुंवद्भावस्य प्रतिषेधः क्रियते तदान्नायी देवतास्येत्यनेर्ढेगिति (४।२।३३) ठकि कृत आम्नायेय इति भवितव्यम् । तत् कथमाग्नेय इति भवतीत्यभिप्रायः । अग्नेः स्त्रीत्यस्यां विवक्षायां षष्ठाकप्यग्निक्कसितक्कसीदानामुदात्त (४।१।३७) इत्यनेनाग्निशब्दाद् ङीपि कृत ऐकारे चान्तादेशेऽग्नायीति भवति । कर्त्तव्योऽत्र यत्र इति । यत्रःकेन पुनः कर्त्तव्यः ? यो भस्याढे तद्धित इत्युपसंख्यान मिच्छति । नतु यषकार मनुक्तसमुच्चयार्थमुत्तरसूत्रे करोति । स ह्येवमाह । यत्रै-
वेष्यते तत्रैव चकारः पुंवद्भावं समुच्चिनोति । नान्यत्रेति । कः पुनरसौ यज्ञ इति ? कश्चिदाह अपत्यग्रहणं ढस्य विशेषणं कर्त्तव्यम् । योऽपत्येऽ-
ठइति । तेनाय मर्थो भवति । ढस्य तद्धितं पुंवद्भावो भवत्यपत्यार्थ-
प्रत्ययं वर्जयित्वा । नचान्येयः स्थालीपाक इत्यपत्यार्थे ढप्रत्ययः । किन्तु
सास्य देवतेत्यर्थे । अतोऽत्र भवत्येव पुंवद्भाव इति । अन्यत्वाद् भस्याढे
तद्धित इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । यद्यत्र नञ् सोऽप्यार्थे वर्त्तते । यथास्य-
लवणा यवागूरलवणेत्युच्यते । तत्राय मर्थो भवति । भस्य तद्धिते पुंवद्भावो
वक्तव्यो ऽप्ये ढप्रत्यय इति । तेनाग्नेयः स्थालीपाक इत्यत्र पुंवद्भावो भवति ।
ऋग्नेय रौहिणेय इत्यत्र तु न भवतीति । ठक्कसोऽप्येत्यादि । अथ ठग्-

ग्रहणं किमर्थम् ? यावता ठस्येकादेशे कृते भस्याठे तत्रित इत्यनेनैव सिद्धः । ठावस्थायामिव यथा स्यादित्यवमर्थम् । किमेवं सति भवति । इसुसुकृतास्तात् क (७।३।५१) इति कः सिद्धो भवति । अन्यथा हि यदीकादेशे कृते पुंवङ्गावः स्यात् ततो यथा माथितिक इत्येकादेशो न भवति तथा भावत्का इत्यत्रापि न स्यात् । भावत्का भवदीया इति । भवतलकृत्साविति (४।२।११५) टकृत्सौ ।

३६ । क्यङ् मानिनोश्च ।

एतागते । श्रेतायत इति । एतश्चेतशब्दाभ्यां वर्षादनुदात्तात् तोपधात् तो न (४।१।३८) इतरनेन डोप् । तकारस्य नकारः । एनीवाचरति । श्रेनीवाचरति । कर्त्तुः क्यङ् सलोपयति (३।१।११) क्यङ् । अकृतसार्धधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वम् । अयमस्या दर्शनीयमानोति । दर्शनीयामिमां मन्यतेऽयमिति । मन इति (३।२।८२) णिनिः । दर्शनीयमानिनीयमस्या इति । दर्शनीयामिमां मन्यत इति पूर्व्ववृत्तिः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति डीप् (४।१।५) । किं पुनः कारणं स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुवर्त्तमानेऽस्त्रियामसमानाधिकरणे च मानिन्युत्तरपदे पुंवङ्गाव उदाङ्गयत इत्याश्च मानिनो ग्रहणमित्यादि । कथमेतज् ज्ञायत इतराश्च इह त्वितरादि । यद्युत्तरपदं स्त्रियां वर्त्तते समानाधिकरणञ्च भवति दर्शनीया मात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीतंत्रवमादौ । तत्र यस्मात् स्त्रियाः पुंवदितरनेनैव (६।३।३४) सिद्धमतो मानिनोग्रहणमस्त्रार्थम् । असमानाधिकरणाच्चेतंत्रतदवसीयते । अन्यथाहि नदनर्थकं स्यात् ॥

३७ । न कोपधायाः ।

पूर्वेण प्रकरणेन प्राप्तस्य पुंवङ्गावस्थायं प्रतिषेधः । पाचिकाभार्यः कारिकाभार्य इति । पाचककारकशब्दाभ्यां ष्वलन्ताभ्यां टाप् । प्रत्खयस्यात् कात्पूर्व्वस्यात् इदाप्यसुप (७।३।४४) इतोत्वम् । अत्र स्त्रियां पुंवदित्यादिना (६।३।३४) प्राप्तिः । मद्रिकाभार्यः । वृजिकाभार्य इति । मद्रेषु भवा । वृजिषु भवेति मद्रवृज्योःकचित्ति (४।२।१३१) कन् ।

अत्रापि स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) प्राप्तिः । मद्रिकाकल्पा ।
 वृजिकाकल्पोति । अत्र तसिलादिष्वाकृत्वसुच (६।३।३५) इत्यनेन प्राप्तिः ।
 मद्रिकायात इत्यादौ क्वङ्मानिनोश्चेति (६।३।३६) प्राप्तिः । विलेपिकाया
 धर्म्यमिति । लिप उपदेह इत्यस्मात्क्षुल् । वैलेपिकमिति । अण् महिष्या-
 दिभ्य इत्यण् (४।४।४८) । अत्र भस्याटे तद्धित इति (६।३।३५) वा
 प्राप्तिः । कोपधप्रतिषेध इत्यादि । अस्मिन् कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं
 कर्तव्यम् । तद्धितसम्बन्धी वुसम्बन्धी ककार उपधा यस्य तत्रैव प्रतिषेधो
 यथा स्यात् । इह मा भूत् । पाकभार्य्यं इति । पाकशब्दोऽयमभङ्क-
 पृथुकपाका (६।५।७३१) वयसीत्यनेन कन्प्रत्ययान्तो निपातितः । अत्रासति
 वुग्रहण इहापि प्रतिषेधः स्यात् । यदि तद्धितवुग्रहणं क्रियते तर्हि
 पूर्वस्त्रासिद्धमित्यत्र (८।२।१) यद्वक्ष्यति शुष्कजङ्घेत्यत्र शुषेः कइ (८।२।५१)
 त्यस्यासिद्धत्वात् कोपधाया इति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसिद्धाधिकारस्य
 प्रयोजनमिति तत्रोपपद्यते । असत्यपि शुषःक (८।२।५१) इत्यस्यासिद्धत्वेनैवात्र
 न कोपधाया इति प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नञ्च तद्धितसम्बन्धी ककारः ।
 नापि वुसम्बन्धी । दर्शनभेदमाश्रित्य तथाभिधानाददोषः । इदं हि वार्त्तिक
 कारमतमाश्रित्योक्तम् । तत् पुनः श्लोकवार्त्तिककारस्य सूत्रकारमतानु-
 सारिणो दर्शनमाश्रित्य वक्ष्यति ।

३८ । संज्ञापूरणोच्च ।

कथं पुनः संज्ञाशब्दस्य पुंवद्भावस्य प्राप्तिः ? यावता भाषितपुंस्कस्य
 पुंवद्भाव उक्तः । न च यः संज्ञाशब्दः स्त्रियां वसते स भाषितपुंस्कः भवति ।
 एकद्रव्यनिवेशित्वात् संज्ञाशब्दानाम् । नैतदस्ति । नञ्चयं नियोग एकद्रव्य
 निवेशिभिरिव संज्ञाशब्दे भवितव्यमिति । तथाहि देवदत्तादिशब्दोऽनेक-
 द्रव्यदानक्रियादिसम्बन्धाद् नैकवस्तुसंज्ञाभूत एव लोके प्रयुज्यमान
 उपलभ्यते । शास्त्रेष्वपि स्वादिशब्दः । या त्वेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञा तां
 प्रति नैवायं प्रतिषेधः क्रियत इत्यसारस्योच्यम् । ननु भवन्तु संज्ञाशब्दा
 अनेकार्थवृत्तयः । भाषितपुंस्कास्त्वेकस्यामाकृतो । कथं तर्हि तेषां

किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति ? यदृच्छाशब्दत्वात् । एतदप्यसारम् । यत-
 स्तोषामपि केषाञ्चित् किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्तोऽव । सप्तपर्णादिशब्दवत् ।
 यत्राप्येतन्नास्ति तत्रापि स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायाभिधेये वक्तव्ये ।
 तत्राभिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते ये भाषितः पुमान् ते भाषितपुंस्का इति किम-
 त्रानुपपन्नम् ? दत्ताभार्य्य इति । अत्र यासौ दानक्रियाकृति स्तस्यामेव
 दत्ताशब्दो भाषितपुंस्कः । गुप्ताभार्य्य इति । अत्रापि गुप्ताशब्दो गोपन-
 क्रियाकृतौ स्वरूपे वा प्रवृत्तिनिमित्ते । उभावपि भाषितपुंस्काशब्दौ ।
 दत्तायते । गुप्तायत इति । कथमेतं प्रतिषेधस्योदाहरणे उपन्यस्ये ? यावता
 सत्यपि पुंशब्दोऽकृतसर्वधातुकयोर् दीर्घ इति (७।४।२५) दीर्घत्वेनोभयम-
 प्येतत् सिद्धम् । एवं मन्यते । संज्ञापूर्वा विधिरनित्य (प, ८४) इति । तत्र
 यदि पुंशब्दप्रतिषेधो न स्यात् तदा दीर्घत्वाभावोऽनुमीयते । तस्मिन् पक्षे
 दत्तयते गुप्तयत इत्यपि स्यादिति । न कोपधामंज्ञापूर्णीनामित्येकस्मिन्नेव
 योगे कर्त्तव्ये योगविभागो न कोपधाया (६।३।३) इत्यस्य प्रतिषेधस्यानि-
 त्यत्वज्ञापनार्थं कृतः । तेन यदुक्तं कोपधप्रतिषेधे तद्विहितव्युत्पन्नं कर्त्तव्यमिति
 तत्र कर्त्तव्यं भवति ?

३८ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारः ।

वृद्धिनिमित्तं अणकाः । स्त्रीप्रीभार्य्य इति । स्तुप्ते भवा । तत्र भव (४।३।५३)
 इत्यण् । टिड्ढाणञिति(४।२।५)ङीप् । एवं माथुरीभार्य्य इत्यत्रापि । मध्यम-
 भार्य्य इति । मध्ये भवा । मध्यान् इति (४।३।८) मप्रत्ययः । काण्डलावभार्य्य
 इति । काण्डं लुनातीति कर्मण्यण् । पूर्ववन्ङीप् । तावद्भार्य्य इति ।
 तावच्छब्दात् तत्परिमाणं मस्या इति यत्तदेतैभ्यः परिमाणे (५.२।३८)
 वतुषिति वतुप् । आ सर्वनाम् इति (६।३।८२) दकारस्याकारः । उगित्तेति
 (४।१।६) ङीप् । तावती भार्य्यास्य तावद्भार्य्यः । यदि वृद्धिनिमित्तस्येति
 तत्पुरुषो गृह्येत तदात्रापि प्रतिषेधः स्यात् । भवति हि वतुम् वृहेराकारस्य
 निमित्तम् । बहुव्रीह्यपरिग्रहे तु न द्रापः । नहि वतुपि अकारादिर्कं
 वृहेर्निमित्तमस्ति । काषायीति । तेन रक्तमित्यण् (४।२।२) । नौङीति ।

प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यच् (४।३।१।१५४) पूर्ववन् ङीप् । खादिरेष इति । पलाशादिभ्यो (४।३।१४१) वेत्यजणोरन्यतरः । खादिरी ईषा यस्य स खादिरेषः ।

४० । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

दीर्घकेशीति । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति (४।१।५४) ङीष् । पट्टीति । पटुशब्दाद् वीतो गुणवचनादिति (४।१।४४) ङीष् । अकेशभार्य इति । अविद्यमानाः केशा अस्या अकेशा । सहजज्विद्यमानपूर्वाच्चेति (४।१।५०) ङीष् प्रतिषिद्धे टावेव भवति ।

४१ । जातिश्च ।

कठीभार्य इति । कठशब्दाज्जातिरस्त्रीविषयादयोपधादिति (४।१।६३) ङीष् । जातित्वं त्वस्य गोत्रञ्च चरणेः सहेति (४।१।६०, वा) लक्षणम् । अयमित्यादि । भस्याङ्गे तद्धित इत्योपसंख्यानिको (६।३।३५, वा) । यः पुंवङ्गाव स्तस्यायं प्रतिषेधो नेष्यते । यस्मादस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थमुत्तरसूत्रे पुंवदिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

ननुच कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) पुंवङ्गावः सिद्धः । जातीयदेशीयशब्दयोरपि तसिलादिष्वाक्तत्वसुच (६।३।३५) इत्यादिना । तत् किमर्थोऽय मारम्भ इत्यत आह प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ इति । प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । साहचर्यात् प्रतिषेधोऽर्थः प्रयोजनं यस्येति स तथोक्तः । यत्र विषये प्रतिषेध उक्त स्तत्र पुंवङ्गावः प्रयोजनमित्यर्थः । अथवार्थशब्दो निवृत्ताविह वृत्तं । यथा मशकार्थो धूम इति । तेनायमर्थो भवति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भ इति । भाषितपुंस्कादित्येवेति । यदि भाषित-पुंस्कादनूङिति च नानुवर्त्तते तदा ऽभाषितपुंस्कार्थं मनूङर्थश्चेदं वचनं स्यात् । न प्रतिषेधार्थम् । एवञ्च खड्गाहन्दारिका ब्रह्मवन्मूहन्दारिकेत्यत्रापि पुंवङ्गावः स्यात् । तस्माद् भाषितपुंस्कादनूङित्यनुवर्त्तनीयम् । कुक्कुट्यादी नामित्यादि । उत्तरपदस्यान्तादेरस्त्रीत्वादसामानाधिकरण्याच्च पुंवङ्गावो न

प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । नवेत्यनेनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । नवा वक्तव्यः ।
 कस्मात् ? अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । अस्त्रीलिङ्गस्य पूर्वपदस्य विवक्षित-
 त्वादित्यभिप्रायः । अस्यैवाद्यं विस्यष्टीकर्तुमाह स्त्रीत्वेन विनेत्यादि ।
 अत्र हि मयूरादिजात्यन्तरस्य निवृत्तिर्विवक्षिता । जात्यन्तरनिवृत्तिपरयां
 देशनायां लिङ्गविशेषोपादानमनुपकारकमेव । विनापि तेन जात्यन्तर-
 निवृत्तिः शक्यत एव कर्तुम् । तथाहि मृगमांस मित्युक्ते ऽन्तरेषापि
 लिङ्गविशेषोपादानं जात्यन्तरस्य व्यवच्छेद उपपद्यते । मृगजातिसम्बन्धि
 मांसम् । नान्यजातिसम्बन्धीति । तस्मात् स्त्रीत्वमतानुपकारित्वात्
 विवक्षितम् । अतः स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदस्यार्थाऽत्र कुक्कुटाण्डादौ जाति-
 सामान्येन स्त्रीत्वादविशेषविवक्षितो विवक्षित इत्यर्थः । ततश्चास्त्रीलिङ्गा एवात्र
 कुक्कुटादयः शब्दा अण्डादिभिः शब्दैः समस्यन्त इति भावः । कः पुनरसौ
 पूर्वपदार्थः । कुक्कुटादिजात्या व्यवच्छिन्नं द्रव्यमात्रम् । पुंवद्भावादित्यादि ।
 अत्र खिति पुंवद्भावाद् ऋस्वत्वं विप्रतिषेधेन भवतीति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
 घादिषु तु व्याख्यायते । घादिषु डगङ्गसो भवतीत्यस्यावकाशो नर्त्तिकतरा
 नर्त्तिकतमा नर्त्तिकरूपा नर्त्तिककल्पेति । पुंवद्भावस्यावकाशो दर्शनीयतरा
 दर्शनीयतमा दर्शनीयरूपा दर्शनीयकल्पेति । इहोभयं प्राप्नोति पङ्क्तितरा
 पङ्क्तिमा पङ्क्तिरूपा पङ्क्तिरूपेति । विप्रतिषेधेन ऋस्वत्वं भवति । केऽण (१।४।१३)
 इति ऋस्वस्यावकाशो नर्त्तिकेति । अज्ञातादावग्रं प्रागिवात् कः (५।३।७०) ।
 पुंवद्भावस्यावकाशः टारटिकेति । टरच् शब्दस्यात्र के परत स्तमिनादिष्वा-
 क्तत्वसुच (६।३।३५) इति पुंवद्भावेन शारदशब्दो भवति । अतएापि क्तं
 प्रत्ययस्यात् कादित्यादिनेत्त्व (७।३।४४) मिहोभयं प्राप्नोति । पट्टिकेति ।
 अत्र विप्रतिषेधेन ऋस्वत्वं भविष्यति । केन पुनः पुंवद्भावः ? यावता तसिलादिषु
 परिगणनं कृतम् । न च तत्र कप्रत्ययः परिगणितः । एतद् भाष्यकारः
 प्रष्टव्यो यः परिगणनं करोति (J) । नतु मूलकारः । पूर्वं यस्य सिद्धये
 ऽनुवृत्तिरिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रित स्तद्विशेणार्थमाह इहेत्यादि । तत्र
 तद्वाजप्रत्ययस्येत्यादि । तत्रेह्विट् पृथु इत्येताभ्यां जमपदशब्दात् अचियाद-

(J) वस्तुतस्तु वाचिककार स्यैव परिगणनम् ।

जिति (४।१।११५) विहितस्याज स्तद्राज प्रत्ययस्यातश्चेति (४।१।१७८) लुक् ।
 दरद् उगिजित्येताभ्यां तु द्वयमगधेत्यादिना (४।१।१७०) विहितस्याणः ।
 इङ्ग्विट् चासौ इन्दारिका चेति विगृह्य समास इति । विशेषणेत्यादिना ।
 षत्वैङ्गिविङ्गादय इति । आदिशब्देन दारद पार्थ औगिज इत्येते गृह्यन्ते ।

४३ । घरूपकल्पचेलङ् ब्रुवगोतमतहतेषु डोऽनेकाचो ऋस्वः ।

चेलङ्ब्रुवगोतशब्दानां कुत्सार्थत्वात् कुत्सितानि कुत्सनैरिति (२।१।५३)
 समासः । मतहतशब्दाभ्यां तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन (२।१।५७) ।
 चेलङ्गिति पचादौ पठ्यते । टकारो ङीबर्थः । यदि ब्रुव इति पचाद्यजन्तमितदेवं
 सति ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) वचादेशो गुणश्च प्राप्नोति । स कस्मान्न भवतीति
 य स्योदयेत् तं प्रत्याह वचादेशो गुणश्च निपातनात् भवतीति । आमलकोतरा
 कुवलीतरिति । आमलककुवलशब्दौ वृत्ते नित्यं स्त्रीलिङ्गौ । फले तु
 नपुंसकलिङ्गावित्युभावप्यभाषितपुंस्का । ताभ्यां गौरादित्वान् ङीष् ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

भाषितपुंस्कादनूङिति निवृत्तम् । कश्च शेष इति । यदि पूर्वसूत्रेण
 यस्य ऋस्वो न विहितः स शेषस्ततो यद् भाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ
 भाषितपुंस्कं नैकाच् तस्यापि शेषत्वं स्यात् । ततश्चामलकीतरा द्रोणीतरित्य-
 त्वापि विकल्पेन ऋस्वत्वं स्यात् । नद्यात् ऋस्वत्वं पूर्वसूत्रेण विहित मित्यभि-
 प्रायेणाह अङ्गी च या नदी डप्रत्यय यदेकाजिति । एतेन श्रुतापेक्षयात्र
 शेषत्वमाश्रीयते । नतु यस्य ऋस्वो न विहित स्तदपेक्षयति दर्शयति । कथं
 पुनरेतन्नभ्यते ? शेषग्रहणात् । अन्तरेणापि शेषग्रहणं शेषस्यैव विकल्पेन
 ऋस्वत्वं भविष्यति । तथाहि यदि डोऽनेकाचो भाषितपुंस्कस्यापि विभाषा
 ऋस्वः स्यात् तदा पूर्वयोग एवेदमन्यतरस्यांग्रहणं कुर्यात् । इह करणाद्
 यस्य पूर्वेण ऋस्वो न विहित स्तस्यैव पान्चिकं ऋस्वत्वमन्तरेणापि शेषग्रहणं
 शेषस्यैव भविष्यतीत्यवसीयत इति किं शेषग्रहणेन तत् क्रियते ? डोऽने-
 काच इति पूर्वसूत्रे योऽच् श्रूयते तदपेक्षया शेषो विज्ञायत इत्येवमर्थम् । नचाम-
 लकीतरा द्रोणीतरित्यत्र श्रुतापेक्षया शेषत्वमुपपद्यते । डोऽनेकाच्त्वात् ।

तस्मान्न भवत्यत्र ङस्त्वप्रसङ्गः । स्वीतरिति । स्याद्यत्तेर्ङ् । डित्वाङ्लोपः ।
 वलि लोपश्च (६।१।६६) । टित्त्वान् डोप् । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः ।
 तत्रेदं व्याख्यानम् । अन्यतरस्याग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् क्तव्या
 न भविष्यतीति । लक्ष्मीतरिति । अविदुस्तृत्तन्विभ्य ईः (उण्, १।१४१) ।
 लक्ष्मीर्मुच्चेतीकारप्रत्ययान्तो (उण्, ४।४४०) लक्ष्मीशब्दो व्युत्पादितः ।
 क्तव्यायम्भवति ।

४५ । उगितश्च ।

श्रेयसितरिति । ईयसुनि परतः प्रशस्यस्य अ (५।३।६०) इति प्रशस्य-
 गद्स्य आदेशः उगितश्चेति (४।१।६) डोप् । विदुषीतरिति । विदेः परस्य
 लटः शत्रादेशः । त अ विदेः शतुर्वसुरिति (७।१।३६) वस्वादेशः । वसोः
 मंप्रसारणं (६।४।१३१) परपूर्वत्वम् । पूर्ववन् डोप् । (K) पुंवङ्गावोऽप्यत्र
 पत्रे वक्तव्य इति । श्रेयस्तरा विदुस्तरिति पत्रे यथा स्यात् । विदुस्तरिति
 वसुस्त्विति सकारस्य दकारः (L) । खरि चेति (८।४।५५) तकारः ।
 प्रकर्षयोगादित्यादिनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । शब्दानां व्युत्पत्तौ प्रहस्यौ
 च न वस्तुमन्निधानम् प्रधानं कारणम् । अपि तु विवक्षेव । नचैवं पूर्वं
 प्रकर्षयोगात् स्वीत्वं विवक्षितम् । तस्मादस्वीप्रत्ययान्तादेवातिशायिनेन
 भवितव्यम् । आतिशायिकप्रत्ययान्तात् तु स्वीप्रत्ययनेति भिन्नं श्रेयस्तरत्यादि
 रूपम् । ननुच ङाद्यग्रहणं तदस्तात् तद्धितविधानार्थमित्युक्तम् । तत्
 कथमस्वीप्रत्ययान्तात् तद्धितप्रकर्षप्रत्ययो युज्यते ? नतत् । अत्र विषये
 स्वीत्वतद्धितार्थयोर्युगपत् विवक्षामभिप्रेत्य तदुक्तम् । नतु यत्र विषये प्राक्
 प्रकर्षार्थेन सम्बन्धात् स्वीत्वस्य विवक्षा नास्ति तमभिप्रेत्येति किमत्र न
 युज्यते ?

(K) विदुषा तरिति स्थितेऽनेन द्वा वा । यदा न द्वाभ्योऽपि तस्मिन्नादिपिति (४।३।६५) पुंवङ्गावः ।
 इत्यादिषु स्थितोऽप्यविकृतङोप्पाठस्तत्र भाव्यविकृतः । तथान् मन्त्राणि “इत्यादिषु विदुषातरित्युदाहृतम् ।
 तन्निमित्तं” इति ।

(L) The 23rd. MS, has क्त्वा क्तव्या इति (८।१।३६) सकारस्य दकारः ।

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

महादेवो महाब्राह्मण इति । सन्महदित्यादिना कर्मधारयः (२।१।६१) । महाबाहुरिति बहुव्रीहिः । लक्षणोक्तत्वादित्यादिना परमतमाविष्कृत्य निराकरोति । स्यादेतत् । उत्तरपदेन समासः सन्निधापितः । समासे हि सत्युत्तरपदं भवति । स च समासो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया महतो यः प्रतिपदोक्तः सन्नहदित्यादिना (२।१।६२) साक्षाद्विशेषविहितः स एव गृह्यते । नतु यो लाक्षणिकः सामान्यलक्षणोक्तश्च समासो महत्पुञ्ज इति । अत्र षष्ठीति (२।२।८) सामान्यलक्षणेन विहितत्वात् । तस्मादत्र न भविष्यतीति । यद्येवं बहुव्रीह्यावपि न स्यात् । तस्यापि लाक्षणिकत्वात् । तदर्थमित्यादि । बहुव्रीह्यावप्यात्त्वं यथा स्यादित्येवमर्थं समानाधिकरणग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्र सत्येषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यद्युपतिष्ठते समानाधिकरणमनर्थकं स्यात् । महतो यः प्रतिपदोक्तः समास स्तस्य समानाधिकरणपदत्वात् । तस्याश्चानुपस्थाने सति बहुव्रीह्यावप्यात्त्वं भवति । असति तु समानाधिकरणग्रहणे तया परिभाषयेद्दोषस्थातव्यम् । ततश्च यथा महत्पुत्र इत्यत्र न भवति तथा बहुव्रीह्यावपि महाबाहुरित्यत्र न स्यात् । अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति । यत्रार्थे च्युत्तो महच्छब्दो वर्त्तते तत्रैव भूतगद्दोऽपि । तस्मात् सामानाधिकरण्ये सत्यात्त्वेन भवितव्यमिति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् । अत्र स्तां निराकर्त्तुमाह अमहान् महानित्यादि । महद्भूत इति । महच्छब्दाद्भूततद्भाव इत्यादिना (५।४।५० वा) च्चिः । तस्योर्थाद्विचिडाचश्चेति (१।४।६१) गतिसंज्ञकत्वाद्भूतशब्देन कुगतिप्रादय इति (२।२।२८) समासः । गौणत्वादित्यादि । लोके हि शब्दादुच्चारिताद् गौणमुख्यार्थसम्भवे सति मुख्यार्थ एव संप्रत्ययो भवति । नतु गौणेऽप्रधाने । तथाहि गौरानीयतामित्युक्ते सास्त्रादिमानेवानीयते । नतु वाहीक इति । तस्मादिहापि महच्छब्दादुच्चारितास्युख्येव महदर्थं संप्रत्ययो भवति । न गौणे । गौणत्वात् महदर्थः । तदभिधानाच्च महच्छब्दोपि गौण इति न भवत्यात्त्वम् । ननु च महत्त्वेन यत्तश्चन्द्रमा महानिव । तदयुक्तं महदर्थस्य गौणत्वम् । नैतदस्ति । सर्वत्रैव

हि श्रुत्तेनार्थं आश्रितपूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थ उच्यते । तस्मादिहापि चन्द्रमा अमहत्त्वपूर्वावस्थो महच्छब्देनोच्यमान उपचरितमहत्त्वानुगतोत्तरावस्थ एवोच्यत इति युक्तास्य गौणता । यदि गौणत्वामहच्छब्दस्यात्त्वमिह न भवति तदा पुंवङ्गावोऽपि न स्यात् । अमहती ब्राह्मणी महती सम्पन्ना महद्भूतेति वृहदात्त्वे च गौणस्य गोशब्दस्य न स्याताम् । गोर्वाहीकस्तिष्ठतीति वृद्धिर्न स्यात् । गोतो णिदिति (७।१।८८) गोणाद् गोशब्दात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वेऽसति गां वाहीकमानयेत्यतौतोऽमशमारित्यात्त्वं (६।१।८३) न स्यात् । नैष दोषः । पुंवङ्गावस्तावत् स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) योगविभागाद्भविष्यति । योगविभागश्चावश्यं कर्त्तव्यो गर्भिभार्य इत्याद्यर्थः । महत्या घासो महाघास इत्याद्यर्थश्च । सोऽन्यार्थः क्रियमाण एतदर्थोऽपि भविष्यति । ननु च क्रियमाणेऽपि योगविभागे नैवात्र पुंवङ्गावः प्राप्नोति महदर्थस्य गौणत्वात् । योगविभागस्य चान्यत्र चरितार्थत्वात् । एवं तर्हि पुंवत् कर्मधारयेति (६।३।४२) सूत्रे द्वितीयो पुंवदिति योगविभागः करिष्यते । स गौणार्थो भविष्यति । वृहदात्त्वाभावदोषोऽपि न प्रसजति । यस्माद् वाक्यात् तत्र गौणत्वं प्रतीयते । पदस्य तु मुख्यएवार्थः । नच पदसंस्कारवेलायां वाक्यार्थोऽपिष्यते । महदात्त्व इत्यादि । समानाधिकरण आत्त्वपुंवङ्गावो विधीयमानो व्यधिकरणे न प्राप्नुतः । तस्माद्वाधिकरणेऽप्युत्तरपदे घासादौ महदात्त्वस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानमित्यस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । आम्हणत (६।३।४६) इत्यादाप्यादिति योगविभागं करिष्यति । तेन महत्या घासो महाघास इत्यादावात्त्वं भविष्यतीति । स चावश्यं योगविभागः कर्त्तव्यः । अष्टाकपालमित्याद्यर्थम् । सोऽन्यार्थं क्रियमाण एतदर्थोऽपि भवति । पुंवद्वचनञ्चेत्यादि । घासकरविशिष्टेष्वित्यपेक्षते । पुंवङ्गावस्य वचनं व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । तच्च पूर्वमेव कृतम् । अष्टनः कपाल इत्यादि । अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तच्च प्रतिपादनं पूर्वमेव कृतम् । अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति तद्वितार्थत्वादिना (२।१।३१) समासः । संस्कृतं भक्षा (४।१।८८) इत्यण् । तस्य द्विगोलुगनपत्य इति (४।२।१६) लुक् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्येति । अष्टानां कपालानां समाहारोऽष्टकपालम् । समाहारे द्विगुः । अत्र पात्रादित्वात्

(२।४।३०,वा) स्त्रियां न भाष्यते । तेन द्विगोरिति (४।१।२१) ङीव् न भवति । गवि च युक्त इत्यादि । गोशब्दे चोत्तरपदे युक्तार्थे गम्यमाने ऽष्टशब्दस्यात्वस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तच्च प्रतिपादनं पूर्वमेव कृतम् । अष्टागवेन शकटे-नेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । युक्तशब्दस्य गम्यमानत्वाद्दृष्टौ न प्रयुज्यते । यथा दध्योदन इत्यतोपसिक्तशब्दः । यदि च बहुव्रीहिरयं तदा गोरतद्धितलुकीति (५।४।६२) टच् समासान्तो न प्राप्नोति । तत्पुरुषाधिकारात् । मा भूत् टच् । अच् प्रत्यनुपूर्व्यादित्यत्राजिति (५।४।७५) योगविभागाद् भविष्यति । यथा कृष्णभुमः पद्मनाभ इत्यादी । अथवाष्टानां गवां समाहारोऽष्टागवम् । अष्टागवेन युक्तमष्टागवम् । नचैवं युक्तशब्दस्य प्रयोगः प्रसजति । पदैकदेशस्य प्रयोगात् । यथा सत्यभामा भामा । भीमसेनो भीमः । बलभद्रो बल इति । एकादश इति । अत्रापि ततएव योगविभागादात्त्वं वेदितव्यम् । योगविभागस्य च लिङ्गं प्रागिकादशभ्य (५।३।४६) इति निर्देशः । तपरकरणं विस्मयार्थमिति । अथ भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? भाव्यमाननिनाणा सवर्णानामग्रहणात् । गुणान्तरभिन्नानां तर्हि ग्रहणं कस्मान्न भवति ? गुणानामभेदकत्वात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

संख्यातानुदेशोऽत्र न भवति । यदि हि स्यादष्टनोऽशीती प्रतिषेधः स्यात् । तथाच तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । प्रतिषेधे ह्यात्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यम् । अष्टात्तरत्वाच्चाशीतिशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये परनिपातेन लक्षणव्यभिचार-चिह्नेन संख्यातानुदेशाभावः सूचितः । द्वाष्टेति । द्वौ च दश चेति इन्द्रः । अथवा द्वाभ्यामधिका दशेति समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीना-मुपसंख्यानमुत्तरपदलोपधेयुत्तरपदलोपी (२।१।६०,वा) तत्पुरुषसमासः । एवं द्वाविंशतिरित्यादावपि वेदितव्यम् । द्वैमातुर इति । इयोर्मातोरपत्यमिति विगृह्य तद्विधितार्थं समासः । ततो मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वाया (४।१।११५) इत्यण् । उकारश्चान्तादेशः । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विगृह्य संख्याया व्यशेत्त्वादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येय (५।४।७०) इत्यादिना

डच् समासास्तः । टिलोपः । द्विदशा इति । पूर्ववड् डच् । बहुव्रीहिः । द्विदेशेति
 विग्रहः । सुजयंशुं समासः । अत्र द्वि दशसम्बन्धिन्यावृत्तिदेशगण्येन लक्ष्यमाणा
 द्विशब्देन संख्यायते । तेन द्वौ दशकावित्ययमर्थो वेदितव्यः । समासः सुजयं
 गमयितुं समर्थ इति वृत्तौ सुज् न प्रयुज्यते । ह्यशीतिरिति । पूर्ववद् इन्द्रः ।
 उत्तरपदलोपी वा तत्पुरुषः । प्राक् गतादित्यादि । गतात् प्राग् या
 संख्या तद्वाचिन्युत्तरपदे द्वाष्टन आत्त्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 तत्रेदं व्याख्यानं विभाषा चत्वारिंशदित्यत्र (६।३।४६) वक्ष्यमाणविभाषायङ्गणं
 सिंहावलोकितन्यायेनेहाप्युपतिष्ठते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन प्राक्
 गताद् या संख्या तद्वाचिन्युत्तरपदे भविष्यति । गतादिवाचिनि तु न भवि-
 ष्यति । एवमुत्तरयोरपि योग्योः प्राक्गतात् काव्यं भवतीति वेदितव्यम् ।

४८ । ते स्वयः ।

तय इति सकारान्तोऽयमादेशः । कुत एतत् ? मन्थिवेलादिषु तयोदशी-
 शब्दपाठात् । अकारान्ते द्वि सति तयदशीति पाठः स्यात् । तयोदश ।
 तयोर्विंशतिरिति ससजुषोरिति (८।२।६६) क्वम् । द्विशि चेतुक्त्वम्
 (६।१।११४) । आद्गुणः (६।१।८०) । त्रिदश इति । पूर्ववत् सुजयं बहुव्रीहिः ।
 डच् समासास्तः ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

सर्वग्रहणं द्वाष्टनोरपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । इतरथा ह्यनन्तरस्य
 विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प,६२), तेरेव स्यात् । मण्डुकप्रुतिन्यायेन
 द्वाष्टन इत्येतदपीहानुवर्त्तियते । ततोऽयमदोष इति चेत् ? एदं तर्हि
 विस्पष्टार्थं सर्वग्रहणम् इति ।

५० । हृदयस्य हृत्क्षेत्रयदणलासेषु ।

हृत्क्षेत्र इति कर्मण्यण (३।१।१) । हृदय इति । प्राग्घिताद् (४।४।७५)
 यत् । हार्दमिति । तस्येदमिति (३।३।२०) प्राग्दीव्यतोऽण् । हृत्क्षेत्र इति ।
 लसन् लसः । भावे घञ् । क्षुद्रयोगा च पञ्ची ममस्यत इति (२।२।८, वा)
 षष्ठीसमासः । लेख इत्यन्तस्य ग्रहणं मिति । एतच्च काव्यायणप्रभृतीनां

प्रमाणभूतानां वचनाद् विज्ञायते । कात्यायनेनोक्तं यदण्यग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः ? लेखग्रहणादिति । भाष्यकृताप्युक्तम् । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः ? लेखग्रहणादिति । एतच्च वचनद्वयं कथमुपपद्यते ? यदि लेखइत्यस्मन्तस्य ग्रहणं भवति । नान्यथा । अथ घञन्तस्यापि लेखशब्दस्य ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायत इत्याह षड्विंशत्यादि । एतदेवेत्यादि । अण्यग्रहणादेव तदन्तस्य लेखशब्दस्य ग्रहणे सिद्धे तस्य पृथग् ग्रहणं क्रियमाणमेतज् ज्ञापयति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तं न गृह्यत इति । तेनेह यदण्यग्रहणे षरूपादिसूत्रे (६।३।४३) च न घादिप्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रं गृह्यते । तदन्तविधिरिति भावः ।

पृ१ । वा शोकष्यज्जोरोगेषु ।

सौहार्थमिति । शोभनं हृदयमस्येति बहुव्रीहिः । ततः ष्यञ् । हृदयशब्देनेत्यादि । हृदयशब्देनेह समानार्थं हृच्छब्दे सति यदा हृच्छब्दस्य प्रयोगस्तदा हृच्छोक इति भविष्यति । यदा हृदयशब्दस्य तदा हृदयशोक इति । ततश्च तेनैव प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे विकल्पविधानमिदन्न कर्त्तव्यम् । एतत् क्रियते तु प्रपञ्चार्थम् । स एव भिन्नप्रयोगोऽनेन सूत्रेण कथ्यत इति ।

पृ२ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।

पदाजिरिति । अत्र गतिच्चेपणयोः । पदातिरिति । अत सातत्यगमने । अस्थितिभ्याश्च पादे चेत्यौणादिक (उण्, ४।५३०) इणप्रत्यय इति । अत्र जनिष्मिभ्यामिस्मित्यत (उण्, ४।५६६) इणग्रहणानुवृत्तेः । यदौणादिक इण प्रत्यय एवं सति तन्नाजेर्व्यञ्जपोरिति (२।४५६) वीभावः कस्मान्न भवतीत्याह तत्रेत्यादि । पदग इति । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेत्यादौ (३।२।४८) सूत्रे उपकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इति (३।२।४८, वा) वक्तव्यमित्युक्तम् । तेन पादशब्देऽप्युपपदे गमिर्ङप्रत्ययः । पदोपहत इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । पूर्वत्र तूपपदसमासः । अकारान्तोऽयमादेशः । प्रथमायाश्च लुक् कृत्वा निर्देशः । पादशब्दोऽयमित्यादि । कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५६) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते पादशब्दस्य षषादित्वादाद्युदात्तत्वं

बधीयते । ततश्च तस्य स्थाने पदादेशो विधीयमान आन्तरतस्यादाशुदात्त
 [व स्यात् । अन्तोदात्तश्चेत्यते । तस्मादन्तोदात्तो निपात्यते । उपदेशा-
 स्थायामिव । तेनेत्यादिनान्तोदात्तनिपातनस्य फलं दर्शयति । पदाजिः पदाति-
 रेत्यादिनापुत्रपदेशग्रहणस्य । यदि गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१०६)
 कृतिस्वरि कृते षडशब्दस्यान्तोदात्तत्वं निपात्यते तदा तस्य सतिशिष्टत्वं स्यात् ।
 ततश्च पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरो बाध्यते । सतिशिष्टस्वरस्य
 बलीयस्त्वात् । उपदेशावस्थायान्त्वन्तोदात्तत्वनिपातने कृत्स्वर एव सतिशिष्टो
 भवति । अतस्तेन समामस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति । न षडशब्दस्य ।

पू३ । पदात्यतदर्थे ।

पद्या इति । विध्यत्यधनुषेति (४।४।८३) यत् । पायमिति । पादशब्दात्
 तादर्थ्ये यदित्यनुवर्तमाने (५।४।२४) पादात्तार्थाच्चेति (५।४।२५) यत् ।
 पङ्गाव इत्यादि । पङ्गावे कर्त्तव्येऽस्मिं श्रुत्यर्थं यङ्क् तस्मिन् कृते पङ्गावस्योप-
 संख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदेदं प्रतिपादनम् । पदिति
 योगविभागात् सिद्धमिति । पर्पादिष्वेव पादः पञ्चेति पाठात् सिद्धमिति
 वा । शरीरावयवस्येत्यादि । कुतः पुनरेतन्नभ्यत ? केचिदाहुर्न्यानादायमर्थः
 प्रतिपत्तव्य इति । अन्ये त्वाहुः पूर्वसूत्रे सामर्थ्याच्छरीरावयवस्य पादशब्दस्य
 ग्रहणं तत्राज्यातिप्रभृतीनि त्रीण्युत्तरपदानि गमनार्थानि । चतुर्थं तु
 हननार्थम् । तेषु गमनादिषु प्राण्यङ्गस्यैव पादशब्दस्य करणभावः सम्भवति ।
 नेतरस्य । तस्मात् तत्र प्राण्यङ्गवाचिनः पादशब्दस्य ग्रहणम् । इहापि
 तदेवानुवर्त्त इति युक्तम् । शरीरावयवस्य ग्रहणमिति । यद्येवं तदा ऋचः
 श (६।३।५५) इत्यत्रापि शरीरावयवस्य ग्रहणं स्यात् । नैष दोषः । ऋक्-
 सम्बन्धिनः शरीरावयववचनस्यासम्भवात् । चतुर्थभागवचनः पादशब्दोऽत्र
 ग्रहीयते । तेनेत्यादि । यत एवं शरीरावयववचनपादशब्दस्येह ग्रहणं तेन
 पणपादमाषेत्यादी (५।१।३४) सूत्रे यः पादशब्दस्तस्य न पदादेशो भवति ।
 नञ्ज्ञौ शरीरावयववचनः । किं तर्हि ? परिमाणवचनः । कुत एतत् ?

पणादिभिः परिमाणवचनैः साहचर्यात् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यमिति । तेन क्रीतमित्यर्थे (५।१।३७) यत्प्रत्ययः ।

५४ । द्विमकाषिहतिषु च ।

पङ्क्तिमिति । षष्ठीसमासः । पत्काषिण इति । (M) सुप्यजातौ णिनि-स्ताच्छीत्य इति (३।२।३८) णिनिः । उपपदसमासः । पङ्क्तिरिति । पादाभ्यां हन्यत इति पङ्क्तिः । क्लिप्तस्तेन हतिशब्देन कर्त्तृकरणे कृता (२।१।३२) बहुलमिति समासः ।

५५ । ऋचः श्रे ।

शइति । तद्विहितस्य शस्रप्रत्ययस्यावयवभूतो यः शशब्दस्तस्येह ग्रहणम् । अन्यस्य ऋक्पादात् परस्यासम्भवात् । ननु च पादे श्रेत इत्यधिकरणे श्रेतरित्यत्रि (३।२।१५) कृते पादश इत्यत्र शोडशस्वस्वी शशब्दः सम्भवति । नैतदस्ति । नहि ऋक्पाद उपपदे श्रेते र्धातोरचा भवितव्यम् । तत्र तु शयनासम्भवात् । अनभिधानाद्वा । योऽपि लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच इति (५।२।१००) शो विधीयते सोऽपि नेव ऋक्पादात् परः सम्भवति । ततानभिधानात् । लोमादिषु तस्यापाठाच्च ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

घोषशब्दशब्दशब्दाभ्यां षष्ठीसमासः । मिश्रशब्देन च पूर्वसदृशेत्यादिना (२।१।३१) द्वतोयासमासः । निष्के चेति वक्तव्यमिति । निष्कशब्दं चोत्तरपदे पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । द्विमकाषिहतिषु चेत्यतश्चकारो (६।३।५४) ऽत्वानुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । अथवा सूत्रे वेति योगविभागः क्रियते । तेन निष्के चोत्तरपदे भविष्यतीति ।

५७ । उदकस्रोदः संज्ञायाम् ।

उदमेघो नाम यस्योदमेघिः पुत्र इति । पितुरप्रसिद्धत्वादुदमेघस्य तदपत्येन समाख्यातं यस्योदमेघिः पुत्र इत्युक्तम् । एतेन यस्योदमेघिरपत्यं

(M) पत्काषिणः पादचारिण इत्यर्थः । “अथ पत्काषिणः याको”ति भाष्ये ।

स उदमेघो वेदितव्य इति दर्शयति । एवमुदवाहो नाम यस्मादवाहः कुत्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् । उदमेघ इति षष्ठीसमासः । उदकपूर्णां वा मेघः । शाकपार्थिवादित्वाभ्यपदलोपी तत्पुरुषः । उदकं वहतीति उदवाहः । कर्मण्यप् (३।२।१) । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि स एव चकारोऽनुवर्त्तते । अनुक्तसमुच्चयार्थः । नचान्यत् समुच्चेतव्यमस्त्योति । उदभावमेवासावुदकशब्दस्य संज्ञायां समुच्चिनोति । तत्र कस्य समुच्चिनोति । यस्य न प्राप्नोति । कस्य न प्राप्नोति ? उत्तरपदभूतस्य । तेन संज्ञायामुत्तरपदस्याप्युदकशब्दस्योद इत्ययमादेशो भवति । लोचितीदः । क्षीरोद इति बहुव्रीहिः ।

५८ । पेषं वासवाहनधिषु च ।

उदपेषमिति । पिप्लु सञ्चूर्णनं । उदधिरिति । कर्मण्यधिकरणे चेति (३।३।८३) किप्रत्ययः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । असंज्ञार्थमिदं यचनम् । तेनोदधिरिति घटादिरिच वेदितव्यः । न समुद्रः । तत्र पूर्वणैव सिद्धत्वात् । उदधिशब्दः समुद्रस्य संज्ञेति क्त्वा ।

५९ । एकहलादो प्ररयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

यद्येकशब्दः संख्यावचन इह गृह्यते तदानर्थकं तस्य ग्रहणं स्यात् । नहि क्वचित् द्वौ बहवो वा हल आदिभूताः सम्भवन्ति यद्व्यवच्छेदार्थमेकग्रहणं क्रियते । तस्मादसहायवचनोऽयमेकशब्दः । एवमपि यः कश्चिद्विशिष्ट एकोऽसहायो हल् आदिर्वाच्य तदेकहलाद्युत्तरपदं गृह्यते तदादकस्थानमित्यत्रापि स्यात् । अत्रापि हि सकारोऽसहाय एव एकहल् । यद्यनेके वर्णा युगपदुच्चार्यरन्वञ्चारिता वा वर्णा न प्रध्वनेरन्तदा असहायस्यापि स्यादादित्वम् । नचैवम् । यतो वर्णा न युगपदुच्चार्यन्ते । ते चोच्चारितप्रध्वंसिनः । तस्मात्वाक्येव क्वचित् किञ्चिदनैकहलादित्वं यद्यवच्छेदार्थमेकहलादावित्युच्यते । उक्तञ्चेदम् । अतोऽस्मादेव वचनाद् विशिष्टमात्रैकहलादित्वं विवक्षितमित्येतत् सर्व्वञ्चेतसि क्त्वा तदेव विशिष्टं दर्शयितुमाह एकोऽसहाय इत्यादि यथातुल्यजातीयेनाप्यत्रा विनेकी

इष् स आदिर्यस्येति तदेकहलादि । तुल्यजातीयेन चाव्यवहितेनापि यस्य तदेकहलादीद्वाश्रयेत तदा न क्वचित् स्यात् । तथाविधस्योत्तरपदस्य पूरयितव्यवाचिनोऽभावात् । उच्यते चेदम् । तस्माद् वचनप्रामाण्यात् तुल्यजातीयेन हलाऽनन्तरैणाव्यवहितेन विना यो वर्त्तते सोऽसहाय ए-
वेकैकशब्देनासहायवाचिना विवक्षित इति गम्यते । एवंविधो हलादिर्यस्य तदेकहलादि । नचैवंविधः स्थानशब्दस्यादिर्हलस्तीत्येकहलादिग्रहणेन स्थानशब्दो निवर्त्तते । पूरयितव्यवाचिनीति । उदकादिना द्रव्येणान्तर्व्याप्त्यः पूरयितव्य इत्युच्यते । तद्वक्तुं शीलमस्येति ताच्छीलिको णिनिः ।

६० । मन्थोदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवौवधगाहेषु च ।

द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थ इत्युच्यते । तत्र मन्थशब्दोऽयं यद्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तदोदकेन मन्थ इति लृतीयेति (३।१।३०) योगविभागात् समासः । अथ व्युत्पाद्यते मन्थत इति मन्थ स्तदा कर्त्तृकरणं कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । सक्तोदनाभ्यामन्नेन व्यञ्जनमिति (२।१।३३) समासः । विन्दुवज्रवौवधैः षष्ठीति (२।२।८) भारहारगाहैरसन्तै रूपपद मतिङिति (२।२।१८) ।

६१ । इको ऋसोऽङो गालवस्य ।

ग्रामणिपुत्र इति । ग्रामं नयतीति सत्सूक्ष्मिषेत्यादिना (३।२।६१) क्विप् । अथग्रामाभ्याञ्च नयतेरिति (८।४।३, वा) णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । यञर्थेति (३।२।१६) गार्ग्यशब्दान् ङीप् । यस्येति चेत्यकारस्य (६।४।१४८) लीपः । हलस्तद्धितस्येति (६।४।१००) यकारस्य च । अथ विकल्पार्थमेव गालवशब्दं कस्मान्न भवतीत्याह अन्यतरस्यामित्यादि । कारीषगन्धोपुत्र इति । कारीष-
गन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः । अङः संप्रसारणमित्यादिना (६।१।१३) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हलः संप्रसारणस्येति (३।१।१३८) दीर्घः । इयङुवङ्भाविनामित्यादि । इयङुवङ्गी भाविनौ येषां ते तद्योच्यन्ते । श्रौतुलमिति । इयङ्भाविन उदाहरणम् । श्रूतुलमिति । उवङ्भाविनश्च । काङ्गीभूतम् । वृषलीभूतमिति । अव्ययानाम् । काङ्गवृषल-

शब्दाभ्यामभूततद्भाव इत्यादिना (५।४।५०) च्चिः । अस्य चावितौत्वम् (०।४।३२) । कुकुंस इति । भ्रूसासौ कुंसश्चेति विशेषणसमासः । एवं भ्रुकुटिरित्यत्रापि । वक्तव्यमिति व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पृषोदादित्वाद् भ्रकंसादीनामकारो भविष्यतीति ।

६२ । एका तद्धिते च ।

एकरूप्यमिति । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति (१।३।८१) रूप्यः । एकमयमिति । मयट् चेति (४।३।८२) मयट् । एकत्वम् । एकतेति । तस्य भावस्वतन्नाविति (५।१।११६) त्वतलो । यदैकशब्दः संख्यापरो भवति तदेतदुदाहरणम् । यदा संख्येयपरो भवति तदा त्वतलोर्गुणवचनस्येति (६।३।३५, वा) पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । ननु च गुणमुक्तवान् गुणवचनः । यच्च गुणमात्रमभिधाय तद्विशिष्टं द्रव्यमाह स गुणवचनो भवति । तदयथा कृष्णः पटः । शुक्लः पट इति । अयं पुनरेकशब्दे न क्वचिदपि द्रव्यव्यतिरिक्तं गुणमाह सर्वदा संख्येये द्रव्ये वर्तत इति ज्ञत्वा । तत् कुतोऽस्य पुंवद्भावः ? अयुक्तमिदमभिधीयते । तथाहि प्रसिद्धिमाश्रित्येकादयः संख्येयवचना इत्युच्यन्ते । नत्वेषां संख्याने वृत्तिर्नाभ्युपेयति । तथाहि द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र (१।४।२२) त्वेकशब्दः संख्यायामेव प्रयुक्तो न संख्येये द्रव्ये । लिङ्ग-विशिष्टस्येत्यादि । पुलिङ्गो य एकशब्दः स स्वभावत एव ऋस्वान्त इति न तदग्रहणं प्रयोजयति । अपितु स्त्रोलिङ्गविशिष्टस्यैव । तस्यैव हि ऋस्वत्वं विधीयमानमर्थवद् भवति । ननु चैतस्त्रय्येकशब्दस्य य एकारस्तस्त्र ऋस्वत्वं विधीयमानमर्थवद्भवति । तत् किमुच्यते लिङ्गविशिष्टस्यैकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयतीत्याह अत्रा गृह्यमाणमित्यादि । विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारः । तथा ह्युक्तं विशेषणविशेष्यभावयार्थेष्टत्वादिति । तत्र यदि गृह्यमाणैकशब्देनाज् विशिष्यत एकशब्दस्य योऽर्जति तदैकसम्बन्धिन एकारस्य ऋस्वत्वं विधीयमानमर्थवद्भवति । पुलिङ्गस्याप्येकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयति । नचात्र गृह्यमाणैनाज् विशिष्यते । एकारस्य ऋस्वत्त्वानिष्टत्वात् । नञ्निष्ठार्थां शास्त्रे प्रकृतियुक्ता । तस्मादत्रा गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र विशिष्यते ।

तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । एकशब्दस्य ऋत्वो भवति । किं विशिष्ट-
त्वात् । अजन्तस्येत्यर्थः । तत्रालोऽन्वस्यैव ऋत्वत्वेन भवितव्यम् । तच्च
टावन्तस्यैव सार्धकम् । न पुल्लिङ्गस्य । न हि ऋत्वस्यैव ऋत्वे विधीयमाने
कश्चिदर्थः सिध्यति । इतिकरणो हेतौ । यत् एवाचा गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र
विशिष्यते तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहण मेकशब्दस्य प्रयोजयति ।

६३ । ज्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।

रेवतिपुत्र इति षष्ठीसमासः । एवं रोञ्छिण्पुत्र इत्यादावपि । कुमारीं
ददातीति कुमारिदा (N) । उर्वीं ददातीति उर्विदा । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२।३) । फाल्गुनीत्यादि । फाल्गुनी चासौ पौर्णमासी चेति फाल्गुनीपौर्णमासी
(O) । विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः । एवञ्जगतीच्छन्द इत्यत्रापि ।
शिलषडम् । शिलप्रस्थमिति । शिलाशब्दस्य वृहप्रस्थशब्दाभ्यां षष्ठीत्यनेन
(२।२।८) समासः । लोमकागृहम् । लोमकाषण्डमिति । अत्रापि लोमका-
शब्दस्य गृहषण्डशब्दाभ्याम् । अजन्तीरेणेति । अत्राप्यजाशब्दस्य क्षीरशब्देन ।
जर्णमृदिति । जर्णासहिता मृद् जर्णमृत् । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपो
(२।१।६०, वा) समासः । (P)

६४ । त्वे च ।

संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्यैवोदाहरणानि भवन्तीति । एवकारेण संज्ञाया
व्यवच्छेदः क्रियते । नहि त्वप्रत्यये ङापां ऋत्वत्वे कृते कस्यचित् संज्ञा
गम्यते । तेन संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्यैवोदाहरणानि भवन्ति ।

६५ । वृष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ।

वृष्टकचित्तमिति । कर्त्तृकरण इत्यादिना (२।१।३२) समासः । इषिक-

(N) In the printed काशिका the examples are कुमारिदारा । प्रदर्विदा ।

(O) कथमव न पुंश्रव इति न्यासकारः प्रत्ययः । “बहुलयङ्गान् कश्चिदनुत्तरपदैऽपि भवति
अनुवाचिनो नवो निर्माण्य इति । एवं क्त्वा फाल्गुनी पौर्णमासीति प्रत्यदाहरणोपपत्तिः । कर्त्तृकारे
त पुंश्रवः प्राप्नोतीति निश्चयः ।

(P) The printed काशिका has जर्णसदा ।

तूलमिति षष्ठीसमासः । मालभारिणीति । मालां भर्तुं शीलमस्या इति ताच्छीले णिनिः । उपपदमतिङ्गिति (२।२।१८) समासः । इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि यज्ञं भवतीति । बहुलग्रहणानुवृत्तेरित्यभिप्रायः ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

कालिम्बन्या । हरिणित्यन्येति । कालीमात्मानं मन्यते । हरिणो मात्मानं मन्यते इति आत्ममाने खञेति (३।२।२३) खञ् । दिवादिवाञ्छन् । अनेन ऋस्त्वम् । उत्तरसूत्रेण सुम् । इहाजन्तस्य ऋस्त्वमभ्युपगम्यम् । अन्यथा वाङ्मन्य इत्यत्रापि स्यात् । अजन्तस्य ऋस्त्वविधाने मति परवान् सुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ऋस्वो न प्राप्नोतीति या मन्येत तं प्रत्याह सुमा ऋस्वो न बाध्यते इति । अत्रैव हेतुमाह अन्यथा हीत्यादि । ऋस्वः शिष्यते विधीयते येन तद् ऋस्वशासनं खित्यनव्ययस्येतद् वचनम् । यदि हि सुमा ऋस्वो बाध्यते ततो ऋस्वशासनमिदमनवकाशं स्यात् । ततस्तस्यानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मान्ना भूदेष दोष इति सुमा ऋस्वो न बाध्यते । तेन विरोधाभावादुभयं भवति ऋस्वो सुम् च । कथं पुनरसुमा ऋस्वस्य बाधा गङ्गिता ? कथं वा ऋस्वशासनस्यानवकाशत्वम् ? यावता खित्यजन्तस्याविशेषेण सुम् विधीयते । ऋस्वत्वं तु सामर्थ्याद् दीर्घस्य । नहि ऋस्वस्य ऋस्त्वविधानमर्थवत् भवति । एवञ्च स्तनन्त्यादिषु कृतार्थत्वान् सुमेव ऋस्वेनापवादेन कालिम्बन्यादिषु बाध्येत । एवमन्यते । अपवादविषयेऽपि सुमा विधानार्थं मुग्शास्त्रस्यावश्यमावृत्तिः कर्तव्या । अन्यथा कालिम्बन्येत्यत्र सुम न स्यात् । ततश्चापवादविषयेऽपि सुमा प्रवर्तमानेन ऋस्वस्य बाधा सम्भाव्यते । अनवकाशत्वञ्चातएवापवादविषयेऽपि सुम् प्रवृत्तेरिति । अथ कथमत खिटन्तस्य यज्ञणम् । यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारि प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनस्तीत्यत्र आह अनव्ययस्य तदेवेत्यादि । यद्यत्र खित्प्रत्ययमात्रं गृह्येत न तदन्तं ततोऽनव्ययस्येति प्रतिषेधोऽपार्थकः स्यात् । नष्टव्ययात् परः खित् प्रत्ययः सम्भवति । धातोरेव तस्य विधानात् । ततदानर्थकत्वादनव्ययस्येत्यन्तात् स्यात् । उत्तरात् तस्मादेतदेवैतज् ज्ञापयति खिटन्तस्मात् यज्ञणमिति ।

पणादिभिः परिमाणवचनैः साहचर्यात् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यमिति । तेन क्रीतमित्यर्थे (५।१।३७) यत्प्रत्ययः ।

५४ । हिमकाषिहृतिषु च ।

पञ्चममिति । षष्ठीसमासः । पत्काषिण इति । (M) सुप्यजातो णिनि-
स्ताच्छीन्य इति (३।२।३८) णिनिः । उपपदसमासः । पञ्चतिरिति । पादाभ्यां
हृन्त्यत इति पञ्चतिः । क्लिन्नक्तेन हृतिशब्देन कर्त्तृकरणे कृता (२।१।३२)
बहुलमिति समासः ।

५५ । ऋचः श्रे ।

शङ्कति । तद्धितस्य शस्प्रत्ययस्यावयवभूतो यः शशब्दस्तस्येह यङ्गणम् ।
अन्यस्य ऋक्पादात् परस्यासम्भवात् । ननु च पादे श्रेत इत्यधिकरणे
श्रेतेरित्यचि (३।२।१५) कृते पादश इत्यत्र शोड्सम्बन्धी शशब्दः सम्भवति ।
नैतदस्ति । नहि ऋक्पाद उपपदे श्रेते धातोरचा भवितव्यम् । तत्र तु
शयनासम्भवात् । अनभिधानाद्वा । योऽपि लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः
शनेलच इति (५।२।१००) शां विधीयते सोऽपि नैव ऋक्पादात् परः
सम्भवति । तत्रानभिधानात् । लोमादिषु तस्यापाठाच्च ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

घोषशब्दशब्दशब्दाभ्यां षष्ठीसमासः । मिश्रशब्देन च पूर्वसदृशेत्यादिना
(२।१।३१) ततोयासमासः । निष्के चेति वक्तव्यमिति । निष्कशब्दे चोत्तरपदे
पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । हिमकाषिहृतिषु चेत्यतश्चकारो (६।३।५४) ऽतानुवर्त्तते । स
चानुक्तसमुच्चयार्थः । अथवा सूत्रे वेति यीगविभागः क्लियते । तेन निष्के
चोत्तरपदे भविष्यतीति ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

उदमेघो नाम यस्योदमेघिः पुत्र इति । पितुरप्रसिद्धत्वादुदमेघस्य
तदपत्येन समाख्यातं यस्योदमेघिः पुत्र इत्युक्तम् । एतेन यस्योदमेघिरपत्यं

(M) पत्काषिणः पादचारिण इत्यर्थः । “अथ पत्काषिणः यानो”ति भाष्ये ।

स उदमेवो वेदितव्य इति दर्शयति । एवमुदवाहो नाम यस्योदवाहिः कुत्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् । उदमेव इति षष्ठीसमासः । उदकपूर्णां वा मेघः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी तत्पुरुषः । उदकं वहतीति उदवाहः । कर्मण्य् (३।२।१) । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि स एव चकारोऽनुवर्त्तते । अनुक्तसमुच्चयार्थः । नचान्यत् समुच्चेतव्यमस्तीति । उदभावमेवासावुदकशब्दस्य संज्ञायां समुच्चिनोति । तत्र कस्य समुच्चिनोति । यस्य न प्राप्नोति । कस्य न प्राप्नोति ? उत्तरपदभूतस्य । तेन संज्ञाया-मुत्तरपदस्याप्युदकशब्दस्योद इत्ययमादेशो भवति । लाङ्गितोदः । क्षीरोद इति बहुव्रीहिः ।

५८ । पेषं वासवाहनधिषु च ।

उदपेषमिति । पिप्लु मञ्जूर्णे । उदधिरिति । कर्मण्यधिकरणे चेति (३।३।२३) क्तिप्रत्ययः । आतां क्षोप इति चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । असंज्ञार्थमिदं यचनम् । तेनोदधिरिति घटादिरिञ्च वेदितव्यः । न समुद्रः । तत्र पूर्वणैव सिद्धत्वात् । उदधिशब्दः समुद्रस्य संज्ञेति क्त्वा ।

५९ । एकहलादो प्ररयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

यद्येकशब्दः संख्यावचन इह गृह्यते तदानर्थकं तस्य यद्वचनं स्यात् । नहि क्वचित् द्वौ बहुवो वा हल आदिभूताः सम्भवन्ति यद्व्यवच्छेदार्थमेक-यद्वचनं क्रियते । तस्मादसंज्ञायवचनोऽयमेकशब्दः । एवमपि यः कश्चिद-विशिष्ट एकोऽसंज्ञायो हल् आदि वाच्ये तदेकहलाद्युत्तरपदं गृह्यते तदा-दकस्थानमित्यत्रापि स्यात् । अत्रापि हि सकारोऽसंज्ञायएव एकहल् । यद्यनेके वर्णा युगपदुच्चार्यरसञ्चारिता वा वर्णा न प्रध्वंसंस्तदा स-संज्ञायस्यापि स्यादादित्वम् । नक्षत्रम् । यतो वर्णा न युगपदुच्चार्यन्ते । ते चोच्चारितप्रध्वंसिनः । तस्मान्नामथैव क्वचित् किञ्चिदनेकहलादित्वं यद्यवच्छेदार्थमेकहलादावित्युच्यते । उक्तञ्चेदम् । अतोऽस्मादेव वक्ष्यमाह विशिष्टमात्रैकहलादित्वं विवक्षितमित्येतेन मर्षञ्चेतसि क्त्वा तदेव विशिष्टं दर्शयितुमाह एकोऽसंज्ञाय इत्यादि । यद्यत्तुल्यजातीयेनाप्यत्रा विनेकी

इत् स आदिर्यस्येति तदेकहलादि । तुल्यजातीयेन चाव्यवहितेनापि यस्य तदेकहलादीनाश्रयेत तदा न क्वचित् स्यात् । तथाविधस्योत्तरपदस्य पूरयितव्यवाचिनोऽभावात् । उच्यते चेदम् । तस्माद् वचनप्रामाण्यात् तुल्यजातीयेन हलाऽनन्तरेणाव्यवहितेन विना यो वर्त्तते सोऽसहाय ए-
वेकशब्देनासहायवाचिना विवक्षित इति गम्यते । एवंविधो हलादिर्यस्य तदेकहलादि । नचैवंविधः स्थानशब्दस्यादिर्हलस्तीत्येकहलादिग्रहणेन स्थानशब्दो निवर्त्तते । पूरयितव्यवाचिनीति । उदकादिना द्रव्येणान्तर्व्याप्त्यः पूरयितव्य इत्युच्यते । तद्वक्तुं शीलमस्येति ताच्छीलिको णिनः ।

६० । मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवौधगाहेषु च ।

द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्य इत्युच्यते । तत्र मन्यशब्दोऽयं यद्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तदोदकेन मन्य इति ष्ठीयेति (३।१।३०) योगविभागात् समासः । अथ व्युत्पाद्यते मय्यत इति मन्य स्तदा कर्त्तृकरण कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । सक्तौदनाभ्यामन्नेन व्यञ्जनमिति (२।१।३४) समासः । विन्दुवज्रवौधैः षष्ठीति (२।२।८) भारहारगाहैरन्तै रूपपद मतिङिति (२।२।१६) ।

६१ । इको ऋसोऽङो गालवस्य ।

ग्रामणिपुत्र इति । ग्रामं नयतीति सत्सृष्टिषेत्यादिना (३।२।६१) क्विप् । अग्रग्रामाभ्याञ्च नयतेरिति (८।४।३, वा) णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । यञ्शेति (३।२।१६) गार्ग्यशब्दान् ङीप् । यस्येति चेत्यकारस्य (६।४।१४८) लीपः । इल्लसहितस्येति (६।४।१००) यकारस्य च । अथ विकल्पार्थमेव गालवपण्यं कस्मात् भवतीत्याह अन्यतरस्यामित्यादि । कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीष-
गन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः । अङ्गः संप्रसारणमित्यादिना (६।१।१३) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । इल्लः संप्रसारणस्येति (३।३।१३६) दीर्घः । इयङुवङ्भाविनामित्यादि । इयङुवङ्गौ भाविनौ येषां ते तद्योच्यन्ते । श्रीकुलमिति । इयङ्भाविन उदाहरणम् । भ्रूकुलमिति । उवङ्भाविनश्च । काण्डीभूतम् । इषलीभूतमिति । अष्ययानाम् । काण्डइषल-

शब्दाभ्यामभूततज्ञाव इत्यादिना (५।४।५०) च्चिः । अस्य चावितोत्वम् (७।४।३२) । ऋकुंस इति । भ्रूसासौ कुंसश्चेति विशेषणसमासः । एवं भ्रुकुटिरित्यत्रापि । वक्तव्यमिति व्याख्येय मिथर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पृषोदादित्वाद् भ्रकंसादीनामकारो भविष्यतीति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकरूप्यमिति । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति (१।३।८१) रूप्यः । एकमयमिति । मयट् चेति (४।३।८२) मयट् । एकत्वम् । एकतेति । तस्य भावस्त्वतलाविति (५।१।११६) त्वतलो । यदैकशब्दः संख्यापरो भवति तदेतदुदाहरणम् । यदा संख्येयपरो भवति तदा त्वतलोर्गुणवचनस्येति (६।३।३५, वा) पुंवज्ञावेनैव सिद्धम् । ननु च गुणसुक्तवान् गुणवचनः । यच्च गुणमात्रमभिधाय तद्विशिष्टं द्रव्यमाह स गुणवचनो भवति । तद्यथा कृष्णः पटः । शुक्लः पट इति । अयं पुनरेकशब्दे न क्वचिदपि द्रव्यव्यतिरिक्तं गुणमाह सर्वदा संख्येये द्रव्ये वर्त्तत इति ज्ञत्वा । तत् कुतोऽस्य पुंवज्ञावः ? अयुक्तमिदमभिधीयते । तथाहि प्रसिद्धिमाश्रित्येकादयः संख्येयवचना इत्युच्यन्ते । नत्वेषां संख्याने वृत्तिर्नाभ्युपेयति । तथाहि देवकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र (१।४।२२) त्वेकशब्दः संख्यायामेव प्रयुक्तो न संख्येये द्रव्ये । लिङ्ग-विशिष्टस्येत्यादि । पुलिङ्गो य एकशब्दः स स्वभावत एव ऋस्वान्त इति न तदग्रहणं प्रयोजयति । अपितु स्त्रोलिङ्गविशिष्टस्यैव । तस्यैव च ऋस्वत्वं विधेयमानमर्थवद् भवति । ननु चैतस्त्रोप्येकशब्दस्य य एकारस्तस्य ऋस्वत्वं विधेयमानमर्थवद्भवति । तत् किमुच्यते लिङ्गविशिष्टस्येकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयतीत्याह अत्रा ऋस्वमात्रमित्यादि । विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारः । तथा ह्युक्तं विशेषणविशेष्यभावयोर्यथेष्टत्वादिति । तत्र यदि ऋस्वमात्रेनैकशब्देनाज् विशिष्यत एकशब्दस्य योऽर्जाति तदेकसम्बन्धिन एकारस्य ऋस्वत्वं विधेयमानमर्थवद्भवति । पुलिङ्गस्याप्येकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयति । नचात्र ऋस्वमात्रेनाज् विशिष्यते । एकारस्य ऋस्वत्वानिष्टत्वात् । नञ्निष्ठायां शास्त्रे प्रकृतियुक्ता । तस्मादत्रा ऋस्वमात्र एकशब्दोऽत्र विशिष्यते ।

तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । एकशब्दस्य ऋसो भवति । किं विशिष्ट-
स्त्वापः । अजन्तस्येत्यर्थः । तत्रालोऽन्वस्यैव ऋस्त्वेन भवितव्यम् । तच्च
टावन्तस्यैव सार्थकम् । न पुंलिङ्गस्य । न हि ऋस्यस्यैव ऋस्त्वे विधीयमाने
कश्चिदर्थः सिध्यति । इतिकरणो हेतौ । यत एवाचा गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र
विशिष्यते तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहण मेकशब्दस्य प्रयोजयति ।

६३ । ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।

रेवतिपुत्र इति षष्ठीसमासः । एवं रोहिणिपुत्र इत्यादावपि । कुमारिं
ददातीति कुमारिदा (N) । उवीं ददातीति उर्धिदा । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२।३) । फाल्गुनीत्यादि । फाल्गुनी चासां पीर्णमासी चेति फाल्गुनीपीर्णमासी
(O) । विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः । एवञ्जगतीच्छन्द इत्यत्रापि ।
शिलाग्रहम् । शिलाग्रहमिति । शिलाग्रहस्य वह्नप्रस्यशब्दाभ्यां षष्ठीत्यनेन
(२।२।८) समासः । लोमकाग्रहम् । लोमकाग्रहमिति । अत्रापि लोमका-
ग्रहस्य गृहप्रस्यशब्दाभ्याम् । अजन्तीरेणेति । अत्राप्यजाग्रहस्य लीरशब्देन ।
जर्णमृदिति । जर्णमृदित्वा मृद् जर्णमृत् । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपो
(२।१।६०, वा) समासः । (P)

६४ । त्वे च ।

संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्यैवोदाहरणानि भवन्तीति । एवकारेण संज्ञाया
व्यवच्छेदः क्रियते । नहि त्वप्रत्यये ङ्यापो ऋस्त्वे कृते कस्यचित् संज्ञा
गम्यते । तेन संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्यैवोदाहरणानि भवन्ति ।

६५ । बृष्टकैषौकामालानां चिततूलभारिषु ।

बृष्टकचितमिति । कर्त्तृकरण इत्यादिना (२।१।३२) समासः । इषिक-

(N) In the printed काशिका the examples are कुमारिदा । प्रद्विदा ।

(O) कश्चमव न पुंल्लव इति न्यासकारः प्रष्टव्यः । “बहुलग्रहणात् कश्चिदुत्तरपदीऽपि भवति
षष्ठ्यायानि नवी बर्हिष्य इति । एवं क्त्वा फाल्गुनी पीर्णमासीति प्रस्यदाहरणोपपत्तिः । कश्चधारवे
त पुंल्लवः प्राप्तीति” इति मिश्रः ।

(P) The printed काशिका has ऊर्ध्वसदा ।

तूलमिति षष्ठीसमासः । मालभारिणीति । मालां भर्तुं शीलमस्वा इति ताच्छीत्ये णिनिः । उपपदमतिङिति (२।२।१८) समासः । इष्टकादिभिस्तदस्वस्वापि ग्रहणं भवतीति । बहुलग्रहणानुवृत्तेरित्यभिप्रायः ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

कालिभ्यन्त्या । हरिणभ्यन्त्येति । कालीमात्मानं मन्यते । हरिणी मात्मानं मन्यते इति आत्ममाने खञेति (३।२।२३) खञ् । दिषादित्वाच्छान् । अनेन ऋस्वत्वम् । उत्तरसूत्रेण मुम् । इहाजन्तस्य ऋस्वत्वमभ्युपगम्यम् । अन्यथा बाङ्मन्य इत्यत्रापि स्यात् । अजन्तस्य ऋस्वविधाने मति परवान् मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ऋस्वो न प्राप्नोतीति या मन्येत तं प्रत्याह मुमा ऋस्वो न बाध्यते इति । अत्रैव हेतुमाह अन्यथा हीत्यादि । ऋस्वः शिष्यते विधीयते येन तद् ऋस्वशासनं खित्यनव्ययस्येतद् वचनम् । यदि हि मुमा ऋस्वो बाध्येत ततो ऋस्वशासनमिदमनवकाशं स्यात् । ततस्तस्यानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मान्ना भूदेष दोष इति मुमा ऋस्वो न बाध्यते । तेन विरोधाभावादुभयं भवति ऋस्वो मुम् च । कथं पुनरमुमा ऋस्वस्य बाधा गङ्गिता ? कथं वा ऋस्वशासनस्यानवकाशत्वम् ? यावता खित्यजन्तस्याविशेषेण मुम् विधीयते । ऋस्वलं तु सामर्थ्याद् दीर्घस्य । नहि ऋस्वस्य ऋस्वविधानमर्थवत् भवति । एवञ्च स्तनभ्यादिषु कृतार्थत्वान् मुमेव ऋस्वेनापवादेन कालिभ्यन्त्यादिषु बाध्यते । एवमन्यते । अपवादविषयेऽपि मुमा विधानार्थं मुमशास्त्रस्यावश्यमावृत्तिः कर्तव्या । अन्यथा कालिभ्यन्त्येत्यत्र मुम न स्यात् । ततश्चापवादविषयेऽपि मुमा प्रवर्तमानेन ऋस्वस्य बाधा सम्भाव्येत । अनवकाशत्वञ्चातएवापवादविषयेऽपि मुम् प्रवृत्तेरिति । अथ कथमत खिटन्तस्य ग्रहणम् । यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारे प्रत्यग्रहणे तदस्त्वविधिर्नास्तीत्यत्र आह अनव्ययस्य तदेवेत्यादि । यद्यत्र खित्प्रत्ययमात्रं गृह्येत न तदन्तं ततोऽनव्ययस्येति प्रतिषेधोऽपार्थकः स्यात् । नञ्प्रत्ययात् परः खित् प्रत्ययः सम्भवति । धातोरेव तस्य विधानात् । ततश्चानर्थकत्वादनव्ययस्येत्यन्तर्भावं स्यात् । उत्तञ्च । तस्मादेतदेवंतञ् ज्ञापयति खिटन्तस्यात्र ग्रहणमिति ।

६७ । अरुर्हिषदजन्तस्य मुम् ।

अरुत्सुद इति । अरुत्सुदतीति विध्वंसोत्सुद इति (३।२।३५) खश् । संयोगान्तलोपः । तुदादित्वाच्छः । अतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । द्विषन्त इति । द्विषन्तं तापयतीति द्विषत्परयोस्तापेरिति (३।२।३६) खच् । खचि ऋस् इति (६।४।६४) ऋस्त्वम् । विद्वन्मन्य इति । विद्वांसमात्मानं मन्यत इति । आत्ममाने खश्चेति (३।२।८७) खश् । वसुस्त्रंसुध्वंसनुडुहान्द इति (८।२।७२) सकारस्य दकारः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति तस्य नकारः । (८।४।४५) । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) तदन्तस्यैव भविष्यतीत्याह अन्तग्रहणमित्यादि । कृत मजन्तकार्यं यस्य स कृताजन्तकार्यं आगमी । तस्यैर्विधस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । अन्तग्रहणेन हि कार्यान्तरस्यान्तेऽवसाने मुम् कर्त्तव्य इत्येधोऽर्थः सूच्यते । अतोऽजन्तकार्यं ऋस्त्वत्वे कृतं पञ्चान्मुम् भवति । ननुच मुमा ऋस्वो न बाध्यत इत्यनेनैव भविष्यतीति सोपपत्तिकोऽयमर्थः प्रतिपादितः । तत् किमर्थमेतदन्तग्रहणम् । नैतदस्ति । तेन हि निरवकाशाद् ऋस्वशासनस्य मुमा ऋस्वो न बाध्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपादितम् । नतु कृताजन्तकार्यस्य मुम् भवतीत्येधोऽर्थः । ततः परत्वान्मुमि कृते सत्यनजन्तस्यापि ऋस्त्वत्वं प्रसज्येत । अत्र को दोषः ? खित्यन्तऋस्वभावी नास्तीति । यथा कालिन्मन्य इत्यत्र मुमि कृते सत्यनजन्तस्यापि ऋस्त्वत्वं भवति तथा वाङ्मन्य इत्यत्र स्यादिति । तस्मादन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

६८ । इह च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

अत्र यदि प्रत्ययवच्चेतिप्रतावदुच्येत तदा गान्मन्य इत्यत्रौतोऽम्प्रसोरित्वास्त्वं (६।१।६३) न स्यात् । इह च स्त्रीन्मन्य इति । अत्राप्यमि पूर्वं इति (३।१।१०) पूर्वसवर्णः । इहच नरन्मन्य इति नृशब्दस्य ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति (७।३।१०) गुणः । सामान्यातिदेशे विशेषस्थानतिदेशाद् वचनं खित्यङ्गवर्द्धमेव केषलं स्यात् । इयङ्गुक्तावजादौ प्रत्ययमात्रसामान्येन विधीयमानो सामान्यातिदेशेऽपि भवत इति कृत्वा । अन्प्रत्ययवच्चेत्येवमुच्यमाने

सत्त्वात्वादयो भवन्ति । तेषामप्यम्प्रत्यय इष्टत्वात् । एतत् सर्वं बुद्धौ कृत्वाह
 षम्प्रत्ययवच्चेति । एतदेव विवृणोति द्वितीयेकवचनवच्चेति । कथं पुनरयमर्थो
 लभ्यते ? यावत्तेकमग्रहणम् । तेन चाभागमो निर्दिश्यते । प्रत्ययवच्छेत्ते-
 दनिष्टं स्यात् । अथ प्रत्ययस्तेन विशिष्यत आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत
 आह अमिति हीत्यादि । एकमप्यग्रहणमारभ्यमाणं यस्मादुभयमेतत्
 सम्पादयति तस्मादयमर्थो लभ्यत इत्यभिप्रायः । श्रियन्मन्यः । भ्रुवन्मन्य
 इति । अचिश्रुधात्वित्यादिनेयङ्बुद्धौ (६।१।७७) । लेखाभ्रुवन्मन्य इति ।
 पूर्वसूत्रेण सुमागमः । अथेहेत्यादि । श्रिय मात्मानं ब्राह्मणकुलं मनयत
 इत्युपक्रम्य प्रस्तुतप्र खश्रप्रत्यये विहिते कथं भवितव्यम् ? किं श्रियन्मन्यमिति
 भवितव्यमुत श्रिमन्यमिति ? कथं पुनरेतत् पक्षद्वयं सम्भाव्यते ? यत एवं
 पृच्छति । शब्दानां द्विधा प्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि केषां स्वलिङ्गापरितरा-
 गेषाप्यर्थान्तरे प्रवृत्तिर्दृष्टा यथा भूतशब्दस्य भूतमियं ब्राह्मणोति । केषाञ्चित्
 स्वलिङ्गपरित्यागिनापि सा दृष्टा यथा प्रष्टशब्दस्य प्रष्टीति । तत्र श्रीशब्दो
 ब्राह्मणकुले वर्त्तमानो यदा स्वलिङ्गं न परित्यजति तदा श्रियन्मन्यमिति
 भवितव्यम् । अथ स्वलिङ्गं परित्यज्य नपुंसकालिङ्गं गृह्णाति तदा
 स्वमोर्नपुंसकादित्यमो (७।१।२३) लुकि कृते ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति
 (१।२।४७) ऋस्वत्वे च श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति । एवमिमौ द्वावपि पक्षा
 सम्भाव्येते । अत उभयपक्षसम्भवे न ज्ञायते कथं भवितव्यम् । अत
 स्तत्परिज्ञानार्थं प्रश्नः ? श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितमिति ।
 ननुच श्रीशब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गोऽर्थान्तरेऽपि वर्त्तमानः स्वलिङ्गमजहदेव वर्त्तते
 तथाच प्रयोगोऽपि दृश्यते शिरो मे श्री येशो मे श्रीरिति । तत् कथं
 श्रिमन्यमिति भाष्ये व्यवस्थापितमित्याह तत्रेत्यादि । यथा प्रष्टादयः शब्दाः
 पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तमानाः परित्यक्तस्वलिङ्गा एव वर्त्तन्ते प्रष्टी प्रवरी
 गच्छन्तीति तथा श्रीशब्दोऽप्यत्र कुलविषये वर्त्तमान इति भाष्यकारस्य मतम् ।
 अत स्यात्तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि (७।१।२३) कृते श्रिमन्यमिति । ननुच
 नाप्राप्ते लुक्प्रत्ययमारभ्यते । यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (३।४।७९)
 लुक् बाधते तथा स्वमोर्नपुंसकादिति मपि (७।१।२३) लुक् बाधेत ।

अपि च लुगिकपदाश्रयत्वादनन्तरङ्गो विपर्ययाच्चाभागमो बहिरङ्गः । ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग (प, ५१) इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्त्तव्ये बहिरङ्गो ऽभागमो नास्त्येव । तत् कुतोऽत्र लुक् । नैष दोषः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (प, ६०) । एवमयमभागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरितीमं लुकं बाधित्यते । न स्वमोर्नपुंसकादित्तीमम् (७।१।२३) । बहिरङ्गपरिभाषाप्यत्राशक्वाश्रयितुम् । इह हि दोषः स्यादरुन्तुद इति । तदाश्रयणे तु संयोगान्तलोपो न स्यात् । संयोगान्तलोपे चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य मुभागमस्यासिद्धत्वेन संयोगान्ततानुपपत्तेः । तस्मात् प्राप्तनिमित्ता सतीयमिच्च नास्वीयते । दोषा एव हि तस्या एवमादयः ।

६६ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

वाचंयम इति । वाचं यच्छतीति वाचि यमो व्रत (३।२।४०) इति खच् । तत्र वाक्शब्दस्यामन्तता निपात्यते । पुरन्दर इति । पूःसर्वयोर् दारिसहोरिति (३।२।४१) खच् । खचि ऋस्व इति (६।३।८४) ऋस्वत्वम् । अत्रापि पूःशब्दस्यामन्तता निपात्यते । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुसत्यागदस्य कार इति सर्वं न वक्तव्यं भवति ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

सतं करोतीत्यनेन कर्मण्यणं सूचयति । सत्यस्य कार इत्यनेनापि घञम् । एवमगदङ्कार इत्यत्राप्यणघञौ वेदितव्यौ । अस्तुङ्कार इति । भावे घञ् । अस्तुशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽभ्युपगमे वर्त्तते । अस्त्वित्यभ्युपगमस्य कारणमस्तुङ्कारः । भञ्जङ्कार इति । भावे घञ् । धेनुश्चवेति । भव्यगीयेत्यादिना (३।४।६८) कर्त्तरि क्तव्यः । धेनुधामो भव्या चेति धेनुश्चव्या । लोकमृष इति । पृष्ण प्रीणने । लोकं पृष्णतीति मूलविभुजादित्वात् कः । अनभ्यासमित्यमिति । अनभ्यासं दूरमित्यं गन्तव्यमस्येत्यनभ्यासमित्यः । इत्थनमित्यः । भावे घञ् । भ्राष्ट्रस्येवो भ्राष्ट्रमित्यः । अग्नेरित्योऽग्निमित्यः । तिमिङ्गल इति गृ निगरणे तिमिं गिलतीति पूर्ववत् कः । ऋतइहातो-रितीस्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । अचि विभाषेति क्तत्वम् (८।१।२१) ।

गिलगिल इति । गिलं गिलतीति पूर्ववत् क इत्वादि च । गिलगिली चेति । गिलं गिलतीति गिलगिलः । घातञोपसर्गं (३।१।१७६) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कः । पूर्वत्राप्येवं कविधाने न दोषः । तिमिनां गिलगिल इत्यस्मिन्नर्थे विवक्षित इदं वक्तव्यम् । अथ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलं गिलतीति षोऽर्थो यदा विवक्ष्यते तदा पूर्वेषु सिद्धमिति नार्थ एतेन । उष्ट्रं करणम् । भद्रं करण मिति । षष्ठोसमासो । पुत्राङ्गिति । टकारो ङीबर्थः । केचित् तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति । तान् प्रति नेदमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अन्यत्रापि दृश्यत इति । अनेन शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दस्य पाठं द्रव्ययति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते जे ।

अप्रत्यये पर इति । जः प्रत्ययो यस्मादुत्तरपदात् तत् तथोक्तम् । श्येनम्यातेति । पतनं पातो भावे घञ् । श्येनस्य पातः श्येनपातः । कृद्-योगा च षष्ठी समस्यत इति (२।२।८, वा) समासः । ततो घञः सास्यं क्रियेति (४।२।५८) जः ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

कृदन्त उत्तरपद इति । कथं पुन स्तदन्तविधिर्लभ्यते । यावता ज्ञापित मितत् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति । रात्रि-शब्दादनन्तरस्य कृत्प्रत्ययस्यामन्भवात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इति चेत् ? अयुक्तमेतत् । सम्भवति हि रात्रेरनन्तरः कृत्प्रत्ययः । रात्रिर्वाचरतीत्याचारि सर्वप्रतिपदिकेभ्यः कृत्व वेति (३।१।११, वा) कृप् । सनाद्यन्ता घातव इति (३।१।३२) घातुसंज्ञा । ङच् । इट् । गुणायदेशो । रात्रयितेति । तदेवं सम्भवत्-नन्तरं कृत्प्रत्यये तत्रैव स्यात् । न तदन्ते । मेष दोषः । अतर्हिपदग्रन्तस्वे-त्त्वतो (६।३।६७) ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तते । तेन तदन्तएव कार्यं विज्ञायत इति । एवं तज्ज्ञाचारकृत्प्रत्ययस्यापि रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे स्यात् । भवतु । अथ तु नेच्छते व्यवस्थितविभाषाङ्गीकर्त्तव्या । गौणत्वाद्वा रात्रिशब्दस्य न भविष्यति । गौणत्वं पुनः प्राथमकल्पिकादर्थोदपेतत्वात् । यथा वाङ्गीकी

गौरित्यत्र गोशब्दस्य । रात्रिश्चर इति । रात्रौ चरतीति चरेष्ट इति (३।२।१६) टः । उपपदसमासः । रात्रिमट इति । षट्तीत्यटः । पचाद्यच् । रात्रावट इति सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । अप्राप्तविभाषेयमिति । ननु च खिदपि कृदस्ति । रात्रिन्न्यमिति । अत्र क्वर्हिषदजन्तस्येति (६।३।६७) नित्यं प्राप्नोति । रात्रिश्चर इत्यादौ न केनचित् प्राप्नोति । एवञ्च प्राप्ते चाप्राप्त इयं विभाषा युक्तेत्यत्र आह खिति हि नित्यं सुम् भवतीति । पूर्वं विप्रतिषेधेनेत्यभिप्रायः । अत्र हि पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते । खिति पूर्वेषु नित्यम् सुभवति । एवञ्च खितोऽन्यदेव कृदन्तमस्य वचनस्यावकाशः । नच केनचित् तच्च प्राप्नोतीति युक्तमस्याप्राप्तविभाषात्वम् ।

७३ । नलोपो नञः ।

सानुबन्धकग्रहणमिह मा भूत् । पामनपुत्र इति । पामान्यस्य सन्तीति लोमादिपामादीत्यादिना (५।२।१००) नप्रत्ययः । तदन्तस्य पुत्रशब्देन षष्ठी-समासः । अथ क्रियमाणे सानुबन्धकग्रहणे स्त्रिया अय मिति स्त्रीपुंसाभ्यामित्यादिना (४।१।८७) नञ् स्त्रेणः । स्त्रेणञ्सावर्थश्चेति स्त्रेणार्थ इत्यत्र कस्मात् भवति ? पूर्वपदभूतस्य नञो ग्रहणात् । कुत एतत् ? उत्तरपदस्य सम्बन्धि शब्दत्वात् । पूर्वपदं ह्यपेक्ष्योत्तरपदं सम्भवति । अत उत्तरपदाधिकारात् पूर्वपदभूतस्यात्र नञो ग्रहणम् । अथवा विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । तस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानाच्च भविष्यति । यद्येवं पामनपुत्र इत्यत्राप्यत्र एव न भविष्यतीति नार्थः सानुबन्धकग्रहणेन । एवं तर्हि विस्मष्टार्थं सानुबन्धक-ग्रहणम् । नच नस्त्रेत्युच्यमाने कश्चिन्नाद्यवक्तव्यतो विशेषो भवति । अथपि तिङ्मुपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । अथपि नित्या । उत्तरपदे नलोपो विधीय-मानस्तिङ्कन्ते न प्राप्नोति । तस्मात् तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ननु चाद्ये-वाकारः प्रतिषेधवाची । अ मा नो नाः प्रतिषेधवचना इति वचनात् । ततश्च तस्यैवावक्षेपे तिङि प्रयोगो भविष्यतीति किमुपसंख्यानेन ? नञोऽपि तर्ह्यवक्षेपे तिङि परतः प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादवक्षेपे नञोऽङ्गतनलोपस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थं मुपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः ।

तत्रेदं प्रातःपादनम् । वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।८) चेत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्त समुच्चयार्थः । तेन तिङन्तेऽप्यवेषे गम्यमाने नञो नलोपो भविष्यतीति ।

७४ । तस्मान्नुङ्चि ।

नञ एव हि स्यादिति ; अचीति सप्तमीनिर्देशात् । तस्मिन्निति निर्दिष्टं पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । नञो नुङ्गागमे सत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्माद्-ग्रहणे तु सत्युभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्युत्तरपदस्यैव (प,७१) भवति । अतो न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः । ननु च यदि नञो नुट् स्यान् नलोपवचन-मनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । अत्राङ्गणः । अत्रपल इत्यनजादौ नकारश्चवर्णं मा भूदित्येवमर्थत्वात् । यदि नञो मा भूदित्येवमर्थं तस्मादित्युच्यते तर्हि न वाच्यम् । पूर्वान्तो ह्ययं नुक् करिष्यत इत्याह पूर्वान्ते ङीत्वादि । पूर्वान्ते नुटि क्रियमाणे ङमन्तस्य पदस्य विधीयमानो ङमो ऋत्वादिच ङमुण् नित्यमिति नुट्-(८।३।३२) प्राप्नोति । ततश्च स एवानिष्टप्रसङ्गः । तस्मान्नुङ्चेव कर्त्तव्यः । अस्मिन्सु क्रियमाणे नञ एव मा भूदित्येवमर्थं तस्माद्ग्रहणम् ।

७५ । नभ्राञ्जन्पात्रवेदानासत्यानसुचिनकुलनखनपुंसक- नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।

नभ्राङ्गिति । भ्राजृ दीप्तौ । अस्माद् भ्राजभ्रासेत्यादिना (३।२।७७) क्तिप् । जकारस्य ब्रसेत्यादिना (८।२।३६) षकारः । तस्य जश्त्वं ङकारः । तस्यापि षत्वे ङकारः । नपादिति । नपुंसकत्वाद्दसत्यां सर्वनामस्थानसंज्ञायामुगिक्त्वाच्चो नुम् न भवति । नवेदा इति । अत्वसन्तस्य चाधातोरेति (६।४।१४) दीर्घः । अतश्च साधवः सत्या इत्यनेन तत्र साधुरिति (४।३।८८) सञ्चन्द्यात् प्राग्घृतितीयं यतं दर्शयति । औषादिकः किप्रत्यय इति । इगुपधात् किदिति (उच् ४।५।५८) किप्रत्ययः । चिय इति । चिष् हिंसायाम् । चि निवासगत्योरिति । चरते वेति । चर सञ्चलने । नक्षत्रमिति निपात्यते । किमत्र निपात्यते ? यदि चिय स्यादा तत्रप्रत्यय इकारस्यात्वम् । यदि चरते स्यादापि तत्रप्रत्ययो रेफलोपश्च । नास्मिन्कर्मस्तीति नाकमिति । कमिति सुखमुच्यते । न कर्मकं दुःखम् ।

नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । रुद्रिशब्दा द्योते यथा कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते ।

७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

एकादिरिति बहुव्रीहिः । एकात्रविंशतिरिति । पूर्वं नञो विंशति-
शब्देन समासं कृत्वा ततः स्मृतीयासमासः कर्त्तव्यः । किमर्थं पुनरयं पूर्वात्
आदुक् क्रियते न परादिरेवादुद् क्रियेत ? तत्राप्ययमर्थः । एकस्य चेत्येष
आगमिनो निर्देशो न कर्त्तव्यो भवति । परादौ हि क्रियमाणे नञेवागमी
भवति । स च प्रकृतत्वादेव लभ्यते । तत्रायं वाक्वार्थो भवति । एकादिश्च
नञ् प्रकृत्या भवति । आदुद् च तस्यागमो भवतीति सिद्धमिष्ट मित्याह
पूर्वात्तोऽयमित्यादि । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेल्लत्र (८।४।४५) हि न
पदान्ताद्योरनामित्यतः (८।४।४२) पदान्तादित्यनुवर्त्तते । तत्र यदि परादिः
क्रियते पदान्ततास्य न स्यात् । ततश्च पदान्तलक्षणोऽनुनासिकविकल्पो न
स्यात् । इष्यते च । तस्माद् विकल्पेन यथा स्यादित्येवमर्थं पूर्वात् आदुक्
क्रियते । अथ किमर्थमादुक् क्रियते ? अदुगेव नोच्येत । अदुक्चपि क्रियमाणे-
ऽकः सवर्णे दीर्घत्वेन (६।१।१०१) सिध्यति । न सिध्यति । अतो गुणे
(६।१।१०७) पररूपत्वं प्राप्नोति । तदप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् न भविष्यति ।
यदि ह्यत्र पररूपत्वं स्याद् दुकमेव विदध्यात् । तर्हि सवर्णदीर्घत्वमप्यकारो-
च्चारणसामर्थ्यात् न स्यात् । नैतदस्ति । तथाहि यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः
स्वात् स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधे स्तदेव निमित्तं नासौ विधिर्बाध्यते ।
पररूपत्वञ्च प्रत्यकारोच्चारण मनर्थकम् । सवर्णदीर्घत्वं तु प्रति-निमित्तमेव ।
एवं तद्गदुगेवायम् । तुल्या हि संहिता ।

७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

गने ङप्रत्यय इति । उपकरणे ऽन्यतापि दृश्यत (३।२।४८, वा) इति
वचनात् ॥

७८ । सङ्ख्यस्य सः संज्ञायाः ।

साङ्ख्यमिति । सङ्ख्यत्वेनेति-नेन सङ्घेति तुल्ययोग इति (३।२।२८)
बहुव्रीहिः । सङ्ख्युवा । सङ्ख्यत्वेति । दृश्येः कनिष्ठित्यनुवर्त्तमाने (३।२।२४)

राजनि युधिष्ठिरः (१।२।८३) सङ्गे चेति (१।२।८६) क्वचिप् । उपपदसमासः । सर्वनामस्वान इति (६।४।८) दीर्घः । किं पुनः कारणं सादेश्य उदात्तो निपात्यत इत्यत आह उदात्तानुदात्तवतो हीत्यादि । निपाता आद्युदात्ता भवन्तीति (फिट् ४।७८) सङ्गशब्द आद्युदात्त एव । शेषमनुदात्तम् । तेना-
साधुदात्तानुदात्तवान् । ततश्चान्तर्यत स्तस्य स्थाने सशब्दः स्वरितः । तस्मात्त्वा भूदेष दोष इत्युदात्तो निपात्यते । यद्येवमव्ययीभावेऽपि उदात्त एव स्वरः प्राप्नोतीत्यत आह सच निपातस्वर इत्यादि । यत्रेत्यादि । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे वा । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) सङ्गैत्येतस्य समासान्तोदात्त-
त्वापवादः प्रकृतिस्वरत्वम् भवति । तत्पुरुषेऽपि तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना (६।२।२) । तस्मात् तत्रैव स निपातस्वरः प्रसज्यते । अव्ययीभावे तु समासान्तो-
दात्तत्वापवादः प्रकृतिरूरो न केनचिद्विहित इति तत्र समासान्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । अतस्तेन बाध्यत एव । सेष्टि सपञ्चम्यमिति । इष्टिरन्तो यस्य । पञ्चम्योऽन्तो यस्येति । अव्ययं विभक्त्युदादिना (२।१।५) समासः । अन्तवचने । अत्र परत्वात् प्रथम स्तावन्निपातस्वरः । ततः समासान्तो-
दात्तत्वम् । तच्च सति निपातस्वरे शिष्यत इति सतिशिष्टम् । अतस्तेन निपातस्वरो बाध्यते । सतिशिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वात् ।

७८ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

सकलमिति । कालाकालविशेषः । तत् सङ्घचरितो ग्रन्थ स्तथोच्यते । सङ्घ कलयामि वर्यत इति सकलम् । एवं 'समुद्गर्तमित्येतदपि वेदितव्यम् । स-
संघ मित्येतदुदाहरणं प्रमादादिदानीन्तनैः कुलेखकैर्लिखितम् । तत्र
अव्ययीभावे चाकाल (६।३।८२) इत्येवं सिद्धः सभावः । अन्तवचनेऽव्ययीभावः
समास इति । यद्येवं ग्रन्थान्तेऽपार्थकोऽयं सभावस्यारम्भः । यावताव्ययीभावे
वाकाल इत्येवं (६।३।८२) सभावः सिद्ध इत्याह तत्रेत्यादि । कथं पुनर्न
प्राप्नोति । यावता कालमुद्गर्तशब्दो तावत् साङ्घचर्यादत्र ग्रन्थे वर्त्तते । एवं
प्रकृतम् । प्रकृत्यादिना वाक्येन ग्रन्थविषयता तयोर्गम्यते । सुखस्तु काल
स्वामिधेय इति । सद्रोचा खारीत्यादि । तेन सङ्गैत्यादिना बहुव्रीहिः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

इयोः सहप्रयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीय इति । प्रधानेतरसन्निपाते स-
त्यप्रधान एव द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात् । तथाहि स्वामिभृत्ययोः सहयुक्तयो
भृत्यएव स्वामिनं प्रति द्वितीयउच्यते । नतु भृत्यं प्रति स्वामी । उपाख्यायते यः
स उपाख्य इति । पातद्योपसर्ग इति (३।१।१३५) कः । स च भवन् कृत्वस्तुटो
बहुलमिति (३।३।१३३) कर्मणि भवति । साग्निः कपोत इति । पूर्व्वद्
बहुव्रोहिः । अत्राग्निःसहयुक्तः कपोतः । तयो हि साहचर्यं लोके प्रसिद्धम् ।
तत्राग्निरप्रधानः । तथाह्यग्निः कपोत मनुविधत्से । यत्र हि कपोत स्तत्राग्नि-
नावशं भवितव्यम् । नतु यत्राग्नि स्तत्र कपोतेनेति नासावाग्निमनु
विधत्से । तेन कपोतस्य प्राधान्यम् । अग्नादयः पुनरप्रधाना एव ।
अग्नादय इति । अत्रादिशब्देन पिशाचादयो गृह्यन्ते । ते हि न क्वचित्
प्रत्यक्षेण उपलभ्यन्ते । अपि तु कपोतादिभिरविनाभावभिरनुमीयन्त
इत्यनुपाख्या भवन्ति ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अकालवाचिनीति । अनेन काल इति नेह स्वरूपस्य ग्रहणम् । अपितु
कालविशेषवाचिनां पूर्वाह्लादिशब्दानामिति दर्शयति । कुत एतत् पुनरव-
सितम् ? ग्रन्थान्ताधिके चेत्यत्र (६।३.७८) ग्रन्थान्तग्रहणात् । अनेन हि काल-
वाचिन्मुत्तरपदे प्रतिषेधः प्राप्नोति । स मा भूदिति । तत्र ग्रन्थान्तग्रहणं क्रियते
यदि चात्र काल इति स्वरूपग्रहणं स्यात् ततस्तेनैव सकलं समुद्धर्त्तं मित्यत्र
सभावः सिद्ध इति तत्र ग्रन्थान्तग्रहणं मनर्थकं स्यात् । सचक्रामिति । अव्ययं
विभक्तीत्यादिना (२।१।५) यौगपद्येऽव्ययीभावः । सधुरमिति । ऋक्पूरब्धुः-
पद्यामानश्च (५।४।७४) इत्यकारः समासान्तः । सहपूर्वाह्लमिति । तेनैव
सूत्रेण साकलेयऽव्ययीभावः ।

८२ । वोपसर्जनस्य ।

यद्युपसर्जनस्थेतत् सहशब्दस्य विशेषणं स्यात् तदातिप्रसङ्गः स्यात् ।
विशेषानुपादानादिहापि स्यात् । सहयुक्ता । सहकृत्विति । अत्रापि सहशब्द

उपसर्जनम् । उपपद मतिङिति (२।२।१६) प्रथमानिदेशात् । अप्राधान्याच्च । अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात् । सर्वत्रैव हि समासे सहशब्दस्योपसर्जनत्वात् । समासबन्धोत्तरपदेन सन्निधापितः । यस्मात् समासे ह्युत्तरपदं भवति । अतस्तस्यैवेदं विशेषणमिति मन्यमान आह उपसर्जनसर्वावयव इति । उपसर्जनं सर्वोऽवयवो यस्य स तथोक्तः । अवयवधर्मेण समुदायधर्मस्य तथा निर्देशात् । यथाठग्रमिदं नगरमिति । यदि कस्य कश्चिदुपसर्जनमवयवः कश्चिदनुपसर्जनं सोऽप्युपसर्जनं मित्युच्यते तदातिप्रसङ्गदोषः स्यादवयवः स्यादिति सर्वग्रहणम् । कः पुनरसौ सर्वोपसर्जनावयवः समासः ? बहुव्रीहिः । ननु इन्द्रोऽप्युपसर्जनसर्वावयव एव । तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति । नैष दोषः । नहि सहपदेन सङ्गान्यस्य इन्द्रोऽस्ति । स हि प्रधानानां समानकक्षाणां भवति । सहशब्दश्च यत्रैकस्य प्राधान्यमपरस्य तु गुणभावस्तत्रैव प्रयुज्यते । अथवोभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति लौकिकमप्युपसर्जनमिह गृह्यते । तेन शास्त्रीयोपसर्जनेन लौकिकेन चोपसर्जनीभूताः सर्वे ऽवयवा यस्य स एवोपसर्जनशब्देन विवक्षित इति विज्ञायते । नचैवंविधो इन्द्रः । तस्य ह्यवयवानां शास्त्रीयणोपसर्जनेनोपसर्जनत्वम् । नतु लौकिकेन । बहुव्रीहि न्तु लौकिकेनापि । तस्मात् तस्यैवोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणम् । तदवयवस्येत्यनेनोपसर्जनस्येत्येषा ऽवयवपञ्चीति दर्शयति । सपत्न इति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । सहयुध्वा सहस्रत्वेति । तत्पक्षोऽयमुत्तरपदार्थप्रधानः । अयं ह कस्मात् भवति ? सहस्रत्वप्रियः प्रियसहस्रत्वेति ? भवति ह्यत्रापि सहशब्दो बहुव्रीह्यावयव इत्याह इहेत्यादि । वा प्रियस्येति (२।२।३५, वा) प्रियशब्दस्य विकल्पेन पूर्वनिपातः । उत्तरपदाधिकारादिह बहुव्रीह्याश्रयणाच्च बहुव्रीहो यदुत्तरपदं तत् परं यस्मात् सहशब्दात् तस्य सभावेन भवितव्यम् । नचेह बहुव्रीहो यदुत्तरपदं तत् सहशब्दात् परम् । शब्दास्त्रेण व्यवधानादिति न भवति सभावः ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहस्रेषु ।

पूर्वेतिप्रसक्तस्य सभावस्य प्रकृतिभावेन निवृत्तः क्रियते । नेति वक्तव्ये प्रकृत्येति वचनं वैशिष्ट्यार्थम् ।

८४ । समानस्य च्छन्दसमूर्द्धप्रभृत्युद्देशेषु ।

सगर्भः । सयूथ इति । समानो गर्भः । समानं यूथमिति विश्वस्य
पूर्वापरप्रथमेत्यादिना (२।१।५८) कर्मधारयः । साधर्म्यमिति । बहुव्रीहेर्भाव-
प्रत्ययः । सजातीय इति । अत्रापि बहुव्रीहेरेव जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति (५।४।९)
च्छः । सस्थानीय इति । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेदिति (५।४।१०)
च्छप्रत्ययः ।

८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो- वचनबन्धुषु ।

सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । एवं सजनपदादयो
वेदितव्याः । तत्पुरुषेऽपि भवितव्यमेव । विशेषानुपादानात् । सनामेति ।
सर्वनामस्थाने चेत्यादिना (६।४।८) दीर्घः । सवया इति । अत्राप्यत्वसन्तस्येति
(६।५।१४) ।

८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि ।

चरणशब्दोऽयमध्ययननिमित्तमुपादाय पुरुषादिषु वर्त्तते । ब्रह्म चरतीति
ब्रह्मचारी । व्रत इति (३।२।८०) णिनिः । सब्रह्मचारीति पूर्ववत् कर्मधारयः ।
सब्रह्मचारीत्यस्यायमर्थोऽभिमतः । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । एष
चात्रार्थो यथोपपद्यते तथा दर्शयितुं माह ब्रह्म वेद इत्यादि । तदध्ययनार्थं
यद्भूतं तदपि ब्रह्मेति । तादर्थ्यात् ताच्छब्दम् । यथेन्द्रार्था स्तूणा इन्द्र इति ।
तच्चरतीति तत् सम्पादयति परिपालयतीत्यर्थः । केन पुनरसौ समान
इत्याह समानस्तस्यैवेत्यादि । तस्यैवेति वेदाख्यस्य ब्रह्मणः । इतिकारणो
हुतौ । यत एवमुपचारिण लम्बब्रह्मव्यपदेशं व्रतं य चरति ब्रह्मणश्च समानत्वाद्
यः समानः स सब्रह्मचारी । तेन सब्रह्मचारीत्यस्यायमर्थो भवति समाने
ब्रह्मणि व्रतचारीति । यदि ह्यसमाने ब्रह्मणि व्रतं चरति तदा समानत्वं
न स्यात् । तथापि ब्रह्माख्यं व्रतं न चरिदेवमपि ब्रह्मचारित्वं न स्यात् ।
तस्माद् यः समाने ब्रह्मणि ब्रह्मचारी सोऽवश्यं समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति
भवति । सब्रह्मचारीत्ययमस्यार्थः सम्पद्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति ।

अथवा तस्यैवेत्युपचारेण लब्धब्रह्मव्यपदेशस्य व्रतस्यात्र पक्षे परामर्शः । समाने ब्रह्मणि इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदे वर्णते । प्रतिवेदं हि भिद्यते । तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तत्र यः समाने वेदे ऽध्येतस्ये व्रतं चरति स एव सन्नञ्जचारीत्युच्यते ।

८७ । तीर्थे ये ।

सतीर्थ इति । पूर्ववत् कर्मधारयं क्त्वा तद्धितः कर्त्तव्यः । समाने तीर्थे वसतीति सतीर्थः (Q) ।

८८ । विभाषोदरे ।

८९ । इकृद्दशवतुषु ।

समानमात्मानं पश्यतीति सटक् । उपपदसमासः । किन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) कुत्वम् । कथं पुनरिह कञ्क्विनौ ? यावता त्यदादिषूपपदेशु तौ विहितौ । नच समानशब्दस्त्वदादिषु पठ्यत इत्यत्र आह त्यदादिष्वित्यादि । दृष्टे चेति वक्तव्यमिति । दृष्टशब्दे चोत्तरपदे समानस्य सभावो भवतीत्येतदर्थं रूपं वग्राख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं वग्राख्यानम् । पूर्वकाद् योगविभागाद् दृष्टेऽपि भविष्यतीति । अतएव तत्र वृत्तिकृतोक्तम् एवमादयः सिद्धा भवन्तीति । केन पुनरत्र दृष्टेः क्सप्रत्ययो विहितो येन दृष्टशब्द उत्तरपदं भवतीत्यत्र आह दृष्टेः क्स प्रत्ययोऽपीत्यादि । तत्रैवेति । त्यदादिष्वित्यादौ सूत्रे (३।२।६०) । अथ वतुषुङ्गं किमर्थम् ? यावता समानशब्दादुत्तरो वतुम् न संभवत्येव । सच्चि यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुविति (५।२।३८) यदादिभ्य एव विहित इत्याह वतुषुङ्गणमुत्तरार्थमिति ।

९० । इदं किमोरौशुकी ।

शकारः सर्वादेशार्थः । इदमिष पश्यतीति । ईदृक् । ईदृशः । पूर्ववत् कञ्क्विनौ । किमिव पश्यतीति कीदृक् । कीदृशः । व्युत्पत्तिमात्रार्थां विग्रहः क्ततः (R) । नात्रावयवार्थो विग्रहवाक्योपदर्शितो विद्यते । तथा

(Q) सतीर्थे एकवचन इत्यर्थः ।

(R) उपमासाधं व्युत्पत्तिः क्तता । नञ्प्रवाचसार्थो विग्रहवाक्ये सङ्गमश्रुती विद्यत इति पाठान्तरम् in the 10th & the 23d. MSS.

हीदृगीदृश इत्यनेन तुल्यइत्येषोऽर्थः समुदायादेव प्रतीयते । कीदृक् कीदृश इत्यत्रापि केन तुल्य इति । किं परिमाणमस्येति कियान् । इदं परिमाण-
मस्येति । इयान् । किमिदंभ्यां वो घ इति (५।२।४०) वतुपो घत्वम् ।
तस्येयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः(६।४।४८) । ननुच वतुपो वकारस्येया-
देशोऽनेन विधीयते । नतु वतुप् किमिदंभ्यां विधीयते । एवं मन्यते ।
वतुबन्नादादेशवचनाद् विज्ञायते । नञ्चान्यद् वतुपो लक्षणमस्ति । नचासतो
वतुपो घादेशः शक्यो विज्ञातुमिति ।

६१ । आ सर्वनाम्नः ।

इत्थे चेति वक्तव्यमिति । इत्थशब्दे परतः सर्वनाम्न आत्वं भवतीत्येतदर्थ-
रूपं वग्राख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं वग्राख्यानम् । उत्तरसूत्रादिह सिंहाव-
लोकितन्यायेन चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन इत्थशब्दे
चोत्तरपदे भविष्यतीति । अथ किमर्थो दीर्घो विधीयते ? न ऋस्व एव
विधीयताम् । ऋस्वेऽप्यादेशे सर्वर्षदीर्घत्वेन सिध्यति । न । यस्मादतो गुणे
(६।१।६७) पररूपत्वं प्राप्नोति । नच शक्यते वक्तुमकारोच्चारणसामर्थ्यात्
भविष्यतीति । अकारविधे देकारनिवर्त्तनार्थत्वात्तोपविधौ हि गौरवं स्यात् ।
किञ्च त्वाट्क् त्वाट्श इत्यत्र दीर्घस्यवगं न स्यात् । तस्माद् दीर्घ एव विधेयः ।

६२ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्रश्चतौ वप्रत्यये ।

विष्वद्रश्चिदिति । विष्वग्श्चतीति ऋत्विगादिसूत्रेण (२।१।५६) क्तिन् ।
उगिदच्चासिति (७।१।७०) नुम् । हल्ङ्गादिसंयोगान्तलोपो । क्तिन्प्रत्ययस्य
क्वुरिति (८।२।६२) कुत्वम् । अद्रिसभ्रोरन्तोदात्तनिपातनमित्यादि ।
विष्वद्रश्चित्यत्वानेनाद्रादेशे कृते सध्वृङ्कित्यत्र सध्वस्य सध्व्रादेशे च गतिकार-
कोपपदात् क्वदिति (६।२।१३६) प्रकृतिस्वरणोत्तरपदस्थान्तोदात्तत्वं
प्राप्नोति । स्वरितत्वञ्चेष्यते । तस्मादुत्तरपदान्तोदात्तत्वविधानार्थमिहाद्रि-
सध्वोरन्तोदात्तत्वं निपात्यते । तेन शेषं भवत्यनुदात्तम् । तत्र यथादेशे
कृते सत्युदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति (८।२।४) स्वरितत्वमुत्तर-
पदस्य सिद्धम् । अथ वप्रत्ययसङ्घणं किमर्थम् ? यावताश्चतारवित्युक्ते केवल

एवाञ्चतावुत्तरपदे कार्य्येण भवितव्यम् । वप्रत्ययान्त एवाञ्चतिः केवलमुत्तरपदं भवति । तत्रैतद्वक्तव्यमञ्चतावित्याह वप्रत्ययग्रहणमित्यादि । अन्यत्र धातुग्रहणे धात्वादेः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर् यथा स्वादित्वेवमर्थे वप्रत्ययग्रहणम् । अनेन ह्ययमर्थो विज्ञाप्यते । इतोऽन्यत्र धातुग्रहणे सति न केवलं धातुरेव गृह्यतेऽपितु धात्वादिः शब्द इति । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः क्तकमीत्यादिना (८१३४६) विसर्जनीयस्य सकारः सिद्धो भवति । यदि पुनरयमर्थो न विज्ञाप्येत तदा करोतेरेव केवलस्य ग्रहणं स्यात् । ततो यत्र करोतेः केवलस्य प्रत्ययरङ्गितस्य प्रयोग स्तत्रैव स्याद् अयस्कृदिति । अत्र तुगागमः करोतेरेव भक्तत्वात् तद्ग्रहणेनेव गृह्यत इति करोतेरेव केवलस्य प्रयोगः । अश्नाचीति । अश्न मञ्चतीति क्तिन् । अञ्चतेषोपसंख्यानमिति (४११६, वा) ङीप् । अच (६१४१३८) इत्यकारलोपः । चाविति (६१३१३८) दीर्घः । विश्वग्युगिति । विश्वग् युनक्तीति सत्सृष्टिष्वेत्यादिना (३१२१६१) क्तिप् । विश्वगञ्चनमिति । ल्युट्चेति (३१३११५) लुट् । छन्दसीत्यादि । छन्दसि विषये स्त्रियामभिधेयायां बहुलमद्रादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषोदर इत्यतो (६१३८८) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । इह वा चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन च्छन्दसि विषये विश्वगादेरन्यत्रापि क्वचिदद्रादेशो भवतीति । क्वचिन्न भवत्येव । ननुच सर्वनाम्नोऽनुकर्षणार्थश्चकारः ? नैतदस्ति । स्वरितत्वादेव हि सर्वनाम्नोऽनुवृत्तिर् भविष्यति । विश्वाचीत्यादि । विश्वघृतकिंशब्देषूपपदेऽञ्चतः पूर्ववत् क्तिन् । ङीवादि-कार्य्यञ्च ।

६३ । समः समि ।

६४ । तिरसस्तिर्य्यलोपे ।

६५ । सङ्ख्येयस्य सङ्घिः ।

अङ्गीचेति । पूर्ववदकारलोपो दीर्घत्वञ्च ।

६६ । सधमादख्ययोश्छन्दसि ।

सधमाद् इति । सह मादेन वर्षत इति । तेन सहेत्यादिना (२।२।२८) बह्व्रीहिः । मादशब्दो घञन्तः । ननु च मदोऽनुपसर्गं (३।३।६७) इत्यपि भवितव्यम् । नैष दोषः । तच्च हि खनहसो वेल्यतो (३।३।६२) वाग्रहण-मनुवर्षति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनच्छन्दसि घञेव भविष्यति । अत एव निर्देशाद्वा । सघस्य इति । सह तिष्ठतीति सुपि ख्य इति (३।२।४) कः ।

६७ । द्यन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ।

हीपमिति । द्विर्गता आपोऽस्मिन्नित्यस्वपदविग्रहो बह्व्रीहिः । यथा शोभनं सुखमस्याः सुमुखीति । ऋक्पूरवधूरित्यादिनाऽकारः (५।४।७४) समासान्तः । अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नित्यन्तरीपम् । सङ्गता विगता निर्गता आपोऽस्मिन्निति समीपं वीपं नीपम् । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमेवार्थः । व्याख्यानं त्विहापि पूर्ववद् विभाषोदर इत्यतो (६।३।८८) विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वात्प्रभ्यते । अन्यदपि चात्र व्याख्यानं करिष्यामः । अप्शब्दं प्रतीत्यादि । इह यं प्रति क्रियायुक्तः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । अप्शब्दस्य तु क्रिया न सम्भवति । द्रव्यवाचित्वात् । तस्मात् तं प्रति नास्ति कस्यचिदुपसर्गसंज्ञेति । क्रियते चेदमुपसर्गग्रहणम् । तत्सामर्थ्याद् यत्र प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं दृष्टं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते । यद्येवमन्तः शब्दस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यथैव हि प्रादय उपसर्गग्रहणेन लक्ष्यन्ते तथातःशब्दोऽपि । तस्माद्-किविधिणत्वेऽप्युपसर्गत्वं दृष्टमेव । एवं तर्ह्यन्तर्ग्रहणेन ज्ञाप्यत उपसर्गग्रहणो-पलक्षितमीत्स्वमनित्यमिति । तेन समापं परापं प्रापमिति सिद्धं भवति ।

६८ । ऊदनोर्ईशे ।

अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्निति विग्रहः । पूर्ववत् समासान्तः । सवर्षदीर्घः । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? यावता ऋत्वेऽपि विहितोऽकः सवर्षे दीर्घत्वेनानूप इति सिध्यत्येव । अत आह दीर्घोच्चारणमित्यादि ।

असति दीर्घोच्चारणे संज्ञितायामिव दीर्घत्वं स्यात् । नावग्रहे (S) । तस्मादवग्रहेऽपि यथास्वादित्वेवमर्थं दीर्घोच्चारणम् ।

६६ । षष्ठ्यादृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्यास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।

अन्याशीरन्यदाशीरित्यादि । विग्रहविशेषेण सर्वत्र विशेषणसमासं दर्शयति । अन्येनास्थितो ऽन्यास्थित इति । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः । दुगागमोऽविशेषित्यादि । कारकशब्दे ह्यप्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन दुगागमः कर्त्तव्यः । अन्येष्वशीरादिषु समसूत्तरपदेषु षष्ठीदृतीयास्ययो नेंष्टो नाभिमतः । किं पुनरस्यार्थस्य लिङ्गं यतोऽयमवसोयत इत्यत आह अस्य चेत्यादि । अषष्ठीदृतीयास्यस्येत्येवं सिद्धे द्विर्लुपादानमस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन क्वचित् षष्ठीदृतीयास्यस्यापि समासे दुगागमो भवत्येव ।

१०० । अर्थ विभाषा ।

अन्यार्थ इति । अन्यस्मा इदमिति चतुर्थी तदर्थात्तयादिना (२।१।३६) समासः ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।

कदञ्च इति । कुत्मितोऽञ्च इति कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । कृद्भी राजेति बहुव्रीहिः । कञ्जाव इत्यादि । अजादावुत्तरपदे कञ्जाव उच्यमानस्त्रिशब्द उत्तरपदे न प्राप्नोति । तस्मात् त्रिशब्दादुत्तरपदात् पूर्वा यः कुशब्दस्य कञ्जावस्त्रोपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रे चकारः क्लियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन त्रिशब्देऽप्युत्तरपदे परतः कञ्जावो भविष्यतीति ।

१०२ । रथवदयोश्च ।

अन्यथावर्थाऽयं योगः । एवमुत्तरत्रापि ।

१०३ । दृषे च जातो !

१०४ । का पथ्यक्षयोः ।

अनीषदर्थं आरम्भः । कापथ इति । कुत्सितः पन्थाः कापथः । ऋक्-
पूरित्यादिनाकारः (५।४।७४) समासान्तः । कात् इति । कुत्सितोऽच्च इति
तत्पुरुषः । अथवा कुत्सिते अक्षिणी अस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ
सक्यक्ष्योः स्त्राङ्गात् षजिति (५।४।११३) षच् समासान्तः ।

१०५ । ईषदर्थं ।

ईषन्धुरं कामधुरमिति । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । कुशब्दः
पापार्थं इत्येतत् तु प्रायिकमुपाधिवचनमित्युक्तम् । तत्र प्रायिकत्वे चेतदेव
कादेशवचनं ज्ञापकम् । कान्धमिति । ननुचात्र कोः कततत्पुरुष इति
(६।३।११०) कदादेशेन भवितव्यमित्यत्र आह अजादावपीत्यादि ।

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

अप्राप्ते विभाषेमिति । ईषदर्थस्य निवृत्तत्वात् । ननुचानीषदर्थं
केनचिदप्राप्त ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्त इत्युभयत्र विभाषेयं युक्त्याह ईषदर्थेत्यादि ।
ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि । ईषदर्थे (६।३।१०५) चेत्यस्यावकाश ईषन्धुरं
कामधुरम् । विभाषा पुरुष इत्यस्यावकाशः कुत्सितः पुरुष कापुरुष इति ।
इह चोभयं प्राप्नोति ईषत्पुरुषः कापुरुष इति । अत्रेषदर्थं इत्यनेनैव
(६।३।१०५) भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

१०७ । क्वञ्चोष्णो ।

१०८ । पथि च ऋन्दसि ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

आदिशब्दः प्रकारवचन इति । यत्पृषोदरादिशब्दो व्यवस्थावचन आश्रीयेत
ततो यान्धेव गणे पठ्यन्ते तेषामेव साधुत्वं स्यात् । नान्धेषाम् । प्रकार-
वचन आदिशब्द आश्रीयमाषे सत्यपरिपठितानामपि साधुभावो भवती-
त्येतत् सर्वं चेतसि कृत्वादिशब्दोऽयं प्रकारवचन इति दर्शयन्नाह पृषोदर-

प्रकाराणीत्यादि । प्रकारः सादृश्यम् । अतस्तद्दर्शयितुमाह येष्वित्यादि । यथा पृषोदरशब्दे लोपकार्यं शास्त्रेणाविहितं दृश्यते तथान्यत्रापि लोपादिकार्यं शास्त्रेणाविहितं दृश्यते । तानि च पृषोदरप्रकाराणि भवन्ति । यद्योपदिष्टमिति । यथासादृश्य इति (२।१।५) वीष्पायामव्ययीभावः । अतएवास्य विवरणं करोति यानि यान्युपदिष्टानीत्यादि । दिशिरत्रोच्चारणक्रियः । उपदिष्टान्युच्चारितानीत्यर्थः । कैः पुनरुपदिष्टानि ? शिष्टैः । शिष्टाः (T) पुनराचारनिवासादिना वेदितव्याः । तानि तथैवानुगन्तव्यानीति । यथा तैः प्रयुक्तानि तथैव तानि साधुत्वेनानुगन्तव्यानीत्यर्थः । यदि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं तदा किमनयाष्टाध्याया ? शिष्टवचनादेव हि शब्दानां साधुत्वं विज्ञास्यते । उच्यते । शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । अष्टाध्यायी मधोयानोऽनधीताष्टाध्यायीक मपि येऽस्यामष्टाध्यायां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुक्तान् पश्यन्नेव मध्ववस्यति शिष्टोऽयमिति । न चासावष्टाध्यायो मधीतवान् । अथ च तस्यां ये व्युत्पादिताः शब्दास्तान् प्रयुङ्क्ते । नूनमयमन्यामपि जानातीत्येषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । एवमन्येऽपीत्यादि । कप्यश्चमङ्गीशब्देषूपपदेशु सुपि स्थ इति (३।२।४) तिष्ठतेः कप्रत्ययः । सकारस्य तकारः क्रियते । मङ्गीशब्दस्यापि ऋस्त्वम् । दक्षिणतारमिति । षष्ठीसमासः । सर्वनाम्नो

(T) शिष्टाः खलु ते यानधिक्रमेतदुच्यते—

“आविर्भूतप्रकाशाना मनुपप्लुतर्षतयाम् ।

अधीतानामतज्ञानं प्रत्यक्षात् विगम्यते ॥ १ ॥

अतीन्द्रियानसंबेदान् पश्यन्त्यर्थिण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां ज्ञानमिति वाच्यते” ॥ १ ॥ इति शक्यपदीयम् ।

भाष्ये शब्दं शिष्टशब्दं—“कैः पुनः शिष्टाः ? वेद्याकरणाः । ते पुन निवासत आचारतय । स आचार आर्यावर्षे एव । आर्यावर्षे निवासं ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अशुभोपा अष्टाध्यायकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारंगता ज्ञानभवन्तः शिष्टाः ।” इति

अष्टाध्यायकारणा इष्टकारणसन्दर्भेव सदाचारानुवृत्तिरुच्यते । किञ्चिदन्तरेणेत्यादि । विमेषाभिधो-गादिना सर्वविद्यापारगा इत्यर्थः । कुम्भीधान्या इति । मासपटुक्निर्वाङ्मोचितधान्यादिधनाः । सतान्तरं पूर्वनिर्वाङ्मोचितधान्यादिधनाः । तथाच मानवस्युक्तौ “कुमनधान्यको वा खान् कुम्भीधान्यक एव वा । वागैश्चिकी वापि मषैदन्वसन्निक एव वा” ॥ (४।७) इति । कुम्भी उष्टिका । धान्यामिको जिञ्चय एतन्न प्रतिपाद्यत इति अरकोति सिधातिचिः

वृत्तिमात्रे पुंनङ्गावो वक्तव्य इति (१।२।२६, वा) पुंनङ्गावः । अथवा दक्षिण-
 शब्दस्वार्यं तीरशब्देन षष्ठीसमासः । कर्मधारयो वा । वाचोवाद इति
 वाक्यशब्दस्य वादशब्द उत्तरपदे परतो उकारादेशो भवति । उत्तरपदस्य च
 वादशब्दस्य वलङ्कृत्ययमादेशो भवतीति प्रत्यये परत इति । वाचं वदतीति
 कर्मण्यण् (३।२।१) । वाग्वादः । तस्त्वापत्यमत इज् (४।१।८४) ।
 वाङ्मलः । षष्पत्त्वमित्यादि । षष्पशब्दस्त्रोत्वं भवति दहदशङ्क्येतयो
 रुत्तरपदयोः । उत्तरपदादेःष्टुत्वञ्च । षड् दन्ता यस्वेति बहुव्रीहिः ।
 वयसि दन्तस्य दह इति (५।४।१४१) दन्तादेशः । षोडन् । षट् च
 दश चेति इन्द्रः षोडश । धासु वेति । उत्त्वस्त्रैवायं विकल्पः । षुत्वन्तु
 नित्यमेव भवति । षोडा षड् डेति । अधिकरणविचाले चेति (५।३।४३)
 धाप्रत्ययः । अथ किमर्थं धास्त्विति बहुवचननिर्देशः क्रियत इत्याह
 बहुवचननिर्देश इत्यादि । षड् धेति । धाञो धेटो वा स्त्रियामातोऽनुपसर्गे क
 इति कप्रत्ययः । (३।२।३) दाश्यत इति दाश्ट दाने । नाश्यत इति । नश
 अदर्शने । दभ्यतइति । दश्म दम्भे । एतेभ्यः कर्मणि षष् । दुरशब्दस्य
 दाशशब्दादिभिः प्रादिसमासे दूडाशः । दूषाशः । दूडभः । दम्भेरनु-
 नासिकलोप इत्यादि । यदेतद् दाशनाशदमध्येष्वित्यत्र क्तानुनासिकलोपस्य
 दम्भेरुच्चारणं तन्निपातनम् । ततएवात्र दम्भेरनुनासिकलोपो भवति ।
 पीव उपवसने येषां ते पीवोपवसनाः । एवं पयोपवसनाः । उभयत्र
 सकारलोपः । वर्णागम इति । निरुक्तशास्त्रे ये शब्दा व्युत्पाद्यन्ते तेषां
 ष्टोदरादित्वादेव साधुत्वमित्यत इतीमं श्लोकमाह वर्णागम इत्यादि ।
 अपूर्वस्य वर्षस्यागमो वर्णागमः । नकारादेरपूर्वस्य वर्षस्य प्राप्तिः ।
 यथा कौ जीर्यते कुञ्जर इति । अत्र कुशब्दस्य नुगागमःक्रियते ।
 वर्षविपर्ययो वर्षस्थानव्यत्यासो यथा हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीति सिञ्च
 इत्यत्र पचाद्यचि कृते हकारसकारयोः स्थानव्यत्यासः । वर्षविकारो वर्षस्य
 रूपान्तरापत्तिः । यथा षोडन्किति । अत्र षकारस्त्रोत्वरूपापत्तिः ।
 दकारस्य च उकाररूपापत्तिः । वर्षनाशो वर्षस्य लोपः । यथा ष्टोदर
 इति । अत्र तकारस्य लोपः । अर्थातिशयोऽर्थविशेषः । प्रसिद्धादर्थादर्थान्तरम्

तेन धातोर् योगः सम्बन्धः । यथा मङ्गां रीतीति मयूरः । अत्र रीते
रमणेनार्थेनातिशयेन योगः । एतत् पञ्चविधं पञ्चप्रकारं निरुक्तं निश्चये-
नोच्यतेऽर्थोऽनेनेति निरुक्तम् ।

११० । संख्याविषयायपूर्वस्याङ्गस्याङ्गन्नन्यतरस्यां ङी ।

हयोरङ्गोर्भवति । भवार्थविवक्षायां तद्धितार्थे इति (२।१।५१) समासः ।
ततः कालाट् ठञिति (४।३।२१) ठञ् । तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति (४।१।८८)
लुक् । राजाङ्गः सखिभ्यष्टञिति (५।४।८२) टच् समासान्तः । अङ्गोऽङ्ग
एतेभ्यइत्यङ्गादेशः (५।४।८८) । हरङ्गिति । विभाषा द्विगोरित्यकारलोपः
(६।४।२३३) पाञ्चिकः । हरङ्ग इति । आट् गुणः । व्यङ्गइति (६।१।८७)
प्राटिसमासः । शेषं पूर्ववत् । सायाङ्गइति । एकदेशिममामोऽयम् ।
तत्रेदं चोद्यमाङ्गत्वे । न च पूर्वापराधरोत्तरमित्यादिना (२।२।१)
ममामो विहितः । न च सायंशब्दस्तत्र पठ्यते । तत् कथमिह सायंशब्दस्याङ्ग-
शब्देन समासः सम्भवतीत्येतन्निराकर्तुमाह एकदेशिममामः पूर्वादिभ्योऽन्य-
स्यापीत्यादि । तत्पुरुषममामोऽङ्गोऽङ्ग एतेभ्य (५।४।८८) इत्यनेनाङ्गादेशो
विधीयते । एतेभ्यइत्यनेन च तत्पुरुषस्याङ्गलिः संख्याव्ययादेशेति (५।४।८६)
तथाङ्गः सर्वेकदेशसंख्यातपण्याच्च रात्रेइति (५।४।८६) प्रकान्ताः संख्याव्ययादयः
प्रत्यवसृश्यन्ते । तत्र यदि पूर्वादय एतेकदेशिना समस्येरेस्तदा न सायंशब्द
एतेभ्य इत्यनेन प्रत्यवसृश्येत । तस्य संख्यादिव्यपरिपठितत्वात् । ततश्च
सायंशब्दात् परस्याङ्गादेशो न स्यात् । अत्र च सायंशब्दस्याङ्गस्याभावात्
तस्येह ग्रहणं न क्रियेत कृतञ् । तस्मादेतदेव सायंपूर्वस्याङ्गशब्दस्य ग्रहणं
ज्ञापयति पूर्वादिभ्योऽन्यस्याप्येकदेशिममामो भवतीति । तेन मध्यमङ्गो
मध्याङ्ग इति सिद्धभवति । पूर्वोऽङ्गइति । अङ्गोऽदन्तादिति णत्वम् (८।४।७) ।
संख्याविषयायेभ्यइत्येव वक्तव्ये पूर्वशब्दस्याधिकस्य ग्रहणं तदधिककार्यविधान-
सूचनार्थम् । तेन सायाङ्ग इत्यत्र मकारलोपः सिद्धो भवति ।

१११ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणाः ।

ढ्रलोप इति । तत्पुरुषोऽयं वा स्याद् बहुव्रीहिर्वा ? तत्र यदि तत्पुरुषः

खाद् द्रयोर्लोपो ढ्रलोप इति तदाणः पूर्वत्वं नोपपद्यते । लोपस्याभाव-
रूपत्वात् । अभावे च पौर्वापर्यासम्भवात् । अथापि स्थानिद्वारकं पौर्वा-
पर्यामात्रित्व पूर्वत्वमुच्यते करणीय इत्यत्राप्यनीयरो रेफस्य लोपे कृते पूर्वस्य
दीर्घत्वं स्यादितिभं दोषं दृष्ट्वा बहुव्रीहिरयमिति दर्शयन्नाह टकाररेफयो
लोपो यस्मिन्नित्यादि । गमकत्वाद् वैयधिकरख्येऽपि बहुव्रीहिर्भवत्येव यथा
कण्ठेकाल इति । लीङ्गमिति । लिङ् आस्वादने । निष्ठा । हो ङः (८।२।३१)
भ्रषस्तथोर्धोऽधः (८।२।८०) । घृना घृः (८।४।४१) । ढो ढे लोप (८।४।४१)
इत्येते विधयः कर्त्तव्याः । मीङ्गमिति । मिङ्ग सेचने । उपगूढमिति । गुह्य
संवरणे । मूढ इति । मुह्य वैचित्ये । नीरक्तमिति । कुगतिप्रादय इति
(२।१।१८) समासः । रो रीति (८।३।१४) रेफस्य लोपः । अथ पूर्वग्रहणं
किमर्थम् ? यावता ढ्रलोप इति सप्तम्या निर्देशः । तत्रान्तरेणापि पूर्वग्रहणं
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) पूर्वस्येव भविष्यतीत्यत आह
पूर्वग्रहणमित्यादि । असति पूर्वग्रहण उत्तरपदाधिकारादुत्तरपदएव स्यात्
नीरक्तमित्यादौ । अनुत्तरपदे न स्यात् लीङ्गमित्यादौ । यद्यपि ढ्रलोपस्यो-
त्तरपदेऽसम्भवादननुत्तरपदेऽपि वचनप्रामाण्याद्दीर्घत्वं स्याद् रलोपे त्वनुत्तरपदे
न प्राप्नोति । उत्तरपदे रलोपस्य सम्भवात् । तस्मादननुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्याणो
दीर्घा यथा स्यादिति पूर्वग्रहणम् । आहङ्गमिति । ढङ्ग ढङ्ग हिंसार्थी ।
आहङ्गमिति क्वचित् पाठः । दृह दृहि ढह ढहि ढहाविति । अस्य निष्ठायां
क्विलेदं रूपम् । एतत् तु नोपपद्यते । दृहेः सेट्त्वात् तस्मैऽटा भवितव्यम् ।
अथापि कथञ्चिन्न स्यादेवमपि दादेर्धातोर्घ इति (८।२।३२) घत्वेन भवित-
व्यम् । स्थूलबलवद्विचक्षायां दृढः स्थूलबलयोरिति (७।२।२०) निर्देशादुभयं न
भविष्यतीति चेद् दीर्घत्वमप्यतएव तर्हि न स्यात् । केचिदत्रानित्यत्वादागम-
शासनस्याभावमितो वर्णयन्ति । वा दुहेत्यादौ (८।२।३३) सूत्रे वेति
योगविभागात् पक्षे घत्वस्याभावः । आहङ्गमिति । ढङ्ग उद्यमने ।

११२ । सङ्घिवहोरोदवर्णस्य ।

जड जडवानिति । यजाक्त्वात् संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८)
परपूर्वत्वम् । दीर्घत्वञ्च । तत्रेदानीमसत्यवर्णग्रहण जकारस्याप्योत्त्वं स्यात् ।

ननु च संप्रसारणादिभ्यः परत्वादोत्त्वेन भवितव्यम् । तथाच भाष्य उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्त्वेन भवितव्यम् । ओत्वे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । कृतकार्यत्वात् पुनरोच्चं न भविष्यतीति । तस्माद् भवितव्यमेवोत्त्वेन । तस्मिन् सति पश्चात् संप्रसारणादिभिः । नचैवं किञ्चिदनिष्टमापद्यत इति नार्थो वर्णग्रहणेन । एवं तर्द्धवर्णग्रहणं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति क्वचित् संप्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलीयो भवतीति । तेन यदुक्तं संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयञ्च कार्यं बलीयो भवतीति तदुपपन्नं भवति । वर्णग्रहणं किमिति । ओदमेरतावत्यपि सति सोढा सोढुमित्यादि सिद्धत्येवत्यभिप्रायः । कृतायामपीत्यादि । उत्पूर्वाहर्हेल्लुङि च्त्विः । च्त्विः सिच् (३।१।१४) । तसस्ताम् । यसस्तम् । अडागमः । ढत्वादेरमिडत्वात् ततः पूर्वं वदन्नजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः । ततो ढत्वादि । अथेदानोमसति वर्णग्रहणे मातृकारस्याकारस्योच्यमानोत्त्वं दीर्घस्य न स्यात् । वर्णग्रहणाद्वर्णमात्रस्य भवतीति सिद्धमुदवोढामुदवोढमिति । ननु चाणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६६) इत्यकारो गृह्यमाणश्चाकारमपि ग्राहयिष्यति । तत् किं वर्णग्रहणेनेत्यत आह तादपि पर इत्यादि । तपरस्तत्कालसप्रत्यय (१।१।७०) तादपि परस्तपर इत्ययमपि समास आश्रितः खड्गे ङका खड्गेनिकायन इत्येवमादिषु त्रिमात्रिके चतुर्मात्रिके वर्तमानस्यैकारस्य वृद्धिसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थम् । तत्रामिति वर्णग्रहणे ऽकारस्य तपरत्वादाकारो न गृह्येत । ततश्च तस्योत्त्वं न स्यात् । तस्माद्वर्णमात्रस्य यथा स्यादित्येवमर्थं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तादपि परस्तपर इत्यस्य च समासस्येतदेव वर्णग्रहणं ज्ञापकं वेदितव्यम् ॥

११३ । साट्टे साट्टा साट्टेति निगमे ।

साट्टेत्यादा ओच्चाभावो निपात्यते । दीर्घस्तु द्रुलोप इत्यादिर्नैव (६।३।१११) सिद्धः ।

११४ । संज्ञितायाम् ।

उत्तरपद इति वर्तते । उत्तरपदञ्च ममामे भवति । तत्र चान्तरेणापि वचनं नित्यमेव संज्ञितया भवितव्यम् । तस्मादुत्तरपदे परतो वक्ष्यमाणानां यत्

कार्यं न तदर्शताधिकारस्योपपद्यत. इति यदनुत्तरपदे कार्यं तदर्शमेवाप्यधिकारः । तेन ये योगैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते तानुल्लङ्घ्य येन योगैरानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तत्रास्योपयोगं दर्शयन्नाह वक्ष्यति इत्यचोऽतस्तिह इत्यादि । विद्या हि त्वेत्यादि । विदेर्लाटि मसः स उत्तमस्येति (३।४।८८) सकारलोपः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ।

लक्ष्यतेऽनेन स्वामिविशेषस्य सम्बन्ध इति लक्षणं चिह्नम् । दात्राकर्णे इति । दात्रमिव दात्रम् । सादृश्यात् तदाकारं चिह्नमुच्यते । दात्रं कर्णं यस्य स दात्राकर्णः । एव मुत्तरत्वापि बहुव्रीहिरिव वेदितव्यः । हो गुणो यस्य स द्विगुणः । तदाकारमपि चिह्नं द्विगुणम् । गुणशब्दाऽयं भव्यवचनः (U) । इयोरङ्गुल्योः समाहार इत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलैरित्यादिना (५।४।८६) च समासान्तः । इत्यङ्गुलाकारमपि चिह्नं इत्यङ्गुलम् । तद्विषयं लक्षणं गृह्यते इति कुत एतत् ? लक्षणग्रहणाद् यदिह सामान्येन येन केनचिन्नस्यते तन्नलक्षणं गृह्येत चिह्नस्येत्येवं द्रव्यात् । लघु ह्येवं सूत्रं भवति । तस्माच्चिह्नग्रहणे कर्त्तव्ये यन्नलक्षणग्रहणं कृतं तेन लक्षणविशेषोऽत्र याद्वी ननु लक्षणमात्रमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनं कृतमिति लक्ष्यते । तथाचोक्तम् । इङ्कितेनोन्मिषितेन मङ्गता सूत्रप्रबन्धेन वेद्याचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्त इति । ननुच लक्षणग्रहणेन लक्षणविशेषोऽत्राभिमतः ! ननु लक्षणमात्रमित्येतावन्मात्रं गम्यते । स तु विशेषो न वृत्तिकारणोपदर्शितः कुतोऽवश्येयः ? आचार्याणां स्वीकरणात् । शोभनकर्णं इति । यद्यप्यनेनापि लक्ष्यते नत्वेवंविधस्य लक्षणस्येह ग्रहणम् । नापि शोभनत्वं लोके लक्षणत्वेन प्रतीयत इति भवत्येतत् प्रत्युदाहरणम् ।

११६ । नहिद्विषयविध्यधिकचिसहितनिषु द्वौ ।

नह्य बन्धने । उपनद्यत् इत्युपानत् । सम्प्रदादित्वात् क्तिप् । नहो ध

इति (८१२।३४) धत्वम् । ततो जश्त्वम् । चर्त्वञ्च । परिणञ्जातीति परीञ्चत् ।
 उपसर्गादसमास इत्यादिना (८१४।१४) णत्वम् । निवर्त्तत इति नीहृत् ।
 अन्धेभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्तिप् । एवमुत्तरत्रापि क्तिवेव
 वेदितव्यः । ह्रष्टु षेचने । प्रवर्षतीति प्राहृट् । षकारस्य जश्त्वं ङकारः ।
 तस्य चत्वे टकारः । व्यध ताङ्ने । मर्माणि विध्यतीति मर्मावत् ।
 यञ्छादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । रुच दीप्ती । निरोचणं नीरुक् ।
 चोः कुरिति (८१२।३०) कुत्वम् । ऋतिं मङ्गत इति ऋतीषट् । सङ्घे-
 पृतनर्त्ताभ्याञ्चेत्यत्र (८।३।१०६) सङ्घेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा
 चकारस्य षत्वम् (V) । परितनोतीति परोतत् । अनुनासिकलोपे क्तं तुक् ।
 केन पुनरत्रानुनासिकलोप इत्याह गमः क्तावित्यादि । गतिकारकयोरेवेष्टत (X)
 इति । तदर्थं विभाषा पुरुष (६।३।१०६) इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तत ।
 सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञेया ।

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरावणमिति । षष्ठीममासः । वनं पुरमेत्यादिना (८।४।४) णत्वम् ।

११८ । वले ।

वलञ्च प्रत्ययो गृह्यते । न प्रातिपदिकमिति । एतच्च वक्ष्यमाणस्यैव
 बहुलग्रहणस्य सिञ्चावलीकितन्यायेनापस्थानाद्गम्यत इत्येके । अनन्तरं
 वक्ष्यमाणेन मतुपा प्रत्ययेन साङ्घर्षार्थेत्वेत्यपरे ।

११९ । मतौ बङ्गचांजिरादीनाम् ।

व्रीहिसतीत्यादी पूर्ववन्मतुप् । वलयवतीत्यत्र तु तदस्यास्यस्मिन्निति
 (५।२।६४) मतुप् ।

१२० । शरादीनाञ्च ।

शबङ्गजयोऽयमारण्यः । शरावतीति । नद्यां मतुञ्चिति मतुप् (४।२।८५) ।

(V) पूर्वपदादिति (८।३।१०६) पत्वमित्यन्ते ।

(X) अतएव वचः स्यञ्चन्त्यापि वच दधान इत्यादि सिद्धम् ।

१२१ । इवो वहेऽपौलोः ।

ऋषीवह इति । षष्ठीसमासः । वहशब्दः पचाद्यजन्तः । अपीत्वादीनां मिथ्यादि । यदेतदिको दीर्घविधानं तत् पीत्वादीनां न भवतोत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि तदेव बहुलग्रहणं पूर्ववदुप-
तिष्ठते । तेन पीलुशब्दादन्येषामपि केषाञ्चिद् दीर्घत्वं न भविष्यतीति ।

१२२ । उपसर्गस्य घञामनुष्ये ष उपः ।

उपसर्गात् केषलं घञ्प्रत्ययो न सम्भवति । अतो घञन्त उत्तरपदै-
कार्थं विज्ञायत इत्याह घञन्त उत्तरपद इत्यादि । वीक्षेद इति । क्लिद
श्राद्धीभावे । अकर्त्तरि च कारक (३।३।१८) इत्यादिना घञ् । वीमार्ग
इति । सृजू शुद्धौ । सृजेवृद्धिः (७।२।११४) । चजोः कु घिष्यतोरिति
(७।३।५२) कुत्वम् । प्रसेव इति । प्रिवु तन्मुसन्ताने । कृत्रिममिति ।
करणेन निर्हंसं कृत्रिमम् । पुरुषव्यापारादिभिर्निर्हंसमित्यर्थः । निषाद
इति । षट् ल विशरणगत्यवसादनेषु । निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः ।
इलञ्चेति (३।३।१२१) घञ् ।

१२३ । इकः काशे ।

नीकाश इति । काश् दीप्तौ । पचाद्यजन्तः । अयं काशशब्दः । नतु
घञन्त इति । तत्र पूर्वेष्वैव सिद्धमित्यभिप्रायः । पूर्वेष्वैव सिद्धे नियमार्थ-
मेतदिक एव काशे नान्यस्येति क्वचिद् अन्यः । एष तु नोपपद्यते । घञि
पूर्वेण दीर्घविधानादेतस्य च काशशब्दस्य पचाद्यजन्तत्वात् । अथ बहुल-
ग्रहणात् पचाद्यजन्तेऽपि पूर्वेष्वैव सिद्धमित्युच्यते । तथाच तत्र एव बहुल-
ग्रहणादिकोऽन्यस्य न भविष्यतीति न कर्त्तव्यमेवेदं सूत्रम् । क्रियमाशुच
पूर्वेष्वैव प्रपञ्चार्यं द्रष्टव्यम् ।

१२४ । दक्षि ।

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेश इति । एतेन स्यान्वादेशसम्बन्धे दक्ष-
त्वेषा षष्ठीति विज्ञायते । वीक्षमिति । ददातेर्निष्ठायां रूपम् । ननुचात्र
तकारादिरादेशः परो न सम्भवत्येव । तथाचि यस्तावदव उपसर्गात् त-

(७।४।४७) इति तकारः सोऽलोऽन्तस्येति (१।१।५२) वचनादन्वस्य क्रियते । अथ वर्णान्तरो व्यवधानादनन्तरस्तकारः परो न सम्भवति । योऽपि खरि चेति (८।४।५५) दकारस्य तकारो विधीयते सोऽपि न सम्भवत्येव । दीर्घत्वे कर्त्तव्ये चर्त्त्वस्यासिद्धत्वेनाविद्यमानत्वादित्यत आह अथ उपसर्गात् इत्यादि । आश्रयण माश्रयोऽङ्गीकरणम् । दा इत्यत्र य स्तकारादिरादेश स्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवतीति ब्रुवता चर्त्त्वमाश्रितम् । नञ्चान्यथा तकारादिरादेशः परः सम्भवति । तस्मात् चर्त्त्वस्याश्रयणात् सिद्धम् । अत स्तकारादिरादेशो भवतीति । नितीर्णमिति । तू ब्रुवनतरणयोः । ऋत इदु धातोरितोत्तम् (७।१।१००) । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । अट्कुप्पादिना (८।४।२) णत्वम् । सुदत्तमिति । दो ददघो रित्यत्र (७।४।४६) ।

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादि कर्मणि ।

सुदत्तं मनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते ॥ १ ॥

इत्यन्येष्वपि ददातिर्ददादेशः ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टावक्र इति । अष्टौ वक्राण्यस्येति बहुव्रीहिः ।

१२६ । कृन्दसि च ।

अष्टकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति संस्कृतमित्यण् (४।४।३) । तस्य द्विगोलुङ्गनपत्य इति (४।१।८८) लक् । अष्टाहिरस्येति । बहुव्रीहिः । पादस्य लोपे क्त इति । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य (५।४।१३८) इत्यनेन । गवि च युक्त इत्यादि । वक्तव्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन गवि च युक्ते भाषाया-
मप्यष्टनो दीर्घो भवति ।

१२७ । चितेः कपि ।

एकचित्तीक इति । एका चितिरस्येति बहुव्रीहिः । ततः स्त्रियाः पुंवदित्वादिना (६।१।३४) पुंवद्भावः । शेषाहभाषेति (५।४।१५४) कप् ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

विश्वावसुरिति । विश्वं वसु यस्येति बहुव्रीहिः । विश्वागङ्गिति । विश्व-
स्मिन् राजत इति । सत्सूद्विषेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । ब्रथादिसूत्रेण
(८।२।३६) षत्वम् । तस्य भलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्त्वं
उकारः । उकारस्यापि चर्त्वं टकारः । यत्रास्यैतद्रूपमिति । क्त्वा पुनरस्यैत-
द्रूपम् ? यत्र पदसंज्ञा । पदाधिकारे षकारादीनां विधानात् । विश्वराजौ
विश्वराज इति । अत्र पदसंज्ञा नास्ति । असर्वनामस्थान इति (१।४।१७)
प्रतिषेधात् ।

१२९ । नरे संज्ञायाम् ।

१३० । मित्ते चरषौ ।

१३१ । मन्वे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ।

१३२ । श्रोषधेस्य विभक्तावप्रथमायाम् ।

१३३ । ऋचि तुनुघमच्छुतङ्कुत्वोरुध्याणाम् ।

तङ्गिति प्रत्याहारग्रहणम् । लोण्मध्यमपुरुषवहुवचनादारभ्य महिङो
उकारेण । आ तु न इन्द्र इत्यङ्गिति । आ तु न इति प्राप्ते । एव सुत्तरत्वापि
ऋस्वप्रयोगे प्राप्ते दीर्घां वेदितव्यः । लस्यादिति । (Y) लस श्लेषणक्रीडनयो
रित्यस्याग्निषि लिङ्गि रूपमेतत् । अथ घयङ्गणेनात्र तरसमपोः प्रत्यययो
र्गङ्गणं कस्मात् भवति ? तदन्तस्य क्ततदीर्घस्य ऋग्विषये प्रयोगासम्भवात् ।
भरता इति । भृ भरण इत्यस्माद्वातोर्लोण् मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमेतत् ।
शृषोत प्रावाण इति । अत्र तु न भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त
इति वचनात् । अत्रा इति । त्रलन्तमेतत् । सप्तम्यास्त्रलिति (५।३।१०)
त्रलि क्तत एतदोऽग्नित्यनेनैतदोऽग्नादेशः (५।३।४) । उरुथ्या ण इति ।
आत्मन उरुमिच्छति सुप आत्मनः क्वजिति (३।१।८) क्वच् । ततः

(Y) In the printed कामिका उत नां वा साक्षात् is the illustration ; but the न्यासकार
takes it as उत नां वा लक्ष्णम् । साक्षात्स्वप्न पाठे स्वानः आख्यायां आता । ततः पञ्चमीति हरदत्तः ।

सर्व्वातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्य (७।१।४१, वा) इत्योपसंख्या-
निकोऽसुक् । सुषामादिषु चेति (८।३।८८) षत्वम् । लोड् मध्यमपुरुषस्यैक-
वचनम् । अतो हेरिति (६।४।१०५) हेर्लुक् । न इति । बहुवचनस्य
(८।१।२१) वसन्सावित्यस्मदादेशोऽयम् । षत्वं तु वर्षाव्यत्ययेन ।
उपसर्गाद्बहुलमिति (८।४।२८) बहुलवचनाद्वा । अन्ये त्रुत्स इति निपात
इत्याचक्षते ।

१३४ । इकः सुञि ।

सुञिति निपातस्य ग्रहणम् । अभी षु ण इति । अभिशब्दस्य दीर्घत्वम् ।
सुञ इति (८।३।१०७) षत्वम् । न इत्ययमस्मदादेशः । तस्य नञ्
धातुस्योरुषुभ्य इति (८।४।२७) णत्वम् । ऊर्ङ् ऊ षु ण इति । उकारस्य
दीर्घः ।

१३५ । इत्रचोऽत स्तिङः ।

अश्ना भरत वाजिन इति । (Z) अ इत्येतस्य लोष् मध्यमपुरुषस्य
बहुवचने रूपमेतत् । वक्षि यञीति । वचेर्यजेथ परस्य लेटः सिप् । कर्त्तरि
शप् (३।१।६८) । वचेरदादित्वाच्छपो लुक् । यजेरपि बहुलच्छन्दसीति
(२।४।७६) ।

१३६ । निपातस्य च ।

एवा ते । अच्छा त इति । एवाच्छशब्दो निपातो । चादिषु पाठात् ।

१३७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

कञीति निवृत्तम् । केशिकेशीति । केशेषु केशेषु ष्टहीत्वेट् कुं
वृत्तमिति तत्र तेनेत्यादिना (२।२।२७) बहुव्रीहिः । इच् कर्मव्यतीकार
(५।४।१२७) इतीच् समासान्तः । जलापाङ्गिति । जलं सङ्गत इति च्छन्दसि
सङ्ग इति (३।२।६३) णिः । सङ्गेः साङ्ग इति (८।१।५६) षत्वम् ।

(Z) The printed कञिका gives देवा भवत वाजिनः, evidently from the root श् ।
This reading is supported by my MS. 23. "अ इत्येतस्य लोष् मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिति
तत्र पाठान्तरम् ।

श्यादन्त इति । शुनो दन्त इति षष्ठीसमासः । श्यादंद् इति । शुनइव
दंद्वाचस्येति बहुव्रीहिः । श्याकर्ण इत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषा ब्-व्रीहयो वा ।

१३८ । चौ ।

दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विगादिना (३।२।५८) क्षिन् । ततः
शस् । अच इत्यकारलोपः (६।४।१३८) । ननु चान्तरङ्गत्वाद् यणादेशेना-
चाकारलोपाद् दीर्घाच्च प्राग् भवितव्यम् । स हि वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः
इतरौ तु बहिरङ्गी । अकारलोपो हि तस्य विधीयते । भर्त्सना चा
यकारादावजादौ च स्नादौ विधीयते । दीर्घत्वमप्युत्तरपदे परतः पूर्वपदस्य
विधीयमानं द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गम् । ततश्चान्तरङ्गे यणादेशे कृते पूर्वो
दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यत आह अन्तरङ्गोऽपीत्यादि । यदि यणादेश एव प्रवर्त्तते
तदा दीर्घवचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् दीर्घवचनमामर्थ्याद् यणादेशो न
प्रवर्त्तते । ननु च कृते यणादेशेऽनन्तरौ दीर्घभावी नास्तीति क्त्वा
व्यवहितस्यापि दीर्घत्वं भविष्यति । यथा शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति
(७।३।६४) शमादीनां श्यनि दीर्घत्वम् । तस्माद् भवितव्यमेवात्र यणादेशेन ।
तथाच व्यवहितस्य दीर्घत्वे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् । नैतदस्ति । इदञ्च
तावद् विचार्यताम् । किं तत् ? तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येषा (१।१।६६)
परिभाषा बाध्येताहोस्विदन्तरङ्गपरिभाषेति । तत्रान्तरङ्गपरिभाषाया
लिङ्गादनुमानाद्वा सिद्धा । तस्या हि वाह (६।४।१३२) ऊडित्पृष्ठ्वचनं
लिङ्गम् । यथा चैतस्मिन्नं तथा तत्रैव वृत्तिकारो दर्शयिष्यति । इतरा तु
परिभाषा साक्षात् श्रुता । तत्र युक्तं यदनुमितोऽर्थो बाध्यते । ननु साक्षाद्
दृष्ट इत्यन्तरङ्गपरिभाषा बाध्यते । नेतरिति । तथाचानन्तरस्यैव दीर्घत्वेन
भवितव्यमिति यणादेशो न प्रवर्त्तते ।

१३९ । संप्रसारणस्य ।

कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीषगन्धेरपत्यमिति । तस्यापत्यमित्यण
(४।१।८२) । अक्षिञ्जोरनार्धयोरित्यादिना (४।१।७८) अङ्गादेशः । ततो
यञ्चत्वाविति (४।१।७४) चाप् प्रत्ययः । ततः करीषगन्ध्यायाः पुत्र इति

वहीसमाप्तः । ततः अङ्कः संप्रसारणमित्यादिना (६१२।१३) संप्रसारणम् ।
 पनेन दीर्घत्वम् । व्यवस्थितविभाषा हि वेति । इको ऋसादौ सूत्र (६१३।६२)
 एकह्लादावित्यतः (६१३।५८) सूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते । सा च
 व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन कारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ऋस्वत्वं न भवति ।
 पकृत एवेत्यादि । अथवा ऽकृत एव संप्रसारणदीर्घत्वे कारीष गन्धि पुत्र
 इति स्थिते ऋस्वत्वं प्राप्नोति । संप्रसारणदीर्घत्वञ्च । उभयघेतत् सावकाशम् ।
 इको ऋस्वत्वस्वावकाशो ग्रामणिपुत्र इति । संप्रसारणस्वावकाशो ऋसाभावः ।
 पक्षे तूभयं प्राप्नोति । तत्र यद्यपि ऋसाभावपक्षे कृतार्थं दीर्घत्वं तथापि
 तेन परत्वाद् ऋसो बाध्यते । अथ कृतं दीर्घत्वे कक्षात् पुनःप्रसङ्गविज्ञाना-
 न्न भवत्यत आह पुनः प्रसङ्गविज्ञानञ्चेत्यादि । गतार्थम् ।

इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठाध्यायस्य

तृतीयः पादः संपूर्णः ॥ ६१३ ॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

—(०)—

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयमिति । स्वरितलिङ्गासङ्गात् । इह केचित् प्रागभ्यास-
विकारिभ्योऽयमङ्गाधिकारो युक्त इति मन्यन्ते । एवं हि गुणो यङ्लुको-
रित्यस्मिन् (७।४।८२) सूत्रे लुगग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । यङ्लुक्चपि प्रत्यय-
लक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वात् । यदि पुनरा सप्तमाध्यायपरिसमाहारेयमङ्गाधिकारः
स्यात् ततोऽवश्यं लुगग्रहणं कर्त्तव्यम् । नञ्चान्यथा यङ्लुकि गुणः सिध्यति ।
न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधादित्येवं तेषामभिप्रायः । वृत्तिकारस्तु
यदि प्रागभ्यासविकारिभ्योऽयमङ्गाधिकारः स्यात् ततो वज्रशैत्यञ्च वृत्ततेर्लिटि
द्विर्वचने कृते हलादिशेषात् प्राक् संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषामिति
वचनसामर्थ्याद्वा (६।१।१७) परमपि हलादिशेषं बाधित्वा संप्रसारणं स्यात् ।
ततश्च संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्व्वरूपत्व उरदित्यत्त्वे (७।४।६६) रपरत्वे
हलादिशेषे च कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं प्रसज्येत । आ सप्तमाध्यायपरि-
समाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदित्यस्य (७।४।६६) परनिमित्तत्वात् प्रत्ययी
निमित्तत्वेनाश्रीयते । तेन परनिमित्तत्वादुरत्त्वस्य संप्रसारणे कर्त्तव्ये ऽचः
परस्मिन् पूर्व्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावः । ततश्च न संप्रसारणे
सम्प्रसारणमिति (६।१।३७) वकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । प्रागभ्यास-
विकारिभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सत्यपरनिमित्तत्वादुरत्त्वस्य स्थानिवद्भावो न
स्यात् । ततश्च न संप्रसारणे संप्रसारणं मित्यस्य (६।१।३७) प्रतिषेधस्वाभावाद्

वकारस्य संप्रसारणं स्यादेव । ततश्चोत्रधेत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादा
सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो युक्तः । ननु प्रागभ्यासविकारिभ्य इति
मन्वमान आह आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति । सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेस्तु परेण
पदस्येत्यधिकृत्य (८।१।१६) कार्यं विधीयते । तेन तत्राङ्गाधिकारो नानुवर्त्तते ।
इति । ज्ञेञ् स्पृष्टायाम् । निष्ठा । यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् । जीन इति ।
ज्या वयोहानौ । यज्ञादिस्तूत्रेण (६।१।१३) संप्रसारणम् । स्वादिभ्य इति
निष्ठानत्वम् । (८।२।४४) संवीत इति । ज्ञेञ् संवरणे । वद्यादिना (६।१।१६)
संप्रसारणम् । निरुतम् । दुरुतमिति । वेञ् तन्तुसक्ताने । पूर्व्ववत् संप्रसारणम् ।
असत्यङ्गाधिकारे निर्दुरोरवयवो यो हल् ततोऽप्युत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घः
स्यात् । अङ्गाधिकारे पुनरङ्गावयवो यो हल् तदुत्तरं यत् संप्रसारणं तदन्त-
स्याङ्गस्य दीर्घत्वं विज्ञायत इति न भवति दीर्घत्वप्रसङ्गः । न ह्यत्राङ्गावयवाहल
उत्तरं सम्प्रसारणम् । अग्नीनामिति । ऋस्वनद्यापो नृत् (७।१।५४) । क्रिमिणां
पश्य । पामनां पश्येति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति । पामानोऽस्यां सन्तीति
लोमादीत्यादिना (४।२।१०२) नप्रत्ययः । ततश्चाप् । द्वितीयेकवचनम् ।
अमि पूर्वं इति (६।१।१००) पूर्व्वरूपत्वम् । यद्यङ्गस्येति नाधिक्रियते
ततोऽत्रापि क्रिमिशब्दस्य पामशब्दस्य च नामि परतो दीर्घत्वं स्यात् ।
अङ्गाधि कारे तु न दोषः । न ह्यत्र क्रिमिपामशब्दयोर्नामि परतो ऽङ्गत्वमस्ति ।
अपितु नप्रत्यये । ब्राह्मणभिससा । षोडनभिस्मिष्टेति । भिस्याभिस्मिष्टाशब्दो
टाबन्तौ । तत्रैक षोडनस्य वाचकः । अपरस्तु तद्गृहिकायाः । ताभ्यां यथाक्रमं
ब्राह्मणषोडनशब्दयोः षष्ठीसमासः । तन्नसत्यङ्गाधिकारे ऽनङ्गाभ्यामपि ब्राह्मणौ-
दनशब्दाभ्यां परस्य भिस ऐस्भावः प्रसज्येत । ननु चार्थवद्वयस्येति नानर्थक्यस्येति
(५, १५) वचनाद् यथा क्रिमिणां पश्य पामनां पश्येत्यत्र दीर्घत्वं न भविष्यति
तथा ब्राह्मणभिसोदनभिस्मिष्टेत्यत्राद्यैस्भावः । न ह्यत्र नामोऽर्थवचनम् ।
नापि भिसः । तत् किं तन्नित्यर्थेनाङ्गाधिकारेणेत्याह अङ्गाधिकार इत्यादि ।
नामि दीर्घाद्यपीत्यादि । आदिशब्देनातो भिस एसित्वेस् (७।१।६)
सङ्गतं । इतिकरणो हेतोः । यस्मादसत्यङ्गाधिकारे हल इति (६।४।२) दीर्घत्वं
यथा ह्यनो जीन इत्यत्र भवति तथा निरुतं दुरुतमित्यत्रापि स्यात् । अङ्गान-

गमां सनोति (६।४।१६) दीर्घत्वं यथा चिकीर्षतोत्यत्र भवति तथा दधि सनोति मधु सनोतीत्यत्रापि स्यात् । एलिंडि (६।४।६७) वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं (६।४।६८) यथा न्येयादित्यत्र भवति तथा निर्यायाद् निर्वायादित्यत्रापि भवेत् । तस्मादेवमाद्यर्थाऽवश्यकर्त्तव्योऽङ्गाधिकारः । सोऽन्यार्थः क्रियमाणो नामि दीर्घाद्यपि व्यवस्थापयति । विषयान्तराद् व्यावर्त्त्वाभिमतं विषये नियमयति । तेन तदर्थं मेघा परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अगत्या हि खलु परिभाषाश्रयितइति भावः । ननु षष्ठो स्थानियोगेति (१।१।४८) वचनादङ्गस्येति स्थानषष्ठौयम् । ततश्चातो भिस ऐसित्यतइत्येतत् (७।१।८) पञ्चम्यन्तेनाङ्गस्येतत् षष्ठस्तस्य समानाधिकरणत्वं न स्यात् । भिन्नविभक्तिकत्वात् । तथाच सत्यकारान्तात् परस्य भिन्नोत्पत्त्यास्यैस्भावः प्रसज्येत । ततश्चात्रापि स्यात् । ब्राह्मणभिक्षा । ओदनभिस्सिद्धेति । अवयवषष्ठारादयश्च न प्रसिद्धेषुः । ततश्चोदुपधाया गोह्र (६।४।८८) इत्यत्र गोह्र इत्यस्याः स्थानषष्ठ्या अलोऽन्तरस्येत्यन्ते (१।१।५२) ऽल्युपसंहारादुपधायहणसामर्थ्याच्च गोह्रश्चात्स्य स्यादूत्वम् । उपधामात्रस्य च शास इदङ् हलोरित्यत्रापि (६।४।३४) शास इति स्थानषष्ठोत्वेन विज्ञातायाः षष्ठ्या अन्ते ऽल्युपसंहारादुपधायहणानुवृत्तिसामर्थ्याच्च शासञ्चान्तरस्येत्वम् उपधामात्रस्य चेत्येतद् देश्यमपाकर्त्तुमाह अङ्गस्येति । सम्बन्धसामान्य एषा षष्ठोत्वादि । सम्बन्धसामान्येऽविशेषितसम्बन्धमात्रे । तत्रानेकसम्बन्धानुग्रहार्थमनाश्रितविशेषं सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रहृत्ता सत्युत्तरेषु भिन्नार्थेषु लक्षणवाक्येषु यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते । सा क्वचित् स्थानियोगा भवति । यथा इन्तेर्ज (६।४।३६) इत्येवमादौ । क्वचिदवयवयोगा भवति यथोदुपधाया गोह्रः (६।४।८८) शासइदङ् हलो (६।४।३४) रित्येवमादौ । क्वचिन्नमित्तिमित्तिसम्बन्धविषया यथा युञ्जोरनाकावित्यादौ (७।१।१) । यथैव हि देवदत्तस्येत्येका षष्ठ्यभेदेन प्रहृत्ता ज्ञात्यवयवादिषु सम्बन्धभेदेर्भिद्यमाना जन्मजनकभावाद्योः सम्बन्धविशेषे यथायोगमुपतिष्ठते देवदत्तस्य पुत्रः पाषिः कम्बल इति तथाङ्गस्येत्वेषापि । तत्र यस्मिन् वाक्ये शास इदङ् हलो (६।४।३४) रित्येवमादौ सम्बन्धविशेषो विद्यते ऽवयवोऽन्यो वा तत्र यथायोग मवयवादि-

सम्बन्धे षष्ठी वेदितव्या । यत्र न विद्यते तत्र स्थाने षष्ठी यथा हृत्तेजस्रत्वेव
मादौ (६१४।२६) । कथं पुनरेषा सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति लभ्यते ? यावता
ब्रह्मीस्थाने योगादत्युक्तम् (१।१।४८) । एवं मन्यते । नहि सर्वा षष्ठी स्थानयोगा
भवति । अपि तु यस्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते । अन्यथा ह्युदीचामातः
स्थान इति (७।३।४६) स्थानग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विशिष्टैव या
षष्ठी यस्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते सा स्थानयोगित्युक्तम् । नचास्याः
कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते । ततो नियं स्थानयोगा भवितुमर्हति ।
अथवेत्यादि । अङ्गशब्दस्य प्रातिपादिकस्य योऽर्थं स्तस्मात्प्रमथिक्रियते ।
नत्वङ्गस्त्वैतच्चशब्दरूपम् । मात्रशब्दो विभक्त्यर्थव्यवच्छेदाय । अतएवाह
अविवक्षितविभक्त्यर्थमिति । न विवक्षितो विभक्त्यर्था यस्मिन्नर्थमात्रे तत्
तद्योक्तम् । यतश्चेतदेवं तेन षष्ठो स्थानयोगिति । नातेयं परिभाषोप-
तिष्ठते । अनेकसम्बन्धप्रसङ्गे हि सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदार्थमेवा प्रणीता ।
ततो यत्र सम्बन्धो विवक्ष्यते तत्रैव नियमार्थमुपतिष्ठते । नचात्र कश्चित्
सम्बन्धः षष्ठ्या विवक्षितः । केवलं निर्देशार्थ एवास्याः प्रयोगः । अथर्व्यं
हि यया कयाचिद् विभक्त्या निर्देशः कर्तव्य इति षष्ठ्या निर्देशः कृतः ।
ननु च स्वरितेनाधिकारः । स च शब्दधर्मः । नार्थधर्मः । तत् कथं स्वरित-
रहितोऽर्थः शक्यतेऽधिकर्तुम् ? नैष दोषः । अङ्गशब्दप्रतिपादितो योऽर्थः स
शब्दात्मक एव । तथाहि यस्मात् प्रत्ययविधि स्तदादेःशब्दस्याङ्गमंशा विहितता ।
तदुत्तरश्च यथायोगं विपरिणम्यत इत्यादि । अर्थवशात् क्वचित् षष्ठ्यान्तत्वेनैव ।
क्वचिद् विभक्त्यन्तरत्वेन यथाह्यो वैश्वेयो देवदत्तः । उच्चान्यस्य गृह्णाणि ।
आमन्त्रयस्त्वेन देवदत्तमिति । तेनातो भिन्न ऐसित्यत्र (७।१।८) पञ्चम्यन्ततया
विभक्तिविपरिणामे हि सत्यकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिन्न एमादेशो भवतीत्येव-
माख्यर्थरूपं सम्यक् भवति । आदिशब्देन युषदस्मद्गामुत्तरस्य ङसोऽण्
भवतीति परिच्छ्रिते । अपिशब्दादवयवषष्ठ्यादयोऽपि परिसमन्ना भवन्ति ।
पूर्वश्च तु परिहारे ऽतो भिन्न ऐसित्यत्रातइत्येषा (७।१।८) निमित्तनिमित्त-
सम्बन्धे षष्ठी द्रष्टव्या । तत्रायं सूत्रार्थाऽकारान्तस्याङ्गस्य यो भिन् तस्यैस्
भवतीति । तेन ब्राह्मणविभक्त्येवमादौ न भवति । अत्रस्य हि को भिन् ?

यस्तस्य निमित्तम् । कस्तस्य पुनर्निमित्तम् भिस् ? परभूते यस्मिन्नङ्गमित्येवं
भवति । कस्मिञ्चैतद् भवति ? प्रत्यये । नच ब्राह्मणभिस्सत्त्वेवमादौ भिस्
प्रत्यय इति कुतस्तस्यैसंप्रसङ्गः ।

२ । हलः ।

अण्यग्रहणं सम्प्रसारणग्रहणं दोर्घग्रहणञ्चैतत् त्रयं मनुवर्त्तते । कुतः पुनः
प्रकृतमण्यग्रहणम् ? द्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽण (६।३।१११) इत्यतः । ननु तदिकः
काश्च इतीग्यग्रहणेन (६।३।१२३) व्यवच्छिन्नम् । तत् कथमिहानुवर्त्तते ? नैष
दोषः । इग्ग्रहणेन ह्यणैव विशिष्यते । अण्यणिति । ततो विरोधाभावात्नेग्य-
ग्रहणेनाण्यग्रहणं व्यवच्छिद्यते । ननु च यदीग्यग्रहणेनाण्यग्रहणं विशिष्यते
तदा ऽवाचा स्वराच्चेत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् । चावित्यत्राण् (६।३।१३) ग्रहण-
मेवात्रानुवर्त्तयति । इग्ग्रहणन्तु निवृत्तमित्येषोऽप्यदोषः । अथवा यद्यपीग्य-
ग्रहणेनाण्यग्रहणं व्यवच्छिन्नं तथापीह मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुवर्त्तते । ननु यथा
शेष (४।२।८२) इत्येतन्नक्षत्रं विधिरधिकारश्च तथाङ्गस्येतदपि (६।४।१) ।
ततश्चानेनैव ऋतो जीन इत्यादेः सिद्धवादिपर्यायकं हल इत्येतद्वचनम् । अतो
न कर्त्तव्यमेवेति मन्यमान आह हल इति किमिति ? किमर्थं हल इत्येतत्
सूत्रमारभ्यत इत्यर्थः । उत उतवानिति । अमत्यस्मिन् सूत्रे सम्प्रसारणान्त-
स्याङ्गस्य दीर्घा भवतीत्युच्यमान इहापि दोर्घत्वं स्यात् । भवति हेतुतदपि
व्यपदेशिवन्नावेन संप्रसारणान्तमङ्गम् । तस्माद्बल इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । विद्यो
विहित इति । व्यञ्च ताङ्गने । व्यञ्च व्याजोक्तरणे । निष्ठा । यद्वादिस्तुत्रेण
(६।१।१५) संप्रसारणम् । संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य ग्रहणादिह न भवति
दोर्घः । यद्यपि विश्वस्यधनुषा (४।४।८३) ग्रहणव्यावयिव्यधिवटिविचनीति
(६।१।१५) निर्देशाद् हलन्तस्य यत् संप्रसारणं तस्य दीर्घा न भविष्यतीति
विज्ञायते तथापि ज्ञापकहारेणास्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने प्रतिपत्तिगौरवं
स्यादित्येतत्परिहारार्थं संप्रसारणान्तस्येत्युक्तम् । तृतीय इति । हे स्त्रीय
(५।२।५४) इति । द्वेः संप्रसारणञ्चेति (५।२।५५) तीयप्रत्ययः संप्रसारणश्च ।
सर्वमवतिष्ठति । नत्वञ् । कस्मान् नास्त्वञ् ? यस्माद् द्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽण

(६१३।१११) इत्यत इहाप्यह्वयमनुवर्त्तते । तत्र च पूर्वेष्वेव षकारिण प्रत्याहारप्रवृत्तम् । नच तत्र षकारः सच्चिद्विष्ट इति भवत्येव प्रतुदाहरणम् । द्वतीयेति वेत्यादि । अथवा ऽण इतीग्रतश्चिद्वत्तमेव । तथाप्यत्र न भवतीग्रव दीर्घः । अतृकारणयोस्तृतीयेति (२।३।१८) निपातनात् । इल इत्येतस्य त्रयोऽर्थाः उभ्याव्यन्ते । इल उत्तरस्य संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । अयमेकोऽर्थः । अङ्गावयवाहल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति द्वितीयः । द्वतीयस्तु द्वित्तिकारिणैव दर्शितः । तत्र यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते तदा निवृत्तं दुबन्तमित्यत्रापि स्यात् । भवति हेतुतदपि इल उत्तरं संप्रसारणान्तमङ्गम् । अथ द्वितीयस्तदा विद्वो विचित इत्यत्रापि स्यात् । अथाप्यङ्गावयवाहल उत्तरं संप्रसारणमिति । अथ विध्यत्यधनुषा (४।४।८३) यद्विध्यावयव्यधिषष्टि-विषतीति (६।१।१५) निर्देशान्न भविष्यति । ततश्च प्रापककारिणैर्विधे दीर्घत्वाभावे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । तस्मादेतस्यैव दोषस्य परिजिहीर्षया द्वतीयोऽर्थो द्वित्तिकारिण दर्शितः । अत्रापि देश्यमिदमाशङ्कते । ननु चायमर्थोऽस्य सूत्रस्य नोपपद्यत एव । यस्मादङ्गस्येतिरकमङ्गग्रहणं प्रकृतम् । तच्च इलो विशेषणं वा स्यादङ्गस्य कार्य्यप्रतिपत्त्यर्थं वा । तच्च यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयते तदाङ्गविशिष्टस्य संप्रसारणान्तस्याङ्गस्येति यावद् दीर्घो न लभ्यते । अथ द्वितीयस्तदा इल विशेषितो न स्यात् । तस्माद् द्वितीयमङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् । नह्येकेन शक्यमेतदुभयं प्रतिपादयितुम् । अतोऽस्य देश्यस्य निरासायाद्वत्तिन्यायमाश्रित्याह अङ्गग्रहणमित्यादि । एकमपि हि वस्वावर्त्य-मानमनेकत्रोपयुज्यते । यद्येकं भाजनमसहभुजामनेकेषां भुजिन्नियायाम् । तथेदमङ्गग्रहणमावर्त्यते । तत्रानाहत्तेन इल विशिष्यते । आहत्तेन त्वङ्गस्य दीर्घत्वं भवतीत्युभयार्थप्रतिपत्तिर्भवति ।

३ । नामि ।

अङ्गाधिकारानामि परतोऽङ्गस्य दीर्घो विधीयते । अङ्गश्च प्रत्यये परतो भवति । नचैह शास्त्रे क्वचिन्नामप्रत्ययो विहितः । ततो न ज्ञायते नामीति कवेर्यदं यङ्गमिति । अतस्तत्परिज्ञानार्थमाह नामीति षष्ठीवद्बुधचन-

मित्यादि । आगतः प्राप्नो नुङ् येन तदागतनुट्कम् । अथवागतः प्राप्नो नुङ् यत्र तदागतनुट्कम् । कर्तुंशामिति । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम् ? यावता ऽण्यग्रहणमत्रानुवर्त्तते । अत आह अथ इतरेतद्विद्वत्समिति । न तिसृचतसृ इति (६।४।४) तिसृचतस्रोर् दीर्घत्वप्रतिषेधादित्यभिप्रायः । उत्तरार्थमिति । नोपधाया (६।४।७) इति । अत्र नामि परतो नोपधाया दीर्घत्वं यथा स्यात् । आमि मा भूदिति । एवमर्थमागतनुट्कग्रहणम् । तेन वक्ष्यामिष्यत् दीर्घं न भवति । कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिषेधार्थमित्यागतनुट्कस्य ग्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्यथा ह्रीत्यादि । अन्यथा यद्यागतनुट्कस्यामो ग्रहणं न क्रियते तदा नुट् आम्भक्तत्वादाम्ग्रहणेन ग्रहणे कृते सति नुटि दीर्घत्वेन भवितव्यम् । अकृतेऽपि । ततश्च कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति नित्यत्वात् परमपि नुटं बाधित्वा दीर्घत्वमेव स्यात् । एवञ्च सति ऋस्वान्तमङ्गं न भवतीति नुङ्गेव न स्यात् । ननु च नुङ् ऋस्वान्ताद् विधीयते । नच नित्यत्वाद् दीर्घत्वे कृते ऋस्वान्तमङ्गमस्ति । तत्र वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिर्भविष्यति । भूतपूर्वगत्या ऋस्वान्तादङ्गादुत्तरस्यामो नुङ् भवतीति नच शक्यते वक्तुम् । तिसृषां चतसृषामित्यत्र न तिसृचतसृ (६।४।४) इति प्रतिषेधात् । ऋस्ववचनं सावकाशमिति । यस्माद् ऋस्वनद्यापो (७।१।५४) नुङ्गित्यत्र ढेऽण्य इत्यत (६।३।४८) स्त्रियग्रहणमनुवर्त्तते । तेन त्रियग्रहणानुष्ठेरेव स्थानिवद्भावेन तिसृषामित्यत्र नुङ् भविष्यति । तथा चतसृषामित्यत्रापि षट्पत्तुर्भ्यसेत्त्वेन (७।१।५५) स्थानिवद्भावादिति । नापि शक्यते वक्तुं नृषामित्यत्र नृ चेति (६।४।६) पक्षे दीर्घत्वाभावाद् ऋस्ववचनस्य सावकाशत्वमिति । नष्टैकसुदाहरणं प्रति ऋस्ववचनं प्रयोजयति । यदि द्वैतावत् प्रयोजनं स्थान् नृनद्यापो नुङ्गितेरावं ब्रूयात् । तदेवं ऋस्ववचनमनवकाशम् । अतः कृतेऽपि दीर्घत्वे ऽन्वीनामित्यादौ भूतपूर्वगत्या नुङ् भविष्यति । ऋस्वग्रहणसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तमिदमुक्तम् । अन्यथा हि नुङ्गेव न स्यादिति । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते वृत्तिग्रन्थे । आगतनुट्कस्य ग्रहणसुत्तरार्थमित्युक्ते षोडश आह कृते च नुटीत्यादि । कस्मान् भवतीति वाक्यशेषः । कृते च नुटि दीर्घस्य प्रतिपत्ति र्यथा स्यादित्येवमर्थ-

मामतनुट्कस्य ग्रहणं कस्मात् भवतीति । युक्तश्चेत् । तथाहि यस्यानत-
 नुट्कस्य ग्रहणं न स्यात् ततो नित्यत्वाद्दीर्घत्वे कृते ऋस्वाभावादम्बी-
 नामित्यादौ नुङ् न स्यात् । सनुट्कस्य ग्रहणे तु भवतीत्येवं चोदनेनोक्ते
 सतीदमाह अन्यथा हीत्यादि । हिशब्दोऽयमपिशब्दार्थे वर्त्तते । नशब्दोऽपि
 नन्वित्यर्थे वर्त्तते । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । एवकारो भिन्नक्रमः
 स्वादित्यस्वानन्तरं द्रष्टव्यः । तदयमन्वार्थः । अन्यथापि ननु नुट् स्यादेव ।
 न केवलं सनुट्कस्य ग्रहणे सत्यम्बीनामित्यादौ नुङ् भवत्यपि त्वन्यथाप्यनागत-
 नुट्कस्यापि ग्रहणे नुट् स्यादेवेति । अथ किमर्थमागतनुट्कस्य ग्रहणम् ?
 अस्मि दीर्घ इत्येव नोचेत् । अस्मिन् पर्यनुयोगे सति नामि दीर्घ इत्यादेः
 श्लोकस्योपन्यासः । योऽयं नामि दीर्घशक्तः स यद्यामि भवेदाम्बीत्येवं
 सूत्रप्रणयने सति कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परमपि नुटं बाधित्वा
 दीर्घत्वमेव स्यात् । ततश्च नुङ् न स्यादेव । अऋस्वान्तत्वादङ्गस्य । नैष
 दोषः । वचनादिति । वचनाद्नुङ् भविष्यति । यदि दीर्घत्वे नुङ् न स्यात्
 तदा ऋस्वनद्यापो नुङ्गित्यत्र (७।१।५४) ऋस्ववचनमनर्थकं स्यात् । अनव-
 काशत्वात् । तस्माद् ऋस्ववचनसामर्थ्यादसति सांप्रतिके ऋस्वान्तोऽङ्गे भूत-
 पूर्वगत्या कृतेऽपि दीर्घत्वेऽङ्गस्य नुङ् भविष्यति । यत्र तन्नास्तीति तत्र
 वचनस्यावकाश इति वाक्यशेषः । यत्र दीर्घत्वं नास्ति तिसृषां चतसृषाणा-
 मिति तत्र ऋस्ववचनस्यावकाशः । अतोऽम्बीनामित्यादौ दीर्घत्वे कृते
 भूतपूर्वगत्या नुङ्गागमो न लभ्यते । साम्प्रतिकामावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति ।
 ननु तिसृषामित्यादावपि नैव ऋस्ववचनस्यावकाशः । अन्यथैवात्र नुटः
 सिद्धत्वादिति भावः । इह तावत् तिसृषामिति विनापि ऋस्वग्रहणेनानेनैव
 सूत्रेण नुङ् भविष्यति । त्रिग्रहणानुवृत्तेः । चतसृषामित्यत्र षट्चतुर्भ्यंशे-
 त्यनेनेव (७।१।५४) । नृषामित्यत्र यद्यपि ऋस्वान्तमङ्गं तथापि नैकमुदा-
 हरणं प्रति ऋस्ववचनं प्रयोजयति । अन्यथा हि नृग्रहणमेव कुर्यात् । न
 ऋस्वग्रहणम् । तस्मान्नास्येव ऋस्ववचनस्यावकाशः । तदेतदपार्थक्यं मा
 भूदिति ऋस्ववचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि नुङ् भवतीत्यविचलमेतत् । एवमस्मिन्-
 माशेऽपि सनुट्कस्य ग्रहणे दीर्घत्वे कृतेऽपि नुङ् भविष्यतीति परमतमाशङ्क्य

प्रयोजनान्तरमाह नोपधायाञ्चेत्यादि । चशब्दस्तर्ह्यर्थे । एवं तर्हि नोपधाया इति (६।४।७) दीर्घत्वं नामि परभूते या नोपधा तस्या यथा स्यात् पञ्चानां सप्तम्यादित्यादी । अत्र हि षट्चतुर्थ्यञ्चेत्यनेन (७।१।५५) पञ्चानामित्येवमादिर्नाम्नादङ्गादामो नुटि कृते नामि परतो नोपधा भवति । यदि पुनरामीत्येवोच्चेत तदा वर्मणामित्यादावपि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सनुट्कस्य ग्रहणे सति न भवति । नुटो लक्षणाभावात् । अत्र हि केवलं आमि नोपधा । नतु सनुट्के । तदेवं वर्मणामित्यत्र नोपधाया इति (६।४।७) दीर्घत्वं मा भूदित्येवमर्थं नामीत्युक्तम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

तिसृचतसृति । सुपां सुलुगिति (७।१।३९) षष्ठीद्विवचनस्य लुक् कृत्वा निर्देशः कृतः । तिसृणाम् । चतसृणामिति । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृति (७।२।९९) तिसृचतसृतादेशौ भवतः । ननु चात्र दीर्घत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तत् किं प्रतिषेधेनेति ? तथा ह्यत्रादेशयोः कृतयोरुभयं प्राप्नोति । नुडागमोऽचि र ऋतइति (७।२।१००) रेफादेशश्च । तत्र परत्वाट्टेफादेशे सत्यनजन्तमङ्गं भवति । अजन्तस्य दीर्घत्वेन भवितव्यम् । दीर्घं ग्रहणेनाचञ्चेत्यस्या (१।२।२८) उपस्थापितत्वादित्यत्र आह इदमेवेत्यादि । यद्यत्र रेफादेशः स्यादयं प्रतिषेधो न कृतः स्यात् । कृतश्च । तस्मादयं प्रतिषेधो ज्ञापयत्यचि र ऋत इत्यस्मात् (७।२।१००) पूर्व्विप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति । तेन नुमचि र ऋतदृज्-वद्भावयो नुङ् भवति पूर्व्विप्रतिषेधेनेत्येतदुक्तं भवति ।

५ । छन्दस्युभयथा ।

वेति वक्तव्य उभयथेति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

६ । नृ च ।

केचिदेतच्छब्दधीति नानुवर्त्तयन्तीति । त एवं मन्यन्ते । यद्ययं योग-च्छब्दस्येव स्यात् छन्दसि नृ चोभयथेत्येकयोगमेव कुर्वीत । चकारो हि

तिसृचतस्त्रोरनुकर्षणार्थः । तत्रैकयोगिनैव सिद्धे पृथग्योगकरत्वाविधीयते भाषायामध्येष योग इति । (A)

७ । नोपधायाः ।

अनजन्तार्थं आरम्भः । न इति षष्ठेऽकवचनात् । सौत्रत्वाद्भिर्देशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद् गुणः कृतः । न इति वर्णग्रहणम् । तत्र वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीति नकारान्तस्याङ्गस्योपधाया तस्या दीर्घत्वं विज्ञायत इत्याह नकारान्तस्याङ्गस्येति । पञ्चानामिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नकारलोपः ।

८ । आजाःस्थाने चासम्बुद्धौ ।

सामानीति जस्यसोःशिरिति (७।१।२०) शिभावः । राजनीति । स्त-
स्येकवचनात् । चकारो नोपधाया इत्यनुकर्षणार्थः । यद्येवं चानुक्तं नीत्-
रत्नाभिसम्बध्यत इत्येतदनुवृत्तिं न प्राप्नोति । एवं तन्नोतदसन्देहार्थश्चकार
इति । असति हि चकारे सर्वनामस्थाने सम्बुद्धावित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्
किमयमसम्बुद्धावथ सम्बुद्धाविति । यद्येतत् प्रयोजनं स्यादसम्बुद्धौ सर्व-
नामस्थान इत्येवं ब्रूयात् । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थं चकारः ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

अत्र दीर्घग्रहणेनाचष्टेत्यस्याः (१।२।२८) परिभाषाया उपस्थाने सत्यप्
सन्निधापितः । नोपधाया (६।४।७) इत्यधिकारादुपधापि षपूर्वस्येति । षः
पूर्वं यस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र यद्युपधा ऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयेत षपूर्वस्येत्त्व-
स्त्रीसिद्धेन निर्देशो नोपपद्यते । तस्मादजत्रान्यपदार्थत्वेनाश्रीयत इत्याह
षपूर्वस्याच इत्यादि । उपधाया इत्येतदचः समानाधिकरणं विशेषणम् ।
ऋभुषामिति । ऋभुषोऽस्वास्तोत्यतद्गनिठनावितीनिः (५।२।११५) । यथेति
चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) । ऋभुषिन्निति स्थिते द्वितीयैकवचनम् ।
पथिमश्रुभुषामादिस्त्वनुवर्त्तमान (७।१।८५) इतोऽत् सर्वनामस्थानइत्यस्त्वम्

(A) तथाहि प्रवीणः—“चिन्तान्तरचेतसां वत वृषां वा नाम ज्ञानेः कथेति । “वृषामिदो नम
स्वमहि पवसानचं वीति । “द्विजास्वमस्वितं वृषां न खलु प्रेम चलं सुव्रज्जन इति ।

(७।१।८६) । पूर्वप्रश्नसुत्तरार्थम् । इह तु वा षो निगम इत्येतावत्सुच्यमाने षकारात् परस्वाचो षोपधाया इति (६।४।७) विकल्पेन दीर्घत्वं लभ्यत एव ।

१० । साम्नामहतः संयोगस्य ।

सकारेऽकार उच्चारणार्थः । सोऽन्तोऽस्य स तथोक्तः । साम्नामहत्य-
विभक्तिकोऽयं निर्देशः । तत्रोत्पन्नायाः षष्ठा लुप्तत्वात् । सकारान्तस्य
संयोगो नकारो महत्तश्चेति । अत्रापि नकार इत्यपेक्ष्यते । सकारान्तस्य
महत्तश्चेति हे अप्यवयवषष्ठौ । साम्नासंयोगस्य यो नकारोऽवयवो महच्छब्दस्य
च योऽवयवइत्यर्थः । एतेन साम्नासंयोगो महच्छब्दोभयमप्येतन्नकारस्य
विशेषणमिति दर्शयति । तस्योपधाया इति । तस्येत्यनेन नकारः प्रत्यव-
सृज्यते । तस्य नकारस्य सम्बन्धिन्या उपधाया इत्यर्थः । एतेनापि नकार
उपधाया विशेषणमित्याचष्टे । कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च सम्बन्धः ? येनासौ
तस्येति व्यपदिश्यते । निमित्तनिमित्तिभावः । अत्रान्नकारापेक्षया हि
पूर्वत्वे सत्यन्तान्नकारात् पूर्वो वर्ण उपधा भवति । तस्मान्नकारो निमित्तम् ।
उपधा निमित्तिनी । अथवा समीपसमीपिलक्षणः सम्बन्धः । एतेन नकार-
समीपवर्त्तिन्या उपधाया इत्यर्थः । श्रेयानिति । प्रशस्योऽयम् । प्रशस्योऽयम् ।
अनयोरयम्यकषेण प्रशस्य इति द्विवचनविभज्योपपदे तरुवीयसुनावितीयसुन्
(५।१।५०) । प्रशस्यस्य अइति आदेशः (५।३।६०) । प्रकृत्यैकाज् इति प्रकृति-
वङ्गावाट् (६।४।१६३) टिलोपो यस्येति चेति लोपश्च (६।४।१४८) न भवति ।
उगिदशामित्यादिना नुम् (७।१।७०) । हल् ङादिसंयोगान्तलोपो । श्रेयांसि
पर्यासीति । पूर्ववक्त्रसःश्रिभावः । नपुंसकस्य भ्रूलच इति नुम् (७।१।२) ।
कथं पुनरत्र नकारात् पूर्वस्योपधात्वम् ? यावतालोऽन्वात् पूर्व उपधेत्यलां
(१।१।६५) सन्निविष्टानां योऽन्वोऽल् ततः पूर्वस्योपधासंज्ञा विहितता । नचात्र
नकारोऽन्तः । किं तर्हि ? सकारः । नैष दोषः । अपेक्षितं ह्यन्वत्वम् । तत्
सकारात् पूर्वं ये वर्णास्तेषां नकारोऽन्वइति । ततः पूर्वो वर्ण उपधा भवति ।
यद्येवं तन्नको रश्चक इत्यत्रापि सकारात् पूर्वं ये वर्णास्तेषां ककारोऽन्व इति ।
ततः पूर्वोऽवर्ण उपधा स्यात् । ततश्चात उपधाया इति (७।१।२१६) वृद्धिः
स्यात् । नैतदस्ति । अहस्य योऽकार उपधा तस्या वृद्धिर्विधीयते । नचात्रा-

कारोऽङ्गस्वीपथा । अतो न भविष्यतीति । एतच्चाशक्यं वक्तुम् । अकारस्वाङ्गा-
वयवत्वात् । पाचक इत्यादावप्यङ्गावयवत्वादकारोऽङ्गस्वोपधेयुष्यते । तस्मात्
प्राप्नोत्येव वृद्धिः । नैष दीर्घः । अत उपधाया इत्यत्र (७।१।११६) हि अङ्गिती-
त्यनुवर्त्तते । तेनोपधा विशिष्यते । अिति प्रत्यये परतो योपधेति । तत्र
येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिलेखेन वर्णेन व्यवधान-
माश्रीयते । न पुनरनेकेन । तच्चको रचक इत्यत्रानेकेन वर्णेन व्यवधानम् ।
अतो न भवति वृद्धिप्रसङ्गः । इह तु सूत्रे न सर्वनामस्थानेनोपधा विशिष्यते ।
किं तर्हि ? संयोगः । तेन सर्वनामस्थाने परतो यः संयोग इति । तेन
यत्र संयोगादनन्तरं सर्वनामस्थानं तत्र यद्युपधायाः सर्वनामस्थानस्य चानेक-
वर्णकृतं व्यवधानं तथापि दीर्घत्वं भवत्येव । अतएव सर्वनामस्थानेन
संयोगस्य विशेषणाद् हंसो हंसा इत्यत्र दीर्घत्वं न भवति । नञ्च संयोगाद-
नन्तरं सर्वनामस्थानमस्ति । अकारेण व्यवधानात् । अथेह कस्मात् भवति ?
हंसमाचष्ट इति । तदाचष्ट इति (३।१।२६८) णिच् । णाविष्ठवत् कार्य्यम्
प्रातिपदिकस्थेति टिलोपः (६।४।१५५, वा) । हंसयतेः क्तिप् । हन् हंसो हंस
इति । वा षपूर्वस्य निगमइत्यतो (६।४।८) वायङ्गणानुत्तरेः । नचेवं सति-
सर्वत्र विकल्पप्रसङ्गः । व्यवस्थितविभाषात्वात् । एतेन हिंसि हंसायामित्यस्य
क्तिवन्तस्य सुहिनं सुहिसो सुहिस (B) इत्यत्र दीर्घत्वाभावो वेदितव्यः ।
यस्माच्च इदितो नुम् धातोरित्यनेन (७।१।५८) नित्यो नुम् । नुम्विधानुपदेशि-
वद्वचनात् । ततो नुमः पृथक्सिद्धत्वं नास्ति । अत तु सिद्धानां सम्बन्धः
समवायो भवति । नतु संयोगः । तेन संयोगाभावाद्देह दीर्घत्वं न भवति ।
तस्मिन्नेन संयोगान्तलोपोऽपि सुहिनित्यत्र न स्यात् । नेह वैशेषिकशास्त्र-
प्रसिद्धोऽयं संयोगो गृह्यते । अपि तु हलोऽनन्तराः संयोग (१।१।७) इति ।
इसाक्षैरन्तर्यामिणाश्च इह शास्त्रे प्रसिद्धः संयोग एव । स चेद्वास्तोर्वैत्यसारः
परिहारः । महानिति । वर्त्तमाने पृथद्वृत्तकालगच्छत्ववदिति (उण्, १।१५१)
निपातनसूत्रेण ब्रह्मवदित्यतिदेशादुगित्कार्य्यं नुम् । सान्तमहत् इति किम् ?
वृद्धिः ।

११ । अपष्टं स्तृप्स्वसृनमृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृडोष्टपोष्टप्रशास्तृषाम् ।

आप इति । अपशब्दस्य बहुत्वादेकवचनद्विवचने न सम्भवत इति बहुवचनसुपन्यस्तम् । बह्वाम्पीति । बहव आप एष्विति बहुव्रीहिः । तदन्तविधेरिष्टत्वात् तदन्तस्यापि दीर्घत्वं भवति । तथाहि येन विधि स्तदन्तस्येत्यत्र (१।१।७२) सूत्रे कानि पुनरत्र प्रयोजनानीति प्रश्न इदमुक्तम् प्रयोजनम् मङ्गदप्स्वसृनमृनेष्टृत्वष्टृ इति । कथं पुनरिष्टमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते । यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते (प, ३२) । नैष दोषः । सर्वनामस्थाने चासम्बन्धावित्यत (६।४।८) शकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तमनुस्य यार्थः । तेन तदन्तस्यापि दीर्घत्वं भविष्यति । केचिदिति वचनात् केचिन्नेच्छन्तीत्युक्तम् । तन्मतेन बह्वाम्पीत्येवं भवति । कस्मात् पुनरत्र ऋक्पूर्वधूः पद्यामानञ्च इत्यनेनाकारः (५।४।७४) समासान्तो न क्रियत इत्याह तत्र समासान्तो विधिरनित्य इत्यादि । इयञ्च परिभाषा स्फिगपूतवीषाञ्चोद्धक्नुचि सीरनाम नाम चेत्यत्राध्वग्रहणेन (६।२।१८७) ज्ञापिता । यथाध्वग्रहणं ज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमपि बह्वाम्पीति नैव सम्भवति । तथाहि बह्वपि इति स्थिते ऽनेन दीर्घत्वं प्राप्नोति । नपुंसकस्य भ्रूलच इति (७।१।७२) नुम् च । तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परत्वाच्च नुम् कर्त्तव्यः । तस्मिन् कृत उपधाया अदीर्घभाविनीत्वाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह नित्यमपि च । चेत्वादि । नित्यमपीत्यपिशब्दात् परमपि । कथं पुनरिष्टमाणं नुममकृत्वा दीर्घत्वं लभ्यते ? वा षपूर्वस्य निगम इत्यतः (६।४।८) पूर्वग्रहणानुवृत्तेः । तस्मैतदेव प्रयोजनम् । यदन्यत् कार्यं प्राप्नोति तदकृत्वा दीर्घत्वमेव पूर्वं कर्त्तव्यमिति । अन्यस्त्वाह नपुंसकस्य भ्रूलच इति (७।१।७२) नुम् विधीयते । नपुंसकस्यार्थधर्मः । अर्थे च शब्दानुशासनेऽस्मिन् कार्यभावात् नपुंसकाभिधायी शब्दो नुम्विधावाश्रयणीयः । तच्च शब्दं ग्रहीतं प्रयोगोऽनुगमनीय इति नुमो बहिरङ्गत्वम् । अयन्तु दीर्घः साच्चादपशब्दसुषार्यं विधीयमानो यथोच्चारितस्यैव क्रियमाणोऽस्याश्रयत्वादनुरङ्ग इति पूर्वं दीर्घः प्रवर्त्तते । पञ्चानुमिति । एतच्चायुक्तम् । अनेन हि न्यायेन बह्वाम्पीति न सिध्येत् । एतदपि कैश्चिदित्यते ।

यत्र च न्यायस्य साधारणत्वादिहापि पूर्वमेव दीर्घत्वेन भवितव्यम् ।
 यथासुमा । पूर्वस्मिन्सु परिवारे न दोषः । ये हि बहुस्मीतीच्छन्ति ते
 पूर्वप्रवृत्तमिह नानुवर्त्तयन्ति । कर्त्तार इति । तच्छोलादावर्थे ढञिति । ऋतो
 ऋसर्गनामस्थानयोरिति (७।३।१००) गुणः । जनापवादानिति । द्वितीयान्त-
 स्सानुप्रयोगस्तु बन्ततां दर्शयितुम् । ढणो हि प्रयोगे न लोकाव्ययनिष्ठत्वादिना
 (२।३।६८) षष्ठ्या प्रतिषिद्धायां द्वितीयैव भवति । एकवचनं नोदाहृतम् । तत्र
 ऋदुग्मनःपुरोटशोऽनेहसाश्वेत्यनङ्गादेशे (७।१।८४) कर्त नोपधायाः (६।४।७)
 सर्वनामस्थाने चेत्यादिना (६।४।८) दौर्घस्य सिद्धत्वात् । कटस्थेति षष्ठ्य-
 न्तसानुप्रयोगस्तु चोऽभिव्यक्तये । तस्य प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । कर्त्तृक-
 र्मणोः कृतीत्यनेन (२।३।६५) । अथ यथा तुरिष्ठेमेयस्स्त्रित्वात् (६।४।१५४)
 तुरिति ढंस्तुचोर्धत् समानं रूपं तस्यैव ग्रहणं कृतं न तु तयोर्भेदेन
 तथेहापि किमर्थं न कृतम् ? अर्षणस्त्रसावनञ (६।४।१२७) इत्यर्वादेशस्य
 ढयन्त्स्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिति चेद् नैतत् प्रयोजनम् । षट्ठवद्वयस्य-
 परिभाषयैव हि तस्य ग्रहणं न भविष्यति । एवं ढंस्तुचोर्भेदेनोपादान-
 मस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनानित्यन्नप्रवृत्तान्यर्थवता
 चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीतुप्रपन्नं (प, १७) भवति । अथवा
 सामान्यनिर्देशे क्वचिद् विशेष एव गृह्यत इति ज्ञापनार्थम् । तेन न ऋोप-
 धाया इत्यत्र (६।३।३७) सामान्योक्तावपि तद्विषयसम्बन्धेन ककारो गृह्यते ।
 न ककारमात्रम् । अथ नम्रादीनां ग्रहणं किमर्थम् ? यावता ते हि केचित्
 ढञन्ता व्युत्पाद्यन्ते केचित् ढञन्ताः । तत्र ढंस्तुजग्रहणेनैव सिद्धमित्याह
 नम्रादीनामित्यादि । केचिदाचार्या नम्रादीन्यव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकास्ती-
 ष्णन्ति । केचिद् व्युत्पन्नानि । तत्रैषा व्युत्पत्तिः । नमिति । नभेस्तुषि
 मकारस्य पकारो निपात्यते । नेङ्गिति । नयतेस्तुषि षुक् च । त्वङिति ।
 त्विषेस्तत्रैवाकार उपधाया अनिट्त्वञ्च । ञञिति । ञदेस्तुप् । षोढ-
 पोञिति । लुङ्गोतेः पुनातेश्च स एव । प्रगाञ्जिति । गाञेः प्रपूर्वाञ्चासि-
 षदादिभ्यः (उण्, २।२५०) संज्ञायाञ्चानिट्त्वञ्चेति ढञनित्त्वञ्च । तत्राव्युत्-
 पत्तिपक्ष एवां ढंस्तुजन्तत्वाभावात् ढंस्तुजग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति

विष्वर्थम् पृथगुपादानम् । व्युत्पत्तिपक्षे तु ढंस्तृजन्तादेव सिद्धे नियमार्थम् ।
 एषानेव संज्ञाशब्दानां यथा स्यात् । अन्ये य एवभूताः संज्ञाशब्दा स्तेषां मा
 भूदिति । तेन मातरौ मातर इत्यादौ न भवति । अथ प्रशास्तृणामित्यत्र केन
 षत्वम् ? रषाभ्यामित्यादिनेति (८।४।१) चेत् ? न । यस्माद् रषाभ्यामि-
 त्युच्यते । न चात्र रषो स्तः । एवं तद्धोष निर्देशो ज्ञापयति यतो विहितं षत्वं
 ततोऽन्यत्रापि भवतीति । तेन मातृषां पितृषां ग्रामणी रघणीरित्यादौ
 षत्वं सिद्धमवति । ततश्च रषाभ्यां षत्व ऋवर्णाच्चेति (८।४।१, १वा) वक्तव्यं न
 वक्तव्यं भवति ।

१२ । वृन्वृन्पूषार्य्यम्णां शौ ।

अनिनक्षन्पृथक्त्वार्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती-(प, १७)
 तीन्पृथगेन तदन्तं गृह्यते । इतरभ्योऽपि केवलेभ्यः शिर्न भवतीति । तथाहि
 वृत्तिरिति वृत्तेः क्लिबन्तस्येदं ग्रहणम् । नच केवलस्य वृत्तेः क्लिब् दृश्यते ।
 इतरो तु पुंलिङ्गो । नपुंसकादुत्तरयोर्जसश्शोःशिविधीयते । तस्मात्
 तेरपि सामर्थ्यात् तदन्तविधिं विज्ञायत इत्याह इन् वृन् पूषन् षर्य्यम्
 इत्येवमन्तानामङ्गानामिति । बहुदण्डीनीति । दण्ड एषामस्तीति मत्वर्थीय
 इतिः । बहुवो दण्डिन एषां सन्तीति बहुव्रीहिः । ततो जसश्शो । तयोश्च
 पूर्ववच्छिभावः । अनेन दीर्घत्वम् । ननु चेन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तच्च प्रत्यय-
 ग्रहणे यस्मात् स विहितं सदादे सदास्तस्य च ग्रहणं भवतीति (प, २४)
 दण्डीनीत्यत्रैव दीर्घत्वेन भवितव्यम् । नतु बहुदण्डीनीत्यत्र । नैतदस्ति ।
 यत्र हि प्रत्ययस्यैव ग्रहणं तत्रैवेयं परिभाषा । नैदं प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ।
 अपितु प्रत्ययाप्रत्यययोः । अन्यथा वाच एषां सन्तीति वाचो विमिनिः
 (५।२।१२४) वाग्मिनि । स्रज एषां सन्तीत्यस्मायामेधास्रजो विनिः
 (५।२।१२१) स्रज्वीचीत्येवमादौ न स्यात् । तस्मान्नाचासौ परिभाषो-
 पतिष्ठते । बहुवृत्तवाचीति । वृत्तं इतवन्तो वृत्तभूषणत्वेण क्लिप्
 (१।२।८०) । बहुवो वृत्तवचो येषु तानि बहुवृत्तवाचि । प्रातिपदिकान्त
 तुमविभक्तिषु चेति (८।४।१) षत्वम् । बहुवः पूषचो येषु तानि
 बहुपूषाचि । बहुवोऽर्थमचो येषु तानि बहुवर्थमाचि । ननु सर्वनामानि

चासम्बुधावित्थनेन दीर्घत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थोऽयमारभ इत्यत्र
 पाह सिद्धे सत्यारभ इत्यादि । युक्तोऽस्य नियमार्थं पारम्भः । किन्वा-
 रभ्यमाप्तेऽप्येतस्मिन् नियमार्थं भ्रूणहृत्तानुनासिकस्य किम्भलोः द्वितीति
 (६१४।२८) दीर्घत्वं प्राप्नोत्वैव । तथाह्ययं श्रौ सर्वनामस्थाने नियम
 पारभ्यते । अत्र यथा विशिष्टायाः प्रकृतेर्नियम पारभ्यमाणः प्रकृत्य-
 त्तरस्य न भवति प्रतामौ प्रताम इति तथा सर्वनामसंज्ञाविशिष्टे शिप्रत्यय
 पारभ्यमाणः सर्वनामस्थान एव स्यात् । अन्यत्र न स्यात् । तुल्यजाती-
 यापेक्षत्वान्नियमस्य । ततश्चासर्वनामस्थाने नियमाभावाद्दीर्घत्वं खादे-
 वेत्यत्र पाह दीर्घविधिरित्यादि श्लोकम् (C) । य इह शास्त्र इज्जनादीनां
 दीर्घत्वविधानं तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा । क्व विनियम्य ? सुटि ।
 सर्वनामस्थानोपलक्षणमेतत् सूत्र्यहणम् । सर्वनामस्थानइत्यर्थः । ततः किं
 कुर्यादित्यत्र पाह श्रौ नियममित्यादि । सर्वनामस्थाने नियमं कृत्वा पुनः श्रौ
 नियमं कुर्यात् । एवकारोऽवधारणार्थः । सत् भिन्नक्रमः । विदध्यादित्त्व-
 स्थानन्तरं द्रष्टव्यः । सुविद्वान् सुपण्डितः । कथं पुनरनेन योगिनो नियमो
 शक्यते कर्तुम् ? एवं मन्यते । इमं योगं विभक्त्य द्वौ योगौ कर्त्तव्याविति ।
 इन्मन्त्रपुष्यार्थ्यम्णामित्येको योगः । ततः श्राविति द्वितीयः । सर्वनाम-
 यङ्गत्वात्तानुवर्त्तते । तत्र पूर्वयोगो दीर्घविधिर्य इहैन्मन्त्रतीनां तं विधिं
 विनियम्य सुटीत्यनेन दर्शितः । द्वितीयस्तु श्रौ नियमं पुनरेव विदध्यादित्त्वनेन
 तत्र पूर्वेषु योगिन दीर्घत्वं भवेत् सर्वनामस्थाने चासम्बुधा इत्यनेन (६१४।८) ।
 अनुनासिकस्य किम्भलाः द्वितीत्यनेन (६१४।२८) वा दीर्घत्वं विनियम्यते ।
 इन्मन्त्रतीनां सर्वनामस्थान एव दीर्घत्वम् । नात्यत्र । तेन समस्या दोषो न
 भवति । इन्मन्त्रेण भ्रूणहृत्तानुत्तर । द्वितीयेन तु श्रौ नियम्यते । तत्रापि सर्व-
 नामस्थाने श्रावैव दोषो भवति । नात्यत्रेति । तेन बहुवचनवाचीत्यत्र भवति ।
 इन्मन्त्रो । इन्मन्त्रेण इत्यत्र न भवति । एवं योगहृत्तेन नियमहृत्ते नियमापे
 सति योऽर्थः सम्यच्यते तं दर्शयितुमाह भ्रूणहृत्तानुति । तथाह न दुष्येदिति ।
 तथैवं योगहृत्ते कृते ऽस्य पाणिनेर् भ्रूणहृत्तानुतिप्रत्ययस्यैव नैव दुष्येत्वावित्थ-
 नेन

(C) इदं श्लोकस्य वाक्यं । इत्यनेन च दीर्घत्वस्यैव वाक्यम् ।

दोषवद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मादेवं योगद्वयेन नियमद्वये क्रियमाणे भ्रूणहनीतेऽतस्तद् दुष्यत् तस्माद् दीर्घविधि यं इहैतन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटि शौ निगमं सुविद्वान् पुनर्विदध्यात् । द्वितीयस्त्वितिकरणो भ्रूणहनीतेऽतस्तत् रूपपदार्थकतां द्योतयति । एवं योगद्वयेन भ्रूणहनीत्यत्र दीर्घत्वं परिहृतैकस्मिन् योगे परिहर्तुमाह शास्त्रोत्यादि । शास्त्रि उपदिशामि । तत्रपरमुपायं येनैकस्मिन् योगे सति भ्रूणहनो भ्रूणहन इति न दुष्यति । नापि भ्रूणहनीतेऽतत् । कः पुनरसावुपाय इत्याह निवर्त्येत्यादि । सुटीतेऽकयोगिन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानइति यदेतत् प्रकृतं तं निवर्त्य । अविशेषइति । नास्य विशेषो विद्यत इत्यविशेषः । तस्मिन्विशेषेऽनाश्रितविशेषे प्रत्ययमात्रे श्रावितेऽतं तं नियमं कुरु । एवं वा नियमं कुर्वित्यर्थः । वाग्यः पञ्चान्तरत्वमस्य परीक्षारस्य द्योतयति । अपिशब्दो भ्रूणहनीत्यपि पञ्चान्तर आश्रीयमाणे न दुष्यतीत्यर्थः । कथं पुनर्न दुष्यति ? श्रावेव दीर्घत्वस्य नियतत्वात् । इन्प्रभृतीनां यदि दीर्घत्वं भवति तदा श्रावेव प्रत्यये । नान्यत्रेति । निवर्त्तय सुटीत्यनेन शास्त्रीयस्याधिकारस्य निवृत्तिर्दृश्यता । निवृत्ते तु तस्मिन् यदि लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते तदा पूर्ववद् भ्रूणहनीत्यत्र स्यादेव दीर्घत्वम् । अतो लौकिकाधारनिरासायाहासमीत्येति । सुटीत्यनेनास्य सम्बन्धः । सर्वनामस्थानमपेक्षेत्यर्थः । एवं सर्वनामस्थानग्रहणनिवृत्ते ऽनपेक्षिते च प्रत्ययमात्रापेक्षया श्रावित्वयं नियमः प्रत्ययमात्रं नियमयति । नतु तुल्यजातीयं सर्वनामस्थानमेव । तेन न केवलमन्यत्र सर्वनामस्थाने दीर्घो न भवतःपि तु भ्रूणहनीत्यत्रापि । यदि तर्हि प्रत्ययमात्रमाश्रित्य सर्वनामस्थानविषय मपेक्षणीयं नियम एवं हि सति दीर्घत्वस्य श्रावेव नियतत्वाद् यथा भ्रूणहनीत्यत्र न भवति तद्याचारं क्वङ्गाप्युक्तसर्वधातुकयोर्दीर्घ इति (७।४।२५) दीर्घत्वं न स्यात् । ततश्च भ्रूणहनीत्याचरतीति कर्तुः क्वङ् सलोपश्चेति (३।१।११) क्वङि विहिते भ्रूणहयत इत्यनिष्ट रूपमापद्येत्यत आह दीर्घविधेरित्यादि । नोपचाया (३।४।७) इत्यत उपधाग्रहणं मनुवर्त्तते । तेन न सर्वत्र दीर्घविधेरयं नियमः । अपि तूपेक्षादीर्घविधेः । नचाह्वत्सर्वधातुक-

योरित्युपधादीर्घविधिः (७।४।२५) । किं तर्हि ? अजन्तदीर्घविधिः ।
 तस्मादयमत्र प्रवर्त्तत एव । इत्त यि दीर्घविधौ च न दोष इति
 यकारादौ प्रत्यये षष्ठि दोषो न भवतीत्यर्थः । इत्तेति निपातो
 वचनारम्भेऽभिसुखीकरणे वा वर्त्तते । अन्ये तु इत्तियि दीर्घविधौ च न
 दोष इति पठन्ति । त एवं व्याचक्षते । इत्तेर्यो इत्तियः । पञ्चमीति
 (२।१।३७) योगविभागात् समासः । तस्मिन् इत्तियि । सम्येकवचन
 भेत् । इत्तेधोतोयकारादि र्यः प्रत्यय इति । तत्र दीर्घविधौ न दोषः ।
 चकारः पूर्वत्र परीहारे वक्ष्यमाणे च । अत एवोपधानियमाद् इत्तेर्यकारादौ
 प्रत्यये न दोष इत्यस्यार्थस्य द्योतनाय । सम्यति सर्वनामस्थानपक्षे
 इतुवर्त्तमाने ऽसति च योगविभागे भ्रूणहनीत्यत्र यथा दीर्घत्वं न भवति
 तथा तदर्थयितु माह सुव्यपि वेत्यादि । वाग्रभ्योऽत्र पदान्तरं द्योतयति ।
 अपिग्रन्थो भिन्नक्रमः । अप्रकृतप्रतिषेध इत्यस्थानन्तरं द्रष्टव्यः । अत्रापि
 सुटीत्येतत् सर्वनामस्थानीपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । नास्य विद्यतेऽवकाशः ।
 व्यावृत्तिविषयो व्यवच्छेद्य इत्यनवकाशः । प्रकृतात् सर्वनामस्थानादन्यद्-
 प्रकृतम् । सर्वनामस्थानव्यतिरिक्तम् प्रत्ययान्तरमप्रकृतम् । तत्र दीर्घत्वस्य
 प्रतिषेधोऽप्रकृतप्रतिषेधः । अप्रकृते प्रतिषेधो ऽप्रकृतप्रतिषेधः । सम्यमीति
 (२।१।४०) योगविभागात् समासः । अप्रकृतप्रतिषेध इति विषयसप्तमीयम् ।
 अयं तावत् पूर्वार्धस्वावयवार्थः । समुदायार्थस्तुच्यते । अथवानुवर्त्त-
 मानेऽपि सर्वनामस्थानपक्षे तत्र श्रावित्वस्य नियमस्य किञ्चिद्भाववर्त्तमान-
 श्रावित्वनवकाशः सन् सामर्थ्यादप्रकृतप्रतिषेधेऽपि कर्त्तव्यतया विषयभूतं
 प्रवर्त्तते व्याप्रियते । अपिग्रन्थादन्यत्रापि सर्वनामस्थाने । कथं पुनरनवकाश
 इत्याह अत्र हीत्यादि । यस्येति श्रावित्वपेक्षया षष्ठी । द्विग्रन्थो यस्माद्धं ।
 द्विविधं हि सर्वनामस्थानम् । सुट् शिष । तयोः पूर्वं स्त्रीपंसयोः सम्बन्धि । न
 नपंसकस्य । सुट् नपंसकस्येति (२।१।४३) वचनात् । इतरत् पुनर्नपंसकस्य । तत
 एव तस्य अर्थानां । तत्र यत्सम्बन्धिनि शो सर्वनामस्थाने श्रावित्वस्य नियमः
 शिषते सुटि भेत् । सुटि सर्वनामस्थाने परतन्नामपंसकं न भवतीत्यर्थः ।
 अनेन सुटः सर्वनामस्थानस्थानपंसकसम्बन्धित्वमाख्यातम् । तेन न तत्र

भवेद्विनियम्यम् । यस्मादेवं सुट् सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य सम्बन्धि न भवति तेन कारणेन तत्रानपुंसकसम्बन्धिनि सर्वनामस्थाने शावित्यस्य नियमस्य विनियम्यं व्यावर्त्यं नास्तीति नपुंसकसम्बन्धिनि हि क्रियमाणो नियमो युक्तः । अनपुंसकसम्बन्धिन्येवास्मिन् सर्वनामस्थाने तुल्यजातीये निवृत्तिं कुर्व्यात् । न च शिष्यतिरिक्तं नपुंसकसम्बन्धि सर्वनामस्थानमस्ति । ततो नास्ति तुल्यजातीये व्यावर्त्तम् । शौ नियमस्येति तस्यानवकाशत्वम् । तस्मादप्रकृतप्रतिषेधेऽपि व्याप्रियते । हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना कारिकात्रयस्यापि यथाप्रधान मर्थमाचष्टे । तत्र हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना भ्रूणह्नोति तथास्य न दुष्येदितरास्यार्थं आख्यातः । योगविभाग इत्यादिना दीर्घविधिर्यं इहैन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीतरस्य । तत इत्यादिना शौ नियमं पुनरेव विदध्यादितरास्य । सर्वनामस्थान इत्यादिना द्वितोयञ्चोक्तपूर्वार्थस्य । यस्त्वितरादिनोत्तरार्थस्य । अथवेतरादिना सुत्वपि वा प्रकृतेरनवकाश इतरस्य । सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यमनवकाशत्वम् । अविशेषेण नियम इत्यनेन शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेध इतरस्य । अविशेषेणेति सामान्येन न प्रकृत एव । अपितु प्रत्ययमात्र इतरार्थः । य स्वप्रकृतप्रतिषेधार्थतामेवास्य नियमस्य व्याचष्टे तस्येव तद्वचन मविशेषित्वेनैव उक्तिकारवचनेन विरुध्यते । एवं अविशेषेण नियमो भवति यदि सर्वत्र प्रकृते चाप्रकृते च प्रत्ययमात्रे भवति । अथ तु प्रकृतं परित्यज्याप्रकृत एव स्यात् ततो विशेषेण स्यान्नाविशेषेण । अविशेषेण वास्मिन्नियमे सत्यनेनैव सर्वत्र दीर्घत्वस्य निवर्त्तितत्वात् सो चेत्ययं योगो (१।४।१४) विध्यर्थां वेदितव्यः । सामर्थ्यादविशेषेण नियम इत्युक्तम् । अतस्तत् सामर्थ्यं दर्शयन् शिशब्दो हीत्यादिना यस्य हि शौ नियम इत्यस्यार्थमाचष्टे । अत्र शिशब्दे नियमः क्रियते स यस्मात्पुंसकस्य सर्वनामस्थानं न स्त्रीपुंसयोः । नपुंसकादुत्तरयोर्जस्यसोः श्लादेशस्य विधानात् । न च तस्यान्यत् सर्वनामस्थानमस्तीत्यनेन सुट् सर्वनामस्थानस्य नपुंसकसम्बन्धित्वं दर्शयति । इतिरारभो ह्येतौ । यत एवं नियमो विधीयते नपुंसकसम्बन्धिनि शौ सर्वनामस्थाने तज्जातीय मन्वत् सर्वनामस्थानं हि नास्ति । तस्मात् तुल्यजातीयत्ववच्छेदस्य सासन्वादादविशेषेण नियमः । तत्र त्वित्यादि । तुल्यन्दो-

१३धारणादीनां भिन्नकामस्य निवृत्तानन्तरं द्रष्टव्यः । तत्रैतद्विचित्रियः क्रियमात्र
 इत्यादीनां नपुंसकस्येतिप्रतद्विशेषणं नैवाश्रीयते । अनाश्रीयमात्रे च तस्मिन्ने-
 षोऽर्थः सम्पद्यते । इत्यादीनां श्रावेव दीर्घा भवति । नान्यत्रेति । तेना-
 नपुंसकस्यापि भ्रूणहनिव्यत्र नियमेन व्यावर्तितत्वाद् दीर्घा न भवति । यदि
 नपुंसकस्येतिप्रतद् विशेषणं तेषामनाश्रीयते ततोऽयमर्थः स्यात् । इन्प्रभृतीनां
 नपुंसकानां श्रावेव दीर्घा भवति । नान्यत्रेति । ततश्च नपुंसक एव नियमः
 स्यात् । तत्र को दोषः ? भ्रूणहनि ब्राह्मणकुलद्वयत्रैव दीर्घनिवृत्तिः
 स्यात् । भ्रूणहनि ब्राह्मणद्वयत्र न स्यात् । तस्मात् तदोषपरिजिह्वोर्व्या
 नपुंसकस्येतिप्रतद् विशेषणं नाश्रीयते । यद्येवं यदुक्तमनवकाशः शौ नियम
 इति तन्नोपपद्यते । अनाश्रिते ह्येतस्मिन् विशेषणे तेषामनाश्रितविशेषणानां
 नपुंसकानामनपुंसकानाञ्च सम्बन्धिनि शौ सर्वनामस्थाने नियमः स्यात् ।
 तथाभूतानाञ्च तेषामन्यदपि सृष्टसर्वनामस्थानमस्येव । ततश्च तुल्यजातीय-
 व्यवच्छेदविषये सति कुतो नियमस्थानवकाशत्वम् ? नैतदस्ति । नियम-
 विधानवैलायां तेषां नपुंसकत्वं विशेषणं यद्यपि नाश्रीयते तथापि तेषां
 नपुंसकादेव शिर्षिधानान् नपुंसकस्य निमित्तभावः । शिस्तु निमित्तभाव इति ।
 निमित्तनिमित्तभावलक्षणेन सम्बन्धेन शैः सर्वनामस्थानस्य नपुंसकसम्बन्धित्वं
 विद्यत एव । नचान्यन्नपुंसकसम्बन्धि सर्वनामस्थानं विद्यत इत्युपपन्नमेतत् ।
 अनवकाशः शौ नियम इति । ननुचात्र नपुंसकस्येति न प्रकृतम् । नाप्यु-
 पात्तम् । ततश्च तदाश्रयणाशङ्का नास्येवेति तन्निवृत्तये न युक्तमिदम् । तत्र
 तु नपुंसकस्येतिप्रतन्नाश्रीयते इत्यत आह सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्वित्यादि ।
 तुशब्दं हेतौ । यतो नपुंसकेनोत्पादितस्य शिशब्दस्य शि सर्वनामस्थानमिति
 (१।१।४२) सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते तस्मात् सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानं प्रति
 नपुंसकमिति निमित्तभावमापद्यते । तदेवं निमित्तभावोपगमनं नपुंसकस्य
 सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने व्यापारः । तस्माद् यत्र शिशब्दः सर्वनामस्थान-
 संज्ञकस्तत्रावश्यं नपुंसकेनोपस्थातव्यम् । इह तु सर्वनामस्थानप्रवृत्तानुवृत्तेः
 सर्वनामस्थानसंज्ञकस्य शिशब्दस्य प्रवृत्तम् । ततो नपुंसकं सामर्थ्यात् सकि-
 र्चितम् । तेन सम्भाव्यते तदाश्रयणमित्यभिप्रायः ।

१३ । सौ च ।

पूर्वेण नियमेन सौ दीर्घत्वं न प्राप्नोतीति विध्यर्थोऽयमारणः । चकार
इत्प्रथतीनामनुकर्षार्थः ।

१४ । त्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्र कृते दीर्घत्वे नुमागमइति । कथं पुनरितञ्जभ्यते ? यावता कृता-
कृतप्रसङ्गित्वात् परत्वाच्च नुमेव भवितव्यम् पूर्वमित्याह यदि ह्यौत्वादि । इह
दीर्घग्रहणे नाचक्षेत्प्रस्थापिते (१।२।२८) सत्वञ्जलक्षणया उपधाया दीर्घो
विधीयते । यद्विच परत्वाच्चित्त्वत्वाद्गुम् प्राग् विधीयते ऽच उपधात्वं विद्यन्ते ।
तस्माद् वचनसामर्थ्याद्दीर्घः प्राग् भवति । ततो नुमागमः । सुपयाः सुययाः
सुस्रोता इति । असुन्निति (उण्, ४।६२८) वसंमाने पिप्रतेरिहेति
(उण्, ४।६२९) । अशेदेवने युट् च (उण्, ४।६३०) । कुरिर्भ्यां तुट्
चेति (उण्, ४।६४१) । एते यथाक्रम मसुन्प्रत्ययान्तो पयोयशःस्रोतःशब्दा
व्युत्पाद्यन्ते । पिण्डयश्चैव इति । यसु श्वसु अदने । वस आच्छादने ।
अन्धेभ्योपि दृश्यत (३।२।१०८) इति क्विप् । ननु चार्धवदग्रहणपरिभाष-
यार्धवानेवासित्ययं शब्दो गृह्यते यथा मूलोदाहरणेण । पयःप्रथतीनाम-
सुन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययार्थेनार्धवानसौ । न तथा प्रत्युदाहरणयोः । शाल-
वयवस्तत्र दीर्घत्वस्याप्रसङ्गादपार्थकोऽधातोरिति (१।२।४५) प्रतिषेध इतरत
प्राह अनर्थकोऽपीतरादि । कथमेतञ्जभ्यत इतराह अनिनसन्त्यग्रहणानीतरादि ।
अथेह कथं दीर्घत्वं गोमन्तमिच्छति गोमतरति । सुप आत्मनः (३।१।८)
क्वच् । गोमतरतेरप्रत्ययो गोमानिति ? कथञ्च न स्यात् ? अधातोरिति
(१।२।४५) प्रतिषेधात् । अस्य अनाद्यन्ता धातव (३।१।२२) इति धातुत्वात् ।
नेतदस्ति । अधातोरिति (१।२।४५) प्रतिषेध आनन्तव्यादनन्तरज्ञेव ।
नान्तरस्य । अथवा चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनेह धातोर्पि
भविष्यति । अधान्तग्रहणं किमर्थम् ? यावताञ्जस्येतनुवर्त्तते (३।४।१) । तत्र
गृह्यमाणेनातुशब्देनासशब्देन च प्रकृतीऽङ्गे विशिष्यमाणे विशिष्येन च तदन्तविधि
र्भवतीतरन्तरिषाप्यन्तग्रहणं तदन्तज्ञेव दीर्घत्वं भविष्यतीतरत प्राह अन्तग्रहण-

मित्यादि । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च । गणपाठः प्रातिपदिक-
पाठः । प्रयुज्यत इति प्रयोगः । कर्मणि घञ् । उपदेशे प्रयोग उपदेश-
प्रयोग इति । सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । तदयमस्य
वाक्यस्वार्थः । उपदेशे प्रयुज्यते यच्छब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहो
यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणमिति । कस्य पुनरसतग्रन्तग्रहण उपदेशे प्रयोगे-
कदेशस्य ग्रहणं न स्यात् ? यत स्तत्परिग्रहार्थं मन्तग्रहणं क्रियतरताङ्
अन्वया हीतग्रादि । किं कारणं न स्यादितग्राङ् उपदेशे रूपनिर्गृह्येता-
वितग्रादि । निर्गृह्येता निर्गृह्येता निश्चय इत्यर्थः । रूपस्य स्वरूपस्य शब्दस्य निर्गृह्येता
निश्चयो रूपनिर्गृह्येता । तस्य हेतु रूपनिर्गृह्येताः । उपदेशग्रहणमुपलक्षण-
मात्रम् । लौकिकोऽपि हि प्रयोगो गृह्यते । उपदेशादि शब्दरूपं
निश्चीयते । लौकिकादा प्रयोगात् । मनुष्यं चायं लौकिके प्रयोगे नात्वन्तः
श्रूयते । नाप्युपदेशे । अतोऽत्वन्तया नावधार्यते । ततश्चानवधार्यमाणत्वात्
गृह्यते । अन्तग्रहणे च मत्वन्तग्रहणसामर्थ्यादत्वन्तमात्रग्रहणं विज्ञायमाने
यो ह्युपदेशे प्रयोगैकदेशभूतस्तस्यापि ग्रहणं भवतीत्युपपद्यते मनुष्य-
ग्रहणम् ।

१५ । अनुनासिकस्य क्लिप्तोः कङिति ।

क्लिप्तप्रत्यये परतो भलादौ च श्रुतीति । अत्र कङितोलेतक् भलादा-
वित्यनेनैव सम्बध्यते । नतु क्लिप्तप्रत्ययेन । यतः सम्भवव्यभिचारे हि विशेष-
विशेषभावो भवति । किञ्चिद्विच्येत्सु सम्भवव्यभिचारावुभावपि भलादौ
स्तः । नतु कौ । तथाहि किञ्चिद्व्यभिचारः । डिस्वस्य त्वसम्भवः ।
प्रशान् । प्रतान् । प्रदानिति । शम् उपशमे । तसु काङ्गायाम् । दसु उपशमे ।
एतेभ्यः प्रपूर्वेभ्यः क्लिपि मां नां धातोरिति (८।२।६४) नत्वम् । शंशान्
इति । शमेर्यङ् । द्विर्वचनम् । नृगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।१।८५) लुक् ।
यङोऽधि वेति (२।४।७४) यङा लुक् । लट् । तस् । तस्य सार्धधातु-
कमपिदिति (१।२।१४) डिस्वम् । चर्करोतश्चेत्पदादौ (ग, घ) पाठाददादि-
त्वात्पयो लुक् ।

१६ । अज्भनगमां सनि ।

उपधाया इति निवृत्तम् । अत एव वृत्तानुपधाया इति नोक्तम् । कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्यात् ? व्यञ्जनस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । चिकीर्षति तुष्टुषतीत्यत्र हि यथा ऽच इति (१।२।२८) वचनादचो भवति तथोपधाया (६।४।७) इति वचनादनचोऽपि स्यात् । यद्येवं हनिगम्योरच्युपधाया दीर्घत्वं न स्यात् । कस्य तर्हि स्यात् ? अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य (१।१।५२) । नैतदस्ति । अत्र हि दीर्घयङ्गेन यदच (१।२।२८) इत्युपस्थापितं तद्वनिगमिभ्यां विशेषयिष्यामः । अचो दीर्घो भवति स चेन्ननिगम्योरिति । यद्येवमभ्यासस्यापि स्यात् । नैतत् । कृतदीर्घस्यैव द्विव्यञ्जनविधानात् । कुत एतत् ? द्विव्यञ्जनाद् । दीर्घस्य परत्वात् । तुष्टुषतीति । शर् पूर्वाः श्यः शेषः (७।४।६१) । चिकीर्षतीति । ऋत इहातोरितौत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । इति चेति दीर्घः (८।२।७०) । अभ्यासस्य कुञ्जोरिति (७।४।६२) चुत्वम् । जिघांसतीति अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) इत्तेः कुत्वम् । घकारः । अभ्यासस्य पूर्ववच्चुत्वं भकारः । तस्याभ्यासे चर्च इति (८।४।५५) जकारः । अघिजिगांसत इति । इङ्घेतीङो (२।४।४८) गमिरादेशः । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् सञ्जिगांसत इति । अत्रापि पूर्ववत् सन इति (१।३।६२) तङ् । गमेर्घसन्नतात् समो गम्यच्छीत्यादिनात्मनेपदं (१।३।२९) विहितम् । इङोऽप्यनुदात्तङित इत्याहिना (१।३।१२) । यदि गमरिङादेशस्येति वचनं तत् कथं ह्यन्त्यः निङादेशस्यापि स्वर्गं लोकं समजिगांसदित्यत्र दीर्घत्वं दृश्यत इत्याह ष्वन्त्सि यदनिङादेशस्यापीत्यादि । समजिगांसदिति । गमेः सन्नताङ्गु । गमेरिद् परस्मैपदेश्वितीङ्गगमो (७।२।५८) न भवति । न वृत्तयस्तुभ्य इत्यत्र (७।२।५९) नेति योगविभागात् । इङ्घेत्यादिना यदुक्तं गमेरिङादेशस्येति तत् प्रत्याचष्टे । सनीति प्रथमो योगः । हनिगम्योस्तु दीर्घं विधानाय हनिगम्योरिति द्वितीयो योगः कर्षव्य इत्यभिप्रायः । कथं पुनरैतावति योगे क्रियमावेऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं सिध्यतीत्यत आह तत्रेत्यादि । ष्टम्भाच्चस्येति । ऊद्योगे कामञ्चि षष्ठी । विशेषश्च इति भावे ल्युट् । विशेषश्च मनवन्तस्य-वच्छेदाय । यत्र ऋसदीर्घप्लुताः शिष्यन्ते तत्राचष्टेतदुपपत्तिरुते (१।२।२८)

तत्राङ्गस्य दीर्घा भवति । किं विशिष्टस्याचः ? एवमचा गृह्यमाचस्याङ्गस्य विशेषणे व्यवच्छेदे सति विनाप्यज् ग्रहणेनान्तस्यैव दीर्घत्वं सिद्धम् । यथा-
 क्तत्सार्धधातुकयोरित्यत्र (७।४।२१) । तस्मादपार्थक्यत्वात् कर्त्तव्यमेव । किमर्थं
 तद्वि क्रियत इत्याह तत् क्रियत इत्यादि । प्रवर्त्तनं प्रवृत्ति र्थापारः । तस्य
 भेदो नानात्वम् । प्रवृत्तिभेदस्यैकस्यां सत्यामावृत्तौ न सम्भवतोत्याहत्तिरभ्युप-
 गमन्या । ननु चाचक्षेत्स्योपस्थाने (१।२।२८) सति हे अज्यग्रहणे भवत
 इति किमित्याहत्तिराश्रीयते । नैतदस्ति । असति अज्यग्रहणे ऽचक्षेत्स्योपस्थानं
 (१।२।२८) भवति । अचाज्यग्रहणे तु सति निर्दिष्टस्यानिकत्वादचक्षेत्स्येत्
 (१।२।२८) नोपतिष्ठते यथाचो क्षणितौल्यत्रेकपरिभाषा (७।२।११५) ।
 अजन्तस्याङ्गस्येत्यादिना प्रवृत्तिभेदेनाङ्गमचा गमिस्य विशेषयति । ततो न
 वक्तव्यमिदमिति । अज्यग्रहणेनैवेतत् । प्रतिपाद्यस्यार्थस्यासिद्धत्वात् । नहोडा-
 देशं मुक्त्वाऽन्वो गमिरचःस्थाने सम्भवति ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

तनोतेरुपसंस्थानादिति । तनिपतिदरिद्राणामित्यस्मात् (७।२।४८, वा) ।
 श्तिपानिर्देशो यद्गुणनिवृत्त्यर्थः । प्रकृतिप्रवृत्तपरिभाषया (प, १०१)
 तदन्तादपि विकल्पः सम्भवेत् । तन्तंसति ।

१८ । क्रमस्य चि ।

अनुनासिकस्य किञ्चकारित्यादिना (६।४।१५) नित्ये प्रागे विकल्पार्थं
 वचनम् । उपधाया इति । कुत एतत् ? अचक्षेत्स्योपस्थानात् (१।२।२८) ।
 उपधाया एव क्रमोऽच्त्वात् । क्रमित्वेति । उदिता वेति (७।२।५६) पञ्च
 इङ्गानमः । प्रकल्प्येति । समासेऽनञ्पूर्वं ज्ञो ल्यप् । ननु दीर्घत्वं ज्ञामत्यय-
 मपेक्षत इत्यन्तरङ्गम् । ल्यवादेशकत्वेनैकपदान्तरयत्वात् समासमपेक्षमात्रो
 बहिरङ्गो भवति । तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्रादेशात् प्रागेव भक्त्यादो दीर्घत्वं कस्याच्च
 भवतोत्याह बहिरङ्गोऽपोत्यादि । अदा जग्धिर्गोप् ति कितौत्वं (२।४।१६)
 प्रापितमेतत् । बहिरङ्गो ल्यवादेशाऽन्तरङ्गान् विधीन् बाधत इति ।

१६ । षोः शूङ्गुनासिके च ।

यदि केवलस्य च्छकारमात्रस्य ग्रहणं क्रियेत तदा प्रच्छ त्रीण्यायामित्स्य
 क्षप्रत्यये कृते इन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि (६।१।७३) कृते छकारमात्रस्य शकारा-
 देये कृते घृट्ट इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । सतुक्स्य ग्रहणे तु सति स्थान्यन्तर्भावात्
 तुगप्यादेशेन निवर्त्येत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्ग इत्येतदाख्ये सतुक्स्य
 ग्रहणमिति दर्शयितुमाह च्छ इत्येतस्य सतुक्स्येति । सतुक्स्य ग्रहणे यज्या-
 चयतविच्छप्रच्छरक्षो नडिति (३।३।६०) छित्करणोदवगम्यते । तस्य हि छित्-
 करणस्येतत् प्रयोजनम् । विश्व इत्यत्र पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणो मा
 भूदिति । यदि चात्र तुग्रहितः केवल एवच्छकारः स्थानित्वेन परिगृह्यते तदा
 तुकि कृते छकारमात्रस्य सकारे कृते गुरुपधत्वादेव गुणो न भविष्यतीति
 छित्करणमनर्थकं स्यात् । सतुक्स्य तु ग्रहणे कृते तुकि सतुक्स्येव शकारादेशः
 क्रियते । ततश्च लघुणा सुपधारां समुपजातायां गुणः प्राप्नोतीति तत्प्रति-
 पेक्षार्थं छित्करणं क्रियमाणं मर्थवद्भवतीत्येके वर्णयन्ति । एतच्चायुक्तम् ।
 सतुक्स्याप्यादेशे कृते निष्ठितं मङ्गं भवति । प्रयोगार्हत्वात् । तत्राङ्गवृत्ते
 पुनरङ्गवृत्तावविधिनिष्ठितस्येत्यनया (प, ६३) परिभाषया गुणो न भविष्य-
 तीति । तस्मात् सतुक्स्याप्यादेशे क्रियमाणे सति छित्करणं मपार्थकं
 भव । कथं तेन सतुक्स्य ग्रहणमवसीयते ? एवं तर्हि ननौ घृट्टप्रतिवचन
 इति (३।३।१२०) निर्देशात् सतुक्स्य ग्रहणं मवसीयते । तुग्रहितस्य ग्रहणे
 घृट्टेत्येवं भवितव्यं यद्योक्तं प्राक् । नडसु छित्करणमनित्यभागमशासन
 मिति प्रापनार्थम् । अनित्यत्वे हि तस्य यदा तुगभावः सदाऽसति छित्-
 करणे गुणः प्रसज्येत । ननु चासति प्रयोजने प्रापकं भवति । अस्ति च
 तस्य छित्करणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? यद्वादिसूत्रेषु (६।१।१५) प्रच्छेः
 संप्रसारणं यथा स्यादिति । नैतदस्ति । नहि प्रच्छेर्नडि संप्रसारणमिच्छते ।
 कथमेतन् प्रायते ? प्रश्ने चासन्नकाल इति (३।३।१२०) निर्देशात् । तदेतन्
 छित्करणमनित्यभागमशासनमित्यस्य (प, ६५) प्रापकमेव । अथतु सतुक्-
 क्षापि ग्रहणे कथं सतुक्स्यादेशो भवति ? यावताऽनोऽन्यस्येति (३।३।१२)

वचनादस्यैव स्यात् ? नैतदस्ति । सतुङ्गस्य यङ्यसामर्थ्यात् भविष्यति ।
एवमपि तदन्तस्त्राङ्गस्य स्यात् । निर्दिश्यमानस्त्रादेशा भवन्तीति (प, ११)
तदन्तस्य न भविष्यति । प्रश्नो विश्व इति । प्रङ्गञ्जीषायाम् । विङ्गन्ती ।
यजयाचेति (३।१।८०) नङ् । अन्तरङ्गत्वादित्वादि । छे चेति (३।१।७९)
ङ्गस्य वर्णस्य तुङ्गं विधीयत इति वर्णाश्रयत्वात् तुङ्गन्तरङ्गः । शकारस्य-
ङ्गाश्रयः । तत्राङ्गस्यैव तावत् प्रत्ययाश्रयत्वाच्चिरङ्गत्वम् । किं पुनस्तदाश्रयस्य
शकारस्य ? ननु च वार्ष्वादाङ्गं बलीय इति (प, ५६) शकारस्यैव बलीयत्वम् ।
नैतदस्ति । यत्र ङ्गाङ्गवर्णयोर्युगपदेकनिमित्तमाश्रित्य प्राप्ति स्त्रात्वात्
उपस्थानम् भवति । यथेयायेत्यत्र हि यमेवाकारमाश्रित्येको यणचौत्वभावे-
कारस्य (३।१।७७) यच्चादेशः प्राप्नोति तमेवाकारमाश्रित्वाभ्यासस्यासवर्णं
इतीयङ्गपि (३।४।७८) । तत्र युगपदेकत्वोभयप्राप्तौ वार्ष्वादाङ्गं बलीय इत्यस्या
उपस्थाने सत्यङ्गकार्यमित्युक्तेव भवति । इदं तु प्रागेव नङ्गुत्पत्तेश्चकारमाश्रित्य
तुक् प्राप्नोति । अन्तरकालं नङ्गि विहिते तदाश्रयः शकार इति भिन्नाश्रय-
त्वम् । अतो नेयस्युपतिष्ठते । सिवेरिति । षिवु तन्तुसन्तान इत्यस्य । षोषादिषु
नप्रत्यय इति । धातुवस्यजङ्गतिभ्यो नइति (उण् ३।२८६) वादिभ्यो विधीय-
मानो नप्रत्ययो बहुलवचनात् सिवेरपि भवति । कर्नाचित् सिवे हेर्युं षेत्स्वनेन
(उण् ३।२८८) सूरनशब्दस्य व्युत्पत्तये नकारो विधीयते । दीर्घाचार-
सामर्थ्यात् । तत्र गुणो न भवति । ये तु स्त्रानशब्दव्युत्पत्तये एवेदं सूत्रं
वर्णयन्ति तेषां दीर्घाचारस्यमनर्थकं स्यात् । नच ङ्गस्य दीर्घस्य वा
गुणे क्वते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । नचूपधगुणात् पूर्वमेवोत् क्रियत इति । अन्त-
रङ्गत्वादिति । अन्तमात्रो हेतुरित्यापि द्रष्टव्यः । गुणो ङ्गाङ्गधातुकमङ्ग-
सम्बन्धिनीचोपधां लघ्वीमिग्लक्षणां विशिष्टामेवाश्रयति । ङ्गादेशस्यनुनासि-
कार्दिं प्रत्ययमङ्गसम्बन्धिताविशिष्टं वकारमात्रम् । तस्माद् गुणो बहिरङ्गः ।
ङ्गादेशस्यन्तरङ्गः । अतोऽन्तरङ्गत्वाच्चूपधगुणात् पूर्वमेवोत् क्रियते । तत्र
क्वतेऽन्तरङ्गत्वाद् यच्चादेश इति नचूपधगुणात् पूर्वं क्रियत इति प्रकृतेन
सम्बन्धः । अन्तरङ्गत्वान्तु वर्णाश्रयत्वाद् यच्चादेशस्य । ननु च वार्ष्वादाङ्गं बलीय
इत्याङ्गस्य गुणस्यैव बलीयत्वम् । ततः स एव यच्चादेशात् पूर्वं कस्माच्च क्रियत

इत्याह नानाश्रयत्वादित्यादि । यत्र ह्युभावप्याङ्गवार्थौ विधी एकं निमित्त-
माश्रय्य प्राप्तुं स्वतन्त्रेयमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । इदं तु यथादेशे जडाश्रयो गुण-
स्वाङ्गधातुकाश्रय इति भिन्नाश्रयत्वम् । अतो नेयं परिभाषोपतिष्ठते । शब्द-
प्राङ्गिति । शब्दं पृच्छतीति क्तिप् वचीत्यादिना (३ २।१७८ वा) क्तिप् । दीर्घश्च ।
ब्रह्मादिसूत्रेण (८।२।३६) शकारस्य षकारः । तस्यापि जशत्वं षकारः ।
तस्यापि चत्वं टकारः । गोविङ्गिति । विच्छ गतौ । गां विच्छतीति क्तिप् (D) ।
क्तिप् शेष्यनेन (३।२।७६) । तथाच्यूर्ध्वरिष्यष्टुरित्यत्रापि दिविष्ठिविभ्याम् ।
ननु च यथादेशोऽन्तरङ्गो वर्णाश्रयत्वात् । जडादेशस्तु प्रत्ययाश्रयत्वाच्चङ्गिरङ्गः ।
तत्रासिद्धं बङ्गिरङ्गमन्तरङ्ग (प, ५१) । इति यथादेशेनात्र न भवितव्यं मित्यत्राह
असिद्धं बङ्गिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यादि । अत्र हयोरचोरानन्तर्यं तत्रैषा प्रतिषिध्यते
नाजानन्तर्यं बङ्गिरङ्गप्रकृतिसिद्धिरिति (प, ५२) । अस्या अयमर्थः । अचोरानन्तर्यं सति
बङ्गिरङ्गपरिभाषा न प्रकल्प्यते न भवतीत्यर्थः । अत्रार्थे ज्ञापकं षत्वतुकोरसिद्ध
इति (६।१।८६) तुकि कर्त्तव्येऽसिद्धवचनम् । तस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् अधीत्यत्र
सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद् षत्वलक्षणस्तु यथा स्यादिति । यदि चाचोरानन्तर्यं
बङ्गिरङ्गपरिभाषा स्यात् तदैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे तुकि कर्त्तव्ये पदद्वयाश्रय-
त्वाच्चङ्गिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वं भविष्यतीति किमसिद्धवचनेन ? तत्
क्लियतेऽजानन्तर्यं बङ्गिरङ्गपरिभाषा नास्तीति ज्ञापनार्थम् । च्चिरिष्यष्टुरित्यत्र
धात्वादेः षः स इति (६।१।६४) सत्वं न भवति । सुध्धातुष्ठिबुष्णक्तीनां
प्रतिषेधो वक्तव्य (६।१।६४ वा) इति वचनात् । पृष्ठ इति । ब्रह्मादिसूत्रेण
(६।१।१५) संप्रसारणम् । पूर्ववत् षत्वं षत्वञ्च द्युभ्यामिति । दिवर्चदित्युत्तम्
(६।१।१२२) । ये ऽष कृडितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषामन्वयाप्यनेन विधिना
भवितव्यम् । तत्र द्युभ्यां द्युभिरिति न सिध्यतीति मन्वमानं चाह कथं

(D) कथं न विच्छासतीति ? इपुधुपविच्छिपिषपनिष्य चाय (१।१।१८) इत्यावमन्वयः ? अत्र
नेद्वेयरचितः "विच्छ गतौ । विच्छास त । विच्छेत्तुदादिपाठसामर्थ्यादायपत्यशानादापि शो भवति ।
यथा कुमुदत इत्यादिपदम् । एकदेशपाठान् । अथं त्वं पाठसामर्थ्येन सार्वधातुकेऽप्यायपत्यस्य
विकल्पविधानमाचक्षते । तथाच च्छाः मुहुनुनासिद्धे शेष्ये वा विच्छतीति गोविङ्गिति न्यासे दृश्यते । एवञ्च
विच्छति विच्छासति । विविच्छ विच्छासाचकारः ।" (धातुप्रदीपे) ।

दुभ्यां शुभिरिति ? अठि क्तत इति । अठि क्ते न किञ्चित् सिध्यतीत्यर्थः ।
 दिव उदिति (६।१।१३१) तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यतीति । दिव उदित्वथ
 (६।१।१३१) तपरकरणं न कर्त्तव्यम् । यद्यपि हि भाव्यमान उकारः सवर्णान्
 यद्वाति (प,२१) तथाप्यान्तरतम्यादङ्मात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकाल
 एवोकारो भविष्यति । न दीर्घ इति किं तन्नित्यर्थेन तपरकरणेन ? तत्
 क्रियते लक्षणात्तरिणापि यो दीर्घः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थम् । तेनात्र
 दिव उदित्यनेनेव (६।१।१३१) तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । अन्यथा
 यदि ष्ठोः शृङ्गुनासिके चेत्यनेन दीर्घः स्यात् ततो निष्कलं दिवउदित्वथ
 (६।१।१३१) तपरकरणं स्यात् । व्यावर्त्त्याभावात् । अथोठि क्तत
 इत्युत्तरिण परिहारघट्येन मन्वध्यते । तत्रायमर्षः क्रियतां नाम सामान्येन
 क्ङिति चाक्ङिति चोऽट् । क्तेऽपि तत्रैकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति (प,३८)
 तस्यैव स्थाने दिवउदित्यनेन (६।१।१३१) तपरत्वाद् ऋसो भविष्यति । एतदेव
 हि तस्य प्रयोजनम् । ऊट्स्थाने भवन् मात्रिको यथा स्यात् । आन्तर-
 तम्यादीर्घां मा भूदिति । अस्मिंश्च व्याख्यानं यदुक्तं दिवउदिति (६।१।१३१)
 तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थं दुभ्यां दुर्भाभिरित्यत्र परत्वादूट् प्राप्नोतीति तद्विषयते ।
 नहि तेनोत्सृष्टः स्थान्यादेशभाव उपपद्यते । किं ताङ् ? बाध्यबाधकभावः ।
 तथाहि तस्वायमर्थां वर्यते । ऊठा निवृत्त्यर्थं बाधनात् तपरकरणम् । अमति
 हि तस्मिन् परत्वादूट् प्राप्नोति । तस्मात् तद्बाधनात् तपरकरणम् । परम-
 प्युठं बाधित्वाऽनेनैव मात्रिक उकारो यथा स्यादिति नास्ति विरोधः । ये
 हि स्थान्यादेशभावमिच्छन्ति त एवं अन्यं व्याचक्षत । ऊठा निवृत्त्यर्थं
 स्थानिभूतस्रोठो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ऊठादेशे क्तत ऊट्स्थितिमतो निवृत्तिर्यथा
 स्वादित्येवमर्थं तपरकरणमित्यर्थः । परत्वादूट् प्राप्नोतीत्यत्र विहितम् ।
 श्रुतिमानित्वध्याहार्यम् । तदेतदुक्तं भवति । अत्र हि परत्वादूट् विहितः
 सञ् श्रुतिमानेव प्राप्नोति निवृत्तिमात्रेणैव । तस्मात् तस्य निवृत्तये
 तपरत्वमिति । अतपरेऽप्यादेशे विधीयमाने मनुठो निवृत्तिर्भवेत्येव ।
 निवृत्तिधर्मत्वात् स्थानिनः । उच्यते चेत् तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थमिति ।
 तत्र वचनसामर्थ्याद् यस्यां निवृत्तो मत्वां विधेयो भवति तदर्थं तपरकरण-

मिति विज्ञायते । ततश्च सामर्थ्याद्विदमुक्तं भवतूगठो ऋसादेशार्थं तपरकरच-
मिति । यनस्तपर चादेशे सतूगठो या निवृत्तिः क्रियते तस्यां सत्यां विशेषो
भवति । नातपरे । अतपरे ह्यादेशे सत्यान्तरतमग्राहीर्षस्य दीर्घं एव
स्यादिति कुतो विशेषः ? किं पुन क्ङिद्वयश्च निवृत्ते सतीष्टं सिध्यति ?
यदर्थं त्रेचिदत्र क्ङितितीति नानुवर्त्तयन्तीत्याह ह्यगं ष (८।२।३६) इत्यठेत्यादि ।
क्ङिद्वयश्च निवृत्ते सत्यविशेषेण क्ङिति चाक्ङिति चानेन च्कारस्य
ग्रकारो विधीयते । तेन ब्रह्मादिस्तूरे (८।२।३६) ह्ययश्च न कर्त्तव्यं भवेत् ।
ग्रकारस्य पत्वविधानेनैव सर्वस्य लक्षणसिद्धत्वात् । ये तु क्ङिद्वयश्चमनु-
वर्त्तयन्ति तेषां त्रहादौ पत्वस्वाभावाच्चकारस्य पत्वविधानार्थं ब्रह्मादिस्तूरे
(८।२।३६) ह्ययश्च कर्त्तव्यमेव । अथ तेषां कथं प्रष्टेति सिध्यति ? यावता
तुकि कृते ह्यकारमात्रस्य पत्वे प्रष्टेत्यनिष्टं रूपं प्राप्नोति । नेव दोषः ।
ते हि ब्रह्मादिस्तूरे (८।२।३६) मतुक्स्य च्कारस्य ग्रहणमिच्छन्ति । अङ्गं यदि
टित् स्यादाद्यन्तो टकिता (१।१।४६) इत्यादौ स्यात् । तच्च यद्यपि वकारस्य
वक्ति लोपे कृते सत्यस्यूरित्यादि सिध्यति । जूरित्यादि तु न सिध्यते ।
टित्से हि सति च्चरत्वरदिस्तूरेषोको (६।४।२०) वकारात् पूर्वमूढपरोऽकारा-
दिति ह्यवृठौ स्याताम् । तस्माद्गूठित्स्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । न टित्स्वम् । तस्यापि
टित्स्वस्य यदि प्रयोजनं न स्याद् वेयर्थं स्यादित्येतच् चेतसि ह्यलोपादेशस्य
यद् टित्स्वं तस्य प्रयोजनं दर्शयितुं माह अठित्त्कारचमित्यादि । एवं
ब्रुवतेत्येधत्सूट्स्वित्वापि (६।१।८८) ठित एव ग्रहणं भवति । एवं गूठित्-
कारस्य विशेषणार्थतोपपद्यते । यदि तत्रापि ठित एव ग्रहणं भवति ।
नान्यथा । यद्यच्च ठकारोऽनुबन्धो न क्रियते तदैत्येधत्सूट्स्वित्वापि (६।१।८८)
न कर्त्तव्यम् । ठकारानुबन्धवत् अकारस्य कश्चिदसम्भवात् । एवञ्चोच्यमाने
प्रकृतौ प्रोक्त इत्यत्रापि वृद्धिः स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थं ठित्त्कारं क्रियते ।
ठकारस्य तु अर्थं न भवति । कृतचत्वस्य निर्देशात् । यदि तर्हि ठिदयम्
एत्येधत्सूट्स्वित्वापि (६।१।८८) ठित एव ग्रहणम् । एवं सति वाह अङ्गित्वस्य
(६।४।१३२) तच्च ग्रहणं न स्यात् । ततश्च प्रठीह इत्यत्र वृद्धिर्न स्यादित्यत
वाह वाह (६।४।१३२) अङ्गित्वमपीत्यादि । ठकारस्यापि पूर्ववदेवाश्रयणम् ॥

२० । ऊवरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

स्त्रिव्यविमवां वकारस्य पूर्वेष्वेव सिद्धम् । उपधायास्तु न सिध्यतीति तदर्धनेषां ग्रहणम् । ऊवरत्वरौस्तु वकारस्यापि पूर्वेषु न सिध्यति । अन्वयो-
रकाररिप्ताभ्यां भ्रूलादेः क्लिपश्च व्यवधानात् । तस्मात् तयोर्वकारार्थमुप-
धार्थश्च ग्रहणम् । जूः जुरौ जुर इति । ऊवर रोगी । क्लिप् । वकारस्यो-
पधायाद्योऽठि कृते संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वम् । जूर्तिरिति ।
क्लिन् । तूरिति । जित्वरा संभ्रमे । तूर्ण इति । रदाभ्यां निठानो न इति
(८।२।४२) नत्वम् । छूरिति । स्त्रितु गतिशोषणयोः । सवर्णदीर्घः । कुवो ।
स्रुव इति । अचि मुधात्वित्यादिनोवङ् (७।४।७७) । जरिति । अच
रक्षणे । मूरिति । मव वन्धने । इह ऊवरादिसम्बन्धिभ्या उपधाया ऊव्
विधीयते । उपधा चाल्लोऽस्मात् पूर्वा वर्णाः । अस्त्वत्वापेक्षितम् । तत्र
यथा श्रेयाञ् श्रेयांसावित्यत्र सकारात् पूर्वं ये वर्णा स्तेषामस्त्वो यो नकार
स्तस्मात् पूर्वा वर्णा उपधा तथा ऊवरादीनामपि यौ पूर्वा वर्णा तयोर्यांस्त्वो
वर्ण स्तस्मात् पूर्व उपधा । सा च ऊवरादीनां सम्बन्धिनी । तदवयवत्वात् ।
ततश्च तस्या षय्युपधाया जठा भवितश्चमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्नात् ।
अतस्तां निराकर्तुं यस्या उपधाया जठा भवितश्च तां दर्शयितुमाह ऊवरत्वरौ
उपधावकारात् परित्यादि । यस्या उपधाया जठा भवितश्चं सेहोपधायाभ्येन
विवक्षिता । किं पुनः कारण मस्या ह्रस्विकारोपदर्शिताया उपधाया ऊव्
भवति ? नाभ्यस्याः ? क्लिभ्रभ्यां कृडिता चोपधाविशेषणात् । अच
क्लिप्प्रत्ययेन भ्रूलादिना कृडिता चोपधा विगिच्छते । ऊवरादीनां योपधा
क्षौ भ्रूलादौ च परत स्तस्या उपधाया ऊव् भवतीति । अत्र येन नाभ्यवधानं
तेन अवहितेऽपोत्यादिना यत्रैतेन वर्णेन व्यवधानं ह्रस्विकारोपधाया
उपधायाः सम्भवति तस्या एवोङ् भवति । नाभ्यस्याः ।

२१ । राज्ञोपः ।

मूर्च्छेति । मुर्धा मोहममुच्छाययोः । मूर्च्छेति । मुर्धा कोटिभे ।
अथ पुनरत्र ऊवकारोपो भवति ? यावता नाच सूत्रे ऊवकार उपान्तः ।

योऽपि प्रकृतः सोऽपि सतुक्कः । नात्र तुगस्ति । नहि रीफस्य ष्टे क्वचित्
 तुग् विहित इत्याह राज्ञोपे सतुक्कस्येत्यादि । उत्तरदानुष्ठित्यथा स्यादिति ।
 पूर्वसूत्रे ष्टकारस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम् । नच रः परः सतुक्कः सम्भवति ।
 तत्र सामर्थ्यात् तुगद्धित एवानुवर्त्तते । अथवा पूर्वसूत्रे द्विष्टकारनिर्देशः ।
 तत्रैकः सतुक्कः । परस्तुगद्धितः । सम्भवति चागमशासनस्थानित्वाद्वा
 तुगद्धितश्चकारः । एवञ्च क्त्वा यदुक्तं नञो ङित्त्वं गुणप्रतिषेधार्थमिति
 तदुपपन्नं भवति । तदेवं यद्यपि पूर्वसूत्रे छकारो प्रकृतौ तथापि रीफात्
 परः सतुक्को न सम्भवति । केवलो यस्तुगद्धितः स एवानुवर्त्तते । तूः । धूरिति ।
 तुर्वी शुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः ।

२२ । असिद्धवद्भा भात् ।

असिद्धवद् भवतोत्थेवं वेदितव्यमिति । सिद्धशब्दोऽयं परिनिष्पन्नवचनः ।
 यथा सिद्ध भोदन इति । न सिद्धमसिद्धम् । सिद्धकार्यकरणसाधनोपा-
 सिद्धेन तुल्यं वर्त्तते इत्यसिद्धवत् । किं पुनस्तत् ? प्राधान्यात् कार्ये
 मिलेत्ते । शास्त्रं हि कार्यार्थम् । अतः शास्त्रापेक्षया कार्यस्य प्राधान्यम् ।
 व्याप्तेर्न्यायात् । शास्त्रमित्यन्ये । शास्त्रस्यासिद्धत्वे हि कार्यस्याप्यसिद्धत्वं
 लभ्यते । शास्त्रनिमित्तकत्वात् कार्यस्य । आ भादिति । शास्त्रस्वाधि-
 त्वेनोपादानाच्च शास्त्रस्यासिद्धवद्भावो युक्तः । अन्यथा हि कार्यमेव किञ्चिद-
 वधित्वेनोपादीयेत । अथाभादयद्वयं किमर्थम् ? यावता स्वरितलिङ्गासङ्गा-
 दन्तरेणाप्याभादयद्वयमा पादपरिसमाप्तेरसिद्धवदित्यनुवर्त्तिष्यत इत्याह
 आभादिति विषयनिर्देश इति । असति ह्याभादयद्वये न प्रायते कस्मिन्
 कर्त्तव्य इदं प्रकरणे मसिद्धवद्भवति । तस्मादा भादिति विषयनिर्देशः क्लियत
 आ भसंशब्दनाद् यद् वक्ष्यते तस्मिन् कर्त्तव्यतया विषयभूतेऽसिद्धवद्भवतोत्थ-
 स्यार्थस्य परिज्ञानाय । यदेवमत्रेत्येतदपार्थक्यमेतद्विषयनिर्देशार्थं क्लियते ।
 स च विषय आ भादित्यनेनैव निर्दिष्टइत्यत आह अत्रेत्यादि । समान एक
 आश्रयो निमित्तं यस्य तत् समानुश्रयम् । तस्य भावः समानान्श्रयत्वम् ।
 तस्य प्रसिद्धये परिज्ञानायादयद्वयं । तच्चेतदत्रेति भवतीति वाक्यशेषः ।

तदित्यनेन यस्यासिद्धवद्भावो विधीयते तन्निर्दिश्यते । अत्रेत्यनेनापि यत्र ततोऽन्वयाभावात्स्वीयं विधीयते तत् तदाश्रयमेव भवतीति । असिद्धवदिति वक्ष्यमाशेनाभिसम्बध्यते । तदित्यनेन यत्रा भावात्स्वीयं विधीयते तस्य परामर्शः । स आश्रयो निमित्तं यस्य तत् तदाश्रयम् । एवकारोऽवधार-
 नार्थः । तदेवासिद्धवद्भवतीति यावत् । व्याश्रयस्तु नासिद्धवद्भवतीति । एव-
 कारेण यद्भवच्छिन्नं तद् दर्शयति । यत्र तदाभावात्स्वीयं कार्यं विधीयते ततो भिन्नोऽर्थान्तरभूत आश्रयो यस्य तत् तथोच्यत इत्यर्थ इति । इति
 करणेनानन्तरं व्याख्यातोऽर्थः प्रत्यवसृश्यते । अत्र यत्रणे समानाश्रयत्वप्रसिद्धये
 सतेषोऽस्य सूत्रस्यार्थः सम्यघत इति यावत् । किमर्थं पुनरसिद्धवद्भवतीत्यत
 आह असिद्धवचनमित्यादि । उत्सर्गशब्देन ख्यान्वतोपदिश्यते । उत्सृज्यत
 आदेशेन निवर्त्तयत इति कृत्वा । उत्सर्गसाधर्म्याद्योत्सर्गः । यथा श्रुत्
 मर्गस्य सामान्येन प्रहृतस्य सतः कुतश्चिद्विधेयासिद्धिर्भवतीत्यर्थं ख्यानि-
 नोऽप्यादेशात् । उत्सर्गो लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम् । आदेशो
 लक्षणं निमित्तं यस्य तदादेशलक्षणम् । तयो र्यथाक्रमं भावप्रतिषेधो यथा
 ख्याताम् इत्येवमर्थमसिद्धवदित्येतद्वचनम् । एषि प्राधीति । उत्सर्गलक्षण-
 भावस्योदाहरणम् । अस भुवि । शास भनुशिष्टो । लोट् सिप् । मेर्द्धपिषेति
 (३१४८०) हिरादेशः । अटादित्वाच्छपो लुक् । अक्षोरभोप (६१४१११)
 इत्यकारभोपः । परत्वात्स्वत्वाच्च धिभावात् पूर्व्वं सुसोरिहावभ्यासलोपश्चे-
 त्येष्वम् । शासेरपि नित्यत्वाच्छा हाविति आदेशः (६१४१३५) । पूर्वं धिभावात्
 तयोरेष्वशाभावयोर् हुभक्तभ्यो ईर्धिरिति (६१४१०१) भनन्तलक्षणं चित्तं
 न प्राप्नोति । निमित्ताभावात् । असिद्धत्वाद्भवति । आगच्छि जहीति ।
 आदेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणम् । आगच्छीति । गमिरात् पूर्व्वोत्सर्गसिप् ।
 तस्य हिरादेशः । बहुलच्छन्दसीति (२१४१०६) यपो लुक् । भनुदात्तो-
 पदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः (६१४१२०) । जहीति । जन्तेर्लोपादि पूर्व्ववत् ।
 अक्षोरभोप लुक् । जन्तेर्लदिति (६१४१३६) जभावः । अत्रेदानीमनु-
 नासिकलोपकादेशयोर्वत्सरत्वात्ततो ईरिति (६१४१०५) ईर्धायः प्राप्नोति ।
 असिद्धत्वाच्च भवति । अभावीति । भन्को आमर्हने । लुक् । कर्मस्वा-

क्त्वेपदम् । चिच् भावकर्त्तृभोरिति चेषिच् (३।१।६६) । चिचो
 लुगिति (६।४।१०४) तकारलोपः । भस्त्रेच्च चिचौत्स्वनुनासिकलोपः
 (६।४।३३) । तस्य समानाश्रयस्यापि वृहावनाभाष्ठास्त्रीयायां कर्त्तव्या-
 यामा भादिति वचनादसिद्धत्वं न भवति । राग इति । रञ्जे घञ् । घञि च
 भावकरणयोरित्स्वनुनासिकलोपः (६।४।२७) । तस्यापि समानाश्रयायामपि
 सातमिक्षा वृहौ कर्त्तव्यायामा भादिति वचनाद् असिद्धत्वं न भवति ।
 पपुषश्चिचुभो लुलुषुष इति । पातेश्चिनोतेर्लुनातेश्च लिटः क्तसुः । चिर्वचनम् ।
 वसोःसम्प्रसारणम् (६।४।१३१) । तस्य व्याश्रयत्वादातो लोप इटि चैत्वाकार
 लोप (६।४।६४) एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशे ऽचिशुघालि-
 त्वादिनोवहादेशे (६।४।७७) च कर्त्तव्ये ऽसिद्धवत्त्वं न भवति । ननु चोस-
 पदान्तादित्यनेनैव (६।१।८६) पररूपेण सर्वं सिद्धम् । नैतदस्ति ।
 प्रतिपदोक्तस्य ह्युस्यस्य तच्च ग्रहणम् । लाञ्छनिकश्चतस्रोः । कथं पुनरत्र
 व्याश्रयत्वमित्याह आलोपादीनि ङीत्यादि । द्विशब्दो यस्मादर्थे । इति-
 कारणत्वाद्दार्थे । नन्वेवमप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । अन्तरङ्गेष्वालो-
 पादिषु कर्त्तव्येषु बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादालोपादयो न प्राप्नुवन्त्ये-
 व । अत्र हि विभक्तेः पूर्वी वस्वन्तो भागः । तदाश्रया लोपादय इति ।
 संप्रसारणं तु विभक्त्याश्रयम् । प्रकृत्याश्रयश्चान्तरङ्गम् । प्रत्ययाश्रयश्च बहि-
 रङ्गमित्याह असिद्धं बहिरङ्गमित्यादि । एतदपीति । एतदपीति वचना-
 पेक्षया नपुंसकेन निर्देशः । एषा ङीत्यादिना परिभाषाया अप्रवृत्तौ कारण-
 माह । यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं तत्रैषा परिभाषा प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गे
 कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धतामापादयितुम् । इयञ्च परिभाषा बाह्यकृतित्व-
 त्वाभाष्ठाङ्गे (६।४।१३२) प्रापितत्वादाभाष्ठास्त्रीया । अतोऽस्यां कर्त्तव्याया
 मसिद्धवदवाभादिति वसोः संप्रसारणस्यालोपादीनाश्चासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्ग-
 योर्युगपदुपस्थानं नास्तीति न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्तौ नास्ति बहिरङ्गसंप्रसारण-
 स्यासिद्धत्वम् । तेन भवन्त्येवालोपादयः । वुग्बुटावित्यादि । वुग्बुटित्वेतौ
 यथाक्रममुपचि यच्चि च कर्त्तव्ये सिद्धौ भवत इत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 तत्रेदं व्याख्यानम् । इह बनिश्चयं न कर्त्तव्यम् । विनापि तेनातिदेशः सिद्ध

एव यथा षत्वतुकोरसिद्धः (६११।८६) । पूर्वभासिद्धमिति (८।२।१) च । तत् क्रियते क्वचित् स्वाश्रयमपि सिद्धं यथा स्वादित्येवमर्थम् । तेन दुग् वृटावुवङ्ग्ययोः सिद्धौ भविष्यतः । बभूव इति । भवतेर इत्यभ्यासस्यात्वम् (७।४।७३) । भुवो वुग् लुङ्ख्लिटोरिति (६।४।८८) वुक् । तच्च यद्यसिद्धं स्याद् अचिन्नुधात्वित्वादिनोवङ् (६।४।७७) स्यात् । तस्य सिद्धत्वान्न भवति । उपदिदीय इति । दीङ् ऋये । लिट् । तस्य लिट् स्तम्भयोरित्वादिनैश्च (१।४।८१) । दीङो युङ्गचि इक्तितीति युट् (६।४।६३) । तस्यापि यद्यसिद्धत्वं स्याद् एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशः स्यात् । सिद्धत्वान्न भवति । आ भादित्वाङ् मर्यादायां वा स्वादभिविधौ वा ? तत्र यथाप्यः पञ्च आन्वीयेत भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात् । ततश्चासिद्धं बहिरङ्-मन्तरङ्ग इत्यस्याः परिभाषाया अनाभास्वास्त्रीयत्वाद् अस्मां प्रवर्त्तमानायां वसोः संप्रसारणस्वाल्लोपादीनां चासिद्धत्वं न स्यात् । एवमपि वसोः संप्रसारणस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गावाञ्जातोपादीनां युगपदुपस्थाने सति तथा परिभाषया प्रवर्त्तमानया वसोः संप्रसारणस्यासिद्धत्वं उत्पादितेऽन्तरङ्गत्वा-दलोपादयः पपुष चिचुषो लुलुष च इत्यत्र न स्युरितीमं (B) मर्यादापक्षे दीर्घं इहा द्वितीयं पञ्चमाश्रित्वाच्च आ भादित्यमभिविधावाञ्छिति । गतार्थञ्च ।

२३ । आन्नलोपः ।

अन्यस्य अशब्दस्यासम्भवादसत्यपि अना मकारस्य श्रवणे नामर्थाच् अम एव पक्षञ्च विज्ञायत इत्यत आह अमथमुत्सृष्टमकार इति । उत्सृष्टः परि-
 त्यक्तो मकारो यस्य स तथोक्तः । अनन्वीत्यादि । अनञ्च व्यञ्जित्वाच्चकान्ति-
 नतिषु । भन्जो धामर्हने । ङिसि ङिसायाम् । अस्यादित्वाङ् । इवा-
 दित्वाच् अम् । शकारवतो यद्यप्यमितदर्थं क्रियते नन्दिता नन्दक इत्यत्र मा
 भूदिति । एतन्नाप्रयोजनम् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव पक्षमभित्यमया
 परिभाषयात्र न भविष्यति । ज्ञापकाच्च । यदयं नन्दिनन्दनशब्दौ सुधादिषु

(B) न स्युरित्येवमद्वयो भाष्ये बह्वसो दोषा मर्यादापक्षे निरिहता इत्याद्यप्यत्र अस्मां द्वितीयं पञ्च-
 माश्रित्येति शास्त्रान्तरेण क्विप् । It is in my MS. 23.

पठति तज् ज्ञापयति नन्देर्नकारलोपो न भवतीति । सामान्यापेक्षश्च
 ज्ञापकम् । तेन नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि न भविष्यति । तस्माद् नानलोप-
 इत्येवं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह शकारवतो ग्रहणम् । किमिति यश्चानां
 यज्ञानामिति ? यजयाचेति नङ् (१।३।८०) । तदस्मात् षष्ठीबहुवचनम् । नुट् ।
 यदि शकारवतो ग्रहणं न क्रियेत तदा तत्र नलोपः स्यादेव । स्यादेतत् ।
 दीर्घं कृते नादिति व्यपदेशाभावात् न भविष्यतीत्यत्र षाह सुपि चेत्यादि । सुपि
 चेत्यर्थं (७।३।१०२) दीर्घाऽजादेशः । तस्य नकारलोपपूर्वविधौ कर्त्तव्ये
 ऽपः परस्मिन् पूर्वविधा इति (१।१।५७) स्थानिवद्भावेन तद्रूपतामापन्ने
 परत्वाद्दीर्घहे यदि कृतेऽपि शकारविशिष्टस्य ग्रहणं न क्रियते तदा
 स्यादेवात्र नलोपः । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्च । दीर्घत्वन्तु नकारलोपे कृते
 निमित्तविहितत्वान् न प्राप्नोतीति तदनित्यम् । ननु च पूर्वविधौ स्थानिवद्भाव
 उक्तः । नचायं पूर्वविधिः । नैष दोषः । अयमपि पूर्वविधिरेव । पूर्वस्माद्
 विधिः पूर्वविधिरित्यस्यापि समासस्य तत्राश्रयणात् । अथ क्रियमाणेऽपि
 शकारवतो ग्रहणे कस्मादिह न भवति विश्रानां प्रश्नानामिति ? भवति
 ज्ञानापि शकारवन्नकार इत्याह विश्रानां प्रश्नानामित्यत्रेत्यादि । इह हि
 लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तो यः साक्षात्निर्दिष्टः श्रयव्यस्तस्य
 ग्रहणम् । नतु लाक्षणिकस्य । विश्रानां प्रश्नानामित्यत्र हि ष्ठोः शूङ्गु
 नासिक्ते चेति (६।४।१८) शकारे कृते श्रयव्यः सम्यच्यते । स च लाक्षणिकः ।
 तस्मात् ततः परस्य लोपो न भवति । राज्ञोप (६।४।२१) इत्यतो मण्डूक-
 भुतिन्यायेन लोपग्रहणानुवर्त्तते सत्यां सिद्धायां यत् पुनर्लोपग्रहणं क्रियते तद्
 योगविभागात् । आक्षिप्तो योगः । अत्र च नेत्यभिहितोऽयं निर्देशः ।
 लोपग्रहणानुवर्त्तते । तेनायमर्थो भवति । आदुत्तरस्य नकारस्य लोपो
 भवतीति । ततो लोप इति द्वितीयो योगः । ततः आशेष्यतो नेत्यनुवर्त्तते ।
 इष्टे विषये नकारलोपो यथा स्यादिति । तेन लक्षिकमित्यप्रवृत्तीनामुपताप-
 शरीरविकारादिषु नलोपः सिद्धो भवति ।

२४ । अनिदितां ह्यल उपधायाः ऊक्त्ति ।

इद् इद् येषां त इदितः । न इदितोऽनिदित इति षष्ठीबहुवचनस्य

स्थाने ^{पुस्तक}नैकवचनम् । तन्नानिदितां विशेषणम् । विशेषणेन च
तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह इल्लन्तानामित्यादि । उपधाया नकारश्चेति ।
उपधाया इत्येतन्नकारस्य विशेषणम् । स्रसो ध्वस्यति । स्रन्सु ध्वन्सु चचः-
पतने । निष्ठा । स्रस्यते । ध्वस्यत इति । भावे कर्मणि वा लकारः । सनी-
स्रस्यते । दनीध्वस्यत इति । यङ्ङन्ते एते । नीग् वक्षित्यादिनाऽभ्यासस्य
(७।४।८४) नीगागमः । नस्यत इति । टुषदि समृद्धौ । नानस्यत इति
यङ्ङन्तम् । दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नेनीयत इति ।
नयतेर्गुणो यङ्ङुकोरिति (७।४।८२) गुणोऽभ्यासस्य । नङ्गत इति । नङ्
वन्धने । लङ्ङिकम्प्योरित्यादि । लङ्ङिकम्प्योरिटिस्त्वात्सलोपो न प्राप्नोति ।
पतस्तयोरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानं प्रति-
पादनम् । उत्तरचाप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्तु ज्ञत-
मेव । उपतापो व्याधिः । शरीरविकारः शरीरस्यान्यथात्वम् । स पुनरिष्टो-
पतापादन्यो गृह्यते । अन्ययोपताप इत्येवं सिद्धे शरीरविकारपञ्चमनमर्थकं
स्यात् । विलगित इति । अगि वगि लगि गत्यर्थाः । उपतापे विनङ्कितइत्येव
प्रयोगो मा भूदित्यवमर्थं लङ्ङेर्लोपो विधीयते । नतु रूपसिद्धार्थम् । लगे
मङ्ग इत्यस्य प्रकृत्यन्तरस्य तस्य सिद्धत्वात् । रङ्गे र्णावित्यादि । अङ्किदर्थं
वचनम् । मृगरमणं मृगक्रीडा । रजयति मृगानिति । रममाणान् मृगान्
प्रयुङ्क्तइत्यर्थः । रजनरजकरजःसूपसंख्यानमिति । अत्र भूयः प्रतिपादनं
क्रियते । अत्रि च भावकरणयोरित्यत्र (६।४।२७) चकारोऽनुक्तममुच्यार्थः ।
तेन रजकादिषु प्रतिपादिषु रङ्गेऽप्युक्तादि प्रत्यये परतो मनोपो भवति ।
रजक इति । शिष्यिणि ष्वन् (१।३।१४५) । रज इति सर्वधातुभ्योऽष्टुच्चित्त्व-
सुन् (उण्, ५।६२८) । (F) चिनुषि चेत्यादि । रागीति । सम्युचान्वादि-
सूत्रेण (३।२।१४२) चिनुण् । अजोः कु चिण्ण्यतोरिति कुत्वम् (७।३।५२) ।
त्यजरकभजति (३।२।१४२) निपातनात् सिद्धमिति । यतोऽयमङ्किति
निमित्ते संपृचादिसूत्रे (३।२।१४२) रजरनुनासिकलोपं ज्ञत्वा निदेंधं करोति
तज् ज्ञापयति चिनुष्यपि नलोपो भवतीति । ननु च रङ्गेऽपि (६।४।२६)

(F) रजनमिति । ऋद्विद्यधिकः पाठ एवमिति पुस्तके It is in my MS. 23.

लक्षणेनैव अपि नलोपोऽभिनिर्घृतः । नैतदस्ति । यद्येवेन्निभवतिभ्याञ्चे-
(१।२।६) त्वागन्तुनेनेकारेणेन्वे निर्देशस्तद्येहाप्यागन्तुनेनाकारेण । नतु
शपा । नहीन्निभवतिभ्याञ्चेत्यत्रेका (१।२।६) निर्देशः । अन्वया अन्निदि-
तामित्थगुनासिकलोपः स्यात् ।

२५ । दंशसञ्ज्ञस्त्वां शपि ।

दश् दंशने । अन्ज परिष्वङ्गे । परिष्वजतइति । उपसर्गात् सुनीती-
त्वादिना (८।१।६५) षत्वम् । (G)

२६ । रञ्जेष्ठ ।

अथ पृथग् योगकरणं किमर्थम् ? न पूर्वयोगएव रञ्जेर्थेऽणं क्रियेते-
त्याह पृथग्योग करणमित्यादि । उत्तरसूत्रे रञ्जेरेवानुवृत्तिर्दथा स्यात् ।
दंशप्रभृतीनां मा भूदिति ।

२७ । घञि च भावकरणयोः ।

रञ्जतेऽनेनेति राग इति । हलञेति (१।३।१२१) घञ् । एवं रङ्ग
इत्यत्रापि ।

२८ । स्यदो जवे ।

जवो वेगः । गतिविशेषः । वृत्तरभावश्चेति । अतउपधाया इति । नलोपे
कृतेऽत उपधाया इति (७।२।१६) वृद्धिः प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपात्यते ।
ननु च न धातुलोप आर्धधातुक (१।१।४) इत्यनेनैव वृत्तिप्रतिषेधः सिद्धः । तत्
किमर्थं वृत्तरभावो निपात्यत इत्याह इक्ष्प्रकारादित्यादि । तत्रेको
गुणवृत्तौ (१।१।३) इत्यत इगिति प्रकृतमनुवर्त्तते । तेनेग्लक्ष्ययोर्गुणवृत्तयोः
प्रतिषेधः । नचेयमिग्लक्षणा वृद्धिः । किन्तूपधालक्षणा । नचेयमुपधालक्षणा
वृद्धिरिग्लक्षणा भवति । निर्द्दिष्टस्थानिकत्वात् । तेन नास्त्यत्र तस्याः
प्रतिषेधः । गोस्वद इति । भावे घञ् । गवां स्वदइति गोस्वदः । कृद्योगा
वडौ समस्यत (२।२।८७ वा) इति समासः । तैलस्वद इति । तैलस्व स्ववच-
मित्यर्थः । स्यन्दू स्ववचे ।

(G) मताकारे परिनिविम् इत्यादिना (८ १।७०) । परत्वात् ।

२९ । अथोद्देशीयप्रत्ययहिमश्रवाः ।

अथोद्देश इति । उपसर्गेण सहाद् गुणः (६।१।८७) । न धातुलोप (१।१।४) इत्यादिना प्रतिषेधो न भवति । अनिग्लक्षणात्वाद् गुणस्य । गुणश्च निपात्यत इति । ननु च पुगन्तलघुपञ्चम्येत्वेवं (७।३।८६) गुणः सिद्धः । तत् किमर्थं निपात्यत इत्याह न धातुलोप इत्यादि । औषादिने मन्प्रत्यय इति । अर्त्तिसुसुसु-धुञ्जिक्तुभायावापदियन्तिभ्यो (उष् १।१३७) मन्नित्यर्त्तादिभ्यो विधीयमानो बहुलवचनानुन्देरपि भवति । अन्वेरिति । अन्व मोचनप्रतिषर्षणयोरित्यस्य ।

३० । नाञ्चेः पूजायाम् ।

अनिदितामित्यनेन (६।४।२४) प्राप्तस्य नलोपस्यायं प्रतिषेधः । एतच्चादेव प्रतिषेधात्कामोऽयं कृतचतुर्वो निर्दिश्यत इति गम्यते । अथ नाञ्चेरिदौत्वेव कश्चात्कामोऽयं ? एवमपि द्युच्यमाने पूजायामेव प्रतिषेधो लभ्यते । तथाहि पूजायामेवाञ्चेरिड् विहितः । अथक्त्वमेवं वक्तुम् । अञ्चेः पूजायामित्यनेन (७।२।५३) ज्ञानिष्ठयोर्नित्यमिड् विहितः । यस्तु ज्ञापत्यय उदितो वेति (७।२।५६) पाञ्चिक इडागमः स पूजायामपि भवति । तत्रैवमुच्यमाने यदा ज्ञापत्यस्य पूजायामिष् न स्यात् तदा प्रतिषेधो न स्यात् । गुहमङ्ङिति । नेत्येतत् प्रतिषेधवचनमुत्तरार्थम् । इडाञ्चेरपूजायामित्याच्यमाने सतीष्टं सिध्यतीत्येव । अश्चिता अस्य गुरव इति । मतिदुहीत्यादिना ज्ञः (३।२।२८८) । ज्ञस्य च वर्त्तमान इति (२।३।६७) षष्ठी । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेध (७।२।२५) इति । अञ्चेरुदितो वेति विज्ञानेनेड्विधानात् (७।२।५६) ।

३१ । किं स्कन्दिस्सन्दीः ।

स्कन्वेति । स्कन्दिर् गतिप्रयोगयोः । पञ्च इडागम इति । अरती-त्यादिना (७।२।४४) । किञ्चप्रतिषेधाद् नलोपाभाव इति । अनिदितामि-त्यादिना (६।४।२४) हि ङ्किति नलोपो विधीयते । सेट् ज्ञापत्यस्य न ज्ञा वेङ्किति (१।२।२८) किञ्चप्रतिषेधः कृतः । ततश्चेडागमपञ्चे किञ्चाभावादेव नलोपाभाव इति नासाविर्मं योगं प्रयोजयति । तेन न सेट्ज्ञापत्यस्योदाहरणं प्रदर्शितमित्यभिप्रायः ।

३२ । ज्ञान्तनशां विभाषा ।

नद्वा नंद्वेति । नगे ब्रंश्चादिसूत्रेषु (८।२।३६) षत्वम् । हुत्वम् । मसजिन-
शोर्भक्षीति सुमागमः (७।११६०) । ज इति वर्षणग्रहणम् । तत्र वर्षणग्रहणे
सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यन्तरेणाप्यन्तग्रहणेन तदन्तविधौ सिद्धे यदिहान्त-
ग्रहणं क्रियते तद्विषयार्थम् । यत्त्वाह अनुपधाया अपि पक्षे लोपस्य
प्रतिषेधार्थमन्तग्रहणं तदयथा मज्जा मङ्क् क्तेति तन्न । केन पुनरनुपधाभूतस्य
नकारस्य लोपः प्राप्नोति ? यतोऽसौ पक्षे प्रतिषिध्यते । उपधानकारस्य
लोपउक्तः । नचाय सुपधानकारः । एवं तर्हि विधिविषयादन्त्यापि
क्वचित्प्रोपो नकारस्य भवतीति ज्ञापयति । तेनैतत् सिद्धमभवति । मस्यो
मग्मवानिति । ततश्चैतदयं मसज्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गलोपार्थ-
मितेऽतन्न वक्तव्यं भवति । तत्र यदीदं नोच्येत तदा यस्मिन् पक्षे ज्ञापत्येन
लोपो न भवति तस्मिन् पक्षे स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२६) सलोपोऽपि
न स्यात् । असंयोगादित्वात् । तस्माद् वक्तव्यमेवेदम् । मसज्जेरन्त्यात् पूर्वं
नुममिच्छन्तीति । ततश्चानुपधाभूतस्य नकारस्य लोपभाविनोऽसंभवादानु-
पधाभूतस्य नकारस्य लोपप्रतिषेधो यथा स्यादेवमर्थमन्तग्रहणं न युज्यते ।

३३ । भङ्गेषु चिण्णि ।

चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अभाजोति पूर्वमेव व्युत्पादितम् ।
अप्राप्तोऽयं नकारलोप इति । इत्किति नलोपविधानात् । चिञ्चिक्किञ्चिच्चात् ।
अतः प्रतिषेध्याभावाच्चेति नानुवर्त्तते । तेन विधिरवायमित्यभिप्रायः ।

३४ । शास इट्ङ्लोः ।

अन्वशिष्यदिति । सर्किशास्वर्किभ्यश्चेति (३।१।५६) चेरुडादेशः । शिञ्चः
शिञ्चइति । वस्मसोहदाहरणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । शासतीति । अचि-
त्त्वादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६) । अदभ्यस्तादिति क्तिरदादेशः (७।१।) ।
शशासतुः । शशासुरिति । लिव्यतुस्तुसि रूपे । कौ च शास इति । कौ परतः
शासिरित्त्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । यद्यपि
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादत्र पूर्वमिस्त्वात् किञ्चलोपस्य विधानं तथापि

लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययत्वचिनात्वेत्वं भविष्यति । वर्षाश्रये प्रत्ययत्वचणं
 नास्तीत्येतत्तु प्रायिकम् । तथाहि वर्षाश्रयेऽपि क्वचिद् भवति । तद्यथाऽहणे-
 ङिति । अत्र ङश्च इमितीमागमः (७।३।१२) । अथवा वर्षाश्रयमेवेदमित्त्वं
 न भवति । कथम् ? अङ्गप्रत्ययेनात्र प्रत्ययः सन्निधापितः । स इत्प्रत्ययेन
 विशिष्यते । अतएव इत्तावुक्तं हलादौ कृञ्जितीति । तेन यद्यपि क्त्वि-
 वर्णाकृक्कः प्रत्यय स्थापि नासौ वर्णरूपत्वेनाश्रीयते । किं तर्हि ? प्रत्यय-
 रूपत्वेन । आर्थश्रीरिति । सकारस्य कृत्वे कृते व्योरुपधाया दीर्घं (८।२।७५)
 इति दीर्घः । अथाशास्त्र आशास्यमान इत्यत्र कथमित्त्वं न भवतीत्याह
 यस्माच्छासेरित्यादि । द्वाविमौ शासी । एकः परस्मैपदी । अपरस्माकनेपदी ।
 तत्र यस्माच्छासेरङ् विहितस् तस्येदं ग्रहणम् । स च शासु अनुशिष्टावित्त्वस्य
 सर्त्विशास्त्रार्त्विभ्येति (३।१।५६) विधीयते । तत्र परस्मैपदेवित्त्वमुवर्त्तते ।
 अस्मैव परस्मैपदे सम्भवात् । कथं पुनः सामान्येनोपादाने परस्मैपदिन एव
 विज्ञायते ? अङ्कः संसर्गात् । संसर्गं हि सति त्रिशेषपरिच्छेदो भवति । तथाहि
 मकिशोरा धेनुरानीयतामित्युक्ते किशोरेण संसर्गाद् वड्वायामेव सम्प्रत्ययो
 भवति । इह शासेरित्त्वं प्रत्यङ् निमित्तत्वेनोपात्तः । अतस्तेन संसर्गाद्
 विशिष्ट एव परस्मैपदी शासिः प्रतीयते । अनुचाडेवात्र केवलो निमित्तत्वेन
 नोपात्तः । किं तर्हि ? हलपि । स चाकनेपदिनोऽपि सम्भवति । तन्
 कृताऽङ्कसंसर्गाद् विशिष्टस्य शासेः प्रतीतिः ? नैतदस्ति । साधारणासाधारण-
 सम्बन्धिसन्निपाते यस्यासाधारणः सन्निहितः सम्बन्धी तत्रैव प्रत्यया प्रायते ।
 तथाहि इहानां किशोराणाञ्च मध्ये 'धेनवोऽनुबध्यन्तामित्युक्ते वड्वा एव
 प्रतीयन्ते । तस्मादङ्कहलोरुपादानेऽपि यस्मादङ्क विहितस्तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।
 यदि तर्हि यतोऽङ्क विहितस्तस्येदं ग्रहणमेवं सति यथाशास्त्र आशास्यमान
 इत्यत्र न भवति तथा क्त्विप्रत्ययेऽपि न स्यादित्यत्र चाह क्त्विप्रत्यये त्वित्यादि ।
 चिशाश्रीरित्यादि । अथवा नैव तस्या ह्यपि क्त्विप्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति ।
 विश्वाम्नायां वाशब्दः । अथ तशब्दः किमर्थः ? आन्तरतम्याद् दीर्घं मा
 भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । भाव्यमानोऽण् सवर्णाच्च व्यञ्जातीति न भविष्यति ।
 एवं तर्हि विश्वाम्नायः । अत्रान्तेहायैः कस्मान्न भवति ? शास यङ् प्रसो-

नित्यञ्चमाने सन्देहः स्यात् किमयमिकारः कृतयथादेशो निर्दिष्ट आशोस्त्रि
दोकारोऽथवा यकार इति । नास्ति सन्देहः । यदयं तदग्रिथं संज्ञाप्रमाण-
त्वादिति (१।२।५३) निर्देशं करोति ततो निश्चीयत इकारोऽयम् । न
हौकारः । नापि यकार इति ।

३५ । शा ह्री ।

यद्यत्रोपधाया इति वर्त्तते ततो यथा पूर्वसूत्रे शास इत्यवयवभूता षष्ठी
तथेवापि स्यात् । एवञ्चोपधाया एवायमादेशः प्रसज्येत । सर्वादेशश्चेत्यत
इति मनसि क्त्वाह उपधाया इति निवृत्तमिति । तद्व्युपधाग्रहणं क्त्वि-
ग्रहणेन सम्बन्धम् । इह च क्त्विग्रहणं निवृत्तम् । तस्मादुपधाया इत्यस्यापि
निवृत्तिर्भवति । क्त्वितीत्येतदपि निवृत्तमिति । अनुदात्तोपदेशित्यादौ
(६।४।३०) सूत्रे पुनः क्त्विग्रहणात् । तन्त्यादिना क्त्विग्रहणे निवृत्ते
यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति । यद्यच्च क्त्वितीत्येतदनुवर्त्तते ततो वा च्छन्दसीति
(३।४।८८) यस्मिन्पक्षे ह्रस्वपिप्स्वं न भवति तस्मिन् पक्षे सार्वधातुका मपिदिति
(१।२।४) वचनान् क्त्विप्स्वं नास्तीति शाभावो न स्यात् । क्त्विग्रहणे तु
निवृत्तेऽपिपक्षेऽपि भवत्येव । स्यादेतत् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्छास
उत्तरस्य ह्रैः पिप्स्वं न भविष्यति । ततो नार्थः क्त्विग्रहणेन निवर्त्तितेनेत्यत
आह शाधीत्येतदित्यादि । यदि शास उत्तरस्य ह्रैः पक्षे पिप्स्वं न स्यात् तदा
शाधीत्येतत् सतिशिश्लेन प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तमेव स्यात् । आद्युदात्तमपि
च्छन्दसीत्यतः । तच्च ह्रैः पिप्स्वे सति धातुस्वरैश्च संपद्यते । नान्यथा ।
तस्मादवश्यं छन्दसि पक्षे पिप्स्वं विधेयम् । अथाहवित्थं कस्मात्कस्मन् ।
अकारोऽपि क्त्वितीत्येतोऽस्येति (१।१।५२) अकारस्य विहिते सवर्णदौर्घत्वेन
शाधीत्येतत् सिद्धं भवति । न सिध्यति । पूर्वसूत्रेणोपधाया इत्वं स्यात् ।
न चायं तस्य बाधकी युज्यते । असति च सम्भवे बाधनं भवति ।
असति च सम्भवो युक्तमयं स्यात् । अत्रास्ति सम्भवः । तस्मादकारोऽस्यस्य
विहित उपधाया इत्वं स्यादेव ।

३६ । इन्ने र्जः ।

इन्नेरिति । श्रुतिपा निर्देशो यद्ब्रह्मनिष्ठस्वर्यः । जहृदि (H)

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादौनामनुनासिकलोपो
भ्रूलि कृडिति ।

अनुनासिक इति षष्ठ्या बहुवचनस्य लुक् कृत्वाऽविभक्तिकोऽयं निर्देशः ।
अत एवाह अनुनासिकानामिति । अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः कृडितीति
(६।४।२८) दीर्घत्वे प्राप्ते लोपोऽयं विधीयते । अत लोपे कृते दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।
विहृतनिमित्तत्वात् । यमिरमिगमिनमिहृनिमन्थतय इति । यम उपरमे ।
रभु क्रीडायाम् । गन्तृ सृष्टु गतौ । णम प्रहृत्वे । वन हिंसागन्तोः । मम
ज्ञाने । वतिरिति । वन षण सम्भक्तौ । तितुषतयेत्यादिनेट् प्रतिषेधः (७।२।८) ।
क्लिप्तोत्पन्नेन क्लिप्त्येव वनतेरुदाहरणं सम्भवति । नान्द्यत्वेति दर्शयति । किं
कारणमित्याह क्लिप्ति त्वित्यादि । क्लिप्ति तु न क्लिप्ति दीर्घयेति (६।४।२८)
प्रतिषेधं वक्षति । ये त्वन्वे भ्रूलादयः प्रत्यया स्तोषपीटा भवितव्यम् । ततो
भ्रूलादित्वाभावाद्वनतेरनुनासिकलोपं प्रति ते निमित्तभावं मोषयन्तीति पारि-
शेष्यात् क्लिप्त्येव वनतेरनुनासिकलोपेन भवितव्यम् । समोतेरास्त्वं वक्षतीति ।
तेन तस्यानुनासिकलोपोदाहरणं न भवतीति भावः । आस्त्वं पुनर्जनसनस्यना-
मित्यादिना (६।४।४२) वक्षति । अत इति । अणु हिंसायाम् । अत इति ।
अणु गतौ । अत इति । अणु दाने । अत इति । अणु दीप्तौ । वत इति । वनु
याचने । मत इति । मनु अवबोधने । अतत । अतथा इति । तनोतेर्लुक् ।
आकनेपदप्रथममध्यमपुरुषेष्ववचने । तनादिभ्य स्तवाभोरिति (२।४।३०) सिचो
लुक् । श्रान्तः । श्रान्त इति । श्रमितमिदमीनां रूपानि । एते नानु-
दात्तोपदेशाः । इह चेत्यादि । गमिरमिभ्यां क्लिप्ति कृते तयोर्नित्कारेष्वनु-
दात्तत्वे ऽनुदात्तत्वाभावादसत्युपदेशग्रहणे लोपो न स्यात् । अस्मिंस्तु कृति

(H) अत्र साधकः—'इमं र्जं इत्यत्र च आसि इन्नेरिति श्रुतिपा निर्देशाद् ब्रह्मनिष्ठं कर्माभावात्वात्,
नहृदीति भवतीति कृतानुनासिकलोपः प्रत्यादाहृतः । अत्रापि च आसि ब्रह्मदाहरणं ब्रह्मलोपीति
पठनं भाषायां संरचित्वादीकभावात्कान्यसमुदाहरणमित्याह ।' इति ।

भवति । किञ्चासत्युपदेशग्रहणे शान्तो दान्त इत्यत्रापि स्यात् । भवति हि ग्रमिः सतिमिष्टप्रत्ययस्यै कृतेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (३।१।१५०) शेषस्यानुदात्तत्वेऽनुदात्तः । उपदेशग्रहणात् तु न भवति । नञ्प्रत्ययमुपदेशेऽनुदात्तः ।

३८ । वा ल्यपि ।

अभलाद्यर्थं चारम्भः । प्रयत्नेति । प्रादिसमासे कृते समासेऽनङ्पूर्वे लो ल्यप् (०।१।३७) । ऋक्स्य पिति कृति तुक् (३।१।७१) ।

३९ । न क्तिञ्चि दीर्घस्य ।

यन्तिरित्यादि । क्तिञ्चि च संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्तिञ् । अत्र चानुदात्तोपदेशादियङ्प्रथमनुवर्त्तते । तेन कान्तिः शान्तिरित्यत्र दीर्घप्रतिषेधो न भवति । अनुनासिकलोपस्य तत्र प्राप्तिरेव नास्ति । उदात्तोपदेशत्वात् । अनुनासिकलोपि प्रतिषिद्ध इत्यादिना दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । ननु च प्रकरणापेक्षया यदस्मिन् प्रकरणे विहितं तन्न भवतीति विज्ञायमानेऽन्तरेणापि दीर्घग्रहणं दीर्घस्यापि प्रतिषेधो भविष्यति । तत् किं दीर्घग्रहणेन ? एवं तद्धेतुञ् ज्ञापयति । अस्तीयं परिभाषा ऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) ।

४० । गमः क्वौ ।

अयमप्यभलाद्यर्थं चारम्भः । अध्वगतो हरय इति । अध्वानं गच्छन्तीति क्विप् । तदन्ताञ्जस् । गमादीनामित्यादि । गमादीनामनुनासिकलोपः क्वो भवतीति तदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तदेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुनासिकसमुच्चयार्थः । तेन गमादीनां भविष्यति । ननु गमिरेव निवस्येति । संयदिति । संपूर्वाद् यमेः क्विप् । परीतदिति । परिपूर्वात् तनोतेः । नहिहृतीत्यादिना दीर्घः (०।१।११६) । अ चेत्यादि । चकारादनुनासिकलोपः । क्विचिदूक् चेति पठ्यते । तच्च चकारस्य प्रयोजनं

विश्वम् । (I) अलोऽन्वपरिभावयैवाच (१।१।५२) भविष्यति । अघेनूः ।
अघेभूरिति । गमिर्भमिधानुनासिकलोपे कृतेऽकारस्वोकारः ।

४१ । विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अब्जा इति । अष्पुजायत इत्युपपदसमासः । पकारस्य जश्त्वं वकारः ।
गोषा इति । षण्णु दाने । विजावा इति । जन जनने । जनी प्रादुर्भाव इति
वा । अघेगावा इति । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।१।१४) सप्तम्या अतुक् ।
अधानुनासिकग्रहणं किमर्थम् ? यावतानुदात्तोपदेशेत्यादेः (६।१।१७) सुषा-
दनुनासिकग्रहणमनुवर्षत एवेत्याह अनुनासिकस्येति वर्षमान इत्यादि । तच्चि
प्रकृतमनुनासिकग्रहणमनुदात्तोपदेशग्रहणेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवर्षतो तस्या-
प्यनुवर्षितः स्यात् । तस्मादिदमन्यदनुनासिकग्रहणं क्रियते । अनुनासिकमात्रस्य
यथा स्यात् । अघेह दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । ऋस्व एवोच्चेत । ऋस्वेऽपि कृते
सत्यकः सवर्णो दीर्घत्वेन सिद्धत्वेव । अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति । अतो न
सिध्यतीत्येतन्नशङ्कनीयम् । अकारविधानसामर्थ्यात् । यद्वि कृतो गुणे पर-
रूपत्वं स्यात् तदा प्रकृतं लोपग्रहणमिव विदध्यात् । ततो ऋस्व एव कर्षव्यः ।
नेतदस्ति । ऋस्वे चि सति घुण घूर्णन इत्यस्मादितिपि विहिते घृवा इति न
सिध्येत् । ततो दीर्घस्वेव विधानं युक्तम् । (I)

४२ । जनसनयनां सञ्चल्लोः ।

भल्लि कृत्कृति चानुवर्षत इति यथाक्रमं मनो भल्लश्च विशेषणम् । सुषो-
पात्तेन तु भल्लग्रहणेन न शक्यते सन् विशेषयितुम् । विशेषणं ह्यप्रधानं भवति ।
विशेष्यन्तु प्रधानम् । सञ्चल्लोरिति चायं दण्डः । तत्र सर्वेषां दण्डपदानां
प्राधान्यादन्वोन्वं प्रधानगुणभावो नोपपद्यते । सन्त्यग्रहणस्याकृत्कृदर्थम् । तदि-
हेत्यादि । यस्मात् मनोर्तेः पल इडागम स्तस्मात् तत एव परो भल्लादिः

(I) अकारलोपस्त्वोच्चारणत्वाद् यथाकथञ्चित्कृत्कृति यथा स्मार्तित चिर्न ति कृत्कृत् । न तत्र चिचित्त
प्रयोगमनस्येति तु ह्यदण्डः ।

(J) एवं घूर्ण घरावा । चिच् घ्यावा । सच् रावा । चोच् चवावित्यादि । सर्वेषामन्वोऽपि इत्यत्र
इति (६।१।७४) इतिपि ।

सन् सम्भवतीति तदर्थमिव सन्प्रवृत्तम् । नतु जनश्चनार्थम् । नहि ताभ्यां परो भलादिः सन् सम्भवति । तयोर्भित्त्वं वेदत्वात् । यद्येवं सनोतिः सनि कृतार्थत्वादात्त्वं न स्यात् । अन्यत्र निष्ठादौ भलादौ कञ्चित्प्रत्यये ऽनुदात्तो-पदेशत्वादिना (६।४।३७) नलोपः स्यादित्यत आह अन्यत्रेत्यादि । सनोति स्तनोत्यादिषु पाठस्यावकाशो ऽन्यत् तनादिकं कार्यम् । तनादिभ्य (२।४।७८) स्तथासोरित्यादि । आस्रविधौ च सन्प्रवृत्तस्यावकाशः सन् सिषासतीति । इहोभयं प्राप्नोति स्यातः सातवानिति । अत्रानुनासिकलोपं बाधित्वात्त्वं भवति विप्रतिषेधेन । ननु सोभयोः सिद्धयो विप्रतिषेधो भवति । इह चासिद्धवदत्रा (६।४।२२) भादितुभयमप्यसिद्धम् । तत् कृतो विप्रतिषेध इत्यत आह घुमा-स्यागेत्यादि । कथं कृत्वा प्रापकम् ? इत्यत्रैवस्वैतदेव प्रयोजनं इत्यादावीत्त्वं यथा स्यात् । इह मा भूत । आतोऽनुपसर्गं कः (३।२।३) । गोदः कम्बलदइति । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद् इत्यत्रैवमनर्थकं स्यात् । अन्यत्रैस्त्वम् । तस्या-सिद्धत्वात्तोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्या भवतीह प्रकरणे विप्रतिषेध इति । यतो इत्यत्रैव करोति । ननु चामति इत्यत्रैवोऽजादावपीत्त्वं स्यात् । तत्रैवैव प्रसज्येत्यनिष्टं रूपमापद्येत । तस्मादनिष्टनिष्ठत्वर्यत्वाद् इत्यत्रैवैव न युज्यते प्रापकत्वम् । नैष दोषः । असिद्धत्वादेवैस्वैयत्वादेशो न भविष्यति । व्यवस्थार्थं तर्हि इत्यत्रैव स्यात् । असति हि तस्मिन्नीत्त्वात्सिद्धत्वादात्तोपः । आकारलोपस्यासिद्धत्वादित्त्वमिति अत्रैवैववस्था स्यात् । एतदप्यप्रयोजनम् । यदि व्यवस्थार्थं इत्यत्रैव स्यात् नैवायं इत्यत्रैव कुर्यात् । अविशेषिकार सुज्ञा तस्याजादौ लोपमपवादं विदध्यात् । तत् कथमिदमसु ? आतो लोप इति चेत् (६।४।६४) ? ततो घुमास्यानापाजहातिसामा तारलोपो भवतीत्य-जादौ च कञ्चित् । किमर्थमिदम् ? प्रत्ययमात्रे ह्युदीर्णा यदीत्त्वं वक्षते तस्यायमित्वाजादौ च कञ्चित्प्रवादः । तत ईदित्तीत्त्वम् (६।४।५६) भवति ह्युदीर्णानामपि कञ्चित् । तत एर्लिङ्गि (६।४।६०) वान्त्वस संयोगादेः (६।४।६८) । न अपि (६।४।६८) । मयनेरिदन्वत्तरस्याम् (६।४।७०) । ततो यतीत्त्वं भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यत्त्वं प्रवृत्तं करोति तज् प्रापयत्वाचार्या भवतीह विप्रतिषेध इति ।

४३ । ये विभाषा ।

असम्भ्रलाद्यर्थं आरम्भः । जायते जन्यत इति । भावे लकारः । आजायत इति यङ् । दीर्घाऽकित (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अञ्जन्यत इति । नुगतोऽनुनाधिकान्तस्थेति (७।४।८५) नुगागमः । सायते । सन्यत इति । भावे कर्मणि वा लकारः । जनेःश्लथपि विभाषात्त्वेन भवितव्यमिति कस्त्वचिद् भ्रांतिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह जनेः श्यनोत्यादि । जने दिवादिस्वा-च्छ्रणि विहिते सतुभयं प्राप्नोति । अनेन विभाषाऽऽस्त्वम् । ज्ञाजोर्जेति । (३।७९) जाभावश्च । तत्र जादेश्चानवकागत्वात् स एव नित्यं भवति । तेन श्येनि जायत इत्येवं नित्यं भवति । नतु कटाचिज् जन्यत इति ।

४४ । तनोतीत्येक ।

४५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

अस्य ग्रहणमनन्तरस्य क्तिचो लोपो मा भूत् । व्यवहितस्यापि न लोपो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ क्रियमाणेऽप्यस्यग्रहणे कस्मादेव क्तिचो लोपो न भवति ? अस्यग्रहणसामर्थ्यात् । अथान्यतरस्याग्रहणं किमर्थम् ? यावता विभाषेत्यनुवर्त्तत इत्याह अन्यतरस्याग्रहणमित्यादि । कथं पुनर्विभाषा-ग्रहणस्य निवृत्तिराग्रह्यते यतो विस्मयार्थमन्यतरस्याग्रहणं कृतमित्याह यकारसम्बन्धं हीत्यादि । तद् विभाषाग्रहणं यकारादिप्रत्ययस्य सम्बन्धेन । इह च य इत्येतस्मिन् निवृत्ते क्तिचो निमित्तान्तरस्योपादानादतस्तच्चिह्नतो विभाषाग्रहणमपि निवृत्तमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतो विस्मयार्थमन्य-तरस्याग्रहणं क्रियते ।

४६ । आर्धधातुके ।

चिकीर्षितेति । सन्नतात् ढच् । भवति भवत इति । आर्धधातुके इत्यधिकारात् सावेधातुकेऽत गपो लोपो न भवति । यद्यत्र गपो लोपो मा भूदित्येवमर्थं आर्धधातुकाधिकारः क्रियते तर्हि न कर्त्तव्यः । प्रापकादेव गपो लोपो न भवित्यति । आचार्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति । नानेन गपो लोपो भवतीति यदयमदिप्रवृत्तिभ्यः गप इति (२।४।७२) गपो लुक् आस्योत्थत आह षडि-

प्रभृतिभ्य इत्यादि । इतिकरणो ह्येतौ । अपति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति चादिप्रभृतिभ्यः शपो लुक्चनस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? विस्र इत्यत्र गुणो मा भूत् । यदि विस्रइत्यत्र लोपः स्यात् प्रत्ययलक्षणपुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः स्यात् । सृष्ट इत्यत्र सृजेर्द्धिः (७।३।१४) । लुकि तु सति न भवति । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६६) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । तस्मादि-प्रभृतिभ्यःशपो लुक्चनं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादिति न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । वेभिदितेति । यङो लोपः । वेभिद्यत्र इत्यत्र शपि सार्व-धातुके न भवति । कारणेति । स्यासश्च्यवो युच् (३।३।१०७) । कारणतीति शपि सार्वधातुके न भवति । पपतुः पपुः । ववतुः । ववुरिति । अतुसुषी । पातेर्वातेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । दीयत धीयत इति । आर्धधातुके यकीस्त्वम् । अदाताम् । अधातामिति । लुङ् । तस्यस्येति (३।४।१०१) तसस्ताम् । गातिस्थेत्यादिना (२।४।७७) मिचो लुक् । स्नायात् । स्नेयादिति । स्नातेराशिषि लिङ् । तस्य लिङ्गाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा (३।४।११६) । यासुट् । स्तोः संयोगाद्योरित्यादिना (८।१।२८) सकार लोपः । आशीर्लिङ्गोऽन्यत्र न भवतीति । आशीर्लिङ्गोऽन्यद् विध्यादि-लिङ् । तत्र न भवति । तस्य सार्वधातुकसंज्ञकत्वात् । तेन तत्र नित्यं स्नायादित्येवं भवति । अत्र लिङः स लोपोऽनन्तस्येति (३।२।७८) सकार-लोपः । कारिषीष्टेति । आशिषि लिङ् । सीयुट् । भावकर्मणोरित्यात्मने-पदम् (१।३।१२) । सुट् तियोरिति (३।४।१०७) सुट् । चिण्द्भावाद् ङिः । क्रियेतेति । विध्यादिलिङ् । पूर्वदात्मनेपदम् । सार्वधातुके यक् । सीयुङ्गी-कारेण सङ्गाद्गुणः । लोपो व्योर्ध्वलोति (६।१।६६) यकारलोपः । रिङ् शयग्लिङ्ङित्ति (७।४।२८) रिङ्गादेशः । अत्र चिण्द्वन्नावेन यो दोषः स्यात् तं यगन्तस्येत्यादिना दर्शयति । यद्यत्र चिण्द्वभावाद् ङिः स्यात् ततश्चातो युक् चिण्क्तोरिति (७।३।३३) युक् प्रसज्येत । अतो लोपो यलोपस्येत्यादि । आर्धधातुकाधिकारप्रयोजनसंग्रहश्लोकः । गतार्थः । नन्वत्र भ्रसृजो रोपधयो रमन्वतरस्यामिति रम् (६।४।४७) । दीङो युङ्चि क्ङित्तीति (६।४।६३) युङ्गार्धधातुकाधिकार एव विधास्यते । तत् कम्पात् तौ तत्र प्रयोजनत्वेन

नोपात्तो ? एवमन्यते । असृजोरन्वाव आर्धधातुकाधिकारं न प्रयोजयति ।
सतु तुदादौ पठ्यते । ततः सार्वधातुके परतः शिन भवितव्यम् । शि च सति
पूर्वविप्रतिषेधाद् ग्रहिव्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणेन भवितव्यम् ।
युङ्गपि नैव प्रयोजयति । दीङ्गो हि दिवादित्वात् सार्वधातुके श्यना भवितव्यम् ।
ततोऽजादित्वाभावादेव युङ्गागमस्याभाव एव । आर्धधातुक इति यदार्ध-
धातुकसामान्यं विवक्ष्यते तदा सामान्ये पूर्वोपर्यासश्चात् विषयसप्तमीयम् ।
यदार्धधातुकव्यक्तस्तदा परसप्तमी । प्रतिपादितश्चास्माभिर्न धातुलोपः (१।१।४)
इत्यत्र ह्यापककारेण परसप्तमीत्वं विषयसप्तमीत्वज्ञास्येति ।

४७ । असृजो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।

रमयं यदि रेफोपधयोः स्थानि स्यान् मिच्चमनर्थकं स्यात् । अथायं
रमागमोऽचोऽस्यात् परो भवति रेफोपधयोः अवनमापद्यत इत्येतच्चाव-
मागङ्गाश्च रोपधयो रित्वादि । मिच्चाद्मननवाश्रमचोऽस्यात् परेण
भवितव्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तत्र यदि रेफोपधयोः अवनं स्याद्
रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् षष्ठीनिर्देश एव तयो-
र्निवृत्तिमाचष्टे । तस्या ह्येतदेव प्रयोजनम् । षष्ठा निर्दिश्यमानस्य यो धन्वा
निवृत्तिः सा यथा स्यात् । नञ्चान्यत् षष्ठीनिर्देशस्य प्रयोजनमस्ति । तस्मान्
मिच्चादचोऽस्त्यात् परो भवति रम् । षष्ठीनिर्देशमामर्थ्याद् रेफोपधे स्थानि-
धर्मेनिवृत्तिं प्रतिपद्यते । अष्टेति । असृजो पात्ते । अथादिसूत्रेण (८।२।१६)
षत्वम् । अञ्जनमिति । मकारस्य जगत्वं टकारः । तथापि धृत्वं जकारः ।
अथेह कस्मान्न भवति भृष्टो भृष्टवानित्याह भृष्टो भृष्टवानित्यादि । रमोऽव-
काशः भर्त्सा अष्टा । संप्रसारणस्यावकाशा भृञ्जन्तीति । इहाभयं प्राप्नोति भृष्टा
भृष्टवानिति । यद्वादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
पूर्वविप्रतिषेधेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य लभ्यते । वरीभृञ्चत इति । यद् ।
रीच्यदुपपद्येति (७।४।८०) रीगागमः । प्रथोपदेश (६।४।१७) इत्यधिकारात्
वरीयन्वावयवस्य रेफस्यापधयाश्च निवृत्तिर्न भवतीति । नञ्जयसुपदेशे रेफः ।
किं तर्हि ? उत्तरकाशभाषी । अञ्जतरस्यायश्चमिच्चापि स्यादर्थम् । सनः

क्लिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यतो (६।४।४५) हि यदन्यतरस्याग्रहणं प्रकृतं तत् सन्नादिसम्बन्धम् । इह च सन्नादेर्निवृत्तिः । अतस्तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्ति-
राशङ्केयत । अनन्तरयोगस्य चान्वार्थत्वात् । तत्रान्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजना-
भावात् । अथ अस्जो भर्जेत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेवं वक्तुम् । एवं द्रुच्यमाने
प्रकृतिग्रहणे यद्भ्रुगन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति (प, १०१) यद्भ्रुगन्तादार्षधातुक
उत्पन्ने सत्यभ्यासस्य अस्जो भर्जादेशः स्यात् । नैष दोषः । उपदेशग्रहणेन
भर्जिं विशेषयिष्याम उपदेशे यो भर्जिरिति । श्रुतिपा निर्देशोऽत्र वा
करिष्यते । भर्जतेर्भर्जइति । तेन यद्भ्रुगन्तस्य ग्रहणं न भविष्यति । एवमपि
भर्ज्यत इत्यत्र प्राप्नोति । भवति ह्यत्रोपदेशे अस्जिरिति । नैतदस्ति ।
अत्र हि पूर्वविप्रतिषेधात् संप्रसारणेन भवितव्यम् । यथा अष्ट इत्यत्र ।
एवं तर्हि वैचित्त्यार्थं तथा नोक्तम् ।

४८ । अतो लोपः ।

चिनुतः । कणुत इति । हिवि टिवि धिवि प्रीणनार्थाः । क्वि हिंसा-
करणयोः । इदित्वाङ्गम् । लट् तस् । धिन्विकृणोर चेत्युप्रत्ययः । अकारस्यान्ता-
देशः । तस्यानेन लोपः । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता धातव्यत्वं मा
भूत् । ननु चातो लोप इति चेति (६।४।६४) नियमार्थं भविष्यति । आकारस्ये-
टेऽत्राजादौ ङ्किति लोपो भवति । नैतदस्ति । विपरीतनियमोऽपि सम्भाव्येत ।
आतएवेटि ङ्किति । नान्यस्येति । तथाच चिकीर्षितव्यत्वं न स्यात् । तस्मात्
विपरीतनियमसम्भावनानिवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । विस्मृष्टार्थं वा । वृद्धिदीर्घा-
भ्यामित्यादि । अचो अणितोत्पत्त्यावकाशः (१२।११५) कारयति चारयति ।
अतो लोपस्यावकाश चिकीर्षिता जिह्वीर्षितेति । इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्षको
जिह्वीर्षक इति । अतो लोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अक्तुसार्ध-
धातुकयोर्दीर्घं (७।४।२५) इत्यस्यावकाश श्रूयते लुपत इति । अतो लोपस्या-
वकाशः स एव । इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्षते जिह्वीर्षते इति । लोप एव
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

४९ । यस्य हलः ।

वेभिदिनेति । यञ्जनादार्षधातुकं ढष् । तस्मिन् परतो यश्चस्त्व लोपः ।
 यस्येतीदं वर्णनिर्देशो वा स्याद् यकाराकारयङ्गणं वा । तत्र यथाद्यः पञ्च
 आश्रीयेत तदेर्षिप्रता मव्यित्त्यत्रापि स्यादिति द्वितीयं पञ्चमाश्रित्याह
 यस्येति संघातयङ्गणमिति । कुत एतत् । निर्देशात् । यदि वर्णयङ्गणं स्यात्
 तदा यो हल इत्येवं ब्रूयात् । यदि तर्हि संघातयङ्गणम् एषं तर्ह्यलोऽन्तरस्ये-
 त्वन्तरस्य (१।१।५२) स्यादित्यत आह तत्रालोऽन्तरस्येत्यादि । कश्चात् प्रवर्षत
 इत्याह अतो लोप इत्यादि । पूर्वोणाप्यलोऽन्तरस्य लोपः मितः । तत्रारण्य-
 सामर्थ्यात् सर्वस्य भवति । हल इति वेत्यादिना परीहारात्तरमाह हल
 इति पञ्चमीनिर्देशः । तत्र हल उत्तरो यो यश्चस्त्वस्य लोप इत्युच्यमान
 आदेः परस्येति (१।१।५४) वचनाद् यकारस्यैवानेन लोपो भवति । अकारस्य
 त्वतो लोप इत्यनेन (६।४।४८) ईर्थिता । मव्यित्तति । सूर्ष ईर्ष ईर्ष
 ईर्षार्थाः । मव्य बन्धने । अत्र संघातात्मको यश्चो न भवतीति न प्रवर्षते
 लोपः । लोक्तयितेति । यङ् । गुणो यङ् लुकोरिति (७।४।८२) गुणः ।

५० । क्यस्य विभाषा ।

क्यइति क्यक्क्यङ्कोक्तसृष्टानुबन्ध्याः सामान्येन यङ्गणम् । विशेषानु-
 पादानात् । समिधमिवात्मानमाचरतीति । वेति वाशब्दः समुच्चयं वर्त्तमानः
 समिदिवाचरतीत्यमुमधं ग्राहयति । यथायोगमिति । यदात्मनः समिध
 मिच्छतीत्यर्था विवक्ष्यते तदा सुप आत्मनः क्यजिति (३।१।८) क्यच् कर्त्तव्यः ।
 यदा समिधमिवात्मानं माचरतीति तदोपमानादाचार इति (३।१।१०)
 क्यजेव । यदा समिदिवाचरतीति तदा कर्त्तुः क्यङ् सलोपयति (३।१।११)
 क्यङ् । इत्येष यथायोगशब्दार्थः ।

५१ । योरनिटि ।

योरिति । णिङ्गणचो विशेषकरावन्वशात्तुच्छञ्च यत् सामान्यं णिमात्रं
 तस्य यङ्गणम् । इयङ्गादिभिः सर्वस्य विषयस्यावष्टम्बत्वादनवकाशोऽयं चिकीप
 स्तोषामपवादोऽयं चिन्नायत इत्यत आह इयङ् यच्चित्यादि । अततत्तत् । अर-

रक्षदिति । तन्निरन्निभ्यां हेतुमन्विच् । तदस्तासुङ् । णिथोत्यादिनाच्चेष्टुः
 (१।१।४८) । छित्त्वाद् गुणस्य प्रसङ्ग एव नास्तीतीयङादेशः स्यात् । अतस्त-
 स्त्रापवादो षिलोपः । आटिटत् । आशिश्त् । अश्वशिभ्यं पूर्वं णिजादिषु
 कतेष्वजादे द्वितीयस्येति (६।१।२) टिशब्दशिशब्दो द्विरुच्येते । अत्रैरनेकाच
 इत्यादिना (६।४।८२) प्राप्तस्य यणादेशस्यायमपवादः । कारणा हारयेति ।
 अत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८३) प्राप्तस्य गुणस्य । कारकां हारक
 इति । अचाचो अणितोति वृद्धेः (१।२।११५) । कार्यते ह्यर्थ्यते इति ।
 अचाकृतसार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) प्राप्तस्य दीर्घस्य । ज्ञोषतीति । अज-
 ञनगमां सनीति प्राप्तस्य (६।४।१६) दीर्घस्यैव । जानाते णिच्यर्त्तिङ्गीत्यादिना
 (७।१।३६) पुक् । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति घटादिपाठाद् घटादयो
 मिदिति मित्संज्ञा (ग, सू) । मितां ङस्व इति (६।४।८२) ङस्वत्वम् ।
 ततः सन् । सनीवन्तर्हेत्यादिना (७।२।४३) पञ्च इडागमाभावः । आङ्-
 ष्युधामीदित्त्वम् (७।४।५५) । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः (७।४।५५) ।
 कारयिता हारयितेति । अनिटीति वचनादिश्च न भवति । अनिटोति
 शक्त्वमकर्त्तुम् । कथम् ? निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) नियमार्थम् भविष्यति ।
 निष्ठायामेव सेटि । नान्वतेति । अयुक्तमेतत् । विपरीतनियमोऽप्याशङ्क्यते ।
 सेट्वेव निष्ठायामिति । तथाच सति कारयितेत्यत्र स्यादेव षिलोपः ।
 तस्माद् विपरीतनियमाशङ्कानिरासार्थमनिटीत्युक्तम् ।

पूर । निष्ठायां सेटि ।

गणितम् । लक्षितमिति । गण संख्याने । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । पुरादौ ।
 संज्ञपितः पशुरिति । ननुचात्र यदि सेटीति वचनादनेन न भवितव्यं तदा
 पूर्वसूत्रेण कस्मान्न भवतीत्याह सेड्यङ्गणसामर्थ्यादित्यादि । यदि ह्यनिटि
 पूर्वेण षिलोपः स्यात् सेड्यङ्गणमनर्थकं स्यात् । निष्ठायां मित्रेवं ब्रूयात् ।
 आरण्यसामर्थ्यादेव हि सेड्यङ्गणं भविष्यति । तस्मात् सेड्यङ्गणसामर्थ्यात्
 पूर्वेणापि संज्ञपितः पशुरित्यत्र षिलोपो न भवति । कथं पुनरत्र सेण् निष्ठा
 न भवतीत्याह सनीवन्तर्हेत्यादि । अथेत्यादि । अत्र यस्य (७।२।१५)

विभाषित्वैकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत (७।२।१०) एकाञ्चपञ्चमनुवर्त्तते । ततोऽनेकाच्त्वाञ् ङपिः प्रतिषेधाभावाद् भवितव्यमिडागमेन निहायान् । तस्मात् सेङ्घणमनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्ताभावात् । ननु च ङमइत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं सेङ्घणं भविष्यति । नैतदस्ति । क्रियमाणेऽपि सेङ्घणञ्चि वा दान्तशान्तपूर्णदस्तास्यष्टच्छन्नता इति (७।२।२७) निपातनादत्र भवितव्यमेव णिलोपेन । यदि तर्ह्यनर्थकं सेङ्घणं तत् क्रिमर्थं क्रियत इत्याह तत् क्रियत इत्यादि । पूर्वमिडागमे कृते सेटि निहायां जातायां षच्, णिलोपो यथा स्यादित्येवमर्थं सेङ्घणं कृतम् । कः पुनरकृत इटि णिलोपे मति दोषः स्याद् ? यन्नित्यर्थं पूर्वमिडागमइत्यत्र इत्याह भक्तते ङीत्यादि । असति सेङ्घणने कारित इति स्थितं णिलोपः प्राप्नोति । इट्, च । तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन णिलोपेनैव भवितव्यम् । णिलोपे च सत्येकदेशविकृत-स्थानस्यत्वात् स एवायं करोति रितेऽकाच (७।२।१०) उपदेशेऽनुदात्तादि-तीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । ततश्च कारितमितेऽत्र सिध्येत् । तस्मात् सेङ्घणं कर्त्तव्यम् ।

पू३ । जनिता मन्वे ।

इडादौ णिलोपो निपात्यत इति । जनिनेति ढङ्गत्वम् । तत्राचिटीति प्रतिषेधादिडादौ न प्राप्नोति । अत्रा निपात्यते । ङ्गत्वत्वं तु जनीजुक्त्वर-ञ्जोऽमन्ताद्येति (ग, छ) मित्मंभ्रकत्वान् मितां ङ्गत्वमेवैव (३।४।८२) सिद्धम् ।

पू४ । शमिता यञ्च ।

शमितरित्यत्र पूर्ववद् ङ्गत्वम् । ङ्गतो डिमर्वनामञ्जानयोरिति (७।१।११०) गुणः । इन्त्यादिना (३।१।३८) सुनोपः । रिस्य विसर्गः । ढचि सम्बुधन्तमेतदिति । निहान्तमेतदिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतस्मात् निराकर्त्तुमिदमुक्तम् । शमितरितेऽत्रदपि ढचि सम्बुधन्तम् ।

पू५ । अयामन्ताल्वाय्येभ्रिष्णुषु ।

कारयाश्चकारिति । कारुप्रत्ययादित्यादिनाम् (३।१।३५) । आत्र इति

(२।४।८१) लोक्त् । कञ्चेत्यादिना (३।१।४०) लिट्परस्य कञोऽनुप्रयोगः । द्विर्वचनमभ्यास इत्यर्थम् । गण्डयन्तः । मण्डयन्त इति । गङ्गि सेचने । मङ्गि भूषायाम् । हेतुमन्त्रिच् । गङ्गेर्घटादित्वाच्चित्त्वे सति पूर्ववद् ऋत्वत्वम् । जुहुषिभ्यां (उण्, ३।४०६) भ्रजित्यनुवर्त्तमाने तृभूवृहिवसभासिसाधिगति मण्डिजिनन्दिभ्यश्चेति (उण्, ३।४०८) भ्रच् । अन्तादेशः । सृष्टयासुगृह्-यासुरिति । सृष्ट ईप्सायाम् । गृह् ग्रहणे । चौरादिकावदन्तौ । अतो लोप-इत्यकारलोपः (६।४।४८) । तस्य स्थानिवत्त्वात्तद्वचनगुणाभावः । सृष्टि-गृहीत्यादीनालुच् (३।२।१००) । सृष्टयाय्य इति । तनुदन्ति-(उण्, ३।३०६) सृष्टिगृह्णभ्यषाय्य इति आय्यप्रत्ययः । स्तनयिञ्चुरिति । स्तन गदो देवगण्डे । चुरादावदन्तः । अतो लोपः (६।४।४८) । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्त उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिर्न भवति । स्तनिह्वषिपुषिगदिमदिभ्या षोरिञ्जितौलुच्प्रत्ययः (उण्, ३।३०६) । पोषयिष्णवः पारयिष्णव इति । पुष पुष्टौ । हेतुमन्त्रिच् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । चुरादिणिच् । षेम्हृन्-धीतीष्णुच् (३।२।१३०) । अथ नेतेष्वं कस्मान्नोक्तम् । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुणएव स्यात् । तत्रैचोऽयवायाव (६।१।७८) इत्ययादेशो भविष्यति । लघु चैवं सूत्रं भवति । अयेल्युच्यमाने माताघिक्येन सूत्रं गुह्यं भवतीति मत्वाह नेति वक्तव्य इत्यादि । त्वपि लघुपूर्वादित्यत्र (६।४।५६) गुणाभावादयादेशो न स्याद् यदि नेतुश्च्यते । तस्मादुत्तरार्थमयादेशवचनम् ।

५६ । ल्यपि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वादिति । लघुः पूर्वं यस्मादिति बहुव्रीहिः । वर्णाऽन्वपदार्थः । प्रथमस्य । प्रथमस्य । प्रथमस्य । प्रथमस्येति । अत्र नमादीनां मिश्रात् पूर्ववद् ऋत्वत्वे क्ते मकारो लघुपूर्वः । प्रथेभिदस्य गत इति । भिदेर्यङ्क्ताश्चिच् । यस्य हल इति (६।४।४६) यकारलोपः । अत्रापि दकारो लघुपूर्वः । प्रथमस्येति । गण संस्थाने । चुरादावदन्तः । पूर्ववदलोपः । अत्रापि चकारो लघुपूर्वः । ननु ऋसादय एवाभास्त्रास्त्रीयाः । अयादेशोऽपि । तथाचिच्च-वदन्ता भादिति (६।४।२२) ऋसादीनामचिच्चत्वात्तद्वचनपूर्वत्वं मकारादेशेर्षञ्

नोपपद्यत इत्यत आह ऋत्विजोपाज्ञोपानामित्यादि । कश्चमसमानाश्रयत्व
मित्याह ऋत्विजादयो ङीत्यादि । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? न लघोरित्येवोच्यते ।
अग्रक्यमेवं वक्तुम् । एवमुच्यमाने लघोरुत्तरस्य के लीप्ययादेशो भवतीतिप्रथ
वाकार्यः । तथाच प्रतमयेत्यादौ न स्यात् । इला व्यवधानात् । क्व तर्हि
स्यात् ? प्रगण्येत्यादौ । ननु चात्राप्यतो लोपे कृतं लघोरुत्तरं चिर्न सन्धयतेऽथ ।
तत्र वचनसामर्थ्याद्ग्रहणानमाश्रयिष्यते । नैतदेवम् । वचनसामर्थ्याद् भूत-
पूर्वगतिराश्रयिष्यते । कुत एतन्नभ्यति वचनसामर्थ्याद्ग्रहणानमाश्रयितव्यं
नतु भूतपूर्वगतिरिति ? भूतपूर्वगतावाश्रयमाणायां प्रगण्येत्यादावेव स्यात् ।
प्रथमस्य गत इत्यादौ तु न स्यात् । तस्मात् पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् ।

५७ । विभाषापः ।

प्राप्येति । आसृ लभने । आसृ व्याप्तौ । हयोरपि ग्रहणम् । पूर्वक
श्रुतादिः । अपरः स्वादिः । अथाध्याप्य गतइत्यत्र कस्मान्न भवति ? अत्रापि
क्रीड्जीनां (६।१।४८) णावितीड चात्त्वे कृतं ऽर्त्तिङ्गीत्यादिना (७।३।३६) पुष्पाप
उत्तरो णि भवतीत्यत्र आह इडादेशस्येत्यादि । यद्येवमप चाचष्ट इत्यप्
शब्दासिचि कृते प्राप्येत्यादि न स्यात् । लःक्षणिकत्वादेव मा भूदनेन । पूर्वेषु
सूत्रेषु भविष्यति । ननु चेकादेशे कृते सत्यनघूर्त्स्वत्वात् प्राप्नोति । एकादेश-
स्यासिचत्वात् दोषः । कथम् ? अमिहं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । बहिरङ्गत्वं
त्वेकादेशस्य हिपदाश्रयत्वात् । अयादेशस्य पुनर्णिमात्वाश्रयत्वादनन्तरङ्गत्वम् ॥

५८ । युप्तुवोर्दीर्घश्चन्दसि ।

यु मिश्रणे । प्रङ् गतो । अनयोर्धात्वा लृक् प्राप्ते दोषार्थं वचनम् ।

५९ । क्षियः ।

चन्दसीति निष्ठसम् । क्षिय इति निरनुबन्धकपक्षे न मानुबन्धकत्वेति
(प,८२) क्षि क्षये क्षि निवासगत्यारित्यनयो ग्रहणम् । न क्षिप् क्षिप्साया मित्यस्य ।

६० । निष्ठायामप्यदर्थ ।

क्षतः क्षत्वस्वार्थो भावकर्मणो इति । तयोरेव क्षत्वक्षत्त्वार्था इति
(१।४।७०) वचनात् । ताभ्यामन्यत्रेति कर्त्तव्यधिकारणे च । चाद्योच इति ।

द्वियो दीर्घादिति (२।२।१) निष्ठानत्वम् । अकर्मकात् द्वियः कर्त्तरि क्तप्रत्ययोऽयमिति । गत्यर्थेत्वादिना (३।४।७२) । प्रक्षोषमिदं देवदत्तस्येति । अधिकरणवाचिनश्चेति (२।३।६०) कर्त्तरि षष्ठो । अधिकरण इति । क्तप्रत्ययोऽयमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । प्रक्षीयतेऽस्मिन्निति प्रक्षीणम् । अधिकरणभूतं द्रव्यमुच्यते । क्षितमिति भाव इति । अस्यापि पूर्ववत् सम्बन्धः । कर्मणि न प्रत्युदाहरति । द्वियोऽकर्मकत्वात् ।

६१ । वाऽक्रोशदैन्ययोः ।

क्षितायुरिति । पूर्ववत् कर्त्तरि क्तः । एवमुत्तरत्रापि । क्षितक इति । अनुकम्पायां कन् । आक्रोशदैन्याभ्यामन्यत्र पूर्व्वेण नित्यं भवति । अण्यदर्थ इति किम् ? क्षितं जाणस्य । क्षितकमस्य तपस्विनः ।

६२ । स्वसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भन- यद्दृशां वा चिरावद्विच् ।

स्वसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्या प्रतियोगिनो निर्देशाच्चिषीव चिष्णुदिति सप्तमोसमर्थादिति विज्ञायते । यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारा इति । भावकर्मविषयेष्विति । अनेन भावकर्मणोरित्यस्य विषय सप्तमोत्वं दर्शयति । भावकर्मणी विषयो येषां ते तथोक्ताः । के पुनः स्वादयो भावकर्मविषयाः ? ये स्वादयो लादेशेन भावकर्मणो विवक्षितयो भवन्ति । अकारोऽत्र सन्नियोगार्थः क्रियते । तेन यदा चिष्णुज्ञावो भवति तदेकागमो भवति । यदातु चिष्णुज्ञावो न भवति तदा त्विहागमो न भवतीति दर्शयन्नाह यदेत्यादि । कस्मेति । षष्ठो निर्दिष्टस्य ह्यागमा भवन्ति । स्वादयश्चेह सप्तम्या निर्दिष्टाः । नचान्य आगमो अयत इति प्रश्नः । यद्यपि ते सप्तम्या निर्दिष्टा स्तथापि यथा हनघ वध इति (३।३।७६) पञ्चमी-निर्दिष्टोऽपि इतिः प्रत्यय सुत्पाद्यादेशेन सम्बन्ध मनुभवन् षष्ठ्यन्तां प्रतिपद्यते तथा स्वादयोऽपि यदागमेन सम्बन्ध मनुभवन्ति तदा षष्ठ्यन्तां प्रतिपद्यन्त इत्यभिप्रायेणाह स्वसिचिज्त्वादि । अत्रैव हेतुमाह ते हि प्रकृता इत्यादि । इहयमागमलिङ्गः । तस्मावच्छमागमिना भवितव्यम् ।

तत् किमन्वुतानामानमित्यं परिकल्प्या ? तस्यैव विधीयतामुत प्रकृतानामिव
 स्वादीनामिति ? युक्तं यत् प्रकृतानामिव विधीयते । अन्वुतपक्षस्याप्या
 गरीयस्वात् । ननु चाङ्गमपि प्रकृतम् । तस्य कस्याञ्च क्रियत इत्यत आह
 अङ्गस्येत्यादि । अङ्गस्य न क्रियते । लक्ष्यविरोधात् । यद्यङ्गस्य स्वात्
 तदेति क्ते लक्ष्यविरोधादनित्यं स्यात् । नङ्गानिष्टार्थां शास्त्रे प्रकृति
 र्युक्ता । तस्याप्या भूङ्गस्यविरोध इति यद्यप्यङ्गमपि प्रकृतं तथापि स्वादी-
 नामिव क्रियते । नाङ्गस्य । इह हो पक्षौ सम्भवतः । विष्णुनिमित्तं यत्
 कार्यं यदाहस्य चिणि विधीयते तदातिदिश्यते । यदा चिणि यद्दृष्टं चिष्-
 निमित्तमविष्णुनिमित्तञ्च तत् सामान्येन । तत्र यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयेत
 तदातो युक् चिण्कृतारिति (७।३।३३) युगागमः । चिण्णमुलारदीर्घादस्य
 तरस्यामिति (३।४।८३) दीर्घत्वञ्च । एतं ह एवाङ्गकार्यं पतिदिश्ये
 स्वाताम् । नास्यदृष्टादिकम् । नहि तदाहस्य चिणि विधीयते । आहस्यो-
 च्चार्यत्वर्थः । यदि साक्षाच्चिणं निमित्तमुपादाय विधीयते तच्चिण्णस्य
 विधीयते । नचैवं वृहदादिकं विधीयते । अथ द्वितीयस्ततो न भवत्येव
 दोषप्रसङ्गः । वृहदादीनामपि चिणि दृष्टत्वात् । यदि चिणि यद् दृष्टं
 तदतिदिश्यते तर्हि चिणिनिष्ठादेशा अपि प्राप्नुवन्ति । तेषामपि तत्र
 दृष्टत्वादिति । अनेनाभिप्रायेणाह कानि पुनरित्यादि । द्वितीयं पक्षं यो
 दोषस्तमुत्तरञ्च परिहरित्वामीति चेत्तमि क्त्वा चिणि यद्दृष्टं कार्यं
 तच्चिण्णमितरहा तदिह सामान्येन नितिद्यत इति दर्शयन्त्यस्य योमस्य
 यानि प्रयोजनानि तेषां संग्रहश्चोक्तमाह—वृद्धिचिण्णदित्यादि । चायिष्यत
 इत्यत्र वृद्धिः प्रयोजनम् । चिनांतं कृत् । स्वप्रत्ययः । भावकर्मचारित्वात्प्रत्ययदम्
 (३।१।१२) । अत्रेदानीं चिण्णवाद् वृद्धिर्भवति । यथा चिण्णवां अचित्तौति
 (७।२।१५) वृद्धिर्भवत्यचायोत्यवमुत्तरत्रापि चिण्णदित्यंतस्य प्रत्ययमभिपद्यन्त्यं
 क्त्वा यथायोगमतिदेशो योजनायः । अचायिष्यत इति । अह् । चिणं
 पूर्ववत् । युक् च प्रयोजनं दायिष्यत इत्यत्र । दीर्घस्योक्तो यो मितो वा चिणीति
 स च । प्रयोजनं शमित्यत शमित्यत इत्यत्र । अने जनिदृक्कसुरश्चोऽमन्तावेति
 (ग, घ) मित्संज्ञा । स च अन्तः सनाद्यन्ता धातव (३।१।३२) इत्यत्रोपदिष्ट

इतुपदेशोऽजन्तो भवति । यत्तु हन्तेर्हो हन्तेर् अणिविधिति (७।३।५४) कृतं
 विधास्यते तच्च प्रयोजनं धानिष्यत इत्यत्र । हनिष्यत इत्यत्र तु ऋद्धधनोःस
 इतीट् (७।२।७०) । सन्तोऽतानि प्रयोजनानि । किन्त्वनेनेटि कृते शमिष्यते
 शमिष्यत इत्यत्र चेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपो न सिध्यति । सेट्त्वात् । अत
 आस्य इट् चासिह इत्यादि । असिहवदच्चा(६।४।२२)भाटित्वसिद्धोऽयं चिण्दिट् ।
 तेन षिलोपो भवति । स्यादेतत् । येऽनुदात्तोपदेशाश्चिनोत्यादय स्तेभ्यः
 येषां स्वादीनामनेनेड् विधीयत इति युक्तमसिहत्वम् । ये तूदात्तोपदेशाः
 शमिप्रभृतय स्तेभ्यः परत्वादाधधातुकस्येड् वलादेरिति (७।३।३५) वलनिमित्ते-
 नेटा भवितव्यम् । स च सिहएव । तस्मिंस्तु तदवस्थ एव दोष इत्यत आह
 नित्यज्ञायमित्यादि । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इतरेतदाश्रित्यायं
 चिणवदिष् नित्यः । कृतेऽपि हि वलादिलक्षण इति प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नष्टयं
 वलादित्वमपेक्षते । अस्मिंस्तु कृते वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति । वलादित्वस्य
 विहतत्वात् । वल्निमित्तो विधातीति । वल् निमित्तं कारणं यस्य स
 तथोक्तः । विधातोऽस्यास्तोति विधाती । विधातो निमित्ताभावादप्रवृत्तिः ।
 तदेवं नित्यत्वादुदात्तेभ्योऽप्यनेनेव चिण्दिटा भवितव्यम् । अयञ्चासिह इति न
 भवति षिलोपाभावप्रसङ्गः । आह्रिष्यत इति । अत उपधाया इति (७।२।११६
 ऋहिः प्रयोजनम् । अथेह यद्दोऽलिटि दीर्घ इति (७।२।३७) दीर्घः कस्मात्
 भवतीत्याह यद्दोऽलिटीत्यादि । वलादिलक्षणस्तत्रेत् प्रकृत इति तस्यैव दीर्घो
 विज्ञायते । मान्यस्य । द्रक्ष्यत इति । सृजिदृशोरभक्त्यमकित्तीत्यमागमः
 (६।१।५८) । ब्रथादिना (८।२।१६) षत्वम् । षटोः कः सीति (८।२।४१)
 कत्वम् । इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम् । दर्शय्यत इति । पुगन्तल्लूपधस्ये-
 त्यनेनात्र (७।३।८६) गुणः सिद्धरात्येव । इच्छुंस्तु चिणवद्भावो विधीयते ।
 अविधातामिति । आताम् । सिचि रूपम् । अदिधातामिति । स्याद्धोरिष्येती-
 त्वम् (१।२।१७) । सिचध कित्त्वम् । अवधिधातामिति । आत्मनेपदेशान्यत-
 रस्वामिति (२।४।४४) वधादेशः । अह्वातामिति । लिङ्सिचवावाक्यने-
 पदेश्विति (१।२।११) कित्त्वम् । तेनामागमगुणो न भवतः । षत्वादि पूर्ववत् ।
 चेतेति । लुट् तासिः । लुटः प्रथमस्य डारौरस इति (२।४।८५) ङादेशः ।

टिक्थोः । इष्टेति । पूर्ववदमादिः । चेतव्यमिति । कर्मणि तव्यः । चेत्तीति । अत्र कर्तृर्लादेशेन विवक्षितत्वात् कर्तृविषयः स्वप्रत्ययः । गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोतीति । कृत् इति स्थिते गुणःप्राप्नोति । चिण्वद्भावश्च । तत्र परत्वाद् गुणः । तत्र कृते रपरत्वम् । यद्युपदेश्यपदेषु न क्रियेत ततोऽनजन्तत्वादिह न स्यात् । उपदेश्यपदेषु भवति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनजन्त उपदेशे लजन्त एव । यदि चिषि यद् दृष्टं कार्यं तदतिदिष्टं हनिषिष्ठादेश्या अपि प्राप्नुवन्ति । तेषामपि तत्र दृष्टत्वादित्यत्र षष्ठाधिकारविहितमित्यादि । षष्ठाधिकारे सति प्रत्यासत्तेरङ्गाधिकारे विहितं कार्यं यद्यपि दृश्यते सामानेन तदतिदिश्यते । नतु यद्यपि प्रकृतम् प्रकरणात्तरविहितम् । अत्र हनिषिष्ठादेश्या षष्ठाधिकारे विहिताः ; अपितु प्रकरणात्तर । तथाच तेषुतिदिश्यन्त इति न भवन्ति तत्र ; घानिष्पतरत्यत्र सुष्ठु चेत्यनेन (२।४।४३) विहितो वधादेशो न भवति । घायिष्पत इति । इषो मा सुष्ठुत्वनेन (२।४।४५) विहितो गादेशः । अघ्यायिष्पत इत्यत्र विभाषा सुष्ठुत्वकोरित्वनेन (२।४।५०) विहितो गाडादेशः । एवमपि स्यादित्यः परस्मै प्रत्ययस्य सुक् प्राप्नोति । षष्ठाधिकारे चिष उत्तरस्य प्रत्ययस्य चिषो लुगिति (६।४।१०४) लुग्विधानात् । षिष् दीवः । इष षि सप्तमीसमर्थोऽङ्गितस्य अतेराश्रयणम् । तेन चिषि यद् दृष्टं कार्यं पूर्वस्य सम्भवति तदतिदिश्यते । ननुत्तरस्य यत् कार्यं तदपि ।

६३ । ढीङो युङ्चि कर्त्तति ।

उपदिदीद्य इति । ढीङ् अये । असंयोगात्किट् किदिति (१।२।५) चित्त्वम् । लिट् स्तभ्योरिणश्चो । ढीङ् इति षष्ठीयं वा स्यात् पञ्चमी वेति ढी पञ्चो । तत्र यथायः पञ्च आश्रयेत तटाद्यसो टङ्कता (१।१।४६) इत्यादौ बुटि कृते धातोरनिष्टं रूपमापद्येत । अत इदं षष्ठीपञ्च दूषणमाह्वय पञ्चमीपञ्च पुरस्कृत्याह ढीङ् इति पञ्चमीनिर्देशादित्यादि । पञ्चमीनिर्देशे हि अख्यमयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति ढीङ् इति पञ्चम्या अचीति सप्तम्याः षष्ठीत्ये प्रकल्पिते तन्मादित्युत्तरस्येत्यत्रादेराटिद्युङ्गामसो (१।१।६१)

भवति । अचीति सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थः । ननु चात्रैरनेकाच इति (३।४।८२) यथादेशे कर्त्तव्ये युक्तसिद्ध इति यथादेशेन भवितव्यम् । ततश्चोपदितीय इति न सिध्येत् । उपदिद्यङ्गत्वनिष्ठं रूपं प्राप्नोति । अत आह विधानसामर्थ्यादित्यादि । यदि यथादेशे कर्त्तव्ये युटोऽसिद्धत्वं स्यात् तदा युटो विधानमनर्थकं स्यात् । विशेषाभावात् । कथं पुनर्विशेषाभावः ? यावता ऽसति हि युद्धे कस्य यकारस्य श्रवणं भवति । सति तु हयोः । नैषोऽस्ति विशेषः । नहि व्यञ्जनपरस्परकस्यानेकस्य वा हलः श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति । ये तु विशेष-मिच्छन्ति तन्मतेनास्माभिः पूर्वमेव यथादेशे युटःसिद्धत्वमन्यथा प्रतिपादितम् । उपदेदीयत इति यङ् । उपदानमिति लुगट् । मीनातिमिनोति-दौङ्गां व्यपि चेत्यात्वम् (३।१।५०) । दौङ् इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि मा भूदित्येवमर्थः । देद्यतुः । देद्युरिति । ननु चात्र कार्प्रत्ययादात्मस्य इत्यामा (३।२।३५) भवितव्यम् । तेनाक्ङित्त्वादेव न भविष्यति । सत्यमेतत् । अमन्त्रे न भविष्यति । मन्त्रे तु स्यादेव । तत्रामोऽभावात् । अथ यङ्लुगस्य मन्त्रे प्रयोगो न दृश्यते तदा विस्पष्टार्थम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्यजादावार्धधातुके कङ्किति चेति । अजादावार्धधातुक इति प्रत्येक-मभिसम्बध्यते । इत्यजादावार्धधातुके कङ्किति चाजादावार्धधातुक इति । इत्यङ्गणमकङ्कित्दर्शम् । पपियेति । पातेः पिवतेर्वा लिट् सिप् । परस्मै-पदानामित्यादिना (३।४।८२) तस्य थल् । ऋतो भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमादित् । गोद इति । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । व्यत्यरे । व्यत्यस इति । कर्त्तरि कर्मव्यतीक्षार इत्यात्मनेपदम् (३।१।१३) । उत्तमपुरुषैक-वचनम् । इट् । तस्य सार्वधातुकमपिदिति (३।२।४) ङित्त्वम् । तत्रार्ध-धातुत्वं नास्तीति न भवति लोपः । न्यायत इति । भावे लकारः । दासीयेति । आशिषि लिङ् । आत्मनेपदोत्तमैकवचनम् । तस्य टोऽदित्त्वादा-देवः (३।४।१०६) । अत्र सीयुट्स्वरुक्त्वादितोऽजादित्वं नास्तीति सत्यप्यार्ध-धातुकाजादित्वे लोपाभावः ।

६५ । ईट् यति ।

कङ्कितौत्तरार्थमनुवर्तमानमपीह नाभिसम्बध्यते । यतः कङ्कित्वा-
सम्भवात् । तकार उच्चारणार्थः । अनन्त्वादेव हि सवर्णग्रहणं न भविष्यति ।
असत्यपि वा जातिपक्षे सवर्णग्रहणं आन्तरतम्याद् दीर्घ एव भविष्यति ।
न ऋसः । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । इह तु गुणेन भवितव्यम् । नचात्र
दीर्घस्य ऋसस्य वा गुणे कृते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । देयमिति । अचो
यत् (३।१।६०) ।

६६ । घुमास्यागापाजहातिसां हलि ।

दीयत इति । कर्मणि लकारः । देदीयत इति यङ् । अथ मिति
कमेरुदे ग्रहणम् ? किं मेङ् प्रणिदान इत्यस्य भौवाटिकस्य ? उत माङ् मान
इत्यस्य जौहोत्यादिकस्य ? आहोस्विद् मा मान इत्यस्यादादिकस्य ? तच्च
केचिदाहुः । निरनुबन्धकग्रहणं न सानुबन्धकमेत्यादादिकस्य (प, ८२)
ग्रहणम् । अन्ये त्वाङ् लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव (प, ८१)
ग्रहणमित्यलुग्विकरणयोर्माङ्मेङ्ङोरिति । अपरे भ्रुवर्ते गामादायङ्कोष्पविशेष
इति (प, ११५) त्रयाणामपीति । एतदेव वृत्तिकारस्याभिसतमिति लक्षणे ।
तथाहि पातेरिह ग्रहणं नास्ति । लुग्विकरणत्वादिति भ्रुवता पा रक्षस्य
इत्यस्य ग्रहणाभावः स्वयमेवोक्तः । यदि चाञ्जालुग्विकरणयालुग्विकरणस्य
वा ग्रहणमभिसतं स्यात् तदपि प्रतिपादयेत् । नच प्रतिपादितम् । अतो-
ऽवगम्यते त्रयाणामपि ग्रहणमभिसतमिति । गा इति । गाङ् गतो । के
गे शब्दे । एतो भौवाटिको । गा मृता हन्मीति जौहोत्यादिकः । इयो
गा लुङ्ङीति गादेशः । इण्टिक इति (२।४।४५, वा) वक्तव्यमितोको गादेशः ।
गाङ् खिति । विभाषा लृङ् लृङ्ङोरिति (२।५।५०) चेङ्को गाङ्गादेशः । एषां
पूर्ववत् सर्वेषामविशेषेण ग्रहणम् । सत्यपि सर्वेषां ग्रहणं यस्य कङ्कितार्थ-
चातुक्यपः सम्भवति तन्नेत्रेण भवति । नेत्रस्य । निमित्ताभावात् ।
गौयते । जेगीयत इति । भौवाटिकयोक्तदाहरणे । अथमोष्ट्यादि ।
इङ्को माङ् । माङ्कुटादिसूत्रेण (१।२।१) भिचो ङित्त्वम् । आकनेचदेव्यनत

(७।१।५) इत्यदादेशः । अथ किमर्थं जहतीति श्रुतिपा निर्देशः क्रियते ? न ह्येतेष्वेतेष्वन्यासो जहतीतिरित्यादि । यदि ह्येति निर्देशः क्रियते तदा जिज्ञातेरोच्चारणं गतावित्स्वापि स्यात् । जहतीति निर्देशे तु न भवति । अत्र हि निर्देशे सति यस्यैतद्रूपं भवति तस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम् । कस्य चेत्तद्रूपम् ? ओच्चारणं त्वया इत्यस्य । इतरस्य भृशामिदित्यभ्यासस्यैव (७।४।७६) कति जिज्ञातीति रूपं भवतीति । कामं ज्ञागित्यपि निर्देशे न भवति जिज्ञातेः प्रसङ्गः । वैचित्र्यार्थसु न तथा निर्देशः कृतः । अवसोयत इति । षोऽन्त-कर्मणि । ददतुरित्यादि । ननु चाघातो लोप (६।४।६४) इत्यादिनाकारलोपो भविष्यति । तत् किमेतन्नित्यर्थेन हलीत्यनेनेत्यत आह घातो लोपाही-त्यादि । घातो लोपस्यावकाशो ययतुर्ययुरिति । ईत्स्वस्यावकाशो दीयते धीयत इति । इहोभयं प्राप्नोति ददतुर् ददुरिति । तत्र यदि हल्ग्रहणं न क्रियेत तदा परत्वादौस्वं स्यात् । ननु सिंहयोर्हयोर्विप्रतिषेध उपपद्यते । इह त्वसिद्धवदत्ता भादिति (६।४।२२) इयोरप्यसिद्धत्वम् । तत् कुतो विप्रति-षेधः । अस्मिन् सति परत्वादौस्वं स्यादिति न युक्तं वक्तुम् । तथाहि विप्रतिषेधे परं कार्यं (१।४।२) मित्युक्तम् । अत आह एतदेवेत्यादि । यद्यत्र विप्रतिषेधे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं स्याद् हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवत्वतेस्त्वम् । तस्यासिद्धत्वादातो लोपो भविष्यति । तत् किं हल्ग्रहणेन ? तदेतत् कथ-मर्थवद् भवति ? यदि विप्रतिषेधे कर्त्तव्ये सिद्धत्वं स्यात् । नान्यथा ।

६७ । एरुल्लिङ्गि ।

पूर्वेष्वेते प्राप्त एत्वं विधीयते । मेयादिति । मा मान इत्यस्यैवदमुदा-हरणम् । ननु माह् नैहोः । तयोर्ज्ञात्तनेपदित्वात् परस्मैपदं न सम्भवति । मेयादिति । कै गौ इत्यस्योदाहरणम् । ननु गाहः । तस्य परस्मैपदा-सम्भवात् । नापीणिगिहादेशानाम् । तेषामपि लिङ्गसम्भवात् । इहादेशस्य तु पूर्वस्याह ह्येतिः ।

६८ । बान्ध - संबोगादेः ।

अन्धस्वेति किं स्वेयादिति । अन्धस्वेति न क्रियेत तदा पूर्वयोगोऽन्धेऽ

प्रादिषु सावकाशः । अथमपि रत्नायादित्वादिषु । स्वेयादिस्वलोभयप्रप्तौ
परत्वादानेन विकल्पः स्वादित्यन्यग्रहणम् । यदि पूर्वयोगे स्तिष्ठतश्चर्वा-
ऽप्यारभेत तदा तदर्थस्य तत्सारम्भसामर्थ्यात् पूर्वमेव नियमेत्स्वं भविष्यति ।
अन्यथा तदर्थस्य तत्सारम्भो निष्फलः स्यादिति शक्य मन्व्यग्रहणं मकर्तुम् ।
तत् क्रियते विस्मयार्थम् ॥

६६ । न ल्यपि ।

वेति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरन्यतरस्यां पठणात् । यदुक्तमिति ।
ईत्स्वं न । पुनरनन्तरमेत्स्वम् । तस्य ल्यपि प्राप्तभावात् । प्रतिषेधस्य च
प्राप्तिपूर्वकत्वात् ॥

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् ।

न ल्यपीति (६।४।६८) प्रतिषेधादाकारस्य श्रवणे प्राप्ते मनीस्त्वमारभ्यते ।
अपमित्येति । मेड् प्रणिदाने । उदोचां माडा अथोच्चार इति (३।४।२८)
ज्ञा । इत्से कृते तुक् । ननु चापमित्ययाचिनाभ्यां ककृकृणाविति (४।४।२९)
निपातनात् सिद्धं मेतत् । तदपार्थक्योऽप्यमारम्भः । नेतदस्ति । बाधकाव्यपि
निपातनानि (प, १२८) भवन्तीति पक्षे ऽपमावेति न स्यात् । माड् मान इत्से
भविष्यतीति चेत् ? न । अर्थभेदात् । अथाप्यबाधकाव्यपि निपातनानि
(प, १२०) स्वुः ? एवमप्यारस्य अमेवेदममन्तेकार्थम् । अमिति अस्मिन् मन्तेः
स्वात् किं मयतेरिटं निपातनमय, धात्वन्तरस्येति । उपमर्गेनियमश्च
विज्ञायेत । अपपूर्वस्यैवेति । अस्मिन् मन्त्यन्यापमर्गाव्यापि भवतीत्येतदर्थं
युक्तं पारम्भः ।

७१ । लुङ्लड्लङ्लड्लड्डात् ।

उदात्तश्च स भवतीति । प्रागमानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वं विधीयते ।
एतद्योदात्तवचनं समेट् इह शास्त्रे गुणा (प, १२८) इत्यप्यर्थस्य प्रापकम् ।
कथं कृत्वा ? यदि च मेदका गुणाः स्युस्तदादात्तयुक्तैश्चेदं तन्मुञ्चयेत् ।
पश्चात्प्राचार्यां ईमेदका इह शास्त्रे गुणा इति । यतः स्वरान्तरनिवृत्तर्षं मुदात्त-

वचनं कृतवान् । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् । वृद्धिरादैकित्यत्रो-(११११)
दास्तादिभेदभिन्नानामपि वृद्धिसंज्ञा सिध्यतीति ।

७२ । आङ्गादीनाम् ।

ऐचिष्ट । ऐचिष्टेति । ईज् दर्शने । ईज् चेष्टायाम् । अनुदात्तेतो ।
आट्छेति (६।१।६०) वृद्धिः । औञ्जीत् । औञ्जोदिति । उञ्ज आर्जवे । उभ
उञ्भ पूरणे । आर्धधातुकस्येड् । अस्तिमिचोऽपृक्तइतीट् (७।३।६६) । इट्
ईटोति (८।२।२८) मिचो लोपः । अथैज्यतोप्यतोऽङ्गतेत्यत्र कथमाट् । यतो
यजिवपिर्वाङ्म्यो लङ् विहितः कर्मणि । ते च हलादयः । नाजादयः ।
न च शक्यते वक्तुं संप्रसारणे कृतेऽजादित्वं भविष्यतीति । यस्मात् प्रागेव
लादेशात् परत्वाटङ्गागमिन भवितव्यम् । ततो लादेशेन । ततो यका । ततः
संप्रसारणेनेत्यत्र आङ् इहेत्यादि । यद्यप्यङ्गागमः परस्तथाप्यन्तरङ्गत्वा-
दादेशस्य पूर्वे म एव क्रियते । लादेशो हि धातोर्विहितं लकारमात्रम-
पेक्ष्य भवतीत्यन्तरङ्गः । अङ्गागमस्तु लकारविशेषम् । अङ्गस्य विधीयमान
त्वात् । अङ्गश्च प्रत्ययमपेक्षत इति बहिरङ्गः । पूर्वात्पत्तिनिमित्तापलक्षण
मात्रेणान्तरङ्गत्वम् । तेन नियन्त्रमप्युक्तं भवति । लादेशो हि नित्यः ।
कृतेऽप्यटि प्राप्नोति । अकृतेऽपि । अङ्गागमस्वनित्यः । शब्दान्तरप्राप्तेः ।
कृते हि लादेशे नित्यत्वाद् विकरणेन भवितव्यम् । विकरणे च कृते
विकरणात्स्याङ्गस्य तेन भवितव्यम् । अकृते तु धातुमात्रस्य । तस्माद-
न्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्चाङ्गागमात् पूर्वे लादेशः क्रियते । तत्र कृत इति ।
लादेशे कृते । विकरण इति यक् । नित्यत्वादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन
विकरणस्य नित्यत्वम् । स हि कृतेऽप्यटि प्राप्नोति । अकृतेऽपि । स्यादेतत् ।
अङ्गागमोऽपि कृते विकरणे प्राप्नोति । अकृतेऽपि । अतस्तस्यापि नित्यत्वम् ।
तत्रोभयोर्नित्यत्वे परत्वाटङ्गागम एव पूर्वे भविष्यतीत्यत्र आङ् शब्दान्तर-
प्राप्तिरित्यादि । कथं पुनः शब्दान्तरप्राप्तिरित्याङ् कृते होतशादि ।
अङ्गस्याङ्गागमो विधीयते । कृते च विकरणे तदादिप्रत्ययस्य स्यादिति ।
नुमर्शत्वाद् विकरणात्सङ्गं भवति । अकृते तु धातुमात्रम् । अन्यच्च

विकरणान्तादङ्गाद् धातुमात्रमङ्गमतोऽन्यस्य कृते प्राप्नोति । अकृते त्वन्वखेति स्फुटेव शब्दान्तरप्राप्तिः । तत्रैतत् स्यात् । विकरणस्यापि शब्दान्तरप्राप्ते-
रेवानित्यत्वम् । तथाहि तेनापि कृते सत्यङ्गागमे तदादेर्धातो भवितव्यम् ।
अकृते धातुमात्रादित्यत्र आङ् शब्दान्तरस्य चेत्यादि । यद्यप्यटः कृताकृतयो
रेवावस्योर्विकरणः शब्दान्तरात् प्राप्नोति तथापि न तस्यानित्यत्व
मुपपद्यते । यस्माच्छब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीति (प,४४) ।
एषा हि शास्त्रव्यवस्था । नतु शब्दान्तरात् प्राप्नुवन् विधिरनित्य इत्येषा
(प,४१) । न च विकरणः कस्यचिच्छब्दस्यागम आदेशा वा विधीयते ।
यतः शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः (प,४४) स्यात् । तथाहि सार्वधातुके
परि धातोः परः प्रत्ययो विधीयते । नतु तस्यागम आदेशा वेति कृतो
विकरणस्यानित्यत्वम् ? विकरणे तद्धि कृत संप्रसारणात् पूर्वमाङ्गागमो
भविष्यतीत्यत्र आङ् विकरणे कृते संप्रसारणमित्यादि । नित्यत्वन्तु संप्र-
सारणस्य पूर्ववत् कृताकृतप्रसङ्गिवात् । आङ्गागमस्तु कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।
कृते हि संप्रसारणेऽजादित्वादाटा भवितव्यमित्यनित्योऽयमाङ्गागमः ।

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवतीति । अपिशब्दात् तत्रापि ।
आवरिति । गुणे रपरत्वे च कृते त्रिषो हलन्त्यादिना (६।१।५८ लोपः । १।१५
विसर्जनीयः । तथेत्यादि । यथावरिति मन्त्रे घमङ्करत्यादिना (२।४ ८०)
लेर्लुकि कृते भवति तथा नगिति ले लुकि कृते नग भवतीत्यर्थः । तत्र
नगर्धेति (८।२।६३) कुत्वम् । आयुनगिति । युजिर् योगे । नधादित्वाच्चम् ।
चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं गकारः । तस्य चत्वं ककारः । बहुलं
छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपीति (६।४।७५) वक्ष्यति । तस्मैवायं प्रपञ्चः ।

७४ । न माङ् योगे ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधा वेत्याट (प,३२) एवायं प्रतिषेध इति
कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्मात् निराकर्तृमाङ् माङ् योगे लुङ् लुङ्-
लुङ् लु परतो यदुक्तं तत्र भवतीति । एतेनोक्तयोरप्यङ्गाटाः प्रतिषेध इति

दर्शयति । उभावपि तो लुङ्लङ्लङ्लुङ्गौ । कथं पुनर्द्वयोरपि प्रति-
षेधो लभ्यते ? आटाप्यत्रानुवृत्तेः । न च तस्मिन्ननुवर्तमाने सत्यञ्जादीनाम-
प्यट् प्राप्तातीत्येष दोषः प्रसज्यते । मण्डूकप्रुतिन्यायेनात्वाटोऽनुवृत्तेः ।
योगविभागाद्वा । अयमटोऽपि प्रतिषेध इत्यवसीयते । यदि आट एव प्रति-
षेधोऽभिमतः स्यात् तदाङ्जादीनां न माङ्योग इत्येकमेव योगं कुर्यात् ।
अथवा लुङ्लङ्लङ्लुङ्गित्वावन्मात्रमनुवर्तते । तेन लुङादिषु यदुक्तं तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधो न विज्ञायते । न चैवमतिप्रसङ्गः । यतः प्रत्यासत्तेरस्मिन्नेव
लुङ्लङ्लङ्लुङ्गप्रकरणे यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधो लभ्यते । न
सर्वस्य प्रकरणांतरविहितस्य । अत्र तु प्रकरणे ऽङ्गाटाविव विहितौ । अतस्तयो-
रेव प्रतिषेधः । मा भवान् कार्षीदिति । माङ् लुङिति (३।३।१७५) लुङ् ।
माङ्ग करोदिति स्मोत्तरे लङ् चिति (३।३।१७६) लङ् । माङ्गिति ङका-
रानुबन्धवत् उपादानमन्मदादेशो यो माशब्दस्तस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् ।
अथवा भवान् सुखिनं मात्राकार्षीदित्यत्रापि प्रतिषेधः स्यादिति केचित् ।
शास्त्रणिकत्वादेवास्मदादेशस्याग्रहणमित्ययुक्तमेतत् । निपात एव त्वन्यो
ऽङ्गिन्माशब्दोऽस्ति । मा बालिपथमन्वगाः । मा भवतु तस्य पापमिति तु
यस्य प्रयोगस्तदयोगि प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं ङिद्विविशिष्टस्य ग्रहणम् ।
योगग्रहणन्तु योगमात्रे प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तेन व्यवहितेऽपि भवति ।

७५ । बहुलञ्जन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

अमाङ्योगेऽपि न भवत इत्यादिनाऽमाङ्योगेऽपीत्यस्वार्थमाचष्टे ।
अत्रच वाक्यद्वयेऽपि बहुलञ्जन्दसीतेतत् सम्बध्यते । बहुलञ्जन्दसीतेतावतैव
सिधेऽमाङ्योगेऽपीति वचनं विस्मयार्थम् । अनुचमाने ह्येतस्मिन् माङ्-
योगस्य प्रकृतत्वात् तत्रैवञ्जन्दसि बहुलमङ्गाटो न भवत इत्याशङ्कत ।
जनिष्ठादिति । जनेलुङ् घास् । इट् । षत्वम् । टुत्वञ्च । जनवीदईधोदिति ।
जन परिहाणे । अई हिंसायाम् । चुरादी । अऽन्तश्चेत्यादिना (७।२।५) ।
वृद्धिप्रतिषेधः । इट ईटोति (८।२।२८) सिचो लोपः । गुचायादेशो ।
चवाप्युरिति । पाप्मू न्यासौ । अवपूर्वः । सिञ्जन्त्यस्यविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८)

सादेगः । (K) मा अभित्वाइति । भिदेस्वास् । भक्तो भक्तौति
२।२६) सिद्धो लोपः । मा ऽऽवरिति । पूर्वमेव व्युत्पादितम् ।

७६ । दूरयो रे ।

दध्रइति । दधातेर्लिट् । लिट् स्तभयोरेग्रिचितीरेप् (१।४।८१) ।
गनेन रयादेगः । आतो लोप (१।४।६४) इत्याकारलोपः । परिदृष्ट
१ (L) । दृशः परिपूर्वाङ्गिणादि रातोसोपवर्जं विधेयः । अथ दध
त्र कथमातो लोपः । यावता दधा दरे इति स्त्रित आकारलोपः
गति । रेभावश्च । तत्र परत्वाद्देभावः । तस्मिन् कृतेऽनजादित्वादाकार-
गो न प्राप्नोति । अत आह धाव्या रेभावस्यासिद्धत्वादित्यादि । अस्मिन्
असिद्धवदना भादित्त्वेन (६।४।२२) । अक्रिइति । कृषो रूपम् । ननु
रेभावे कृते दृशिप्रभृतयो ये लिटि सेटो धातवः क्रादिनिगमात् (०।२।११)
ते र इत्यसेटि कृतं दृश्यइति रूपं न मिष्येत् । दृशिर इत्यादिना रूपेण
इत्यस्यम् । नच शक्यते वक्तुं रेभावविधानसामर्थ्यादिङ् न भविष्यति ।
।वस्य क्रादिषु चरितार्थत्वात् तेषां हि परस्य लिटः कृत्स्नत्वादिनेट्-
षिध (०।२।१२) इत्यत आह अत्रत्यादि । कथं पुना रेभावो लभ्यत
।ह तदर्शसेत्वादि । इटि कृतं पुना रेभावो यथा स्वादित्त्वेवमर्धमिरेच
श्लेकशेषं कृत्वेरयारिति द्विवचनेन निर्देशः । तेन यत्र भस्मान् इरप्
ः क्लियते यत्रे इत्यसेटि कृतं सतुत्तरकालमिरेगम्ः सम्यच्यते तयोरपि
।वः सिद्धो भवति ।

७७ । अचि श्रुधातुभ्रुवां ध्वोरियङ्बुवङ्गौ ।

पार्थधातुश्च इति निष्ठसम् । कुतः ? ममः लृणवः (१।१।६५) चिय
। (६।४।५८) निर्देशात् । अस्वयारिवर्षावर्षोरिदं पश्यम् । कुत एतत् ?
एव निर्देशात् । अत्रान् गृह्यमाणः सवर्षान् पाहयतीति श्रुत्वा
।माचौ दीर्घावपि पाहयतः । तेन तदन्तस्यापि भवतः । अचीति

(K) इदम् श्लेषकवनादान । वस्तुतश्च द्रव्यं वाजसमान इत्यत्राहर्त्तः । आशौचो न्युत्पिमाहयेत् ।
। अस्वयेन चिप् । तदाहर्त्तः नाभांजेकार्त्वाद् धातुनाम् ।

(I) इदमुदाहरणं 'सुत्रिनकाजिकापुस्तके' नास्ति ।

वर्षयश्चम् । तत्र यस्मिन् विधिस्तदावल्गुवृत्त इत्यजादौ (प, ३४) विज्ञायत इत्याह अजादौ प्रत्यय इति । प्रत्यय इत्येतत् कुतो लभ्यते ? अङ्गाधिकारात् । अङ्गाधिकारो ह्यस्ति प्रत्ययसन्निधापितत्वात् । प्रत्यये हि परतो ऽङ्गसंज्ञा विधीयते । यस्यजादौ प्रत्यय इयङुवङो भवतो नियो लुवो इत्यत्र न प्राप्नुतः । अत्र ह्यजिव प्रत्ययः । नत्वजादिः । अत्रापि व्यपदेशिवद्भावे नास्मादित्वमस्तौत्वदोषः । इवर्णावर्णान्तस्येति । धातोरेवेदं विशेषणम् । नेतरयोः । व्यभिचाराभावात् । असम्भवाच्च । इवर्णावर्णान्तता चाङ्गस्य ताभ्यां विशेषणान्नभ्यते । इयङुवङोर्ङकारो ऽन्तादेशार्थः । असति त्वस्मिन्ननेकाल्त्वात् सर्वस्याङ्गस्य स्याताम् । ननु च निर्दिश्यमानस्यादेशा (प, ११) भवन्तीत्यन्तरेषापि ङकारमन्तस्यैव भवतः ? एवं तर्हि विश्वष्टार्थम् । प्राप्नुवन्ति । राध्वन्तीति । आप्नु व्याप्तौ । राध साध संसिद्धौ । स्वादि वाप् श्रुः । शकारवतो यङ्गं किमर्थम् ? दाभाभ्यां नुः दानुर्भानुरित्यत्र (उण्, ३ ३१२) मा भूत् । चिञ्चियतुश्चिञ्चियुरिति । त्रयाणामपि चिञ्चातूनामन्वतमस्य रूपम् । नियो नियः । लुवो लुव इति । अत्र क्विबन्ता धातुत्वं न ङङ्गीतीति (प, १३०) धातुत्वं वेदितव्यम् । तत्र नयतेः सत्सृष्टिष्वेत्यादिना (३, २, १६१) क्विप् । लुनातेस्त्वन्धेभ्योऽपि दृश्यत (३, २, १७८) इत्यनेन । इयङुवङ् भ्यामित्यादि । गुणस्यावकाश श्वेतव्यं स्तोतव्यमित्यादि । इयङुवङो चिञ्चियतुश्चिञ्चिर्लुवतुर्लुवुरिति । इहोभयं प्राप्नोति चयनं लवनमिति । विप्रतिषेधेन गुण एव भवति । वृहेरवकाशः सखायो सखायः । गावो गाव इति । इयङुवङोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति चायको लावक इति । वृद्धिरेव भवति विप्रतिषेधेन । इयङुवङ् प्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानयदस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । बहुलं ह्यन्धीत्यादिः (६।४।७५) सूत्राच्चलवचनमनुवर्त्तते । तेन तन्वादीनां कन्दसि विकल्पेनेयङुवङो भविष्यतः । तन्वमिति । यत्रोवङ् नास्ति तत्रामि परपूर्वत्वमपि नास्ति । बहुलवचनादेव । विष्वमिति । सूधातोः क्विप् । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८, ३, १५) षत्वम् । स्वर्गः सुवर्ग इति । सुइत्येतस्मादग्न्यन्दे परत उवङादेशः । योगचायं यचादेशापवादः ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्ण ।

इथेव । उच्येति । इषु इच्छायाम् । उच दाहे । आभ्यां खिट् चल् ।
 अत्र च द्विर्वचनं प्राप्नोति पुगस्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणश्च । तत्र
 परत्वाद् गुणः । एष षोष इति स्थिते द्विर्वचनेऽपीति (१।१।५६) स्थानिवद्-
 भावाद्विबुधितेतयोर्द्विर्वचनम् । तत्र इयङ्कुवङ्गौ । ननु च तयोः कर्त्तव्य-
 योरश्चः परस्मान् पूर्वविधिविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावात् सवर्णता नास्ति ।
 नैतदस्ति । यो ह्यनादिष्टादश्चः पूर्वस्तस्य विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेन
 भवितव्यम् । आदिष्टाच्चात्तच्चः पूर्वं एषोऽभ्यासः । तत् कुतोऽत्र स्थानिवद्भावः ?
 इयर्त्तीति । ऋ गती । जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । अभ्यासस्योरदित्यस्यम्
 (७।४।६६) । अर्त्तिपिपत्त्याञ्जेतोच्चम् (७।४ ७७) । तत्र इयङ्गादेशः । ईयतुरी-
 युरिति । अयतुरुचुरिति । असंयोगास्त्रिट् क्तिदिति (१।२।५) । किस्वाद्
 गुणाभावः । तेन सवर्णाऽज् न भवति । इयाञ्जेति । उवापेति । यजिवध्यो-
 र्निष्प्रभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रिया इति । आण् नद्याः (७।३।१२) । जानेरस्त्रीविषयादयोपधादिति-
 (४।१।६३) निदेशाच्चेदं स्त्रीप्रत्ययानां यङ्गणम् । नापि स्वार्थवृत्तेः शब्दस्येति
 निश्चित्य स्त्रीशब्दस्यैव स्वरूपेण यङ्गणमिति दर्शयितुमाह स्त्रीत्वेतस्येत्यादि ।
 इतिकरणः स्त्रीशब्दस्य स्वरूपपदार्थतां दर्शयति । अथ षष्ठीवद्बुधचने कस्माच्च
 भवतीत्याह स्त्रीणामित्यादि । परत्वात् षष्ठीवद्बुधचने नृटा भवितव्यम् ।
 तस्मिंश्च मत्वजादिः परः प्रत्ययो न भवतीतोयङ् न प्रवर्त्तते । अथ किमर्थं
 पृथग् योगः कियते ? नाचि श्रुधातुस्त्रीभ्रुवामित्येक एव योगः कियतेति ?
 अत आह पृथग् योगकरणमित्यादि । वाम्शमोरित्यत्र (६।४।८०) स्त्रीशब्दस्यैव
 विकल्पो यथा स्यात् । धातुभ्रुवामां भृदित्येवमर्थम् पृथग् योगकरणम् ।

८० । वाम्शसोः ।

८१ । इणो यण् ।

अथ पक्षद्वयं मन्वाच्यते । इण इति प्रत्याहारपक्षं वा स्त्रियात्पक्षम् ।

वा ? तच्च एरञ्चि । (३।३।५६) श्रीरावश्यक इति । (३।१।२५) उरदिशेष-
मादिशब्दो (७।४।६६) निर्देशेभ्यएव नेदं प्रत्याहारयज्ञस्यम् । अतः पारिशेषाद्
धात्प्रत्ययनिवर्तं विज्ञायते । अकारोच्चारणमिडोर्निवृत्त्यर्थम् । ये त्विण्वदिक
इति (२।४।४५, वा) सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति तेषामिड एव निवृत्त्यर्थम् ।
इत्यङ्गधियन्तीति भवितव्यमेव यथा । अथ नेण इत्येव कस्मात्तोक्तम् ?
इत्यङ्गदेशेऽपि प्रतिषिद्धे सतीको यञ्चीति (६।१।७७) यञ् भविष्यति ।
सत्त्वमितत् । उत्तरार्थं नु यञ् यज्ञस्यम् । यन्तीत्याहुदाङ्गरेष्वदादित्वाच्छपो
सुक् । आयाञ्चि लङ् । ओऽन्तादेशे संयोगान्तलोपः । अमिडत्वाद्-
जादित्वादाट् । अथेह कस्मान्न भवत्ययनमाय त इति ? अतपाह इत्यङ्ग-
देशापवादोऽयमिति । ननु यथेयङ्गि प्राप्तेऽयमारभ्यते तथा गुणवृद्धो-
रपि ? तत् कुत एतन्नभ्यते । अयमियङ्गोऽपवादः । न गुणवृद्धोरित्याह
मध्येऽपवादा इत्यादि । इतिकरको हेतौ । यस्मान् मध्येऽपवादाः पूर्वान्
विधीन् बाधन्ते नोत्तरां (प, ६१) स्तस्मादियङ्ग एव पूर्वस्य विधेरयमप-
वादः । ननु परयोगुणवृद्धोः । यतश्चेतदेवं तेन गुणवृद्धिभ्यान्तु परत्वाद्-
बाधन्ते । अस्यावकाशो यन्ति यन्त्विति । गुणवृद्धोश्चयं चाद्यक इति ।
अयनमायक इत्यन्तोभयं प्राप्नोति । परत्वाद् यञ् बाधित्वा गुणवृद्धी भवतः ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

तेन संयोगो विशिष्यत इति । ननु चान्यपदार्थं गुणीभूतत्वादुपसर्जनमत
संयोगः । नचोपसर्जनं विशेषणैः सम्बन्ध मनुभवति । तथाहि शोभनी राज-
पुरुष इत्युक्ते पुरुषस्यैव प्रधानस्य शोभनत्वेन योगो गम्यते । नोपसर्जनस्य
राजः । नैतदस्ति । धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादुपसर्जनमपि संयोगविशेष
णैः सम्बन्धमनुभवति । अन्यथा धात्वनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् । नत्ववर्ण-
विशेषवार्थं धातुप्रत्ययमिहानुवृत्तं स्यात् । नैतदस्ति । यदधातोरिवर्त्तान्तं
तस्य हि भवितव्यमेव यथादेशेनेको यञ्चीत्यनेन (६।१।७७) । निव्यतुर्निव्यु-
रिति । नयतेरिति । इत्यङ्गदेशे प्राप्ते यथादेशः । उच्चारावच्य इति । उच्चय-
तीति सत्त्वद्विषेत्वादिना (३।२।६२) क्षिप् । एवं यामश्नी । यामश्न

इत्यत्रापि । अथगामाभ्याञ्चेति (८।४।३, वा) णत्वम् । असंयोगपूर्वग्रहण-
मित्यादि । यद्येति नोच्येत ततोऽसंयोगपूर्वमङ्गल विशेषणं स्यात् । एवञ्च
यवक्रियो यवक्रिय इत्यत्रापि स्यात् । भवति ह्येतदसंयोगपूर्वमङ्गलम् । तस्मादे-
रित्युच्यते । असंयोगपूर्वग्रहणभिकारस्य विशेषणं यथा स्यादङ्गल मा
भूदित्येवमर्थम् । ननु च योरिति प्रकृतम् । तत्र यद्येति नोच्येत तदोवर्णान्त-
स्यापि स्यात् । तत्र च लुलुवतु लुलुवुरिति न सिध्येत । तस्मादुवर्णान्तस्य
मा भूदित्येवमर्थमेति स्यादित्यत आह लुलुवतु लुलुवुरित्यादि । इहेरो-
रित्युच्यमाने ऽनेनैवोवर्णस्यापि सिद्धे सत्योः सुपीति (८।४।८) नियमार्थं
स्यात् । उवर्णान्तस्य यदि भवति तदा सुष्येव नान्यत्रेति । नतथास्मादेव
नियमाङ्गलुवतु लुलुवुरिति सिध्यतीति । एतित्तदुवर्णान्तनिवृत्त्यर्थं नोप-
पद्यते । तस्मात् पूर्वोक्तमेवास्य प्रयोजनं युक्तम् । यवक्रियो यवक्रिय
इति । यवान् क्रोणातीति । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्तिप् ।
अत्रेकारस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वान्न भवति । इहापि न स्यादिति । यदि
धातुना संयोगो न विगिष्येतेति शेषः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठः ।
तत्र प्रकृतत्वाद् यणादेश इति विज्ञायते । यदि धातुना संयोगो न विगिष्येत
तदा धात्ववयवोऽधात्ववयवो वा संयोगः पूर्वा यस्माद् भवति तदन्तस्य न
विगिष्येत । तदा धात्ववयवोऽधात्ववयवो वा संयोगः पूर्वा यस्माद् भवति
तदन्तस्य न भवतीति विज्ञायते । ततद्योन्नावुन्नाइत्यत्रापि न स्यात् ।
संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य । धातुना संयोगे विगिष्यते तु भवति । न ह्यत्रेवर्णो
धात्ववयवसंयोगपूर्वः । तस्मादिहापि यथा स्यादिति धातुना संयोगो विगिष्यते ।
गतिकारकाभ्यामित्यादि । अथ कथमिदं पुनरिष्यमाणाऽपि न भवति ?
पूर्वग्रहणात् । इह पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यम् । एरनेकावोऽसंयोगादित्येवोच्येत ।
तत्र धात्ववयवसंयोगाद् ग्रहणं परो न भवति तदन्तस्याङ्गल यच्च भवतीत्येवं
विज्ञायमाने सिध्यत्येवमिति किं पूर्वग्रहणं ? तत् क्रियते पूर्वाचार्ये यच्च
विहितोऽयं यच्च तस्यैव कर्त्तव्यो नान्यस्येत्यप्यार्थस्य सूचनार्थम् । पूर्वाचार्याह
क्लिबन्तस्य गतिकारकपूर्वस्यैव कृतवन्तः । नान्यस्येति । तस्मादिहापि गति-
कारकाभ्यामन्यपूर्वस्य न क्रियते । अथवा वामशबोरित्यन्तो (६।४।८०)

मण्डूकमुत्तिव्यायेन वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य न भविष्यतीति । अस्मिंश्च व्याख्याने पूर्वशब्दं विस्मयार्थं वेदितव्यम् । परमनियामिति । सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः । अत्र परमशब्दो न गतिर्न च कारकमिति तत्पूर्वस्य न भवति ।

८३ । ओः सुपि ।

खलपाविति । खलं पुनातीत्यन्वेष्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्तिप् । शतस्वावित्यत्रापि शतं सूत इति सत्सूक्ष्मिष्वेत्यादिना (३।२।६२) क्तिप् । सकृद्भाषिति । तोर्लिति (८।४।६०) परसवर्णः । कटप्रवाविति । प्रुङ् गतौ । क्तिष् वचिप्रच्छिस्तुप्रजुश्रीणां दौर्घोऽसम्प्रसारणश्चेति (३।२।१७८, वा) क्तिप् । दीर्घत्वञ्च । ओरिति स्म्यार्थम् । अनुकारान्तनिवृत्त्यर्थं तु न युज्यते । योरित्यनुवृत्तेः । इकारस्य च पूर्वोऽपि सिस्रएव यण् । उञ्चो यामस्याविति ।

८४ । वर्षाभ्वश्च ।

न भूसुधियोरिति (६।४।८५) प्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादोऽयमारभ्यते । वर्षाभ्वाविति । वर्षाशब्दाद्भवतेः क्तिप् । पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यमिति । न पुनर्भ्वे-
त्तेत्याचि सुपि यणादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन पुनर्भ्व-
त्यस्यापि भविष्यतीति । कारपूर्वस्यापीष्यत इति । सोऽपि तत एव चकाराद् भवतीति वेदितव्यम् ।

८५ । न भूसुधियोः ।

भूयश्चेन तदन्तस्य यज्ञं न केवलस्य । केवलस्य ह्येकाचो यणादेश-
प्राप्तसम्भवादनर्थकं वचनं स्यात् । उवङ्गादेशप्रतिषेधार्थत्वाच्चानर्थकं मिति चेत् ? न । एवं हि वर्षाभ्वश्चेति (६।४।८४) यणादेशविधानमनर्थकं स्याद् यदि ह्ययं यणादेशस्य प्रतिषेधः स्यात् । एवं हि तत् सार्थकं भवति । नान्यथा । नेतदस्ति । उवङ्गप्रतिषेधार्थोऽपि ह्यस्मिं स्तत्रियमार्थं स्यात् । एवं तर्हि यत्रो यत्रानुवृत्ति स्तत्रैवायं प्रतिषेधो युज्यते । स चानेकाचो विहित इति केवलस्य यज्ञं न प्राप्नोतीति युक्तमुक्तं भूयश्चेन तदन्तस्य यज्ञमिति ।

प्रतिभुवौ प्रतिभुव इति । भुवः संज्ञान्तरयोरिति (३।२।१७६) क्तिप् ।
 वृधिविविति । शोभनं ध्यायतीत्यन्धेभ्योऽपि ढश्यत् इति (३।२।१७८) क्तिप् ।
 ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्युपसंख्यानान् (३।२।१७८, वा) संप्रसारणम् ।

८६ । छन्दस्युभयथा ।

८७ । हुम्नवोः सार्वधातुकी ।

यथिति । अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्वीरिति चानुवर्त्तते । ननु च वृत्तिरितच्
 मुप्रत्ययान्तश्चाङ्गमुकारान्तां न व्यभिचरतेऽयम् । तत् किमर्थमोरिति वृत्त-
 वर्त्तते ? असंयोगपूर्वग्रहणमुकारस्य विशेषणं यथा स्यादितरेष्वस्यम् । अन्यथा
 हुम्नोरेवैतद् विशेषणं विज्ञायेत । ततश्च तस्त्वन्तीत्यादावेव प्रतिषेधो
 विज्ञायेत । राधुवन्तीत्यादौ तु यथादेशः स्यादेशः जुहोतेरपि । जुह्वतीत्यत्र
 संयोगपूर्वत्वाद् यथादेशो न स्यात् । ननु च धातुपक्षमनुवर्त्तते । तत्रैवं
 विज्ञास्यते धात्ववयवः संयोगःपूर्वो यस्मान्न भवतीति । एवमपि विज्ञायमाने
 ह्यत्र न प्राप्नोतेऽयम् । भवति ह्यत्रापि जुहोते धात्ववयवः संयोगः पूर्वः क्तिबन्ता
 धातुत्वं न जह्वतीति क्त्वा । अन्यथाप्यवयवचनं पूर्वशब्दमात्रित्वेवं विज्ञायते
 धात्ववयवः संयोगो यस्य पूर्वो न भवतीति । एवमपि राधुवन्तीत्यत्र यथादेशः
 स्यात् । न ह्यत्र मुप्रत्ययस्य धात्ववयवः संयोगपूर्वः । तस्मादादिरित्यतदनु-
 वर्त्तनीयम् । तद्विशेषणे हुम्नवोः । तत्रासंयोगपूर्वग्रहणं मुप्रत्ययस्यावयवस्यो-
 कारस्य विशेषणं वेदितव्यम् । न, जुह्वीत्यवयवस्य । तस्याव्यभिचारात् ।
 मुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वत्वेति । व्यधिकरणे षष्ठ्या । मुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य
 योऽवयवोऽसंयोगपूर्व उक्त्वात् स्तस्येत्यर्थः । अनेकाच इति तज् जुहोतेः
 मुप्रत्ययान्तस्य समानाधिकरणं विशेषणं वेदितव्यम् । सार्वधातुक् इति
 जुहोत्वर्थम् । न मुप्रत्ययान्तार्थम् । अव्यभिचारात् । जुह्वतीति । षडभ्य-
 स्सादित्वादेशः (७।१।१४) । योयुवति । रोहवतीति । युव इति तत्राभ्यां यङ् !
 तस्य यङोऽचि चेति (२।४।४७) लुक् । गुणो यङ्लुकीरित्यभ्यामस्य (७।१।८२)
 गुणः । पूर्ववल् ऋरदादेशः । इदमेवेत्यादि । कथं पुनरिदं प्रापकमित्याह
 षडभ्यस्तीत्यादि । यदि षडभ्यस्तेव यङ्लुक् स्यात् तदा षडभ्यस्युभयोस्सार्वधातु-

कत्वाद् (३।४।८६) एव योद्यवति रीकवतीत्यत्र न भविष्यतीत्यनर्थकमेव हुम्-
ग्रहणं स्यात् । यदातु भाषायामपि यङ्लुगस्ति तदार्षधातुकत्वाभावादमति
हुम्ग्रहणे योयुवतीत्यादौ प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमुपपद्यते हुम्ग्रहणम् ।
तस्मादेतदेव ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । तेन वेभिदीति चेच्छिदी-
तीत्यादि भाषायामप्युपपन्नं भवति । स्यादेतत् । यङ्लुगस्तादन्यद् यद्-
वर्षान्तमनेकाच् संयोगपूर्वं तन्निवृत्त्यर्थं मेतद् भविष्यतीति । नेदं ज्ञापक-
मित्यत आह नचेत्यादि । ननु चेदं विद्यते ऽयुञ्जन्वन्निति । नेतदस्ति ।
यश्चाप्येतदसंयोगपूर्वम् अनेकाञ् न भवति । अटोऽसिद्धत्वात् ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

अभूवन्निति । गातिस्येत्यादिना (२।४।७७) सिवो लुक् । भिरन्तादेगि कृतं
संयोगान्तलोपः । अभूवमिति । तस्येत्यादिना (३।४।१०१) सिपोऽन्भावः ।
बभूवेत्यादि । भवतेर (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्त्वम् । इन्विभवतिभ्याञ्चति
(१।२।६) लिटः कित्त्वम् । तेन गुणहृद्भो न भवतः । किमर्थं पुनर्भवतः
परस्य लिटः कित्त्वमारभ्यते ? यावदेकदेशविकृतमनन्यवङ्गवतीति (प, ३८)
कृतयोरपि गुणहृद्भोर्बुक् प्राप्नोत्यकृतयोरपि । वुकि कृतं ऽनिगन्तत्वादन-
घूपधत्वादनजन्तत्वाच्च नास्ति गुणहृद्भोः प्राप्तिः । ततः कृताकृतप्रसङ्गित्वेन
नित्यत्वाद् वुकि कृते गुणहृद्भोः प्राप्तिरेव नास्तीत्यनर्थकं कित्त्वम् । नैत-
दस्ति । वुगप्यनित्य एव । न ह्यसौ कृतयोगुणहृद्भोः प्राप्नोति । ओरित्यनु-
वृत्तेरुवर्षान्तस्य वुका भवितव्यमिति कृत्वा । अतोभयोरनित्ययोः परत्वाद्
गुणहृद्भो स्याताम् । तस्मान् कित्त्वमारभ्यव्यम् । किमर्थं पुनरोरित्यनु-
वर्त्तते ? बोभाव बोभवेति गुणहृद्भोः कृतयोर्बुङ् मा भूदित्येवमर्थम् । ननुच
कित्त्वे सत्यत्रापि गुणहृद्भिर्भा न भवितव्यम् । नैतदस्ति । नहि यङ्लुगस्ताद्
भवतः परस्य लिटः कित्त्वं भवति । इन्विभवतिभ्याञ्चत्यत्र भवतीति श्रुतिपा-
निर्देशात् ॥

८९ । ऊट्पधाया गोङ् ।

निगूहयतीति । गुङ् संवरणे । ईतुमश्चिच् । निगूहक इति षुक् । साधु

निगूहीति । सुष्यजातो विनिस्साञ्छीत्य (३।२.७८) इति णिनिः । निगूहं
निगूहमिति । आभीक्ष्येण समुक्त् चेति (३।४।२२) णसुल् । आभीक्ष्येण (८।१।१२)
द्वे भवत इति द्विर्वचनम् । निगूह इति भावे घञ् । अलोऽन्वस्य मा भूदिति ।
उत्तरत्र इत्यभिप्रायः । इह त्वोरित्यनुवर्त्तय विनापुत्रपधायज्ञेन शक्यत
एवायमर्थः प्रतिपादयितुं पितेऽतदेव मनसि कृत्वा परं पृष्टवान् उपधापणं
किमिति ? उत्तरार्थं उपधापणं क्रियमाणमत्राप्यलोऽन्वस्य विधिं
निवर्त्तयति । तेन प्रयोजनाभावादोरितेऽतस्मानुवर्त्तते । अथ किमर्थं गोह
इति विक्रतनिर्देशः क्रियते ? न गुह इतीवोच्ये ? लघु श्रेयं सूत्रं भवतीत्याह
गोह इति विक्रतग्रहण मित्यादि । जस्यस्य विशिष्टविषयो यत्र स्वादिश्ले-
षमर्थम् । गोह इति विकृतस्य कृतोक्कारस्य ग्रहण मित्यर्थः । एतदेव
व्यक्तीकर्त्तुमाह यत्रेत्यादि । अस्य कश्चिदमुमर्थमाचष्टे । एतदुक्तं भवति गुणे
कृत जस्येन भवितव्यमिति लक्षणम् । एतच्चायुक्तम् । एवं हि व्याख्यायमाने-
ऽयादेशप्रतिषेधाद्यं निगूह्य गत इति केचिदिच्छन्तोस्तुङ्गा यदन्वस्यत्स्वस्वा-
सिद्धत्वात्पि लघुपूर्वादिति (६।४।५६) णेरयादेशः स्यादिति तच्चापयत्यते ।
यदि गुणं कृतोक्कारस्योत्त्वं विधीयते ततश्च सतूकारस्यासिद्धत्वेनैव
लघुपूर्वत्वमुपपद्यते । ओकारपूर्वत्वात् । तत् कुत जकारस्यासिद्धत्वेऽयःदेश-
प्रसङ्गः ? तस्मादयमत्रार्थः । यस्मिन् विषये गुहे गोह इत्येतद्रूपं सम्भाव्यते
तत्र यथा स्यात् । यत्र प्रत्यये गुणः सम्भवति तस्मिन् कर्तृकृत एव गुणे
यथा स्याद् । अन्यत्र मा भूदिति । तस्माद् विक्रतनिर्देशस्य विशिष्टविषयोप-
लक्ष्यार्थत्वाद् गुणविषयं सम्भ्रूयोभूत एवाकृत एव गुण जस्येन भवितव्यम् ।
एवञ्च सत्त्वस्वस्वामिहत्वादित्यादिकः प्रसङ्गपन्था युज्यते । नान्यथा । ननु च
गुणनिमित्ते प्रत्यय उत्पन्ने परत्वाद् गुणेनैव भवितव्यम् । तत् कथमकृत एव
गुण जस्यं भवेत् ? कृताकृतप्रसङ्गत्वात् । तच्च कर्तृ गुणे प्राप्नोत्वकर्तृत्वेऽपि ।
विक्रतनिर्देशस्य विशिष्टविषयोपलक्ष्यार्थत्वात् । नतु स्ये कर्तृ गुणः प्राप्नोति ।
अलघुपधत्वात् । तस्माद् गुणात् पूर्वमूत्सेन मित्वाद् भवितव्यम् । अतएव
दीर्घाच्चारणमर्थवद्भवति । नान्यथा । यदि गुणे कर्तृ सत्त्वयमादेशः स्याद्
दीर्घाच्चारणमर्थकं स्यात् । आन्तरतस्यादेव दीर्घस्य दीर्घा भविष्यति ।

प्रापितं हि दिवसदिनात् (६।१।१३१) तपरकरचैन भाष्यमानोऽप्युकारः
 सवर्णान् गृह्णातीति (प,२१) । यदन्यत् प्राप्नोति तन्नित्यर्थे दीर्घाच्चारणमिति
 चेत् ? स्यादेतत् । अक्षुगुहदित्यत्र षौ चङुपधाया (७।४।१) इति ऋसो मा
 भूदित्येवमर्थं दीर्घाच्चारणमिति । कुतः पुनरेष नियमोऽत्र ऋस्वत्वेन न
 भवितव्यमिति ? नहीह कात्यायनस्य भाष्यकारस्य वा वचनमस्ति । नापि
 शिष्टप्रयोगो यत एष निश्चयः स्यात् । यथालक्षणमप्रयुक्तोऽपि चोच्यते ।
 तस्मादक्षुगुहदित्येवं भवितव्यम् । यदि गुणे कृतेऽयमादेशः क्रियेत ततः
 किमनिष्टं स्यात् ? दीर्घाच्चारणमनर्थकं स्यात् । अत्रापि दीर्घाच्चारणं
 वैशिष्ट्यार्थं प्रकल्पेत्तैवमपि प्रक्रियागौरवं स्यात् । तस्माद् दीर्घाच्चारण-
 सामर्थ्यादकृत एव गुण जस्त्वेन भवितव्यम् । निगूह्य गत इति । श्यन्तात्
 क्त्वा । प्रादिसमासः । समास इत्यादिना (७।१।३७) क्तो ल्यप् । तत्र व्याश्रय-
 त्वादित्यादि । एतेनाद्यादेशप्रतिषेधार्थतां विज्ञतनिर्देशस्य प्रत्याचष्टे । कथं
 पुनर्व्याश्रयत्वमित्याह षावृत्त्वमित्यादि । निगोढेति ढच् । षोढः (८।२।३१) ।
 भवस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) धत्वम् । घुना घुरिति (८।४।४१) घुत्वम् ।
 टो टे लोपः (८।१।१३) ।

६० । दोषो यौ ।

दूषयतीति । दुष वैकृत्ये । अथ किमर्थं दोष इति विज्ञतस्य ग्रहणम् ?
 न दूष इति बोधेयत ? विषयावधारणार्थमिति चेत् ? न । षाविति साक्षाद्
 विषयस्य निर्देशादित्यत आह विज्ञतग्रहणमित्यादि । पूर्वसूत्रे हि गोह-
 इत्युक्तम् । अत्र यदि दुष इति बोधेयत प्रक्रमस्वारस्य भेदः स्यात् ।
 अभेदश्चेत्येते । अतस्तदर्थं विज्ञतस्य ग्रहणम् । किमर्थं पुनः प्रक्रमस्वामिदं
 इत्येते ? अत्यल्पमिदं पृच्छते । वैचित्रस्यापि नाम प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ।
 वैचित्रस्य द्वयं प्रकारः प्रक्रमामेद इति । किं तदर्थेन प्रश्नपरिच्छेदः ?

६१ । वा चित्तविरागे ।

पूर्वेषु जितेषु प्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । चित्तविराग इति । चित्तस्या-
 प्रीतता । चित्तं दोषयतीति । चित्तमप्रीतं विसृष्टं करोतीत्यर्थः । चित्तविरागः

इति किम् ? साधनं दूषयति । अत्र पूर्वेण नित्यं भवति । षावितेयव । चित्तस्य दोषः । भावे षञ् ।

६२ । मितां ऋस्वः ।

एवमादिनेति । आदिशब्देन जनीजृषृक्कसुरञ्जोऽमन्ताद्येतेष्वमादिपदेषुम् । घटयति व्यथयति जनयतीति । घट चेष्टायाम् । व्यथ भयचलनयोः । जनी प्रादुर्भावे । ननु च जनेर्जनियथोयेति (७।३।३५) वृद्धिःप्रतिषिध्यते । तदयुक्तमिदमुदाहरणम् । मित्संज्ञाप्यपार्थिका । नैतदस्ति । चिण्कृतो हि स वृद्धिप्रतिषेधः । तत्र ह्यातो युक् चिण्कृतोरित्यनुवर्त्तते (७।३।३३) । रजयतीति । रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानमित्यनुनासिकलोपे (६।४।३४, वा) कृते ऽतउपधाया इति (७।३।२२६) वृद्धिः । तस्यानेन ऋस्वः । शमयतीति । शनेरमन्तत्वान्मिस्वम् । अस्यापि नादात्त उपदेश इत्यादिना (७।३।३४) वृद्धिप्रतिषेधश्चिण्कृतोरेव । ज्ञापयतीति । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य क्रादिपरिपठितस्य मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मिच्छेति (ग, सू) मित्संज्ञा । अर्त्ति-क्रीत्यादिना (७।३।३६) पुक्ति कृते ऋस्वः । केचिदत्रेत्यादि । कसु पादविशेष-इत्यस्यामन्तत्वान्मित्संज्ञा । तस्य च ऋस्वत्वे संक्रामयत्युत्क्रामयतीति न सिध्येत् । तस्मादेतत्सिद्धये वा चित्तविरागइत्यनो (६।४।८१) वापदेषुमनु-वर्त्तयन्ति । तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने सर्वत्र विकल्पः प्रसज्येत्यतिप्रसङ्गपरिहारायै सा च व्यवस्थितविभाषेति आचक्षते । अथमितामटितंशं कस्याचोक्तम् ? लघु ह्येवं सूत्रं भवति । अशक्यमेवं वक्तुम् । वेष्ट वेष्टन इति घटादौ पठ्यते । तत्रैवमुच्यमाने तस्याप्यकारः प्रसज्येत । ऋस्वइतुयच्यमान एव इगं ऋस्वादेश (१।१।४८) इतीकारःसिद्धो भवति ।

६३ । चिण्णमुलोर्दौर्घोऽन्यतरस्याम् ।

षाविति वर्त्तते । चिण्णमुनो च तद्विशेषणे । अथमि अशामोति । यनेर्ष्यन्ताङ्कुट् । चिण्णभावकर्मणो (३।१।६६) इति च् चिण् । चिणो लुगिति (६।४।१०४) तशब्दस्य लुक् । षेरनिटीति (६।४।५१) णिनोपः । शसं शमम् । शामं शाममिति । पूर्ववक्ष्यमुन्निर्वचने । दीर्घपदेषु किमिति ? एवं मन्थने

ऋस्वस्वैवान्तरस्य प्रकृतस्य विकल्पमात्रं विधेयम् । एवमप्यभीष्टं सिध्यतीति ।
 तथाहि यस्मिन् पक्षे ऋस्वो विधीयते तस्मिन्प्रशमीत्यादि सिध्यति । यस्मिन्
 ऋस्वो न विधीयते तत्रात उपधाया (७।२।११६) इति दीर्घे वृद्धिसंज्ञके
 विहिते तेनैव रूपेणावस्थानाद् अशामीत्यादि सिध्यतीत्यभिप्रायः । इतरसु
 दीर्घग्रहणमन्तरेण यन्न सिध्यति तद्दर्शयति शमयन्तं प्रयुङ्क्त इत्यादिना ।
 शमेर्ष्यन्तात् पुनः प्रयोजकविवक्षायां द्वितीयो णिच् । तत्र पूर्वस्य ऐर्लोपः ।
 तुङ् । चिच् । पक्षे दीर्घत्वम् । अशमि अशामि । शमं शमम् । शामं
 शाममिति । द्वितीयणिजन्ताण् षमुलि कृते पक्षे दीर्घत्वम् । शंशमयन्-
 रितादि । अतर्थं शाम्यतीति यङ् । द्विचनम् । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति
 (७।४।८५) नुक् । शंशम्येति स्थिते ह्रितुमसिच् । अतो लोप (६।४।४८)
 इत्यकारस्य लोपः । यस्य ह्रल इति (६।४।४८) यकारस्य । शंशमोति
 स्थिते यदा ततः परश्चिण् भवति तदा पक्षे दीर्घत्वे कृते ऽशंशम्यशंशामीति
 भवति । यदा तु णमुल् तदा शंशमं शंशमम् । शंशमं शंशामिति ।
 तच्च योऽसौ षौ णि लुप्यते यच्च यङोऽकारस्तयोर् दीर्घग्रहणे सत्यचः परस्मिन्
 पूर्वविधार्भवति (१।१।५०) स्थानिवद्भावो न भवति । न पदान्तेत्यादिना
 (१।१।५८) प्रतिषेधात् । तेनासति व्यवधाने दीर्घः सिद्धो भवति । स्यादेतत् ।
 ऋस्वविकल्पे विधीयमाने यस्मिन् पक्षे ऋस्वो नास्ति तस्मिन् पक्षे स्वरूपेनैवा-
 वस्थितो दीर्घः स्यादित्यत आह ऋस्वविकल्पे त्वित्यादि । नहि ऋस्वे विधातव्ये
 केनचित् स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । तत्र ऋस्वविकल्पे विधीयमाने
 णिर्लोपस्य यङ्कारस्य च स्थानिवद्भावः स्यादेव । ततश्च स्थानिवद्भावाद-
 विकल्पेन ऋस्वत्वं न स्यात् । चिस्समुल्परि हि षौ परतो मितामङ्गानां
 ऋस्वत्वं विधेयम् । यथात्र षिस्सिस्समुल्परौ न तन्न मिदङ्गम् । पूर्वेषु
 षिचा व्यवधानात् । यस्मिंश्च षौ मिदङ्गं नासौ चिस्समुल्परः । परेषु चिषा
 व्यवधानात् । तस्मान्नायमस्य योगस्य विषय इति पाश्चितं ऋस्वत्वमनेन न
 स्यात् । पूर्वेष्वेव योगेन नित्यं स्यात् । ततश्च दीर्घो न स्यात् । षिस्सन्त
 इत्यादि । चेरश्चिरन्तः समोपो यस्मिन् स षिस्सन्तः । अथवा चेर षि षिचिः ।
 षोऽन्तो यस्य स षिस्सन्तः । अस्मिन् पक्षेऽन्तशब्दोऽवयववचनः । यङ्स्वन्ते

त्वसिद्धिरिति । यद्ब्रह्मन्मशब्दस्यापि पूर्ववद्विधा व्युत्पत्तिः । कस्यासिद्धिः ? प्रकृतत्वाद्दीर्घस्येति वेदितव्यम् । एवकारिणैतद्दर्शयति । षिष्यन्ते स्वादृषि-
 नेनचित् प्रकारेण दीर्घस्य सिद्धिः । यद्ब्रह्मन्ते त्वसिद्धिरेव । न केनचित् प्रकारेण
 सिद्धिरित्यर्थः । कथं पुनर्षिष्यन्ते सिद्धिर्भवति ? णिजातेराश्रयणात् । षिजाति-
 विवक्षायां हि यद्यपि णिलोपस्य स्थानिवद्भावः स्तथापि नास्ति व्यवधानम् ।
 जातेरेकत्वात् । नहि तत्रैव तस्या व्यवधानमुपपद्यते । तेन व्यवधानाभावात्षि-
 ष्यन्ते दीर्घस्य सिद्धिः । अथवैतदेवकारेण दर्शयति । षिष्यन्ते पूर्वं षिष-
 मान्त्रित्वात्तत्पथाया (७।३।११६) इति द्विविधा विधानादस्ति दीर्घस्य सिद्धिः ।
 तस्यासु ऋस्वत्वेन निवृत्तिः क्रियते । नतु सर्वथा नास्तेव । यद्ब्रह्मन्ते तु
 सर्वथैव दीर्घसिद्धेरभावः । तत्र हृद्देरसम्भवादिति । स्यादेतत् । विकल्पे
 दीर्घस्य विधीयमानेऽपि नेवात्र दीर्घः सिध्यति । असिद्धवदत्रा भादिति
 (६।४।२२) षिष्यन्ते लौपस्यासिद्धत्वादित्यत्र आह व्याश्रयत्वादित्यादि ।
 कथं पुनर्ष्याश्रयत्वमित्याह षी होत्यादि । अन्यतरस्यां प्रहणं विस्मयार्थम् ।
 शक्यते हि वा चित्तविराग (६।४।२१) इत्यतो मण्डूकमुत्तिन्यायेन वा-
 यङ्गमनुवर्त्तयितुम् ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

द्विषत्परयो स्ताप (३।२।२८) इति खच् ।
 परर्षिषदजन्मस्येति (६।३।६७) सुम् । पुरन्दर इति । पूःसर्वयो दीरिसञ्चोरिति
 (३।३।४) खच् । वाचंयमपुरन्दरा चेति (६।३।६८) निपातनाश्रुमागमः
 ऋस्वप्रहणं विस्मयार्थम् । शक्यं मितं ऋस्वरव्यना (६।४।२२) मण्डूकमुत्ति-
 न्यायेन ऋस्वप्रहणमनुवर्त्तयितुम् ।

६५ । ज्ञादो निष्ठायाम् ।

मञ्जव इति । ज्ञादो सुखे च । रटाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) नत्वम् ।
 मञ्जादयतीति हेतुमखच् ।

६६ । छादेर्घोऽङ्गापसर्गस्य ।

उरन्धद इति । छद अपवारणे । चुरादिबिच् । पुंसि संज्ञायां चः

प्रायेणेति (३।३।११८) चः । उरसश्च इति विद्युच्च क्तद्वयोर्गा च षष्ठी
समस्यत इति (२।२।८, वा) समासः । ननु न षिलोपस्यासिद्धवद्वा
(३।४।२२) भादित्यसिद्धत्वादयः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७)
स्थानिवद्वावाहा ऋस्वभाविव्यञ्जलक्षणेपधा न संभवति । तत् कथं ऋस्वत्वं
प्रवर्त्तत इत्याह षिलोपस्थित्यादि । यद्यत्र षिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्वावो
वा स्यात् तदा वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् वचनसामर्थ्यादुभयमपि न
भवति । तेन ऋस्वभाविव्युपधा भवति । अहिप्रभृत्युपसर्गस्थेति वक्तव्यमिति ।
ननु च त्रिप्रभृतयो यत्र सन्ति तत्र हावपि स्तः । ततश्चादुपसर्गस्थेत्येवं सिद्ध-
मित्यत्र आह उत्तरा ङीत्यादि । यद्यपि त्रिप्रभृतिषु हावपिस्त स्यथापि
न तावद् द्विशब्देनोपात्तौ । यत उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याया यः कृतो
व्यपदेश स्तदभिधानं निवर्त्तयति । कथं ज्ञायत इत्याह नङीत्यादि । यद्युत्तरा
संख्या पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशं न निवर्त्तयेत् तदा त्रिपुत्रोऽपि लोके द्विपुत्र
इत्यभिधीयते । नचाभिधीयते । तथाहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते नैव त्रिपुत्र
आनीयते । अपितु यस्य हावेष पुत्रौ स एव । अहिप्रभृतीत्यादेशे वाक्यस्याय-
मर्थः । अहिप्रभृत्युपसर्गस्यच्छादेर्ऋस्वत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । द्विशब्दोत्रानेकोपलक्षणार्थम् । द्वापसर्गस्थानेकोपसर्गस्थे-
ति यावत् । अद्वापसर्गस्थेति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनायमर्थो भवति । छादे-
रऋस्वानेकोपसर्गस्य चप्रत्यये परत उपधाऋस्वो न भवतीति । केन पुनःप्राप्तस्य
ऋस्वस्थानेन प्रतिषेधः क्रियते ? एतस्मादेव प्रतिषेधाद्विधायकं वाक्यमनु-
मीयते । योगविभागाद्वा छादे र्धरति । यदि च द्विशब्दोऽत्रानेकोपलक्षणार्थो
योगविभागस्याभ्युपेयते तदा पर्युदासेऽप्यदोषः । कथं द्वापसर्गादनेको-
पसर्गादन्वोऽद्वापसर्ग एकोपसर्गः ? तस्य ऋस्वत्वं भवति ? किमर्थमिदम् ?
नच्छादेर्ध इत्यनेनैव सिद्धम् ? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एकोपसर्गस्यैव
भवति । नाभ्यस्येति । यद्येवमुच्यते इत्यत्र न प्राप्नोति । नैव दोषः । एवं हि
योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य सोपसर्गस्य नियमः
क्रियमाणः सोपसर्गस्यैव ऋस्वत्वं निवर्त्तयति । नानुपसर्गस्य । तेनोच्यते-
इत्यत्र प्रवर्त्तत एव ।

६७ । इस्मंस्त्रन्क्षिषु च ।

चकारश्चादेरनुकर्षणार्थः । इदिरिति । अर्षिश्चुषिषुसपिच्छादिच्छादिभ्य-
इसि रितीसिप्रत्ययः (उण् २।२६५) । इषेति । सर्वधातुभ्यो मनिञिति
(उण् ४।५८४) मनिन् । इषमिति । सर्वधातुभ्यःइञिति (उण्, ४।५८८)
इन् । योगविभागो ऽनेकोपसर्गस्यापि यथा स्यात् । समुपातिच्छदिरिति ।

६८ । गमइजजनग्वनघसां लोपः कङित्यनङि ।

अनङीति । अजादावयं प्रतिषेधः । तेन तत्तुल्ये ऽजादावैव प्रत्यये काव्यं
विज्ञायत इत्याह अजादौ प्रत्यय इति । जप्ततुर्जङ्गुरिति । अभ्यासाच्चेति
(७।३।५५) कुत्वम् । जप्ततुर्जङ्गुरिति । जन जनने । परस्मैपदौ जाङोत्यादिकः ।
सोः शुना चुरिति (८।४।४०) युत्वम् । जप्त इति । जनौ प्रादुर्भावे ।
आत्मनेपदौ । दिवादिः । लिटस्तभ्योरेशिरेजित्येश् (३।४।८२) । जप्ततुरिति ।
अदेर्लिट्यमन्यतरस्यामिति (२।४।४०) घञादेशः । खरि चेति (८।४।५५)
चकारस्य चकारः । शासिबसिघसीनाच्चेति (८।३।६०) घत्वम् । अथवा घञ्
अदन इत्यस्यैतद्रूपम् । अत्तमिति । लुङ् । लुङ्सनोर्घञ् इति (२।४।३७)
घञादेशः । मन्त्रे घसङ्गरेत्यादिना (२।४।८०) लेर्लुक् । किरन्तादेशः ।
संयोगान्तलोपः । शेषं पूर्ववत् । अत्रसत् । अगमदिति । पृषादिस्त्रेणाङ् ।

६९ । तनिपत्योष्कन्दसि ।

वितङ्गिर इति । अत्र यद्युपधालोपस्यासिद्धत्वं तथापि लोपविधान-
सामर्थ्यादत एकवचनमध्यइत्यादिनैत्वाभ्यासलोपो (६।४।१२०) न भवतः ।
पतिनेति । लिट् । क्नादिनियमादिट् ।

१०० । घसिभसो ईलि च ।

अत्वं तकारस्येति । भ्रषस्तघोर्घाऽध (८।२।४०) इति । अघत्वं चकार-
चेति । भ्रक्षां अघ् भ्रषीति (८।४।५३) । समासे क्त इति । पूर्वापर-
प्रक्षनेत्यादिना (६।३।५८) । समानस्य सभाव इति । समानस्य ष्कन्दसी-
त्यादिना (६।३।८४) । यटि द्विवचनात् पूर्वमुपधालोपःक्रियते तदैकाचत्वा-

भावाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यत आह च्छान्दसत्वाद्धित्वादि । बन्धामिति ।
 छान्दसमेतत् । तत्र बहुलं छन्दसीति वचनाद् (२।४।३८) बहुलं विधयो
 भवन्ति । तेन यद्यपि परत्वानित्यत्वाच्च द्विर्वचनात् पूर्वसुपधालोपः प्राप्नोति
 तथापि स तथा न क्रियते । द्विर्वचनात् पूर्वं न क्रियत इति भावः ।
 बन्धतीति । भवेःपरस्य भरदादेशः । शपः झुः । ज्ञापिति (६।१।१०)
 द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्यम् । उपधालोपे कृते भकारस्य चत्वं पकारः ।
 बभस्तीति । तिपि रूपम् ।

१०१ । हुभ्रल्भ्यो द्विर्धः ।

इत्यादेरिति । कृतः पुनर्हल्ग्रहणं प्रकृतं येन द्विशब्दो विशिष्यते ?
 अनन्तरस्यैव इति चेत् ? न । तच्च सममीनिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः ।
 हुभ्रल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीत्येतस्याः (६।४।१००) सप्तम्याः षष्ठीत्वं
 प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) वचनादित्यदोषः । भिन्धीति ।
 अश्वोरङ्गोप (६।४।१११) इत्यकारलोपः । क्रीणीहीति । सेर्द्धापिञ्चेति (३।४।८७)
 चिरादेशः । ई इत्यचोरितीत्वम् (६।४।११०) । जुहुतामिति । लोट् ।
 तसस्त्वाम् । इदिङि । स्वपिञ्चीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । इदादिभ्यः
 सार्वधातुक (७।२।७१) इतीट् । अथेह कस्मान्न भवति जुहुतात् त्वमिति ?
 आह इहेत्यादि । धिभावस्वावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति । तातङ्गोऽवकाशः
 जीवतात् त्वमिति । आशिषि लोटुभयप्राप्तौ परत्वात् तातङ्गेव भवति ।
 अथ कृतेऽपि तस्मिंस्तस्य स्थानिवद्भावात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धिभावः कस्मान्न
 भवतोत्साह तत्रेत्यादि । यद्येवं भिन्धकिञ्चिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धिभावे सत्त्वं
 नस्तोत्सादेव कृतोरकञ् न स्यादित्यत आह भिन्धकिञ्चिन्धकीत्यादि । व्यङ्गी
 हि पदार्थे सङ्गदुर्गते विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेत्येतत् (प,४१)
 प्रवर्त्तते । जातो च पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति (प,४०) विप्रतिषेधे परं
 कार्यमित्यत्र (१।४।२) प्रतिपादितम् । पाणिनेस्तुभयं मतम् । लक्ष्मणुरोषात्
 क्वचित् किञ्चिद् आञ्जीयते । तत्र तातङ्गविधौ व्यङ्गिपदार्थस्यान्वयत्वात्
 सङ्गदुर्गते विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधितमेवेत्यस्या (प,४१) उपख्यानम् ।

प्रकञ्चिधो तु अन्तेः परार्थस्याश्रयत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमित्युक्ताः
(प, ४०) । मित्यकीति । अश्रयसम्बन्धानामित्यादिनाकच्(५।३।७१) । तत्र
तिङ्शेत्वनुवर्तते (५।३।५६) ।

१०२ । श्रुशृणुपृक्तृष्टभ्यश्चन्दसि ।

श्रुधीति । श्रुवः श्रु चेति (३।१।७४) श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पूर्हीति ।
पृ पाल्शपूरणयोः । उदोष्ठपूर्वस्थेत्युच्यम् (७।१।१०२) । हलि चेति (८।४।७७)
दीर्घः । उरुणस्त्राधीति । उरु अस्त्राकं कृधीति स्थिते बहुवचनस्य वम्नसा-
वित्त्वन्नादो (८।१।२१) नसादेशः । नश्च धातु स्योरुषुभ्य इति (८।४।२७) णत्वम् ।
मकारस्य इत्वम् । विसर्जनीयः । तस्यातः कृकमीत्यादिना (८।३।४६)
मत्वम् (M) । अपाठधीति । इङो इञो वा रूपम् । इङोऽपि हि व्यत्ययो
बहुलमिति (३।१।८५) च्छन्दसि परस्मैपदं भवत्येव । अथ श्रुणुधीत्वतीतश्च
प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यनेन (६।४।१६) लुक् कस्मान् न भवतीत्याह श्रुणुधीत्व-
तेत्यादि । यद्यत्र लुक् स्याद् धिभावस्यानर्थकं स्यादिति भावः । अन्येषामपि
दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घत्वमपाठधीत्वश्च । ननु च श्रुधीत्यत्र श्रुवः
श्रु चेति (३।१।७४) श्रुभावेन श्रुप्रत्ययेन च भवितव्यम् । पूर्वीत्यत्र क्रादित्वाच्
श्राप्रत्ययेन । उरुणश्च श्रुधीत्यत्र तनादिकृञ्भ्य उरित्युपप्रत्ययेन (३।१।७६) ।
अपाठधीत्यत्र यदि इङ् तदा क्रादित्वाच् श्राप्रत्ययेन । अथ इञ् तदा
स्त्रादित्वाच् श्रुप्रत्ययेन । एवञ्चैतानि रूपाणि न मिध्यन्तीत्यत्र आह
अतोऽन्यत्रेत्यादि । श्रुणुधीत्येतस्मादुदीङ्गरणादनेगृदाङ्गरुषिण्य व्यत्ययो
बहुलमिति (३।१।८५) श्रप् । तस्यापि बहुलश्चन्दसोति (२।४।७३) लुक् ।

१०३ । अङितस्य ।

वाञ्छन्दसीत्यादि । सार्वधातुकमपिदित्यपितः (१।२।४) सार्वधातुकस्य
ङित्स्यं विधीयते । च्छन्दसि विषये वाञ्छन्दसीत्यनेन (३।४।८८) ङे र्यदपिस्त्वं
तद्विकल्प्यते । तेन पक्षे तस्य ङित्स्यं न भवति । अथ रारन्तीति कथं परस्मै-

(M) कः शरन्कारतिङ्शित्तेति नदित्तेति (८।३।५०) मत्वमित्येव ।

पदम् ? यावता रमिरयमात्मनेपदी । कथं वात्र शपः श्रवणं न भवति ? कथञ्चाभ्यासस्य दीर्घत्वम् ? कथञ्चानुदात्तोपदेशित्वादिना (६।४।३०) मकारलोपो न भवतीत्याह रारभ्योत्यादि । शपः झुरिति ब्रुवाषेन झ्राविति (६।१।१०) द्विर्वचनमित्युक्तं भवति । मकारलोपाभावस्वङ्कित्वादेव सिह इति नासौ यत्नसाध्य इत्यभिप्रायः । यमैःशप इति । बहुलञ्चन्दसीत्यनेन (२।४।०३) । यौतः शपः झुरिति । बहुलं चन्दसीत्यनेन (२।४।०६) ।

१०४ । चिणो लुक् ।

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्येति । अथ प्रत्ययस्येतत् कुतो लभ्यते ? अङ्गस्येत्यनेन प्रत्ययस्य सन्निधापितत्वात् । यदि चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग् भवत्यकारितरामकारितमामित्यत्र तरप्तमपोर्लुक् कस्मान्न भवतीत्याह अकारितरामित्यादि । योऽसौ तशब्दस्य लुक् तस्य तरप्तमपोर्लुकि कर्त्तव्ये ऽसिहवदत्रा भादित्यसिहत्वम् (६।४।२२) । अतस्तशब्देन व्यवधानाच्चिणोऽनन्तरो तरप्तमपौ न भवत इति तयोर्लुग् न भवति । ननु चान्यस्यान्यस्मिन्नसिहवचनादेकस्य तत्तैवासिहत्वं नोपपद्यत इत्यत आह चिणो लुगित्येतदित्यादि । चिणो लुगितरामेदेर्नापि ऋतमिदं लक्षणं विषयस्य लक्षणस्य भेदाद्भिद्यते । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तौ लक्षणं भिद्यत इति कृत्वा । तेन भेदे सत्युपपद्यत एवासिहत्वम् । अकारि । अहारीति स्थिते ऽतिशयविवक्षायां तरप्तमपो तिङ्श्वेतानेन (५।३।५६) । तदन्तात् किमेतत्तिङ्श्वयद्यादाभ्यद्रव्यप्रकर्षं (५।४।११) इतरामौ कृते ऽकारितरामकारितमामिति भवति ।

१०५ । अतो ङीः ।

नञ्छेति । गमिषाँट् । इषुगमिथमां ह इतिञ्छत्वम् (०।३।००) । धाविति । धावु गतिश्चङ्गोः । अथवा सत्तेःपाप्नेत्यादिना (०।३।०८) धावादेयः । बुद्धि रङ्गीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । लुनीच्च पुनीङ्गीति । पादीनां ऋत्व इति (०।३।८०) ऋत्वत्वम् । ई इत्यघोरितीत्वम् (६।४।११३) । ननु चेत्त्वे कृते चत्वनकारान्तत्वात् न भविष्यति । तत् किमेतन्निरूपणार्थेन तपरकरणेनेत्यत आह ईञ्छेत्यादि । असिहत्वं तु पूर्ववत् ।

१०६ । उत्तञ्च प्रत्ययाः संयोगपूर्वात् ।

उकारो योऽसंयोगपूर्व इति । अविद्यमानः संयोगः पूर्वं यस्मात् स तत्रोक्तः । एतेनासंयोगपूर्वपक्षसमुकारविशेषणमिति दर्शयति । स एवविध उकारः प्रत्ययस्य विशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीत्याह तदन्तादित्यादि । किमर्थं पुन स्तदन्तविधिरभ्युपगम्यते ? सुनु चिन्वित्यत्र यथा स्यात् । पक्षेतेतत् प्रयोजनम् । अयन्तु दोषः । तनु कुर्वित्यत्र न प्राप्नोति । अत्र ह्युकार एव प्रत्ययः । न तदन्तः । अत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं प्रत्ययस्यास्तीत्य-
दोषः । कुर्विति । धातोर्गुणे रपरत्वे च कृते ऽतत्तत् सार्धधातुक (६।४।११०) इत्युच्यम् । तच्छुद्धीति । तनूकरणे तच्च इति श्रुः । ह्रस्वोवाचनमिति । अभिधाने ऽभिधेयोपचाराद् वार्था विकल्पो वाशब्देन विवक्षितः । उच्यते व्याख्यायते ऽनेनेति वचनम् । वार्थस्य वचनं वाचनम् । ह्रस्वसि वाचनं ह्रस्वो-
वाचन मिति । सप्तमीति (२।१।०) योगविभागात् समासः । ह्रस्वसि वेति वक्तव्य मिति । ह्रस्वसि विषये विकल्पेनायं विधिर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांप्रश्न सुभयोर्योगयोः शेषः । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनच्छ्रस्वसि विषये विकल्पेनायं विधिर्भवतीति । धिनुद्धि । कणुद्धीति । इवि टिवि धिवि प्रीचनार्थाः । क्वि हिंसाकरणयोः । इदिस्वाङ्गम् । धिन्विक्रण्वोर चेत्युप्रत्ययो ऽकार आन्तादेशः (३।१।८०) । तस्यातो लोप इति (६।४।४८) लोपः ।

१०७ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ।

यो ऽयमुकारोऽसंयोगपूर्व इति । एतेनास्त्रेत्यनेन प्रकृत उकारः प्रत्यय-
श्च्यत इति दर्शयति । ननु चात इत्यनुष्ठेपकारस्येव लोपो विज्ञाप्यते । तत् किमस्त्रेत्यनेन ? षष्ठीप्रकृतार्थमस्त्रेत्येतदिति चेत् ? न । मबोरि-
त्सेवैव हि सप्तम्युक्तार्था अत इत्यस्याः पञ्चम्याः पूर्वयोगे कृताध्यायाः षष्ठीत्वं प्रकृत्यधिच्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्थेति (१।१।६६) वचनान् । आदेतत् । यदि मबोरित्सेषा सप्तमी विज्ञायत एतदेव तु न विज्ञायते किमियं षष्ठीयत सप्तमीति ? तस्मात् षष्ठीप्रकृतार्थमस्त्रेत्युच्यते । सुनित्यनुवर्तमान इत्यादि ।

यदि प्रकृत एव लुक् क्रियते तदा सर्वस्वीव प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । नाभ्यस्य ।
यतः प्रत्ययादर्शनस्य लुगित्थेषा संज्ञा विहितता । नतु प्रत्ययावयवस्वादर्शनस्य ।
सर्वस्य तु लुकि कृते सुन्वः सुन्व इति न सिध्यति । लोपग्रहणादद्देशः । तत्र
ह्युकारमात्रस्य लोपः । अलोऽन्वस्येति (१।१।५२) वचनात् । तस्मादन्वस्य
लोपार्थे लोपग्रहणम् । किञ्च कुर्वः कुर्म इत्यत्र गुणो लुकि सति न स्यात् ।
न लमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । लोपे तु सति भवति ।
ततो गुणार्थमपि लोपग्रहणं कर्तव्यम् ।

१०८ । नित्यं करोतेः ।

करोते रुकारप्रत्ययस्येति । ननु चकारेण पूर्वसूत्र उकारोऽनुकृष्टः ।
चानुकृष्टञ्चोत्तरस्तरत्र नानुवर्त्तते (प, ७८) । तत् कथमुकारस्य लोपो लभ्यते ।
रैषम् । पूर्वसूत्रे ह्युकारस्य सन्निधानमस्येत्यनेनैव लभ्यत इति तत्र तस्य
चकारेण याऽनुकृष्टः सैतदर्थैव वेदितव्या । उकारलोपस्येत्यादिना कुर्वः कुर्म
इत्यत्र सोपपत्तिकां दीर्घप्रार्तिं दर्शयति । न भङ्गुरङ्गरामित्यनेन (८।२।९८)
च तत्प्रतिषेधम् । नित्यग्रहणं विस्मष्टार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो
विधिर् भविष्यति ।

१०९ । ये च ।

उकारो लोपस्यानुकर्षार्थः ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उकारप्रत्ययान्तस्येति । उकारः प्रत्ययोऽन्तो यस्य न तद्योक्तः । उकार-
प्रत्ययान्तश्च करोतिः सार्वधातुकत्वं न व्यभिचरति । अनेनाभिप्रायेणाह
सार्वधातुकग्रहणं किमिति ? भूतपूर्वेषोऽपीत्यादि । असति सार्वधातुकग्रहणे
करोतेरुकारप्रत्ययान्तस्य कङ्किति प्रत्यये परत उक्तमुच्यमानं यत्र कङ्कित्
सार्वधातुकं परभूतं तत्रैव स्यात् कुवतः कुर्वन्तीत्यादिषु । कुर्वित्वात्
हेतुकि कृते कङ्कित्प्रत्ययस्याभावान् न लमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधात् तु न स्यात् । तस्माद् भूतपूर्वेषु सार्वधातुके यत्रा स्थादित्येवमर्थं
सार्वधातुकग्रहणम् । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता यद्यपि भाष्यमान

उकारःसवर्णानां यादृको भवति तथाप्यान्तरतम्याश्चात्रिकस्य स्थाने मात्रिक एव भविष्यतीत्यत आह तपरकरणमित्यादि । असति हि तपरकरण उकार-प्रत्यय मात्रित्य सर्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८४) गुणे कृते रपरत्वे च यदुत्वं तस्योकारस्य पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः स्यात् । तस्मात् तपरकरणं क्रियते ङ्खस्यैव अवनं यथा स्यात् । लक्षणान्तरण यो दीर्घः प्राप्नोति स मा भूदिति ॥

१११ । असोरलोपः ।

कथ इति । भ्रष्टस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) तकारस्य धकारः । स इति । अदादित्वाच्छपो लुक् । अथ असोरिति कोऽयं निर्देशः ? यावताकः सवर्णं दीर्घ इति (६।४।१०) दीर्घत्वे कृते असोरिति निर्देशेन भवितव्यमित्याह असोरित्यकारस्य पररूपत्वमित्यादि । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? आस्तामासन्नित्यत्राङ्गमस्य मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति । इह हि लङ् कृते नावस्थायामाङ्गममात् पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्देशः क्रियते । तत्र कृते विकरणः कृताकृतप्रसङ्गित्वादाङ्गमं बाधते । आङ्गमस्य त्वशब्दान्तरप्राप्तेरनित्यत्वम् । तथाहि कृते विकरणे विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम् । अकृते धातुमात्रस्य । कृते विकरणे यद्यप्याङ्गमकारलोपयोरुच्योरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वं तथापि परत्वादकारलोपः क्रियते । तस्मिन् कृते तस्यासिद्धत्वादाट् । तस्यासिद्धत्वादेव च लोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । आभाच्छास्त्रोयमसिद्धत्वमनित्यमिति । तेन वृग्युटावुवङ्गयोः सिद्धो भवत इत्येतद् वक्तव्यं न वक्तव्यं भवति ॥

११२ । आभ्यस्तथोरातः ।

लुगत इति । आत्मनेपदेष्वनत(७।१।५)इत्यदादेशः । लुगतामिति । लोट् । अमितः(३।४।८०) । अलुगतेति लङ् । मिसत इति । माङ् माने । अभ्यासस्य श्रुत्वामिदित्तीत्वम् (७।४।९६) । एवं सङ्ग्रहित इत्यत्रापि । ओहाङ् मतावित्यस्य । विभ्रतीति । पूर्ववदित्त्वम् । अलुगादिति । ननु चासति कङ्कित्तीत्व-

स्निग्धनीलेनात्र भवितव्यम् । तत् कुतो लोपस्य प्रसङ्गः ? नैतदस्ति । ईत्वमपि हि कङ्कित्वेवेषते । इह चोत्तरसूत्रे कङ्कित्तीत्यनुवर्त्यम् । तत्र यदि कङ्कित्तीति नानुवर्त्तते तदा स्यादेव लोपः । नन्वादग्रहणं किमर्थम् ? आभ्यस्तयोरत इत्येवोच्येत । एवं ह्येकमात्रया लघु भवतीत्यत आह आद्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । जागर्त्तेर्जङ्गित्वादयः (६।१।६) षड्विध्यभ्यस्तसंज्ञायामपि ऋकारलोपो न भवति जाग्रतीति । एतच्च अत्रेत्यकारान्तेन साहचर्यादभ्यस्तस्याकारान्तस्यैव ग्रहणात्कथ्यते ।

११३ । ई हल्यघोः ।

लुनीतः पुनीतः । लुनीथः पुनीथ इति । तस्यसौ । मिमीत इति । आत्मनेपदैकवचनम् । मिमीष इति । यासःसे (३।४।८०) । मिमीध्वमिति । ध्वम् । लुनन्ति पुनन्तीति । भिप्रत्ययः । ननुच यद्यप्यजादावपीत्व' स्यान् लोपोऽनवकाशः स्यात् । अतोऽनवकाशत्वात्लोप इत्वं बाधियते । तत् किं हलीत्यनेन ? नैतदस्ति । असति हल्यग्रहणे वचनादुभयं स्यात् । सुभञ्जकेष्वाम् लोपः प्रसज्येत । तस्माद्दलीति वक्तव्यम् । दत्त इति । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वंम् । धत्त इति । धाञो द्विवचने कृते ऽभ्यासे चर्त्वं (८।४।५४) इत्यभ्यासस्य जश्त्वे च दधस्तथो षेति (८।२।३८) भष्भावेन दकारस्य धकारः । धातोस्वाकारलोपो कृते जश्त्वचर्त्वं ॥

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रतीति । जङ्गित्वादयः (६।१।६) षड्विध्यभ्यस्तसंज्ञा । तेनाभ्यस्तलक्षण आकारलोपो भवति । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । असोरलोप इत्यतो मण्डूकभृतिन्यायेन लोपग्रहणमनुवर्त्तय सार्वधातुके हलि कङ्कित्तीत्येतान् विशेषान् निवर्त्तय दरिद्रातिः सामान्येनेत्त्वलोपो विधातव्यौ । नचैवं सति तौ सहारेण प्रसजतः । यस्माद् वक्ष्यमाण मन्थतरस्यांग्रहण-सुभयोर्योगयोः शेषभूतम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यद्वैवेषते यत् तत् तद्वैव भविष्यति । नाश्वदेति । सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । तथासौ कर्त्तव्यो यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकाले सिद्धो निष्पन्नो भवति । एतदुक्तं

भवति । आर्धधातुके प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्पन्न एव लोपः कर्षण इति । एवं ह्यसौ प्रत्ययविधौ सिद्धो भवति । नान्यथा । सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यस्योपादाने यत् फलं तदाकारान्तलक्षण इत्यादिना दर्शयति । यथाधधातुक उत्पन्ने सति लोपः क्रियते तदा श्याद्व्यधादिसूत्रेण (३।१।१४१) षप्रत्ययः स्यात् । दरिद्रातेराकारान्तत्वात् । ततश्चानो युक् चिञ्कतोरिति (७।३।३३) युक्ति कृते दरिद्राय इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्युच्यमाने तु प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लोपः । तस्मिन् सत्यनाकारान्तत्वात् पचाद्यजेव भवति । तेन दरिद्र इतीष्टं सिद्धं भवति । न दरिद्रायके लोप इत्यादिना श्लोकेन यथाधधातुके लोपो नेष्यते यत्र विकल्पेन चेष्यते केषित् तद्दर्शयति । दरिद्रायक इत्यत्र ष्बुलन्ते शब्दे मिसाधयिषिते लोपो नेष्यते । दरिद्रातीति दरिद्रायक इति । पूर्ववद् युक् । दरिद्राण इति । अत्रापि न्युङ्क्ते लोपो नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येक इति । सनि कृतं द्विवचन मभ्यासकार्यम् । दिदरिद्रिषतीति वेति । समीपन्तर्हेत्यत्र (७।२।४८) तनिपतिदरिद्राणामित्युपसंख्यानदिकल्पेनेट् । अद्यतन्यामिति । लुङीत्यर्थः । लुङोऽद्यतनौति पूर्वाचार्यसंज्ञा । अदरिद्रासौदिति । यमरमनमातां सकृचेति (७।३।७३) मगिटी । अस्तिमिचोऽपृक्त (७।३।८६) इतीट् । इट ईटीति (८।२।२८) मिचो लोपः । ननु चानो धातो (६।४।४०) रित्याकारलोप कृतं दरिद्र इति निर्देशेन भवितव्यम् । तत् कथं दरिद्रस्येति निर्देश इत्याह दरिद्रस्येति निर्देश इत्यादि । इन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यतो ह्यापो, संज्ञाच्छन्दमोर्वहुनमिति (६।३।६३) बहुलवचनाच्छान्दमसिद्ध ऋस्वत्वम् । अपरकरणं विसृष्टार्थम् । भाव्यमानतया सवर्णाग्रहणादेव दीर्घा न भविष्यति ।

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

इलादौ सार्धधातुके कृडिति परत इति । यद्यप्यतं विगोषाः पूर्वस्मिन्निवर्तिता स्यापीह मषट्क इतिन्यायेनानुवर्तन्ता इत्यभिप्रायः । विभीत इति । विभी भये । जुहान्वाटित्वाच्छपः झुः । इलादावित्येव । विभ्यति । इत्स्-

विधानसामर्थ्यादेवैरनेकाच इति (६।४।८२) यणादेशो न स्यात् । सार्वधातुक इत्येव । भीतो भीतवान् । कञ्चित् इति किम् ? विभेति ।

११६ । जज्ञातेषु ।

ईत्वापवाद इत्वमारभ्यते । अन्यतरस्यां यज्ञानुवृत्तेः । पक्षे तदपि भवत्येव । सार्वधातुक इत्येव । ह्रीनः ह्रीनवान् । इङ् केषित् सार्वधातुक इत्यस्यानुवृत्तिं प्रत्याचक्षते । कथम् ? हलि परत ईत्वेत्वे प्राप्नुतः । द्विर्वचनञ्च । तत्र यदि परत्वादीत्वेत्वे स्यातां ततश्चेवर्णान्ताभ्यासस्य स्यात् । तस्मादभ्यस्त-यज्ञेण मनुवर्त्तनीयम् । तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने सार्वधातुकानुवृत्तिरपार्थिकेति । एतच्चायुक्तम् । अन्तरङ्गत्वाद् । द्विर्वचनेनैव प्रागीत्वेत्वाभ्यां भवितव्यम् । तत् कुतोऽभ्यासस्येवर्णान्ताप्रसङ्गः ? अन्तरङ्गत्वं तु द्विर्वचनस्याप्यपेक्षत्वात् । तच्च सुमात्रमपेक्षते । ईत्वेत्त्वयोश्च बह्वपेक्षत्वाद् बह्विरङ्गता । बह्वपेक्षा च तयोः पुनरङ्गस्य हलादो कञ्चित् सार्वधातुके विधानात् । जज्ञातेरिति निदेशाज्जिज्ञोत इत्यत्र जिज्ञातेर्न भवति । पृथग् योगकरणे सुत्तरार्थमिति । आ च हावित्तेषु (६।४।११७) विधिर्जज्ञातेरेव यथा स्यात् । विभेतेर्मा भूदिति ।

११७ । आ च हौ ।

चकार इत्त्वान्यतरस्यां यज्ञेणयोरनुकर्षणार्थः ।

११८ । लोपो यि ।

११९ । ध्वसो रेङ्गावभ्यासलोपश्च ।

अभ्यासलोपश्चेति घुसंज्ञकार्थम् अभ्यासलोपयज्ञेणम् । नत्वस्यर्थम् । अस्तेरभ्यासस्यासम्भवात् । देहि धेहीति । दाङ्धाजोरेति रूपे । अन्वेषां तु घुसंज्ञकानामुदाहरणं न सम्भवति । विकरन्नेन हि व्यभिधानात् । असम्भवाच्च यथायोगम् । तत्र दो इत्येतस्य श्यना हिशब्दो व्यवधीयते । दाणो धेतस्तु शपा । देहः पुनरात्मनेपदित्वाद् हेरसम्भवः । एधीति । सकारस्यैत्वे कृते तस्यासिह-त्वाद् हुभलभ्योर्हिर्धरिति (६।४।१०१) धिभावः । ननु चालोऽभ्यस्येत्यला-मन्वस्य (१।१।५२) लोपिन भवितव्यम् । तत् कथं सर्वस्याभ्यासस्य लोपो

भवतीत्यत आह शिदयमित्यादि । लोपश्चेत्यत हो शकारो निर्दिष्टो । तत्रैको लोपस्य सम्बन्धी । द्वितीयस्तु विभक्तेः । यश्च लोपस्य सम्बन्धी तस्येत्संज्ञा प्रतिज्ञायत इति शिदयं लोपो भवति । तेन सर्वस्याभ्यासस्य लोपो भवति । आ च हावित्यतो (६।४।११७) ङीग्रहणं मण्डूकप्रुतिन्यायेन गक्यतेऽनुवर्त्तयितुम् । तत् त्वन्वतरस्याग्रहणेन सम्बद्धमिति तदनुवृत्तावन्यतरस्यामित्येतस्याप्यनुवृत्तिरित्याशङ्का स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं हावित्युक्तम् । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात्लोपो भवत्येत्त्वञ्च ॥

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।

एकहल्मध्ये इति । एकशब्दोऽयमज्ञायवाची । एकश्च एकश्च एको । एको च ता हलो चेत्येकहलो । एकहलोर्मध्य इति द्विवचनात्स्य षष्ठीसमामः । ह्योरेव हि हलोर्मध्यं सम्भवति । नैकस्य । अत यदि लिटादेशो न विशिष्यते ततो नेमतुर्नेसुः सेङ्गे सेङ्गाते मेङ्गिर इत्यत न स्यात् । अस्ति ज्ञाताप्यङ्गस्यादेश आदिरित्येतच्चेतसि कृत्वा लिट्यादेशं विशेषयितुमात्रं लिटि परभूते य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः । तस्येति । तस्यैवंविधस्याङ्गस्येत्यर्थः । तस्येति चाङ्गस्य योऽकार इत्यनेन सम्बन्धः । अवयवषष्ठी चेत्यम् । तस्यैवंविधस्याङ्गस्य योऽकारोऽवयव स्तस्येत्यर्थः । एकहल्मध्ये इत्यस्येदं विवरणम् । अमज्ञाययोर्हलोर्मध्य इति । तस्येत्यनन्तरात्तोऽकारः सम्बध्यते । तस्याङ्गस्यावयवस्याकारस्येत्यर्थः । स्यान्षष्ठी चेत्यम् । तस्य स्यान् एकार आदेशो भवति । रेणत् । रेणुरिति । अण रणेति रणिः शब्दार्थः पश्यते । येमतुर्येसुरिति । यम उपरमे । देमत्तुर्देसुरिति । टमु उपपन्ने । ववाश इति वाशु शब्दः । आत्मनेपदी शय्यमत्तुः । शय्यसुरिति । असु तपसि खेदे च । केचित् तु ततस्तत् स्ततस्तु रित्येतद् एकहल्मध्येस्य प्रत्युदाहरणं पठन्ति । एतच्चायुक्तम् । कङ्कित्तीत्यनुवर्त्तते । नच तच्चः परस्य लिटः क्तिञ्चमस्ति । अमंयोगादिति (२।१।५) प्रतिषेधात् । तत्सुरत्तुः । तत्सचरिति । तत्सचरञ्चगतो । चकणत्तुः । चकणुरिति । अथ रण वण भण क्च क्च शब्दार्थाः । तत्र कणति आदौ पश्यते । अगच्छत्तुअगच्छुरिति । गच्छ मंस्याने

चुरादौ पठ्यते । ननु च चौरादिकत्वात् णिचि कृते कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटौ-
त्वामा (३।१।३५) भवितव्यम् । अनित्यत्वात्तु चुरादय इत्यदोषः । अनित्यत्वात्तु
तु तेषां सप्तमे ज्ञापयिष्यते । बभणतुरिति । भणति भ्वादौ पठ्यते शब्दार्थ एव ।
नेमतु रिति । गम प्रह्वत्वे शब्दे । गो न इति (३।१।३५) नत्वम् । सेह इति ।
षह मर्षणे । धात्वादेः षःस इति (३।१।३४) सत्वम् । कथं पुनर्नैत्वे सत्वे च
लिट्पादेशादौ न भवत इत्यत आह अनैमित्तिके नत्वसत्वे इत्यादि । नत्वसत्व-
विधाने हि न किञ्चिद् निमित्तमाश्रीयत इत्यनैमित्तिके एते भवतः । ततश्च
प्रागेव लिङुत्पत्ते स्ताभ्यां भवितव्यम् । तेन तदादि यदङ्गं तल्लिङ्गादेशादि न
भवति । यदि तर्हि लिट्पादेशो विशिष्यत एवं सत्यङ्गमविशेषितं स्यात् ।
ततश्च पङ्कः पङ्कवानित्यत्रापि प्रसज्येत । पचेरपि ष्यङ्गस्य लिटि परभूते य
आदेशः क्रियते स इहाप्यादिर्नास्ति । नेतदस्ति । अभ्यासलोपसन्निधेयंगन
ह्येत्स मुच्यते । तेन यत्नैवाभ्यामलोप स्तत्रैवेत्त्वेन भवितव्यम् । नचात्रा-
भ्यासलोपः । असम्भवात् । इह तर्हि स्यात् । पापच्यत इति । अयमप्यदोषः ।
इह परत्वाद् दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इति दीर्घा भविष्यति । ऋह्वलादि-
शेषावत्सर्गौ । तयोर्दीर्घत्वमेत्त्वज्ञापवादः । तत्र दीर्घस्यावकाशो बाभा
स्यते । एत्वस्यावकाशः पंचतुः पंचुरिति । इहोभयं प्राप्नोति पापच्यत इति ।
अपवादविप्रतिषेधे सति परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ बभणतुर्बभणुरित्यत्रैवं
कस्मान्न भवति ? अभ्यासे चर्च इति (८।४।५४) जशत्वे कृत आदेशादित्वा
दिति चेत् ? न । एत्त्वे कर्त्तव्ये जशत्वस्यासिद्धत्वात् । तस्माद् भवितव्यमेवेत्त्वेन ।
विप्रतिषेधस्य तु यत्र कुहोश्चुरिति (७।४।६२) चुत्वं क्रियते चकणतु चकणु
र्जहसतुर्जहसुरित्वादाववकाशः स्यादित्यत आह इहेत्यादि । कथमेतज्
ज्ञायते ? नास्त्वसिद्धत्वमित्याह तथाचेत्यादि । तदैव तद्रूपभङ्गपद्येति
(६।४।२२) फलिभङ्गोरेत्त्वं सुपपद्यते यदि जशत्वचर्त्तयो रसिद्धत्वं न भवति ।
नान्यथा । अनादेशादित्वादनैवेत्त्वस्य सिद्धत्वात् तन्नोपपद्यते । तस्मात्
फलिभङ्गोरेत्त्वविधानादत्र सीयते जशत्वचर्त्तयोरसिद्धत्वमिह नास्तीति ।
रूपामेदे चेत्यादि । शब्दरूपस्य स्वान्निनोऽमेदे सति यथादेशः स इह नाश्रीयत
इत्यस्वार्थस्य न शब्ददवादिगुणानामिति (६।४।२६) शब्ददयोः प्रतिषेध-

वचनं ज्ञापकम् । अर्थात्ते चर्च (८।४।५४) इत्यनेन प्रकृतिजगं प्रकृतिजगः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति शसः शकारस्य शकारो भवति । ददे र्दकारस्यापि दकारः । तेनोभावपि तावादेशादौ भवतः । तत्र यदि स्यान्व-भेदे सति य आदेशः सोऽपीहाश्रीयेत तत्र आदेशादित्वादेव न भविष्यतीति शसिदयोरेष्वप्रतिषेधो न विधीयेत । विहितश्च । तस्मादेतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापयति । रूपभेदे सति य आदेशः स इह नाश्रीयेत इति । यदि तर्ह्याश्रीयेत किं स्यादित्यत्र आह अन्वयाहीत्यादि । अन्वया योऽपि रूपभेदादादेशः स्यान्निनाऽभिन्नरूपः सो ऽपीहाश्रीयेत ततो यथा चकणत् रिखेवमादीनामेत्वं न भवति तथा पेचतुः पेचुरित्खेवमादीनामपि प्रकृतिजशरादीनां न स्यात् । प्रकृतिजशः प्रकृतिचरश्चादयोषेष्ठां ते तथोक्ताः । अक्षं पपठ । अक्षं पपचे- 'त्यत्र स्थानिवद्भावेन पिच्छात् किञ्च नास्ति । तेनैत्वाभ्यामलोपो न भवतः । इतिरपि न भवति । गलुप्तमो वेति (७।४।२१) पचे णिच्चाभावात् । णिस्त्वपचे तु परत्वाद्ब्रह्मरा बाधितत्वादेत्वाभ्यामलोपाभ्यां न भवितव्यम् इत्यणित्त्वपच एषोदाहृतम् । दम्भेरिति । किं पुनः कारणं दम्भेरित्त्वं न भवति ? यावता लिट्यनादेशाद् द्वातेदङ्गम् । अनिदितामित्यादिना (६।४।२४) नलोपे क्त एकञ्चलमध्य एवाकार इत्यत्र अह नलोपस्येत्यादि । ग्रन्थिश्चन्द्रि-स्वच्छीनामिति (१।२।५ सूत्रे) दम्भेः परस्य निटः क्तिञ्चमुक्तम् । तस्मिन् सति य उपधाया लोप स्तस्याभिज्ञवदत्वा भादित्यभिज्ञत्वाच्च (६।४।२२) प्राप्नोति । तस्माद् दम्भेरित्त्वं वक्तव्यम् । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । अमोरलोप (६।४।२१) इत्यत्राभा ऋष्वास्वीयभ्यामिहत्वस्यानित्यत्वं ज्ञापितम् । तेन दम्भेरित्त्वे कर्त्स्ये लोपस्यामिडत्वं न भवति । तत्र दम्भेर्निटोत्त्वं भविष्यतीति । अथवातएकञ्चलमध्य (६।४।२०) इत्यत्रात् इति योग्यभागः कर्त्स्यः । तेन यच्च यच्चैस्त्वमित्यत्र तत्र तत्र भविष्यतीति । एवञ्च कृत्वा नशिमन्थोरिक्तेरेष्वमित्याद्यपि लोपसंख्येयम् । योग्यभागान्मैव मिहत्वात् । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येवोऽर्थ इति मर्त्स्य वेदितव्यम् । अनेशमिति । तस्मैतदादिना (३।४।०१) मिपोऽभावः । अथ मेननेतत्रत पतत्रयस्यादि-तदादिनेत्वं (७।३।४४) कस्माच्च भवतीतत्राह ज्ञापकादिष्वितरादि । चिप-

कादिष्विष्यस्य प्रतिषेधो वञ्चते । अस्य च क्षिपकादिषु प्रक्षेपः । तनेस्व
 न क्रियते । चानशीति । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३।२।१२६) । मुह
 न क्रियत इति । आने मुगिति (७।२।८२) मुक् प्राप्नोति । स न भवति ।
 अनित्यमागमशासनमिति (ए ६५) कृत्वा । ह्यान्द्सत्वाद्वा । सर्वे विधय
 ऋन्द्सि विकल्पान्त इति । ह्यान्द्सं ऋस्त्वमिति । ह्यापोः संज्ञाऋन्द्सो
 र्बहुलमिति (६।३।६३) ह्यापो र्षिधीयमानं ऋस्त्वम् बहुलवचनात् पेचिरन्नि-
 त्यत्वापि भवति । पचेर्निङ् । सीयुत् । भस्व रन् । शप् । षाद्गुणः
 (६।१।८७) । पचेरन्निति प्राप्त एत्वे ऋस्त्वत्वे च कृते पेचिरन्निति भवति ।

१२१ । थलि च सेटि ।

पेचिथः शिकिष्ठेति । उपदेशेऽलत (७।२।६२) इतीट्प्रतिषेधप्राप्त ऋतो
 भारद्वाजस्येति (७।२।६३) नियमाद् इहेङ् भवति । तदथ मतार्थः । ऋत एव
 भारद्वाजस्येति । नान्देषां धातूनामिति । उपकथेति । अन्येषां मासर्थ्याणां
 मतेनेट्प्रतिषेधो भवत्येव । अथ थल्यङ्गणं किमर्थम् ? न सेटीतिप्रवोच्येत ?
 यत्र हि पूर्वेषु न सिध्यति तदर्थं वचनम् । अथत्वेडादौ क्त्वात् पूर्वेष्वेव
 सिद्धम् । तत्रान्तरेणापि थल्यङ्गणं थल्येव भविष्यतीत्यत आह थल्-
 यङ्गण मित्यादि । असति थल्यङ्गणं आरम्भसामर्थ्यादेतावान् निश्चयः
 स्याद् यत्र पूर्वेषु न सिध्यति तदर्थमेतदिति । अक्ङिदर्थमित्येतत् तु
 दुरवसानम् । बहुवो विशेषाः प्रकान्ताः । तत्र सन्देहः स्यात् । कि-
 मक्ङिदर्थमितत् स्यादुतादेशार्थम् ? पाङ्गोऽस्वटनेकङ्गुलमध्यार्थम् ? किमु
 पनेकाकारार्थमिति ? तत्रासन्देहार्थं मत एकङ्गुलमध्येऽनादैर्गादेर्हिंटीतिरते
 (६।४।१२०) विशेषाः सन्ति एवेहानुवर्त्तन्ते । क्ङिदुपङ्गुलन्तु निवृत्तम् । तस्माद्-
 क्ङिदर्थोऽयमारम्भः । न च थलोऽन्यदिहाक्ङिदस्ति सेट् । ततः सामर्थ्यात्
 थलेप्रवायं विधि र्थाख्येयः । व्याख्यानद्वारेण प्रतिपत्तौ मन्दिधियां प्रतिपत्ति-
 गौरवं स्यात् । तस्माद् विच्छेदार्थं थल्यङ्गणं क्रियते । थलो ह्यक्ङित
 उपादाने सुखमेव प्रतीयते ऽक्ङिदर्थोऽयमारम्भ इति ।

१२२ । तृफलभञ्जपञ्च ।

तेरतु स्तोत्ररिति । ऋच्छतृप्रतामिति (७।४।११) गुणः । फिलतुः फेत्तुरिति । फल निष्पत्तौ । त्रिफला विशरण इति च । तरतेर्गुणार्थमिति । न प्रसददवादि-
गुणानामिति प्रतिषेधं वक्ष्यति । अतस्तरतेरिदं वचनं गुणइत्येवमभिनिर्हृत-
स्यापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ्येति वक्तव्य मिति । पञ्च अत्र
सम्बन्ध इत्यस्याप्येत्वं भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्या-
नम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन अत्रैरपि भविष्य-
तीति । श्रेयतुः श्रेयुरिति । पूर्व्वदुपसंख्यानं न लिटः क्तिच्चे नकारलोपः ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधो हिंसायामर्थ इत्यादि । यद्यपि राध साध संसिद्धाविति राधिः
संसिद्धो पठ्यत इह तथाप्यनकारार्थत्वाद् धातूनां हिंसार्थता वेदितव्या । राधेर्
हिंसायामर्थे ऽवर्णस्त्रैकारादेशो भवतीत्युच्यते । ननुच नात्र सूत्रे ऽवर्ण-
ग्रहणमस्ति । योऽप्यत्रोऽवर्णः प्रकृतः सोऽपि मात्राकालः । नच राधिर्मात्रा-
कालोऽवर्णोऽस्ति । तत् कथमवर्णस्य स्थान एत्वं लभ्यत इति यद्योदयेत् त
प्रतगाह अत इतेःतदिहोपस्थितमित्यादि । अत इति । स्वरितत्वादिहो-
पस्थितम् । यदिहोपस्थितं तत् तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्वाभावात् तदपास्य
परितगन्वावर्णमात्रं स्थानित्वेन प्रतगाययति बोधयति । अन्यथा तस्योपस्थान-
मनर्थकं स्यात् । अथवेतगादि । आभ्यस्तयोरितरनेन (६।४।११२) यतः
सूत्रात् स्थान्यनुवर्त्तते तदुपलजयति । अत इतरनेनापि यः स्थान्यनुवर्त्तते
तं दर्शयति । आभ्यस्तयोरितरनेन (६।४।११२) अत इतरनुवर्त्तते इति
व्याख्येय मिति । एवञ्च व्याख्यायमाने राधेःवर्णस्त्रैत्वं विज्ञायते यदि तस्मात्
इतरनुवर्त्तते । एवञ्च सततत एकहल्मध्ये इतरत्रापि (६।४।१२०) तस्मात्
सन्निधानादिहापि प्राप्नोति । शशासिच शशासिमिति । नेव दोषः । मञ्जू-
वद्भुतिन्यायेन तस्त्रैहानुवर्त्तति । एकहल्मध्ये वेतगादि । अथवेकहल्मध्ये
इतरनुवर्त्तते । तच्चाप्यनुवर्त्तमाने ऽसम्भवादन इतीह न व्याप्रियते । तेन राधे

यं एकहलमध्येऽवयवः स स्थानी भवति । स पुनराकार एव भवति । तस्मैवैत्स्वं भविष्यति ।

१२४ । वा जृभ्रमुत्रसाम् ।

जृ वयोहानावितरस्य गुणार्थं वचनम् । भ्रमेरादेशार्थम् । अनेकहल-
मध्यार्थश्च । त्रसैश्चानेकहलमध्यार्थम् । जजरतुरिति पूर्ववद् गुणः ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते । अत आह फणादीनामित्यादि ।
फण गती । राजृ दीप्तौ । टुभ्राजृ टुभ्राञ्च टुभ्राञ्च दीप्तौ । स्मसु स्वन ध्वन
शब्द इत्येते ध्वनवर्जिताः फणादयः सप्त । तत्राद्यस्य नितेयं प्राप्ते विकल्पार्थं
वचनम् । इतरेषामप्राप्ते । तत्र राजृप्रभृतीनां चतुर्णामवर्णस्त्रैस्त्वस्य
प्रतिपक्ष्ये राध हिंसायामितरात् इत्येतदिहोपस्थितमित्यादिना यदुक्तं
तद् यथासम्भवं वेदितव्यम् ॥

१२६ । न शसददवादिगुणानाम् ।

अत्र यदि गुण इत्यनेन यस्यैत्त्वं विहितं स एवाकार उच्यते ततोऽयमर्थो-
ऽकारस्य गुणस्य न भवतीति । तथाचैत्त्वविधिरनवकाश एव स्यादित्येत-
दुक्तौ कृत्वा नात्र गुणेनाकार एवोच्यते ऽपि तु गुणशब्दाभिनिर्हेतु इति
दर्शयन्नाह गुण इत्येवमभिनिर्हेतुस्य चेत्यादि । गुणशब्दं मुञ्चार्थं योऽभिनिर्हेतुः
शब्दस्तस्य सम्बन्धो योऽकारस्तस्य स्थान एत्स्वं न भवतीत्यर्थः । तत्
सम्बन्धित्वं पुनस्तस्य तत्स्थानिकत्वात् तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदि-
तव्यम् । तदेवं गुणशब्दाभिनिर्हेतुस्य सम्बन्धकारः प्रतिषेधस्य निमित्तम् ।
इतरस्तु विधेरितेयव विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागः । विशयसतुरिति ।
शसु हिंसायाम् । ददद इति । दद दाने । ववसतुरिति । टुवम उद्-
गिरथे । विशयसतुरिति । श्रु हिंसायाम् । गुणशब्दाभिनिर्हेतुस्येत्यादिना
यदुक्तं तस्मात्सुदाहरणे दर्शयति । विशयसतुरित्यत्रारित्ययं शब्दो गुण-
शब्दाभिनिर्हेतुः । तत्सम्बन्धकारस्यतदेकदेशत्वात् । लुक्विधेति । अचा-
प्योकारो गुणशब्दाभिनिर्हेतुः । तत्सम्बन्धकारस्य तत्स्थानिकत्वात् ।

ननु विश्वरतुरित्यत्राकारमात्रं गुणशब्देनाभिनिर्हस्यम् । नाऽरशब्दः ।
नेतदस्ति । रीफस्य गुणभक्तत्वात् । तथाच भाष्यम् अभवति गुणो भवति ।
ग्रामभवति द्विर्भवति । रीफसङ्घितो गुणद्विसंज्ञो भवतीति ।

१२७ । अर्धत्वात्सावनजः ।

द्विह्ययमादेशो भवतीति । नानुबन्धकतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य (प, ७)
भवति । एकाल्त्वात् । ऋकारस्यानुबन्धत्वात् । उकारस्यानुबन्धत्वात् प्रथमैक-
वचनं सुशब्दो ष्टुञ्जति । तेन सप्तमीबहुवचनं भवत्येव । अर्धत्वात् । स च नञ्
उत्तरो न भवतीति चेदिति यत् प्रकृतं तदिहापि सम्बध्यते । अर्धत्वाविति ।
ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वादुगिद्वामिति (७।१।००) नुम् । अर्धतीति । उगित-
येति (४।१।६) ङीप् । आर्धत्वमिति । अपत्यार्थविवक्षायामण् । ननु च नञि-
वयुक्तन्यायेन (प, ७५) सादृश्यात् सोरन्त्यत्र विभक्तावेव भवितव्यम् । नेतत् ।
असाविति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । अतएव इत्तिकृतोक्तं सुधेत् ततः परो न
भवतीति । अथवा सोरन्त्यो यः सुप् स चेत् ततः परो भवतीति ब्रूयात् ।
अथापि पर्युदासः ? एवमप्यदासः । अनितरत्वात्त्रिवयुक्तपरिभाषायाः
(प, ७५) । अनितरत्वन्तु तस्या अप्रतिषेध विभक्तावप्रथमायामित्यत्र (६।१।१२२)
विभक्तियङ्गाद् विज्ञायते । यदि हि सा नितरा स्यात् प्रथमापर्युदासेन
विभक्तावेव भविष्यतीति विभक्तियङ्गं न कुर्यात् । कुर्वन्नपि तज्
प्रापयत्यनिलेयं परिभाषेति । (N)

१२८ । मघवा बहुलम् ।

मघवेति सुबन्धतत्रेण पठ्याः स्थाने प्रथमा । मघोन इति । मघुव-
मघोनामिति (६।४।१३३) संप्रसारणम् परपूञ्जत्वम् । आदुगुचः (६।१।८०) ।
ननुच मघोऽस्यास्तीति मत्वर्थविवक्षायां ह्रस्वसोवनिषौ (५।२।१०८ वा)
वक्तव्याविति वनिपप्रत्ययान्तोऽयं मववञ्जशब्दः । तत्र वनिपः संप्रसारणे भ-
संज्ञायां सतयां यस्वेति चेति (६।४।१४८) लोपेन भवितव्यम् । ततश्च मघुन

(N) अर्धत्वात्सावनजः । न पठे पर । तत्र हि अत्राव सुनिता अर्धत्वाविति । वाङ्मन्यत मघमहर्ध-
नर्ध इत्यादिषु न सादेशः । सधामानेनपि अर्धत्वावत्य वा तत्राद् विष् ततो मनुपि अर्धत्वावत्य मिहिः ।

इतरनिष्ठं रूपं स्यात् । नैतत् । अन्यदेव ह्रीदमभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ।
तथाहि भाषायामपि तस्य प्रयोगो दृश्यते (०) । अथापि वनिप्रतरयान्तः
स्याद् ? एवमपि बहुलवचुनाद् यस्येति (६।४।१४८) चेति लोपो न भविष्यती-
तरदोषः । मघोनीति । ऋन्नेभ्यो ङीप् (४।१।५) । माघवन्मिति । पूर्ववदण् ।
अभिति (६।४।१६७) प्रकृतिवद्भावः ।

१२९ । भस्य ।

१३० । पादः पत् ।

पाद इति । पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यत इति । अथ पादयतेः
क्विवन्तस्य यः पाच्छदः संपद्यते स कस्मान्न गृह्यते ? तस्यासम्भवात् । पादय-
तेर्हि क्विवन्तेभ्योपि दृश्यत (३।२।१७८) इत्यनेन स्यात् । स च दृश्यत इति
वचनान्न भवति । यत् लोके क्विवन्तप्रयोगो दृश्यते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थे हि
तत्र दृश्यत इत्युक्तम् । नच पादयतेः क्विवन्तस्य प्रयोगो दृश्यते । पादशब्दस्य
समास एवाकारो लुप्यते । तेन सामर्थ्यात् तदन्तस्याङ्गस्य कार्यं विज्ञायत
इत्याह तदन्तस्याङ्गस्येत्यादि । यदि तर्हि पाच्छब्दान्तस्याङ्गस्य पदित्यय-
मादेशो विज्ञायत एवन्तर्हि येन विधिस्तदन्तस्येति (१।१।७२) सर्वस्य तदन्तस्य
प्राप्नोतीत्याह स चेत्यादि । द्विपद इति । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः । संख्या-
सुपूर्वस्येत्यकारलोपः (५।४।१४०) । द्विपदिकामिति । द्वौ द्वौ पादौ ददातीति
पादशतस्येत्यादिना (५।४।१) वुन् । वैयाघ्रपद्य इति । व्याघ्रस्यैव पादावस्येति
बहुव्रीहिः । पादस्य लोपोऽङ्गस्यादिभ्य (५।४।१३८) इत्यकारलोपः । व्याघ्र-
पदोऽप्येतरमिति गर्गादित्वाद् यञ् ।

१३१ । वसोः संप्रसारणम् ।

प्रतरयपङ्कषपरिभाषया (प, २४) तदन्तस्य कार्यं विज्ञायत इतराह वसन्त-
स्येत्यादि । विदुष इति । विदेः शतुर्वसुः (७।१।३६) । पेचुष इति ।
कसुषेति (३।२।१०७) श्लिष्टः कसुः । अत एकइलमध्य (६।४।१३०) इतरादि-
नैस्वाभ्यासलोपो । पपुष इति । आतो लोप इटि चेतगाकारलोपः (६।४।६४) ।

(०) इतिर्नचिति निःशब्दो मस्येव मघवानमभिति भाट्टः ।

ननु चाकारलोपे कर्त्तव्ये संप्रसारणमस्तिष्ठम् । तत् कुतोऽत्राकारलोप इत्याह आकारलोपे कर्त्तव्य इत्यादि । आकारलोपः संप्रसारणे । तत् तु विभक्ताविति व्याख्ययत्वम् । अतो नास्त्रसिद्धत्वम् । ननु पैकानुबन्धकग्रहणे न इत्यनुबन्धकस्येति । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति (प, ८२) वा न कसोरिह ग्रहणेन भवितव्यम् । तत् कथं पपुषः पपुष इत्यात्र संप्रसारणं भवतीति आह वसुग्रहण इत्यादि । एतत् तु गवादेशस्य वसो रुकारानुबन्धकरणाद् वेदितव्यम् । उकारानुबन्धस्य ह्येतदेव फलम् । इह सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात् । ननु चोगित्त्वार्थं तत् स्यात् । नैतत् । उगित्कार्थस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ।

१३२ । वाह ऊट् ।

वाह इति । वह्निरयं ग्विप्रतयात् । स चास्माद् सांपपदादेव ग्विर्विहितः । तेन सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्दिष्टायत इत्याह वाह इत्येवमन्तस्येत्यादि । ऊट्प्रतिप्रतदिति । टिटयमूकारः । एतेप्रथतृट्स्विति (१११८२) विशेषार्थः । संप्रसारणं भवतीति । संप्रसारणमित्येव विशेषः कुतो लभ्यते ? पूर्वसूत्रात् संप्रसारणमित्यस्यानुवृत्तेः । किमर्थं पुनः संप्रसारणमनुवर्त्तते । स्थानिनियमार्थम् । यद्येतन्नानुवर्त्ततालोऽन्त्यस्येतान्त्यस्य (११११२) स्यात् । संप्रसारणमित्यस्त्वनुवर्त्तमाने तेनाभिसम्बन्धमानेनोठा यण एव स्थान इग् यणः संप्रसारण मिति (१११४५) भवितव्यम् । प्रथोह इति । प्रथं वदतीति भजो ग्विरित्यनुवर्त्तमाने (११२१३२) वदथेति (११२१४४) णिः । अथ किमर्थमूट् क्रियते न वाह इत्यातावदेव सूत्रं कर्त्तव्य मित्यभिप्रायः । संप्रसारण एव ऊट इति । पूर्वसूत्रात् संप्रसारणग्रहणानुवृत्तेर्गुणे चेति ऊट इति सम्बन्धः । गुणस्य पुगस्तनचूपधस्येति (७१३८६) । लुप्तेऽपि ऋ प्रत्ययलक्षणेन । ननुचाङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिर्निहितस्येति (प, ८१) संप्रसारणे कृते गुणेन न भवितव्यम् । निहितस्येति वचनाददोषः । निष्ठा हि शब्दस्य परिसमाप्तिः । सा च तदा भवति यदा शब्दस्य प्रयोगार्हता भवति । नच यावद् गुणादिसंस्कारो न क्रियते तावदस्य प्रयोगार्हता भवति ।

तस्मात् कृतेऽपि संप्रसारणे भवतीत्युच्यते । तत्रैतत् स्यात् । यद्युङ् न क्रियते तदा शालिं वहति दितिं वहति शालूहो दितुह इत्येवमाद्यनकारान्ते शालिदितिशब्द उपपदे वहे शिर्षप्रतये विहिते सति न सिध्यतीत्यत आह अनकारान्ते चोपपद इत्यादि । वहद्येतेनेन (३।२।६४) ऋन्दसि मह (३।२।६३) इत्यतोऽह ऋन्दोयङ्गणानुवृत्ते ऋन्दसेव णिर्विधीयते । दृष्टार्थविधि ऋन्दसि । अकारान्त एव चोपपदे प्रष्टादौ वहे ऋन्दसि णि र्दृश्यते । नत्विकारान्ते शाल्यादौ । कथं पुनरनेन बहिरङ्गपरिभाषा (प, ५२) ज्ञाप्यत इत्याह तस्यां ह्यीत्यादि । बहिरङ्गत्वं पुनः संप्रसारणस्य बाह्याजादिप्रतयनिमित्तां भसंज्ञामाश्रित्य प्रवृत्तत्वात् । गुणस्य त्वन्तरङ्गत्वम् । अबाह्यप्रतये प्रवृत्तत्वात् । किं पुनरस्याः परिभाषाया ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पचावेदं यजावेदमित्यत्रासिद्धत्वं बहिरङ्गलक्षणस्य । अतोऽन्तरङ्गलक्षण-मेत ऐवं न भवति । बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य । बहिरङ्गत्वन्तु पदद्वया-श्रितत्वाद् । ऐवस्य त्वन्तरङ्गत्वं विपर्ययात् ।

१३३ । श्वयुवमघोनामतद्धिते ।

यून इति । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च सवर्णदीर्घत्वम् । शोवमिति न-स्तद्धित इति टिलोपः (६।१।१४४) । योवनमिति । यूनो भाव इति ह्ययनान्त-युवादिभ्योऽणित्यच् (५।१।३०) । अस्मिन् (६।४।१६७) प्रकृतिभावाद् टेरिति (६।४।१४३) टिलोपाज्जोपौ न भवतः । मघवन मिति । मघवा देवतासेरिति सास्य देवतेत्यच् (४।२।२) । पूर्ववत् प्रकृतिभावः । शोव मित्येतद् व्युत्पाद यितु माह ऋनो विकार इत्यादि (P) । युवशब्दसेरिति । प्रत्ययान्तस्यापि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति (प, २) संप्रसारणं प्राप्नोति । मघवन्त्यस्यापि चित्वादेशे कृत एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति (प, ३८) तकारान्तस्यापि प्राप्नोति । तत् कथं न भवतीत्याह श्वादीनामित्यादि ।

(P) सुद्वितयुक्तके तु शोवमं मासमिति पाठः । शोव मिति पाठे घनः संकोच उपसंज्ञानमिति (६।४।१४४, वा) संकोचेऽभिधेये एव टिलोपः सति । शोवः सद्योचः । शोवनोऽन्तः । आसकारन्तु वार्तिक-नाकोनच्चादिति प्रतीयते ।

तदर्थमिति । नकारान्तानामेव यथा स्यात् । अनकारान्तानां मा भूदित्येव-
मर्थम् । अन इत्युभयोः शेष इति । अन इत्यस्योभयो र्यागयोः शेषत्वे-
ऽवयवत्वे सत्यन इत्यनेन संप्रसारणशेषस्यातिदेश इति न भवति ॥

१३४ । अलोपोऽनः ।

तपरकरणं नञ्समासोऽयमित्याशङ्कानिरामार्थम् । राजकीय इति ।
गर्तोत्तरपदाच्छ इति (४।२।१०७) च्छे प्रकृते राज्ञः क चेतिच्छः (४।२।१४)
ककारस्यान्तादेशः । अत्राप्येकदेशविकृतमनन्यवद् भवतीति (५,३८) ।

१३५ । अपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।

अन्निति (६।४।१६७) प्रकृतिभावेनालोपस्य निवृत्तिर्मा भूदित्येवमर्थे
वचनम् । औक्षणः । ताक्षण इति । उचन् तच्चन् इत्येताभ्या मपत्यार्थेऽण् ।
औक्षण इति । भ्रूणं हृतवानिति ब्रह्मभ्रूणहृत्त्रेषु हन् इति (३।२।८७) क्षिप् ।
तदन्तादण् । ह्यो ह्यन्तेऽण्णिकेष्विति (७।३।५४) कुत्वम् । धार्तराज्ञ इति ।
धृतराजशब्दाद् बहुव्रीहिरण् । सामनो वेमन इति । तस्येदमित्यण्
(४।३।२२०) । उभावपि न भवत इति । अलोपटिलोपावुभावपि चापेक्ष
प्रकृतिभावस्य विधानात् । ताक्षण्य इति । कुर्वादिभ्यो ण्य इति (४।१।१५१) ण्ये
प्रकृते सेनान्तलक्षणकारित्वात्प्राप्रत्ययः (४।१।१५२) । ये चाभावकर्मणोरिति
(६।४।१६८) प्रकृतिभावः ।

१३६ । विभाषा ङिश्योः ।

गोशब्दे चेति । एतेन नपुंसकाच्चेति (७।३।१८) यो विहितः गोशब्दस्त-
मेरुदं यद्वचनम् । नतु जस्यसोःशिरिति (७।१।२८) यो विहितः शिरशब्दमेरुदं
यद्वचनमिति दर्शयति । कुतःपुनरेतज् ज्ञायते ? शिरशब्दे भर्मन्नाया अभावात् ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

प्रतिदीर्घेति । उल्लि च्छेति (८।२।७७) दीर्घः । अथान्तयद्वयं किमर्थम् ?
न वम इत्येवोच्चेत् । वकारप्रकाराभ्यां संयोगेन विशिष्टमात्रे न च तदन्तविशि-
र्मवतीत्यन्तरिणाप्यन्तयद्वयं तदन्तविधिर्लभ्यत एव । सत्यमेतत् । विशिष्टार्थं
मन्तयद्वयम् ॥

१३८ । अचः ।

अचइत्ययमक्षतिलुप्तनकारो गृह्यत इति । कुत एतत् ? प्रत्याहारः कस्मान् गृह्यते ? अक्षोप इत्यनुष्ठेर्न शक्यते प्रत्याहारो ग्रहीतुम् । प्रत्याहार-ग्रहणे सति तेनाकारो विशिष्येत् । तथाचानर्थकं प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । नञ्कारोऽप्यत्वं अभिचरति । ननु चाङ्गं प्रकृतम् । तत् प्रत्याहारिण विशिष्यते ऽजन्तस्याङ्गस्येति । न । एवं सतप्रजन्तस्याङ्गो भवतीत्येष सूत्रार्थः स्यात् । तथाच यसेति (६।४।१४८) लोपोऽनर्थकः स्यात् । अनेनैव सिद्धत्वात् । अपिच द्युप्रागपागुदकप्रतीचो (४।२।१०१) यदितेग्रवमादिनिर्देशो लिङ्गं ह्यत्राप्रत्याहारग्रहणस्य । यदि हि प्रत्याहारग्रहणं स्याद् अत्राक्षते ग्रहणं न स्यात् । नञ्चोतदजन्तमङ्गम् । अतएव निर्देशात् पचाद्यजपि न गृह्यते । नङ्ग्रतत् पचाद्यजन्तमङ्गम् । दधीच इति । दध्यश्नतीति ऋत्विगादिना (३।२।५६) क्तिन् । अनदितामित्यादिनानुनासिकलोपः (६।४।२४) । चाविति दीर्घः (६।३।१३८) ।

१३९ । उद् ईत् ।

१४० । आतो धातोः ।

कीलालप इति । विजुपेच्छन्दसीति (३।२।७३) विचि प्रकृत आतो मनिन्क्कनिव्वनिपञ्चेति (३।२।७४) विच् । निय इति । क्तिप् । इयङ् ।

१४१ । मन्वेष्वाद्यादेरात्मनः ।

आङ्गिति । ततोयेकवचनस्यैवा संज्ञा पूर्व्याचार्यैर्विहितान् । आङ्गोऽन्यत्रापि दृश्यत इति । मन्वेष्पिति बहुवचननिर्देशादेतत्प्रकृतम् । बहुवचननिर्देशेन ह्ययमर्थः सूचितः । बहुविषयोऽयं निर्देश इति । एवञ्च बहुविषयो भवति यद्याङ्गोऽन्यत्रापि क्वचिद् भवति । नान्यथा । कन्यासमञ्जतेति । सप्तम्येकवचने । अथादिलोपः । आदियङ्गणसुत्तरार्थम् । इह तु पूर्वसूत्रादात् इत्यनुष्ठेत्तेरन्तेरवाप्यादियङ्गणमादेरेव लोपो भवतीति शक्यते विज्ञातुम् ।

१४२ । ति विंशते ङिति ।

विंशक इति । विंशतिविंशङ्गां ड्युक्कसंज्ञायामिति (५।१।१४) ड्युक् ।

त्रिंशत्स्य लोपे कृते ऽतो गुणे पररूपत्वम् । विंशं शतमिति । विंशति रधिका
ऽस्मिन्निति श्रदन्तविंशते चेति उप्रतयः (५।२।४६) । विंश एकविंश इति ।
तस्य पूरणे उट् (५।२।४८) । त्रिंशत्स्यस्य मा भूदित्येवमर्थम् ।

१४३ । टः ।

कुसुदानित्वादि । कुसुदनङ्गवेतसेभ्यश्चातुरर्थिको ङ्मत्पु (४।२।८७) । उप-
सरज इति । सप्तम्यां जनेर्ङः (३।२।८७) । एवं मन्दुरज इत्यत्रापि । अत्र हि
आपोः संज्ञाच्छन्दसोर्विबुलमिति (६।३।६३) पूर्वपदस्य ङ्गत्वम् । त्रिंशक इति ।
पूर्ववत् इवन् । ननु च भस्वेतरनुवर्त्तते (६।४।१२८) । न च ङ्मत्पि उप्रत्यये च
धातोर्विहिते पूर्वस्य भसंज्ञा प्राप्नोति । उभयोरनजादित्वात् । अस्मादित्वाच्च
यथायोगम् । तत् कथमत्र लोपो भवतीत्याह उित्यभस्यापोतयादि । यदि
टिलोपो न स्यात् तदा उिस्वमनर्थकं स्यात् । अथेवं कश्चाच्च विज्ञायते प्रयो-
जनाभावादन्नेत्संज्ञैव न भवतीति ? तस्याच्चासत्रां अवगार्थमेव उकारोच्चारण-
मिति ? अथक्वमेवं विज्ञातुम् । एवं तर्हि प्राङ्ङृत्कारत्कालदिवां ज इति
(६।३।१५) कृतटिलोपस्य जने निर्देशो नोपपद्येत । तस्मादत एव निर्देशादव-
सोयने भवति धातुप्रतयउच्चारणसंज्ञेति । तस्याच्चासत्रां यदि टिलोपो न
स्यात् तस्यासत्तदा वैयर्थं स्यात् । ङ्मत्पुपोऽपि यदि उकारस्य लोपो न
स्यात् तदन्तेन तस्मादादेशो न गम्येत । तत्र च देशे तस्माच्चीति (४।२।६७)
वर्त्तते । तस्मादवच्छं तत्रापि उकारस्वेत्संज्ञया भवितव्यम् । तस्याच्च तत्-
सामर्थ्याद् टिलोपे न ।

१४४ । न सञ्चिते ।

सालत इति । सत्वतोऽपतयमितरण् । नान्तस्य टिलोप इत्यादि । किं
पुनः कारणं न सिध्यति यत् उपसंख्यानं कर्त्तव्यमित्याह अत्र य इत्यन्ता
इत्यादि । ये त्वन्नान्ता लोचामकिति (६।४।१६) प्रकृतिभावः प्राप्त इति प्रकृतेन
सम्बन्धः । सात्रज्ञाचारा इति । तयोदमितरण् (४।३।१२०) । पीठसर्पिच इति ।
रम इति प्रकृतेन सम्बन्धः । पेटसर्पा इति । पूर्ववदण् । चास्त्रापा इति ।
पूर्ववत् प्रोक्ताथं कक्षापिवैश्वर्यायनान्तेवासिभ्यश्चेति (४।३।१०४) वैश्वर्यायनान्ते-

वासित्वाण् षिनिप्रत्यये प्राप्ते तदपवादः कलापिनोऽण् (४।३।१०८) ।
ततस्तदधीते तद्धेद (४।२।५८) इतरण् । तस्य प्रोक्ताङ्गुणिति (४।२।६४) लुक् ।
अन्तोब्राह्मणानि च (४।२।६६) तद्विषयाणीत्यधेदवेदित्वविषयता । कौथुमा इति ।
तस्येदमितरण् (४।३।१२०) । तत्कृतो ग्रन्थ उपचारादितरादि । उपचारस्य
तु तत्कृतत्वमेवात्र निबन्धनम् । भवति हि तत्कृतत्वे तदुपचारः । यथा
सर्वमिदं पुराणं कर्म शुभाशुभं भुज्यते इति । अथ कस्मादुपचार आश्रीयते ।
नाशिकृत्य कृते ग्रन्थ (४।३।८७) इत्येवमादिशैषिकार्थविषयायां तद्विषय एव
क्रियेतेतरात् आह शैषिकेष्वर्थेष्वितरादि । तैतिलिजाजलिशब्दौ उच्यसंज्ञकौ । तयो-
र्हृत्त्वाच् शैषिकेष्वर्थेषु विधीयमानोऽसौ तद्विषयो वृथाच्छ इति शब्दः (४।२।११४)
प्रसज्येत । तस्मिंश्च सति तैतिला जाजला इति न सिध्येत् । तस्मान्मा भूदेष
दोष इत्युपचार आश्रितः । एवमितरणेनानन्तरात्तां व्युत्पत्तिं दर्शयति च्-
प्रत्ययनिवृत्तये । लाङ्गलिशब्दस्याप्येवं व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या । लाङ्गत्याचार्यः ।
तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् लाङ्गलिशब्देनाभिधीयते । लाङ्गला इति । शिखण्डा
इत्याद्यादुदाहरणत्रयेऽपि तस्येदमितरण् (४।३।१२०) । आश्रम इति । अत्रापि
तस्य विकार इतरण् (४।३।१३४) । आश्रमोऽन्यत्रेति । अत्रापि तस्येदमितरा-
त्रार्थाभिधाने । चार्म इतरत्रापि तस्येदमितरण् (४।३।१२०) । चार्मणोऽन्य
इति । चर्मणो विकार इति । शौव इति । हारादीनाञ्चेत्त्रैजागमः (९।३।४) ।
सायंप्रातिकादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्त इतरतः पृच्छति के पुनः सायं-
प्रातिकादय इति । सायंप्रातिकप्रकारा इतरनेन प्रकारवचनतामादिशब्दस्य
दर्शयति । ननुच सायंचिरमितरादिनाव्ययेभ्य (४।३।२३) टुटुलभ्यां
भवितव्यम् । तत् कथं ठञ् भवतीत्याह टुटुलौ तु नेष्येते इति । अनभि-
धानात् । अत्रच सर्वलोपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपाद-
नम् । मन्त्रेष्वितरादेः (६।४।१४१) सूत्रादादिप्रवृत्तमनुवर्त्तते । तद्विषय-
प्रवृत्तचेदमर्थमेव कृतम् । तदनुवृत्तौ चायमर्थो भवति । नात्तादीनां
तद्विषये परतटिलोपो भवतीति । आदिशब्देन सायंप्रातिकादयो पृच्छन्ते ।
तेन सर्वत्र टिलोपः सिद्धो भवति । इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोप इति ।
एतेनारातीय इत्येवमादीनामसायंप्रातिकत्वं दर्शयति । अथ ग्राह्यत इत्यत्र

कथमन् ? यावता कालाट्टञ्जिति (४।३।११) ठञ् भवितव्यम् । नैतदस्ति ।
कालाट्टञ्जितप्रत्यय (४।३।१२) कालादिति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेन
शस्त्रशब्दाद् यञ्वाविहितमण् भवति । नच योगविभागेन ठञ् बाधते ।
येवाञ्च विरोधः शास्त्रतिक इति (२।४।८) निपातनात् । तेन पञ्चे
ठञ्पि भवत्येव । टुटुलौ तु शास्त्रशब्दात्केच्येति । अन्भिधानादेव ।
अथ शास्त्रतिक इत्यत्रेसुसुक्तास्तात् क इति (७।३।५१) ठञ् कादेयः
कञ्चाञ्च भवति ? अतएव निर्देशात् ।

१४५ । अञ्जित्खोरेव ।

इत् इति । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः ।
राजाङ्गःसखिभ्यष्टञ्जिति टच् समासान्तः (५।४।८१) । अत्राञ्जोऽङ्ग एतेभ्य
(५।४।८८) इत्यञ्जादेयः प्राप्तः । स च न संख्यादेः समाहार इति (५।४।८९)
प्रतिषेधाच्च भवति । इत् इति । तद्वितार्थं समाया इति (५।१।८५)
वर्तमाने रात्रग्रहःसंवत्सराच्चेति (५।१।८७) खः । तेन पुनरङ्गीन इत्यत्र
खप्रत्यय इत्यञ्ज अञ्जः समूहे खो वक्तव्य (४।२।४३० वा) इति । ननुच
अञ्जो नकारान्तात् पूर्वेष्वेव सिद्धट्टिलोपः । तत् किमर्थायमारम्भ इत्याञ्च
सिद्धे सतीत्यादि । आञ्जिकमिति । आञ्जीयङ्क् । यदि सिद्धे सति
नियमार्थोऽयमारम्भ एषं सत्येवग्रहण मनर्थकं स्यात् । विनापि तेन सिद्धे
सत्कारम्भो नियमार्थो विज्ञास्यत इत्याञ्च एवकारकरणं विच्छट्टार्थमिति ।
अथ विपरीतनियमार्थानिरासार्थं कञ्चाञ्च भवतीत्याञ्च अञ्ज एवेत्यादि ।
यञ्चाञ्च एव ट्टिलोपे विपरीतनियमः स्यादेवं सत्यन्वयस्य खे ट्टिलोप-
प्रसङ्ग एव नास्ति । आत्माध्वानौ ख इति (६।४।१६८) प्रकृतिवद्भावविधान-
मनर्थकं स्मादित्त्वभिप्रायः ॥

१४६ । ओर्गुञ्चः ।

वाञ्च इति । मञ्चुवञ्चोर् ग्राह्यकौशिकयोरिति (४।१।१०६) वञ्चु-
शब्दादपत्वार्षे यञ् । माञ्च इति । अत्रापि गर्नादित्वात् । वाञ्चो यि
प्रत्यय (६।१।७८) इत्यवादेयः । गृह्यमित्यादौ तच्चे इति (५।१।५)

यद्यसौ यकारः सूर्यादीनां सम्बन्धी भवति । सौरौ बलभक्ति । ननु चात्राकारलोपस्य व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वं नास्तीत्युपधायकारो न भवतीत्येतदुक्तमित्याह अणि यो यस्येति लोप इत्यादि । अत्र हि द्वौ यश्चेति लोपो । एकोऽणि परतः । अपर ईकारे । तत्र प्रथमो व्याश्रयः । तथाहि लोपोऽणमाश्रित्य भवति । यलोपस्वीकारम् । अतो व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाभावस्तस्य युक्तः । इतर स्वीकारमाश्रित्य भवति । समानाश्रय एव । ततश्च तस्यासिद्धत्वादुपधायकारो भवति । भस्याणन्तश्चेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति । तेषम् । तैषीति । नक्षत्रेष युक्तः काल (४।२।३) इत्यण् । टिड्ढाणमिति (४।१।१५) ङीप् । ऋषित्वादिणि क्त इति । ऋष्यन्धकेत्यादिना (४।१।१४) । मत्स्यचरीति । मत्स्यो भूतपूर्वः । भूतपूर्वं (५।३।५३) च रट् । पूर्ववन् ङीप् । भवत्यत्र मत्स्यचर इति भसंज्ञकमत्स्यसम्बन्धी यकारः । नत्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपो न प्रवर्तते । अथ किमर्थं यग्रहणम् ? यावता सूर्यादिभि रूपधायानां विशिष्यमाणायाम् अन्तरेणापि यग्रहणं यकारस्योपधाभूतस्य लोपो विज्ञास्यते । यकार एव हि तेषामुपधा । नतु वर्णान्तरम् इत्यत आह यग्रहणं मुत्तरार्थमिति । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्विहापि पूर्ववद् विभाषा माश्रित्य कर्षव्यम् । मात्स्यमिति । तश्चेदमित्यण् (४।३।१२०) । सौर्यमिति । अश्वन्ताडृष्णाच्छः (४।२।११४) । एवमागस्त्यमिति । सौर्यमिति । सूर्यो देवतास्येति सास्य देवतेत्यण् (४।२।२४) । आगस्त्य इति । अपत्वार्यं ऋष्यण् । नक्षत्राणीति । नक्षत्रसम्बन्धी योऽण् तन्मिन्नित्यर्थः । ककारादेः शब्दश्चेति । ककारस्याकारस्येत्यर्थः । आयुदात्तत्वञ्चेति । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वे प्राप्ते सत्यायुदात्तार्थं वचनम् । अन्तित इति । अपादाने पाहीयश्चोरिति (५।४।४३) तसिः । तादेषेति । तिकशब्दस्येत्यर्थः । चकारात् कादेश्च । अन्तम इति । अतिशायने तमप् । अन्तिषदिति । सत्सृष्टिवेत्यादिना (३।२।११) क्लिप् । ये चेति इह्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्तिय इति । भवे ह्यन्दीति (४।४।११०) यः । तत्र साधुरिति (४।४।२८) वा । केचित् सर्वमिव लोपविधानञ्चन्दस्ववेच्छन्ति ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

तद्धित इति निवृत्तम् । उत्तररूढे तद्धितग्रहणात् । तेनायमीत्येव विधिः । गार्गीत्यादि । गर्गादिशब्देभ्यो यजन्तेभ्यो यजश्चेति (४।१।१६) ङीप् । कारिलेयीति । स्त्रीभ्यो ङक् (४।१।१२०) । तदन्ताट्टिट्ठाणञिति (४।१।१५) ङीप् । वैधीति । पुंयोगादाख्यायामिति (४।१।४८) ङीष् ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

गार्गीकमिति । गोषोचोद्गोरभ्येत्यादिना (४।२।३८) गार्गीशब्दाद्भुक् । तच्च यञो लोपोः । साङ्गाश्यक इति । काम्पित्यक इति । पूर्ववत् सङ्गाशकम्पित्यशब्दाभ्याश्चातुरधिको बुञ्क्षित्वादिना (४।२।८०) ष्यः । तदन्ताज्जातादौ शैविकेऽर्थे धन्वयोपधाद्भुञ्जति (४।२।१२१) बुञ् । अथ तद्धितग्रहणं किमर्थम् ? न स्तद्धित इति (६।४।१४४) तद्धितग्रहणं मनुवर्त्तयति इत्यत्र आह तद्धितग्रहणमित्यादि । सोमो देवतास्तेति सोमाट्त्वण् (४।२।३०) । टिट्ठाणञिति (४।१।१५) ङीप् । तच्च परतोऽनपत्यकारस्यापि हलस्तद्धितस्येत्यनेन लोपो यथा स्वादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम् । अन्यथा यदि तदेव प्रकृतं तद्धितग्रहणं मिहानुवर्त्तते तदा तत्सम्बन्धमीदृश्रहणं मनुवर्त्तते । तथाचोभयमिहानुवर्त्तमानं पूर्वयोगेऽप्यनुवर्त्तते । तथाच पूर्वमेव योगिन सिद्धे सतुभयत्र तद्धित इति च नियमार्थोऽयमारम्भः स्यात् । आपत्यस्तेवानाकारादौ तद्धिते लोपो भवति । इति च । नानापत्ये च । एवञ्च यथानपत्यस्य साङ्गाश्यक इत्यत्र लोपो न भविष्यति तथा सोमी इष्टिरित्यत्रापि न स्यात् । नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । इह तु तद्धितग्रहणे क्रियमाणे पूर्वयोगी तद्धितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यायते । तेन पूर्वयोगिन तद्धितमात्रस्य यकारस्यानपत्यस्य आपत्यस्य चाविशेषेण लोपो विधीयते । सोमी इष्टिरित्यत्रापि लोपो यथा स्वादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम् । ननुच यद्युभयत्र तद्धित इति चायं नियमः स्यात् सूत्रद्वयस्यार्थोऽपार्थकः स्यात् । इह आपत्यस्यानातीतकमेव योगं कुर्यात् । तस्मात् सूत्रद्वयस्यारम्भसामर्थ्यादन्यतरस्यैवेहानुवृत्तिर्भविष्यति । ननुभयस्यापि । इह त्वेतावान् सन्देहः स्यात् । किं तद्धित-

ग्रहणमिहानुवर्त्तत उतेद्ग्रहणमिति ? अत्रापि तद्विषयग्रहणं अनुवर्त्तते ।
नेद्ग्रहणमिति । व्याख्यानात् । सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते भवति व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणादिति (प,१) । तद्विषयग्रहणे च केवल
इहानुवर्त्तमाने तद्विषयग्रहण एवायं नियमो भविष्यति । नत्वौद्दिश्य इति ।
तथाचासत्त्वपि पुनरिह तद्विषयग्रहण इति नियमाभावात् पूर्वसूत्रेषु सौमि
इष्टिरित्यत्रापि लोपः सिध्यत्येव । तत् कथमिदमुक्तं तद्विषयग्रहणमीत्वन-
पत्यस्यापि लोपार्थमिति ? सुखेन लोपः प्रतीयत इत्येतदर्थमिदमित्यभि-
प्रायो द्रष्टव्यः । ततश्चायमत्रार्थः सम्यग्यते प्रतिपत्तिगौरवपरीक्षारार्थं तद्विष-
यग्रहणम् । मार्गायण इति । यत्किञ्चिदिति (४।१।१०१) फक् । कारिकेयिरिति ।
कारिकाया अपत्यमिति स्त्रीभ्यो ढक् (४।१।१२०) । ततस्तस्यापत्यम् । अत
इत् (४।१।१५) । कारिकेयिः ॥

१५२ । क्वच्युप्रोच्च ।

अतद्विषयार्थोऽयमारम्भः । क्व इति क्वक्क्वडोः सामान्येन ग्रहणम् ।
गार्गीयतीति । सुप आत्मनः क्वच् (३।१।८) । क्वचि चेतीत्त्वम् (७।४।३३)
गार्गीय इति । कर्तुः क्वड् सलोपश्चेति (३।१।११) क्वड् । अत्रतुसर्वधातु-
कयोरिति (७।४।२१) दीर्घः । गार्गीभूत इति । अभूततद्भाव इति
(५।४।५०, वा) ङिः । अस्य प्रावितीत्त्वम् (७।४।३२) ।

१५३ । विल्वकादिभ्यश्च लुक् ।

विल्वकादिभ्य इति । आमन्तुक्तेनाकारिण निर्देशः । विल्वकीया इति ।
उत्कारादिभ्यश्चः (४।२।८०) । नडादीनां कुक् चेति (४।२।८१) चातुरर्थि-
कश्चः । कुगागमः । विल्वका इति । प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८३) । अथश्च
ग्रहणं किमर्थम् ? यावता कृतकुगागमा विल्वकादयो ष्टहीताः । एभ्यश्च-
प्रत्ययः सम्भवतीत्यन्तरेणापिच्छग्रहणं ह्यस्यैव लोपो भविष्यतीति अत आहश्च-
ग्रहणमित्यादि । यदि च्छग्रहणं न क्रियेत तदा सन्नियोगमिष्टपरिभाषया च्छ-
कारे (प,८७) निवर्त्तमाने कुको ऽनिष्टमितिः स्यात् । तस्याच परिभाषाया
एतदेवच्छग्रहणं ज्ञापकम् । अथ कुक्ग्रहणं किमर्थम् ? प्रकृत एव लोपो

विधीयेतेत्यत (६।४।१४७) आह लुग्ग्रहणमित्यादि । यकारग्रहणमेकदेशोप-
लक्ष्यार्थं द्रष्टव्यम् । स हि लोप उपधाया इत्यनेन सम्बन्ध इति तस्मिन्नु-
वर्त्तमाने य उपधाया (६।४।१४८) इत्येतदप्यनुवर्त्तते । ह्रस्वोदादेशे कृते
यकारमात्रस्य स्यात् । अथाप्युपधाया इतिरतवानुवर्त्तते ? एवमप्यादेः
परस्मैतोकारमात्रस्य (१।१।५४) स्यात् । लुग् ग्रहणमिति । लुगिति प्रत्यया-
दर्शनस्यैवा संज्ञा । नतु प्रत्ययस्यैकदेशस्यादर्शनस्येति । लुग्ग्रहणे सति
सर्वस्यैव लुक् सिध्यति । तदर्थं हि लुक्ग्रहणम् ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयस्सु ।

तुरिति । विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य ढं स्तृषोः सामान्येन ग्रहणम् ।
करिष्ठ इति । करोतेस्तृन् । तदन्तादतिशयान् इठन् । अत्र ढग्रहस्य लोपः ।
विजयिष्ठ इति । विपूर्वाज्जयते स्तृन् । वजिष्ठ इति । अत्रापि वजिस्तृन् ।
तदन्तादिठन् । ङो ङ (८।२।३१) इति ढत्वम् (८।२।१) । ढग्रहस्य लोपे कर्त्तव्ये
पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धम् (८।२।२) । तेन पूर्वलाप एव ज्ञियते । तस्मिन् कृते
भलि पदाक्ते च विधीयमानं ढत्वं निमित्ताभावात् प्रवर्त्तते । दोहोयसीति ।
'दुहेस्तृजन्तादीयसुन् । अगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । अत्रापि लोपे कर्त्तव्ये
दादे र्धातोर्ध (८।२।३२) इतिरतदप्यसिद्धमिति पूर्वं लोपः । तस्मिन् सति
पूर्ववद् ढत्वं न प्रवर्त्तते । अथालोऽन्वस्येत्यन्वस्यार्यं (१।१।५२) लोपः कस्मात्
भवतीत्याह सर्वस्येत्यादि । तत्रैव कार्त्तव्यमाह अन्वस्येत्यादि । यथान्वस्य
स्याद् वचनवैयर्थ्यमापद्येत । अन्वस्य टेरित्येवं सिद्धत्वात् । तस्मादन्वलोपवचने
प्रयोजनं नास्तीति सर्वस्य ढग्रहस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनं
विज्ञायते । यदि तर्हि ढग्रहस्य लोपार्थं वचनमनन्तरं लुग्ग्रह कस्मात्
विधीयते । एवं तर्हि सर्वस्य सुखमेव लोपोऽवसीयते । प्रत्ययादर्शनस्य
लुग्विधानादित्यत आह लुगित्येतत् त्वित्यादि । कः पुनस्तत्र सति दोषः
स्यादित्यत आह तदाहीत्यादि । यदि लुगित्येतदिहानुवर्त्तते ततोऽन्तरङ्गानधि
विधीन् वजिरङ्गो लुग् बाधत इति (५,५३) कृत्वा पूर्वं सुखा भवितव्यम् ।

ततश्च न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणनिषेधः स्यात् । करिष्ठो विज्रयिष्ठ इत्यत्रार्द्धधातुकलक्षणो गुणो न स्यात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति लुगित्येतद्विज्ञानुवर्त्तते । अथेमनिज्पङ्कणं किमर्थम् ? यावता तदशब्दात् पर इमनिज् न सम्भवति । तथापि पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा (५।१।२२२) वर्णद्वयादिभ्यः (५।१।२२२) अक्षेत्यनेन योगद्वयेन स विहितः । न तदशब्दात् किञ्चित् पृथ्वादिषु द्वयादिषु वा मध्ये पठ्यते । नापि वर्णवाच्यस्तीत्यत आह इतरौ त्वितरादि ॥

१५५ । टैः ।

णाविष्ठवदिति । तसिलादिष्वाकृतसुच इष्टनि पुंवङ्गाव उक्तः । र ऋतो हलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) रभावः । टेरिति टिलोपः । स्यूलदूर-युवङ्गलेत्यादिना (६।४।१५६) यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । विष्मनो-र्लुगिति (५।३।६५) लुक् । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यामिति (५।३।६४) कन् । प्रियस्थिरत्यादिना (६।४।१५७) प्रादय षादेशाः । एतानि कार्याणि यथेष्टनि भवन्ति तथा णावपि यथा स्युरिति णाविष्ठवत् प्रतिपादिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । प्रातिपदिकप्रकरणं शक्यमकर्त्तुम् । अन्यस्यातिदेश-स्यासम्भवात् । वतिरिद्ध सादृश्यार्थः । तेन यस्येष्टनि यत्कार्यं विवक्षितं ततोऽन्यस्यातिदेशस्यासम्भवात् तद्व्यवच्छेदार्थं प्रातिपदिकप्रकरणं न कर्त्तव्यम् । तत् क्रियते विस्मयार्थम् । केचित् तु ब्रुवन् प्रत्ययस्य कार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थं प्रातिपदिकप्रकरणम् । तेन बहुमाचष्टे बहुयतीत्यत्रेष्टस्य यिट्चेति (६।४।१५८) यिङ् न भवति । एतच्चायुक्तम् । इष्टवदित्यत्र हि सप्तमोसमर्थोऽहति विहितः । णाविति प्रतियोगिनि समसोऽवस्थात् । तेनेष्टनि यत् कार्यं विहितं तदतिदिश्यते । नत्विष्टस्य यत् कार्यं तदपि । नच यिङ् इष्टनि यत् कार्यम् । अपि त्विष्टन एव । तस्यैव प्राप्तिरेव नास्तीति किन्तु चिह्नत्वर्येण प्रातिपदिकप्रकरणेन ? एनीमिति । एतदशब्दादार्द्ध-दात्तात्तोपधादित्यादिना (४।१।३८) ङीष् । तकारस्य च नकारः । एतद्यतीति

सो कृते पुंशब्देन स्त्रीपुंकारावुभावपि निवर्त्तते । ननुच स्त्रीया व्यवहितोऽत्र
 ष्वरिति चावतिदेशः क्रियमाण स्तद्भावधाने न प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
 इष्टमपि हि स्त्रीया व्यवधान एव प्रातिपदिकस्य पुंशब्दावः । तस्मादिहापि
 व्यवधानेऽपि तद्देव भविष्यति । स्वग्विणमिति । अस्मायामिधास्त्रजो विनि-
 रिति (५।२।१२१) विनिः । स्त्रजयतीत्यत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्य (प, ८४)
 इत्यत्र उपधाया (७।२।११६) इति द्विर्न भवति । अङ्गवृत्तेः पुनरङ्गवृत्ताव-
 विधिर्निष्ठितस्येति (प, ८३) वा । प्रापयतीत्येवमादौ भवत्येवानिष्ठितत्वात् ।
 अत्रास्तिस्त्रीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । ननु भारद्वाजीयपाठे प्रादयो न
 सिध्यन्ति । अपि तु स्त्रजयति वसयतीति लुक् । कनयतीत्यत्र च कश्चित्त
 आह तदेतदुभयमप्युदाहरणमात्रमित्यादि । तदेतद्भारद्वाजीयपाठे ऽन्वेषाच्च
 प्रयोजनसुपदर्शितम् । नत्वेतदुदाहरणमात्रपरिगणनम् । एतावदेव प्रयोजन-
 मिति यस्मात् प्रादयोऽपीथक्ते । ननु प्रातिपदिकाहात्वर्थं बहुवचनमिष्टवस्येति
 (ग, सू) चुरादिगण एव पठ्यते । तत् कस्मात् पुनरिह षाविष्टवज्ञाव सन्त्यते ?
 अस्यैव प्रपञ्चार्थमित्येके । गणे वा स वक्ष्यः । असौ इतर इति विकल्प-
 प्रदर्शनार्थमित्यन्ये ।

१५६ । स्थूलदूरयुवकस्त्रिप्रक्षुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्य

च गुणः ।

यद्यपि पूर्वं भावसाधनो लोपशब्द उपास्त स्तथापीह कर्मसाधनो गृह्यते ।
 यथादिपरमिति निर्देशात् । भावसाधने हि तस्मिन् कर्त्तृकर्मणोः कर्त्तृतीति
 (२।१।६५) षष्ठी स्यात् । कर्मसाधने तु कर्मणस्तेनेवाभिहितत्वात् प्रथमेव युज्यत
 इति मन्वमानो लोपशब्दस्य कर्मसाधनतां दर्शयन्नाह यथादिपरं लुप्यत इति ।
 कथं पुनस्तस्यैव भावसाधनस्य सतः कर्मसाधनतोपपद्यते ? कः पुनराह
 तस्यैवेति ? प्रतिस्त्रं ह्यनुवर्त्तमानो लोपशब्दो भिद्यते । ननुच यथादौ परस्मिन्
 लुप्ते सामर्थ्यात् तत्पूर्वस्यैव गुणो विज्ञास्यते । तत् किमर्थं पूर्वपक्षम्
 इत्याह पूर्वपक्षं विस्मयार्थमिति ।

१५७ । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुछद्मप्रदीर्घद्वन्द्वारकाणां
प्रस्थस्यवर्षेद्विगर्वपितृवद्वाचिद्वन्दाः ॥

किं पुनः कारणं प्रियोरुगुरुदीर्घाणामिवेमनिजुदाङ्गियते । नान्येषा-
मित्याह प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घा इत्यादि । प्रियादिभ्य एवेमनिच् सञ्भवति ।
नान्येभ्य इत्येवंपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । अन्यथा यद्यपि प्रियादय एव पृथ्वा-
दिषु पठ्यन्ते तथापि यद्यन्ये वा दृढादिषु पठ्यन्ते वर्षवाचिनो वा स्युस्तदो-
दाङ्गियेतेमनिच् तेषामित्यकारणमेतद् इमनिचोऽप उदाहरणं स्यात् ।

१५८ । बहोरुर्लोपो भू च बहोः ।

बहोरुत्तरिषामित्येतेन प्रथमस्य बहोः पञ्चम्यन्तां दर्शयति । तस्य च बहो-
रित्यनेनापि द्वितीयस्य षष्ठ्यन्तात् । भूयामिति । आदेः (१।१।५४) परसेरती-
कारस्यैव लोपः । अथ किमर्थं बहोरिति पुनर्यङ्गणम् इत्याह बहोरिति
पुनरित्यादि । असति हि बहोरितियङ्गणे बहुशब्दस्य स्थानित्वं न प्रतीयेत ।
पञ्चम्यन्तेन निर्देशात् । तस्मात् स्थानित्वप्रतिपत्तये पुनर्बहोरित्प्रत्ययते ।
अन्यथा ह्रीत्यादि । यदि बहोरिति नोच्येत तदा प्रत्ययानामिव भूभावः स्यात् ।
तस्मादित्युत्तरश्चेति (१।१।६७) वचनात् । ननु पृथग्निर्देशादेव प्रत्ययानां न
भविष्यति । अन्यथा भूलोपावित्त्वयं ब्रूयात् । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यत् पृथक्-
निर्देशस्य प्रयोजनम् । किम् ? पृथक्स्थानिकौ यथा स्याताम् । आदेर्मा
भूतामिति । यदि भूलोपावित्त्वयमुच्येत तदादेः परसेरत्वाद्यस्यैव (१।१।५४)
वर्णस्य पठ्यायेष भूलोपो स्यातामिति । अतो भिन्नस्थानिकौ यथा स्यातामि-
त्त्वयमर्थः पृथग्योगनिर्देशः स्यात् । तस्माद् युक्तमुक्तमन्यथा हि प्रत्ययानामिव
भूभावः स्यादिति । चकारोऽप सन्नियोगार्थः ।

१५९ । बृष्टस्य यिट् च ।

लोपाप्रवादो यिङ्गणम इति । नाप्राप्ते तस्मिन्स्वारभावात् । तस्मिन्स्वार
उच्चारणार्थं इति । प्रयोजनात्तरभावात् । चकारो बहोश्च भूरित्वनु-
कर्षणार्थः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यायानिति । प्रथमस्य अः (५।३।६०) । ज्य चेति (५।३।६१) ज्यादेयः । लोपस्य यिट्, चित्वादि । यद्यत्र लोपो यिटा न व्यवधीयते तदा तेनैव ज्यायानितेऽतत् सिध्यतीति क्त्वाऽऽदिति नोच्यत इत्यभिप्रायः । कथं पुनरादित्यनुच्यमाने लोपेन सिध्यतीत्यत्र षाड् लोपे हि सतीत्यादि । अथ दीर्घाच्चारणं किमर्थम् ? यावत्तान्तरतम्यादेव दीर्घस्य दीर्घ एव भविष्यति । नैतदस्ति । नहि भाष्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति ।

१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।

कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रे यद्भिभाषायद्गणं तदिहापि सम्बध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन पृष्ठादीनामेव भविष्यति । यद्येवं हलादेर्लघोरितेऽतन्न कर्त्तव्यम् । व्यवस्थितविभाषया हलादेर्लघोश्च भविष्यति । सत्यमेतत् । तद् विस्मष्टायं क्रियते । तत इह न भवतीत्याह अक्रियमाषि तु परिगणने कृतयतीत्यादावपीठवद्भावेन स्यादेवेति भावः ।

१६२ । विभाषर्त्तच्छन्दसि ।

१६३ । प्रकृत्येकाच् ।

स्रजिष्ठ इति । अत्र प्रकृतिवद्भावेन टिलोपो न भवति । ननु च विभक्तोर्लुक् टिलोपं बाधियते । नाप्राप्ते त्वस्मिन्स्वप्सारभात् । नैतदस्ति । नो टिलोपो । एको विभक्तत्वन्तस्य । अथो लुकि कृते सत्ववशिष्टस्य । तत्र योऽसौ विभक्तत्वन्तस्य टिलोपस्तस्मिन्नाप्राप्ते लुगारभ्यत इति युक्तं यदसौ तं बाधते । यस्त्ववशिष्टस्य टिलोपस्तस्य प्राग्लुक्प्राप्तसम्भवादप्राप्तएव तस्मिन्नाप्राप्तमात्रः कथं पश्चादुपजातप्राप्तिकं लोपं बाधेत ? तस्मादारम्भमिदम् । प्रकृत्यासौ राजन्वेत्यादि । किं वक्तव्यमेतत् ? न । कथं तर्हि

तुरित्तेनेयस्सु (६।४।१५४) इतिप्रतच्छिपतम् । सामान्येनायं प्रकृतिवद्भावो विधेयः । विभाषेति चानुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यच्च यत्रेष्यते तत्र सर्वत्र भविष्यति । यत्र तु नेष्यते तत्र न भविष्यतीति । एवमिन्द्रियनपत्य (६।४।१६४) इत्येवमादिकं प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति चेत् ? न । प्रपञ्चार्थत्वात् । राजन्यकमिति । राज्ञोऽपत्यमिति राजश्शशुराद् यत् (४।१।१२३) । तस्मात् समूहेऽर्थे गोत्रोक्तोद्घोर (४।२।३८) भेत्वादिनात्र बुक् । मानुषकमिति । मनोरपत्यमिति मनोजातावज्यतौ बुक् चेति (४।१।१६१) येषां मतेऽपत्यार्थे यत् तेषां पूर्वसूत्रेण बुक् कृते लोपः प्राप्नोति । स प्रकृतिभावाच्चिबर्तते । येषान्तु मतेन जातिमात्रे यन् नापतेत् तेषां नार्थः प्रकृतिभावेन । अनापत्यकारत्वादेव हि लोपो न भविष्यति ॥

१६४ । इन्द्रियनपत्ये ।

सांस्कृटिनम् । सांराविणम् । सांमार्जिनमिति । कूट दाहे । व शब्दे । मृजु शुद्धौ । अभिविधौ भाव इनुण् (३।३।४४) । मृजेर्होत्रः (७।२।११) । सांस्कृटिन् सांराविन् सांमार्जिन् इति स्थिते ऽग्निनुण् इति (५।४।१५) स्वायं ऽण् । मैधाव इति । अस्मायेत्वादिना (५।२।१२१) विनिः । तदन्तात् प्राग्दीप्यतोऽण् (४।१।८३) अपत्यार्थे ।

१६५ । गायिविद्वधिकेऽग्निगणपथिनश्च ।

अपत्यार्षोऽयमारभः । अनपतेत् पूर्वेष्वेव सिद्धत्वात् । इत्यन्तत्वादिषाम् । (Q)

१६६ । संयोगादिश्च ।

अयमस्यपत्यार्थं आरभः । यद्विन इति । यद्विमद्बुक्प्रत्ययेभ्यो मत्वर्थे द्वनिः । तदन्तात् पूर्वमदण् ।

(Q) याथाशब्दो त्रीणादिः । तत् द्वनिः । विद्वी केजी नशी पकीति च मत्वर्थेऽपत्यः । विद्वंशं वः । विद्वंशोऽपत्यं वेद्विनः ।

१६७ । अन् ।

अनपत्य इति निवृत्तम् । सामान्येनाण्मात्रे विधिः । सामनो वेमन इति । तस्य दमित्यप् (४।३।१२०) । सौत्वन इति । हुञ् अमिषवे । सुयजो-
ङुनिविति (३।२।१०३) ङुनिप् । ऋत्स्वस्य पिति कृति तुक् (३।१।७२) ।

१६८ । ये चाभावक्षर्मणोः ।

सामान्यो वेमन्थ इति । तत्र साधुरिति (४।४।८८) यत् ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

आत्मनीनमिति । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः (५।१।८) । अध्व-
नीनमिति । अथाप्यध्वनो यत्खाविति (५।२।१६) खपत्ययः । प्रत्यात्ममिति ।
आत्मानं प्रति । अथ्ययं विभक्तोत्तरादिना (२।१।६) यथार्थेऽव्ययीभावः ।
ततोऽनश्चेति (५।४।२०८) टच् । प्राध्वमिति । प्रगत मध्वानमिति प्रादि-
समासः । उपसर्गादध्वन इत्यच् (५।४।८५) ।

१७० । न मपूर्वाऽपत्येऽवर्णनः ।

चामेष इति । परिहृतो रथ इत्यर्थं प्राग्दीव्यतोऽप् (४।२।१०) । वा
हितनाम्न इति वक्तव्यमिति । हितनामगच्छस्व वा प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थं कृत्यं
व्याख्येयमित्यर्थः । तच् टं व्याख्यानम् । इहापि तदेव विभाषापक्ष-
मनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन हितनाम्नो वा प्रतिषेधो
भविष्यति ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

यद्येतदेकमेव सूत्रं स्यात् ततो नियमायं वा स्यात् ? विध्ययं वा ?
यद्यपत्य इति वर्त्तते ततोऽनन्तरसूत्रेणैव प्रकृतिभावे प्रतिषेधे न स्यादिति
(३।४।१४४) इति टिलोपः सिध्यत्येव । सिद्धे सतेऽतन्नियमायं भविष्यति ।
अजातावेवापत्त्यर्थं यथा स्यादिति । तथाच तस्येदमित्यधि (४।३।१२०) विहिते
ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्यम् । ब्राह्मं इति । ब्राह्मी षोडशरिति न

सिध्यति । अपत्याणोऽभावात् । अथापत्य इति निवृत्तम् । ततो विध्यर्थमेव भविष्यति । अपत्ये हि पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावः प्रतिषिद्धः । ततश्चात्रिति (६।४।१६०) प्रकृतिभावे प्राप्तेऽजातो ब्राह्म इत्येतद्विलोपार्थं निपात्यते । एवञ्च विध्यर्थेऽस्मिन् सिद्धम् ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविरिति । ब्राह्मण इयं ब्राह्मी ओषधिरित्यतत् तु न सिध्येत् । अजाताविति प्रतिषेधात् । अपतेर जातो च न मपूर्वोऽपतेरऽवर्ण्य इति (६।४।१७०) प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे सति न स्तद्धित इति (६।४।१४४) भवति टिलोपः । ब्राह्मो नारद इति । तथेहापि स्याद् ब्राह्मणोऽपत्यमिति ब्राह्मण इति । एवमेकयोर्गो दोषप्रसङ्गमभिवीक्ष्य तत् परिजिह्वीर्षुराह योगविभागोऽत्र क्रियत इति । योगविभागे सति यद्यपत्य इतरनुवर्त्तेरपत्य एव टिलोपो निपातयते पूर्ववत् सिद्धे सति नियमार्थमेव निपातनं स्यात् । ततश्च स दोष स्तदवश्य एव स्याद् यः प्राङ् नियमपक्षे उक्तः । तथाच योगविभागकरण मनर्थकं स्यात् । तस्मादपतराधिकारेऽपि योगविभागकरणसामर्थ्यादपतरादन्यत्र ब्राह्मइतेर- तन्निपातयते । एवमनपतेरऽपि ब्राह्म इति निपातनाद् ब्राह्मो गर्भो ब्राह्ममस्त्रं ब्राह्मं हविरित्यतत् सिध्यति । ततो ऽजातावित्यर्थं द्वितीयो योगः । न मपूर्वोऽपतेरऽवर्ण्य इति (६।४।१७०) प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे यो न स्तद्धित (६।४।१४४) इति टिलोपः स मा भूदित्येवमर्थोऽपत्य इत्येवेति । एतेनास्मिन् द्वितीये योगेऽपत्यइतरनुवर्त्तत इत्यत्राचष्टे । अजाताविति च प्रसज्यप्रतिषेधो- ऽयम् । तत्र जातेरपतरार्थेन सम्बन्धः । नञ्सु भवतिना । तमेवार्थं वृत्तौ दर्शय- काह अपतेर जातावपि ब्राह्मण इति लोपो न भवतीति । जातिविशिष्टेऽपतेर विवक्षितेऽपि परतो ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भवतीत्यर्थः । अपत्य इत्येव । ब्राह्मी ओषधिरिति । प्रतुरदाहरणव्याजिन योगविभागे सति जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मी ओषधिरित्यतदपि सिद्धं भवतीति दर्शयति ।

१७२ । चार्मस्ताच्छीलिया ।

यद्येवमिति । यदि चकारोऽत्र अत्यय एवं सति किमर्थमिदम् ? नैवास्त्र प्रयोजनं किञ्चिदित्यर्थः । किं कारणमित्याह न स्तद्धित इत्येवं हीत्यादि ।

यदि लक्षणेन न प्राप्नोति तदर्थं निपातनमारभ्यते । इह तु न स्तद्धित
 (६।४।१४१) इतिशब्दं सिद्धः । नहि ये केनचित् प्रकृतिभाव उक्तो यत स्तत्
 टिलोपार्थमारभ्यमाण मिदमर्थवत् स्यात् । अपि हि प्रकृतिभावो ऽप्यन्त-
 स्योक्तः । नतु हि । अनन्तरोक्तमर्थमभ्युपगच्छति । यदि सत्त्वं किमर्थमिद-
 मित्याह ज्ञापकार्यमित्यादि । अण्कृतानीतयादि । अपि कृतानि कार्याणि
 अण्कृतानि । सममीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । अथवाऽप्या
 कृतानि । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।१२) समासः । किमेतस्य
 ज्ञापनेन प्रयोजनमितयाह तेनेतयादि । चुरा शीलमस्याः । तपः शीलमस्या
 इति च्छवादिभ्यो ष इति (४।४।६२) णः । तदस्तान् ङीष् । ताच्छीलिने
 ण इत्यस्वार्थस्य ज्ञापितत्वात् । तदस्यां प्रहरणमिति क्रोड्यायां ण (।२।५७)
 इति दण्डात् की दाण्डेति । अण्कृतं कार्यं न भवति । यदि तर्हि
 ताच्छीलिकेष्वण्कृतमित्यन्ते ऽपि च्छवादिभ्यः कस्मादोच्यते ? तत्राप्ययमर्थः ।
 ज्ञापनायं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति । युक्तमेतदुक्तवानसि । वैचित्त्रायं
 त्वण् कृतः । कामेषमिति । तद् युक्तात् कर्मणोऽणित्यण् (५।४।१६) । कर्मणा
 युक्तं कामेषमिति ।

• १७३ । औन्नमनपत्ये ।

औन्नं पदमिति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थर्षिणकञ्जेष्ठाग्निनेय-
 वामिनायनिभ्रौणहृत्यधैवत्यमारवैच्चाकमेदेयहिरगमयाणि ।

उपचाराद् यस्याऽप्यथर्वत्रित्युच्यत इति । उपचारस्य तु तत्-
 प्रोक्तत्वमेव निवन्धनम् । आथर्वणिक इति । वसन्तादिभ्यश्चक (४।२।६३) ।
 औन्नहृत्यमिति । भ्रूणं हृतवानिति ब्रह्मभ्रूणहृत्रेषु ज्ञिप् (३।२।८०)
 तदस्तात् अच् । हनस्तीऽश्चिष् (०।३।३२) षत्कारित्वमेनेव तकारः
 सिद्धः । तत् किं निपात्यत इत्याह हनस्तीऽश्चिष्शोरित्यादि ।

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य्यसंप्रत्यय एव । धातो रित्त्वेवं यो विहितः प्रत्यय स्तत्र कार्य्यं विज्ञायत इत्यर्थः । न च अक्षप्रतप्रयो धातुप्रत्ययः । किं तर्हि ? प्रातिपदिकप्रतप्रयः । तेन तत्र इन स्तोऽचिष्णलोरिति (७।३।३२) तकारो न प्राप्नोति । अतो निपात्यते । कथं पुनर्विज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य्यं भवतीति । अतएव निपातनात् । ननु च ङो ङस्तेऽङ्गिष्विति (७।३।५४) कुत्वप्रतिषेधार्थं निपातनं स्यात् । नैतदस्ति । न (७।३।५८) क्वादेरित्यत्र ङि नैति योगविभागादपि शक्यते कुत्वनिवृत्तिः कर्त्तुम् । भ्रौणन्नः । वार्त्तन्न इति । अतप्रार्थेऽण् । इत्स्वाङ्गुशब्दाद् यदा जनपदशब्दादितप्रादिनाञ् (४।१।१६८) भवति तदेत्स्वाकशब्दः अित्स्वरिणाद्युदात्तः । यदा तु क्रीपधादिति (४।२।१३२) शेषिकोऽण् तदान्तोदात्तः । ननु चैवंविधसूत्र एकस्योपादानेऽपरस्य ग्रहणं न सिध्यति । तस्मादुभयोरपि स्वरभिनययोरुपादानं कर्त्तव्यमैत्स्वाक ऐत्स्वाक इति । एतच्चोद्यमपाकर्त्तुमाह स्वरसर्वनाम्नोत्प्रादि । उदात्तादीनां स्वराणामविभागिनोच्चारणमेकश्रुतिः । सा च स्वराणां सर्वनामेव सर्वनाम । यथैव ङि तस्यापतामितादी (४।१।८२) निर्देश उपगुप्रभृतोन् विशेषान् विभागेन प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन् स्वरविशेषान् । तथात्राय-मैत्स्वाकशब्दः पठ्यते नाप्याद्युदात्तो नाप्यन्तोदात्तः । तस्य त्वेवं पठितस्य प्रत्ययविशेषात् स्वरविशेषो भवति । यदाञ् तदाद्युदात्तः । यदाण् तदान्तोदात्तः । इयादेशापवाद इति । केकयादिसूत्रेणोयादेशः (७।३।२) प्राप्नोति । तदपवादो लोपो निपात्यते । अतो गुणे पररूपत्वम् । अथ किमर्थमिति । येनाभिप्रायेण पृष्टवान् तं स्वयमेवाविष्कर्त्तुमाह ततोऽञि कृत इत्यादि । सिद्धमिति । रूपस्वरूपयोरभेदात् । यलोपार्थश्चेत्प्रादिना बिदादिषु पाठे यो गुणस्तं दर्शयति यस्मादिषु चेतप्रादि । तत्र ङि तस्य बहुषु गोचप्रतप्रयस्य कुग् यथास्त्वादितेऽत्रमर्थः पाठः । स च कुग् बिदादिषु पाठे सति यत्तुञ्जोच्चतनेमेव (२।४।६४) सिध्यतीति नार्थो यस्मादिषु पाठेन । मैत्रेयः सङ्घ रतप्रादि । एतेन बिदादिषु पाठे यो दोषस्तं दर्शयति । बिदादिषु पाठे सति सर्वमेतदुपपद्यते

यदुक्तवानसि । किन्तु मैत्रेयशब्दादजन्तात् सङ्गाहलक्षणेतरादिनाच् प्रतयः
(४।३।१२०) स्यात् । ततो मैत्रेय इतरनिष्टं रूपं स्यात् । नतु मैत्रेयक
इतरभीष्टम् । ढजन्तात् तु गोत्रचरणाद्भुज् भवतीति मैत्रेयक इतरभीष्टं
सिध्यति । हिरण्य इति । मयड्वैतयोर्भाषायामिति (४।३।१४०)
मयट् ।

१०५ । ऋत्वावास्ववास्वमाध्वीहिरण्ययानि ऋन्दसि ।

ऋत्वरम् । वास्वरमिति । भवेच्छन्सीति (४।३।११०) यत् । वास्व-
मिति । तस्येद मितरण् (४।३।१२०) । एवं माध्वीतरत्रापि । हिरण्य
इति पूर्ववन्मयट् । (R)

(R) The editor had chiefly at his disposal, to collate and prepare the present copy of the Sixth Adhyaya of the Kaṣka Vivarana-Panchika, the following MSs.

(*) or iv i.e. the 4th MS. containing I. 1, 2, III. 1, 2, VI. 1, 4.

(क) or XI i.e. the 11th MS. containing II. 1, 2, VI. 3, VII. 1, 2, 3, 4.

(घ) or XV i.e. the 15th MS. VI. 1.

(ङ) or XXII i.e. the 22nd MS. VI. 3, 4, VIII. 3, 4.

(म) or XXV i.e. the 25th MS. VI. 1, 2, VIII. 1, 2.

(न) or XXVI i.e. the 26th MS. VI. 1.

Of these —

The (न) has, at the end of 1, 2, ३, शक्यग्रमंशा लिखितम् । At the end of 3, २, श्रीकाशपतिग्रमंशः पुस्तकसिद्धम् । लिखितं श्रीकाशपतिग्रमंशेन । शकाब्दः १०३०, भाषादत्त वर्तमान दिवसे । शक १०३० is 1808 AD. At the end of 4, 6, 4, there is

इन्द्रविन्दुमुनिषीर्षोशकं सिद्धयते रवी ।

श्रीनिधि न्यासटीकेय श्रीकाशपतिग्रमंशा ॥ १ ॥

The शक १०३० is put down at the end of 6/3. It is 1817 AD.

इन्द्रविन्दुमुनिषीर्षोशक is १००१ i.e. 1779 AD. The MS. is very old, many pages were found stuck to one another and in some places moth eaten. It is in Bengali characters and belongs to thearendra Research Society, Rajshahi.

(क) At its end is लिखितं श्रीकाशपतिग्रमंशेन । One leaf is missing in VI. 3, and VII. 3 is incomplete. It is a very old and correct MS. written in Bengali characters.

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिक्षाविवरण-
पञ्चिकायां षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ६१४ ॥

—:०:—

समाप्तश् षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(घ) It is incomplete and also is in Bengali.

(ङ) VI 4. is incomplete. It was got from the village बेलवरिया, Rajshahi, from the house of परमहंस शिवचन्द्रसिंहान्न

(च) It is a copy from Sravan Belgoda, Mysore, duly compared and certified. Written in Devanagar from the MS. on palm leaves in Canarese characters, preserved in the Jaina Matha of that place.

(छ) This MS. is from Kasmere, got through the favour of Mr. M. Kaul M. A. Supdt. Research Department, Kasmere State. It was received from Sravanagar, Jambu-Kasmere : duly compared and certified and written in Devanagra from a MS. in that department of the P. J. as stated above. But this MS. text is not complete. Portions of the 7th & 8th Adhyayas are not to be had here. In the colophon of VI. 2. 4. this MS. are the words इति श्यविरजिनेन्द्र-बुद्धिपरचितायाम् & X — in stead of इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद &c.

KASIKA VIVARANA PANJKA
Vol. II.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	२४	सशून	सशून
८४	२५	कश्चिन्...कश्चित्	कश्चिन्...कश्चिन्
१८६	२०	व्यवधानोऽपि	व्यवधानैऽपि
२१६	२१	एतच्च	ततश्च
"	२२	विशेषं दशयति...अनु	विशेषं
२२६	२७	सम्बन्ध	सम्बन्ध
३११	१५	कश्चिति	कश्चिति
३२२	८, १२	समरणौ	समरणौ
३५४	४	त्यवन्तः	त्यवन्तः
४०८	१८	नोपगर्भे	सोपगर्भे
"	२२	संहत	संहित
"	२६	एकोऽर्थी	एकोऽभिन्नोऽर्थी
५२८	२३	ङ्किति	क्ङिति
५३०	१८	ङ्किति	क्ङिति
५४०	१७, १८	"	"
५५६	२६	अवाप्युरिति	अवाप्यसुरिति

